

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE
ADALET TELAKKİSİ VE İŞLEYİŞİ**

SİNAN TARİFCİ

**TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

MART 2021

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE ADALET TELAKKİSİ VE İŞLEYİŞİ

Sinan TARİFCİ

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

MART 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Sinan TARİFCİ
02.03.2021

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE ADALET TELAKKİSİ VE İŞLEYİŞİ

(Doktora Tezi)

Sinan TARİFCİ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart 2021

ÖZET

Büyük Selçuklularda en büyük yetki ve otorite sahibi olarak sultan; devlet teşkilâtını oluşturan saray, hükûmet ve ordu olmak üzere üç müessesenin başında bulunduğu gibi, bu müesseselerle beraber devletin dört temel dayanağından birisi olan adalet teşkilâtının da başı olarak en yüksek hâkim durumundaydı. Büyük Selçuklu sultanları; en büyük yargıç sıfatıyla uhdelelerinde bulunan yargı yetkisini, geniş bir ülkede tüm adli fonksiyonu bizzat yerine getirmelerine imkân olmadığından, kendi adına yargı yetki ve görevlerini yerine getirecek kimselere devretmişlerdir. Hükümdardan başlamak üzere, adli kolluk kuvvetlerine kadar geniş bir yelpazede çeşitli adalet uygulamalarıyla adalet mekanizması işliyordu. Bu tez çalışması altı bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde; Büyük Selçuklu Devleti adalet teşkilâtının menşei hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; Selçuklu kültür çevresinde adalet mefhumu ve adalet telakkisi konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölümden itibaren hükümdardan başlamak üzere, adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar ayrı ayrı incelenmiştir. İlk olarak bu üçüncü bölümde, Büyük Selçuklu sultanlarının yargısal-cezaî yetki ve sorumluluklarına temas edilmiştir. Dördüncü bölümde, sultanın mutlak vekili sıfatını haiz bulunan vezirin geniş yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları belirtilmiştir. Beşinci bölümde, adalet teşkilâtının başlıca kurumu olan kadılık müessesesi ve adalet teşkilâtının başlıca görevlileri olan kadı'l-kudat ve kadılar mufassal bir şekilde ele alınmıştır. Altıncı ve son bölümde ise Selçuklu taşrasının idaresinde siyasi, idarî, askerî, malî ve içtimai çeşitli görev ve faaliyetleri yerine getiren, bu arada adli salâhiyetleri de bulunan üst düzey devlet görevlilerinden vali, şahne, amîd, reis, muhtesib, iktâ sahipleri ve bunların nâibleri, yardımcı memurları ile ases, nakîb, pâsbân, hares, rukebâ gibi alt rütbeli gece ve gündüz bekçilerinin; ayrıca hâcib, emîr-i dâd, emîr-i hares, sâhibü's-şurta ve seyyidlerin nakîbi olarak yine üst düzey devlet görevlilerinin yargısal-cezaî görev, yetki ve sorumlulukları ele alınmıştır. Böylece Büyük Selçuklu Devletinde adalet telakkisi, adalet teşkilâtı, adaletin sağlanmasına yönelik uygulamalar ve adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar bütün yönleriyle ayrıntılı bir şekilde incelenmeye ve açıklanmaya gayret edilmiştir. Kaynakçada gösterilen geniş bir literatür dâhilindeki ana kaynakların taranması ve telif ve tetkik eserlerin incelenmesi neticesinde elde edilen bilgileri, nakletmekten ziyade, derin bir tahlile ve tenkide tâbi tutmaya özen gösterilmiştir. Bir derleme çalışma olmaktan ya da şu ana kadar yapılan araştırmalarla tekrara düşmekten kaçınmaya çalışılarak; orijinal bir çalışma ortaya koymak hedeflenmiştir.

Bilim Kodu : 112409

Anahtar Kelimeler : Büyük Selçuklu Devleti, Selçuklular, adalet, adalet telakkisi, adalet teşkilâtı, kadılık müessesesi, sultan, vezir, kadı'l-kudat, kadı, vali, şahne, reis, muhtesib

Sayfa Adedi : 556

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Süleyman Özbek

Öğrenci ORCID ID : 0000-0002-9218-6193

THE CONCEPT OF JUSTICE AND ITS FUNCTIONALITY IN THE GREAT SELJUQ STATE

(Ph. D. Thesis)

Sinan TARIFCI

GAZI UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

March 2021

ABSTRACT

In the Great Seljuqs, as the possessor of the greatest authority and power, the sultan was the head of three institutions: The palace, the government and the army, which constituted the state organization, as well as the highest judge as the head of the judicial organization, which was one of the four basic foundations of the state. As the greatest judge, the sultans of the Great Seljuqs transferred the jurisdiction authority which was under their responsibility to those who would fulfill their judicial powers and duties on their behalf, since it was not possible for the sultans to perform all judicial functions in a large country. The justice mechanism functioned with a wide range of justice practices, starting from the head of state who had the greatest judicial power, to the judicial law enforcement. This thesis study consists of six chapters. The first chapter covers the judicial organization of the Great Seljuq State. In the second chapter, the term and the concept of justice of the Seljuq cultural environments were discussed. As of the third chapter, starting from the ruler, individuals and institutions that played a role in the functioning of justice were separately discussed. First of all, in this third chapter, the judicial-penal powers and duties of the Great Seljuq sultans were mentioned. In the fourth chapter, the broad judicial-penal powers and duties of the vizier, who was the absolute deputy of the sultan, were discussed. In the fifth chapter, the institution of the qadi, which was the basic institution of the judicial organization, and the qadi al-qudat and the qadis, who are the main officials of the judicial organization was discussed in detail. In the sixth and last chapter, judicial-penal powers and duties of the governor, shihna, amid, ra'is, muhtasib, mukta, who fulfilled various political, administrative, military, financial and social duties and activities in the Seljuq provincial administration, and their deputies and their assistant officers, and low-ranking day and night watchman such as asas, naqib, pasban, haras, rukaba, and top government officials such as hadjib, amir dad, amir haras, sahib al-shurta and naqib al-ashraf were discussed. Thus, it is endeavoured to examine and explain all aspects of the concept of justice, the judicial organization, the practices for implementing justice and the individuals and institutions that played a role in the functioning of justice in the Great Seljuq State. The data obtained analyzing primary sources and examining the secondary sources which are in the bibliography, were tried to subject to a deep analysis and criticism rather than just transferring them. By trying to avoid making a compilation or repeating the other studies done so far, it is aimed to create an original study.

Science Code : 112409

Key Words : Great Seljuq state, Seljuqs, justice, concept of justice, judicial organization, institution of the qadi, sultan, vizier, qadi al-qudat, qadi, governor, shihna, ra'is, muhtasib

Page Number : 556

Supervisor : Prof. Dr. Süleyman Özbek

Ph. D. Student ORCID ID : 0000-0002-9218-6193

TEŞEKKÜR

Tezimin kaleme alınmasında en başından itibaren uzun ve yorucu çalışma zamanlarında büyük bir tahammülle bana eşlik eden, bana daima güvenen ve güç veren sevgili eşim Mihriban Tarifci'ye; ömür yolculuğumun her safhasında maddî ve manevî desteklerini asla esirgemeyen babam Nevzat Tarifci, annem Nuray Tarifci ve kardeşim Betül Tarifci'ye ayrı ayrı minnertarlığımı en baştan bildiririm. Bu arada henüz bir aylık olan kızım Gökçe Çiçek'i anmadan edemeyeceğim. Lisans eğitimimden itibaren kendisinden çok şey öğrendiğim, kıymetli tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Süleyman Özbek'e tez çalışmamın olgun bir hale gelmesinde ve sürecin neticelenmesindeki çok değerli katkılarından ve yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Tez çalışmamın ilk danışmanı olup yakın zamanda Hakk'a yürüyen hocam Prof. Dr. Salim Koca'ya Allah'tan rahmet diliyorum. Doktora çalışmamın tez izleme komitesi üyelerinden hocalarım Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu ve Prof. Dr. Güray Kırpık'a değerli yönlendirmelerinden dolayı teşekkür ederim. Manevî desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen, bana her zaman güvenen Ayşe Arpacı (Köymen), Prof. Dr. Tamer Arpacı ve Prof. Dr. Ali Rıza Köymen'e teşekkür ederim. Görüşlerine değer verdiğim ve daimî meşveret halinde bulunduğum yol arkadaşım Kerim Köksal Kaya'ya teşekkür ederim. İran'daki araştırmalarım esnasında gerek insanî ve gerekse ilmî manada kendilerinden çok şey öğrendiğim, bilhassa Farsça tarihî ve edebî kaynakların anlaşılmasında onların yardım ve desteği olmadan tez çalışmamın oldukça eksik kalacağı, Tebriz Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Esedullâh Vâhid ve Doç. Dr. Nâsir Sidkî'ye müteşekkirim. Doç. Dr. Nâsir Sidkî'nin pek kıymetli aile bireylerine de gösterdikleri misafirperverlikten dolayı ayrıca teşekkür ederim. Tez çalışmam boyunca Türkiye ve İran'da yardım ve desteğini gördüğüm, burada isimlerini birer birer zikretmenin pek mümkün olamayacağı tüm hocalarıma, dostlarıma, tanıdıklarına ve yetkililere sonsuz teşekkürler... Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) bursları, eğitim burs programları kapsamında 2014/2 başvuru dönemiyle 2228-B Yüksek Lisans Öğrencileri için Doktora Burs Programı bursiyeri olmaya hak kazandım. Yine TÜBİTAK bursları, araştırma burs programları kapsamında 2017/2 başvuru dönemiyle 2214-A Yurt Dışı Araştırma Burs Programı (Doktora öğrencileri için) bursiyeri olarak 6 ay boyunca tez çalışmam çerçevesinde İran'da araştırmalarda bulundum. Akademik ve endüstriyel araştırma geliştirme çalışmalarını ve yenilikleri destekleyen TÜBİTAK'a tez çalışmam boyunca verdiği bu desteklerden dolayı teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ADALET TEŞKİLÂTININ MENŞEİ

1.1. İslâmiyet'ten Önce İran'da Hukuk ve Adalet Teşkilâtı	9
1.2. İslâmiyet'ten Önce Türklerde Hukuk ve Adalet Teşkilâtı	12
1.3. İslâm Adalet Teşkilâtı	15

2. BÖLÜM

SELÇUKLU KÜLTÜR ÇEVRESİNDE ADALET MEFHUMU VE ADALET TELAKKİSİ

2.1. Selçuklu Kültür Çevresinde Adil Hükümdar Tasavvuru	22
2.2. Selçuklu Kültür Çevresinde Adalet Telakkisi	37
2.2.1. Adalet Dairesi	37
2.2.2. Adalet-Zulüm	40
2.2.3. Adalet-Devletin Bekası	42
2.2.4. Adalet-Huzur ve Asayiş	44
2.2.5. Adalet-Kalkınma	46
2.2.6. Adalet-Askerî Başarı	49

3. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE HÜKÜMDARIN YARGISAL-CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUKLARI

3.1. Yargı Hakkının Tevcihi, Adalet Mensuplarını Tayin ve Azletme Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları	51
3.2. Şikâyetlerle İlgilenmek ve Davalara Bakmak Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları	63

3.2.1. Şikâyetlerle İlgilenmek	63
3.2.1.1. Hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetleri	63
3.2.1.1.1. Adalet zinciri (zencîr-i adâlet)	64
3.2.1.1.2. Adalet bayrağı (alem-i adl)	65
3.2.1.1.3. Kırmızı elbise giymek (câme-yi sorh pûşîden)	66
3.2.1.1.4. Mezâlîme oturmak (bemezâlim nişesten)	67
3.2.1.1.5. Diğer âdetler	68
3.2.1.2. Şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak zulüm görme nişaneleri ve adalet isteme âdetleri	68
3.2.1.2.1. Dilekçe arz etmek (kısse ber dâştên)	68
3.2.1.2.2. Feryat figan etmek/ağlayıp sızlamak (feryâd kerdên, efgân kerdên, nâle, eşk)	71
3.2.1.2.3. Başa toprak saçmak (hâk ber ser kerdên)	73
3.2.1.2.4. Kâğıttan gömlek/elbise giymek (pîrehen/câme ez kâgez pûşîden)	75
3.2.1.2.5. Saraya gelmek (bedergâh âmeden)	77
3.2.1.2.6. Siyah elbise giymek (câme-yi siyâh pûşîden)	79
3.2.1.2.7. Eteğe yapışmak (dest der dâmen zeden)	79
3.2.1.2.8. Baş açmak (serbirehne kerdên)	81
3.2.1.2.9. Gök rengi elbise giymek (câme-yi kebûd pûşîden)	82
3.2.1.2.10. El ile başa vurarak dövünmek (dest ber ser zeden)	82
3.2.1.2.11. Elbise yırtmak (câme derîden)	83
3.2.1.2.12. Eski püskü giyinmek (pelâs pûşîden)	84
3.2.1.2.13. Mektup göndermek (arze dâşt irsâl dâştên)	84
3.2.1.2.14. Yol üstünde beklemek (ber ser-i râh îstâden)	85
3.2.1.2.15. Dizgine yapışmak (dest der inân zeden)	87
3.2.1.2.16. Diğer nişane ve âdetler	88
3.2.2. Davalara Bakmak, Adalet Tevzi Etmek	89
3.2.2.1. Mahkeme teşkili ve yargılama: Dîvân-i mezâlîm	89
3.2.2.1.1. Dîvân-i mezâlîme müracaat: Bir şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdeti olarak dîvân-i mezâlîme dilekçe arz etmek	94
3.2.2.1.2. Dîvân-i mezâlîm vakitleri	98
3.2.2.1.3. Dîvân-i mezâlîm yerleri	101
3.2.2.1.4. Yargı ve hüküm konusunda hükümdarlara yapılan telkin ve tavsiyeler	102

3.2.2.1.5. Büyük Selçuklu sultanlarının dîvân-i mezâlim teşkili ve hükmün isdarı	104
3.2.2.1.6. Dîvân-i mezâlim görevlileri	109
3.2.2.1.7. En üst yargı ve ceza mercii olarak dîvân-i mezâlimin görev, yetki ve sorumlulukları	114
3.2.2.1.8. Siyasî bir propaganda aracı ve siyasî iktidarı simgeleyen bir teamül olarak dîvân-i mezâlim: Dîvân-i mezâlimde heybet	119
3.3. Kanun Koyma ve Kaldırma Yetki ve Faaliyetleri	125
3.4. Suç-Ceza İşlerindeki Yetki ve Sorumlulukları	134
3.4.1. Suç Teşkil Eden Fiilleri Tespit Etmek, Suç Soruşturması ve Kovuşturması Yapmak, Ceza Hükmüne Varmak: Hükmolunan Ceza Türleri ve Uygulanışları	134
3.4.1.1. Servete ve mala yönelik cezalar ve uygulanışları	137
3.4.1.1.1. İktâlara ve arazilere el koyma	137
3.4.1.1.2. Müsadere	138
3.4.1.2. Şeref ve haysiyete yönelik onur kırıcı cezalar ve uygulanışları	140
3.4.1.2.1. Tekdir etmek	140
3.4.1.2.2. Tahkir ve teşhir etmek	144
3.4.1.3. Hürriyetin kısıtlanmasına yönelik cezalar ve uygulanışları	147
3.4.1.3.1. Hapis	147
3.4.1.3.2. Sürgün ve zorunlu ikamet	153
3.4.1.4. Göreve yönelik cezalar ve uygulanışları	154
3.4.1.4.1. Azletmek	154
3.4.1.4.2. Mevki düşürmek	158
3.4.1.5. Bedenî cezalar ve uygulanışları	159
3.4.1.5.1. Dayak atmak	159
3.4.1.5.2. Hadım etmek	160
3.4.1.5.3. Mil çekmek ve göz çıkarmak	161
3.4.1.5.4. Organ kesmek	166
3.4.1.6. Ölüm cezaları ve uygulanışları	170
3.4.1.6.1. Boyun vurmak	170
3.4.1.6.2. Asmak	176
3.4.1.6.3. İki parçaya ayırmak	178
3.4.1.6.4. Boğmak	181
3.4.1.6.5. Kısas uygulamak	184
3.4.1.6.6. Linç etmek	186

3.4.1.6.7. Zehirlemek	189
3.4.1.6.8. Uygulanışı meçhul ölüm cezaları	190
3.5. Atıfet Muameleleri Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları	195
3.5.1. Suçları Bağışlamak, Cezaları Affetmek	195
3.5.1.1. Suçları bağışlamak	197
3.5.1.2. Cezaları affetmek	210
3.5.1.2.1. Cezaların kaldırılması	210
3.5.1.2.2. Cezaların hafifletilmesi	217
3.5.1.3. Vassal devlet hükümdarlarınca suçların bağışlanmasını ve verilen cezaların kaldırılmasını sağlamak	219
3.6. Büyük Selçuklu Sultanlarının Adalet Vasıflarına Dair Övgüler ve Tenkitler	221

4. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE VEZİRİN YARGISAL-CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUKLARI

4.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları	234
4.1.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Devlet Memurlarının Tayini ve Azli	234
4.1.2. Şikâyetlerle İlgilenmek, Davalara Bakmak, Hükümler Vermek	236
4.1.2.1. Dîvân-i mezâlimde	236
4.1.2.2. Dîvân-i mezâlim dışında	238
4.1.3. Suçları Bağışlamak, Cezaları Kaldırmak	242
4.2. Vezirlere Yöneltilen Takdir ve Tenkitler	243

5. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE KADILIK MÜESSESESİ

5.1. Kadılıkta Hiyerarşi: Kadı'l-Kudat ve Kadı	250
5.2. Kadılık İçin Gerekli Şartlar, Kadılarda Aranılan Nitelikler	261
5.3. Kadıların Nesebi, Kadılıkta Tevarüs Temayülü ve Meşhur Kadı Aileleri	267
5.4. Kadıların Yetiştirilmesi, İlmî ve Kültürel Muhiti, Entelektüel Seviyesi, İlmî Faaliyetleri	278
5.5. Kadıların Görev ve Faaliyetleri	289
5.5.1. Yargısal-Cezaî Görev ve Faaliyetleri	289

5.5.1.1. Kadıların hukukî faaliyetleri esnasında kullandığı kaynaklar: İslâm hukukunun temel kaynakları olarak Kur'an, sünnet, kıyas, icmâ	289
5.5.1.2. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek	293
5.5.1.2.1. Şer'î mahkemelerde kadı	293
5.5.1.2.2. Kadının cezaî salâhiyeti	296
5.5.1.2.3. Dîvân-i mezâlim başkanı ya da üyesi olarak kadı	301
5.5.1.3. Hukukî muameleleri ifa etmek	302
5.5.1.3.1. Yetim, dul, kimsesiz, kayıp, yasal olarak ehliyet sahibi olmayanların vasiliğini yapmak ve onların mallarının muhafazası, artırılması ve teslimiyle ilgilenmek	303
5.5.1.3.2. Mirasları muhafaza ve taksim etmek	304
5.5.1.3.3. Vasiyetleri yerine getirmek	305
5.5.1.3.4. Emlak nakli işlemleriyle ilgilenmek	305
5.5.1.3.5. Noterlik/şahitlik yapmak	306
5.5.1.3.6. Emanetleri muhafaza etmek	308
5.5.1.3.7. Evlenme (nikâh) ve boşanma ile ilgili işlerle ilgilenmek	309
5.5.1.4. Hukukî belgeleri tanzim, kayıt ve muhafaza etmek	315
5.5.1.5. Şahitlerin adalet soruşturması: Tezkiye	318
5.5.2. Dinî ve İçtimaî Mahiyetteki Görev ve Faaliyetleri	320
5.5.2.1. Camiler, medreseler ve bilumum dinî-içtimaî kurumlar ile bunlara ait vakıf ve tesisleri yönetmek ve denetlemek	321
5.5.2.2. Hadis öğrenmek, yazmak, yazdırmak, ezberlemek, tedvin ve tasnif etmek, rivayet etmek	326
5.5.2.3. İmar işlerine refakat ve nezaret etmek	337
5.5.2.4. Hatîblik yapmak, hutbe okumak	338
5.5.2.5. İmâmlık yapmak, namaz kıldırmak	340
5.5.2.6. Müftülük yapmak, fetva vermek	341
5.5.2.7. Münazaraya iştirak etmek	348
5.5.2.8. Vâizlik yapmak, vaaz vermek	351
5.5.2.9. Şeyhü'l-İslâmlık yapmak	353
5.5.2.10. Mezhep reisliği yapmak	353
5.5.2.11. Mezhepler arası sürtüşme ve çatışmaların içinde bulunmak	355
5.5.2.12. Tasavvuf erbabına muhalefet etmek	357
5.5.2.13. Toplumsal olaylara müdahale etmek/iştirak etmek	359
5.5.2.14. Haçlılarla ve Bâtınîlerle mücadele etmek ve halife, sultan ve emîrleri mücadeleye teşvik etmek	361
5.5.2.15. Hisbe ve şurta vazifesini görmek	363

5.5.2.16. Toplu görevler icra etmek: kadıların görev birliği	364
5.5.3. Eğitim-Öğretimle İlgili Görev ve Faaliyetleri	368
5.5.3.1. Müderrislik, müderris nâibliği, muîdlik yapmak ve fahri olarak ders vermek	368
5.5.3.2. Öğretim elemanlarının açılış derslerine iştirak etmek	372
5.5.4. Siyasî, İdarî ve Askerî Mahiyetteki Görev ve Faaliyetleri	373
5.5.4.1. Elçilik ve arabuluculuk yapmak	376
5.5.4.1.1. Sultanlar adına	376
5.5.4.1.2. Halifeler adına	380
5.5.4.1.3. Hanedan üyeleri ve emîrler adına	384
5.5.4.1.4. Halk adına	385
5.5.4.2. Halifenin ve sultanın tahta çıkış ve biat merasimlerine iştirak etmek	387
5.5.4.3. Karşılama merasimlerine iştirak etmek	390
5.5.4.4. Vezirlik ve vezir nâibliği yapmak	393
5.5.4.5. Sultanın ve halifenin askerî seferlerine iştirak etmek	395
5.5.4.6. Halifenin ve hükümdarın haledilmesine ve devlet görevlilerinin azledilmesine müdahil olmak	396
5.5.4.7. Diğer birtakım idarî görevlerde bulunmak	397
5.6. Askerî Yargı: Kadı-yi Leşkerlik Müessesesi	399

6. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE YARGISAL-CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUĞA SAHİP DİĞER DEVLET GÖREVLİLERİ

6.1. Vali	403
6.1.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları	405
6.1.1.1. Yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip olanlar da dâhil devlet memurlarının tayini ve azli	405
6.1.1.2. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek	405
6.1.1.3. Cezaları infaz etmek	409
6.1.1.4. Emniyet ve asayişini temin etmek	409
6.1.2. Valinin Kadı ile İlişkisi ve Kadıya Kıyasla Durumu	411
6.1.3. Valinin Halk ve Diğer İdarî Organlarla İlişkisi	416
6.1.4. Büyük Selçuklu Valilerinin Adalet Vasıflarına Dair Övgüler	417
6.2. Şahne	418
6.2.1. Emniyet ve Asayişini Temin Etmek, Suçluları Cezalandırmak, Hükmolunan Cezaları İnfaz Etmek	422

6.2.2. Şahnenin Kadıyla İlişkisi ve Kadıyla Kıyasla Durumu	432
6.2.3. Şahnenin Halk ve Diğer İdarî Organlarla İlişkisi	435
6.2.4. Şahnenin Yardımcı Memurları	435
6.3. Amîd	437
6.3.1. Yargısal, Cezaî ve İnzibatî Yetki ve Sorumlulukları	440
6.3.1.1. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak	440
6.3.1.2. Ceza hükümleri vermek	441
6.3.1.3. Birtakım hukukî işlemlerde hüküm vermek	442
6.3.1.4. Emniyet ve asayişini temin etmek	443
6.3.1.5. Hükmolunan cezaları infaz etmek	445
6.4. Reis	445
6.4.1. Reisin Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Diğer Devlet Memurları ile İlişkisi	450
6.4.1.1. Reisin şahne ile ilişkisi	451
6.4.1.2. Reisin muhtesib ile ilişkisi	452
6.4.1.3. Reisin kadıyla ilişkisi ve kadıyla kıyasla durumu	453
6.4.1.4. Reisin valiyle ilişkisi	454
6.4.2. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları	455
6.4.2.1. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak	455
6.4.2.2. Hükmolunan cezaları infaz etmek ve bizzat cezalandırmak	456
6.5. Muhtesib	457
6.5.1. Muhtesibin Seçimi ve Muhtesibde Bulunması Gereken Özellikler	458
6.5.2. Muhtesibin Yardımcı Memurları	461
6.5.3. Muhtesibin Görev ve Faaliyetleri	462
6.5.3.1. Çarşılarda ve pazarlarda alışverişin denetimi	462
6.5.3.2. İbadethanelerin ve buralarda yapılan ibadetlerin tertibi ile dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinin denetimi	464
6.5.3.3. Genel ahlak kurallarına riayeti temin etme ve kamu düzenini koruma ...	465
6.5.3.4. Gayrimüslimlerin ayırt edilmelerini sağlayan kıyafet ve alametlerin taşınmalarının sağlanması	467
6.5.3.5. Beledî hizmetlerin ifası	468
6.5.4. Muhtesibin Yargısal Yetki ve Sorumlulukları ile Bu Kapsamda Kadıyla Kıyasla Durumu	469
6.5.5. Muhtesibin Cezaî Yetki ve Sorumlulukları	471
6.5.5.1. Ceza hükümleri vermek, hükümleri infaz etmek	471
6.5.6. Muhtesibin Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Diğer Devlet Memurları ile İlişkisi	478

6.6. Hâcib	479
6.6.1. Yargısal, Cezaî ve İnzibatî Yetki ve Sorumlulukları	482
6.6.1.1. İdare ile yönetilenler arasında bir aracı olarak şikâyetleri dinleyip bunları hükümdara arz etmek	482
6.6.1.2. Mahkeme görevlisi olarak hâcib	484
6.6.1.3. Suçluları yakalama ve emniyet ve asayişî temin etmedeki yetki ve sorumlulukları	485
6.6.1.4. Hükmolunan cezaları infaz etmek ve bizzat cezalandırmak	486
6.6.2. Hâcibin Muhtesib ile İlişkisi	488
6.7. İktâ Sahipleri	489
6.8. Emîr-i Dâd	494
6.9. Emîr-i Hares	503
6.10. Sâhibü'ş-Şurta	505
6.11. Seyyidlerin Nakîbi	508
6.12. Gece ve Gündüz Bekçileri: Ases, Nakîb, Pâsbân, Hares, Rukebâ	511
SONUÇ	519
KAYNAKÇA	529
ÖZGEÇMİŞ	557

GİRİŞ

Türklerin zaman bakımından derin, coğrafya bakımından geniş tarihleri boyunca kurdukları en büyük hanedanlardan biri olan Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) Türk ve İslâm tarihinin akışına yeni bir vechе kazandırmıştır. Büyük Selçuklular sağladıkları siyasî ve askerî egemenlik bir yana, genelde hâkimiyet telakkisi, her cephesiyle devlet teşkilâtı, edebiyat, sanat ve mimarîdeki birtakım hamleler; özelde ise adalet telakkisi, adalet teşkilâtı, adalet uygulamaları ve adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar bakımından Türk ve İslâm devlet idaresinde ve toplum yaşamında derin tesirler yaratmıştır. Nitekim Büyük Selçuklu Devletinin vassalları ve halefleri Selçuklu devlet teşkilâtının temel unsurlarını kendi idare sistemlerinde tatbik etmişlerdir. Diğer bir deyişle, Büyük Selçuklular devlet ve toplum hayatında kendi muasırları ve kendilerinden sonraki siyasî teşekküllere örnek ve model teşkil etmişlerdir.

Büyük Selçuklularda devlet teşkilâtı Tuğrul Bey'in saltanat zamanından itibaren düzenli bir şekilde oluşturulmaya başlanmıştır. Sergey Grigoreviç Agacanov, Büyük Selçuklu Devletinin siyasî ve idarî yapısının kendi gelişim sürecinde birkaç aşamadan geçtiğini belirtmiştir. Buna göre o, başlangıç dönemi olarak 11. yüzyılın yaklaşık 30'lu yıllarının ortalarından 40'lı yıllarının başına kadar olan dönemi gösterir. Bu dönem, idarî ve malî teşkilâtların kuruluşuyla ve memur kadrolarının oluşturulmasıyla karakterize olunmaktadır. Devlet yönetiminin ilk organları, Horasan'da, Gaznelilerle savaşlar esnasında ortaya çıkmıştır. Mezkûr yazar, Selçuklu devlet teşkilâtının oluşmasının bir sonraki safhasını yine 11. yüzyılın yaklaşık 40'lı yıllarından 60'lı yıllarının ortalarına kadarki süreci içine alan dönem olarak görür. Bu devirde yönetim sistemi az veya çok bir ahenk oluşturmuştur. Öyle ki divânlar ortaya çıkmış; sivil, askerî ve diğer rütbelilerin, bu arada adalet teşkilâtı mensuplarının bir hiyerarşisi oluşmuştu. Bilhassa Nizâmü'l-Mülk'ün faaliyetleri neticesinde devlet teşkilâtının teşekkül süreci genel olarak sona ermişti. Yazar bu son devreyi ise 11. yüzyılın yaklaşık 60'lı yıllarının ortalarından başlamak suretiyle 90'lı yıllarının başlarına kadar götürmektedir¹. Mehmet Altay Köymen'e göre de hükümdarlık telakkisi ve gelenekleri bakımlarından olduğu gibi, devlet teşkilâtında da bir intikal devresi olan Sultan Alp Arslan zamanında Selçuklu teşkilâtı oluş halindeydi. Devlet tam şeklini, ancak oğlu

¹ Agacanov, S. G. (2006). *Selçuklular*. (çev. E. N. Necef, A. R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 156-159.

Melikşah ve torunu Sencer zamanında almıştır². İbrahim Kafesoğlu ise Selçuklu devlet teşkilâtının Nizâmü'l-Mülk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulduğunu söylemiştir³.

Büyük Selçuklularda devlet teşkilâtının başında hâkimiyetin yegâne temsilcisi sultan unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. En büyük yetki ve otorite sahibi olarak sultan; devlet teşkilâtını oluşturan saray, hükûmet ve ordu olmak üzere üç müessesenin başında bulunduğu gibi, bu müesseselerle beraber devletin dört temel dayanağından birisi olan adalet teşkilâtının da başı olarak en yüksek hâkim durumundaydı. Selçuklu devlet teşkilâtında her memur kendi üstünün nâibi idi. Bu hükümdara kadar böyleydi. Diğer taraftan hükümdar da salâhiyetlerinin bir kısmını astlarına veriyordu. Bu da derece derece en küçük memura kadar uzanıyordu⁴. Büyük Selçuklu sultanları; adalet teşkilâtının başı, en büyük yargıç ve en yüksek dünyevî hâkim sıfatıyla uhdelerinde bulunan yargı yetkisini, geniş bir ülkede tüm adli fonksiyonu bizzat yerine getirmelerine imkân olmadığından, kendi adına yargı yetki ve görevlerini yerine getirecek kimselere devretmişlerdir. Teoride yargı yetkisi, kurumsallaşmış bir adalet teşkilâtının başlıca mensupları olan kadılara tahsis ve tevcih edilmekle birlikte, devlet teşkilâtının muhtelif şubelerinin mensupları olup, muayyen vazifeler icra eden diğer devlet görevlilerine de birtakım yargısal-cezaî yetki ve sorumluluklara sahip olduklarından, devlet başkanı olarak sultanın yargı erki ve yetkisi dolaylı olarak devredilmiştir. Böylece devlet başkanı ve en büyük yargı erki sahibi olan hükümdardan başlamak üzere, adli kolluk kuvvetlerine kadar geniş bir yelpazede çeşitli adalet uygulamalarıyla adalet mekanizması işliyordu. Bu çalışmada temelde bu adalet uygulayıcılarının adaleti yerine getirmedeki görev ve faaliyetleri incelenmiştir.

Bu tez çalışması altı bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde; Büyük Selçuklu Devleti adalet teşkilâtının menşei olarak İslâmiyet'ten önce İran'da adalet teşkilâtı, İslâmiyet'ten önce Türklerde adalet teşkilâtı ve İslâm adalet teşkilâtı hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölüm, Büyük Selçuklu Devleti adalet teşkilâtının, hukuk anlayışının vs. adı geçen kaynakların hangilerinden ne derece etkilendiğinin derinlemesine mukayeseli olarak

² Köymen, M. A. (2011a). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi –Alp Arslan ve Zamanı-*. c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 67.

³ Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 95.

⁴ Horst, H. (1964). *Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Horazmsahs (1038-1251): Eine Untersuchung Nach Urkundenformularen der Zeit*. Wiesbaden, 14; Köymen, M. A. (2018c). “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”. (yay. haz. S. Tarıfci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. I, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 633.

bir incelemesinden ziyade, bir fikir verme açısından ve asıl konuya bir giriş mahiyetinde olmak üzere kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, böyle meselelere yine de gerek bu bölümde ve gerekse çalışmanın muhtelif fasıllarında yeri geldikçe değinilmiştir.

İkinci bölümde; Selçuklu kültür çevresinde adalet mefhumu ve adalet telakkisi konusu ele alınmıştır. Coğrafi ve tarihî serüven ve süreçte, Batı’da ve Doğu’da yüzyıllar boyunca tartışılan bir kavram olan adalet ve bunun zıddı olarak zulme ilişkin 11. ve 12. yüzyıllar başta olmak üzere, Selçuklu kültür çevresinde, zamanın şartları içerisinde öne sürülen geniş kapsamlı tanımlar ve fikirlere temas edilmiştir. Burada adalet konusu, Selçuklu kültür çevresinde adil hükümdar tasavvuru ile adalet telakkisi çerçevesinde tartışılmıştır.

Üçüncü bölümden itibaren hükümdardan başlamak üzere, adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar ayrı ayrı ele alınmaya başlanmıştır. İlk olarak bu üçüncü bölümde, Büyük Selçuklu sultanlarının yargısal-cezaî yetki ve sorumluluklarına temas edilmiştir. Hükümdarın yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları temelde tezahür ettiği beş yönde gösterilmiştir. Bunlar; yargı hakkının tevcihi ile adalet mensuplarını tayin ve azletme, şikâyetlerle ilgilenme ve davalara bakma, kanun koyma ve kaldırma, suç-ceza işleriyle ilgilenme, atıfet muamelelerini yerine getirme olarak sıralanmıştır.

Dördüncü bölümde, bürokrasinin başı olup sultanın mutlak vekili sıfatında olan, devlet işlerinin her sahasında, bütün idarî, askerî, malî, siyasî, dinî meselelerde geniş salâhiyeti haiz olmasının yanında, aynı derecede geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haiz bulunan vezirin yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları belirtilmiştir. Bu kapsamda vezirin kadı’l-kudat ve kadı başta olmak üzere yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip devlet görevlilerini tayini ve azli, mahkeme teşkili, şikâyetleri dinlemesi, davalara bakması, ceza hükümleri vermesi, suç takibatı yapması, hükümlerini icra etmesi yetki ve sorumlulukları gösterilmiştir. Ayrıca Selçuklu vezirinin af salâhiyeti kapsamında suçları bağışlayıp cezaları kaldırmasına da temas edilmiştir.

Beşinci bölüm, Büyük Selçuklu Devletinde kadılık müessesesidir. Bu bölümde, adalet teşkilâtının başlıca kurumu olan kadılık müessesesi ve adalet teşkilâtının başlıca görevlileri olan kadılar mufassal bir şekilde ele alınmıştır. Kadıların yalnız yargısal-cezaî görev ve faaliyetlerinden değil, onların dinî ve içtimaî mahiyetteki görev ve faaliyetleri, eğitim-öğretimle ilgili görev ve faaliyetleri, siyasî, idarî ve askerî mahiyetteki görev ve

faaliyetlerinden de bahsedilmiştir. Ayrıca yine bu bölümde kadı'l-kudat ve kadılardan bahisle kadılıkta hiyerarşi, kadılık için gerekli şartlar, kadılarda aranan nitelikler, kadıların nesebi, kadılıkta tevarüs temayülü ve meşhur kadı aileleri, kadıların yetişmesi, ilmî ve kültürel muhiti, entelektüel seviyesi, ilmî faaliyetleri konularına da değinilmiştir.

Altıncı ve son bölümde ise Selçuklu taşrasının idaresinde siyasî, idarî, askerî, malî ve içtimaî çeşitli görev ve faaliyetleri yerine getiren, bu arada adlî salâhiyetleri de bulunan üst düzey devlet görevlilerinden valî, şahne, amîd, reis, muhtesib, iktâ sahipleri ve bunların nâibleri, yardımcı memurları ile ases, nakîb, pâsbân, hares, rukebâ gibi alt rütbeli gece ve gündüz bekçilerinin; ayrıca hâcib, emîr-i dâd, emîr-i hares, sâhibü's-şurta ve seyyidlerin nakîbi olarak yine üst düzey devlet görevlilerinin Büyük Selçuklu Devletinin adalet mekanizmasının işleyişi dâhilindeki yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları, adaletin tevziine dair görev ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Tez çalışmasında esas olarak, Büyük Selçuklu Devletinin yaklaşık bir asır süren varlık mücadelesini de kapsamak üzere, devletin kuruluş tarihi olarak kabul edilen 1040 yılı ile son Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in vefatı neticesinde Büyük Selçuklu Devletinin tarih sahnesinden çekildiği zaman olan 1157 yılı arası ele alınmıştır. Araştırma konusuna dair elde edilen veriler ve değerlendirmeler temelde İran coğrafyasında tekâmül eden Büyük Selçuklu Devleti ile sınırlı olmakla birlikte, söz konusu edilecek müesseselerin ve devlet görevlilerinin görev, sorumluluk ve faaliyetleri ile birtakım telakki, âdet ve uygulamaların vs. devamlılığına ve bütünlüğüne vurgu yapmak, bazen ilgili kayıt ve bilgilerin kifayetsizliği dolayısıyla ve bilhassa gerek müşahhas misaller elde edebilmek, zaman zaman da somut örnekleri ve fikirleri takviye etmek adına, mezkûr kapsam ve sınırlılık aşarak, Türk-İslâm devletlerine ve özellikle Selçuklu kültür çevresinden ve Selçuklu kültürünün ve müesseselerinin mirasçısı durumunda olmalarından ötürü diğer Selçuklu şubeleri ile Gazneliler ve Hârezmşahlar başta olmak üzere muasır Türk devletleri ve Selçukluların halefleri olan devletlerin hayat ve faaliyetlerine de yer yer müracaat edilmiştir. Yalnız tez çalışmasının kapsam ve sınırlılıklarında değil, kullanılan kaynakların ait olduğu zamanlar bakımından da Selçuklu kültür çevresi tasavvuru dikkate alınmıştır. Nitekim Köprülü'nün ifadeleriyle, Orta Çağ'da bütün Yakın Doğu Türk-İslâm dünyası, büyük bir kültür çevresi teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sahalara, bazı mahallî ayrılıklara rağmen, içtimaî ve siyasî hayatın birçok daimi tezahürlerinde yani içtimaî ve siyasî müesseselerde büyük

benzerlikler gösterir⁵. Yine ona göre; Orta Çağ Müslüman ve Türk devletlerinde hanedanlar değiştiği halde, hukukî ve içtimâî nizamın siyasî değişikliklere rağmen bozulmadığı düşünülebilir⁶. Diğer bir deyişle, Selçuklu devresinde görülen umumî karakterlerin, varislerin hukukî hayatında da mevcut olduğu söylenebilir⁷. Köprülü'den başka, çok yönlü bir araştırmacı olup İslâm fetihlerinden 20. asra kadar uzanan geniş bir tarihsel süreçte İran sahasıyla ilgili pek çok eser yazmış olan İngiliz şarkiyatçısı A. K. S. Lambton da benzer fikirlere sahiptir. Şöyle ki o, Orta ve Doğu İslam dünyasında, 11. ve 12. yüzyıllarda kültürel bir yeknesaklığın oldukça yaygın olduğunu beyan etmiştir. Bu tekdüzelik sadece Büyük Selçuklularda değil, aynı zamanda daha az olmak üzere Irak, Suriye, Anadolu ve Kirmân Selçuklularında ve ayrıca çeşitli atabegliklerde de görülmekteydi. Aralarında paylaşılan kültürel miras, yerel koşullarla tadil edilmiş, ancak yine de ortak bir özellik taşıyan, canlı bir düşünce ve hayat mirası idi⁸. Yine Lambton'un da vurguladığı gibi, belirli sahalarda ve zamanlarda kaleme alınan belirli türden kaynakların yazımında da çarpıcı bir mantıksal bağ ve süreklilik vardır ki bunların pek çoğu modern devirlere kadar yürürlükte kalmıştır⁹. Mesela tez çalışmamızın birinci elden temel kaynaklarından olarak resmî vesikalardan atama menşûrları yapı olarak, yani dil, şekil, üslup ve terminoloji açısından birbirlerine oldukça benzemektedir. Bu cümleden olarak, yalnız Büyük Selçuklu dîvânından sadır olan menşûrlardan değil, Kirmân Selçukluları, Türkiye Selçukluları, İldenizliler ve Hârezmşahlar devrinde kaleme alınan vesikalardan da istifade edilmiştir. Öyle ki, bir örnek olarak belirtmek gerekirse, Sultan Alp Arslan zamanına ait olup Büyük Selçuklular devrinden baki kalan en erken tarihli kadılık atama menşûru ile Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden hemen sonraya tekabül eden bir döneme, Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş (1172-1200) devrine ait kadılık menşûrunun büyük bir bölümü birebir aynıdır.

Anlaşılabacağı üzere, Büyük Selçuklu Devletinde adaletin uygulanması dâhilinde yargısal-cezaî yetki ve sorumluluklara sahip olan sultan başta olmak üzere diğer devlet görevlilerinin bu yöndeki görev ve faaliyetleri dışındaki öteki salâhiyetleri ve vazifeleri hakkında derinliğine ve genişliğine bilgi vermek konumuzun çerçevesini aşacağından, konu

⁵ Köprülü, M. F. (1943, Temmuz). “Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları”. *Belleten*, 7(27), 458.

⁶ Köprülü, 1943, 408.

⁷ Köprülü, M. F. (2005a). “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”. (yay. haz. O. F. Köprülü). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 31.

⁸ Lambton, A. K. S. (1988a). “Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate”. *Studia Islamica*, No. 68, 28.

⁹ Lambton, A. K. S. (1962). “Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship”. *Studia Islamica*, No. 17, 95.

dışında kalan gereksiz ayrıntılara yer verilmemiştir. Bununla birlikte adalet teşkilâtının başlıca görevlisi olması hasebiyle kadılar ve kadılık müessesesi ise muhtelif yönlerden ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Kaynakçada gösterilen ana kaynakların taranması ve verilerin kaydedilmesi ile belirli ölçüde bilgi birikimine ulaşmaya imkân sağlayan telif ve tetkik eserlerin incelenmesi neticesinde elde edilen bilgileri, nakletmekten ziyade, derin bir tahlile ve tenkide tâbi tutmaya özen gösterilmiştir. Böylece Büyük Selçuklu Devletinde adalet telakkisi, adalet teşkilâtı, adaletin sağlanmasına yönelik uygulamalar ve adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar bütün yönleriyle ayrıntılı bir şekilde incelenmeye ve açıklanmaya gayret edilmiştir. Böylece, devletin en önemli varlık sebeplerinden birisi olan yapı ve anlayış ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken geniş bir literatür dâhilinde konu ele alınmıştır. Şöyle ki, konu ile alakalı Arapça ve Farsça başta olmak üzere muhtelif dillerde yazılmış muasır ve muahhar, başka bir deyişle Selçuklu kültür çevresinde vücuda getirilen kaynaklar devir koşulları içerisinde dikkatle tetkik edilmiştir. Bu itibarla çeşitli türlerden vekâynâmeler; daha ziyade münşeât mecmuaları içerisinde dercedilmek suretiyle günümüze intikal eden sultâniyat, ihvâniyat ve mehâzir¹⁰ türlerinden menşûrlar, inşâ numuneleri, resmî ve hususî mektuplar; siyer, terâcim, tabakat ve vefeyât¹¹ dair eserler; siyasetnâmeler; seyahatnâmeler; hukuka, felsefeye ve adaba dair eserler; şair dîvânları, şiir mecmuaları; menâkıbnâmeler; tasavvufi/ahlakî eserler; muhtelif türlerden edebî metinler; tezkireler gibi çok farklı kategorilerden kaynaklar¹² gözden geçirilip bunlardan istifade

¹⁰ İdarî ve dîvânî mektuplarla resmî yazışmalar, fermanlar, menşûrlar, tevkîler, fetihnâmeler, şikestnâmeler, sevgendnâmeler sultâniyat; özel yazışmalar, kutlama, baş sağlığı, teşekkür, çağrı, şikâyet gibi konulara dair mektuplarla âlim ve mutasavvıfların didaktik amaçlı mektupları ihvâniyat türünü oluşturur. Taahhütnâme, şehâdetnâme, akidnâme, vasiyetnâme niteliğindeki mektup ve vesikalar da mehâzir grubunda ele alınır. bkz. Kanar, M., Kurtuluş, R. (2000). “İnşâ -Fars Edebiyatı-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 337-338; İhvâniyat için ayrıca bkz. Gürbüz, M. (2013, Eylül). “Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmualarında Yer Alan Bir Belge Türü: İhvâniyat”. *Tarih Okulu Dergisi*, S. 15, 43-55.

¹¹ İslâm tarihinde biyografi kitapları “siyer, terâcim, tabakat, vefeyât” gibi isimlerle anılır. Bunlardan siyer/sîret, özellikle Hz. Peygamber’in hayatına dair eserler için kullanılan bir terim şeklinde yaygınlık kazanmış olmakla birlikte diğer biyografiler için de kullanılmaktadır. Terâcim “biyografi” (tercüme-i hâl) anlamındaki “terceme” kelimesinin çoğuludur. Tabakat temelde belirli bir yaş, meslek, görev, nesil, unvan, mezhep, tarikat ve coğrafyaya mensup olmaları dolayısıyla ortak bir grup (tabaka) oluşturan kişilerin biyografilerine yer verilen bir tür olmakla birlikte genellikle biyografi kitaplarına da bu ismin verildiği görülmektedir. Vefeyât kitapları ise vefat tarihlerini esas alan biyografik eserlerdir. bkz. Avcı, C. (2010). “Tabakat -İslâm Tarihi-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 297.

¹² Büyük Selçuklular devrine dair bilgi veren böyle geniş bir literatüre ait muhtelif türden kaynaklar ve yazarlar hakkında giriş mahiyetinde genel ve toplu bir bilgi almak için mesela bkz. Kuşçu, A. D., Güler, C., Özer, M., Öztemel, M. (2017). *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları; Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*. İstanbul: Endülüs Yayınları; Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları; Yıldırım, N. (2012). *Fars Edebiyatında Kaynak Bilim*. Erzurum: Fenomen Yayınları; Zebihullâh-i Safâ. (1369/1990). *Târih-i Edebiyyât der Ârân*. Tahran, c. II, c. III/I; Velîullâh Zaferî. (1364/1985). *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez*

edilmiştir. Siyâsetnameler ve resmî vesikalar gibi genellikle ideal bir tablo çizen kaynaklardan da yararlanmakla beraber, bu teorik çerçevenin yanı sıra çalışmamızda bilhassa vekâyinâmeler ve edebî metinlerde rast gelinen kayıtlar da tabîî göz önünde bulundurularak, ilgili dönem ve şartlardaki tatbikata bakılarak, bir idealleştirmeden ziyade, adaletin gerçek manada nasıl sağlandığı ve adalet uygulayıcılarının nasıl ve ne şekilde hükmettiği meselesi, gerek teorik ve gerekse pratik çerçevede açıklanmaya çalışılmıştır.

Bir derleme çalışma (compilation) olmaktan ya da şu ana kadar yapılan araştırmalarla tekrara düşmekten kaçınmaya çalışılarak; orijinal bir çalışma ortaya koymak hedeflenmiştir.

Âğâz-i Şi'ir-i Fârsî tâ Pâyân-i Zendîyye-. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr; Bedüzzaman Fûrûzanfer. (1387/2008). *Sohen û Sohenverân*. Tahran: İntişârât-i Zevvâr; Rypka, J. (1364/1985). *Edebiyyât-i Îrân der Zemân-i Selcûkiyân ve Moğolân*. (Farsça çev. Yakûb Âjend). Tahran: Neşr-i Goster; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb. (2535/1977). *Bâ Kârvân-i Hulle*. Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân; Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History*. London: Routledge, Routledge Studies in the History of Iran and Turkey); Köprülü, 1943, 379-458;

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ADALET TEŞKİLÂTININ MENŞEİ

Mehmed Fuad Köprülü'nün tabiriyle, Selçuklu müesseselerinin muhtelif menşelerden geldiği muhakkaktır. Bütün bu muhtelif hukukî unsurların birbiriyle karışmasıyla ki, Selçuklu müesseseleri vücuda gelmiştir¹³. Büyük Selçuklu Devleti adalet teşkilâtı da bu nev'idendir. Nitekim yine Köprülü, Büyük Selçuklu Devletini, İslâmî İran medeniyeti esaslarının Türk idarî ananeleriyle kaynaşmasından doğan kuvvetli ve muntazam müesseselere malik ve İslâm medeniyetine dayalı bir teşekkül olarak nitelemiştir¹⁴. Bu itibarla, Büyük Selçuklularda adalet teşkilâtının menşenin şu üç koldan müteşkil olduğu söylenebilir: İslâmiyet'ten önce İran'da adalet teşkilâtı, İslâmiyet'ten önce Türklerde adalet teşkilâtı ve İslâm adalet teşkilâtı.

1.1. İslâmiyet'ten Önce İran'da Hukuk ve Adalet Teşkilâtı

Başlangıçtan Müslümanlar tarafından fethine kadar olan İran tarihinde, özellikle Sâsânîler dönemine değin, yazılı belge noksanlığı ve kaynak yetersizliğinden dolayı, Medler, Ahamenîler, Selevkoslar ve Eşkânîler dönemlerinde devlet sistemi, kültürel yapı, yönetim ve bu arada hukuk anlayışı ile adalet teşkilâtı hakkında yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Orta Doğu, Mezopotamya ve Akdeniz medeniyetlerini kuvvetle muhtemel birçok bakımdan etkileyen mezkûr devletlere dair birtakım dinî metinler ve komşu kavimlere ait kaynaklardan bazı bilgiler elde edilmiştir. Mesela Eski Yunan tarihçileri, Asur kitabeleri ve Tevrat'tan anlaşıldığına göre, Medler (M.Ö. 678-M.Ö. 550), hukukî işleri kanunlara uygun olarak tatbik ederler, suçluları şiddetle cezalandırırlardı¹⁵. Diğer birçok siyasî teşekkül gibi Medlere tâbi olarak varlıklarını sürdüren Ahamenîler (M.Ö. 550-330), II. Kyros önderliğinde harekete geçerek Medlere karşı ayaklanmışlar ve Med merkezi Ekbatana'yı işgal ederek bu devlete son vermek suretiyle kendi devletlerini kurmuşlardı. En büyük yetki ve otorite sahibi olarak Ahamenî hükümdarı, aynı zamanda adalet teşkilâtının da başı olarak en yüksek hâkim durumundaydı. Bununla birlikte hükümdar, yargı yetkisini muhtemelen tecrübeli âlimlerden

¹³ Köprülü, 2005a, 27-28.

¹⁴ Köprülü, M. F. (2012). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 197.

¹⁵ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazan. (1389/2010, Zemistân). "Vucûh-i İştirâk û İftirâk-i Kazâ û Kazâvet-i Asr-i Seldûkî bâ Dovrehâ-yi Pîş ez İslâm". *Feslnâme-yi Tehassusî-yi Fıkh û Târih-i Temeddun*, sâl-i heftom, şomâre-yi bîst û şeşom, 123.

birine tevcih ederdi. Öte yandan, herhalde merkezde yedi kişiden mürekkep bir yargıçlar heyeti de mevcuttu. Bundan başka ülkenin her tarafına yayılmış mahallî mahkemeler bulunuyordu. Ayrıca kâhinler, müneccimler ve falcılar da kanun vazederler, davalara bakarlardı. Bilhassa devlete ve hükümdarın şahsına karşı işlenen suçların cezası ölümdü¹⁶. İlk Eşkânî hükümdarı ise bir dizi idarî ve hukukî ıslahata girişmişti. Anlaşıldığına göre, hükümdar iki sâhib-i hâber tayin etmişti. Bunlardan birisi hükümdara yazılı olarak yapılması elzem olan iyi işleri, diğeri de yargılama ve suçluları cezalandırma işini hatırlatırdı. Sâhib-i hâber yargılama esnasında da hükümdarın yanında bulunur, onun bir hışımla haksız bir hüküm vermemesini sağlardı. Eşkâniler (M.Ö. 247-M.S. 224) döneminde ayrıca ülke sathında davalara bakmaları için yargıçlar atanırdı¹⁷.

226-651 yılları arasında İran'da Sâsânîler hüküm sürmüştür. *Nevrûznâme*'de Ömer Hayyâm, Sâsânî hükümdarlarını kastederek, Acem padişahlarının (pâdişâhân-i Acem) bazı uygulamaları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre; adalet tevzi etmek (adl dâden) onların belli başlı âdetlerindendi. Onlar, her şehir ve vilayette görevlendirdikleri sâhib-i hâberlerle insanlar arasında vuku bulan her meseleden haberdar olurlar, padişah da gereğini yerine getirirdi. Böylece zulmün (tetâvul) önüne geçerlerdi. Yine Ömer Hayyâm, Acem meliklerinin (mulûk-i Acem) başka bir âdetinden bahsetmiştir. Onlar üç suç (gonâh) haricinde bütün suçları affedebilirlerdi. Bunların ilki, sırrı aşikâr etmek; ikincisi, Allah'a küfretmek; üçüncüsü de fermanı vaktinde yerine getirmemek ve hor görmektir¹⁸. Sâsânî hükümdarlarının siyasî ve askerî mahiyette devlete ve kendi şahıslarına karşı işlenen suçlar ile dinî suçlara karşı müsamaha göstermedikleri anlaşılmaktadır. Bu nev'idan suçların cezası ölümdü. Hukuk sistemi temel olarak kısasa dayanıyordu. En yüksek temyiz mercii hükümdardı¹⁹. Öte yandan, eski İran hükümdarları belirli bir günü, zulme uğramışların şikâyetlerini dinlemek için tahsis eder ve bunu ülkeden zulmü kaldırma vasıtalarından sayar, bu belirli günde başka işlerle meşgul olmazlardı²⁰. Bunun haricinde Mihrigân ve Nevruz gibi mühim günlerde de bizzat mahkeme teşkil eder, davalara bakar, hükümler verirlerdi²¹. Hükümdarın başkanlık ettiği bu mahkeme, İslâmî dönemdeki mezâlim mahkemesinin

¹⁶ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 124-125.

¹⁷ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 125-126.

¹⁸ Ömer Hayyâm. (1312/1933). *Nevrûznâme*. (nşr. Müctebâ Mînovî). Tahran: Ketâbhâne-yi Kâve, 13-14, 16.

¹⁹ Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 28.

²⁰ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (2013). *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk (Siyaset Stratejileri)*. (haz. E. Köse, H. Karayığit). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 223.

²¹ Nizâmü'l-Mülk. (1976). *Siyâsetnâme*. (nşr. M. A. Köymen). c. I: Farsça metin, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 42-44; Nizâmü'l-Mülk. (2017). *Siyâsetnâme*. (çev. M. Kanar). İstanbul: Say Yayınları, 102-104.

vazifesini görüyordu. Ülkedeki yargı mercilerinde hakkını alamayan kişilerin hükümdara müracaat etme yolu her zaman açıktı²². Enûşîrvân-i adil diye maruf Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) adalet timsali kahraman bir hükümdar olarak, bilhassa adalet uygulamalarıyla Arap ve Fars kaynaklarında daima örnek ve model bir devlet başkanı olarak gösterilmiştir.

Resmî dini Zerdüştlük olan Sâsânîler döneminde hukuk sistemi, dinî ve örfî olmak üzere iki temele dayanıyordu²³. Sâsânî ülkesinde yargılama, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta esas alınarak hazırlanan ecmai nikan adı verilen bir kanuna göre yapılırdı²⁴. Yargı vazifesi dinî bir vazife sayılırdı ve iyi bir eğitim isterdi. Bu nedenle Sâsânîler devrinde hukukî işler dinî zümreye mensup kişilerin yetki ve sorumluluğundaydı. Bu devirde dikey hareketliliğin pek mümkün olmadığı sınıfsal bir toplum yapısı vardı. Yargıçların da dâhil olduğu din adamları sınıfı en üst tabakada yer alıyordu²⁵. Mûbed denilen din adamları yalnız adalet teşkilâtında değil, devlet teşkilâtının her şubesinde önemli bir rol ifa ediyorlardı²⁶. En yüksek rütbeli din adamı, aynı zamanda yargıçların da başı olan mûbed-i mûbedân idi. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnamesi*'nde mûbed-i mûbedânın, kadı'l-kudat demek olduğunu belirttikten sonra, Erdeşîr-i Bâbekân'dan atalarının töresini değiştirip zulmü âdet edinen Yazdicerd zamanına kadar, Sâsânî hükümdarlarının mahkeme oturumunda mûbed-i mûbedânı sağ tarafına oturttuklarını söylemiştir²⁷. Askerî yargının başında bulunan baş yargıca ise ordu yargıcı anlamında sipahdazur adı verilmekteydi. Bu makam sahibi İslâm dönemindeki kadı-yi leşkerin vazifesini icra ederdi²⁸. Davaların önemine göre, iki tür mahkeme oluşturulmuştu. Mühim davalara bakan mahkemelere yüksek mahkeme anlamındaki meh dadvar ve daha küçük davalara bakan mahkemelere ise düşük mahkeme anlamında keh dadvar adı verilmekteydi²⁹. İslâm öncesi İran'da genellikle liyakatli ve

²² Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 128.

²³ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 126.

²⁴ Altungök, A. (2015). *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 214-215

²⁵ Christensen, A. E. (1385/2006). *İrân der Zemân-i Sâsâniyân*. (Farsça çev. Reşîd-i Yâsemî). Tahran: Sedâ-yi Muâsır, 68-71.

²⁶ Diakonov, M. M. (1346/1967). *Târih-i İrân-i Bâstân*. (Farsça çev. Rûhî Erbâb). Tahran: Bungâh-i Tercume û Neşr-i Ketâb, 423; Ortaylı, 2008, 28.

²⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42-44 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102-104.

²⁸ Altungök, 2015, 214; Saîd-i Nefîsî. (1387/2008). *Târih-i Temeddun-i İrân-i Sâsânî*. Tahran: Şirket-i Mutâle'ât-i û Neşr-i Ketâb-i Pârs, 51.

²⁹ Altungök, 2015, 215.

güveniler kişiler yargıç olarak tayin edilir; onlar tarafsızlık ilkesiyle adaleti yerine getirmeye çalışırlardı. Yanlış hüküm veren veya rüşvet alan yargıçlar ölüm cezasına çarptırılırdı³⁰.

1.2. İslâmiyet'ten Önce Türklerde Hukuk ve Adalet Teşkilâtı

İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinde hukuk sistemi ve adalet teşkilâtı ile ilgili kaynaklar ve bunlardan edinilebilecek bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu kaynakların başında Çin kaynakları başta olmak üzere komşu kavimlere ait kaynaklar, yazıtlar ve arkeolojik kaynaklar, etnografik kaynaklar ve Türk dili üzerine yapılan incelemeler gelmektedir. Eski Türk devlet ve toplum yaşamında töre adı verilen örfî hukuk hüküm sürüyordu. Türk kültür ve medeniyetinde töre deyiminin ifade ettiği anlamlar çok zengin ve geniştir. Buna göre, töre genel itibarıyla daha çok, devletin kuruluş düzeni ve işleyişi idi. Ayrıca kişi, aile ve toplum yaşantısında töre sözünün anlamları daha da genişliyordu. Bununla birlikte töre, Uygurlar döneminden itibaren, artık doğrudan doğruya kanun anlamında kullanılmaya başlanmıştır³¹. Yine törenin, eski Türk yazıtlarında ve *Kutadgu Bilig* başta olmak üzere, benzeri devlet yönetimi ile ilgili kitaplarda kanun anlamında kullanıldığı kesindir³². Zaten Yûsuf Has Hâcib, mezkûr kitabında, hükümdarı temsil eden Kün Togdı'ya köni törü, yani adil kanun sıfatını vermiştir. Bu manasıyla töre; kati hükümleri olan, geleneğe dayalı, yazılı olmayan hukuk sistemiydi. Türk devletlerinde halkın hak ve hürriyeti, aynı zamanda kamu hukukunu, hükümdarın vazifelerini de belirleyen ve cezaî hükümleri ile dikkati çeken törenin tatbiki ile yerine getiriliyordu³³. Konumuz itibarıyla bilhassa son husus, yani ceza hükümlerini ihtiva eden ceza hukuku, İslâm öncesi Türk devlet ve toplum hayatında önemli roller oynadığı halde yürürlükte bulunmuştur. Öyle ki toplum değerleri, maddî ve manevî kültürel unsurlar, kendisine özgü, yaşayan bir ceza hukuku ortaya çıkarmıştır. Bu suretle Türk toplum kültürünün bir ürünü, onun bir çeşit tezahürü olarak tecelli eden ve tarihin akışı içerisinde gelişen bu hukuk, töre denilen kanun ve sosyal normlar bütününde mutlak ifadesini bulmuştur³⁴. Türklerde törenin üç kaynağı vardır: Halk, kurultay, hükümdar. Bir kısım hukukî kurallar halk içinde zuhur etmiştir. Bunlar birer anane olarak toplum içinde nesilden nesile aktarılmıştır. Böylece ortaya çıkan hukuka yusun adı

³⁰ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 123.

³¹ Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları, 232.

³² Köseoğlu, N. (2017). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de-İslâm'da ve Osmanlı'da Devlet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 40.

³³ Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 246.

³⁴ Arık, F. Ş. (1995). "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 1.

verilmiştir. İkinci kaynak olan kurultay ise devlet büyüklerinin genel iradesi ve kararlarıdır. Üçüncüsü ise hükümdarın yasama faaliyetleri neticesinde meydana gelen kaidelerdir³⁵.

İslâm'dan önce Türklerde, devlet ile hukuk (il-töre) birbirinden ayrılmayan iki temel unsur olmuştur. Bilge Kağan (716-734), hiçbir kuvvetin Türk devletini ve töresini ortadan kaldıramayacağına inanıyordu. Nitekim bu inancını şu ifadelerle ortaya koymuştur: “Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, devletini (il) töreni kim bozabilir!” Benzer şekilde eski Türkler arasında “devlet (il) gider, töre kalır” deyiimi söyleniyordu³⁶.

Eski Türklerde, yeni bir devlet kuran veya tahta çıkan hükümdarının ilk işi, töreyi (kanunlar) düzenlemek, yeni kanunlar yapmak ve bunları yürürlüğe koymaktı. Çünkü onlar, bütün devlet teşkilâtının olduğu gibi, adalet teşkilâtının da başı idiler. Bu sıfatlarıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederlerdi. Başında bulunduğu devlete ve kendi şahıslarına karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla yargıda bulunurlar, ölüm dâhil her türlü cezayı verirlerdi. Türk hükümdarlarının bu anlayışı ve tutumu, İslâmî dönemde de mezâlim müessesesiyle devam etmiştir³⁷. Yüksek mahkemede hükümdardan başka vezir de bulunabilirdi. Mesela meşhur Göktürk veziri Ton Yukuk, bir ara (705-716) bu yüksek mahkemede vazife görmüştü³⁸. Öte yandan, yine Göktürklerde, hükümdar adına örfî hukuku (töre) uygulamakla mükellef olan başka görevliler de bulunmaktaydı. Şöyle ki, yüksek mahkemede, hükümdar ve vezirden başka, yargan unvanını taşıyan yargıçlar bulunuyordu. Asya Hunlarında ise yargıçlık görevi, hükümdar ile sıhrî hısımlık bağı olan bazı aile reislerine veriliyordu³⁹. Uygurlarda hükümdarın annesinin, tabî hükümdar adına, halkın şikâyetlerini dinleyip davalara baktığı da vakiydi. Nitekim o, töreye muhalefet edenleri derhal cezalandırırdı⁴⁰.

Meliknâme'ye istinaden bilgi veren Mîrhând, Türk töresine göre, özellikle siyasî ve askerî mahiyette devlete ve hükümdarın şahsına karşı işlenen suçların cezalandırılması hususunda ve bunlara ait mühim meselelerde, devlet büyüklerinin hazır bulunduğu bir yerde istişare meclisi akdedildiğini, zayıf veya güçlü, asil veya sıradan hiç kimsenin tahkik

³⁵ Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 283.

³⁶ Ögel, 1979, 234; Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 117.

³⁷ Koca, S. (2010, Bahar). “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü”. *Gazi Türkiyat*, 68 not 8.

³⁸ Koca, 2016, 118.

³⁹ Kafesoğlu, 2007, 292.

⁴⁰ Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*. Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 217.

edilmeden öldürülmediğini nakletmiştir⁴¹. Bununla birlikte, bu nev’iden suçların cezası umumiyetle ölümdü. Nitekim ordudan kaçmak, ihanet etmek, barış zamanı silah çekmek gibi suçlar ölüm cezasını gerektiriyordu. Kişiye, mala ve topluma karşı işlenen suçların failleri de ölüm cezasının yanında, hürriyeti kısıtlayıcı ya da servete ve mala yönelik cezalara çarptırılıyordu. Mesela cinayet, zina, hayvan kaçırmak, hırsızlık yapmak gibi fiiller kesin surette yasaktı. Bu suçları işleyenler idam edilir, malları devlet hazinesine alınır ve aile fertlerinin hürriyetleri kısıtlanırdı. Irza tecavüz de ağır suçlardan sayılırdı. Bu da iki taraf arasında uzlaşma olmazsa ölüm cezasını gerektirirdi. Diğer taraftan, hafif suçlar ise on günü aşmamak üzere hapisle, para cezasıyla veya yüzü yaralamakla cezalandırılırdı⁴².

Göktürkler tarih sahnesinden çekildikten sonra ortaya çıkan Uygurlar, yüksek kültür ve medeniyet seviyesine ulaşan Türk topluluklarının başında yer almıştır. Uygurlardan günümüze kadar dinî, felsefî ve edebî belgelerin yanında, birçok da hukukî belge baki kalmıştır. Şöyle ki, büyük ölçüde yerleşik hayata geçen Uygurlar, tabîi olarak bu hayat tarzına dair çeşitli faaliyetler içinde bulunmuşlardır. Bu hayat ve faaliyetler de Uygurlarda özellikle hukuk sisteminin oldukça gelişmesini sağlamıştır. Uygurlar; mal edinme, satış protokolü, malı ve eşyayı kiraya verme, parayı faize verme, ortaklık kurma, evlatlık verme, iş sözleşmesi, köle satışı, vakıfnâme, vasiyetnâme, ipotek senedi gibi son derece çeşitli hukukî konuları kapsayan belgeler oluşturmuşlardır⁴³. Böylece eski Türklerin kesin olarak Uygurlar zamanından itibaren yazılı hukuk kaideleri ihdas ettikleri söylenebilir. İslâm öncesi Türk siyasî teşekküllerinde, net bilgilere sahip olunmamakla birlikte, kuvvetle muhtemel gelişmiş bir adalet telakkisi, hukuk sistemi ve adalet teşkilâtı mevcuttu. Nitekim Fuad Köprülü de Türklerin İslâmiyet dairesine girdikleri zaman eski ve güçlü bir hukukî kültüre malik olduklarının sarahatle söylenebileceğini beyan etmiştir⁴⁴.

⁴¹ Mîrhând. (2015). *Ravzatu’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*. (çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13.

⁴² Kafesoğlu, 2007, 292; Koca, 2016, 118-119; Üçok, C., Ahmet Mumcu. (1987). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 23-24; Arsal, 2014, 199-201, 280-282. Eski Türklerde suçlar ve cezalara dair mesela bkz. Arık, 1995, 1-50.

⁴³ Koca, 2016, 119; Üçok, Mumcu, 1987, 27-35. Bu hususta başlıca bkz. Arat, R. R. (1964). “Eski Türk Hukuk Vesikaları”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 1, 5-53; Caferoğlu, A. (1943). “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”. *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, 1-43.

⁴⁴ Köprülü, 2005a, 20.

1.3. İslâm Adalet Teşkilâtı

İslâm adalet teşkilâtının nüvelerinin Câhiliye döneminde görüldüğü kabul edilmektedir. Bununla birlikte, İslâm öncesi Araplarda hâkim siyasî bir otorite ve dolayısıyla adalet teşkilâtı mevcut değildi. Nitekim bu dönemde Arap Yarımadası çok sayıda müstakil Arap kabilelerinin yaşam sahasıydı. Göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan iptidai diğer toplumlar gibi, Arap kabileleri de başlarında seyyid, reis, şeyh gibi hâkimlerin bulunduğu basit teşkilâtlara sahip ilkel birer teşekküllerdi. Böylece teşkilâtlı bir siyasî otoritenin, daha doğrusu merkezî bir devletin yokluğu, yargısal işleri idare edecek yargı organlarının da yokluğuna sebep oluyordu⁴⁵. Bu durumda akıl, bilgi ve tecrübesiyle kendisini ispat etmiş kabile büyüklerinin yürüttüğü bir hakemlik sistemiyle hukukî meseleler pratik bir şekilde hallediliyordu.

İslâmiyet'ten önce bu tür hakemler arasında pek çok kişi şöhret kazanmıştır. Bunlardan her biri kendi kabilesinde hakemlik yapardı. Temîm kabilesinden Hâcib b. Zerâre, Akra' b. Hâbis; Sakîf kabilesinden Gaylân b. Mesleme; Kureyş kabilesinden Hâşim b. Abdîmenâf, Abdü'l-Muttalib b. Hâşim, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib, Âs b. Vâil; Benî Esed kabilesinden Rebîa b. Cezzâr vs. bu şekilde ün yapmışlardır⁴⁶. Bunlardan başka öteki bazı hakemler kabileler arasında meşhur olmuşlardır. Mesela Âmir b. Zarîb, kabileler birbirleriyle ihtilafa düştüklerinde onun hakemliğine başvurdıkları ve onun verdiği hükme rıza gösterdikleri bir şahsiyeti⁴⁷. Câhiliye döneminde Araplar yalnız hakemlere değil, kâhinlere, münecimlere ve falcılara da aralarındaki anlaşmazlıkları arz ederler ve bunları çözüme kavuşturmalarını isterlerdi⁴⁸. İslâm öncesi Arap toplumunda hakemlerin tatbik edecekleri düzenlenmiş bir kanun yoktu. Hakemler şahsî görüşlerine, örf ve âdetlere göre hükmederlerdi. Hakemin nihai kararının icrası ve infazı, yalnızca tarafların iyi niyetine ve taraflardan lehine hükmolunanın kuvvet üstünlüğüne bağlıydı⁴⁹. Hal böyle olunca kişilerin haklarını koruması ve elde etmesi için hakemlik sistemi ve hakemlerin verdiği hükümler pek de bir mana ifade etmiyordu.

⁴⁵ Tyan, É. (1960). *Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam*, Leiden: E. J. Brill, 28-29; Atar, F. (1999). *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 36; Schacht, J. (1977). *İslâm Hukukuna Giriş*. (çev. M. Dağ, A. Şener). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 17-20.

⁴⁶ Zeydân, C. (2009). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. (çev. N. Gök). İstanbul: İletişim Yayınları, c. I, 304-305.

⁴⁷ Atar, 1999, 36.

⁴⁸ Zeydân, 2009, I, 305.

⁴⁹ Atar, 1999, 38.

Hız. Peygamber, Arap Yarımadası'nda yeni bir dinin, İslâmiyet'in tebliğcisi olduğu halde, Arap kabile topluluğunun yerini alacak olan yeni bir toplumun lideri, bir kanun koyucu ve adlî reformcu olarak da ortaya çıkmıştı⁵⁰. Hız. Peygamber'in nübüvvetten sonra on üç yıl süren Mekke döneminde adalet teşkilâtı hususu ele alınmaya başlanmış, “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet! (es-Sâd 38/26)” şeklindeki bu konudaki ilk ayet Mekke'de inmiştir. Bu ayet İslâm adalet teşkilâtının kurulması için bir temel teşkil etmiştir⁵¹. Hız. Peygamber'in risâlet vazifesini daha iyi koşullarda yerine getirmesini ve İslâm'ın yayılmasını sağlayan Mekke'den Medine'ye hicretten sonra, İslâm Devleti de Medine döneminde teşekkül etmiştir. Hız. Peygamber burada önce Müslümanlar arasında kardeşlik anlaşması yapmıştı. Sonra Medine'de oturan Yahudi, Hristiyan ve İslâm'ı kabul etmeyen Araplarla bir anlaşma yaptı. Anlaşma yaptığı grupların adlî, siyasî, askerî ve malî hususlarda takip edecekleri usulleri ve kaideleri tespit ve tanzim eden elli iki maddelik bir anayasa vazetti⁵². Bu anayasa, adaletin yerine getirilmesinin kişilerin insaf ve takdirine bırakıldığı, hukukî meselelerin halli için bir yargı mercinin mevcut olmadığı bir toplumda, adaletin tevzii ve yargı işlerinin idaresi hususunda tam bir inkılab teşkil etmiştir. Zira bu anayasayla birlikte Câhiliye dönemi usul ve uygulamaları kaldırılmış, hukukî ve cezaî işler merkezî bir otoriteye, devlet başkanına bağlanmıştır⁵³.

Hız. Peygamber İslam Devletinde adalet teşkilâtının başı olarak, her türlü davaya bakıp, ihtilafları ortadan kaldırmıştır. O, hukukî ve cezaî davaları Kur'an hükümlerine göre halletmiş, Kur'an'da bulunmayan hususlar için de kendisinden sonra yüzyıllarca İslâm hâkimlerinin tâbi olacağı ve uygulayacağı hüküm ve prensipler ortaya koymuştur. Arap Yarımadası'nın tamamına yakını Hız. Peygamber zamanında İslâm Devletinin hâkimiyeti altına girmişti. Böylesine geniş bir ülkede idarî ve askerî, bu arada adlî işlerle meşgul olmaları için Hız. Peygamber tarafından fethedilen sahalara valiler tayin edilmeye başlanmıştı. Bazen valiler vazife bölgelerinde yargısal işlere de bakmışlar; bazen de valilerin yanına salt hukukî işlerle ilgilenmek üzere kadılar tayin edilmiştir. İslâm tarihinde ilk kadıların bizzat Hız. Peygamber tarafından tayin edildiği umumiyetle kabul edilmektedir⁵⁴.

⁵⁰ Schacht, J. (1997). “Hukuk ve Adalet”. (ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. İ. Kutluer, H. Yılmaz). *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, c. IV, 86; Schacht, 1977, 21.

⁵¹ Atar, 1999, 43.

⁵² Atar, 1999, 43.

⁵³ Muhammed Hamîdullah. (2003). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. (çev. S. Tuğ). Ankara: İmaj İç ve Dış Ticaret A.Ş., c. I, 188-210.

⁵⁴ Kayaoğlu, İ. (1985). *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 42;

Böylece Arap Yarımadası'nda yeni toplumda, İslâm öncesi hakemlik müessesesinin yerini, yeni düzenin ihtiyaçlarına cevap veren ve yargısal kaideleri ifa eden Müslüman kadı almaya başlamıştır. Bununla birlikte Hz. Peygamber döneminde kadılık başlı başına bir müessese ve özel bir makam olarak tebarüz etmemiştir. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen şahsiyetler yargı vazifesinde onun temsilcileri olarak görev yapmaktaydı⁵⁵.

İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e halife olarak biat edilmesiyle başlayıp, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleriyle devam eden, Hz. Ali ile sona eren Hulefâ-yi Râşidîn devri (632-661) başlamıştır. Hz. Peygamber'den sonra bu dönemde en üst yargı merci olarak bizzat halifeler hükmetmeye devam etmişlerdir. Zaten Kur'an ve sünnete istinaden şer'î hüküm ve kaidelere göre davaları çözmek halifelerin başlıca görevlerinden sayılmıştır. Bununla birlikte, fetihler genişleyip de İslâm Devletinin işlerinin ve görevlerinin artmasına mukabil olarak, halifeler insanlar arasındaki davaları görmeleri için gerek merkezde ve gerekse taşrada kendilerine vekâleten kadılar da görevlendirmişlerdir. Bu devirde, İslâm hukukunun bariz hususiyetleri meydana gelmiş ve doğmakta olan İslâm cemiyeti kendi hukuk kurumlarını yaratmıştır⁵⁶.

Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi olan Hz. Ebû Bekir (632-634), kısa süren halifelik döneminde kendisinin de ihtilafları çözmesinin yanında, Medine'de kadılık vazifesini görmek üzere Hz. Ömer'i görevlendirmiştir⁵⁷. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra halifelik makamına geçen Hz. Ömer (634-644), kendi döneminde İslâm devlet teşkilâtının diğer şubelerini olduğu gibi, adalet teşkilâtını ve yargılama usulünü yüksek bir seviyeye ulaştırmış; adli işlerde pek çok kaide ve müessese onun döneminde teşkil edilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, onun döneminde İslâm adalet teşkilâtı önemli bir tekâmül kaydetmiştir. Mesela, İslâm dünyasında, Hz. Peygamber devrinden itibaren varlığı bilinen hisbe, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında tam teşkilâtlı bir müessese haline gelmiştir⁵⁸. İslâm dünyasında, başlangıçta mevcut olmayan hapishanelerin de Hz. Ömer devrinde ortaya çıktığı umumiyetle kabul edilmektedir. Yine o, kadılığı da başlı başına bir müessese haline

Muhammed Abdü'l-Hay el-Kettânî. (2012). *Hz. Peygamber'in Yönetimi*. (çev. A. Özel). İstanbul: İz Yayıncılık, c. I, 415-426; Atar, 1999, 48-57; Baltacı, C. (2014). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 104.

⁵⁵ Gottheil, R. (1908, Août). "The Cadi: The History of This Institution". *Revue des Études Ethnographiques et Sociologiques*, 1.

⁵⁶ Schacht, 1977, 26.

⁵⁷ Atar, 1999, 63-65.

⁵⁸ Kazıcı, Z. (2015). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 225.

getirmiştir. Şöyle ki, Ebû Derdâ'yı Medine, meşhur Şüreyh b. Hâris'i Kûfe, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra, Osman b. Kays b. Ebû'l-Âs'ı Mısır kadılığına tayin etmiştir. Ayrıca Şam bölgesini de müstakil bir kadılık sahası haline getirmiştir⁵⁹.

Hiz. Ömer, 638 yılında Basra kadılığına atadığı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği yargılama usulüyle alakalı belli başlı esasları ihtiva eden talimatnâmeyle, İslâm yargı sisteminin temel kaidelerini ortaya koymuştur. Mektubun metni şöyledir:

“Şunu bil ki, muhakeme etmek son derece önemli bir farz ve uyulması gereken bir sünnettir. Sonra arz edilen meseleyi iyice anla, dinle. Zira yerine getirilmeyecek bir hakikati söylemenin faydası yoktur. Huzurunda, meclisinde ve adli kararlarında insanlara eşit muamelede bulun. Aralarında fark gözetme ki, zayıf olanlar adaletinden ümit kesmesinler. Yüksek derecede olanlar da adaletsizliğe tamah edip kayrılmayı düşünmesinler. Delil getirerek ispat etmek davacıya aittir. İnkâr edene ise yemin gerekir. Müslümanlar arasında helali haram, haramı helal yapmadıkça sulh caizdir. Bir gün önce verdiğin kararın hatalı olduğunu anladıktan sonra onu bırakarak aklının ve iz'anının gösterdiği doğru karara dönmekten hiçbir şey seni alıkoymasın. Çünkü hak daha önceliklidir. Hakka dönmek, devamlı batılda kalmaktan daha hayırlıdır. Hakkında, Allah'ın Kitab'ı ve Resûlullah'ın sünnetinde bir şey bulamadığın, tereddüde düştüğün, emin bir şekilde karar veremediğin konuları tekrar tekrar düşün, anlamaya çalış. Sonra da benzer vakaları araştır, benzer olayları birbirine kıyas et. Ortada olmayan bir hak için delil getirmek isteyen iddiacıya bir vade tespit et. Eğer bu zaman içinde delilini getirirse hakkını alır, yoksa davası reddedilir. Bu davranış, karanlığı daha çok aydınlatıcı ve mazeretler için daha yeterlidir. Had cezasına çarptırılmış olanlar ile yalancı şahitlik yaptıkları tespit edilenler, yakınlığı veya akraba olduğu sanılanlar dışında bütün Müslümanların birbirleri hakkındaki şahadetleri geçerlidir. Adaletlerine güvenilir. Şüphesiz Allah, gizli işlerin hesabını kendi üzerine almıştır. Deliller ve yeminler vasıtasıyla sizden mesuliyeti kaldırmıştır. Gazaptan, can sıkıntısından, davalıları rencide etmekten ve dava esnasında garip davranışlardan sakın. Zira hak yerlerinde hakkın izharı dolayısıyla Allah'ın sevabı büyüktür, manevî azığı güzeldir. Kimin, Allah ile kendi arasındaki konularda niyeti iyi ve sahîh olursa, kendi aleyhine de olsa Allah, onunla halk arasındaki işleri için ona yeterlidir. Kim ki, Allah'ın, kendisinde mevcut olmadığını bildiği şeylerle sırf halka gösteriş için süslenirse, Allah onu rezil eder⁶⁰.”

Hiz. Ömer'in yargı işinin bir farz ve sünnet olduğu, kadının tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülükleri, kadının yanlış hükmünden dönmesi, Kur'an ve sünnette bulunmayan konularda kıyasa müracaat edilmesi, şahitlik, mahkeme esnasında kadının durumu, delillerin somut olarak ortaya konulması, somut delillerin bulunmadığı hallerde yemine başvurulması gibi yargılama usulüyle ilgili bu şekilde ortaya koyduğu belli başlı esaslar İslâm yargı sisteminde asırlar boyunca uygulanagelmiştir. Öte yandan, bizzat Hiz.

⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan. (1986). *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. (çev. İ. Yiğit). İstanbul: Kayıhan Yayınları, c. II, 195-197.

⁶⁰ Kazıcı, 2015, 191-192; Hasan İbrahim Hasan, 1986, II, 197-198.

Ömer, İslâm tarihinde adaletiyle meşhur olmuş, daima örnek ve model bir devlet başkanı ve yargıç olarak gösterilmiştir.

Son iki halife Hz. Osman ve Hz. Ali devirlerinde de Hz. Ömer zamanındaki uygulamalara devam edilmiştir. Bununla birlikte, Hz. Osman'ın Medine'de mahkemelerin yapıldığı dârü'l-kazâ (adliye sarayı) isminde bir bina inşa ettirdiği; Hz. Ali'nin mahkeme içtihatlarını bir kitapta topladığı nakledilmiştir⁶¹.

Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra hüküm süren ilk İslâm hanedanı olan Emevîler (661-750) döneminde, temelde Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn zamanında ortaya konulan prensipler tatbik edilmekle beraber, adalet teşkilâtında ve yargılama usulünde birtakım yenilikler getirilmiştir. Mesela, Hulefâ-yi Râşidîn devrinde kadının kâtibi veya hükümlerin toplandığı bir sicil bulunmuyordu. Zira kararlar kesinleşince derhal yerine getirilirdi. Hükümlerin infazını da bizzat kadı deruhte ediyordu. Emevîler döneminden itibaren kadı mahkemelerinde siciller tutulmaya başlanmıştır. Bu sistemin uygulanmasına dava taraflarının birbirlerine düşman haline gelmesi ve verilen hükümlerin infazında ihtilafa düşmeleri sebep olmuştur⁶². Emevîler devrinde kadılık işi gittikçe ihtisaslaşmıştır⁶³. Ayrıca Hulefâ-yi Râşidîn devrinde halifeler halkın şikâyetlerini dinlemek için özel bir gün ve saat belirlememişlerdi. Bir şikâyetçinin kendilerine başvurduğu zaman onu dinlerler, gerekli kovuşturmayı yaparlar, meseleyi hallederlerdi. Emevîler döneminde ise halkın şikâyetlerini dinleyip karara bağlamak üzere muayyen bir vakit belirlenmeye başlanmıştır. Bunu ilk uygulayan Emevî halifesi Abdü'l-Melik b. Mervân (685-705) olmuştur⁶⁴. Diğer bir Emevî halifesi Ömer b. Abdü'l-Azîz (717-720), pek çok alanda olduğu gibi, adlî sahada da teşkilâtın ve usullerin tekâmülünde en önemli rolü oynamıştır⁶⁵.

Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın soyundan gelen ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler zamanında mutat olarak haftada bir gün bizzat halife tarafından mahkeme teşkil edilirdi. Mesela Halife Me'mûn (813-833) halkın şikâyetlerini dinlemek için Pazar gününü ayırmıştı. Öte yandan, Mühtedî-Billâh'tan (869-870) itibaren Abbâsî halifelerinin artık mezâlim oturumu yapmadıkları ifade edilmektedir. Abbâsî halifeleri bu

⁶¹ Atar, 1999, 81.

⁶² Kazıcı, 2015, 194; Hasan İbrahim Hasan, 1986, II, 200.

⁶³ Schacht, 1977, 37.

⁶⁴ Zeydân, 2009, I, 310.

⁶⁵ Atar, 1999, 83-84.

ameliyeyi başlangıçta vezirlere, daha sonra da valilere, kadı'l-kudatlara ve kadılara havale etmişlerdir⁶⁶.

Abbâsîler döneminin en önemli gelişmelerinden biri kadı'l-kudatlık müessesesinin ihdas edilmesidir. İslâm Devletinde Hz. Peygamber döneminden itibaren kadı tayini gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, kadılar arasında hiyerarşinin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. İslâm tarihinde ilk defa Hârûnû'r-Reşîd zamanında, meşhur Ebû Yûsuf'un kadı'l-kudat olarak tayiniyle yargı sisteminde hiyerarşik bir yapı ortaya çıkmıştır⁶⁷. Mezkûr müessesenin ortaya çıkmasıyla beraber, kadılar, hilafet merkezi olan Bağdat'ta oturan kadı'l-kudat tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. Emevîler zamanında yargısal yetki ve sorumluluklarının yanı sıra, inzibatî ve dinî işlerin yürütülmesinden de mesul tutulmaya başlanan kadıların⁶⁸ Abbâsîler zamanındaki yetkileri hayli artmıştır. Nitekim bu dönemde aslî vazifeleri olan davalara bakmanın yanında, vakıfların idaresi ve vasi tayin edilmesi gibi işlerle beraber, şurta, mezâlim, hisbe, darphane ve beytûlmâl ile ilgili vazifeler de kadıların uhdesine verilmiştir⁶⁹. Kadının maaş alıp alamayacağı meselesi İslâm âlimleri arasında ciddi bir tartışma konusu olması bir yana, kadılara daha üstün ve müstakil bir mevki veren Abbâsîler dönemiyle birlikte onların gelirleri de önceki dönemlere nazaran önemli ölçüde artmıştır⁷⁰.

⁶⁶ Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti –İslâm'ın Rönesansı-* (çev. S. Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları, 270; Zeydân, 2009, I, 311.

⁶⁷ Özen, Ş. (2001). “Kâdîlkudât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIV, 78.

⁶⁸ Atar, 1999, 86.

⁶⁹ Kazıcı, 2015, 199.

⁷⁰ Mez, 2014, 261.

2. BÖLÜM

SELÇUKLU KÜLTÜR ÇEVRESİNDE ADALET MEFHUMU VE ADALET TELAKKİSİ

Literatürde en yaygın kullanılan adalet terimi “adl”dir. Ayrıca “ma’delet”, “dâd”, “insâf”, “adâlet” gibi sözcükler de adalet kavramını ifade etmek üzere en sık kullanılan tabirlerdir. Adaletin karşısı ise zulümdür. Zulmü ifade etmek üzere daha ziyade “zulm”, “cevr”, “bîdâd”, “sitem” kelimeleri kullanılmıştır. Adalet ve zulmün müteradifi olarak kullanılan adı geçen sözcükler bazen tek başlarına, bazen birlikte, bazen de birbirlerinin yerine zikredilmiştir. Adl ve adalet kelimelerinin türediği Arapça “adele” fiili sözlükte; “Düzeltilmek, düz oturtmak, tadil etmek, eğri bir yoldan doğru bir yola girmek, eş, eşit, muadil olmak, dengede tutmak, dengelemek, tartmak, dengede olmak” anlamlarına gelmektedir. Adalet, “Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi manalara gelen bir mastar-isimdir. Yine aynı kökten bir mastar-isim olan ve “Orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı” gibi manalara gelen adl kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında adil ile eş anlama gelmektedir⁷¹. Zulüm ise lügatte, “Bir şeyi ona ait olmayan yere koymak” anlamında geçmektedir. Din, ahlâk, hukuk gibi alanlarda ise terim olarak, “Belirlenmiş sınırları çiğneme, haktan bâtila sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma, zorbalık”, özellikle de “Güç ve otorite sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama” gibi anlamlarda kullanılmıştır⁷².

Eski Yunan’dan İslâm dünyasına, geniş ve derin coğrafi ve tarihî serüven ve süreçte, adalet ve bunun zıddı olarak zulüm, Batı’da ve Doğu’da yüzyıllar boyunca filozoflar, teologlar ve hukukçular tarafından tartışılan bir kavram olmuştur. Bu kavramlara ilişkin öne sürülen tanımlar ve fikirler çok geniş kapsamlı olup, ittifakla kabul edilen bir kesinlik arz etmemektedir. Bununla birlikte, bilhassa 11. ve 12. asırlar olmak üzere, Selçuklu kültür

⁷¹ Çağrı, M. (1988). “Adâlet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. I, 341; Tyan, É. (1986). “Adl”. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 14-15; Hadduri, M. (1991). *İslam’da Adalet Kavramı*. (çev. S. Ayaz). İstanbul: Yöneliş Yayınları, 21-24.

⁷² Çağrı, M. (2013). “Zulüm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIV, 507; Badry, R. (2002). “Zulm”. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. XI, Leiden: E. J. Brill, 567-569.

çevresinde, adalet ve zulmün ne olduğu konusunda, en azından geniş bir fikir birliği mevcuttu⁷³.

Selçuklu kültür çevresinde ortaya konulmuş siyasetnâmeler, hukuka, felsefeye ve adaba dair eserler ile tasavvufî, ahlakî, edebî eserler gibi çok farklı kategorilerden eserler ve Selçuklu diplomatikasına ait vesikalar, zamanın şartları içerisinde ideal devlet ve ideal hükümdar tipi çizmişlerdir. Bir başka deyişle, adalet konusu geniş bir literatür dâhilinde ele alınmıştır. Bu cümleden olarak, mezkûr literatüre istinaden, Selçuklu kültür çevresinde adil hükümdar tasavvuru ile adalet telakkisine dair fikirler elde etmek mümkündür.

2.1. Selçuklu Kültür Çevresinde Adil Hükümdar Tasavvuru

İslâm siyaset teorisi ve devlet idaresi konusunu bir bütün halinde ve kapsamlı olarak ele alan eserlerin ilk örneklerini teşkil eden iki önemli eser vardır. Telif tarihi, tertip şekilleri ve muhtevaları hemen hemen aynı olan ve her ikisi de *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adını taşıyan bu eserlerden daha şöhretli olanı Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverî'ye⁷⁴ (ö. 1058), diğeri de Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya⁷⁵ (ö. 1066) aittir. İslâm anayasa, idare, maliye ve devletler hukuku ile genel olarak devlet teşkilâtı kapsamına giren konuların ele alındığı bu eserlerde, din ve dünya işlerinin yürütülmesi için nübüvvete halef olarak konulmuş ve kabul edilmiş, imâmet ismi verilen hilafet denilen, tüm yetki ve sorumluluğun halifenin elinde toplandığı bir devlet yapısına vurgu yapılmıştır. Dinî ve siyasî otorite ve iktidarı devlet başkanı olan halifenin hâkimiyeti altında birleştiren bu teori, “klasik teori” olarak adlandırılmaktadır⁷⁶.

Büyük Selçuklularda daha Tuğrul Bey'in saltanatı devrinde ortaya çıkan yeni ilişkiler neticesinde, Bağdat Abbâsî halifesi sadece dinî bir lider konumuna indirgenmiş ve dünyevî salâhiyetlerini Selçuklu sultanına devretmiştir. Dünya işleri, halifenin tevcih ettiği “sultan” unvanına sahip Selçuklu hükümdarı tarafından yürütülmüştür. Bu hadise yalnız Türk tarihi bakımından değil, İslâm tarihi bakımından da son derece mühim bir gelişme olmuştur⁷⁷. Yeni düzen, otorite ve iktidarın kullanımı hususunda yetki çatışmasının zuhur etmesine yol açmış ve Büyük Selçuklular tarihinin önemli meseleleri arasında yer alan halife-sultanlar

⁷³ Lambton, 1988a, 28.

⁷⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverî. (2015). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (çev. A. Şafak). İstanbul: Bedir Yayınevi.

⁷⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. (1421/2000). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (nşr. Muhammed Hâmid el-Fîkî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

⁷⁶ Lambton, 1962, 92.

⁷⁷ Köymen, M. A. (2013). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 188.

meselesi ortaya çıkmıştır. Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı arasında ortaya çıkan bu yeni ilişkiler çerçevesinde, yeni bir devlet ve siyaset teorisinin ihdası da gündeme gelmiştir. Halife-sultanlar mücadelesinin bizzat şahitlerinden olan Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşah'ın emriyle kaleme aldığı *Siyâsetnâmesi*'nde, yeni şartların doğurduğu ihtiyaca binaen, halifenin konumunu tamamen göz ardı edip sultan merkezli bir devlet ve siyaset teorisi ortaya koymuştur. Carla L. Klausner, Selçukluların aslında Abbâsî Halifeliğinin 10. yüzyıldaki çöküşüyle dünyevî iktidarın Büveyhî emîrler ve Gazneli sultanlar tarafından üstlenilmesi sonucu doğan teorik bir meseleyle gerçekçi bir şekilde başa çıkmaya giriştiklerini belirtmiştir⁷⁸. A. K. S. Lambton da zaten Selçukluların yükseliş devirlerine gelinceye kadar artık klasik teorinin pratikle uyuşmadığını söyler⁷⁹. Bundan sonra, hâkimiyetin kaynağının halife değil, doğrudan doğruya Allah olduğu vurgulanmıştır. Böylece Selçuklu sultanı, otoritesinin meşruluğu için daha sağlam ve geçerli bir temel bulmuştur. Halifenin arka plana atılarak sultanın öne çıkarıldığı bu teori, “Orta Çağ teorisi” olarak adlandırılmaktadır⁸⁰. Nizâmü'l-Mülk'ten kısa bir süre sonra, ünlü kelâmcı, fakih, mutasavvıf ve filozof el-Gazzâlî de muhtelif eserlerinde, halife ve sultan arasındaki mevcut münasebetlere paralel bir nitelik taşıyan fikirlerini⁸¹ ortaya koymuştur. O, sultanın mutlak otoritesini savunup hilafet makamını görmezden gelen Nizâmü'l-Mülk'ten farklı olarak, yetki ve kuvvetlerin teorik olarak ayrılmasını ve dağıtımını öngören bir düşünceyle⁸², halife ile sultan arasında uzlaşmacı bir tavır takınmıştır. İki makam arasındaki ilişkilerde tarihî hakikate vakıf olan el-Gazzâlî, mevcut şartları İslâmî düşünceyle uyuşturmayı amaçlamıştır. O, halifenin mevcudiyetini elzem olarak kabul etmekle beraber, halifenin işbaşına gelmesi hususunda tek usulün gerçek gücü elinde tutan sultanın tayini ile olduğunu kabul etmiştir⁸³. Halifenin etrafında gelişen klasik teorinin aksine, sultanı merkeze alan Orta Çağ teorisi, tam manasıyla 11. yüzyılın ikinci yarısında ortaya konulup kabul görmüştür⁸⁴. Halifenin konumu din âlimleri tarafından bu kadar kolayca göz ardı edilemezdi. Fakihler halifeliği Selçukluların üstünlük iddialarıyla uzlaştırmak için büyük çaba harcamışlardır⁸⁵. Büyük

⁷⁸ Klausner, C. L. (2019). *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194-*. (çev. M. F. Baş, S. Tarıfci). İstanbul: Kronik Kitap, 22.

⁷⁹ Lambton, A. K. S. (1968). “Internal Structure of the Saljuq Empire”. J. A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods, Cambridge: Cambridge University Press, 205-206.

⁸⁰ Lambton, 1962, 92.

⁸¹ el-Gazzâlî'nin düşüncesinde devlet ve siyaset için mesela bkz. Lambton, A. K. S. (1954). “The Theory of Kingship in the Nasihat ul-Muluk of Ghazali”. *The Islamic Quarterly*. vol. I, No. 1, 47-55; Binder, L. (1955, July). “al-Ghazali's Theory of Islamic Government”. *The Muslim World*, vol. XLV, No. 3, 229-241.

⁸² Klausner, 2019, 22.

⁸³ Klausner, 2019, 42; Binder, 1955, 236-239.

⁸⁴ Lambton, 1962, 99.

⁸⁵ Peacock, A. C. S. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 136.

Selçuklular zamanından sonra gelen müelliflerin eserlerinde, halifelğe yapılan vurgu gittikçe zayıflayarak, sultanın öne çıkarılması daha da kuvvetlenmiştir.

Öznesi sultan olan siyasî bir yapıyı tasvir ve inşa eden Orta Çağ teorisinin temeli, sultanın doğrudan doğruya Allah tarafından seçilip tayin edildiği ve sultanın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğudur. Sultan yalnız Allah'a karşı sorumludur. Bu düşünceye göre, hükümdarlık yüksek bir makam, büyük bir hâkimiyet ve yeryüzünde Allah'ın halifeliğidir. Sultanın mertebesi de peygamberlik mesabesindedir. Yine o, yalnız başında bulunduğu devletin ve ülkenin değil, cihanın hükümdarıdır. Sultanın hükmü sadece kendi halkına değil, beşeriyete ve tüm canlılara geçmektedir. Sultan Sencer devrinden kalma bir resmî vesikada, sultanın adalet ve ihsanının (adl û ihsân) faydalarının insanlardan başlayarak dört ayaklılar, haşereler, kuşlar, çekirgeler ve karıncaya kadar hayvanları kapsadığı ve bunlardan her birinin Allah'ın nasip ettiği kadar ondan payını aldığı ifade edilmiştir⁸⁶. Sultan, mutlak itaat edilmesi gereken bir otoritedir. Sultanın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olması, hükümdarın tekliği ve kutsallığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁸⁷. Bu görüş, İslâm dünyasının doğu kısmında geniş bir şekilde kabul gören ve İslâm öncesi İran devlet teorisinin derin izlerini taşımaktadır⁸⁸. Diğer yandan, Orta Çağ teorisinin inşa edildiği Büyük Selçuklular dönemiyle birlikte, eski Türk hâkimiyet telakkisi de söz konusu bu görüş ve anlayışta kendisine yer bulmuştur. Nitekim en eski devirlerinden başlamak üzere, Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilahî idi. Allah, hâkimiyeti doğrudan değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk hükümdarı idi. Bu duruma göre, Türk hükümdarına devlet idare etme güç ve yetkisi, Allah tarafından bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk hükümdarı da kendisini Allah tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inamışı halk da paylaşılmaktaydı⁸⁹. Bu itibarla, Orta Çağ teorisinin oluşumu ve gelişimi Büyük Selçuklular devrinde gerçekleştiğinden ve önemli teorisyenleri Selçuklular zamanında yetiştiğinden dolayı, sultan merkezli bir devlet ve siyaset anlayışının şekillenmesinde, Sâsânî geleneklerinin yanında, eski Türk hâkimiyet anlayışının da müessir olduğu düşünülebilir. A.

⁸⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî. (1396/2017). *Atebetü'l-Ketebe*. (nşr. Meryem Sâdikî). Tahran: Neşr-i Nigâh-i Muasir, 169; Ünal, S. (2014). *Atebetü'l-Ketebe (Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 138; Anonim. *Ahkâmu Sultânî 'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*. Ketâbhâne-yi Dânişgâh-i Tehrân, nr. 2257, vr. 11a.

⁸⁷ Dinçer, Ö. (2018). *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak -Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geneleksen Siyasi Düşünce-*. İstanbul: Klasik Yayınları, 73-74.

⁸⁸ Lambton, 1962, 99.

⁸⁹ Koca, 2016, 91-92.

C. S. Peacock, böyle gözü pek evrensel iddiaların İran, İslâm ve Türk siyasal geleneklerinden gelen hükümdarlar arasında yaygın olduğunu belirtmiştir⁹⁰.

Selçuklular zamanında Orta Çağ teorisinin formülasyonunda en önemli figürlerden birisi olan, ilk olarak Sultan Alp Arslan'ın daha sonra ise Sultan Melikşah'ın vezirliğini üstlenen Nizâmü'l-Mülk⁹¹, meşhur *Siyâsetnâmesi*'nde, bu konudaki fikirlerini aktarmıştır. Vezirin nazarında, Allah her devirde halktan birini seçer; onu övgüye değer hükümdarlık hünerleriyle donatır; dünya işlerini, kulların huzurunun sağlanmasını onun sorumluluğuna verir; fesadın, kargaşanın, fitnenin kapılarını ona kapatır. İnsanların gözünde onun heybetini, haşmetini büyütür. Böylece insanlar onun adaleti (adl) sayesinde yaşar; güven içinde olur; onun devletinin bekasını ister⁹².

el-Gazzâlî, Sultan Muhammed Tapar'a hitaben yazdığı *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinin adalet ve siyaset bölümünde, Allah'ın insanlar arasından iki grubu seçip, kulları üzerine onları üstün kıldığını söyler: Peygamberler ve hükümdarlar. Ona göre, Allah, peygamberleri, kullarına delille kulluk yolunu bildirmek ve doğru yolu açıklamak; hükümdarları da kullarının birbirlerine karşı yapacakları zulümlerden korumak ve maiyetlerini temin hususunda bir zorlukla karşılaşmamaları için seçip göndermiştir. Sultanın, yeryüzünde Allah'ın gölgesi olduğuna dair görüşten iktibasta bulunan el-Gazzâlî, gölgenin insanı yakıcı güneşten kordığı gibi, hükümdarın da halkını tehlikelerden koruması dolayısıyla bu sıfatla nitelendirildiğinden bahsetmektedir⁹³. Büyük İslâm düşünürü el-Gazzâlî, *Kimyâ-yi Saâdeti*'nde ise idareye hâkim olmanın büyük bir iş olduğunu, bunun adalet ve insafla yapıldığı takdirde, Allah'ın yeryüzünde halifeliği olduğunu zikretmiştir. Diğer yandan, adalet ve insaftan uzak olursa, lanetli şeytanın halifeliği olacaktır. Zira fesada vesile olan hükümdarın zulmünden daha büyük bir şey yoktur⁹⁴.

Temelde Nizâmü'l-Mülk ve el-Gazzâlî'nin eserlerinden başka, siyâsetnâmeler başta olmak üzere, diğer türlerden dönem eserlerinde de bu konu ele alınmıştır. Mesela, mensur tasavvufî mesnevisinde Necmü'd-Dîn-i Dâye, sultanı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve halifesi bilir. Allah, atıfedinin kemâlinden bir kulu seçtiğinde ve inayeti ile bu sıfatlara nail

⁹⁰ Peacock, 2020, 135.

⁹¹ Lambton, 1962, 101.

⁹² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 8, 150 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 65, 223.

⁹³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2016). *Nasîhatü'l-Mülûk (Mülkün Sultanlarına)*. (çev. O. Şekerci). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 79-80.

⁹⁴ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2017). *Kimyâ-yi Saâdet*. (çev. A. Arslan). İstanbul: Ataç Yayınları, 234.

ettiğinde, onun zatını ikbal, devlet ve izzet ile müşerref kılacaktır. Yine ona göre, nübüvvet mertebesi ancak yöneticilik ve cihangirlik hukukuna riayet eden, adaleti yaygınlaştıran, hem reâyâyı hem de dini muhafaza altında tutan bir sultanın hükümdarlığı ile mümkündür⁹⁵. Hükümdarlığın ulu bir paye, büyük bir hâkimiyet ve yeryüzünde Allah'ın halifeliği olduğunun herkesçe malum olduğunu aktaran Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, Allah'ın, bir kulunu hükümdarlık şerefiyle mümtaz kıldığında, onun mertebesini nübüvvet derecesinin hemen arkasına getirdiğini söylemiştir. Böylece bu şeref ve mertebedeki hükümdarın üzerine şu hususlar vacip ve zaruri olacaktır: Allah'a kullukta, adalet ve insafı yaymakta, iyilik ve ihsanı feyizlendirmede gayret göstermek, dini tebliği daha ileri noktalara götürmede ve onun şüpheden uzak parlak makamını ilanda çaba sarf etmek⁹⁶. Siyaset ahlâkı ve ilkelerine dair kaleme aldığı *Sirâcü'l-Mülûk* isimli eserinde âlim ve muhaddis Muhammed b. Turtûşî de benzer hususlara değinmiştir. O, yeryüzündeki idarecilik yapan hükümdarlar arasında, insanları ıslah etmek ve onları karanlıktan aydınlığa çıkarmak için çaba sarf eden hükümdarları, bu yönleriyle Allah'ın peygamberlerine benzetmiştir. Böyle hükümdarlar halkı barış içinde yaşatmak, ihtiyaçlarını gidermek, yolunda gitmeyen işlerini düzeltmek ve İslâm'ı tebliğ etmek hususlarında peygamberlerin vekili olarak görülmüştür. Yazar, adil hükümdarların mertebesinin üstünde sadece peygamberleri ve melekleri görür. Aynı şekilde zalim bir hükümdarın mertebesinden daha aşağı bir mertebeye sahip hiç kimsenin de olmadığını ekler. Çünkü onun zararı herkesi kapsamaktadır. Oysa adil bir hükümdarın faydası herkese dokunmaktadır⁹⁷.

Bazı vekâyinâme yazarları da zaman zaman eserlerinde aynı konuyu zikretmişlerdir. Örneğin, Zahîrû'd-Dîn-i Nîşâbü'rî ve Reşîdü'd-Dîn Fazlullah bunlardan ikisidir. Mezkûr müellifler, yaratılmışların en seçkinlerinin melekler, peygamberler ve hükümdarlar olduğunu belirterek, her birinin mertebelerine işaret etmişlerdir. Buna göre, meleklerin süsü, Allah'ı tesbih ve tehlil; peygamberlerin süsü, ilim ve ibadet; hükümdarların süsü ise adalet ve siyasettir. Her ilimden nasibini almış her adil hükümdarın şeref ve asaletinin diğer hükümdarlardan fazla, mertebesinin de peygamberlere daha yakın olduğu ifade edilmiştir⁹⁸.

⁹⁵ Necmü'd-Dîn-i Dâye. (1312/1933). *Mirsâdü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd*. (nşr. Hüseyin el-Hüseynî en-Nîmetullâhî). Tahran: Matbaa-yi Meclis, 76-77, 232-236; Necmü'd-Dîn-i Dâye. (2013). *Mirsâdü'l-İbâd (Süfîlerin Seyri)*, (çev. H. Uygur). İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 144, 339-343.

⁹⁶ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî. (2002). *Tuhfetü'l-Mülûk (Kralların Armağanı)*. (çev. A. Uygur). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, 61.

⁹⁷ Muhammed b. Turtûşî. (1995). *Sirâcü'l-Mülûk (Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair)*. (yay. haz. S. Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları, 114-115.

⁹⁸ Zahîrû'd-Dîn Nîşâbü'rî. (2018). *Selçuknâme*. (çev. A. G. Fidan). İstanbul: Kopernik Yayınları, 73-74; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (1999). *Cami'ü't-Tevârih*. (nşr. A. Ateş). c. II: Farsça metin, Ankara: Türk Tarih

Öte yandan, Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle *Fârsnâme* adlı eserini telif eden İbnü'l-Belhî, eserinin mukaddimesinde sultanı methederken, Allah'ın, bütün kulları arasından onu seçip mülk ve hükümdarlığı ona tevcih ettiğinden bahisle, sultanın peygamberlik mertebesine yakın bir mertebeyeyle şerefendirildiğini ilave etmiştir⁹⁹. Resmî vesikalarda dahi hükümdarlar kendilerini Allah'ın nâibi ve gölgesi (nâyib-i kirdgâr û sâye-yi âferîdgâr) olarak görmüşlerdir¹⁰⁰.

Söz konusu görüş ve inanca, dönem şairlerinin şiirlerinde de rastlamak mümkündür. Mesela Menûçehrî-yi Dâmgânî memduhunu överken, Allah'ın, insanoğulları arasından onu seçerek, cihanı ona emanet ettiğini dile getirmiştir¹⁰¹. Aynı türden başka bir beytinde ise memduhunu, Allah'ın gölgesi (sâye-yi Yezdân) olarak sıfatlandırmıştır¹⁰². Mutasavvıf-şair Senâî-yi Gaznevî tasavvufa dair mesnevisi *Hadîkatü'l-Hakîka*'da çeşitli vesilelerle bu hususa değinmiştir. Ona göre, sultan her zaman Allah'ın gölgesidir (hest sultân hemîşe zıllullah). Şair bu manada bazen Arapça "zıllullah" tabirini kullanmakla birlikte, Farsça "sâye-yi Îzed" terkiibini de zikretmiştir¹⁰³. Yine o, adalet gösterilmesini telkin ederek, adil kişinin peygamberlik kapısını çalacağını belirtmiştir¹⁰⁴. Başka bir yerde de adil hükümdarın mülkte, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in nâibi olduğunu; zalim hükümdarın ise zulmünden dolayı Deccâl'in ve Nemrûd'un dostu olduğunu dile getirmiştir¹⁰⁵. Bir tezkirede, Sultan Sencer'in iyi hasletlerinden ve adaletinden söz edildikten sonra, adil hükümdarın peygamberlik derecesine yaklaşıcağını ifade eden bir beyit nakledilmiştir¹⁰⁶. Dindarlık ve adaletin hükümdarlığın iki temel sıfatı olduğu düşünesi İran-İslâm geleneğinde köklü bir yere sahiptir¹⁰⁷.

Hükümdarlığın doğrudan doğruya Allah tarafından tahsis ve tevcih edilip, sultanın da Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve peygamberlik mertebesine yakın olduğu ifade edilerek,

Kurumu Yayınları, 2-3; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (2010). *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*. (çev. E. Göksu, H. H. Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları, 67-68.

⁹⁹ İbnü'l-Belhî. (1385/2006). *Fârsnâme*. (nşr. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson). Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1.

¹⁰⁰ Mesela bkz. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî. (1385/2006). *et-Tevessül ile't-Teressül*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 49.

¹⁰¹ Menûçehrî-yi Dâmgânî. (1347/1968). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: Çâphâne-yi Haydarî, 106.

¹⁰² Menûçehrî-yi Dâmgânî, 1347/1968, 4.

¹⁰³ Senâî-yi Gaznevî. (1388/2009). *Hadîkatü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîka*. (nşr. Azîzullâh Alîzâde). Tahran: İntişârât-i Firdevs, 371.

¹⁰⁴ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 348.

¹⁰⁵ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 392.

¹⁰⁶ Devletşâh. (2011). *Tezkiretü's-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*. (çev. N. Lugal). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 111.

¹⁰⁷ Peacock, 2020, 148.

din ile hükümdarlık yan yana getirilmek suretiyle birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak görülmüştür. Sâsânîlerde Zerdüşî dini ile devlet arasında güçlü bir bağ bulunmaktaydı. *Mürûcû'z-Zeheb* adlı eserinde Mes'ûdî, şu sözleri, Sâsânî hanedanının kurucularına atfederek nakletmiştir: “Din ve hükümdarlık iki kardeştir ve her ikisi de bir diğerinden vazgeçemez. Din, hükümdarlığın temelidir; hükümdarlık da dini muhafaza eder.” Sâsânîlerde din ve devlet münasebetinin temelini teşkil eden bu görüş ve anlayış, İslâmî dönem devlet ve siyaset düşüncesinde de benimsenmiş ve Mes'ûdî'den (ö. 956) sonra pek çok kişi tarafından aktarılmıştır¹⁰⁸. Hatta Sâsânî hükümdarlarına atfedilen bu nev'iden ifadeler, İslâmî dönemde Hz. Peygamber'e atfedilerek, resmî vesikalarda dahi nakledilmiştir. Mesela, *et-Teveşşül ile 't-Teressül'* de ve *Mecma'ü'l-İnşâ*’da yer alan kadı'l-kudat menşûrlarında şöyle bir hadis dercedilmiştir: “Mülk, temeldir. Din ise koruyucudur. Nasıl temeli olmayan şey yıkılmaya mahkûmsa, koruyucusu olmayan şey de yok olmaya mahkûmdur¹⁰⁹.” Birinci mecmuada bulunan başka bir vesikada, saltanatın (mulk) işinin Allah'ın dininin yardımı olmadan devam ve istikrar bulamayacağı vurgulanmıştır¹¹⁰. Bu ifadeler bazen de İslâm büyüklerine nispet edilmek suretiyle, siyâsetnâmeler başta olmak üzere, ahlâkî ve tasavvufî eserlerde de dile getirilmiştir. Mesela el-Gazzâlî'ye göre, dünya ahiretin tarlasıdır. Din ancak dünya ile tamam olur. Hükümdarlık ile din ikiz kardeştir. Din esas unsur, sultan da onun muhafızıdır. Aslı ve temeli olmayan bir şeyin yıkılmaya mahkûm olduğu herkesin malumudur. Muhafızı bulunmayan bir malın da yağma edileceği aşîkârdır¹¹¹. Aynı şekilde, 13. yüzyıl âlim ve filozofu Nasîrü'd-Dîn Tûsî'ye göre de din temel, devlet ise sütunlardır. Temel, sütunsuz zayı, sütun da temelsiz harap olduğu gibi, aynı şekilde din, devlet olmadan yararsız, devlet de din olmadan dayanaksız olur¹¹². Tüm bunlarla birlikte, A. K. S. Lambton, teorik olarak devlet ve dinin birbirinin tamamlayıcısı olmalarına rağmen, tüm otoritenin siyasî iktidarın elinde toplandığından dolayı, pratikte bir siyasî kurum olan devletin dine egemen olduğunu belirtmiştir¹¹³.

¹⁰⁸ Lambton, 1962, 96.

¹⁰⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 56; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar. *Mecma'ü'l-İnşâ*. Ketâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî (Tahran), nr. 4125, vr. 227.

¹¹⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 48.

¹¹¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2014). *İhyâü Ulûm'id-Dîn*, (çev. A. Arslan). İstanbul: Merve Yayınları, c. I, 100, II, 383; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 98-99.

¹¹² Nasîrü'd-Dîn et-Tûsî. (2016). *Ahlâk-i Nâsirî*. (çev. A. Gafarov, Z. Şükürov). İstanbul: Litera Yayıncılık, 273.

¹¹³ Lambton, A. K. S. (1956). “Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: I”. *Studia Islamica*. No. 5, 131-132.

Orta Çağ teorisinde sıkça tekit edilen unsurlardan birisi de hükümdarın halkının çobanı olduğudur. Bu arada, modern öncesi toplumlarda oldukça güçlü bir figür olan çobanlık, yöneticiliğin en bilinen benzetmesi olarak, hemen bütün kültürlerde de yer almıştır¹¹⁴. el-Gazzâlî, hükümdarın bir çoban olarak idare ettiklerinden sorumlu olduğunu söyler¹¹⁵. Yine o, Hz. Peygamber'in, her çobanın sürüyü otlatığı yerden, sürüye nasıl davrandığından ve her hükümdarın ise halkına nasıl muamelede bulunduğundan sorguya çekileceğine dair bir hadisini nakletmiştir¹¹⁶. Sûfî yazar Necmü'd-Dîn-i Dâye de eserinde, Hz. Peygamber'e atfedilen, "Emîr çobandır ve reâyâsından mesuldür." hadisine istinaden, hükümdarları, Müslümanlığın ve Müslümanların mesuliyetinin kendilerine zimmetli olanlar olarak nitelemiştir¹¹⁷. Bu anlayışa göre, koyun sürüsü gibi olan halkın çobanı olan hükümdarın vazifesi, kendi koyunlarını kurda kaptırmamaktır. Çoban koyunlarına karşı merhametli olmalıdır. Etrafta birçok kurt (düşman) hazır beklemektedir. Hükümdar koyunlarını tam manasıyla muhafaza altında tutmalıdır. Bazen kurtlar etrafta değil, bizzat sürünün içine de dalmış olabilmektedir. Bir çoban olarak hükümdarın bu kurtları (kötü kişiler) sürüden (halk) ayırıp uzaklaştırması ve ortadan kaldırması gerekmektedir¹¹⁸. Sa'dî-yi Şîrâzî de aynı anlayış ve görüşten söz etmiştir. Ona göre; hükümdar çobandır, halk da sürüdür (sultân şobân est û âmmî gelle). Eğer halk, hükümdarından kötülük görüyorsa, o hükümdar, o sürünün çobanı değil, bizzat kurdu mesabesindedir¹¹⁹.

Adaletin, ibadetten daha üstün ve faziletli bir eylem olduğu da beyan edilmiştir. Hz. Peygamber'e atfedilen bir hadis, buna delil olarak gösterilmiştir. İlgili hadisin farklı varyantlarına göre, hükümdarın bir saat/bir gün adaletle hükmetmesi, altmış/yetmiş/yüz yıllık ibadetten daha üstün ve faziletlidir. Bir kişinin ibadetinin faydasının sadece kendisine olduğu ve ondan hiçbir faydanın baki kalmayacağından hareketle, âlemin nizamının, halkın kanının, namusunun ve malının muhafazasının ve kötülükleri defetmenin ancak adaletle mümkün olduğundan ötürü, hükümdarın adaletinin ibadetten daha hayırlı olduğu

¹¹⁴ Dinçer, 2018, 77-78.

¹¹⁵ Şeyh Muhammed el-Yakûbî. (2017). *Fedâilü'l-Enam min Resâili Hüccetü'l-İslâm (Gazzâlî'nin Mektupları)*. (çev. M. Kelebek). İstanbul: İnkılâb Yayınları, 20.

¹¹⁶ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 119-120.

¹¹⁷ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 9 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 54.

¹¹⁸ Yûsuf Has Hâcib. (1974). *Kutadgu Bilig*. (çev. R. R. Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7, b. 1412, 1413; Sa'dî-yi Şîrâzî. (1385/2006). *Kolliyât*. (nşr. Muhammed Ali Furûğî). Tahran: İntişârât-i Hermes, 1162 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016d). *Nasihatü'l-Mülûk (Hükümdarlara Öğütler)*. (çev. N. Yıldırım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 89; Nizâmî-yi Gencevî. (2013a). *Heft Peyker (Yedi Sûret)*. (çev. Mehmed Emin Yümni, haz. Aytekin Yıldız), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 247.

¹¹⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 335 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016b). *Bostân*. (çev. Yâkub Kenan Necefzâde). İstanbul: Bedir Yayınevi, 224.

düşünülmüştür¹²⁰. Bu husus Selçuklu devri resmî belgelerine dahi geçmiştir¹²¹. el-Gazzâlî, Sencer'e gönderdiği bir mektubunda sultana, Hz. Peygamber'in mezkûr hadisini hatırlattıktan sonra, bugünlerde artık bir günlük değil, bir saatlik adaletin bile yüz yıllık ibadete eş değer olduğunu söylemiştir¹²². Yine el-Gazzâlî, adil bir hükümdara sunulan böyle bir nimetten daha büyük bir lütuf ve ikbal olmadığını vurgular. Zira onun ömrünün bir saati, adaletli bir idare tesis etmek suretiyle, başkasının bir ömrüne denk olabilecektir¹²³. Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, benzer bir anlayışta daha da ileri giderek, hükümdarın din ve halkın hayrına çalışıp, doğru ve adilane davranırsa, ibadetinin kabule şayan olacağını, Allah'ın onun bir günlük ibadetinin sevabını ülke halkının bütün ibadetine denk kılacağını yazmıştır. Aynı müellif, Hz. Peygamber'in, adil hükümdar için her gün, altmış sıddık müçtehidin ibadet hükmündeki amelinin yükseltilip gökyüzüne götürüleceğini buyurduğunu rivayet etmiştir¹²⁴.

İbadetten daha üstün ve faziletli bir eylem olarak kabul edilen adaletin, aynı zamanda ebedî kurtuluşun yolu ve ebedî yurt olan ahiret için azık olduğu da üzerinde en fazla durulan bir anlayış ve inançtır. Genceli şair Nizâmî, kıyamet alametlerinin zulümle başlayacağını, zulümle iş gören hükümdarın hesap gününde yardımcısı olmayacağını ve dünyada bir gece dahi adalet gösterenin ebedî âlemdeki köşkünün hazır olduğunu söylemiştir¹²⁵. Ona göre; halktan birini okşamak için hükümdarın uzattığı el, mezarda onu aydınlatan bir güneş; öte yandan, mahşerde de mahşer güneşinden onu koruyan bir gölgelik olacaktır¹²⁶. Nizâmî'nin bu son ifadesi, Hz. Peygamber'e atfedilen bir hadise dayanmaktadır. Dönem eserlerinde kıyamet gününde Allah'ın gölgesinde bulunacak yedi kişiden birincisinin adil hükümdar olacağına ilişkin bir hadis nakledilmiştir¹²⁷. Sa'dî de kıyamet günü adil kimsenin arşın serin gölgesinde rahat edeceğinden bahsetmiştir¹²⁸. Tuğrul Bey zamanının meşhur fakihi el-Mâverdî ile Vezir Nizâmü'l-Mülk de bu hususta şöyle bir hadis rivayet etmiştir: “Bir memleketi yöneten idareci, elleri bağlanmış olarak kıyamet günü getirilir; adaleti onu

¹²⁰ Sirâcü'd-Dîn el-Urmevî. (1340/1961). *Letâifü'l-Hikme*. (nşr. Gulâm Hüseyin Yûsufi). Tahran: İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 228-229.

¹²¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 163.

¹²² Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 14.

¹²³ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 46, 48; Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 14.

¹²⁴ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, 2002, 61.

¹²⁵ Nizâmî-yi Gencevî. (2014). *Mahzen-i Esrâr*. (çev. M. N. Gençosman). İstanbul: Ataç Yayınları, 70-71, 80-81.

¹²⁶ Nizâmî-yi Gencevî. (1944). *Genceli Nizâmî Divanı*. (çev. A. N. Tarlan). İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 17.

¹²⁷ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, 2002, 61.

¹²⁸ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 335 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 223.

kurtarır, zulmü ise onu helâk eder¹²⁹.” Vezir Nizâmü’l-Mülk de eserinde aynı manada bir hadis nakletmiştir: “Bu dünyada Yüce Allah için adaleti gözetenler kıyamet günü inci işlemeli minderlere oturur¹³⁰.”

Siyâsetnâmelerde, halkından birine yaptığı zulmün hesabının, kıyamet gününde kendisinden sorulacağı ve bu yüzden kınanmaya maruz kalacağı¹³¹; kurtuluşun ise Allah’a itaati, kullar arasında adaleti, beldelede hakkı, mallarda emanete riayeti gözeten kimseler için olduğu hükümdarlara hatırlatılmıştır¹³². Adalet, Allah’ın kulları arasındaki terazisidir ve ahiret için de hayırlı bir azıktır¹³³. Allah, adil hükümdarın ruhunu azaptan emin edecektir¹³⁴. Nizâmü’l-Mülk’e göre de halka yaptığı adalet ve ihsanla Allah’ın rızasını kazanan hükümdar, ebedî âlemde kurtuluşa erer, hesap vermesi kolaylaşır¹³⁵.

Senâî-yi Gaznevî, mahşerde zalimlerin başkalarından medet ummaya mahkûm olanlarla, adillerin ise Hz. Ali’yle haşrolacağına inanır¹³⁶. Yine o, insafın ve hayırlı davranışın sevabını ve mükâfatını, gazilerin ve hacılarınkiyle bir bilir¹³⁷. el-Gazzâlî de ahirette adaletten dolayı mükâfatlandırılmaktan ve zulümden dolayı da cezalandırılmaktan bahsetmiştir. Ona göre; halkına adil davranan hükümdar hariç, hiçbir hükümdar zulmün tehlikesinden kurtulamayacaktır. Ancak adalet şartlarını yerine getiren bir hükümdara kıyamet gününde insaf edilecektir. el-Gazzâlî *Nasîhatü’l-Mülûku*’nda bir yerde ise imanı bir ağaca teşbih etmiştir. İmanın dalları olan işleri de haramdan sakınmak ve farzları yerine getirmek olarak belirtmiştir. Bunları da iki kısma ayırmıştır. Birincisi, Allah ile hükümdar arasındadır. Bunlar da oruç, namaz, hac, zekât, içki içmemek gibi hususlardır. İkincisi, hükümdarla halk arasındaki olan durumdur ki bunların başında ise adalet ve zulümden çekinmek gelmektedir¹³⁸. Öte yandan, el-Gazzâlî, kendisine isnat edilen bir suç dolayısıyla Sultan Sencer’in huzuruna çıkıp yaptığı konuşmasında da aynı noktalara değinmiştir: “Bir saat ya da bin yıl olsun, cehenneme yolu düşmeyen hiçbir kul olmayacaktır. Yedi bin yıl

¹²⁹ Ebû’l-Hasan el-Mâverdî. (2016). *Kitabü’l-Nasîhatü’l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*. (çev. M. Sarıbiyık). İstanbul: Özgü Yayınları, 216; Nizâmü’l-Mülk, 1976, 12 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 69.

¹³⁰ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 50 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 112.

¹³¹ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, 2002, 61.

¹³² Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 215.

¹³³ Anonim. (1994). *Lüm’atü’s-Sirâc li Hazreti’t-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*. (nşr. M. Rûşen, çev. A. Bilgen, Betül Bilgen). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 115.

¹³⁴ Katrân-i Tebrîzî. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Nahcuvânî). Tahran: İntişârât-i Kaknûs, 35.

¹³⁵ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 12 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 69.

¹³⁶ Senâî-yi Gaznevî. (1381/2002). *Dîvân*. (nşr. Bediüzzamân Furûzânfer). Tahran: Neşr-i Âzâdmîhr, 113.

¹³⁷ Vecîhe Türkmânî-yi Bârândûzî. (1388/2009, Zemîstân). “Berresî-yi Eb’âd-i Adâletsetâyî der Eş’âr-i Hakîm Senâî”. *Mutâle’ât-i Nakd-i Edebi*, şomâre-yi hifdeh, 69.

¹³⁸ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 45-46, 122.

sonra kişiyi cehennemden selamete çıkaran sebep onun imanıdır, bu kolay bir şey de değildir. İman ağacının gıdası ibadet ve taattır. Kökünü sağlam yapan ise adalet ve Allah'ı zikre devamdır¹³⁹.”

Sultan Sencer'in sarayında önemli mevkilere ulaşan Şair Edîb Sâbir Tirmizî, bu konuyu şöyle dile getirmiştir:

“Adalet, insaf (adl û insâf) ve merhameti âdet edin,

Eğer Allah'ın rızasını diliyorsan...

Ahiret yolunun azığına hazırla,

Yol uzun ve çölle doludur.

Senin azığın ne su testisidir,

Senin azığın ne de ekmek sofrasıdır.

[Senin azığın] züht, insaf, taat ve takvadır,

İlim, iman, adalet ve ihsandır¹⁴⁰.”

Adil hükümdar tasavvuru çerçevesinde en fazla tekrar edilen noktalardan bir diğeri, adil hükümdarların şeref ve üstünlük kazanacağı ve iyi bir ad bırakacağıdır. Akıl sahiplerinin iyi şöhreti daima adalette aradığı vurgulanmıştır¹⁴¹. el-Gazzâlî, hükümdarın bütün halka şamil bir adaletle şereflenip yükseleceğini söyler¹⁴². Selçuklu devri siyaset ve ahlâk teorisyeni el-Mâverdî, hükümdarın şükrü küfre, dindarlığı rezilliğe, ilmi cehalete, akı ahmaklığa, cesareti korkaklığa, cömertliği cimriliğe, sabrı feryada, övgüyü kötülemeye, yumuşaklığı katılığa, vakarı hafifliğe, doğruluğu yalana, tevazuyu kibre, doğruyu hataya, ihtiyatı aceleciliğe ve nihayet adaleti zulme tercih etmedikçe gerçek üstünlüğe ulaşamayacağını belirtmiştir¹⁴³. Sa'dî-yi Şîrâzî de muhtelif eserlerinde aynı hususa değinmiştir. O, adaletle (adl) hükümlanlık sürmeyip de iyi ad bırakmayı arzulayan hükümdarı, arpa ekip de buğday biçme umudundaki kişiye benzetmiştir¹⁴⁴. Yine ona göre;

¹³⁹ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 20.

¹⁴⁰ Edîb Sâbir Tirmizî. (1331/1952). *Dîvân*. (nşr. Ali Kavîm (Kavîmüddeve)), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Hâver, 75.

¹⁴¹ Fahrü'd-Dîn Es'ad-i Gurgânî. (2013). *Vîs ile Râmîn*. (çev. M. Kanar), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 131.

¹⁴² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 146.

¹⁴³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 164.

¹⁴⁴ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1172 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 114.

halkına zulmeden hükümdarın akıbeti hiç de iyi olmayacaktır. Halkına yaptığı zulüm ve fenalıkların etkisi geçip gidecektir ancak kötü adı yıllarca kalacak, asla unutulmayacaktır. Cihanda ebedî kalacaklarını düşünüp de gaflete düşerek zulmeden nice hükümdarlar lanetle anılmışlardır. Zalim bir hükümdardan yadigâr olarak ancak kötü bir ad kalacaktır. Böyle bir akıbete maruz kalmak istemeyen hükümdarın, adaletle hüküm sürmek suretiyle iyi ad bırakması lazım gelmektedir¹⁴⁵. Şeyzerî ise bu dünya, ülkeler fethetmiş, belgeler imar etmiş ve uzun ömür sürdükten sonra ölmüş ve arkalarından hayır veya kötülükle yâd edilen insanların mirası olduğunu hatırlatarak, hükümdarın, iyi ün bırakmaya, sevap kazanmaya, adının hayırla yâd edilmesine gayret etmesini öğütler. Bu da ancak adaletle hükmedip zulümden kaçınmakla mümkündür¹⁴⁶. Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de, halkına adaletle hükmeden hükümdarın bu dünyada iyi bir ad bırakacağı, öbür dünyada da kurtuluşa ereceğini belirtmiştir¹⁴⁷.

Klasik teoride halifelik şartlarında ilk sıraları işgal eden hasletler; adil olmak, ilim ve akıl sahibi olmaktır¹⁴⁸. Özellikle bu iki nitelik, adalet ve ilim, Orta Çağ teorisinde de önemli bir yer tutmaya devam etmiştir. Ancak bu teoride Sâsânî ve Eski Yunan geleneğinden etkilenmiş ve nispeten farklı bir anlamda yorumlanmıştır¹⁴⁹. Mesela, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e göre, Allah, kulları arasından seçerek hükümdarlığa getirdiği kimseyi övgüye değer hünelerle süsleyerek, ona akıl (akl) ve bilgi (dâniş) verir¹⁵⁰. İbnü'l-Belhî, eserinin başında, methettiği Sultan Muhammed Tapar'ın ilim ve adaletle (ilm û adl) süslendiğini, diğer tüm hünelerinin bu iki fazilete bağlı olduğunu söylemiştir¹⁵¹. İslâm tarihi ve devlet yönetimiyle ilgili bir eser olan *el-Fahrî*'de de faziletli bir hükümdarda bulunması lazım gelen meziyetlerin başında adaletle birlikte akıl zikredilmiştir¹⁵².

Adalet kavramı, ihsan erdemini de gündeme getirmektedir. Nitekim adalet kavramı, çoğu zaman ihsan ile birlikte anılmıştır (adl û ihsân). Bunun temeli, birçok yazarın naklettiği, “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı emreder (en-Nahl 16/90)” ayetidir. Buna göre adalet,

¹⁴⁵ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 334-335, 1157 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 223-224; Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 77.

¹⁴⁶ Zencânî. (2005). *el-Letâifü'l-Alâiyye fi'l-Fedâili's-Seniyye (Sultana Öğütler)*. (haz. H. H. Adalıoğlu). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 108.

¹⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 12 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 69.

¹⁴⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, s. 31; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 19-25.

¹⁴⁹ Lambton, 1962, 93.

¹⁵⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 8, 150 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 65, 223.

¹⁵¹ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 1.

¹⁵² İbnü't-Tıktakâ. (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*. (çev. R. Şeşen). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 27.

ihsanla tamamlanmaktadır. Nitekim Muhammed b. Turtûşî'nin deyişiyle, Allah önce adaleti emretmiş, ardından insanın sadece adaletle salah bulamayacağını göz önüne alarak ihsan sıfatını getirmiştir. Ona göre, ihsan, adaletten daha yüksektir. Zira eğer halk arasında adalet kâfi gelseydi, ya da hükümdarlar başka bir sıfat olmadan adil olmayı sürdürebilselerdi, ihsan sıfatı peşi sıra getirilmezdi. Kendisinden adaletli olması talep edilen bir hükümdar eğer adaletin iletilmesi demek olan ihsan sıfatını taşıyamıyorsa sâlih bir hükümdar değil demektir¹⁵³. Nasîrû'd-Dîn Tûsî'ye göre ise hükümdar, adaleti yerine getirdikten sonra, tebaasına ihsanda bulunmalıdır. Çünkü hükümdarlık işinde adaletten sonra hiçbir erdem ihsandan daha büyük olamaz¹⁵⁴. Nizâmî de hükümdarlığın adaletle birlikte ihsanı gerektirdiğini tekit eder¹⁵⁵. Adalet ve ihsan konusu resmî belgelerde de işlenmiştir. Mesela Sultan Sencer devrinden kalma bir menşûrda, bu hususta sultanın dilinden şunlar söylenmiştir:

“Hükümdarlığın ilk kaidesi adaleti yerine getirmek, sonra da ihsanı yaymaktır. Zira halk (reâyâ û zîrdestân) eğer zulüm belasından güvende olmazsa geçimini sağlayamaz ve rızkını elde edemez. İhsanın etkisi ancak adaletin esası sağlandıktan sonra halkın durumu üzerinde görülür. Bizce adaletin feyzi ve bereketi halk arasında o derece yüceltilmelidir ki fakirler ve zayıflar, zengin ve güçlünün darbesinden emin olabilsinler¹⁵⁶.”

Böylece ihsan; akıl ve ilim gibi niteliklerle beraber, dönem kaynaklarında adalet kavramının en fazla zikredilen unsurları arasındadır. Bunlara dair örnekleri çoğaltmak her zaman mümkündür.

Şiirlerde kullanılan bir anlatım biçimi, hükümdarın sağladığı adalet ortamında, vahşi ve yırtıcı yaradılışlı hayvanların, yabanî tabiatlarından evcil bir tabiata bürünmelerine dairdir. Böylece doğa yasaları gereği birbirlerine düşman olan ve birinin diğerini yakalayıp öldürmek suretiyle hayatlarını sürdüren hayvanlar, hükümdarın adaleti sayesinde birbirleriyle dost olmuşlar ve bir arada yaşamışlardır. Buna göre adil bir hükümdarın adaleti tesis ettiği ülkede öfkeli aslan tilki gibi olup pençesiyle övünemez; aslan kendi dişiyle pençesindeki tırnakları söker; tilki erkek aslana galebe çalar; yılan sokmaktan bahsedemez; yırtıcı kuş kanatlarını yakar¹⁵⁷. Böylece beyaz doğan turnanın eşi, siyah aslan çakalın dostu,

¹⁵³ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 137.

¹⁵⁴ Nasîrû'd-Dîn et-Tûsî, 2016, 299.

¹⁵⁵ Nizâmî-yi Gencevî, 2013a, 249.

¹⁵⁶ Müntecebû'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 169; Ünal, 2014, 139; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzi (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 11a.

¹⁵⁷ Evhadü'd-Dîn-i Enverî. (1364/1985). *Dîvân*, (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran: İntişârât-i Sikke-Pîrûz, 270; Reşidü'd-Dîn Vatvât. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefîsî). Tahran: Ketâbhâne-yi Bârânî, 35, 51; Mucîrû'd-

tilki aslanın sırdaşı, şahin güvencinin komşusu, kurt koyunun kardeşi olur¹⁵⁸. Yine dişi yaban eşiği yavrusunu aslanın yuvasına götürür; ceylanlar aslanların tuzağında, karınca yılanların ağzında, serçeler de gözünde yuva yapar; dişi ceylan erkek aslanlara sütannelik yapar; kuzu aç kurdun memesinden süt emer; koyun kurtların gölgesinde otlar; kurt koyunlara çobanlık yapıp pençesiyle onların tüylerini tımar eder; yaban eşiği ve aslan aynı göletten su içer; koyun aslanın yuvasında yavrular ve keklik doğanın yuvasında yumurtlar¹⁵⁹. Görüldüğü gibi, daha ziyade şiirlerde şairler, insan ve toplum ilişkilerini ve düzenini, doğadaki birtakım hayvan motifleri vasıtasıyla yansıtmak suretiyle, adil bir hükümdarın idaresindeki yaşantıda, zalimlerin ve güçlülerin, mazlumlar ve zayıflar üzerinde tahakküm kuramayacağına işaret etmişlerdir.

Adalet kavramı kaynaklarda daha ziyade iki kişide tecessüm etmiştir: Üçüncü halife Hz. Ömer ve Enûşîrvân namıyla maruf Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev. Pek çok mensur ve manzum eserde bu iki kişiye adalet timsali olarak gönderme yapılır. Senâî-yi Gaznevî farklı eserlerinde birçok beyitte bu görüşe değinmiştir. Mezkûr şair, memduhunun Hz. Ömer gibi olan adaleti sayesinde, kimseye hiçbir kötülüğün gelmediğini söyler. Şair, takdir ve övgüye layık gördüğü çeşitli kimseler için söylediği başka şiirlerinde de benzer ifadelerini yinelemiştir. Mesela; memduhu Hz. Ali'nin ilmi gibi cehaletten uzak, Hz. Ömer'in adaleti gibi zulümden pakır¹⁶⁰. Onun adaleti ve cömertliği zulmü ve cimriliği defetmiştir. Bu son iki kötü haslet onun sarayından çok uzaktır ve bunlardan başka sarayda ne ararsan mevcuttur. Nitekim Hz. Ömer'in adaleti onun kapısında oturmaktadır; Hz. Ali'nin ikramını da onun avcunun içindedir¹⁶¹. Övgüde ileri giden şair, methettiği kişinin adaleti karşısında Hz. Ömer'in adaletinin zulüm gibi kaldığını, yine onun karşısında cömertliğiyle maruf Hâtîm e-

Dîn-i Beylekânî. (1358/1979). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Abâdî). Tebriz: İntişârât-i Mu'essese-yi Târih û Ferheng-i İrân, 177, 183; Ezrakî-yi Herevî. (1336/1957). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefîsî). Ketâbfurûşî-yi Zevvâr, 50.

¹⁵⁸ Mesela bkz. Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Zebihullâh Safâ). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 238, 328, 427; Esîrû'd-Dîn Ahsîketî. (1337/1958). *Dîvân*. (nşr. Rüknu'd-Dîn Humâyûn-i Ferrûh), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Rûdekî, 17.

¹⁵⁹ Mesela bkz. Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 81; Zahirü'd-Dîn-i Fâryâbî. (1381/2002). *Dîvân*. (tsh. ve thk. Emîr Hasan-i Yezgirdî, nşr. Esger Dadbe). Tahran: Neşr-i Katre, 119; Refî'ü'd-Dîn-i Lunbânî. (1369/1980). *Dîvân*. (nşr. Tâkî Bîneş). Tahran: İntişârât-i Pâjeng., 153; Sûzenî-yi Semerkandî. (1338/1959). *Dîvân*. (nşr. Nâsirüddîn Şâh Huseynî). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr, 175; Reşîdû'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 30, 63, 475, 559; Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 188; Katrân-i Tebrîzî, 1362/1983, 35; Kemâlû'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî. (1348/1969). *Dîvân*. (nşr. Huseyn Bahru'l-Ulûmî). Tahran: İntişârât-i Ketâbfurûşî-yi Dihhodâ, 187; Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 116; Ezrakî-yi Herevî, 1336/1957, 33.

¹⁶⁰ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 166.

¹⁶¹ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 68.

Tâî'nin ikramının hasislik gibi olduğunu ifade etmiştir. Benzer ifadeleri saray şairi Mu'izzî de Sultan Sencer için kullanmıştır¹⁶².

11. yüzyılda Gazne sarayında yetişen Şair Ebû'l-Ferec-i Rûnî ise bir kasidesinde şöyle söylemiştir:

“Ey Hüsrev! Dünyayı adaletle (adl) âbâd et,

Âlemin unutulmuşlarını yâd et.

Kadehi adalet sarayında iç,

Adalet sarayında sevinci âbâd et.

Âdil Nuşirevan'ın âdetini (resm-i Nûşirevân-i âdil) taze tut,

Âdil Nuşirevan'ın ruhunu şad et...

Halka adalet (adl û dâd) sesini ver,

Feleği adaletle (adl û dâd) doldur¹⁶³.

Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâmesi* başta olmak üzere, Selçuklu kültür çevresinde vücuda gelen kaynaklarda, Sâsânî hükümdarı Enûşirvân'ın adaletine dair pek çok söylence ve hikâye nakledilmiştir¹⁶⁴.

Mâverdî, yargıda eşitliği sağlayarak asil ve sıradan, kuvvetli ve zayıf ayrımı yapmadan hüküm verip uygulayabilen bir hükümdarın, hükümdarlığı hakkıyla yerine getirmiş ve adil vasfını kazanmış olacağını belirtmiştir¹⁶⁵. Adil hükümdarı gerdanlığa dizilen kıymetli taşlar ve madenlerin tam ortasındaki büyük yakuta teşbih eden Muhammed b. Turtûşî, devamında şu izahta bulunmuştur:

¹⁶² Mu'izzî. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Nâser Heyyerî). Tahran: Neşr-i Merzbân, 334.

¹⁶³ Ebû'l-Ferec-i Rûnî. (1347/1968). *Dîvân*. (nşr. Mahmûd Mehdevî-yi Dâmgânî), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Bâstân, 184.

¹⁶⁴ Mesela; Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33-40 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92-100; Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1172-1173 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 115; Nizâmî-yi Gencevî. (1393/2014). *Hamse*. (nşr. Sâmiye Besîr Mojdî). Tahran: İntişârât-i Dûstân, 54-56; Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 72-74; Ferruhî-yi Sîstânî. (1335/1956). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: İntişârât-i İkbâl, 199; Lâmiî-yi Gurgânî. (2536/1978). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Eşrefî, 106; Mu'izzî, 1362/1983, 334; Edib Ahmed Yûknekî. (2017). *Atebetü'l-Hakâyik*. (çev. A. Çakan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5-6.

¹⁶⁵ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2003). *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâkî'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk (Devlet Yönetimi)*. (çev. M. A. Kara). İstanbul: İlke Yayıncılık, 129-130.

“Bu durumda, yönetilenler ise dizideki diğer inci ve taşlar gibidir. Gözler önce tam ortadaki büyük yakutu görür. En çok ilgiyi çeken, övülen ya da tenkit edilen ortadakidir. O, ne kadar güzel olursa çevresindeki diğer taş ve incilerin dikkat çekmesini o kadar engeller. Gerdanlığı tamamlayan inciler o iri yakutun yanında sözü edilmez olurlar... Bir inci dizisi tam ortadaki büyük parça olmaksızın mükemmelleşemiyorsa halk da adalet ve akıl sahibi bir hükümdar olmadan olgunlaşamaz¹⁶⁶.”

2.2. Selçuklu Kültür Çevresinde Adalet Telakkisi

Adil hükümdarlar döneminde adalet uygulamaları ve bunun neticeleri, bir anlatım biçimi olarak bir gelenek halini alıp farklı literatür dâhilinde sıkça tekrarlanmış ve çoğu zaman teşbihli ve mübalağalı bir şekilde ve tabîi idealize edilmiş olarak sunulmuştur. Bu cümleden olarak, Selçuklu kültür çevresinde adalet telakkisini, aşağıda sıralanan belli başlı temalar çerçevesinde değerlendirmek mümkündür¹⁶⁷. Bu temalar bir vesileyle modern öncesi zamanlarda tarıma dayalı toplum ve devlet düzeninin siyaset düşün geleneğinde önemli bir yer tutan ve bu arada adalet telakkisinin de temelini oluşturan adalet dairesi kavramıyla münasebettar olduğundan dolayı, ilk olarak bu kavram üzerinde durulacaktır.

2.2.1. Adalet Dairesi

Adalet dairesi, ilk izlerine Sâsânîler öncesi İran, Mezopotamya ve Hint kaynaklarında rastlanan, adalet çerçevesinde formüle edilmiş biçimiyle ise ilk kaynaklarını Sâsânîler döneminde, Helenistik dönemin izlerini taşıyan eserlerde bulan, İslâm kaynaklarında da dönüşerek ve zenginleşerek yaygınlık kazanan eski bir kavramdır¹⁶⁸. Adalet dairesi kavramı, teorik arka planı ve ilkeleri bakımından klasik ahlâk felsefesi ile doğa tasavvuru, kozmoloji ve metafiziğe dayanmaktadır. Siyasî yönüyle ise bu kavram, meşruiyet kaynağını dinden ve hukuktan alan, içtimaî, iktisadî ve askerî gücü toprağa bağımlı, maksadı gelişim ve beka, vasıtası ve temeli ise adalet olan siyasetin bir ifadesidir¹⁶⁹. Diğer bir deyişle, adalet dairesi, bir hükümdarlık döngüsüdür ve iktidarın devamını sağlayan

¹⁶⁶ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 307-308.

¹⁶⁷ Ayrıca mesela bkz. Gulâmali Zâri, Huseyn Fâmilyân-i Sûrekî, Halîme Daimî. (1393/2014, Zemistân). “Mebânî-yi Adâlethâhî der Sitâyîş-surûdehâ-yi Asr-i Gaznevî”. *Mecelle-yi Mutâle’ât-i İntikâdî-yi Edebiyyât*, sâl-i evvel, şomâre-yi çehârom, 1-16; Vecîhe Türkmânî-yi Bârândûzî, 1388/2009, 55-75.

¹⁶⁸ Adalet dairesi kavramı ile onun tarihî ve coğrafi serüveni hakkında mesela bkz. London, J. A. (2011, Autumn). “The ‘Circle of Justice’”. *History of Political Thought*. vol. XXXII, No. 3, 425-447; Darling, L. T. (2002). “‘Do Justice, Do Justice, for That is Paradise’: Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. XXII, No. 1-2, 3-19.

¹⁶⁹ Kömbe, İ. (2013). “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(35), 139.

fonksiyonlardan oluşan bir dairedir. Bu dairenin amacı, hükümdarın iktidarının korunması, devlet ve toplum düzeninde birlik, refah ve sürekliliğin sağlanmasıdır¹⁷⁰.

Din, devlet, otorite, hükümdar, ülkenin müstahkem mevzileri, ordu, hâkimiyet, hazine, bayındırlık, erzak, halkın refahı, siyaset, doğru kanunlar ve nihayet adalet, adalet dairesi bütünü oluşturarak birer parça olarak kaynaklara yansımıştır. Temelde ise adalet dairesi birbirine bağlanan şu beş unsurdan oluşmaktadır: Hükümdar, ordu, hazine, halk ve adalet. Bu formüle göre bolluk ve rahatlık içinde yaşayan halk, hazineye vergi öder; hazine, hükümdarın hâkimiyetini elde tutup devam ettirmesini temin eden ordunun maaş ve iâşesini karşılar; otorite sahibi hükümdar da halka adalet dağıtır ve zulmü önler.

Hint-İran geleneğinden doğarak, muhtelif kaynaklardan beslenip, nihayet Türk ve İslâmî geleneklerle harmanlanmak suretiyle, İslâm devletlerine has siyasî bir anlayış haline getirilmiş olan bu adalet dairesi anlayışı, hükümdar nezdinde işlevselleştirilmeye çalışılmıştır. Halil İnalcık ve Linda T. Darling, Sâsânîlerde ve daha sonra İslâm devletlerinde bizzat hükümdarın başkanlık ettiği yüksek mahkemeyi (dîvân-i mezâlim), ordu, hazine ve adalet temellerine dayanan patrimoniyal devlet sisteminde, hükümdarın aslî görevi sayılan adaleti sağlamanın kurumsallaştığı bir müessese olarak görmüşlerdir¹⁷¹.

Modern öncesi zamanlarda tarım toplumlarında tarımdan elde edilen vergilerle takviye edilen devletlerin işleyişini ve niteliğini idealize eden adalet dairesi, devletin temel fonksiyonları ve idarî teşkilâtlanmasına dair soyut ve genel bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre; yanyana getirilen ve birbirine bağlanan adalet dairesini teşkil eden her bir öge, geleneksel devletlerde devletin iki ana işlevi olan, askeriye ve adliyenin icra ettiği güvenlik ve adalete vurgu yapmaktadır¹⁷². Zaten Büyük Selçuklular dönemindeki ekonominin temeli tarımdı. Tarımın gelişimi ve istikrarı gerekiyordu. Bu durum kanunun muhafazasını ve uygulanmasını gerektiriyordu. Adalet bu yüzden kanunla yakından bağlantılıydı¹⁷³.

¹⁷⁰ Dinçer, 2018, 49.

¹⁷¹ İnalcık, H. (2017b). “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 19-20; İnalcık, H. (2017a). “Adâletnâmeler”. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 96; Darling, 2002, 3-4.

¹⁷² Uçar, A. Y. (2012). “Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet’in Yönetimi”. *Memleket Siyaset Yönetim*. 7(17), 28-29; Okumuş, E. (2005, Mart). “Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 5, 45-46.

¹⁷³ Lambton, 1988a, 28.

Muhtelif kategorilerden birçok dönem eserinde daire-yi adalet telakkisini yansıtan, çeşitli şekillerde formüllendirilmiş çok sayıda misaller bulmak her zaman mümkündür. Mesela el-Gazzâlî, dinin bekasını hükümdarla, hükümdarın bekasını askerle, askerin bekasını malî güçle, malî gücün sağlanmasını ülkenin mamur olmasıyla, ülkenin mamur olmasını ise adil idareyle bilir¹⁷⁴. Ebû'n-Necîb Şeyzerî, ülkenin muhafazası hususunda ordunun ve kalelerin en önemli yeri işgal ettiğini belirttikten sonra, kalelerin korunması ve donatılmasının orduyla, ordunun güçlendirilmesinin mal ile olacağını ifade eder. Ona göre; mal için en gerekli olan şey erzaktır; yiyeceklerin elde edilip, biriktirilmesi de ancak adaletle olur¹⁷⁵. Muhammed b. Turtûşî de siyâsetnâmesinde, devlet ve otoritenin orduyla, ordunun malla, malın vergiyle, verginin halkın yaşam seviyesini yükseltmekle, halkın refahının ise adaletle mümkün olacağını söyleyerek, tüm prensiplerin adaletle dayandığını vurgulamıştır¹⁷⁶. Öte yandan, Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'de dercettiği adalet dairesi anlayışına göre memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Müellif, bunlardan birinin ihmal edilmesi durumunda, diğer dördünün gerçekleşmeyeceğine; dördü birden ihmal edilirse, hükümdarlığın çözülmeye yüz tutacağına inanmaktadır¹⁷⁷. Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle *Fârsnâme*'yi yazan İbnü'l-Belhî de adı geçen eserinin mukaddimesinde adalet dairesini şu şekilde göstermiştir: “Ordu (leşker) olmadan hükümdarlık (pâdişâhî), servet (mâl) olmadan ordu, bayındırlık (imâret) olmadan servet, adalet (adl) olmadan bayındırlık olmaz¹⁷⁸.”

Daire-yi adalet telakkisini ve onun işleyişini meşhur Selçuklu tarihçisi Râvendî sarıh bir şekilde ortaya koymuştur. Râvendî, isyan ederek Sultan Sencer'i esarete mahkûm eden ve Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişini hızlandıran Oğuzların vakasını, bütün âlemin dikkatle bakmasına değen bir hadise olarak göstermiştir. Müellife göre, Oğuzlar, Selçuklulara karşı kazandıkları büyük zaferle beraber cihana sahip olmak için her şeye maliktiler. Ancak adaleti tesis edemediklerinden dolayı hepsi boşa gitmiştir¹⁷⁹. Aynı

¹⁷⁴ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 103.

¹⁷⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 91.

¹⁷⁶ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 139.

¹⁷⁷ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 155, b. 2056, 2057, 2058, 2059.

¹⁷⁸ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 5.

¹⁷⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî. (1386/2007). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. (nşr. Muhammed İkbâl). Tahrân: İntişârât-i Esâtîr, 186-187; Muhammed b. Ali er-Râvendî. (1999). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. (çev. A. Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. I, 181-182.

minval üzere Necmü'd-Dîn-i Dâye de emîrlerin, vezirlerin ve askerlerin ne kadar fazla, şevket ve azamet ne kadar çok ve araç gereçlerin ne kadar güçlü olursa olsun adalet, insaf ve mürüvvet olmadıktan sonra memleketin huzur ve istikrara kavuşamayacağını beyan etmiştir¹⁸⁰. Râvendî, yukarıdaki ifadelerinden sonra, Sâsânîler devletinin kurucusu olan Erdeşîr-i Bâbekân'ın dilinden adalet dairesini şöyle formüle etmiştir: “Adam (merd) olmadan hükümdarlık (mulk) olmaz. Servet (mâl) olmadan adam olmaz. Bayındırlık (imâret) olmadan servet olmaz. Adalet ile siyaset (adl û siyâset) olmazsa bayındırlık olmaz.” Mezkûr müellif, söz konusu telakkiyi açıklamaya şu şekilde devam eder:

“Bu sözlerin gerekliliği olarak, aklın kıyası ile anlaşılır ki, cihangirliğin (cihângîrî) vasıtası servettir, servetin iksiri ise adalet ve siyasettir. Bu iki sıfatın neticeleri ve bu iki hasletin faydaları herkese (hâss û âmm) şamildir. Uzak ve yakınlar dokunur. Çünkü gelirlerin artması, artışın devamı, sürülmemiş arazinin sürülmesi, hâss memurların maiyetlerini temin edecek vasıtaların hazırlanması, halktan sanat sahiplerinin kazançlarının düzeltilmesi ve ülkelerin her tarafının imarı adaletle; yolların muhafazası, ülkeleri zapt etmek, taarruz edenleri cezalandırmak, bozguncuları kahretmek, etrafın emniyet ve asayiş de siyasetle olur. Hangi kazanç dostların yardım görmesinden, düşmanların kahredilmesinden, dostların rahat, düşmanların cezalandırılmış olmasından daha büyüktür? Adalet ve siyaset temelinde hareket eden her hükümdar, murat sürmenin son derecesine ulaşır; dost ve düşmanların ruhunda incinme hâsıl olmaz; zayıf ve kuvvetli herkesin gönlü hizmet düğümü ve itaat bağı ile bağlanır. İsyanlıklar edenler başkaldırmazlar, padişahlık elbisesi süslenir, bununla da devletin devamı temin edilmiş olur.”

Râvendî, bu sözlerinden sonra, kendi zamanının da hâkimleri olan Selçuklu sultanlarının (selâtîn-i âl-i Selcûk) daima bu şekilde hareket ettiklerinden dolayı Allah'a şükretmektedir¹⁸¹.

2.2.2. Adalet-Zulüm

Gazneliler, Selçuklular ve Hârezmşahlar dönemi şairlerinin bilhassa ana teması methiye olan kaside türünde yazılmış şiirlerinde, sıkça tekrarlanan konulardan birisi, adaletin zulmün ortadan kalkmasını sağlamasıdır. Buna göre; adaletle yeryüzünden zulüm temizlenir ve zalim bertaraf edilirdi¹⁸². Adalet zulmün kulağını bükerek¹⁸³; adalet eli doğruluk

¹⁸⁰ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 266-267 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 371-372.

¹⁸¹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 186-187 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 181-182.

¹⁸² Lâmiî-yi Gurgânî, 2536/1978, 25, 143; Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 175; Felekî-yi Şîrvânî. (1345/1966). *Dîvân*. (nşr. Tâhirî Şehâb). Tahran: İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, 42.

¹⁸³ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 350.

kılıcıyla zulüm boğazını keser¹⁸⁴; yine adalet eliyle zulüm ayağı zincire çekilerek zindana atılır¹⁸⁵. Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, memduhunun adaletinin şumulundan, uzaklardan dahi bir şikâyetin (tezellum) gelmesinin tuhafılık olacağını söyler¹⁸⁶. Reşîdüddin Vatvât ise memduhunu, adaleti sayesinde cihanda tek bir haksızlığa uğrayan ve baskı altında ezilenin kalmaması¹⁸⁷ ve adaletinin yağmur gibi yağması neticesinde zulmün gamının hiçbir Müslüman'a erişmemesiyle¹⁸⁸ metheder. Aynı şairin memduhunun adaletiyle (adl) felek zulümden (sitem) el çekip kendi maslahat yolunu bulmuştur¹⁸⁹; öyle ki zulümden (sitem) bir nişane kalmamıştır¹⁹⁰. Şairler, adaletin zulmü engelleyeceğine ilişkin anlatımı pekiştirmek için hayvan teşbih ve temsillerinden de yararlanmışlardır. Mesela adalet doğanı uçunca, zalimleri avlardı¹⁹¹; adalet kaplanı hareket edince, vahşi zulüm yaban koyunu gibi olurdu¹⁹². Adalet ve emniyet sayesinde raiyyet, zalim kurtların pençesinden kurtuluşa ererdi¹⁹³.

Bunlardan başka, birçok dönem şairi, bu tema temelinde memduhlarının adaletini yüceltmıştır. Mesela:

Ferruhî-yi Sîstânî:

“Her zaman adaletinin gölgesi (sâye-yi adl-i to) âlemin başının üstünde olsun ki,
Âlemi adaletinle zulümden (sitem) halî kılasın¹⁹⁴.”

Menûçehrî-yi Dâmgânî:

“Onun adaletinin olduğu yerde hiçbir zulüm (cevr) olmaz,
Onun emniyeti (emn) altındaki yerde hiçbir korku yoktur¹⁹⁵.”

¹⁸⁴ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 270.

¹⁸⁵ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 58, 164.

¹⁸⁶ Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî. (1320/1941). *Dîvân*. (nşr. Vahîd-i Destgirdî). Tahran: Çâphâne-yi Ermeğân, 51.

¹⁸⁷ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 271, 348.

¹⁸⁸ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 125.

¹⁸⁹ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 117.

¹⁹⁰ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 139, 307.

¹⁹¹ Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 106; Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 110.

¹⁹² Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 73.

¹⁹³ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 157.

¹⁹⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 632.

¹⁹⁵ Menûçehrî-yi Dâmgânî, 1347/1968, 45.

2.2.3. Adalet-Devletin Bekası

el-Mâverî, el-Gazzâlî ve Nizâmü'l-Mülk gibi Selçuklular devrinin önde gelen şahsiyetleri başta olmak üzere, siyâsetnâme yazarları, bazen Hz. Peygamber'e bazen de kadim bilginlere atfen, devletin küfür ile devam edeceği, ancak zulüm ile asla devam etmeyeceği anlayışına dair ifadeleri nakletmişler ve kendileri de böyle düşünmüşlerdir¹⁹⁶. A. K. S. Lambton, bilhassa Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'deki ifadelerini nazar-i dikkate alarak, Selçuklular zamanında adaletin temel yorumunun bu tema olduğunu ileri sürmektedir. Aynı zamanda mezkûr müsteşrik, Nizâmü'l-Mülk'ün muhtemelen, sadık birer Sünnî olan Büyük Selçuklu hükümdarlarının salt bu yönlerinin yeterli olmadığını ve bu niteliğe mutlaka adaletin eşlik etmesi gerektiğini belirtme niyeti içinde olduğunu düşünmektedir¹⁹⁷.

Bu telakkiye göre, hükümdarın halk arasında zulmü kaldırıp ancak adalet sahibi olduğu müddetçe devlet payidar olacaktır. Muhammed b. Turtûşî, mülkün temeli, devletlerin varlıklarını devam ettirmelerindeki en temel etken, tüm devletlerin varoluşundaki asıl sebebin adalet olduğundan, gözetilmesi en önemli prensibin de adaleti tesis etmek olduğunu belirtmiştir¹⁹⁸. Allah adalet yapanın hükümdarlığını sağlamlaştıracak, zulmedenin ise mahvını çabuklaştıracaktır¹⁹⁹. *Kutadgu Bilig*'de devlet-i ebed-müddetin ancak hükümdarın adaletten ayrılmaması ve halk üzerinden zulmü kaldırmasıyla mümkün olacağı kaydedilmiştir²⁰⁰. el-Mâverî, hükümdarın adil davranmak suretiyle halkın sevgisini kazanması lazım geldiğini belirtmektedir. Böylece halk, gönülden kendisine itaat edecektir. Ancak bu suretle devlet işleri düzgün yürüyecek, ülke refah ve huzura kavuşacaktır. Aksi takdirde halk, devletin kendilerini muhafaza altında tutacağına dair inanç ve güvenlerini kaybedip, adaletsizlik ve haksızlıklar da yaygınlaşırsa, idarî ve malî çözümleri müteakip devlet de yok olup gidecektir²⁰¹. Benzer bir düşüncüyü Nizâmî-yi Gencevî de dile getirmiştir. Ona göre; hakkı ve adaleti yerine getirmeyen bir devlet, sona ermeye yüz tutmuştur²⁰².

¹⁹⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverî, 2003, 51; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 80; Nizâmü'l-Mülk, 1976, 12 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 69; Zencânî, 2005, 124; Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 266-267 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 371-372.

¹⁹⁷ Lambton, 1988a, 35.

¹⁹⁸ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 137.

¹⁹⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 96 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 94.

²⁰⁰ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 112, b. 1435.

²⁰¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverî, 2003, 24, 28.

²⁰² Nizâmî-yi Gencevî, 2013a, 402-403.

Nizâmî, başka bir eserinde ise mülkü yıkanın zulüm ve haksızlık olduğunu söyleyerek, ebedî devletin (devlet-i bâkî) halkı incitmemekle, adaletle kazanılabileceğini ifade etmiştir²⁰³.

Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâü'd-Dîn Keykubad'a ithafen kaleme alınan bir siyâsetnâmenin adalet faslında, aydın görüş ve tedbir sahibi hükümdarın, içini ve dışını şariat şiarı ve adalet (ma'delet) elbisesiyle süslemesi tavsiye edilmiştir. Zira hükümdarın adaleti, devletin ebediliğinin ve ülkenin selametinin sebebidir²⁰⁴. Yine Türkiye'de aynı hükümdara takdim edilen tasavvufî bir eserde de Hz. Peygamber'e atfen, adalet ve mülkün bir arada olduğu yönünde bir hadis rivayet edilerek, saltanatın ve ülkenin devam ve sebatının sütunları olarak şu iyi niteliklere işaret edilmiştir: İyilik, ihsan, adalet, insaf, siyaset²⁰⁵. *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*'ta ise Şeyzerî, devletin sağlam bir şekilde ayakta durmasını ve ülkenin huzur içinde olmasını temin edebilmek için, iyi hasletlere sahip olmanın hükümdarlar için hayatî bir mesele olduğunu belirttikten sonra, hükümdarlarda bulunması gereken üstün hasletlerin en değerlisi ve devletin devamını sağlayacak vasıtaların en başta geleni olarak adaleti göstermiştir²⁰⁶.

Büyük Selçuklu sarayının melikü's-şuarâsı Mu'izzî, Sultan Muhammed Tapar'ı şu beyitle övmüştür:

“Sen yeryüzünde adalet ve siyaset (adl û siyâset) yaydıkça,
Mülk ve devlet payidar ve güçlü olacaktır²⁰⁷.”

Adalet ve affetme hasletlerini haiz bir hükümdarın başında bulunduğu devletin ömrünün uzun olacağı inancının yanında, kendisinin de ömrünün uzayacağı tekit edilmiştir²⁰⁸. Nitekim adalet yapanın (adl koned) kadri artacak, zulüm yapanın (zulm koned) ömrü eksilecektir²⁰⁹. Seyyid Hasan-i Gaznevî, adil olarak vasıflandırdığı memduhundan,

²⁰³ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 54 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 71.

²⁰⁴ Nizâmü'd-Dîn Yahyâ. (1394/2015). *Hedâikü's-Siyer*. (nşr. Muhammed Pârsâneseb). Tahran: Ferhengistân-i Zebân û Edeb-i Fârsî, 41.

²⁰⁵ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 247-248 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 355.

²⁰⁶ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 95-96.

²⁰⁷ Mu'izzî, 1362/1983, 532.

²⁰⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 141-142, 252.

²⁰⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 109 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 108.

Allah'ın Hz. Hızır ömrü ve Hz. Süleyman saltanatı verdiği bir hükümdar olarak bahsetmektedir²¹⁰.

2.2.4. Adalet-Huzur ve Asayiş

Devlet anlayışı ve idare felsefesinin temeli olarak, hükümdarın görev ve sorumluluklarının, bu arada reâyânın hükümdar üzerindeki haklarının ilki, halkı refah içinde yaşatmak ve onların huzur ve güvenliğini sağlamaktır. Selçukluların kudretli veziri Nizâmü'l-Mülk'e göre, hükümdar insafı (munsaf) ve adil olursa, halk da huzur (âsâyiş) içinde olacaktır²¹¹. X. yüzyılda yazılmış bir ahlâk kitabında, hükümdarın doğruluk, adalet ve kanuna uygunluk özelliklerine sahip olduğunda, onun buyruğu altında yaşayanların da emniyet içinde olacakları belirtilmiştir²¹². Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî de Sultan Sencer'i öven bir kasidesinde, onun tam manasıyla icra ettiği adalet neticesinde her tarafa emniyet ve saadet yaydığını söylemiştir²¹³.

Adaletin halkın huzur ve güvenliğini sağlaması konusu daha ziyade refah, bolluk ve bereket temalarına bağlanmıştır. Ferruhî-yi Sîstânî'nin memduhu devrinde, ülkenin pazarları öyle bir hal almıştı ki bekçinin (pâsbân) görevini icra etmesine lüzum kalmıyordu. Şehirlerin ve köylerin temizliğinden ve emniyetinden (îmenî) pazarcıların (bâzârgân) piyasası hareketlenmişti²¹⁴. Mu'izzî de bir methiyesinde, Melikşah'ın yere ve göğe yayılan adaleti sayesinde, yerde ve gökte emniyet ve nimet (emn û ni'met) vücuda geldiğinden söz etmiştir²¹⁵. Sa'dî-yi Şîrâzî ise *Nasîhatü'l-Mülûku*'nda bir yerde, hükümdarın adaleti, ihsanı ve insafının (adl û ihsân û insâf) halkın güvenliğini ve doğru yolda yürümesini (emn û istikâmet-i raiyyet) sağlayacağını dile getirmiştir. Sa'dî, buna istinaden adalet dairesinin bir formunu ortaya koymuştur. Buna göre; güvenliğin ve doğruluğun egemen olduğu ülkede bayındırlık ve ziraat yaygınlaşıp gelişir. Böylece huzur, esenlik ve emniyet ülkenin her köşesine yerleşir, üretim artar, tahıl bollaşır, her türlü ürün ve malın fiyatı ucuzlar, ülkenin ve dünyanın her tarafında bolluk ve bereket olur. Tacirler ve çeşitli gayelerle yolculuğa çıkan insanlar gelip o bayındırlığı ve bolluğu görmek isterler. Beraberlerinde kumaş, tahıl ve türlü

²¹⁰ Seyyid Hasan-i Gaznevî. (1328/1949). *Dîvân*. (nşr. Seyyid Muhammed Takî Muderris-i Razavî). Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 105.

²¹¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 47 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 108.

²¹² Marzubân b. Rüstem. (2017). *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*. (aslından yenileştiren: Sadüddîn Vârâvînî, çev. Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, haz. Z. Korkmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 279-280.

²¹³ Devletşah, 2011, 123.

²¹⁴ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 393.

²¹⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 149.

türlü mallar getirirler. Ülkenin hazineleri dolup taşar. Askerler ve diğer meslek erbabı ile nihayet bütün halk refah içinde huzurlu bir hayat sürer. Ancak bir ülkede tüm bunların tam tersi bir durum vuku bulursa da her şey kötü olacaktır²¹⁶. Diğer taraftan, sûfî müellif Necmü'd-Dîn-i Dâye bu temaya sosyal adalet veçhesinden değinmiştir. Ona göre; adil bir hükümdar (pâdişâhî-yi âdil) insanlar arasında eşitliği sağlar, şerleri defeder, zayıfları kuvvetlilerden korur ve reâyânın hamisi olursa, herkes güven ve rahatlık içinde hayat yaşar, böylece halkın muhtelif kesimleri kendi işiyle meşgul olarak, bolluk ve bereket hâsıl olur²¹⁷.

Adaletle huzur ve güvenliği sağlanan halk, hoşnutluk içerisinde hayatlarını sürdürecektir. Geleneksel siyâsetnâme anlatısında devlet, hükümdarın kuvvet ve otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun araçları olan askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar bundan olabildiğince kaçınmalıdır. Bu da ancak adil olmakla mümkündür²¹⁸. *Kutadgu Bilig* müellifi Yûsuf Has Hâcib'e göre hükümdar bilgili, akıllı ve adil olmalı; şöhretinin yayılması için de cesur ve tedbirli davranmalıdır. O, memleketini iyi koruyabilmesi için, bir de asil, hayâ sahibi, yumuşak huylu ve merhametli olmalıdır. Yine gözü tok, sabırlı, alçak gönüllü, şefkatli ve sakin tabiatlı olmalıdır. Ayrıca hükümdar, bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı; halka karşı adaletle muamele etmelidir. Hangi ülkenin hükümdarı böyle olursa, o ülke halkı kurtuluşa erer; derdi kalmaz. Orada saadet güneşi doğar ve ülke huzura kavuşur²¹⁹. Aynı eserin başka beyitlerinde de hükümdarın halka karşı iyi ve adil olması durumunda, bunun faydasının bütün halka dokunacağı ve halkın saadete kavuşacağı yinelenmiştir²²⁰. Ferîdü'd-Dîn Attâr da siyâsetnâme türünden eserinin hükümdarın özelliklerine dair faslında, hükümdarın üzerine düşenin, adaletiyle âlemi âbâd ve halkını hoşnut etmek olduğunu belirttikten sonra, zulme kol kanat geren bir hükümdara ordularının fayda etmeyeceğini söylemiştir²²¹. Diğer yandan, el-Mâverî, kararlı ve adil uygulamalarla ülkesinde istikrarı sağlayan, devletinin temellerini sağlamlaştıran ve asla zulüm ve haksızlığa müsaade etmeyen hükümdarın ülkesinin huzurla

²¹⁶ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1157 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 76-77.

²¹⁷ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 63-64 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 127.

²¹⁸ İnalçık, 2017b, 16.

²¹⁹ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 163, b. 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173.

²²⁰ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 239, b. 3265, 3266.

²²¹ Ferîdü'd-Dîn Attâr. (2015). *Terceme-yi Pendnâme-i Attâr*. (çev. Emre, yay. haz. M. S. Mermutlu), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 47.

dolup, her tarafı mutluluk kaplayacağını ifade etmiştir²²². Şairler de şiirlerinde bu temaya değinmişlerdir. Mesela, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân bir beytinde memduhuna hitaben, âlemin onun insafından (insâf) dolayı hoşnut bir durumda olduğunu ifade etmiştir²²³.

Bazı dönem şairleri, şiirlerinde, vaktiyle zalim bir hükümdarın idaresindeki zulmün hüküm sürdüğü ülkeden muhaceret edenlerin, adil bir yöneticinin iktidara eriştiğinden haberdar olunca, vatanlarına geri döndüklerini belirtmişlerdir. Bu durumda adalet, vatana geri dönme sebebi ve muhaceretin engelidir. Mesela Ferruhî-yi Sîstânî, zulümden dolayı çok uzak diyarlara kaçmış insanların adil bir yönetim tesis edilince, o uzak diyarlardan ülkelerine geri döndüklerine dair bir beyit söylemiştir. Şöyle ki, zalim hükümdarın idaresinden kaçan beş yüz bin kişi, kendi vatanlarına geri gelmiştir²²⁴. Yûsuf Has Hâcib de *Kutadgu Bilig*'de nerede adalet ile şöhret bulan bir hükümdar bulunursa, oraya gidilmesi gerektiğini söyler. Zira insan ancak orada saadet bulacaktır²²⁵. Zemahşerî, zalim bir hükümdarın hâkim olduğu bir ülkede asla mal, mülk ve çocuk sahibi olunmaması hususunda uyarılarda bulunmuştur²²⁶. Sa'dî-yi Şîrâzî'ye göre ise Allah lütuf kabilinden bir topluluğu adil bir hükümdara nail kılabilir. Lütufta bulunmak istemezse de zalim bir hükümdarı onların başına musallat eder. Bu ikinci durumda, o topluluğun içindeki iyiler, zalim hükümdardan nefret edip kaçacaklardır²²⁷.

2.2.5. Adalet-Kalkınma

Selçuklu kültür çevresinde adalet telakkisi çerçevesinde şair ve yazarlar tarafından en sık tekit edilen hususlardan birisi, adaletin bayındırlık, bolluk ve bereket sağlamasıdır. el-Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinde, dünyanın mamur ve harap olmasının adalet ve zulümle olacağını mutlak surette bilinmesi gerektiğini söylemiştir. Mezkûr İslâm düşünürüne göre, hükümdar halk arasında adaleti egemen kılırsa, dünya bayındır, halk da emniyet ve huzur içinde olacaktır. Nitekim eski İran hükümdarlarından Erdeşîr, Behrâm ve Enûşîrvân gibi hükümdarların zamanında halk mesut bir hayat yaşarken, Dahhâk, Efrâsyâb ve Yezdicerd gibi hükümdarların zamanında ise gayet zor bir hayat geçirmiştir²²⁸. Enverî,

²²² Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 100.

²²³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Nâser Heyyerî). Tahran: İntişârât-i Gulşâ'î, 297.

²²⁴ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 332.

²²⁵ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 253, b. 3462.

²²⁶ Zemahşerî. (2016). *Etvâkü'z-Zeheb fi'l-Mevâiz ve'l-Huteb (Altın Kıpeler)*. (çev. R. Serin). İstanbul: Bedir Yayınevi, 416.

²²⁷ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 335 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 223.

²²⁸ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 80-81.

Horasan halkının dilinden Semerkand hükümdarına söylediği bir kasidede, mezkûr hükümdarın adaleti sayesinde cennet gibi olan Horasan'ın, Oğuzların zulmünden dolayı cehennem gibi olduğunu ifade eder²²⁹. Yine onun adaleti sayesinde Turan'ın baştanbaşa âbâd olduğunu, buna karşın İran'ın ise zulümle bütünüyle harap olmasının reva görülemeyeceğini de söylemiştir²³⁰. Mu'izzî, yeryüzünde âbâd olan her şeyi, Sultan Melikşah'ın adaletinin neticesi olarak görür. Cihanda viran olan her ne varsa, sultanın adaleti (adl) onları âbâd edecektir²³¹. Zaten bu anlayışın temelinde, zalim bir hükümdarın cihanı harap edeceği, daha sonra işbaşına geçen adil bir hükümdarın ise cihanı viranelikten kurtarmak suretiyle bayındır edeceği düşüncesi vardır²³².

Adil hükümdarın bir mimar gibi cihanı mamur etmesiyle birlikte²³³, onun hâkimiyeti altındaki sahalarda nimetin çoğalıp, bolluk ve bereketin sağlandığı da çokça tekrar edilmiştir. Nitekim bu durumda bolluk ve bereket öyle artıyordu ki yüz bin nimet hâsıl oluyor²³⁴; gelirler iki katına çıkıyor, masraflar azalıyor²³⁵; bir buğday tanesi yüz kat mahsul veriyordu²³⁶. Nizâmî-yi Gencevî, bir ülkenin bolluk ya da darlığının, hükümdarının nasıl olduğuna delalet ettiğini söyler. Ona göre; çürük olan ağacın dalının kuru olduğu gibi, zalim bir hükümdarın da ülkesi kıtlık içindedir²³⁷. Adalet; malı, parayı ve gücü nasıl çekiyorsa, zulüm de bu nimetleri birer birer elden çıkarır, artmalarını önler²³⁸.

el-Gazzâlî'nin yanında, başka siyâsetnâme müellifleri de bu temayı eserlerinde işlemişlerdir. Ebû'n-Necîb Şeyzerî, idare edilenlerden beklenenin, hükümdara itaat edip, ülkeyi imar etmek ve birbirlerinin hakkına riayet etmek olduğunu belirterek, bunların yerine gelmesini devletin adaletinin düzenleyeceğini de ilave etmiştir²³⁹. *el-Fahrî*'de de ülkenin

²²⁹ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 107.

²³⁰ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 106.

²³¹ Mu'izzî, 1362/1983, 148.

²³² Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 143; Esîrû'd-Dîn Ahsiketî, 1337/1958, 10; Anonim, *Lûm'atü's-Sirâc li Hazreti't-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*, 1994, 115; Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 131; Mu'izzî, 1362/1983, 192.

²³³ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 125; Ebû'l-Ferec-i Rûnî, 1347/1968, 78; Refî'ü'd-Dîn-i Lunbânî, 1369/1980, 80.

²³⁴ Am'ak-i Buhârî. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefîsî). Tahran: İntişârât-i Ketâbfurûşî-yi Furûğî, 181.

²³⁵ Anonim, *Lûm'atü's-Sirâc li Hazreti't-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*, 1994, 82.

²³⁶ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 204 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî. (2012). *Hüsrev ile Şirin*. (çev. S. Sevsevil) İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 197-198.

²³⁷ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 204 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 197-198.

²³⁸ Seâlibî. (1997). *Âdâbü'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*. (çev. S. Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları, 95-96.

²³⁹ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 88.

cömertlikle verimli ve adaletle mamur olacağı, akılla ve cesaretle korunacağı, hükümdarlıkla idare edileceğininie dair kadim bir deyiş nakledilmiştir²⁴⁰.

Şairler, adil bir hükümdarın idaresinde doğanın nimetler saçtığını tasvirî ve hayalî bir söylemle ifade etmişlerdir. Böyle bir hükümdarın saltanatı döneminde her gün dağlarda altın madeni çoğalır²⁴¹; sıradan taşlar birer mücevher, dikenler hurma olur²⁴²; kuru ırmakların yatağında çam ağacı ve karaağaç çıkıp yetişir²⁴³; topraktan çiçek yerine cevher çıkar²⁴⁴. Yine dünya üzerine baharın geldiği, böylece gönüllerin neşeyle dolup, yerleşim sahalarının ve doğanın yeşillendiği işlenmiştir. Nitekim hükümdarın adaleti ve mamur ediciliği neticesinde cihan bahara döner²⁴⁵; çöller İrem bağı, şehirler Harem halini alır²⁴⁶; bütün cihan Dey ayında Hordad'daki bağ gibi olur²⁴⁷; adalet yeli halkın gönül bostanına estikçe, gönüller şenlenir²⁴⁸. Adalet ve doğruluk ile saltanat süren ve bu iki hasleti ülkesine ve dünyaya yayan hükümdar idaresinde bütün âlem cennet gibi âbâd, mutlu ve emin olacaktır²⁴⁹.

Mu'tezile âlimi Zemahşerî, dinî ve ahlâkî nitelikteki didaktik eserinde, zalim bir idarecinin hüküm sürdüğü, adalet olmayan bir ülkeyi tasvir etmiştir. Buna göre; zalim yöneticinin ülke halkı üzerindeki zulmü, halkını at toynaklarından ziyade ezici, sellerden ziyade tahrip edici, sam yeli gibi kurutucu, salgın hastalık gibi kitle halinde öldürücüdür. Zulüm, yapılan duaların Allah katına ulaşmasına perde, rahmet ve bereketin nüzulüne de manidir. Bu ifadelerinden sonra Zemahşerî, böyle bir ülkenin bir gün harabezar olacağını, halkının da perişan kalacağını söylemiştir²⁵⁰. *Nasîhatü'l-Mülûku*'nda da el-Gazzâlî, şahsî tecrübeleri ve İslâm prensiplerine uygun olarak önde gelen İslâm filozoflarının şunları ifade ettiklerini söylemiştir:

²⁴⁰ İbnü't-Tıktakâ, 2016, 49.

²⁴¹ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 368.

²⁴² Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 106; Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 172.

²⁴³ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 332.

²⁴⁴ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 204 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 197-198.

²⁴⁵ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 118 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 54.

²⁴⁶ Katrân-i Tebrîzî, 1362/1983, 235.

²⁴⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 113.

²⁴⁸ Muhtârî-yi Gaznevî. (1336/1957). *Dîvân*. (nşr. Rüknuddîn Humâyûn-i Ferrûh), Tahran: Mu'essese-yi Matbûâtî-yi Ali Ekber İlmî, 141.

²⁴⁹ Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 122, 179; Katrân-i Tebrîzî, 1362/1983, 35, 416; Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 122, 238; Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 758; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 333; Mucirû'd-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 41; Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 99; Mu'izzî, 1362/1983, 192; Seyyid Hasan-i Gaznevî, 1328/1949, 174;

²⁵⁰ Zemahşerî, 2016, 416.

“Halkına zulmetmeyi gaye olarak güden hükümdarın halkını Allah eksiltir. Afet ve belalarla ölüm vakalarını içlerinden eksik etmez. Ticarî hayatları sarsılır, afetler yüzünden çiftçiler ektiklerini alamazlar. Sürü sahipleri günden güne kayıp verirler. Öte taraftan, adalet üzerine hareket eden hükümdarın adil tutumları ise bütün insanlar içinde yayılır, tüm halk ölçülerini tam tutar, aralarındaki haklara riayet ederler. Semadan rahmet eksik olmaz, yeryüzünde bereket çoğalır, ticaret gelişir, çiftçilerin ürünlerinde bir bereket olur, böylece halkın gıda durumu gelişir²⁵¹.”

Mu'izzî, Sultan Melikşah için söylediği kasidelerinde bu temayı şu beyitlerle dile getirmiştir:

“Ey hudâvend! Ey cihandar! Senin adaletinin gölgesi altında (be zîr-i sâye-yi adlet),
Cihan cennet gibi âbâd ve mutlu oldu²⁵².”

“Dünya ve din senin adaletinin gölgesinden (sâye-yi adl) yoksun kalmasın,
Senin adaletin nimet sağlar, belayı defeder²⁵³.”

Sultan Sencer devrinden kalma bir resmî vesikada ise bu hususa şu ifadelerle değinilmiştir: “Devletin esası ve ülkenin temeli, adaletin hâkim kılınmasına; Allah’ın nimetinin devamı ve bolluğu da şükretmeye bağlıdır. Devletin ebedîliği ve Allah’ın nimetinin bolluğu bu ikisi [adalet ve şükür] vasıtasıyla hâsıl olur²⁵⁴.”

2.2.6. Adalet-Askerî Başarı

Selçuklu kültür çevresinde yetişen şair ve âlimlerin tekrarladıkları başka bir tema da adaletin, fethin ve zaferin temeli olmasıdır. Genceli Nizâmî, her türlü zararın sebebini zulüm, her ayıbı örtenin lütuf ve ihsan, bütün iyilikleri ve hünnerleri örtenin hasislik olduğunu söylemekle beraber, zaferlerin temelini de adalet bilir²⁵⁵. O, zulüm görenlerin gece yarısında kalplerinden kopan feryat oklarından sakınılması gerektiğini hatırlatarak, cihangirliğin şartının adalet olduğunu söyler (dâdgerî şert-i cihândârî est)²⁵⁶. Ona göre; ancak adalet

²⁵¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 81-82.

²⁵² Mu'izzî, 1362/1983, 502.

²⁵³ Mu'izzî, 1362/1983, 92.

²⁵⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 136; Ünal, 2014, 95.

²⁵⁵ Nizâmî-yi Gencevî, 1944, 86.

²⁵⁶ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 59 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 81.

sayesinde bütün cihan ele geçirilebilir. Cihangirlik zulüm ile mümkün değildir. Devlet ve saltanat insaf ile elde edilir²⁵⁷.

Şâfiî âlimi Sirâcü'd-Dîn el-Urmevî de temel felsefe problemlerine dair kaleme aldığı eserinin bir yerinde, hükümdarının zatında adalet, insaf (adl û insâf) ve hayırseverlik hâkim olursa, ülkede (vilâyet) bereketin hâsıl olacağını, ülkenin işlerinin düzene gireceğini ve ülkede fesadın çıkmayacağını beyan etmiştir. Diğer taraftan devlet ve din düşmanlarına karşı kuvvetin, fethin ve zaferin Allah'ın yardımıyla artacağını da eklemiştir. Hükümdarda adalet vasfı olmazsa, her hususta korkunun, yok olmanın, fesadın ve vebalin yolu açılacaktır²⁵⁸. *Sirâcü'l-Mülûk* adlı siyâsetnâmenin yazarı Muhammed b. Turtûşî ise hükümdarın rakiplerini alt etmesinin yönettiklerine adil davranabildiği kadar, savaşlarda başarılı olmasının da askerlerine cömert davranabildiği kadar mümkün olduğunu belirtmiştir²⁵⁹.

²⁵⁷ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 54 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 71.

²⁵⁸ Sirâcü'd-Dîn el-Urmevî, 1340/1961, 232-233.

²⁵⁹ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 169.

3. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE HÜKÜMDARIN YARGISAL- CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUKLARI

Büyük Selçuklularda devlet teşkilâtının başında sultan unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. En büyük yetki ve otorite sahibi olarak sultan; devlet teşkilâtını oluşturan saray, hükûmet ve ordu olmak üzere üç müessesenin başında bulunduğu gibi, adalet teşkilâtının da başı olarak en yüksek hâkim durumundaydı. Bu sıfatla Büyük Selçuklu sultanlarının yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları şu beş yönde tezahür etmekteydi: Yargı hakkının tevcihi ile adalet mensuplarını tayin ve azletme, şikâyetlerle ilgilenme ve davalara bakma, kanun koyma ve kaldırma, suç-ceza işleriyle ilgilenme, atıfet muamelelerini yerine getirme.

3.1. Yargı Hakkının Tevcihi, Adalet Mensuplarını Tayin ve Azletme Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları

Sünnî teoriye göre, kadıların hükümlerinin geçerli olabilmesi için onlara geçerli bir yargı hakkı tevcihi olması gerekliydi. Halifeler politik gücü ellerinde tuttıkları sürece, kadılara yetki devrederlerdi. Halifeler güçten düştükleri zaman, kadıların hükümdar tarafından tayin edilebileceği genellikle kabul edilmiştir. Mesela el-Gazzâlî, gücü elinde tutan yöneticinin atadığı bir kadının geçerli hükümler verebileceğini beyan etmiştir²⁶⁰. Yargı hakkının tahsis ve tevcihi yetkisi önce halife, ardından 10. yüzyılın ortalarından itibaren hükümdar; nihayet, üst düzey devlet görevlilerine ait olmuştur²⁶¹. Bu itibarla kadı, Müslümanların ve İslâm Devletinin lideri olan bizzat halife tarafından doğrudan atanabildiği gibi, zamanla hükümdar başta olmak üzere, farklı statülerden diğer üst düzey devlet görevlileri tarafından da dolaylı olarak tayin edilebilmişlerdir. Her durumda, yargı yetkisini kadıya tahsis ve tevcih eden kişi devlet başkanı ya da adaleti yerine getirme yetkisine sahip bir devlet görevlisiydi²⁶².

²⁶⁰ Lambton, A. K. S. (1988b). *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*. New York: Persian Heritage Foundation, 70-71.

²⁶¹ Tyan, É. (1978). "Kadı". C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IV, Leiden: E. J. Brill, 374.

²⁶² Tyan, 1978, IV, 373.

Büyük Selçuklu sultanlarının yargısal yetki ve sorumluluklarının başında, yargı hakkının tevcihi, adalet mensuplarını tayin ve azletme gelmektedir. Selçuklu sultanları; adalet teşkilâtının başı, en büyük yargıç ve en yüksek dünyevî hâkim sıfatıyla yargı yetkisini, geniş bir ülkede tüm adlî fonksiyonu bizzat yerine getirmelerine imkân olmadığından, kendi adına yargı yetki ve görevlerini yerine getirecek kimselere devretmişlerdir. Böylece ilk halifelerden başlayarak İslâm hükümdarlarının yargı yetki ve görevlerini niyabet prensibine uyarak başkalarına terk etmek geleneğini zorunlu olarak izlemişlerdir²⁶³. Kadılık tayinine ilişkin bir resmî vesikada, bu husus şu ifadelerle sarahatle beyan edilmiştir:

“Biliyoruz ki ülke sathında hükümdarlığın işinin gücünün çokluğu, hadiselerin, önemli işlerin ve zorlukların yoğunluğu dolayısıyla herkesin (hâss û âmm) önemli işlerine hakkıyla yetişme, davacı ve davalı tarafın ifadelerini dinleme (istimâ’-yi deâvî), şer’î hükümleri yerine getirme (imzâ’-yi ehkâm-i şer’î), dinî işleri idare etme (temşiyet-i umûr-i dinî), Allah’ın nâibi ve gölgesi olan hükümdarlar için oldukça güçtür. Dolayısıyla o büyük önemli iş (ân muhimmi-i muazzam) [kadılık], fazilet ve ihsan meydanı geniş olan imâmların büyüklerinden ve din ulemâsının tecrübeli ve bilgelisinden birine tevdi edilmelidir²⁶⁴.”

Büyük Selçuklular zamanında da devlet başkanı olarak sultanın uhdesinde bulunan yargı erki ve yetkisi, kadılar başta olmak üzere, kurumsallaşmış bir adalet teşkilâtının mensuplarına devredilmiştir. Bununla birlikte devredilen yetkiler, devleti olduğu gibi, tabîî yargı erkini de temsil eden sultanın iradesine bağlı olarak geri alınabilir, adalet teşkilâtı mensupları azledilebilirdi. Bu arada taht değişikliklerinde adalet teşkilâtının başlıca görevlileri olan kadılardan bazıları görevlerini devam ettirirken, bazıları da görevden alınıyordu²⁶⁵.

Büyük Selçukluların meşhur veziri Nizâmü’l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*’nde, padişahın yargı işini bizzat yürütmesi gerektiğini söyledikten sonra, onun Arapçaya ve şariat hükümlerine vâkıf olamayabileceğinden bahisle de onun bir nâibe (nâyibî) ihtiyacı olduğunu ifade ederek bu hususa işaret etmiştir. Vezire göre nâib, niyabet göreviyle yargı işini yürütebilecektir. Bütün kadılar padişahın nâibidirler (kâdiyân-i comle nâyibân-i pâdişâh end). Bununla birlikte o, kadıların elini güçlendirmenin padişahın üzerine vacip olduğunu, kadıların halifenin nâibleri (nâyibân-i halîfe) oldukları ve onun sembolünü taşıdıkları için

²⁶³ Ortaylı, İ. (2016). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*. İstanbul: Kronik Kitap, 20.

²⁶⁴ Bahâü’-d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 48.

²⁶⁵ Kurpalidis, G. M. (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (çev. İ. Kamalov, red. S. S. Kucur). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 132.

onlara saygının en üst düzeyde tutulması gerektiğini de belirtmiştir²⁶⁶. Yine vezir, padişahın ülkedeki kadıların durumunu bir bir bilmesi (bâyed kî ehvâl-i kâr-i kâdîyân-i memleket yekân yekân bedâned) ve âlim, zahit, eli uzun olmayanlara (kûtâhdest) bu görevi vermesi gerektiğini bildirmektedir²⁶⁷. Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'de kadılık hakkında verdiği izahatı değerlendiren Mehmet Altay Köymen, bu bilgilerden, yargı vazifesinin bizzat hükümdar tarafından veya yine onun adına, diğer devlet görevlileri tarafından yerine getirildiği için ehemmiyetini bir dereceye kadar kaybetmiş bir makamın canlandırılması gayretini sezmemenin pek mümkün olmadığı kanaatine varmıştır²⁶⁸.

Yalnız Nizâmü'l-Mülk değil, dönemin diğer meşhur simaları da kendi eserlerinde, hükümdarın yargı hakkını tahsis ve tevcihine dair görüşler beyan etmişlerdir. Mesela Nişâbürlü Arap dili ve edebiyatı âlimi ve şair Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*'ta, hukukî ve dinî hükümlerin en çok ihtimam gösterilmesi gereken hususlardan olduğunu belirttikten sonra, kadı tayin etmeyi İslâm'ın şiarından, hükümdarın görevlerinden ve egemenliğin alâmetlerinden olarak kabul etmiştir²⁶⁹. Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Büyük Selçuklular devrinin ünlü Şâfiî fakihi el-Mâverdî, padişahın görev vereceği dört sınıf insanı çok iyi araştırması ve onların durumunu bütün yönleriyle ortaya koyacak araştırmayı bizzat kendisi yürütmesi, ahlakî niteliklerini ve yeterliliklerini öğrendikten sonra onları göreve getirmesi gerektiğini beyan etmiştir. Çünkü o, bu dört sınıf insanı, devleti ayakta tutan temel direkler olarak kabul etmektedir. Buna göre; devletin temel direkleri durumunda olan gruplar şunlardır: 1- Dîvân sahipleri, 2- Kadılar, 3- Ordu komutanları, 4- Maliye görevlileri²⁷⁰. Böylece el-Mâverdî, adalet teşkilâtı mensupları olan kadıları, devlet teşkilâtı içerisinde, hükûmet teşkilâtını oluşturan sâhib-i dîvânlar ve askerî teşkilâtın başında olan ordu komutanları arasında, ikinci sırada zikretmektedir. Bu arada el-Mâverdî, hükümdarın, kadının uygulamalarından ve halka karşı tutumundan iç istihbaratı marifetiyle daima haberdar olması, eğer bir zulüm ve haksızlık olursa bunun önlemini almasını da söylemektedir²⁷¹. Diğer taraftan, esas itibarıyla Selçukluları konu edinen *Râhatü's-Sudûr* ve *Âyetü's-Sürûr* adlı eseriyle meşhur olan tarihçi Râvendî de benzer bir şekilde, İslâm ülkelerinde memleketin nizamının dört kişide arandığını söylemiştir. Müellife göre; taht nasıl dört ayak üzerinde duruyorsa, hükümdarlık ve devlet işi de bu dört kişi sayesinde

²⁶⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 44-45 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 105.

²⁶⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

²⁶⁸ Köymen, 2011a, III, 228.

²⁶⁹ Seâlibî, 1997, 140.

²⁷⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 68.

²⁷¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 105.

düzgün ve sağlam bir şekilde yürüyordu. Râvendî, bunların kadı, sâhib-i dîvân, vezir ve vekiller ile hâcibler olduğunu belirtmiştir. O, bu grupları kısaca tanıtırken, birinci sırada zikrettiği kadıyı, şeriat hükümlerini yürütürken (imzâ'-yi ehkâm-i şer') hakka riayet eden, övülecek veya kınanacak işlere meyletmeyen, seçkin kişileri yükseltmeye (sitâyîş-i hevâs) ve halkı alçaltmaya (nikûhiş-i evâm) tevessül etmeyen adil kadı (kâdî-yi âdil) olarak nitelemiştir²⁷². Böylece Râvendî, memleketin nizamını, birinci sırada, adalet teşkilâtının başlıca memuru olan kadıda görmektedir. Reyli Necmü'd-Dîn-i Dâye nazarında ise hükümdar bir mahale kadı gönderdiğinde âlim, akil, dindar ve salih bir kimseyi göndermelidir. Temiz, güvenilir ve dindar insanları görevlendirmelidir ki davalarda kendi arzularına göre davranmasınlar (hîf û meyl), nefsî olarak hakkı bâtıl, bâtılı hak kılmasınlar²⁷³. *Atebetü'l-Ketebe, Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî, Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî, Tekârîrü'l-Menâsıb* gibi münşeât mecmualarında dercedilen belgelerde de benzer noktalara temas edilmiştir. Bu cümleden olarak, dinin (millet) ve devletin sütunları arasında büyük bir sütun olan yargı işlerinde dikkat göstermek (te'ennuk) farzlardandır²⁷⁴. Memleket ve devletin (mulk û devlet) ahvalinin nizamı, din ve şeriat işlerinin (umûr-i din û şeriat) neticelerine bağlıdır²⁷⁵. Meşhur âlimlere (meşâhîr-i ulemâ) ve faziletli topluluğuna (cemâhîr-i fuzelâ) dinî işlerin tefvizi, devletin devamı ve saltanatın nizamının gerekliliklerindendir²⁷⁶.

Öteki dönem kaynakları da mutat olduğu halde, kendisine yargı yetkisi tevdi edilen ve devlet teşkilâtında mühim bir yer işgal eden kadıyı, vezir ve vali başta olmak üzere, başka birtakım devlet görevlileriyle aynı anda zikretmeye devam etmişlerdir. Şöyle ki, Yûsuf Has Hâcib hükümdara kadı, nâib ve veziri seçkin kimseler arasından seçip görevlendirmesini salık vermektedir. Buna göre; üçlemenin yine ilk sırasında zikredilen kadının halka faydalı olabilmesi için, çok temiz ve takva sahibi olması lazımdır. İkincisi, hükümdara vekâlet edecek olan kimsedir ki halkın huzur bulması ve saadetle yaşaması için, bunun dürüst ve güvenilir bir kimse olması şarttır. Üçüncüsü, vezirdir; bunun çok seçkin bir kimse olması

²⁷² Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 386-387 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, II, 356.

²⁷³ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 264-265 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 369-370.

²⁷⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 150; Ünal, 2014, 113; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 26b.

²⁷⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî. (1346/1967). *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî, ez-Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhîr-i Ahd-i Şâh İsmâil-i Safevî*. Tahran: Ketâbhâne-yi Tahûrî, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116b.

²⁷⁶ Anonim. (1988). *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*. (nşr. O. Turan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 56 (Farsça metin).

lazımdır; halka ne gelirse, ondan gelir. Bu üç işe bakan kimseler doğru olursa, halk huzura kavuşacak, hükümdarın günü de aydın olacaktır. Yine memleket düzene girecek ve halk zenginleşecektir. Bu üç makamı yetersiz ve ehil olmayan kişiler işgal ederse, bütün halkın işi de yolunda olmayacaktır²⁷⁷. Nizâmü'd-Dîn Yahyâ da kadıları valilerle birlikte zikretmiştir. Ona göre padişah, şerefli zatını insaf (insâf) ve adalet (ma'delet) süsüyle süslemeli; kadıları (kudât), valileri, memurları ve mansıp sahiplerini bilgili ileri gelenlerden ve yeterlik sahibi meşhurlardan seçmelidir. Onları adalet kanunlarına tâbi olma, insaf yolunda yürüme, iffetli olma ve iç temizliği doğrultusunda telkin etmelidir. Zira rivayet edildiğine göre, hiçbir şey valilerin haram yemesinden, kadıların zulmünden ve padişahın hizmetçilerinin gafletinden daha çirkin ve yakışsız değildir. Padişahın memurları adalet ve insaf üzere olursa, şehir ve vilayet de âbâd olacaktır²⁷⁸. Nitekim Muhammed b. Turtûşî de hükümdarın salahı ile birlikte halkın huzur ve düzen içinde yaşamalarına yol açan sebeplerin en önemlisini bizzat içlerinden çıkmış, mürüvvet sahibi, samimi, dindar, sevilen ve tercih edilen kimselerin memur tayin edilmeleri olarak göstermiştir²⁷⁹.

Bununla birlikte Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf İslâm düşünürü el-Gazzâlî, yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip olsun veya olmasın, devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde görev yapan devlet görevlileri bir yana, hükümdarın hususiyetle kadı seçiminde oldukça dikkatli olmasını gerekçeleriyle birlikte beyan etmiştir. Bu itibarla el-Gazzâlî, Büyük Selçuklu vezirlerinden Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği bir mektupta bu hususa değinmiştir. Şeyh Muhammed el-Yakûbî'nin derlediği yazışmaların içinde yer alan bu mektuba göre, eğer bir sultan idarî işlerde yardımcılığı ve bazı konularda emretme yetkisini yeterliliği olmayan birisine verirse, bunun tehlikesi, adalet ve yargı işlerini buna layık olmayan birisinin eline vermesi kadar değildir. Zira idarî ya da diğer işler dünya işleridir. Bu nev'iden işlerin dünya ehline verilmesinde bir sakınca yoktur. Fakat el-Gazzâlî'ye göre adalet işleri konusunda hüküm verme dört ayrı yönden nübüvvet sıfatlarına bağlıdır ve Hz. Peygamber'e nisbeti vardır²⁸⁰.

Hükümdarın yargı hakkını tahsis ve tevcih ettiği, yetkiyi devralan devlet görevlileri, bu yetkiyi şüphesiz hükümdar adına kullanacaktır. Böylece kendisine yetki devredilen kadılar, bu yetkileri kapsamında yerine getirdiği tüm görev ve faaliyetlerin sorumluluğunu

²⁷⁷ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 383, b. 5328, 5329, 5330, 5331, 5332, 5333, 5334, 5335, 5336, 5337.

²⁷⁸ Nizâmü'd-Dîn Yahyâ, 1394/2015, 46.

²⁷⁹ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 315.

²⁸⁰ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 49-51.

da devralmış oluyordu. Yani hükümdar, kadılara yargı yetkisi devretmekle birlikte, onların vazife sahası kapsamına giren bütün hususlardaki sorumluluğu da devretmiş oluyordu. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de bu bağlamda açıklamalar yapmıştır. Mesela “Âmilin, kadının, reisin, şahnenin, muhtesibin teftişi; bunun şartları” adlı fasılda ünlü vezir, padişahın her şehirde din işinde müşfik, Allah'tan korkan, kin gütmeyen kişileri tespit ederek onlara, o mahali kendilerine emanet ettiğini ve Allah'ın ahiret gününde kendisine soracağını, kendisinin de onlara soracağını bildirmesini söylemektedir²⁸¹. Yalnız *Siyâsetnâme*'de değil, Sultan Sencer devrinden kalma kadılık tayin menşûrlarının birçoğunda da aynı hususa değinilmiştir. Nîşâbûr kadılığına atanan Kadı'l-Kudat Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'e bu dünyada ve öbür dünyada bu işte söylediklerinden ve yaptıklarından mesul olduğu, iyilikleri için mükâfatlandırılıp kötülükleri için cezalandırılacağını bilmesi hatırlatılmıştır²⁸². Nogân ve Tûs kadılığına atanan Kadı'l-Kudat Umdetü'd-Dîn Ebû Sa'd Muhammed b. İsmâil adına sadır olan menşûrda da onun bu işi yerine getirme ve sorumluluğunun hakkını verme hususunda çaba gösterip, onaylayıp imzaladığı her şeyden büyük veya küçük, az veya çok mesul tutulacağı belirtilmiştir²⁸³. Colfâdegân kadılığına tayin edilen Mecdü'd-Dîn Muhammed de hâkimin Allah olacağı o büyük günden korkmalıydı. Zira ona verilen bu büyük emanetten (emânet-i bozorg), o büyük günde sorumlu olacaktır. İyi veya kötü her ne yaparsa gerektiği gibi mükâfatlandırılacağı veya cezalandırılacağını bilmeliydi. Böylece “bize” ve kendisine her iki dünyada da güzel övgüler ve büyük sevaplar kazandırmış olacaktır²⁸⁴. Tayin menşûlalarında geçen bu türden ifadeleri yorumlayan A. K. S. Lambton, Selçuklu taşrasının idaresi üzerinde kurulmuş etkili bir kontrol sisteminin olmadığını öne sürmüştür. Ona göre, görevin yaptırımı yalnız ahlâka ve doğruluğa dayanıyordu ve bunların da uygulamada yetersiz kaldığı belli oluyordu²⁸⁵. Böyle bir kontrol mekanizmasının eksikliği ya da yetersizliği, yanlış kişinin kadı olarak atanmasını önlemek amacıyla, makam için birtakım ön koşulların şekillenmesinde kendisini gösterdiği gibi²⁸⁶, dünya ve ahirette ceza ve mükâfat konusu olan kadılık görev ve faaliyetlerine ilişkin yaptırımlar da yalnız dinî-ahlâkî baskının ürünü olmuştur.

²⁸¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

²⁸² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106-107; Ünal, 2014, 59.

²⁸³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127; Ünal, 2014, 85; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a.

²⁸⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139; Ünal, 2014, 98, 99.

²⁸⁵ Lambton, A. K. S. (1973). “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi” (çev. N. Kaymaz). *Belleten*, 37(147), 368.

²⁸⁶ Rebstock, U. (1999). “A Qadi's Errors”. *Islamic Law and Society*, vol. VI, No. 1, 8, 33.

Selçuklular devrinden kalma resmî vesikaların birçoğunda, genellikle dinî ve ahlâkî düşünceleri içeren önsöz rükünlerinde²⁸⁷ dinî işlerin ehemmiyeti, kadıların konumu, kadılık vazifesinin önemi, yargı hakkının tevcihiyle hükümdar tarafından kadılara yapılan yetki devri gibi hususlara ait birtakım kayıtlara rastlamak her zaman mümkündür.

Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ve Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in dîvânlarından çıkıp, aynı ifadeleri barındıran kadılık menşûrlarının muhtevası güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Padişahların övgüye değer âdetlerinden hiçbir anane, dünyada ikbalin devamını ve gönül rahatlığını sağlayan ve ahirette kurtuluş sebebi ve derecelere nail olmayı sağlayan dinî işlerin (umûr-i dinî) kifayetinden ve şer'î işlerin (mesâlih-i şer'î) yolunda olmasından daha övülmüş değildir. Dinî önemli işlerden (muhimmât-i dinî) de hiçbir önemli iş dikkat ve özen göstermeye (serf-i inâyet), kadıların işini (kâr-i kudât) himaye edip desteklemekten (terbiyet) ve hükümlerin temelini sağlamlaştırmaktan (ihkâm-i kaide-yi ehkâm) daha layık değildir. Zira namusların, kanların ve malların muhafazası, helal ve haram yollarının ayırt edilmesi, seçkin kişiler ve sıradan halkın (hevâs û evâm) haklarının ispatı hususunda bütün işlerin ve durumların gözetilmesi [kadıların] görüş ve tensibine (re'y) bağlıdır. Mu'âmelât, munâkehât, muhâsemât ve musâlehât hususlarında Müslümanların işleri, kadıların hükmünün geçmesine bağlıdır. -Allah muhafaza-, eğer kadıların işinde (kâr-i kudât) bozulma olursa ve kadılık (hukûmet) kaidelerinde bir gevşeklik zuhur ederse husumet ateşi alevlenir, Müslümanların ahvali değişir, Müslümanların malları telef olur, zayıf kişilerin mülkleri ve ziraî sahaları gasp edilir, helal ve haram birbirine karışır. -Allah muhafaza- İslâm'ın esaslarına bir hâlel gelirse ve dinde bozulma başlarsa, bu bozulma dünya ve ahiret işlerini de bozar. Bizim marifetimiz bu hassas noktaya şamildir²⁸⁸.”

Menşûrda dikkat çekeceği üzere, “namusların, kanların ve malların muhafazası” tevdi edilerek kadıya büyük bir misyon yüklenmiştir. Aynı ifadelere Selçuklular devrine ait başka vesikalarda da rastlanmaktadır. Mesela Sultan Sencer'in dîvânından çıkan bir tayin menşûruna göre kadı, öyle bir makamdadır ki mal, kan ve canların hâkimidir²⁸⁹. Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de iki ayrı yerde bu hususa değinmiştir. Nitekim o, Müslümanların kanları ve malları kadıları ilgilendirdiğinden dolayı kadılığı, çok önemli ve nazik iş (kâr-i azîm-i muhimm û nâzok) olarak tabir etmiştir²⁹⁰. Yine Nizâmü'l-Mülk'e göre hükümdar Müslümanların kanını, malını kadıya emanet etmiştir (bâdişâh hûn û mâl-i Muselmânân

²⁸⁷ Kurpalidis, 2011, 36-37.

²⁸⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 57-58; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 227-228.

²⁸⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 144. Ayrıca bkz. Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 78a, 79b.

²⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

bevey siporde est)²⁹¹. el-Gazzâlî de bir mektubunda kadıların, Müslümanların kanlarını, mallarını ve canlarını güzel bir korumayla korumaları gerektiğini yazmıştır²⁹².

Menşûrların ilgili rükünlerinde, kadıların da mensup olduğu âlimler zümresi methedilmiştir. Mesela bir vesikada, İslâm ulemâsının seçkin ve halk herkesin (hâs û âmm) lideri oldukları ve şeriatın hükümlerinde (ahkâm-i şeriat) parlak ay ve parlak güneş mesabesinde oldukları söylenmiştir²⁹³. Bu itibarla, menşûrlarda her vesileyle ulemânın daima yüceltildiği, onların himaye edilip, ihsana gark edildiği vurgulanmıştır. İslâm ulemâsının büyüklerinin yüceltilmesi her zaman gerekli ve zaruri bir iş olarak görülmüştür²⁹⁴. Hükümdarın diliyle “bizim” himmetimiz; dinin muhafızları, marifet denizinin incisi olan ve cehalet gecesinin karanlığından onların aklının aydınlatmadığı hiçbir yolun kurtuluş sabahına ulaşamadığı, sapkınlık denizinde boğulmaktan onların pür-nur sinesinin gemisinden başka türlü kurtuluş sahiline ulaşmanın mümkün olmadığı âlimleri ve fazılları ululuma (tebcil-i ulemâ û te’zîm-i fuzelâ) üzerinedir²⁹⁵. Sultan Sencer tarafından isdar olunun Nîşâbü’r kadılığına dair atama menşûrunda, Allah’ın nimetlerine şükretmenin muhtelif yol ve yöntemlerinden birisi olarak, her zaman diğer önemli işlerden üstün tutulan ve bu hususta elden ne geliyorsa ortaya koyulduğu belirtilen din ve şeriat işlerini (umûr-i dîn ve şeriat) idame etmek gösterilmiştir. Diğerleri ise din ulemâsını himaye ve onlara ihsan etmektir. Onlara inamı, ikramı ve dinî işlerin icrasına onları seçmenin gerekli bilindiği vurgulanmıştır. Böylece Allah’tan saltanat bayrağına yardım etmesi ve devlet temellerini sağlamlaştırması gönül rahatlığıyla talep edilebilecektir²⁹⁶. Aynı devirde Serahs hatîbliğine ait belgede de dinî işlerin esasını yoluna koyma ve din büyüklerine saygılı olma yolunda çaba gösterildiği ve dinî işlerin tertip edildiği için dünya işlerinin yolunda gittiğine inanıldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle de Allah’ın “devletimize” olan lütuflarının etkileri günden güne daha da aşîkâr olmaktadır²⁹⁷.

²⁹¹ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 79 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 144.

²⁹² Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 49-51.

²⁹³ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 39; Anonim, *Ahkâmu Sultânî’l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 22a.

²⁹⁴ Hasan b. Abdü’l-Mü’min el-Hoyî. (1963). *Gunyetü’l-Kâtib ve Münyetü’t-Tâlib, Rûsûmü’r-Resâil ve Nücûmü’l-Fezâil*. (nşr. A. S. Erzi). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 34 (*Rûsûmü’r-Resâil ve Nücûmü’l-Fezâil* kısmı); Hasan b. Abdü’l-Mü’min el-Hoyî. (2018). *Hasan b. Abdülmümin el-Hoyî’nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*. (çev. C. Yakupoğlu, N. Musalı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 159.

²⁹⁵ Bahâü’l-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 48.

²⁹⁶ Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 105; Ünal, 2014, 57-58.

²⁹⁷ Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 132; Ünal, 2014, 90.

Selçuklular dönemine ilişkin resmî vesikalarda diğer üzerinde durulan husus da genelde devlet görevlilerinin, özelde ise hükümdarın yargı hakkını kendilerine tahsis ve tevcih ettiği kadıların seçiminde ve göreve getirilmesinde son derece özen gösterildiğidir. Belgelerde geçen ifadelerle göre; kadılık vazifesini ve şer'î işlerin icrasını, İslâmiyet'in temellerinin onlar sayesinde payidar olduğu şeriat âlimlerinden hak eden birine vermek farzdır²⁹⁸. Ülke sathında dinî işlerin (umûr-i dinî) tedbiri ve ona dair hususların dizginini hak sahiplerine (ehl-i istihkâk) emanet etmek ilk önceliktir²⁹⁹. Memleketin büyük işlerini güvenilir ve liyakat sahibi kişilere tevdi etmek devletin kalıcılığının sebeplerindendir³⁰⁰. Mülkün kaidelerini şümullendirme, devletin esaslarını sağlamlaştırma ve ebedî bir ikbal; adaletten (adl) sonra, işleri hak edenlere vermeye bağlıdır³⁰¹. Sultan Sencer, Tûs kadılığına getirdiği Celâlî'd-Dîn adına çıkan menşûrda, imâmların (e'imme), kadıların (kudât) ve soylu insanların (ehl-i buyûtât) haklarına derecelerine göre riayet etmek için çaba gösterdiklerini beyanla; dinî işleri (e'mâl-i dinî) gerek nesepten ve gerekse kendine mahsus olan ve kendi hasletlerinden doğan değerinden kaynaklanan liyakat ve ehliyet (istihkâk û isti'dâd) sahibi olanlara tevdi ettiklerini ifade etmiştir. Sultan Sencer'in dilinden, menşûrun devamında şu ifadeler kullanılmıştır:

“Bu yolu takip ederek mülk ve devlet işlerini bir düzene oturtmaya çalıştık. Yüce Allah'ın her gün daha da artan ve bize yardımcı olan nimetlerini lütuf ve bereket olarak gördük. Bu nedenle onun nimetleri artarak devam etti... Biz Allah tarafından halk arasında (miyân-i hâss û âmm) hükümleri uygulamada adaleti hâkim kılmak, işi iş bilene, hakkı hak edene vermek ve onu o makam ve mertebede takviye etmekle memuruz³⁰².”

Öte yandan, yargı yetkisini devreden hükümdar istediği zaman kadının atamasını iptal edebilir, yerine bir başkasını atayabilirdi. Kadılık makamı bu nedenle yapısal istikrarsızlığı ile karakterize edilmiştir. Bir kadının hükmü veya tutumu yetki veren makamı rahatsız ederse, kadı herhangi bir onaylamaya gerek kalmadan derhal görevden alınabilirdi. Üstelik kadılar tatminkâr meblağda bir maaş alıyordu. Tabî yine de diğer üst düzey devlet memurlarıyla karşılaştırılınca belirli bir yaşam standardına sahiptiler. Bu nedenle varsayım, diğer yüksek gelir kaynaklarına sahip olmayan kadıların, konumlarını korumaya meyilli olacaklarıdır. İslâm hukukçuları bu eğilimin farkındaydılar ve her şeyden önce dinî bir görev

²⁹⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 126-12, 139; Ünal, 2014, 84, 98; Anonim, *Ahkâmü Sultânî'l-Mâzî* (Leningrad Münşeat Mecmuası), nr. 2257, vr. 6b.

²⁹⁹ Anonim. (1378/1999). *el-Muhtârât mine'r-Resâil*. (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir, İrec Afşâr). Tahran: Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr-i Yezdî, 400.

³⁰⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153; Ünal, 2014, 117.

³⁰¹ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401.

³⁰² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 155; Ünal, 2014, 120, 121.

olarak görülmesi gereken bir görev için kadıya maaş ödenmemesi gerektiğini öne sürenler vardı³⁰³.

Sultan Sencer'in dîvân-i inşâ başkanı ve nedimi Müntecebü'd-Dîn Bedî el-Cüveynî'nin kaleminden çıkan *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan bir belgede, ülkenin dört bir yanına dindar, iş bilen nâibler tayin edip Müslümanların işlerinin tertip ve nizamının onlara emanet edildiği izah edilmiştir. Bununla birlikte, birinin hoş olmayan bir şey yaptığı görüldüğünde ya da işitildiğinde süre tanımadan ve ihmal göstermeden onu azletmenin gerekli bilindiği de eklenmiştir. Menşûrda geçen bu hak edene görev tevdi etme ve görevi hakkıyla icra edemeyenleri de azletme sayesinde devlet işlerinin Sultan Sencer'in iradesi doğrultusunda yürümekte olduğu; mülk ve ülkenin düzen ve istikrar içinde bulunduğu tebarüz ettirilmiştir. Yine bu sayede, Türkistan'dan Hint ülkesine ve Rum hudutlarından Mağrib'e kadar bütün hükümdarlar Selçukluların kulları ve memurları olup onların hizmetindelerdir³⁰⁴.

Büyük Selçuklu sultanları, Selçuklu ülkesinde kadıları tayin ve azlettikleri gibi, Abbâsî merkezi Bağdat'ta bizzat halife tarafından tayin ve azledilen Bağdat kadı'l-kudatlarının da göreve getirilmesinde rol oynuyorlardı. Mesela Abbâsîlerin Selçuklu hâkimiyetine girdiği bir dönemde kadı'l-kudatlık makamına getirilen ve otuz yıl müddetle bu vazifeyi ifa eden Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin (ö. 1086) ataması, bu dönemde gerçekleşen birçok atamada olduğu gibi, Halife Kâim-Biemrillâh'ın teklifi ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin onayıyla yapılmıştır³⁰⁵.

Atama emri sadır olduktan sonra, müstakbel kadının birtakım âdetlerin yerine getirildiği bir merasim eşliğinde görevine başladığı anlaşılıyor. Bu husustaki müşahhas misaller, daha ziyade Bağdat hattına ait olsa da, Selçuklular zamanına tekabül eden bir zamanda vuku bulması hasebiyle, bir fikir vermesi açısından kayda değerdir. Yine böyle örneklerin sahibi genellikle Bağdat kadı'l-kudatları olmakla birlikte, birkaç mahallî kadı tayininde de hemen hemen benzer sürecin yaşandığı göz önüne alınınca, Selçuklu ülkesinin

³⁰³ Tillier, M. (2014b). "Judicial Authority and Qadis' Autonomy under the Abbasids". *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediterranean*. vol. XXVI, No. 2, 121-122; Tillier, M. (2014a). "Courts". (ed. Emad el-Din Shahin). *The Oxford Encyclopedia of Islam and Politics*, New York: Oxford University Press, vol. I, 228.

³⁰⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî el-Cüveynî, 1396/2017, 112; Ünal, 2014, 65.

³⁰⁵ Kallek, C. (1993). "Dâmegânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. VIII, 453; Göl, Y. S. (2018). *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtılık*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 157.

muhtelif sahalarında da benzer yöntemlerin uygulandığı düşünülerek, bu işlemlerin genele teşmil edilmesi mümkündür. Bir kadı'l-kudatın atanması, atama emrinin herkese açık olarak okunduğu bir merasim eşliğinde yapılırdı. Merasime eşraf, hanedanın ileri gelenleri ve önde gelen âlimler katılırdı. Böyle zamanlarda ilgili makamın sahibine, unvan ve lakaplar verilir ve hilat giydirilirdi³⁰⁶. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, 1056 senesinde Bağdat'ta kadı'l-kudat olarak tayin edilmişti. ed-Dâmgânî'ye hilat giydirilmiş, bundan sonra o, önünde borazanlar ve davullar çalındığı halde evine dönmüştür³⁰⁷. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin 1086'da ölümü üzerine, Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) Bağdat kadı'l-kudatı olarak atandı. Dîvânda kendisine hilat giydirilmişti³⁰⁸. Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî'nin 1119'da vefatından sonra onun yerine geçen Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'ye (ö. 1148) hilat giydirilmiştir³⁰⁹. Hatîb İbn Ukayl, Cuma günü Meyyâfârikîn'de minberde yeni kadının tayini hakkındaki menşûru okumuş ve Ebû'l-Kâsım kadılık görevine başlamıştır³¹⁰. Kasım 1146'da İbn Mürhem adlı bir şahıs kadılığa getirilmiş, siyah bir hilat giydirilerek çarşılarda gezdirilmişti. Onun üzerinde taylasan vardı³¹¹. Zaten bu dönemde kadılar, Abbâsîlerin sembolü olan siyah renk elbise giyer ve uzun bir başlık üzerine siyah sarık sarardı. Siyah başlık, kadınların özel kıyafetindendi ve taylasanla birlikte giyilirdi³¹².

Büyük Selçuklu sultanları kadı'l-kudat, kadı, kadı-yi leşker gibi adalet teşkilâtının başlıca görevlilerini tayin ve azlettiği gibi, devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde çeşitli görevler icra eden, bu arada yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğu da haiz bulunan vezir, vali, şahne, amîd, reis, muhtesib, hâcib, iktâ sahipleri, emîr-i dâd, emîr-i hares, seyyidlerin nakîbi gibi devlet görevlilerini de tayin ve azlediyordu. Bu devlet görevlileri doğrudan doğruya sultan tarafından tayin ve azledilebildiği gibi, vezir ve herhalde emîr-i dâd ve emir-i hares hariç diğer görevliler ile daha alt kademelerdeki yetkililer, eyaletlerde, şehirlerde ve bölgelerde ora hâkimleri tarafından da tayin ve azledilebiliyordu. Tabîî tüm bu yetki ve

³⁰⁶ Zeydân, 2009, I, 308; Makdisî, G. (2018). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı-*. (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları, 235-236.

³⁰⁷ İbnü'l-Cevzî. (2005). "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)". (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 26(30), 10; İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. (çev. M. Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları, c. XII, 167.

³⁰⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 259.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-Tarih (İslâm Tarihi)*. (çev. A. Özaydın, red. M. Tulum). İstanbul: Bahar Yayınları, c. X, 445; İbn Kesîr, 1995, XII, 349.

³¹⁰ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. (1975). *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*. (çev. M. E. Bozarslan). İstanbul: Koral Yayınları, 165.

³¹¹ İbnü'l-Cevzî. (1412/1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, c. XVIII, 48.

³¹² Mez, 2014, 266; Hasan İbrahim Hasan, 1986, IV, 245.

sorumluluk devrinin kaynağı sultandı. Kadılar haricinde, adalet teşkilâtı içerisinde rol oynayan diğer devlet görevlilerinin tayini ve azli konusu, ilgili fasıllarda yerli yerinde müstakil ve mufassal olarak ele alındığı için, burada ayrıca bir izahat verilmemiştir. Şu kadarı söylenebilir ki, dönem anlayışına göre, devletin bekası, ülke işlerinin nizamı, dinin idamesi ve halkın emniyet ve huzuru yalnız hükümdarın adaleti yerinde uygulamasıyla sağlanamazdı. Aynı zamanda hükümdar, devlet görevlilerinin de zulmetmemelerini garanti etmeliydi. Öyle ki mesela, zalim bir valinin zulümle bir günde yarattığı harap bir ortam, uzun zaman zarfında düzeltilemez ve padişah adil olsa bile, benzeri fesatlar çok zor telafi edilebilirdi³¹³. Yine eğer hükümdar zalim ve kötü olurlarsa, onların hizmetinde bulunanlar da doğru yoldan ayrılacaklardır³¹⁴. Kaynakların zikrettiği şu hadise, genelde devlet idaresinin devamı ve düzeninin sağlanmasında, özelde ise adaletin uygulanmasında, Büyük Selçuklu sultanın yargısal-cezaî hakkının tevcihinin mahiyetini güzelce göstermektedir: Vâsıt'a bağlı Haddâdiyye adlı köyden iki şikâyetçi, Sultan Melikşah'ın adaletini duyarak gelip, sultandan adaletin yerine getirilmesini istemişlerdi. Buna göre; mezkûr kişiler bir gün sultanın üzenigisine yapışarak, köylerinin Emîr Humârtekin'in iktâ sahasına dâhil olduğunu, emîrin kendilerine ait olan bol miktardaki dinara zorla el koyup, dışlarını de kırdığını söyleyerek sultandan haklarının alınmasını istemişlerdir. Rivayete göre, Sultan Melikşah şikâyetçilerden her birinin bir yeninden tutarak kendisini veziri Nizâmü'l-Mülk'ün konağına götürmelerini söylemiş, her ne kadar bu durum her ikisini de ürkütmüş ve bunu yapmaya cesaret edememişlerse de sultanın dediğini yapmalarını dikte etmesi üzerine sultanın yeninden tutarak Nizâmü'l-Mülk'ün konağının kapısının önüne gitmişlerdir. Vezir telaşla sultanı karşılamış ve sultandan bu tavrının sebebini öğrenmek istemiştir. Sultan Melikşah da vezirine, mazlumların hakkını zalimlerden almak üzere kendisini vezir tayin edip vekâlet verdiği, ülkedeki Müslümanların hakkından sorumluluğunun kendisine tevdi edildiği, bu hususta ahirette vebalin ona ait olacağı mealinde bir cevap vermiştir³¹⁵.

³¹³ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, 2002, 61, 66.

³¹⁴ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 168, b. 2245, 2246.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 182-183; İbnü'l-Cevzî, 2005, 83; İbn Kesîr, 1995, XII, 284; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2000). *Câmîü'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*. (yay. A. Öngül). İzmir: Akademi Kitabevi, c. I, 68-69.

3.2. Şikâyetlerle İlgilenmek ve Davalara Bakmak Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları

3.2.1. Şikâyetlerle İlgilenmek

Büyük Selçuklu Devletinde hükümdarın yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları kapsamında ilk olarak yargı hakkının tevcihi, adalet mensuplarını tayin ve azletme hususundaki yetki ve sorumluluklarından bahsediliyorsa, ikinci olarak da şikâyetlerle ilgilenmek ve davalara bakmak hususundaki yetki ve sorumluluklarının icabı olarak devlet yetkilileriyle halk arasındaki ilişkinin adilane düzenlenmesinden söz edilebilir. Bu, şikâyet mekanizmasının ve şikâyet hakkının doğuşuna kaynaklık etmiştir. Buna kamu alanında adaletin sağlanması da denebilir³¹⁶.

3.2.1.1. Hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetleri

Orta Doğu devlet ve hükûmet sisteminin temel prensibi adalet kavramına dayanırdı. Bu adalet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi demektir. Hükümdarın doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinlemesi onun temel görevlerindendi; bu tutum ve davranışı halk nezdinde makbul sayılırdı. Hükümdar halkın şikâyetlerini almak için muhtelif âdetleri ne kadar çok tekrarlırsa, o derece adil sayılırdı³¹⁷. Sultan Sencer'in saray şairi Evhadü'd-Dîn-i Enverî, adaletin zulmün önüne geçtiğinde, adalet isteme âdetinin (resm-i dâdhâh) de ortadan kalkacağını söyler³¹⁸. Halka adil davranma ve onları her türlü zulümden koruma görevini gerçekleştirebilmek için çeşitli uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar temelde yönetimin başında bulunanlara yapılan şikâyetleri değerlendirme ve haksızlığı önleme şeklinde gerçekleşmiştir. Zulmü ortadan kaldırmaya yönelik ortaya çıkan bu uygulamaların bir kısmı zamanla kurumsallaşırken bir kısmı kurumsallaşamamış, kişilere, dönemlere bağlı kalmış ve bir sürekliliği olamamıştır³¹⁹. Bu gelenekler “adalet isteme” temelinde “yardım dilemek, acı ve âcizlik bildirmek, felâkete uğramışlık, zulüm görmek” anlamlarını ifade eden kalıplar

³¹⁶ Tuğluca, M. (2020). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 20.

³¹⁷ İnalçık, H. (2017d). “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-i Hâl ve ‘Arz-i Mahzar’lar”. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 63.

³¹⁸ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 267.

³¹⁹ Tuğluca, 2020, 23-24.

olarak bilhassa edebî eserlere yansımıştır. Konumuz çerçevesinde, bu mazmunlar, Türkler ve Farıların ortak ifadelerinden olmuştur. Yalnız teorik çerçevede değil, bu âdetlerin kaynaklarda somut örneklerine de rastlamak her zaman mümkündür.

3.2.1.1.1. Adalet zinciri (zencîr-i adâlet)

Selçuklu tarihi kaynaklarına yansıyan bir adalet tevzii tarzı olarak “adalet zinciri”nin menşei Sâsânîler zamanına dayanmaktadır. Enûşîrvân olarak maruf Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev, babası Kubâd’ın ölümü üzerine tahta geçerek 531-579 yılları arasında hüküm sürmüştür. Adalet konusunu işleyen manzum ve mensur birçok eserde, bilhassa ahlâk ve öğüt kitaplarında adalet timsali bir hükümdar olarak yer almıştır. Yalnız Fars edebiyatında değil Arap ve Türk edebiyatında da meşhur hükümdarın adaleti sık sık dile getirilmiştir. Nizâmü’l-Mülk’ün *Siyâsetnâmesi*’nde nakledilen bir hikâyeye göre Enûşîrvân, ordu komutanından cefa gören yaşlı bir kadının feryadına kulak vermiş, zulümle el koyulan ve üzerine bir konak yapılan arazisini, konakla birlikte ona bağışlayıp, komutanı cezalandırmıştır. Hikâye şöyle son bulmaktadır:

“Sonra Enûşîrvân bir zincir (silsile) hazırlattı; üstüne çan asıldı. Bu zincire yedi yaşındaki bir çocuk bile erişebilirdi. Saraya gelen şikâyetçi hâcibe gerek kalmadan o zinciri sallardı. Çan sesini duyan Enûşîrvân geleni huzuruna alır, derdini dinler, zalimden hakkını alırdı. Dedîğinin yapılmasından sonra bütün askerler, halk korkuya kapıldı. Enûşîrvân mazlumların hakkını veriyordu. Hiç kimse zulmedemez oldu. Enûşîrvân’ın ülkesi ayakta kaldı. Âlem huzura kavuştu. Aradan yedi yıl geçti. Bu süre içinde kimse Enûşîrvân’ın sarayına (dergâh) adalet istemeye (dâd hâsten), şikâyete etmeye (tezellum kerden) gelmedi³²⁰.”

Sa’dî-yi Şîrâzî de aynı hikâyeden kısaca söz etmiştir. Buna göre Âdil Enûşîrvân’ın zincirin bir ucu yastığının altında, diğer ucu da çan bağlı olduğu halde meydanda bir ağaca asılıydı³²¹. İslâmî dönem İran edebiyatının ilk kaside şairlerinden Ferruhî-yi Sîstânî *Dîvânı*’nda, mazlumların Enûşîrvân’ın zincirini (silsile-yi Nûşîrevân) salladığından bahseder³²². Öte yandan, aşağıda kırmızı elbise giymek faslında da, benzer bir âdeti uyguladığı görülecek olan Delhi Sultanlığı hükümdarı Şemsü’l-Dîn İltutmış da sarayının kapısına iki sütun üzerine konmuş olup, üzeri resimli iki aslan yaptırmıştır. Bu aslanların

³²⁰ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 33-40 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 92-100.

³²¹ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1172-1173 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî, 2016d, 115.

³²² Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 199.

ikisinde de demir zincire bağlı zil bulunuyordu. Zulüm gören kimse geceleyin gelip zili çalar, bunu duyan sultan haksızlığı inceler ve hükmünü verirdi³²³.

3.2.1.1.2. Adalet bayrağı (alem-i adl)

Âdil hükümdarların adalet tevzii için uyguladıkları bir âdet “adalet bayrağı” diktir. Büyük Selçuklular devrinin önemli şairlerinden olan Nîşâbürlü Mu’izzî *Dîvânı*’nda yer alan rubâîlerinin birinde sultanın her diyara adalet bayrağı (alem-i adl) diktiğinden söz etmiştir³²⁴. Sultan Muhammed Tapar da hükümdarlık döneminde adalet bayrağını yükseltmişti³²⁵. İsfahânî şair Cemâlî’ d-Dîn ise “sultanî bayrak”ın (alem-i sultânî) huzurunda adalet istemekten bahsetmiştir³²⁶. Öte yandan Genceli Nizâmî’nin bir şiirinde taht ve tacı babasından devralan âdil bir hükümdarın zamanında adaletin hüküm sürdüğü ve adalet bayraklarının dikildiği anlatılır³²⁷.

Adalet isteyenler bayrağın altına giderler ve burada muhtelif şekillerde haklarını ararlardı. Mesela kâğıttan veya kırmızı bir elbise giyerek adalet bayrağının altında dururlardı. Bizzat hükümdar veya ora hâkimi hususen buradan geçer, bu esnada onların üzerindeki elbiseyi görür, haklarını verirdi³²⁸. Devletin payitahtında adalet bayrağının mevcudiyeti padişahın adaletinin bir alameti olmuştur. Muhtemelen hükümdarın yüce adaletini sembolize eden, hem güven telkin etmesi hem de korku salması için oldukça yüksekte yer alan ve nereden bakılırsa görülebilen başkentte bulunan bu başlıca adalet bayrağından başka, muayyen şehirlerde, bölgelerde, buraların meydanlarında veya hâkimlerinin ikâmetgâhına yakın noktalarda da adalet bayrakları mevcuttu.

Türk-İran-İslâm mirası ve geleneği bağlamında Selçuklu bayrağı birçok yönden anlam yüklü bir semboldü³²⁹. Sultanın bizzat huzurda yargılama sürecinde ve yine sultanın huzurunda cezaların infazında taht başta olmak üzere diğer semboller yanında bilhassa

³²³ Akyüz, V. (2002). “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlîm Kurumu”. (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. V, 224.

³²⁴ Mu’izzî, 1362/1983, 720.

³²⁵ Hândmîr. (1333/1954). *Târih-i Habîbü’s-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*. Tahran: Ketâbhâne-yi Hayyâm, c. II, 503.

³²⁶ Cemâlî’ d-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 330.

³²⁷ Meryem Yarahmedî. (1395/2016). *Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edebiyyât-i Fârsî tâ Âğâz-i Meşrûte*. Risâle-yi Doktora, Dânişgâh-i Loristân, 106.

³²⁸ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 103-107; Dâryûş Zergeri-yi Merendî. (1396/2017). *Nigerîşî be Şivehâ-yi Tezellum û Dâdhâhî der Mutûn-i Edeb-i Fârsî-yi Asr-i Selcûkiyân*. Tahran: İntişârât-i ve’l-Kalem, 71, 77.

³²⁹ Türk ve İslâm devletlerinde, bu arada Selçuklularda bayrak için bkz. Köprülü, M. F. (1987b). “Bayrak”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. II, 401-420.

bayrak, sultanın yüce adlî yetki ve otoritesinin timsali idi. Kısaca söylemek gerekirse bayrak, adalet ritüelinin kaçınılmaz bir unsuruydu³³⁰. Farklı türden kaynakların sultanî bayrak altında idam cezalarının infazından söz etmeleri muhtemelen rastlantı değildi. 13. yüzyılın ilk çeyreğine ait tasavvufî bir eserde, idam meydanında (siyâsetgâh) sultanın bayrağı altında (der pâye-yi alem-i sultân) kılıçla (betîğ) baş (ser) uçurmaktan bahsedilir. Bu sultanî siyaseti (siyâset-i sultânî) görenler korku ve dehşet içinde kalıyordu³³¹. Vekâyinâmeler de Sultan Sencer döneminde maskaralıktan hâciblik ve valilik mevkine yükselen fakat isyan eden Ali Çetîrî'nin sultanın emriyle bayrağın altında (zîr-i alem) iki parçaya (dû nîm) ayrıldığından söz ederler³³².

3.2.1.1.3. Kırmızı elbise giymek (câme-yi sorh pûşîden)

Tarih boyunca farklı toplum, kültür, din, mezhep ve medeniyetlerde renkler şüphesiz muhtelif manalara temsil etmiştir. Fars edebiyatında da kırmızı elbise giymek çeşitli anlamlara tekabül etmektedir. Mesela kırmızı elbise; kudret ve hükümdarlık, aşk ve güzellik, neşe ve mutluluk, iffetlilik, öfke ve gazap, savaş ve cengâverlik, hizmetkârlık, asilik ve düşmanlık, kadınlık, cezalandırma, uğur, Şîlik, kan davası ve kan dökmeyi simgelemiştir³³³. “Kırmızı elbise giymek” adalet isteme âdetlerinden de bir diğeri idi. Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesinden sonra onun kana bulanmış gömleğinden suistifade edilse de bu sembolle onun kanının dava edilmesi, adalet istemek için kırmızı elbise giyme geleneğine temel teşkil etmiş olmalıdır³³⁴. Büyük Selçuklular devrinde, mesela 1089 senesinde, Bâbü'l-Basra ahalisinin baskınına maruz kalarak, aralarından bir kişinin öldürüldüğü bir kişinin ise yaralandığı hadiseler sırasında Kerhliler, bu şahısların kanlı elbiselerini alıp Amîd Kemâlülmülk Ebû'l-Feth ed-Dihistânî'den yardım istemişlerdi³³⁵.

Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'nin üçüncü faslında söz ettiği bir hikâyeye göre, kulakları ağır işiten bir hükümdar tercümanlık eden kişilerin kendisine bir engel teşkil

³³⁰ Lange, C. (2008). *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 34-37.

³³¹ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 115-116 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 195.

³³² Hândmîr, 1333/1954, II, 510; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 176 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 172; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 90-91 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 178; Mîrhând, 2015, 188; Zahîrî'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 116-117.

³³³ Mansûre Arab, Mîr Celâlüddîn Kezzâzî. (1396/2017, Bahâr-Tâbistân). “Nemâd Şinâsî-yi Câmehâ-yi Sorh der Edeb-i Fârsî –ez Âğâz tâ Dove-yi Meşrûte-”. *Kâvîşnâme-yi Zebân û Edebiyyât-i Fârsî*, şomâre-yi sî û çehâr, 253-266.

³³⁴ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 83-84.

³³⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 153.

ettiğini, hâcibin de doğruyu aktarmadığını düşünmüş. İşin aslına vâkıf olamadığı için de doğru hüküm veremeyecektir. Hal böyle olunca sadece şikâyetçilerin (mutezellimân) kırmızı elbise giymelerini (câme-yi sorh pûşiden), başka hiç kimsenin kırmızı elbise giymemesini emretmiş. Böylece şikâyetçileri tanıyabilecekti. Bu hükümdar bir file biner, kıra çıkarmış. Kırdaki beklerken kırmızı elbiseli kimi görse, hepsini bir araya toplarmış. Sonra تنها bir yere oturur, onları yanına çağırırmış. Onlar yüksek sesle konuşur, hükümdar da hak dağıtırmış³³⁶. Gazzâlî de *Nasihatü'l-Mülûk*'de bu hikâyeye benzer şekilde yer verir. Meşhur İslâm düşünürü hikâyenin kahramanını Çin hükümdarı olarak gösterir ve “kâfir” olmasına rağmen Çin hükümdarının Allah'ın kullarına karşı gösterdiği şefkat ve merhametini, İslâm hükümdarlarına bir örnek ve model olarak sunar³³⁷. Diğer taraftan, Delhi Sultanlığının gerçek anlamdaki kurucusu olup, 13. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Şemsü'd-Dîn İltutmış'ın da mazlumların renkli elbiseler giymelerini istediği, böyle elbiseler giyen gördüğünde onun davasına bakıp, ona hakkını verdiği de bilinmektedir³³⁸. Bu konuda bir araştırma yapan İranlı bir araştırmacıya göre³³⁹; söz konusu âdet halinden şikâyetçi olan ve adalet isteyen kişi, kırmızı elbise giyer ve hâkimin huzuruna giderdi ya da onun geçiş güzergâhında beklerdi. Hâkim bu kişiyi görünce keyfiyeti anlar, onun hakkını verirdi. Muhtemelen bu âdet adalet isteyenlerin kendi arzu hallerini hâkimin eline ulaştıramadıkları için uygulanıyordu. Dolayısıyla kâğıttan elbise/gömlekte olduğu gibi, kırmızı elbise giyen müştekiler, arzu hallerinin içeriğini bu elbisenin üzerine yazarlar ve hâkimin onları görmesi için, ikâmetgâhının karşısına çekilen ve adalet nişanesi olan adalet bayrağının altında toplanırlardı.

3.2.1.1.4. Mezâlîme oturmak (bemezâlîm nişesten)

“Mezâlîme oturmak”, yani dîvân-i mezâlîm teşkil etmek, hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak meydana çıkan şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetlerinin en önde geleni olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, mezâlîm dîvânının, yalnız bu veçhesiyle değil, çok daha derin manalar ifade ettiği, devlet idaresindeki önemi ve konunun tafsilatından dolayı ayrı bir fasılda müstakil olarak ele alınacaktır.

³³⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14-15 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71-72.

³³⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 58.

³³⁸ Akyüz, 2002, V, 224.

³³⁹ Dâryûş Zergerî-yi Merendî, 1396/2017, 76-77; Dâryûş Zergerî-yi Merendî. (1385/2006, Tâbistân). “Dâdhâhî be Şive-yi Kâgezîn Câme”. *Feslnâme-yi Edebiyyât-i Fârsî*, Mecelle-yi Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-yi Hoy, şomâre-yi şeş, 41, 43-44.

3.2.1.1.5. Diğer âdetler

Buraya kadar söz konusu edilen şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetlerinden başka, tarihî ve edebî kaynaklarda rastlanan, bununla beraber daha nadir bahsedilen başka nişane ve âdetler de mevcuttur. Mesela Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâmesi*'nde zikredilen “at sırtında yüksek bir mahfe yaptırmak (dokkânî-yi bolend sâhten ber poşt-i esb)” bunlardan birisidir. Vezirin eserinin zamanın hükümdarının mezâlîme oturmasına dair üçüncü faslında İran hükümdarlarına ait bir hikâyede bu âdete değinmiştir. Buna göre; hükümdarlar yüksek bir mahfe yaptırdı. Sonra mahfeyi atın sırtına koyup, mahfeye çıkarlardı. Böylece kırsal alana toplanmış bütün şikâyetçiler (mutezellimân) görürler ve her birine adalet tevzi ederlerdi. Böyle yapmalarının sebebi şu idi: Hükümdarın oturduğu yerde dergâh, derbend, perde ve dehliz gibi engeller olunca garaz sahipleri ve zalimler şikâyetçileri alıkoyarlar, hükümdarın huzuruna çıkarmazlardı³⁴⁰. Öte yandan, aynı âdetten *Târîh-i Beyhakî*'de ve *Târîh-i Sîstân*'da da bahsedilmiştir³⁴¹. Nizâmü'l-Mülk, aynı faslın sonunda, bu kez Sâmânî hükümdarı İsmâil b. Ahmed'in (892-907) benzer bir âdetinden söz etmiştir. Buna göre; o, karlı kış günlerinde çok defa yalnız olarak at biner, meydana çıkardı. Zorlu kış şartlarında saraya gelmeye zorlanan bir şikâyetçi (mutezellimî) olabilir diye sabah namazına kadar at sırtında olurdu (ber boş-i esb bûdî)³⁴².

3.2.1.2. Şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak zulüm görme nişaneleri ve adalet isteme âdetleri

3.2.1.2.1. Dilekçe arz etmek (kisse ber dâšten)

Kadim Orta Doğu siyasî geleneğinde hükümdar, bir kanun koyucu ve adalet dağıtıcısı olarak algılanırken, hükümdara adaleti yerine getirmesi için dilekçe arz etmek yaygın bir uygulamaydı. Hükümdarın yargısal işlevleri onun meşruiyetini sembolize ediyordu ve bu gelenekler Orta Çağ Orta Doğusu'nda da oldukça canlı bir şekilde sürdürülüyordu. Halk, adalet arayışı başta olmak üzere, yöneticilerine hemen hemen her hususta dilekçe vermişlerdir³⁴³.

³⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71.

³⁴¹ H. Debîrân. (1346/1967). “Rusûm-i Dâdhâhî der Nesr û Şî'r-i Fârsî”. *Kânûn-i Vukelâ*, şomâre-yi sed û şeş, 86-87.

³⁴² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 22 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 80.

³⁴³ Lev, Y. (2020). *The Administration of Justice in Medieval Egypt: From the 7th to the 12th Century*.

Şikâyetlerle ilgilenme ve aynı zamanda bir adalet isteme âdeti ve şikâyeti bildirme tarzı olarak “dilekçe arz etmek” farklı türlerde tezahür ediyordu. Gerek kabul merasimi tertip edilen gün mezâlim dîvânı oturumunda ve gerekse mahkeme dışında herhangi bir zamanda dilekçe arz etmek suretiyle şikâyetleri sultan başta olmak üzere, iktidar mensuplarına ulaştırmak mümkündü. Nizâmü’l-Mülk başta olmak üzere Selçuklu devri yazar ve şairleri, bu âdetin bir icra yeri ve türü olarak dîvân-i mezâlimde hükümdarın istek ve iradesiyle, kısse dâden, kısse arze kerden, kısse arze dâştan, kısse ber dâştan tabirleriyle ifade ettikleri halde, dilekçe arz etmekten bahsetmişlerdir. Dilekçe arz etmek âdetinin bu tezahürü ve işleyişi, çalışmanın dîvân-i mezâlim bölümünde ele alındığı için, burada yalnız dîvân-i mezâlim dışında şikâyetçilerin isteğiyle dilekçe arz edilmesinden söz edilecektir.

Bir şikâyet aracı olarak dilekçe, yalnız kabul merasimi tertip edilip mezâlim mahkemesi kurulduğu gün huzurda değil, dîvân-i mezâlim dışında da arz edilebiliyordu. Nizâmü’l-Mülk’ün *Siyâsetnâmesi*’nde nakledilen Sâsânîler dönemine ait bir hikâyeye göre, ordu komutanından zulüm gören yaşlı bir kadın durumunun düzeltilmesi için komutana çeşitli defalar müracaat ettiyse de netice alamamıştı. Yaşlı kadın komutanın yolunun üstünde beklemiş, birkaç kez de hâciblere başvurmuştu. Kadın umudunu yitirdiği anda padişahın yardım istemeye karar vermişti. Sarayın civarına geldiği gün tesadüfen Enûşîrvân’ın ava çıkacağı güne tekabül etmişti. Yaşlı kadın padişahın nerede avlanacağını öğrenip, o avlağa gitmişti. Kadın, Enûşîrvân’ın askerlerinden ayrılıp yalnız kaldığı bir anda ortaya çıkarak padişahın yanına koşmuş ve dilekçe arz etmişti (kısse ber dâşt). Yaşlı kadın, padişaha, “Ey padişah! Şu zayıf yaşlı kadının hakkını ver. Dilekçemi (kısse) oku!” diye seslendi. Enûşîrvân onu görünce hemen durmuş; dilekçesini (kısse) almış ve okumuş; onun bütün sözlerini dinlemiştir. Sonuçta, Enûşîrvân yaşlı kadının hakkını vermiş, komutanı cezalandırmıştır³⁴⁴. Aynı eserde, bu kez Gazneli Mahmûd’un geçiş güzergâhında bekleyen bir adamın sultana, kadıdan şikâyetini ihtiva eden bir dilekçe (kısse) arz ettiğinden bahsedilmiştir³⁴⁵.

İmkânı ve biraz da şansı olanlar doğrudan hükümdara dilekçe arz edebildikleri gibi, şikâyetçiler, -hükümdara ulaştırılsın ya da ulaştırılmasın- hâcibler veya emîrlar vasıtasıyla da şikâyet dilekçelerini (kısse-yi tezellum)³⁴⁶ arz edebiliyorlardı. Ferîdü’l-Dîn Attâr, bir gazelinde mübalağa yaparak sultana her gün yüz dilekçe (sed kısse) göndermekten

Edinburgh: Edinburgh University Press, 202.

³⁴⁴ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 33-40 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 92-100.

³⁴⁵ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 86 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 151

³⁴⁶ Esîrû’l-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 371.

bahseder³⁴⁷. Hâkânî-yi Şîrvânî bir şiirinde şikâyeti siyah bir hatla yazarak göğün sarayına göndermekten bahsetmek suretiyle kaleme alınan şikâyetlerle yeryüzünde ilgilenenin olmadığını ima edip tenkitte bulunur³⁴⁸. Seyf-i Fergânî yürek burkan dilekçesinin (kısse) hâkime ulaşmadığından dert yanar³⁴⁹. Esîrû'd-Dîn Ahsîketî de dilekçe arz edip bir yanıt beklemekten bahseder³⁵⁰. Diğer yandan Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî ise şikâyetlerin her zaman sultana ulaştığından memnuniyet duyar³⁵¹.

Hususiyetle vezir gibi üst mevkideki devlet memurlarını şikâyet maksadıyla bazen de sultanın uğrayacağı ve dikkatini celbedip dilekçeyi görebileceği bir yere dilekçe bırakılıyordu. Örneğin; bazı kaynaklara göre zorla mal alıp, yeni vergiler koyduğu, bazılarına göre ise haksız kazanç elde ettiği ve kölelere zulmettiği gerekçesiyle şikâyetçiler, Nizâmü'l-Mülk'ü, kaleme aldıkları bir dilekçeyi Sultan Alp Arslan'ın namaz kıldığı yere bırakmak suretiyle şikâyet etmişlerdi. Dilekçeyi görüp okuyan sultan, Nizâmü'l-Mülk'ü çağırarak ona şunları söylemiştir: “Şu dilekçeyi al ve oku! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklıysalar, ahlâkını güzelleştirip durumunu düzelt; yok eğer yalan söylüyorlarsa bu suçlarını bağışla ve iftiradan vazgeçmeleri için dîvânda bir görev vererek onları meşgul et!”³⁵² Öte yandan, Sultan Muhammed Tapar'ın da halkın şikâyetleriyle yakından ilgilendiği ve kendisine arz edilen her dilekçeyi sonuna kadar okuyup, adalet, doğruluk ve insafla muamele edilmesini emrettiği aktarılmıştır³⁵³.

Sadece sultan değil, vezirler de mezâlim dîvanı dışında dilekçe arzını kabul ederlerdi. Bir derviş bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetkârlarından birine, vezire ulaştırması için bir dilekçe (rik'a) vermişti³⁵⁴. Fakir ve güçsüz bir kadının da Nizâmü'l-Mülk'e iletmesi için bir hâcibine bir dilekçe verdiğiinden bahsedilir³⁵⁵. Kadılık makamına da dilekçeyle (rik'a)

³⁴⁷ Ferîdü'd-Dîn Attâr. (1359/1980). *Dîvân*. (nşr. M. Dervîş). Tahran: Sâzmân-i Çâp û İntişârât-i Câvîdân, 252.

³⁴⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî. (1382/2003). *Dîvân*. (nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî). Tahran: İntişârât-i Zevvâr, 409.

³⁴⁹ Seyf-i Fergânî. (1364/1985). *Dîvân*. (nşr. Zebihullâh Safâ). Tahran: İntişârât-i Firdevsî, 329.

³⁵⁰ Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 371.

³⁵¹ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Ali Nûrî. (1396/2017, Tâbistân). “Tecellî-yi Âyin-i ‘Kısse Ber Dâştên’ der Edebiyyât-i Fârsî”. *Metn-pijûhî-yi Edebî*, sâl-i bist û yek, şomâre-yi heftâd û do, 71; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 74.

³⁵² Sadrû'd-Dîn el-Hüseynî. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*. (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 21; İbnü'l-Adîm. (1989). *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*. (çev. A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 22; İbn Kesîr, 1995, XII, 228; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 45; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 79-80.

³⁵³ Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 153.

³⁵⁴ Hândmîr. (2535/1977). *Dustûrû'l-Vuzerâ*. (nşr. Saîd-i Nefisî). Tahran: İntişârât-i İkbâl, 164; İbnü'l-Adîm, 1989, 46.

³⁵⁵ Ahmed b. Mahmûd. (2011). *Selçuknâme*. (haz. E. Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 124-125; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 83; Sibt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-Zamân fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*. (çev. A.

müracaat etmek mümkündü. Davacı ve davalı taraflar, kendilerinin ve babalarının isimlerinin yazılı bulunduğu dilekçelerle başvururlar, kâtib de mahkeme oturumundan önce bunları kabul ederdi. Kadı duruma göre günde takriben elli dilekçeyi neticelendirirdi³⁵⁶.

Kaynaklarda eteğe yapışmak, dizgine yapışmak gibi sultan başta olmak üzere yargı mercilerine halini doğrudan beyan edebilme âdet ve yollarının icrasında böyle hadiselerin pek kaydedilmemesinin yanında, dilekçe arz ederken gerçekleştirilen suikastlerden bahsedilmiştir. Diğer bir deyişle, bir adalet isteme âdeti olarak dilekçe arz etmek, daha ziyade Bâtınî fedailer için bir suikast aracı olmuştur. Nitekim Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere, birçok üst düzey Selçuklu idaresicisi, elinde bir dilekçe ile mazlum kisvesine bürünen bir Bâtınî suikastçi tarafından katledilmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü bu şekilde kendisine yaklaşan bir Bâtınî'nin, vezirin dilekçeyi (rik'a) okumakla meşgul olduğu bir andaki hançer darbesiyle gerçekleşmişti³⁵⁷. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk de babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. 11 Eylül 1106 günü evinden çıktığında mazlum kisvesiyle bir şahıs önünü kesip feryat etmiş, Fahrü'l-Mülk de ona acıyarak derdini sormuştu. Bu sırada Bâtınî suikastçi ona bir dilekçe uzatmış, Fahrü'l-Mülk dilekçeyi tetkik ederken suikastçi tarafından hançerlenmek suretiyle hayatını kaybetmiştir³⁵⁸. Sultan Muhammed Tapar'ın Merâğa emîri Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân er-Revvâdî de büyük vezirle aynı akıbet kurban gitmişti. Emîr, Mayıs/Haziran 1116 tarihinde Bağdat'a vasıl olmuş ve sultanın meclisine iştirak etmişti. Bu sırada, ağlayıp sızlayarak elinde zulüm ve kötülükten şikâyeti kapsayan bir dilekçe bulunan bir adam gelmiş ve dilekçesini sultana ulaştırmasını emîrden istemişti. Bunun üzerine Ahmedîl elini uzatıp dilekçeyi alacağı sırada suikastçi, yanında hazır bulundurduğu bir hançerle onu hançerlemiştir³⁵⁹.

3.2.1.2.2. Feryat figan etmek/ağlayıp sızlamak (feryâd kerdên, efgân kerdên, nâle, eşk)

“Feryat figan etmek”, “ağlayıp sızlamak” en eski zulüm görme nişanelerinden ve adalet isteme âdetlerindendir. Muhtemelen insanların halinden yakınmak ve adalet istemek için bir yöntem bilmedikleri dönemlerde, sıkıntıya düşer oldukları veya zulme uğradıkları zaman, yalnız bu davranışı sergiliyorlardı: Feryat figan etmek, ağlayıp sızlamak³⁶⁰. Bir

Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 190.

³⁵⁶ Mez, 2014, 264.

³⁵⁷ Hândmîr, 2535/1977, 166.

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 336; İbn Kesîr, 1995, XII, 323.

³⁵⁹ İbnü'l-Adîm, 1989, 101.

³⁶⁰ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 41-45.

nişane ve âdet olarak bu eylemlerin örneklerine Selçuklular devri tarihî ve edebî metinlerinde rastlamak mümkündür.

Siyâsetnâme'de nakledilen bir hikâyede, iktâ sahipleri ve memurların zulmüne uğrayanların (mutezellimân) sarayda (ber dergâh) feryat etmelerinden (bâng dâştên) bahsedilmiştir³⁶¹. Nizâmî-yi Gencevî de bir hikâyesinde padişahların ellerinde tuttukları aynaların, adalet isteyenlerin feryadından (nefir-i dâdhâhân) karardığını, yani kendi yüzlerinin karardığını, utanılacak bir duruma düştüklerini belirtir³⁶². Sultan Sencer'in saray şairlerinden Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, *Dîvânı*'nda bir beyitte, mazlumların âdil hükümdarın tahtının huzurunda (pîş-i taht) feryat ettiğini (feryâd kerden) söyler. Feryat sesini de hükümdarın elindeki çeng sesine benzetir³⁶³. Sultan Sencer'in diğer bir saray şairi Evhadü'd-Dîn-i Enverî'nin şiirlerinde de hükümdardan adalet istemek için feryat (feryâd) ediliyordu³⁶⁴. Öte yandan hükümdarın sağladığı âdil bir ortamda ise ülkede kimse feryat figan etmezdi (efgân nekonêd)³⁶⁵.

Hâkânî-yi Şîrvânî hükümdarın huzurunun (âstâneş) adalet isteyenlerin gözyaşından (eşk-i dâdhâhân) bir derya (deryâ) gibi olduğunu söyler³⁶⁶. Başka bir beyitte de benzer şekilde hükümdarın kapısının (der-i şâh) derya halini aldığından bahisle, adalet isteyenlerin (dâdhâhân) akıttıkları gözyaşlarından inciler saçtıklarını söyler³⁶⁷. Aynı şair bir gazelinde ise adalet isteyen birinin feryadından (nâle-yi dâdhâh) bahseder³⁶⁸.

Hâkânî başka şiirlerinde de, bazen diğer âdetlerle beraber, bu âdeti zikretmiştir. Mesela:

“Ben senin kapında (der) adalet isteyenim (dâdhâhem) toprak ve kana (hâk û hûn) bulanmış halde feryat figan ederek (efgânkunân),

Sen âşıkların hakkını (dâd) neden vermiyorsun? Niye figanı (figân) duymuyosun³⁶⁹?”

³⁶¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93.

³⁶² Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 332 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 355.

³⁶³ Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Meryem Yarahmedî. (1397/2018, Zemistân). “Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edeb-i Fârsî”. *Mecelle-yi Şî'r-pijûhî-yi (Bûstân-ı Edeb) Dânişgâh-i Şîrâz*, sâl-i dehom, şomâre-yi çehârom, 78.

³⁶⁴ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 67.

³⁶⁵ Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 81; Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 170.

³⁶⁶ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 433.

³⁶⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 119.

³⁶⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 607.

³⁶⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 691.

“Sen onun hakkını ver figanını (figâneş) duy,
Onun figandan (figân) başka bir sermayesi yok³⁷⁰.”

Sa’dî-yi Şîrâzî farklı eserlerinde bu geleneğe değinmiştir. Bir gazelinde padişahlar gibi tahta oturup, adalet isteyenlerin her taraftan yükselen feryadını (feryâd) duymaktan söz eder³⁷¹. *Nasîhatü'l-Mülûk*’te hükümdarların, haksızlığa uğramış biri (dâdhâhî) hakkını isteyerek figan ettiğinde (figân berdâşten) onları duyabilecekleri ve gereğini yapabilecekleri bir makama (câ) oturmalarını öğütler. Zira hâcibler (hâcibân) ve kumandanlar (serhengân) her zaman halkın isteklerini, arzularını ve adalet beklentilerini hükümdarlara eriştiremez ve götürüp ona söyleyemezlerdi³⁷². *Bostân*’da ise adalet ve memleket idaresi hakkındaki babda, bu âdeti, bir tenkit ve benzer nasihatle beraber şöyle dile getirir:

“Padişahım! Adalet isteyenin feryadını (nâle-yi dâdhâh) nasıl işitebilirsin ki!

Senin karyolanın cibinliği Zühal yıldızına bitişiktir.

Öyle uyu ki, bir hakkını arayan (dâdhâhî) kapına gelirse,

Onun figanını (figân) işitebilesin³⁷³.”

3.2.1.2.3. Başa toprak saçmak (hâk ber ser kerdin)

Türk ve Fars kültürünün müşterek unsurlarından ve her iki edebiyatta ortak ifade araçlarından birisi olan “baş toprak saçmak”; matemde olmak, çaresizlik bildirmek, bir şey talep etmek, yardım dilemek, yalvarmak gibi manaları karşılayan bir kalıptır. 12. asırdan itibaren şairler, bir varlığın zarara uğramasını, âciz kalmasını, perişan olmasını, ölmesini dilemek ve bir şeyi kınamak için “toprak başına (hâk ber ser)” kargışını seçmişler, somut ya da soyut muhtelif nesnelere bu kargış vasıtasıyla ilenmişlerdir³⁷⁴. Baş toprak saçmak, zulüm görme nişanelerinden ve adalet isteme âdetlerinden de bir diğeridir. Nizâmî’nin manzum aşk hikâyesi *Leylâ ve Mecnûn*’da “Nevfel’in İkinci Defa Savaşa Tutuşması” faslında, mağlup

³⁷⁰ H. Debîrân, 1346/1967, 85.

³⁷¹ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 926.

³⁷² Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1172 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî, 2016d, 115.

³⁷³ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 328 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî, 2016b, 217.

³⁷⁴ Yılmaz, O. (2014). “‘Toprak Başa, Baş Toprağa’ Tarihî Bir Türk Kargışının Klasik Türk Şiiri’ne Yansımaları”. *Millî Folklor*, Yıl 26, S. 101, 171.

olan Leylâ'nın kabilesinin büyükleri adalet istemek ve af dilemek için başa toprak saçarak Nevfel'in yanına gitmişlerdir:

“Kabilenin büyükleri başa toprak [saçmışlar] (hâk ber ser),

Nevel'in eşiğini öperek huzuruna çıkmışlar.

Ağlamışlar, sızlamışlar, feryat etmişler (kerdend besî hurûş û feryâd),

‘Ey adalet dağıtan! Bağışla bizi’ demişler³⁷⁵.”

Görüldüğü gibi Nizâmî, başa toprak saçmak mazmununu feryat etmek, ağlayıp sızlamak ile beraber kullanmıştır. Evhadü'd-Dîn-i Enverî zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti olarak başa toprak saçmayı bir beyitte tek başına (hâk ber ser kerdend)³⁷⁶, başka bir beyitte ise diğer bir âdet olan el ile başa vurarak dövünmek ile birlikte kullanmıştır (dest ber ser zeden/hâk ber ser)³⁷⁷. Hâkânî-yi Şîrvânî *Dîvân*'da, zulümden dolayı (ez cevri) düşe kalka başa toprak (ber ser hâk) saçmaktan ve halinden şikâyetçi olmaktan dolayı (ez tezellum) göğre toprak saçmaktan (hâk ber âsmân feşânden) bahseder³⁷⁸. Görüldüğü gibi şair, yalnız başa toprak saçmaktan değil göğre toprak saçmaktan da söz etmiştir. *Marzubânâme*'de yer alan “Henbûye'nin Şah Dahhak ile Olan Hikâyesi”nde başa toprak saçmak, diğer nişane ve âdetler ile beraber kullanılmıştır:

“İşittim ki Şah Dahhak'ın iki omzunda iki yılanbaşı peyda olmuştu. Her gün bir delikanlının beyni o yılanların öğünü idi. Her gün padişahın sıhhati için ülke halkından sıra ile bir kimseyi öldürerek beynini yılanlara yedirirlerdi. Kader, Hanbûye adlı kadının oğlu, kardeşi ve kocasıyla ilgili olarak şöyle cereyan etti. Üçünü de tutup helâk etmek üzere o zalimin huzuruna götürdüler. Henbûye Dahhak'ın kapısına varıp zulüm toprağını başına saçarak ve feryat fîgan ederek ‘Padişahın âdeti uyarınca her evden bir tek kişi alınırdı. Ne sebeple benim evimden üç kişi birden alındı?’ dedi. Dahhak bu sözü işitince, kadının feryadına için yanarak ‘O üçten birini bağışladım. Henbûye hangisini isterse alsın.’ dedi³⁷⁹.”

Seyyid Hasan-ı Gaznevî âşığın mâşukunun zulmünden dolayı bir saatinin başına toprak saçmadan geçmediğini söyler (hâk ez cevri-i û beser)³⁸⁰. 1055 yılında Hemedân'da Tuğrul Bey ile görüşen Bâbâ Tâhir-i Uryân da dübeytîlerinde başa toprak saçmak (hâk ber

³⁷⁵ Nizâmî-yi Gencevî. (2013b). *Leylâ ile Mecnun*. (çev. A. N. Tokmak). İstanbul: Say Yayınları, 145.

³⁷⁶ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 505.

³⁷⁷ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 133-134.

³⁷⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 597.

³⁷⁹ Marzubân b. Rüstem, 2017, 173, 325.

³⁸⁰ Seyyid Hasan-ı Gaznevî, 1328/1949, 275.

ser kerden) tabirini kullanmıştır³⁸¹. Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî başa toprak saçmayı sarahatle adalet isteme âdeti olarak kullanmıştır. Nitekim bir şiirinde adalet isteyen (dâdhâh), başına toprak saçmakla birlikte, diğer bir âdet olmak üzere eski püskü giyinmiş (pûşîde pelâs û hâk ber ser) olarak tasvir eder³⁸². İranlı şairler başa toprak saçmak ifadesini çeşitli dönemlerde yas tutmanın yanı sıra “üzgünlük gösterme, şikâyet etme ve âcizlik” manaları temelinde zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti olarak kullanmışlardır. Klasik Türk edebiyatında da hemen hemen aynı durumlar ifade edilse de daha geniş bir manayla karşılaşılmaktadır³⁸³.

3.2.1.2.4. Kâğıttan gömlek/elbise giymek (pîrehen/câme ez kâgez pûşîden)

Diğer bir zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti “kâğıttan gömlek/elbise giymek” idi. Öte yandan, kâğıttan imal edilen giysiler muhtelif anlamlarda Fars şiirine yansımıştır. Mesela kâğıttan bir külah, istihza ve istihfaf amacıyla, suçluların başına konulurdu. Mücrimin başındaki bu kâğıttan külahı görenler, mazlumun hakkının ondan alınıp adaletin yerine getirildiğine kanaat getirirlerdi³⁸⁴. Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî böyle bir manada olmak üzere, yüzü kara olanlara, yani zelil olanlara ancak kâğıttan elbisenin (ez kâgez libâs) yaraştığını söyler. Öte yandan, kâğıttan gömlek/elbise giymek, başka birtakım geleneklerle birlikte af dileme anlamında da kullanılmıştır. Ferîdü'd-Dîn Attâr, *Mantuku't-Tayr*'da bir grup insanın başa toprak saçarak (hâk pâşîden), kâğıttan gömlek giyerek (pîrâhen ez kâgez pûşîden); nihayet hep birlikte yüz binlerce feryada (zârî) koyularak kırk gün, kırk gece yeyip içmeden yalvarıp şefaât dilediklerinden söz eder³⁸⁵.

Bunlarla birlikte Selçuklular zamanının şair ve müelliflerinin eserlerinde kâğıttan gömlek/elbise giymek daha ziyade bir zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti olarak, halinden yakınma ve hak talep etme manasında kullanılmıştır. İsfahânî şair Kemâlû'd-Dîn İsmâil, bir şiirinde memduhunun düşmanına beddua ederek, onun elbisesinin (câme) kâğıttan (kâgezîn) olana kadar zulüm görmesini diler³⁸⁶. Aynı şair zulme düşer oldukça

³⁸¹ Bâbâ Tâhir-i Uryân. (1311/1932). *Dîvân*. (nşr. Vahîd-i Destgirdî), Tahran: Çâphâne-yi Ermeğân, 5.

³⁸² Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 975.

³⁸³ Yılmaz, O. (2013). “‘Gelenekten Deyişe’ Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden ‘Başa Toprak Saçmak’”. *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 340; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 138-142.

³⁸⁴ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 99.

³⁸⁵ Ferîdü'd-Dîn Attâr. (1342/1963). *Mantuku't-Tayr*. (nşr. Hamîd Hamîd). Tahran, 89; Ferîdü'd-Dîn Attâr. (2019). *Mantuku't-Tayr*. (çev. A. Gölpınarlı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 101.

³⁸⁶ Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 488.

kâğıttan elbisenin (kâgezîn câme) giyilmesine devam edildiği, zulmün sona ermesiyle beraber bu elbisenin yırtılıp atılmasından bahseder³⁸⁷. Hâkânî-yi Şîrvânî karlı dağların başının rengini, zulüm görüp adalet arayanların giydiği kâğıttan gömleğin (pîrehen ez kâgez pûşîden) rengine teşbih etmiştir³⁸⁸. Baba-oğul iki meşhur büyük şair Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî ve Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî beyitlerinde kâğıttan gömlek/elbise giymenin konumuz açısından manasını güzelce ortaya koymuşlardır:

Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî:

“Allah aşkına! Daha ne zamana kadar onun kapısında,

Mazlum gibi her seher vakti kâğıttan elbise [giyip bekleyeceğim] (ez kâgez serbâl)³⁸⁹.”

Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî:

“Kâğıttan elbise giydi (kâgezîn câme pûşîd) ve saraya (dergâh) geldi,

Gönlümün yavrusu, benim hakkımı versin diye³⁹⁰.”

Hâkânî-yi Şîrvânî³⁹¹ ve Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî³⁹² beyitlerinde kalem ile kâğıttan gömleği (birincisi “kâgezîn pîrehen” ve “pîrehen kâgezîn kerden”; ikincisi “ez kâgez libâs” olarak) birlikte anarak şuna işaret ediyordu: Adalet isteyen kâğıttan bir gömlek giyer, Kur'an'dan bir âyet veya kendi dilek ve şikâyetlerini onun üzerine yazardı. Bundan amaç, adalet isteyen huzurda şikâyetini arz ederken, hükümdarın kudret ve heybetinden dolayı, dilinin tutulması ve heyecandan halini anlatmaya takatinin kalmaması ihtimaline karşılık hükümdarın onun arzuhalini okuyabilmesiydi. Müşteki üzerinde yazılar bulunan kâğıttan gömleği giyerek ya saraya gider, ya hükümdarın kendisini görebilmesi için onun geçiş güzergâhında bekler, ya da adalet bayrağının altında dururdu³⁹³.

³⁸⁷ Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 252.

³⁸⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 500.

³⁸⁹ Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 225.

³⁹⁰ Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 390. Şair benzer şekilde başka beyitlerinde de kâğıttan elbise giyip (kâgezîn câme pûşîden) saraya (dergâh) gelmekten bahseder. bkz. Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 236.

³⁹¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 546, 557.

³⁹² Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî, 1348/1969, 488.

³⁹³ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 90-99; Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasani-yi Celîliyân, Meryem Yarahmedî, 1397/2018, 80-81; Dâryûş Zergerî-yi Merendî, 1396/2017, 71-73, 77; Dâryûş Zergerî-yi Merendî, 1385/2006, 35-41.

Bu adalet isteme tarzı hususunda kaynaklara ilginç hadiseler yansımıştır. İttifakla belirtildiğine göre, Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh (996-1021) sert mizaçlı, merhametsiz ve zalim bir kimseydi. Onun âdetlerinden biri tahtına oturduğu zaman yapılan haksızlıkların ona anlatılması, onun da bunları inkâr etmesiydi. Bazen de ona içinde küfür ve hakaret yazılı olan dilekçeler verirlerdi. Bir gün kâğıttan bir kadın yapıp ona çarşaf giydirerek, eline de mühürlü bir dilekçe koyarak onu, Hâkim'in geçeceği yolun üzerine yerleştirmişlerdi. Dilekçe Hâkim'in eline geçip içindeki kendi hakkında yazılmış küfür ve hakaretleri, kendisinin ve memurlarının yaptıkları kötülükleri birer birer okuyunca Fâtımî halifesi büyük bir öfkeye kapılmıştı. Derhal kadını yanına getirmelerini buyurunca adamları kâğıttan bir kuklayla karşılaştılar. Buna daha da sinirlenen Hâkim öfkesini yatıştırmak için Kahire'de yakıp yıkmaya ve öldürme hareketine girişmiştir³⁹⁴. Hadise her ne kadar Mısır sahasında Fâtımî ülkesinde vuku bulmuşsa da hemen hemen Selçukluların bîdayetine tekabül eden bir döneme rast gelmesinden dolayı, uygulanagelen bir âdeti göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.1.2.5. Saraya gelmek (bedergâh âmeden)

Adalet isteme âdet ve yollarından bir diğeri de “saraya gelmek” idi. Zulüm görenlerin ve halinden şikâyetçi olanların, saraya gelmek suretiyle durumunu sultan başta olmak üzere, iktidar sahiplerine arz edebilme imkânı mevcuttu. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de birkaç yerde, şikâyetinde bulunmak (tezellum kerden) ve adalet istemek (dâd hâsten) için saraya (bedergâh) gelmekten bahseder³⁹⁵. Aynı eserinde o, hükümdarın adalet tevzii için tellal çıkararak şikâyetçileri saraya davet ettiğinde, sayılamayacak kadar çok şikâyetçinin saraya geldiklerinden (bedergâh âmedend) bahsetmiştir³⁹⁶. Öte yandan, Fars şair ve münşileri de bu gelenekten söz etmişlerdir. Örneğin, Reşîdü'd-Dîn Vatvât, mülkün temeli olarak andığı sarayda (der bârgâh) şikâyetçi olmaktan (tezellum) söz eder³⁹⁷. Ferîdü'd-Dîn Attâr, zulüm görmekten ötürü şikâyetinde bulunmak (tezellum) için sultanın sarayına (dergâh-i sultân) gidildiğinden bahseder³⁹⁸. Başka bir edebî eserde de sultanın insaf ve adaletini işitip, adalet talep etmek üzere, halkın zulümden şikâyet edebildiği makam olarak gösterilen saltanat sarayının kapısına gelmekten söz edilmiştir³⁹⁹. Yalnız dönem edebî eserlerinde değil, resmî

³⁹⁴ Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî. (2013). *Târîh-i Cihângüşâ*. (çev. M. Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 536-537.

³⁹⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 22, 29, 33-40 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 80, 88, 92-100.

³⁹⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 29 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 88.

³⁹⁷ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 493.

³⁹⁸ Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1359/1980, 75.

³⁹⁹ Anonim, *Lûm'atü's-Sirâc li Hazreti't-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*, 1994, 83.

vesikalarda dahi bu hususa değinilmiştir. Nitekim bir vesikada, halkın, hükümdarın merhameti ümidiyle, saraya geldiğinden (bedergâh âmedend) bahsedilmiştir⁴⁰⁰. Müştekilere şikâyetçi olmak için saraya gelirken, bazen birtakım zulüm görme nişanelerini taşıyıp, adalet isteme âdetlerini de sergilerdi. Öyle ki, saraya gelirken kâğıttan gömlek/elbise giyerler, elbise yırtarlar, feryat figan ederek ağlayıp sızlarlardı.

Bir devlet görevlisi hakkında saraya gelip şikâyetle bulunmak mümkündü. Mesela, Nizâmü'l-Mülk, ünlü eserinde, eğer iktâ sahibi zulmederse, ora halkının sultanın sarayına (bedergâh-i pâdişâh) gelip durumu arz edebileceklerini ifade etmiştir⁴⁰¹. Büyük Selçuklularda vezirden şikâyetçi olmak için de sultanın sarayına gelinebiliyordu. Mâverâünnehir'den dönüş sırasında Sultan Melikşah Ceyhun'dan geçmiş, veziri Nizâmü'l-Mülk de Ceyhun mellahlarının ücreti menşûrunu ülkenin büyüklüğünü göstermek maksadıyla siyaseten Antakya şehrine yazmıştı. Bunun üzerine mellahlar, vezirin buyurduğu gibi, Antakya'ya gidip ücretlerini tahsil imkânlarının olmadığına ve gereğinin yapılmasına dair şikâyetlerini bildirmek üzere sultanın sarayına gelmişlerdir⁴⁰². Sultan, halktan kimselerin şikâyetle bulunabilmeleri için saraya müracaat yollarını açık tutmakla birlikte, aynı hassasiyetin gösterilmesini eyalet valilerinden de istemiştir. Nitekim tayin menşûrlarında valilere bu yönde talimatlar verilmiştir. Yalnız resmî vesikalarda değil, manzum ve mensur edebî metinler ile hususî mektuplarda da bilhassa vezirlere ve valilere saraylarının kapılarını şikâyetçilere daima açık tutmaları gerektiği işlenmiştir. Bununla birlikte, Vezir Nizâmü'l-Mülk, oğluna gönderdiği mektuplarda, sarayın kapısını halka daima açık tutmasını tavsiye ederken, *Siyâsetnâmesi*'nde ise yersiz kargaşa ve gürültüye mahal vermemek için saray kapılarının halka kapalı tutulması, onların şikâyetlerinin şehirde muayyen mevzilerde muayyen memurlar tarafından alınması gerektiğini söyleyerek, aslında saray civarında halk kalabalığından pek hoşlanmadığını gösterir⁴⁰³. Ayrıca vezir, Sâsânîler dönemine ilişkin bir hikâyede, devlet görevlilerinden zulüm gören halkın saraya gelerek feryat ettiğinden (bâng dâştên), bunun üzerine de hükümdarın mezâlim mahkemesi kurduğundan bahseder⁴⁰⁴. Yine o, eserinde naklettiği Gaznelilere dair bir hikâyede, Gazne

⁴⁰⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 120-121.

⁴⁰¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92.

⁴⁰² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî. (1363/1984). *Mecma'ü'l-Ensâb*. (nşr. Mîr Hâşim Muhaddis). Tahran: Muessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, 103; Mîrhând, 2015, 118.

⁴⁰³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 263 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 353; Lange, 2008, 41.

⁴⁰⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93.

halkının şehrin fırıncılarından şikâyetle sultanın sarayına gelerek (betezellum bedergâh bîş-i sultân) sızlandıklarından (nâlîdend) bahsetmiştir⁴⁰⁵.

3.2.1.2.6. Siyah elbise giymek (câme-yi siyâh pûşîden)

Siyah renk birçok kültürde olduğu gibi, Türk ve Fars kültüründe de muhtelif manalarının yanı sıra bilhassa ölüm, hüzn, gam ve endişeyle ilgili bir motif olup, bir yas alâmeti⁴⁰⁶ idi. Bununla birlikte zulüm görme nişanelerinden ve adalet isteme âdetlerinden bir diğeri de “siyah elbise giymek”tir. 12. yüzyıl şairi Cemâlû’d-Dîn-i İsfahânî siyah elbiseyi bu manada kullanmıştır. *Dîvânı*’ndaki bir beyitte, gözbebeğini bir hakkını arayana benzeterek, siyah rengine atfen, eziyet ve cefadan dolayı siyah elbisesi (siyâh câme) olduğu halde yakındığından (tezellum kerdên) söz etmektedir⁴⁰⁷.

3.2.1.2.7. Eteğe yapışmak (dest der dâmen zeden)

Zulüm görme nişanelerinden ve adalet isteme âdetlerinden bir diğeri de “eteğe yapışmak”tır. Öbür nişane ve âdetlerde olduğu gibi, eteğe yapışmak da farklı anlamları haizdi. Mesela birinden yardım istemek veya af dilemek bu cümledendir. Sa’dî-yi Şîrâzî bir gazelinde af dilemek için korkusuz bir şekilde eteğe yapışmaktan (dest der dâmen zeden) söz eder⁴⁰⁸.

Hâkimin şefkat ve merhametini celbetmek, şikâyeti arz edip adaletin sağlanmasını dilemek için eteğe yapışılırdı. Nizâmî-yi Gencevî *Mahzenü’l-Esrâr*’da “Sultan Sencer ile Zulme Uğramış İhtiyar Kadının Hikâyesi” faslında, bir köyde bir şahnenin gadrine uğramış ihtiyar bir kadının, bir gün Sultan Sencer’in eteğine yapıştığından söz eder (dest zed û dâmen-i Sencer gereft)⁴⁰⁹. Bu didaktik eserdeki hikâyede Selçuklu şahnesinin zulmüne uğrayarak sultanın eteğine yapışan ihtiyar kadının ağzından Büyük Selçuklu sultanı Sencer’e şöyle hitap edilmiştir:

“Ey sultan! Senden pek az iyilik görenlerdenim. Fakat her yıl yeni bir zulmüne şahit oldum. Köyüme sarhoş bir şahne (şahne-yi mest) gelmiş. Kaç defadır yüzüme tokat attı. Beni suçsuz yere evimden çıkardı. Saçlarımdan yakalayarak köy başına kadar sürükledi.

⁴⁰⁵ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 46-47 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 107-108.

⁴⁰⁶ Mesela bkz. Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 90.

⁴⁰⁷ Cemâlû’d-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 459.

⁴⁰⁸ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 888.

⁴⁰⁹ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 60 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 82.

Türlü zulümleriyle, bana bir an nefes aldırıyor. Sitem damgasını canıma, gönlüme vurmuştur. Falan gece köyde vurulan falan adamı kim öldürdü diye beni sıkıştırıyor. Katil nerede diye evimi araştırıyor. Ey şah! Bundan daha fazla zebunluk olabilir mi? Asıl katil, o sarhoş şahnenin tam kendisi iken benim gibi zavallı ihtiyar kadınla uğraşmaktan maksadı nedir? Bana bu zulmü yapan şahne benim namusuma, senin de adaletine (adl) el uzatmıştır. Bak şu yaralı göğsüm dayaktan çürüdü. Kendimden ve canımdan bezmiş bir haldeyim. Eğer bu zalimden hakkımı almazsan yaptığı zulümlerin hesabı kıyamet gününde senden sorulacaktır. Ama ben sende hâkimlik ve adalet (dâd) bulamıyorum. Hala seni zulümden (sitem) el çekmiş göremiyorum. Sultanlardan halka kuvvet ve yardım ulaşır. Fakat bir kere bak ki senden bize ne hakaretler geliyor? Yetim malı yemek adalet değildir. Bu töreden vazgeç ki şerefli insanlara yaraşmaz. Yaşlı dulların eşyasını soyma! Onların ak saçlarından utan! Sen bir kul olduğun halde şahlık davası güdüyorsun. Hayır! Şah değilsin! Çünkü kendini hiç kullanmamışsın. Şah ülkenin işlerini düzenlemeli, halkın başında bekçilik etmelidir. O zaman bütün halk, onun fermanına baş eğer, sevgisini canlarda ve gönüllerde saklar. Hâlbuki sen ülkenin altını üstüne çevirdin. Sen sen olalı ne hüner gösterebildin? Türklerin devleti yücelik mertebesine erişince memlekette adalet sevgisi yer tutmuştu. Sen ise adaletsizliği (bîdâdgerî) korudun. Demek ki sen Türk değil, çapulcu bir Hindusun! Senin yüzünden saadetin yuvası harap oldu. Senin elinden köylü ekinsiz kaldı. Ölüm yaklaşmadan önce aklını başına topla! Elinden gelirse bir adalet kalesi yap! Senin göstereceğin adalet, yarınki hayatına ışık saçan bir kandil, bugün de yarın da sana yoldaş olacaktır. İhtiyar kadınları iltifatlarıyla sevindir. Bu sözü bir kadından dinle de aklında tut! Pençeni biçarelerin tepesinden kaldır ki yaşlıların nacaklarını yemeyesin! Böyle her köşeden daha ne kadar oklar savuracaksın? Gideceğin yerden hala gaflettesin. Sen cihan kalelerini açmak için bir anahtar olarak geldin, zulüm için yaratılmadın. Cefayı azaltmak için seni şah seçtiler. Başkaları yara açsa da sen merhem olacaksın. Zayıfların âdeti sana nazlanmak, senin vazifen ise onları okşamaktır. Kulağını iyi aç! Şu birkaç zavallının dileğini yerine getir⁴¹⁰!”

Yalnız sultanın değil, vezirin de eteğine yapışılıyordu. Mesela Tuğrul Bey’in vefatından sonra izlediği Selçuklu aleyhtarı politika yüzünden Sultan Alp Arslan tarafından ülkesine el koyulan tâbi Musul hükümdarı Müslim, sultanla aralarını düzelterek affa nail olmasını sağlaması için Vezir Nizâmü’l-Mülk’ün eteğine yapışmıştı⁴¹¹.

Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî eteğe yapışmayı yol üstünde beklemek âdetiyle beraber anmıştır. Öyle ki gazellerinden bir beyitte dönem elbiselerinin uzunluğuna atfen, eteğe (dâmen) yapışabilmek ümidiyle bir toz gibi yol üstünde oturmaktan (neşeste ber ser reh) bahsetmiştir⁴¹². Öte yandan, Ferîdü’-d-Dîn Attâr eteğe yapışıp (dest der dâmen zeden) elbise yırtmaktan (câme derîden) söz eder⁴¹³. Böylece Attâr iki âdeti aynı beyitte birlikte

⁴¹⁰ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 60 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 82-83.

⁴¹¹ Köymen, 2011a, III, 64.

⁴¹² Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî. (1395/2016). *Kolliyyât*. (nşr. Abdullâh Ekberyânîrâd). Tahran: Mihrâvîd, 120.

⁴¹³ Ferîdü’-d-Dîn Attâr, 1359/1980, 58.

kullanmıştır. Aynı şair başka bir kasidesinde eteğe yapışmayı (çeng der dâmen zeden) ecelin ansızın yakaya yapışmasına benzetir⁴¹⁴.

3.2.1.2.8. Baş açmak (serbirehne kerdên)

“Baş açmak”, külahı yere çalmak, külahı ele veya koltuğa almak Türk kültüründe dua, yas, ibadet, tâzim, sevinç, yalvarma, teslim ve itaat sembolleri arasında zikredilir⁴¹⁵. İran edebiyatında da sık kullanılan tabirlerdendir. Nizâmî’nin meşhur hikâyesinde Mecnun, Leyla’nın cevri ü cefasından çölde “başını açmış” (ser goşâde) bir halde dolaşıyordu⁴¹⁶. Ferîdü’l-Dîn Attâr da bir gazelinde sevdadan dolayı baş açmaktan (serbirehne kerdên) bahseder⁴¹⁷. Külahı ve sarığı yere çalmak suretiyle (koleh efkende yekî ez ser dîger destâr) baş açmak, Fars şiirinde matem alâmeti olarak da kullanılmıştır⁴¹⁸. Baş açmak, tarihî devirlerde delalet ettiği diğer manaların yanında, kaynaklarda adalet isteme âdeti olarak da geçmektedir. Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî’nin *Çehâr Makâlesi*’nde nakledilen bir hikâyede baş açmak âdeti, “elbise yırtmak”, “ağlayıp sızlamak” ve “saraya gitmek” âdetleri ile birlikte zikredilmiştir:

“Lemğân; Hint diyarı ve Gazne bölgesinde bir şehirdir. Bugün onların ve kâfirlerin arasında yüksek bir dağ vardır. Kâfirlerin yağmasından ve gece baskınlarından çok korkarlar. Ama Lemğânlılar azametli, çevik ve çok çalışkan insanlardır... Yemînü’l-Devle Sultan Mahmûd zamanında bir gece kâfirler onlara gece baskını yapar ve çeşitli zararlar oluşur... Bu olay ortaya çıkınca, tanınmış ve ileri gelenlerden birkaç kişi ayaklanır, Gazne’ye gelerek, elbiseleri yırtarlar (câme derîden), başlarını açarlar (serbirehne kerdên). Zavallı bir şekilde Gazne pazarına gelerek ve sultanın sarayına (bârgâh) giderek, ağlayıp sızlarlar (nâliden û zârîden)⁴¹⁹.”

İsfahânlı şair Kemâlû’l-Dîn’in bir şiirinde adalet istemek anlamında baş açmayı (ser birehne), “feryat ve figan etmek” (garîvân şoden) ile birlikte anılmıştır⁴²⁰. Ferâmerz b. Hudâdâd b. Abdullah Kâtib el-Ercânî tarafından 1189 yılında kaleme alınan, İran

⁴¹⁴ Ferîdü’l-Dîn Attâr, 1359/1980, 52.

⁴¹⁵ Turan, O. (2014b). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi –Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 395-396, 397; Hacıgökmen, M. A. (2013). “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”. *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür –Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan-*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 403.

⁴¹⁶ Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 107.

⁴¹⁷ Ferîdü’l-Dîn Attâr, 1359/1980, 647.

⁴¹⁸ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 90.

⁴¹⁹ Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî. *Çehâr Makâle*. (nşr. Muhammed Kazvînî, haz. Muhammed Muîn). İntişârât-i Ermeğan, 29-30; Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî. (2016). *Çehâr Makâle*. (çev. E. E. Soysal). İstanbul: Demavend Yayınları, 31-32.

⁴²⁰ Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Meryem Yarahmedî, 1397/2018, 84.

edebiyatının bilinen en eski mensur hikâyesi olan *Semek-i 'Ayyâr* adlı eserde de baş açmak tabiri tek başına, adalet isteme âdeti olarak kullanılmıştır⁴²¹.

3.2.1.2.9. Gök rengi elbise giymek (câme-yi kebûd pûşîden)

“Gök rengi elbise giymek”, siyah elbise giymek gibi, bir matem alâmeti⁴²² olarak Fars şiirinde çok eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Bu minvalde Türk kültüründe de gök renk yas alameti idi ve matem elbisesi gök renginde olurdu⁴²³. Bununla birlikte gam ve keder nişanesi olarak da elbise gök rengi ediliyordu. Gök rengi elbise giymek, zulüm görmekle paralel olmak suretiyle adalet istemekle de irtibatlıydı. Selçuklu devri şairleri, mesela Sultan Sencer’in saray şairlerinden Abdü’l-Vâsi-yi Cebelî’de şöyle bir beyit yer almaktadır:

“Kâh onun zulmünden dolayı elbiseyi gök rengi ediyorum (câme-yi kebûd kerdin),
Kâh onu anmaktan nameyi siyah ediyorum⁴²⁴.”

3.2.1.2.10. El ile başa vurarak dövünmek (dest ber ser zeden)

“El ile başa vurarak dövünmek” tabiri eziyet çekme, çaresizlik, güçsüzlük, üzüntü, gam çekme gibi manalarda Fars şairlerinin şiirlerinde kullanılmıştır⁴²⁵. Sultan Alp Arslan’ın emîrû’ş-şuarâsı Abdü’l-Melik Burhânî’nin oğlu Sultan Sencer’in emîrû’ş-şuarâsı Mu’izzî şiirlerinde bu mazmunu zulüm görmekle irtibatlı olarak adalet isteme manasında kullanmıştır. Mesela *Dîvânı*’nda birkaç beyitte zulme uğrayanların (mazlûmân) ellerini başına götürdüklerinden (dest ber ser) söz etmiştir⁴²⁶. Nizâmî-yi Gencevî, zulmün mahsulü olarak el ile başa vurarak dövünmek (dest be ser ber zeden) ve ağlamaktan bahsetmiştir⁴²⁷. Mutasavvıf şair Fahrü’l-Dîn-i Irâkî, eli başa götürmekle, diğer bir zulüm görme nişanesi ve adalet isteme geleneği olmak üzere başa toprak saçmayı aynı beyitte zikretmiştir:

“Hangi gönül senin zulmünden (cevr) eli başa [götürmez] (dest ber ser)?

⁴²¹ Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Meryem Yarahmedî, 1397/2018, 84.

⁴²² Mesela bkz. Abdü’l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 424; Ferîdü’l-Dîn Attâr, 1342/1963, 89 (Farsça metin); Ferîdü’l-Dîn Attâr, 2019, 101; Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 145, 214.

⁴²³ Hacıgökmen, 2013, 400.

⁴²⁴ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 88-89.

⁴²⁵ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 116-118.

⁴²⁶ Mu’izzî, 1362/1983, 362, 702.

⁴²⁷ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 54 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 72.

Hangi can senin cefandan başına toprak [saçmaz] (ber ser hâk)⁴²⁸?”

Hâkânî-yi Şîrvânî de bu tabiri aynı minvalde kullanmıştır. Büyük kaside şairi veciz bir şekilde zulümden yakınının (tezellum) elinin başında olduğunda (dest ber ser) vücudunun aldığı şekli rebaba benzetmiştir⁴²⁹. Attâr ise elleri başın üstünde birleştirme (dest ber ser) hareketini, sineklerin ellerini ovuşturmasına teşbih eder⁴³⁰.

3.2.1.2.11. Elbise yırtmak (câme derîden)

Elbise bazen büyük şahsiyetlerin bir musibete uğraması veya ölmesi nedeniyle baştan aşağı yırtılırdı. Bazen de sabırsızlanma ve şevklenmenin şiddetiyle elbise parçalanırdı. Bunların yanında “elbise yırtmak” bir adalet isteme âdeti olarak da halinden şikâyetçi olanların zulüm, sıkıntı ve çaresizlik yüzünden hâkimlerin ilgi ve şefkatini celbetmek için uyguladıkları bir yöntemdi. Fars kültür çevresinde zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti olarak elbise yırtma eyleminin tarihî kökleri İran mitolojisindeki Demirci Kâve efsanesine, Hint-Arap-İran kültürlerinden beslenen Binbir Gece Masallarına dayanmaktadır⁴³¹. Diğer yandan elbise yırtmak Türk kültüründe de cenaze alaylarında ve yas merasimlerinde sıkça uygulanan bir âdetti⁴³².

Sultan Sencer zamanında Nişâbûr’da dünyaya gelen Ferîdü’-d-Dîn Attâr meşhur mesnevisindeki bir hikâyede bir kadının âciz ve perişan bir halde bağırarak, elbisesini yırtarak (câme derânden) koştuğundan, başına toprak saçtığından (hâk ber ser) bahsetmektedir. Elbise yırtmak ve başa toprak saçmak âdetleri aynı beyitte birlikte kullanılmıştır⁴³³. Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî gamdan yaka yırtmaktan (garîbânçâk) söz eder⁴³⁴. Sa’dî-yi Şîrâzî de cenazeyi görünce üzüntü ve matemden elbise yırtmaktan (câmerâ çâk kerdin) bahseder⁴³⁵. Lahorlu meşhur şair Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân adalet isteme manasında elbise yırtmak âdetini şu beyitte güzelce beyan etmiştir:

⁴²⁸ Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî, 1395/2016, 104.

⁴²⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 197.

⁴³⁰ Ferîdü’-d-Dîn Attâr, 1359/1980, 52.

⁴³¹ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 118-124.

⁴³² Turan, 2014b, 396, 397; Hacıgökmen, 2013, 410.

⁴³³ Ferîdü’-d-Dîn Attâr, 1342/1963, 92 (Farsça metin); Ferîdü’-d-Dîn Attâr, 2019, 104.

⁴³⁴ Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî, 1395/2016, 104.

⁴³⁵ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1205 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî. (2016a). *Beş Meclis ve Akıl ve Aşk Risalesi*. (çev. T. Şafak). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 92 (*Beş Meclis* kısmı).

“Ben senin zulmünden (ez cevır) şehinşahın önünde (der pîş),

Elbise yırtarım (câme bederem) huzura kabul ettiği (bâr) mezâlim günü (rûz-i mezâlim)⁴³⁶.

3.2.1.2.12. Eski püskü giyinmek (pelâs pûşîden)

“Eski püskü giyinmek”, diğer nişane ve âdetlerde olduğu gibi tek bir anlama sahip değildi. Öyle ki eski püskü giyinmek, dua ve ibadet sembolü olmasının yanında, siyah elbise giymek, gök rengi elbise giymek gibi matemi de simgeliyordu.

Hâkânî-yi Şîrvânî kâğıttan gömlek (kâgezîn pîrâhen) ve eski püskü pantolon (pelâsîn selvâr) giymek suretiyle yakınıp şikâyet etmekten (tezellum) söz etmektedir⁴³⁷. Görüldüğü gibi, vücudun alt ve üst kısmı için iki ayrı nişane kullanmıştır. Eski püskü bir elbise yalnız vücuda giyilmiyor, benzer türden bir kumaş parçasının gösterilmesi de aynı manaya tekabül ediyordu. Nitekim Ferîdü’-d-Dîn Attâr *Musîbetnâme* isimli mesnevisindeki bir hikâyede şikâyet etme ve adalet isteme manasında, boyuna eski püskü bir kumaş parçası atmaktan (pelâsî begerden efkenden) bahsetmiştir. Attâr bunu ağlayıp sızlamak (eşk bârîden), iki elle başa toprak saçmak (hâk rîhten beser ez her dû dest) ve kül üzerinde oturmak (ber ruy-i hâkister nişest kerdem) âdetleriyle birlikte kullanmıştır⁴³⁸.

Eski püskü giyinmek başlangıçta bir dua ve ibadet adabı olarak ortaya çıkmış, mukaddes mekânlara girerken eski püskü giyiniilmiş, aynı zamanda bir matem nişanesi de olmuştur. Muhtemelen daha sonraları tedricen zulüm görme nişanesi ve adalet isteme âdeti olarak da uygulanmıştır⁴³⁹.

3.2.1.2.13. Mektup göndermek (arze dâşt irsâl dâştên)

Mezâlim dîvânında ya da mezâlim dîvânı dışında sultan başta olmak üzere, üst düzey bir devlet memuruyla yakın temas kurmak suretiyle dilekçe arz etmenin yanında, uzak bir yerden şikâyet konusu olan bir durumu mektup göndermek suretiyle sultana iletmek de mümkündü. Mektup göndermek yalnız halk tabakaları tarafından değil, ülke dâhilinde ya da devletlerarası muhabere için de temel iletişim vasıtası olduğundan dolayı her kesim

⁴³⁶ Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, 1362/1983, 674.

⁴³⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 197.

⁴³⁸ Ferîdü’-d-Dîn Attâr. (1364/1985). *Musîbetnâme*. (nşr. Nûrânî Visâl). Tahran: Ketâbfurûşî-yi Zevvâr, 150.

⁴³⁹ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 99-103.

tarafından icrası gayet mutat işleyen bir ameliyeydi. Konumuz bakımından ise şikâyet meseleleri bir mektupla sultana bildiriliyordu. Bu şikâyetler tabîi daha ziyade devletle ya da sultanın şahsıyla alakalı işler bağlamında mühim meselelerle ilgili oluyordu. Mesela Selçukluların bidayetinde ana kütleden kopmak suretiyle Horasan'da ve Anadolu'da maceralı bir hayat süren Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin Musul ve Diyarbakır çevresinde karışıkları olaylar ve giriştikleri faaliyetlerden dolayı Büveyhî hükümdarı Celâlî'd-Devle ile Diyarbakır hâkimi Nasrî'd-Devle, Sultan Tuğrul Bey'e mektuplar göndermek suretiyle bu Türkmenleri şikâyet etmişlerdi⁴⁴⁰. Sultan Alp Arslan'ın saltanatının son zamanlarında, meşhur Şâfiî fakihi Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Hanbelîlerle işbirliği yaparak içki satanlara ve fahişelik yapanlara karşı Bağdat'ta ayaklanmış, o ve taraftarları sultana bu hususta mektup yazarak mezkûr taifelerin faaliyetlerinin engellenmesini istemişlerdir⁴⁴¹. Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh, Sultan Melikşah ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'e, Irak amîdini şikâyet ettiği bir mektup göndermişti⁴⁴². Melikşah'ın kızı olup, Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlenen Mâh Melek Hatun, babasına bir mektup göndermiş ve halifeden şikâyetçi olduğunu yazmıştı⁴⁴³. Suriye valileri, Selçuklu vassalı olup Humus ve Efâmiye hâkimi Halef b. Mülâib'i, bölgedeki faaliyetlerinden ötürü, Sultan Melikşah'a mektup yazarak şikâyet etmişlerdi⁴⁴⁴. Sultan Sencer'in yeğeni Irak Selçukluları sultanı Mahmûd'un veziri Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk zalimliğiyle kötü bir şöhret kazanmıştı. Irak'ın ileri gelenleri ondan şikâyetleri içeren mektuplarını (arze dâştâ) Sultan Sencer'in sarayına (bedergâh) göndemişlerdir (irsâl dâştend)⁴⁴⁵.

3.2.1.2.14. Yol üstünde beklemek (ber ser-i râh îstâden)

Adalet isteme âdetlerinden bir diğeri “yol üstünde beklemek” idi. Selçuklular devri müellif ve şairleri zulme uğrayan erkek, kadın yetişkin ve çocuk, halktan kimselerin haklarını aramak ve şikâyetlerini doğrudan hükümdara arz edebilmek için onların geçiş güzergâhının üstünde beklediklerinden söz etmişlerdir. Hükümdarın bu civardan geçişi sırasında ya hükümdara seslerini duyurmak suretiyle dertlerini ona anlatırlar ya da başka âdetlerle birlikte (feryat figan etmek gibi) birtakım nişaneler taşımak suretiyle (kâğıttan

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 300-301.

⁴⁴¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 225; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 92.

⁴⁴² İbnü'l-Verdî. (2014). *Târîh, Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Bir Ortaçağ Şairin Kaleminden Selçuklular)*. (haz. M. Alican). İstanbul: Kesit Yayınları, 38-39.

⁴⁴³ Mîrhând, 2015, 125.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Adîm, 1989, 79-83.

⁴⁴⁵ Hândmîr, 2535/1977, 208-209.

gömlek/elbise giymek, kırmızı elbise giymek gibi) hükümdarın dikkatini çekip kendilerine şikâyetlerini beyan etme müsaadesi buyurmasını umarlardı. Hükümdara yaklaşabilenler bazen onun eteğine veya dizginine de yapışıyor, bazen de dilekçe arz ediyorlardı. Hükümdarın uğrak yerlerinden birisi olan adalet bayrağının dikildiği mahaller de zulüm görenlerin ve adalet isteyenlerin durak mevzilerinden biriydi. Yalnız hükümdarın değil, aynı amaçla muhtelif mevkilerdeki hâkimlerin de geçiş güzergâhında beklenirdi. Mesela Nizâmü'l-Mülk, eserinde yer verdiği bir hikâyede, validen hakkını almak için feryat figan ederek (feryâd ber âverden) onu yol üstünde bekleyen (beser-i râh âmeden) yaşlı bir kadından bahsetmiştir⁴⁴⁶.

10. yüzyılın sonunda Unsurü'l-Meâlî tarafından kaleme alınan *Kabusnâme* adlı nasihat kitabında, Nesâ ve Bâverd âmili Ebû'l-Ferec Büstî'nin gadrine uğrayan ve haksız bir şekilde mallarına el konulup hapsedilen bir biçarenin bir hile ile hapisten kaçtıktan sonra halini sultana arz edebilmek ümidiyle Gazneli Sultan Mahmûd'un uğrayacağı yolun üstünde durduğu hikâye edilir⁴⁴⁷. Ferîdü'd-Dîn Attâr da, *İlâhînâme* adlı mesnevisinde yer alan bir hikâyede, Gazneli Sultan Mahmûd'un bir gün ordusuyla beraber hareket halinde iken “dâl” gibi beli bükülmüş, elinde “elif” gibi bir asa bulunan yaşlı bir kadının adalet istemek için yol üzerinde onu beklediğinden bahseder⁴⁴⁸.

Attâr'ın, *Musibetnâme* adlı başka bir mesnevisindeki bir hikâye göre; Sultan Melikşah bir gün İsfahân tarafında avdan geri dönüyordu. Akşam yemeği vakti yol üzerinde bir menzilde durmuştu. Bu esnada birkaç gulâm yol kenarında bir inek bulup, kesip yemişler, sonra da ordugâha geri dönmüşlerdi. Bu inek, birkaç yetimiyle birlikte kıt kanaat geçinen ihtiyar bir kadındı. Yaşlı kadın yetimleriyle birlikte Sultan Melikşah'ın geçeceği yol üzerinde bulunan köprüye (pîş-i pol ki pîş-i râh bûd) geldi. Bütün gece feryat figan (nefir û âh) etti. Melikşah sabah oraya vardı ve orada elinde asası ile yay gibi beli bükülmüş bu yaşlı kadını gördü. Yaşlı kadın sultana “Ey Alp Arslan'ın şehzadesi!” diye seslendikten sonra, bu köprü'nün sırat köprüsünü hatırlatmasını isteyerek, “Eğer bu köprübaşında (pîş-i ser-i pol) benim hakkımı verirsen, feryadımdan kurtulursun. Köprü'nün öbür başında seni bırakırlar. Ama senin zulmünden zavallı bir hale düşersem de, yarın mahşer günü senden hakkımı alırım. O kadar zulüm içindeyim ki kendimi kaybetmiş bir haldeyim... Bu köprüde benim

⁴⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 36 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 95

⁴⁴⁷ Kevkâvus b. İskender. (2007). *Kâbüsnâme*. (çev. Mercimek Ahmed, haz. O. Ş. Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 225.

⁴⁴⁸ Ferîdü'd-Dîn Attâr. (1940). *İlâhînâme*. (nşr. H. Ritter). İstanbul: Matbaa-yi Maârif, 257.

hakkımı ver, mahşerde kurtuluşa er! Yetimlerimle birlikte bu inekten başka hiçbir şeyimiz yoktur...” dedi. Bunun üzerine Sultan Melikşah “Ey ana! Her ne söyleyeceksen köprünün bu başında söyle, öbür başına bırakma!” dedikten sonra yaşlı kadının kaybını ziyadesiyle tazmin etmiştir⁴⁴⁹. Öte yandan, vekâyinâmelerde de Sultan Melikşah’ın azametine rağmen, yolu üstünde kendisini bekleyen düşkün, zayıf kimseleri ve kadınları görüp durmak suretiyle onların şikâyetlerini dinlediği ve arzularını yerine getirdiğinden bahsedilmiştir⁴⁵⁰. Bu âdetten söz edilen kayıtlarda, hadiselerin kahramanının genelde yaşlı bir kadın olması dikkat çekmektedir.

3.2.1.2.15. Dizgine yapışmak (dest der inân zeden)

Eteğe yapışmakta olduğu gibi, hükümdardan adalet isteme âdetlerinden ve halini doğrudan arz edebilme yollarından bir diğeri “dizgine yapışmak” idi. 12. yüzyıl şairi Abdü’l-Vâsi-yi Cebelî, gam çekme dolayısıyla halinden şikâyetçi olarak hükümdarın dizginine yapışmaktan (dest der inân zeden) bahsetmiştir⁴⁵¹. Fahrü’-d-Dîn Irâkî şiirlerinden bir beyitte, hâkimin fitrâkine, yani at eyerinin arka kısmındaki eşya bağlamaya yarayan kayışa yapışmaktan (dest der fitrâk zeden) söz eder⁴⁵².

Sultan Melikşah’ın Bağdat’ta bulunduğu bir zamanda bir gulâm, Ferrâş Câmi-yi Nişâbü’rî’nin oğlunu öldürmüş ve kaçarak Dârü’l-Hilafe’ye sığınmıştı. Bir rivayete göre, bu ferrâş Sultan Alp Arslan’a suikast düzenleyerek hayatına son veren Yûsuf Hârezmî’yi o esnada öldüren kişidir. Câmi oğlunun intikamını alamamıştı. Câmi, harem kapısına gelerek başına toprak saçıp (hak ber ser kerden), feryat ediyordu (feryâd kerden). Ama bu hiçbir fayda vermiyor; oğlunu öldüren gulâm ona teslim edilmiyordu. Sonunda Câmi bir gün, kaynağın diliyle “adalet isteyenlerin yaptığı şekilde”, Sultan Melikşah’ın atının dizginine yapışmış (inân-i sultan gereften) ve sultana “Kadim hizmetkârların hakkını unutma! Oğlumu öldürene, benim senin babanın katiline yaptığımın aynısını yap!” şeklinde haykırmıştı⁴⁵³. Aynı hadiseden bahseden başka bir kaynakta, dizgine yapışmak tabiri “logâm-i esb gereften”

⁴⁴⁹ Ferîdü’-d-Dîn Attâr, 1364/1985, 103-105.

⁴⁵⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 282.

⁴⁵¹ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 136.

⁴⁵² Fahrü’-d-Dîn-i Irâkî, 1395/2016, 228.

⁴⁵³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 122 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 120; Reşîdü’-d-Dîn Fazlullah, 1999, 41 (Farsça metin); Reşîdü’-d-Dîn Fazlullah, 2010, 124; Mîrhând, 2015, 113-114; Zahîrî’-d-Dîn Nişâbü’rî, 2018, 90.

şeklinde yazılmıştır⁴⁵⁴. Görüldüğü gibi, bu olayda çeşitli nişane ve âdetler yerine getirilmiştir.

Kaynaklar Vâsıt'a bağlı Haddâdiyye adlı köyden iki şikâyetçinin Sultan Melikşah'ın adaletini duyarak gelip, sultandan adaletin yerine getirilmesini istediklerine dair bir hadise nakletmişlerdir. Buna göre; mezkûr kişiler bir gün sultanın üzengisine yapışarak, köylerinin Emîr Humârtekin'in iktâ sahasına dâhil olduğunu, emîrin kendilerine ait olan bol miktardaki dinara zorla el koyup, dişlerini de kırdığını söyleyerek sultandan haklarının alınmasını istemişlerdir. Rivayete göre, Sultan Melikşah şikâyetçilerden her birinin bir yeninden tutarak kendisini veziri Nizâmü'l-Mülk'ün konağına götürmelerini söylemiş, her ne kadar bu durum her ikisini de ürkütmüş ve bunu yapmaya cesaret edememişlerse de sultanın dediğini yapmalarını dikte etmesi üzerine sultanın yeninden tutarak Nizâmü'l-Mülk'ün konağının kapısının önüne gitmişlerdir. Vezir telaşla sultanı karşılamış ve sultandan bu tavrının sebebini öğrenmek istemiştir. Vezir hadiseye vâkıf olunca derhal yer öpüp gereğini yerine getirmek için harekete geçmiştir⁴⁵⁵.

3.2.1.2.16. Diğer nişane ve âdetler

Buraya kadar söz konusu edilen zulüm görme nişaneleri ve adalet isteme âdetlerinden başka, tarihî ve edebî kaynaklarda rastlanan, bununla beraber daha nadir bahsedilen başka nişane ve âdetler de mevcuttur. Bu hususta müstakil incelemeler yapan araştırmacıların tespitlerine istinaden ve Selçuklular dönemi kaynakları esas alınmak suretiyle diğer nişane ve âdetleri şu şekilde sıralamak mümkündür: El kaldırmak (dest ber âverden)⁴⁵⁶, vakitsiz ezan okumak (bîvakt bâng-i ezân kerdin)⁴⁵⁷, dokunmuş hırkayı yere çalmak (ber hâk zeden-i ridâ'-yi mulhem)⁴⁵⁸, ak sakal bırakmak (rîş-i sefid gozâştin)⁴⁵⁹, beyaz elbise giymek (libâs-

⁴⁵⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, 1363/1984, 102.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, 2005, 83; İbn Kesîr, 1995, XII, 284; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 182-183; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 68-69.

⁴⁵⁶ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 388 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016, 285.

⁴⁵⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 58 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 121.

⁴⁵⁸ Esîrü'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 218.

⁴⁵⁹ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 149-150.

i sefid ber ten kerden)⁴⁶⁰, kefen giymek (kefen pûşîden)⁴⁶¹, yüz tırmalamak (rûy herâşîden)⁴⁶², saç kazımak (mûy kenden)⁴⁶³, toprağa yüz sürmek (rûy ber hâk mâlîden)⁴⁶⁴.

3.2.2. Davalara Bakmak, Adalet Tevzi Etmek

3.2.2.1. Mahkeme teşkili ve yargılama: Dîvân-i mezâlim

Dîvân-i mezâlim teşkil etmek, şikâyetçilerin istek ve durumuna, yani kendiliklerinden teşebbüsleri neticesinde değil, bizzat hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak meydana çıkan şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetleri arasında değerlendirilebilir. Bununla birlikte, mezâlim dîvânının, tabîi yalnız bu veçhesiyle değil, çok daha derin manalar ifade ettiği, devlet idaresindeki önemi ve konunun tafsilatından dolayı bu ayrı fasılda müstakil olarak ele alınmıştır.

Mezâlim, sözlükte, “Zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne, kişinin kendisinden zulmen alındığından şikâyetçi olduğu şey, mazlum hakkı” gibi anlamlara gelen “mazlime” kelimesinin çoğuludur. Kelime, “zulm”le yakından ilişkili olup, “adl”in zıttını işaret eder⁴⁶⁵. İdarî-hukukî bir müessese olarak ise dünyevî otorite ve iktidar sahibi hükümdarın ya da onun yetkilendirdiği görevlilerin, şer’î mahkemelerin yetki ve sorumluluğu dışında kalan, karara bağlamakta veya uygulamakta güçlük çektiği ceza ve hukuk davalarına bakmak, bunları karara bağlamak veya uygulamak, bilhassa idareyle ilgili şikâyetleri dinlemek üzere teşkil ve başkanlık ettiği yüksek mahkemeye delalet etmektedir.

Mezâlimden bahseden müellifler bu teşkilâtın menşeiini İslâm öncesinde Mekke’de haksızlığa uğrayanlara yardımcı olmak için oluşturulan, Hz. Peygamber’in de faaliyetlerine katıldığı, İslâm’ı tebliğe başladıktan sonra da uygulamalarını tasvip ettiği hilfû’l-fudûl teşkilâtına kadar götürürler. Aynı müellifler İslâm öncesi İran hükümdarlarının mezâlim uygulamasına da işaret ederler⁴⁶⁶. Bir kısım İslâm âlimleri bu yüksek mahkemenin İslâmî

⁴⁶⁰ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 149-150.

⁴⁶¹ Dâryûş Zergerî-yi Merendî, 1396/2017, 78-80; Dâryûş Zergerî-yi Merendî, 1385/2006, 42-43

⁴⁶² Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 125-127.

⁴⁶³ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 125-127.

⁴⁶⁴ Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 127-131.

⁴⁶⁵ Yeniçeri, C. (2004). “Mezâlim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIX, 515; Nielsen, J. S. (1991). “Mazalim”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VI, Leiden: E. J. Brill, 933.

⁴⁶⁶ Yeniçeri, 2004, XXIX, 516; Nielsen, 1991, VI, 933; Atar, 1999, 118; Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 158-159; Schacht, 1977, 61.

dönemdeki⁴⁶⁷ ilk örneklerini ise Hz. Peygamber dönemine dayandırmışlardır. Özellikle Medine’ye hicretten sonra ensar ile muhacirler veyahut Müslümanlar ile Medine’de bulunan Yahudi kabileleri arasındaki anlaşmazlıklarda Hz. Peygamber tek müracaat merkezi olmuş, problemleri çözmüştür⁴⁶⁸. Bazı araştırmacılar, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in bazı teftiş uygulamalarını, mezâlime nispet etmişlerse de⁴⁶⁹, ilk kez mezâlim oturumları tertip edenin Hz. Ali olduğu umumiyetle kabul edilmektedir⁴⁷⁰. Bununla beraber o, halkın şikâyetlerini dinlemek için muayyen bir gün ve saat tayin etmemiştir. Halife, nezdine bir şikâyetçi gelince onu dinler, gerekli tahkikatı yaparak meseleyi çözerdi. Halkın şikâyetlerini dinlemek için ilk kez özel bir gün tayin eden, kendisine getirilen meseleleri bu belirli günlerde halleden kişi, Emevî halifesi Abdü’l-Melik b. Mervân olmuştur (ö. 705). Bizzat mezâlim oturumları düzenleyen diğer bir Emevî halifesi de Ömer b. Abdü’l-Azîz (ö. 720) idi⁴⁷¹. Emevîlerden sonra işbaşına gelen Abbâsîlerde de hususiyetle bazı halifeler mezâlim işlerine büyük önem vermişlerdir. Mezâlim uygulamasını ilk olarak Abbâsî idaresine sokanın Halife Mehdî-Billâh (ö. 785) olduğu söylenmekle beraber, bazı tarihçiler bunun Mansûr (ö. 775) zamanında da olduğunu ileri sürmüşlerdir⁴⁷². Hâdî-İlêlhak (ö. 786), Hârûnû’r-Reşîd (ö. 809) ve Me’mûn (ö. 833) gibi halifeler mezâlim mahkemesi teşkiline önem veren Abbâsî halifelerinin önde gelenlerindendir⁴⁷³. Mühtedî-Billâh’tan (ö. 870) itibaren Abbâsî halifelerinin artık mezâlim oturumu yapmadıkları ifade edilmektedir. Abbâsî halifeleri bu ameliyeyi başlangıçta vezirlere, daha sonra da valilere, kadı’l-kudatlara ve kadılara havale etmişlerdir⁴⁷⁴. Bununla birlikte, İbnü’l-Ezrak el-Fârikî de eserinde, mezâlimde bizzat hâkimlik yapan halifelerin sonuncusu olarak Kâdir-Billâh’ı (ö.1031) zikretmiştir⁴⁷⁵. Bazı araştırmacılar bunu Müstencid-Billâh’a (ö. 1170) kadar götürmüştür⁴⁷⁶.

A. K. S. Lambton’a göre; Abbâsîler döneminde, kadılık makamı şer’î hukukla kalıcı olarak bağlantılı hale gelmiş, ancak, kadılar çok geçmeden ceza adaleti idaresinin kontrolünü kaybetmişlerdi. Kadı mahkemelerinin eksikliklerini tamamlamak için, Sâsânî

⁴⁶⁷ Klasik İslâmî dönemde mezâlim müessesesi için başlıca bkz. Tyan, 1960, 433-526.

⁴⁶⁸ Kuşçu, A. D. (2009). “Eyyûbiler’de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 211.

⁴⁶⁹ Kazıcı, 2015, 218.

⁴⁷⁰ Kazıcı, 2015, 218; Zeydân, 2009, I, 310; Hasan İbrahim Hasan, 1986, II, 203.

⁴⁷¹ Kazıcı, 2015, 218-219; Zeydân, 2009, I, 310; Hasan İbrahim Hasan, 1986, II, 203.

⁴⁷² Kazıcı, 2015, 219.

⁴⁷³ Kuşçu, 2009, 213.

⁴⁷⁴ Mez, 2014, 270; Zeydân, 2009, 311.

⁴⁷⁵ İbnü’l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 135.

⁴⁷⁶ Rabbat, N. O. (1995, February). “The Ideological Significance of the Dar al-Adl in the Medieval Islamic Orient”. *International Journal of Middle East Studies*, vol. XXVII, No. 1, 6.

hükümdarlarının idarî uygulamalarından kaynaklanan mağduriyetlerin giderilmesi için o dönemde ihdas edilen mezâlim mahkemeleri, bu zamanda da siyasî otorite tarafından başlı başına bir müessese haline getirilmiş ve teorik olarak da tanınmıştır⁴⁷⁷. Hükümdar ve onun siyasî temsilcileri tarafından tevzi edilen, kadıların tatbik ettiği şeriatın ideal sistemine uymayan ve kadıların kontrolüne girmeyen bütün hususları nizama koymayı sağlayan idarî adalet manasındaki “siyâset”in tatbiki, tabîî olarak, çoğu zaman mezâlim ile bir noktada birleşmiş ve her iki terim de bir dereceye kadar aynı anlamda kullanılmıştır⁴⁷⁸. Müslüman ülkelerde ortak adlî müesseselerden biri olan mezâlim, kadı mahkemeleriyle yanyana bütün İslâm devletlerinde mevcut olmuştur⁴⁷⁹. İlk ve Orta Çağların bütün monarkları gibi, İslâm Devletinin yöneticileri de giderek adalet dağıtmayı ve uygulamayı mutlak olarak kendi görevleri arasında saymışlardır. Seçim yoluna hiç gidilmediği gibi hükümdarın belirli zamanlarda dava dinlemesi ve en yüksek temyiz mercii olarak görevini yerine getirmesi ancak bu prensiple açıklanabilir⁴⁸⁰.

Mısır’da ilk müstakil Türk-İslâm hanedanı olan Tolunoğullarının kurucusu Ahmed b. Tolun’dan (ö. 884) başlamak üzere, İhşîdîler⁴⁸¹, Eyyûbîler⁴⁸², Memlûkler⁴⁸³, Karahanlılar⁴⁸⁴, Gazneliler⁴⁸⁵, Hârezmşahlar⁴⁸⁶ başta olmak üzere hemen bütün Türk-İslâm devletlerinde de dîvân-i mezâlim müessesesi var olmuştur. Türk-İslâm hükümdarlarının birçoğu bu yüksek devlet mahkemesine bizzat başkanlık etmişlerdir. Böylece, İslâmî dönem adalet telakkisinin birçok veçhesinde olduğu gibi, eski Türk hükümdar ve hâkimiyet telakkisi, mezâlim müessesesinde de kendisine yer bulmuştur. Mezâlim hakkında müşterek bir makale kaleme alan bir grup İranlı araştırmacı, Türklerin, kudretleri ve Arap ve İran toplulukları üzerindeki tahakkümlerinin yanında, çok sayıda kabilevî gelenekleri, İslâm devlet ve toplum hayatına soktuklarını, bunun da örfî bir mahkeme olarak mezâlimin belirginleşmesine yol açtığını belirtmiştir⁴⁸⁷. Yine A. K. S. Lambton’un ifadeleriyle

⁴⁷⁷ Lambton, A. K. S. (1991). “Mahkama -Iran-”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VI, Leiden: E. J. Brill, 11.

⁴⁷⁸ Schacht, 1977, 64.

⁴⁷⁹ Mez, 2014, 269; Kazıcı, 2015, 216.

⁴⁸⁰ Ortaylı, 2016, 20.

⁴⁸¹ Akyüz, 2002, V, 210-211.

⁴⁸² Kuşçu, 2009, 207-229.

⁴⁸³ Nielsen, J. S. (1985). *Secular Justice in an Islamic State: Mazalim under the Bahri Mamluks, 662/1264-789/1387*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.

⁴⁸⁴ Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 132, 135, 180-182

⁴⁸⁵ Nuhoglu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 357-359.

⁴⁸⁶ Taneri, A. (2019). *Harezmsahlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 133-134.

⁴⁸⁷ Şehrâm Yüsefîfer, Âzer Celîliyân, Hûşeng Husrevbeygî, Seyyid Ebû’l-Fezî-i Rezevî. (1395/2016, Pâyîz-Zemîstân). “Bâzşenâsi-yi Târihi-yi Dîvân-i Mezâlim der Dovre-yi Miyâne û Kârkerd-i Siyâsi-yi Ân der Dovre-

söylemek gerekirse, sultanın en önemli fonksiyonlarından birisi ki bunda bozkır ve İslâmî yönetimin gelenekleri örtüşmüştü, yargıçlık yapmaktı. Her iki gelenek de sultanın halkına açık olmasını gerektirdi. Bir yargıç olarak sultanın halkla temel vasıtası mezâlim mahkemesi idi⁴⁸⁸.

Bazı yerli ve yabancı araştırmacılar, bütün siyasî ve idarî yapının hükümdarın şahsî egemenliği altında olan devlet sisteminde, baş yargıç olarak sultanın aslî görevi olarak adaleti temin etme anlayışı ile halkın toplumsal refah ve iyilik arayışında hükümdara/devlete doğrudan erişim arayışının bir seri kuruma vücut verdiğini, bunların başında da bizzat hükümdarın başkanlık ettiği dîvân-i mezâlim geldiğini belirtmişlerdir⁴⁸⁹. Dîvân-i mezâlim, sultan ile halk arasında kurulan ilişkinin de zemini olmuş ve reâyâ, bu dîvân vasıtasıyla doğrudan doğruya sultan ile iletişime geçerek sorunlarını yönetim katına iletebilmiştir⁴⁹⁰. Bilhassa, halifenin etrafında gelişen klasik teorinin aksine, sultanı merkeze alan Orta Çağ teorisinin, tam manasıyla 11. yüzyılın ikinci yarısında ortaya konulup kabul görmesine⁴⁹¹ paralel olarak değişen siyasî ve idarî şartlarla da bağlantılı olarak, sultanın, İslâmî gelenek bakımından, Hz. Peygamber ve halifelerden sonra mezâlim mahkemesi oluşturmaya en layık kişi olarak görülmesi tekit edilmiştir⁴⁹².

Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da zulme uğrayanların ve devlet memurlarından şikâyetçi olanların başvurdukları makam, sultanın bizzat başkanlık ettiği dîvân-i mezâlim idi. Selçuklu sultanı; adalet teşkilâtının başı, en büyük yargıç ve en yüksek dünyevî hâkim sıfatıyla, devletin bu en yüksek dünyevî mahkemesine başkanlık eder, burada halkın şikâyetlerini dinler, davalarına bakar ve böylece adaletin tecellisine çalışırdı. Yani, “idarî” veya “dünyevî” bir türden adalet, sultanın mezâlim mahkemesi vasıtasıyla yerine getirilirdi⁴⁹³.

yi Selcûkiyân-i Bozorg”. *Mecelle-yi Pijûheşhâ-yi Târihi-yi İrân û İslâm*, şomâre-yi nûzdeh, 267-268.

⁴⁸⁸ Lambton, 1968, V, 227.

⁴⁸⁹ İnalçık, 2017b, 19-20; İnalçık, 2017a, 96; Lev, 2020, 202; Darling, 2002, 3-4.

⁴⁹⁰ Ersan, M., Alican, M. (2017). *Sorularla Selçuklu Tarihi -Selçukluları Yeniden Keşfetmek-*. İstanbul: Timaş Yayınları, 190.

⁴⁹¹ Lambton, 1962, 99.

⁴⁹² Hüşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân. (1394/2015, Tâbistân). “Menseb-i Kâzî der Eyâlât-i Asr-i Selcûkî”. *Mutâle’ât-i Târih-i Ferheng; Pijûheşnâme-yi Encumen-i İrânî-yi Târih*, sâl-i şeşom, şomâre-yi bîst û çehârom, 77.

⁴⁹³ Bosworth, C. E. (1995b). “Saldjukids”, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, 955.

Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nin üçüncü faslını oluşturan “Zamanın padişahının mezâlîme oturması (ender mezâlîm nişesten-i pâdişâh-i vakt) ve iyi hayat sürmesine dair” adlı fasılda, dîvân-i mezâlîm konusunu müstakil olarak ele almıştır. Nizâmü'l-Mülk'e göre; hükümdar için haftada iki gün (der hefte do rûz) mezâlîme oturmaktan (bemezâlîm nişîned), haklıyı haksızdan (dâd ez bîdâd) ayırmaktan, raiyyetin sözünü (sohen-i ra'iiyet) kendi kulağı ile (bekûş-i hîşten) aracısız (bîvâsite) olarak bizzat dinlemekten başka çare yoktur (çare nîst). Yine vezir, dünyanın efendisinin mazlumları ve adalet isteyenleri (mutezellimân û dâdhâhân) haftanın iki günü huzuruna (bîş-i hîş) çağırıp, onları dinlediği haberinin ülkenin dört bir tarafına yayıldığında, zalimlerin korkup zulmü terk edeceklerini, cezalandırılma (ukûbet) korkusuyla kimsenin zulme, el uzatmaya kalkışamayacağını beyan etmiştir⁴⁹⁴. Nizâmü'l-Mülk, hükümdarlar için yaptığı bu nasihatla, tebaasının şikâyetleriyle bizzat ilgilenen erişilebilir bir hükümdar ideali çizmiştir. Meşhur vezir tarafından 11. yüzyılın ikinci yarısında bu kaydedilenler, Selçuklu öncesi nasihat literatürü ve kroniklerde de tekrar edilen bir konu olmuştur⁴⁹⁵.

Resmî vesikalar ve vekâyinâmelerden pek olmasa da, Nizâmü'l-Mülk'ün eseri dışında, Selçuklu kültür çevresinde vücuda getirilen bazı siyâsetnâmeler, şiirler ve edebî eserlerden de doğrudan dîvân-i mezâlîme delalet eden birtakım bilgi ve görüşler elde etmek mümkün olmaktadır. Mesela, 12. yüzyılda Suriye sahasında yetişen Ebû'n-Necîb Şeyzerî, devlet yönetiminin gerekleri ve yöntemleriyle ilgili olarak telif ettiği kitabında, hükümdarların, adaleti uygulayabilmeleri için on önemli haslete dikkat etmeleri gerektiğini söylemiştir. O, bunların arasında altıncı haslet olarak, hükümdarın, davacıların davalarını dine uygun olarak hükme bağlayıp, haklıyı haksızı ayırt etmesi ve zulmü ortadan kaldırması için, herhalde mezâlîmi kastederek, adalet dîvânında (dîvân-i ma'delet) oturmasını göstermiştir⁴⁹⁶. Aynı şekilde Şeyzerî, eserinin, yapılan zulümlerin ortaya çıkarılması için hükümdarın dîvân tertip etmesi hakkındaki faslında, adaleti gerçekleştirip, çeşitli halk zümreleri arasındaki ihtilafların halledilmesi ve zulüm ve haksızlıkların önlenmesinin ilk şartı olarak, hükümdarın, insaf ve adalet üzere işleyecek bir dîvân tertip etmesini belirtmiştir.

⁴⁹⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71.

⁴⁹⁵ Berkel, M. V. (2014). “Abbasid ‘Mazalim’ between Theory and Practice”. *Bulletin d'Études Orientales*, vol. LXIII, 231.

⁴⁹⁶ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 98-99.

Zira ona göre, ülkenin ıslahı ve adalet ve insaf prensiplerinin uygulama alanına konması ancak bununla tamam olabilirdi⁴⁹⁷.

Sâsânîler döneminde Pehlevî diliyle yazılmış olup, en eski Farsça tercümesinin 12. yüzyılın sonlarına tekabül eden bir zamanda yapıldığı edebî bir eserde, ülkede artan hırsızlık vakaları sebebiyle halkın, dîvân-i mezâlîme müracaat ettiğinden ve hükümdarın da bu yöndeki şikâyetleri dinleyerek, ileri gelen kimselerden oluşan bir grubu, zararı tazmin edip, kargaşayı önlemeleri ve hırsızları yok etmeleri için görevlendirdiği anlatılmaktadır⁴⁹⁸. Gaznelilerin temellerini atan Sebüktekin'in, oğlu Gazneli Mahmûd'a, devlet yönetimiyle ilgili öğütlerini ihtiva eden risalesinde, oğluna, dîvân-i mezâlîme oturmasını ve bu işte ihtiyat göstermesini tembihlemektedir. Zira ona göre, zulüm yapmış olan çok kimse huzurda kendilerinden daha mazlumu yokmuş gibi görünebileceklerdir. Bundan sonra Sebüktekin'in, mezâlîm oturumunda şikâyetleri derinliğine inceleyip bir yanlışlığa mahal vermemesi hususunda oğluna nasihatıyla risale devam etmektedir⁴⁹⁹.

Selçuklular devri şairleri de şiirlerinde çeşitli vesilelerle dîvân-i mezâlîmden söz etmişlerdir. Mesela Melikü's-Şuarâ Mu'izzî, hükümdarlıkta şu sekiz işten bahseder: Cömertlik, içki içmek, binicilik, savaş, sefer, asker teftişi, mezalim ve av⁵⁰⁰. Edîb Sâbir Tirmizî de memduhuna, savaş meydanının cesur, bezmin cömert ve mezâlîmin adil sıfatını verdiğinden söz etmiştir⁵⁰¹.

3.2.2.1.1. Dîvân-i mezâlîme müracaat: Bir şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdeti olarak dîvân-i mezâlîme dilekçe arz etmek

Dîvân-i mezâlîm müessesesinin ilk gelişme devresinde şikâyetlerin yapılması ve incelenip kararın verilmesi sözlü olarak gerçekleştirilirdi. Ancak, kurumun giderek gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı usul hâkimiyet kazanmıştır⁵⁰². Orta zamanlarda mezâlîimde dava açmanın ilk adımı, ayrıntılı olarak hazırlanmış bir dilekçe (rik'a/kısse) arz etmektir. Teoride ideal olan, halka açık kabul merasimlerinde teşkil edilen mezâlîm mahkemesine

⁴⁹⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 223.

⁴⁹⁸ Anonim, *Lûm'atü's-Sirâc li Hazreti't-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*, 1994, 162-163.

⁴⁹⁹ Merçil, E. (2014). "Sebüktegin'in Pendnâmesi". *Afganistan'da ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 149.

⁵⁰⁰ Mu'izzî, 1362/1983, 218.

⁵⁰¹ Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 113.

⁵⁰² Akyüz, 2002, V, 218.

dilekçeyle şahsen başvuru yapmaktı⁵⁰³. Bunun yanında, dîvân-i mezâlimin görev, yetki ve sorumluluk sahasına giren hususların birçoğunu kapsadığı üzere, mezâlim hâkimi re'sen harekete geçerek, tahkikat başlatıp meseleyi çözümleyebilirdi. Bu arada, *Siyâsetnâme*'de nakledilen bir hikâyede de mazlumların saraya üşüşüp feryat etmeleri üzerine hükümdarın mezâlim mahkemesi teşkil ettiğinden söz edilmiştir⁵⁰⁴.

Dilekçe arz etmek aynı zamanda bir adalet isteme âdetiydi. Hükümdar başta olmak üzere iktidar sahiplerine dilekçe arz etmek vasıtasıyla şikâyetleri bildirmek, dîvân-i mezâlimde olduğu gibi, dîvân-i mezâlim dışında da mümkündü. Bu ikinci durum, yukarıdaki ilgili bölümde ele alınmıştır. Burada, mezâlîme müracaatın da mutata bir uygulaması olmasının yanında, bir şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdeti olarak dîvân-i mezâlimde dilekçe arz etmek konusu işlenecektir.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, bu âdetin icrasını ihtiva eden hikâyeler nakletmiştir. Sâsânîler dönemine ait bir hikâyeye göre, Erdeşîr-i Bâbekân'dan Yezdicerd zamanına kadar İran hükümdarlarının bir âdeti vardı. Mihrigân ve Nevruz günü padişah kabul merasimi tertip ederdi (bâr dâdî). Bu toplantılarda kimseye engel olunmazdı. Birkaç gün önce tellal çıkartılır ve filan gün herkesin hazır olması, işini gücünü ayarlaması, dilekçelerini (kisse) yazması ilân edilirdi. O gün gelince padişah insanların dilekçelerini (kisse-yi merdomân) alır, hepsini önüne koyar, tek tek okurdu⁵⁰⁵. Vezir eserinde başka bir hikâyede ise, padişahın adalet tevzii için tellal çıkarmak suretiyle şikâyetçi olanları saraya davet ettiğinde bölge, şehir ve eyaletten sayılamayacak kadar çok şikâyetçinin saraya geldiklerinden (bedergâh âmedend) bahsetmiştir⁵⁰⁶. Böylece, çoğu zaman yeri ve zamanı belirli olan mezâlim mahkemesinin teşkil edileceği bâr-i âmmadan halkın haberdar edilmesi için şehre tellal çıkarıldığı; ilanı duyan zulüm görenlerin yine çoğu zaman saray olan mekânda belirlenen vakitte hazır bulundukları anlaşılmaktadır⁵⁰⁷.

Sultan Melikşah'ın çağdaşı olan âlim, şair ve filozof Ömer Hayyâm da *Nevrûznâme* adlı eserinde Tâhirîler zamanına ilişkin bir rivayetten söz eder. Buna göre; Abdullah b. Tâhir bir gün ordu komutanlarından birini tutuklamıştı (bâz dâşte bûd). Bu hususta kendisine söz

⁵⁰³ Nielsen, 1991, VI, 934; Berkel, 2014, 239-240.

⁵⁰⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93.

⁵⁰⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42-44 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102-104.

⁵⁰⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 29 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 88.

⁵⁰⁷ Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Meryem Yarahmedî, 1397/2018, 75.

söyleyenlerden hoşnut olmuyordu. Durum öyle bir dereceye ulaşmıştı ki herkes ondan ümidi kesmişti. Bu komutanın Fasîhe adlı bir cariyesi vardı. Bir dilekçe yazdı (kısseî neveşt) ve Abdullah b. Tâhir'in mezâlîme oturduğu (bemezâlîm nişest) gün cariyeye yüzünü kapatarak onun huzuruna gitti. Dilekçeyi vererek (kısse bedâd) efendisi için af istemiş ve bunun üzerine Abdullah b. Tâhir de komutanın serbest bırakılması emrini vermiştir⁵⁰⁸. Nizâmü'l-Mülk'ün ve Ömer Hayyâm'ın nakillerine göre, dilekçe mezâlîm mahkemesinin teşkil edildiği günden önce hazırlanır, o gün geldiği zaman da hükümdara arz edilirdi. Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar dönemlerinde de dîvân-i mezâlîmde sultana dilekçe arz etme âdeti tedavülde idi⁵⁰⁹. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu sultanının mezâlîme oturmasına dair kaleme aldığı fasılda, sultanın adalet tevdi ettiği bu zamanda, raiyyetin daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmelerinden (kısse arze kerdend), sultanın da bu dilekçelerin her biri hakkında yazılı bir kararname (der her yekî misâlî) sadır etmesinden bahsetmiştir⁵¹⁰.

Kâğıttan elbise giyerek hükümdarın huzuruna çıkmakta olduğu gibi, adalet isteyen huzurda şikâyetini arz ederken, hükümdarın kudret ve heybetinden dolayı, dilinin tutulması, heyecandan veya ağlayıp sızlamaktan halini anlatmaya takatinin olmaması ihtimaline karşılık müşteki durumunu anlatan bir dilekçeyle huzura gelirdi⁵¹¹. Gerek mezâlîme müracaatın mutlak bir uygulaması ve gerekse bir âdetin icrası olarak huzurda dilekçe arz etmenin yanı sıra, mezâlîm oturumlarında diğer birtakım zulüm görme nişaneleri ve adalet isteme âdetlerinin de yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Şair Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, *Dîvânı*'ndaki bir beytinde, zulüm görenlerin hükümdarın kapısında kâğıttan elbise giymek suretiyle beklediklerinden bahsetmiştir⁵¹². Başka bir adalet isteme âdeti olarak halinden şikâyetçi olanların zulüm, sıkıntı ve çaresizlik yüzünden hâkimlerin ilgi ve şefkatini celbetmek için uyguladıkları bir yöntem olan elbise yırtmanın da dîvân-i mezâlîmde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Lahorlu ünlü şair Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kabul merasimi (bâr) tertip edilip mezâlîm mahkemesi teşkil edildiği gün (rûz-i mezâlîm), hükümdarın huzurunda zulümden elbise yırtmaktan bahseder⁵¹³. Mâverdî de eserinin mezâlîm

⁵⁰⁸ Ömer Hayyâm, 1312/1933, 73-74

⁵⁰⁹ Ahmed Muavvaz. (2535/1977). "Dâdresî der Ahd-i Selcûkiyân ve Hârezmşâhân". *Berresîhâ-yi Târihî*, sâl-i yâzdehom, şomâre-yi do, 19.

⁵¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71.

⁵¹¹ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 74; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 72.

⁵¹² Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 225.

⁵¹³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 674.

mahkemelerinin konu edildiği yedinci faslında, vergi memurlarından şikâyetçi olarak, dîvân-i mezâlîme yırtık bir elbiseyle gelen bir kadının hikâyesini nakletmiştir⁵¹⁴.

Sultan başta olmak üzere mezâlîm dîvânı başkanları kabul merasimi tertip edip mahkeme teşkil ettikleri zaman yüksek bir mevkide oturlardı. Şikâyetçiler de şikâyet konularının yazılı olduğu dilekçelerini ya ellerinde ya da bir sopanın ucuna bağlayarak yukarı kaldırmak suretiyle mahkeme başkanının dikkatini çekerlerdi⁵¹⁵. Mahkeme başkanı da ya bizzat kendisi bunları alır ya da veziri başta olmak üzere maiyetindeki bir memura bunları toplamasını buyururdu. Nitekim Nizâmü'l-Mülk'ün, Abbâsî halifesi Me'mûn dönemine ait olmak üzere naklettiği bir hikâyeye göre, halife, bir gün sarayında mezâlîm mahkemesi teşkil etmişti. Kendisine bir dilekçe verdiler (kısse ber dâştend). Me'mûn dilekçeyi (kısse) veziri Fazl b. Sehl'e vererek, dilekçe sahibinin dileğini derhal yerine getirmesini emretmiştir⁵¹⁶. Hükümdarın başkanlık ettiği mezâlîm mahkemesinde şikâyetçilerin dilekçelerini toplayıp sultana takdim etmekle görevli olmak üzere, Hârezmşahlar zamanında kıssadâr, Memlûkler zamanında ise devâdâr adı verilen bir memurun bu iş için görevlendirildiği anlaşıyor⁵¹⁷.

Mahkeme başkanının ya bizzat ya da birini görevlendirmek suretiyle kendisine arz edilen dilekçeyi toplayıp okumasından başka, bazen de dilekçeler, tabîi sultanın izni ve işaretiyle, sahipleri tarafından huzurda şifahen okunurdu⁵¹⁸. Nitekim hükümdarların tertip ettikleri kabul merasiminde şikâyetçilerin dilekçelerini huzurda okumalarından bahsedilir⁵¹⁹. Fahrü'd-Dîn-i Irâkî, dilekçe arz etmek (kısse arze dâr) suretiyle, şikâyet beyanı yapmaktan bahseder⁵²⁰. Diğer taraftan, Bağdat'ta Abbâsî halifelerinin hilafet sarayında bizzat teşkil ettikleri mahkemelere de müracaat umumiyetle bir dilekçe ile yapılıyordu⁵²¹.

⁵¹⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 169-170.

⁵¹⁵ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 67; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 66.

⁵¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 141 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 212.

⁵¹⁷ Akyüz, 2002, V, 217.

⁵¹⁸ Mesela bkz. Fahrü'd-Dîn-i Irâkî, 1395/2016, 122; Ayrıca bkz. Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 74; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 71-72.

⁵¹⁹ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 73.

⁵²⁰ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 73.

⁵²¹ Mez, 2014, 270.

Siyâsetnâme'nin "Mazlumlari dinleyip onlara cevap vermek, adalet dağıtmak" isimli ellinci faslında Nizâmü'l-Mülk şu ifadeleri kullanmıştır: "Sarayın (dergâh) önünde her zaman şikâyetçilerden (mutezellimân) oluşan bir kalabalık bulunur. Dilekçelerinin (kısse) cevabını almış olsalar da oradan ayrılmazlar. Saraya gelen yabancı biri veya bir elçi feryatları, kargaşayı görünce, sarayda büyük haksızlıkların yapıldığını sanır. Bu kapının halka kapalı tutulması gerekir. Bütün istekler için şehirde veya bir bölgede bir yer belirlenir. Reâyâ oraya gelir, yazacaklarını yazar. Saraydan beş kişi belirlenen yere gelir; şikâyetleri dinler, cevabı ve kararnâmeyi (misâl) verirler, dilekçeleri alarak geri dönerler. Böylelikle yersiz kargaşaya, gürültüye meydan verilmez⁵²²." Christian Lange, Selçuklu vezirinin bu ifadelerini, aslında sarayın önünde üşüşen halk kalabalığından vezirin pek hoşlanmadığı, bu durumun yönetici zümre nazarında da pek hoş görülmediği şeklinde yorumlar. Öte yandan, bu ifadeden aslında İsfahân'da Selçuklu sultanlarının saray kapılarında kalabalıkların bulunduğu ve onların hükümdarlarına doğrudan ulaşım umudu taşıdığı sonucu da çıkarılabilir⁵²³.

3.2.2.1.2. Dîvân-i mezâlim vakitleri

İslâm dünyasında, dîvân-i mezâlimin teşkil edileceği zamanlar hususunda kesin ve değişmez bir uygulama yoktu. Her hükümdar, vezir veya vali ya da mezâlim mahkemesi teşkili yetkisi verilen başka devlet görevlileri, şartlara göre, belli günleri ve saatleri mahkeme teşkili için tahsis etmişlerdir. Mahkeme günleri ile ilgili uygulamalar göz önüne alınırsa haftanın her günü, haftada bir gün, haftada iki gün ve haftada üç gün şeklinde olduğu göze çarpar. Bununla birlikte, Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların daha ziyade haftanın iki gününü bu iş için ayırdıkları görülmektedir⁵²⁴. Mesela, Gaznelilerde haksızlığa uğrayanları dinlemek, onların hakkını vermek için sultanın, haftada iki kez mezâlime oturduğu anlaşılmaktadır⁵²⁵. *Târih-i Beyhakî*'nin bildirdiğine göre, Gazneli Mes'ûd, Nîşâbûr'a gelip tahta oturduğu zaman ahaliye, adaletin tam manasıyla icra edilmesi için, haftada iki defa (der hefte do bâr) mezâlim (mezâlim) teşkil edileceği, mezâlim meclisi (meclis-i mezâlim) ve sarayın kapısının (der-i serây) açık olduğu, zulme uğrayanların hiç çekinmeden gelip halini

⁵²² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 263 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 353.

⁵²³ Lange, 2008, 41

⁵²⁴ Akyüz, 2002, V, 224.

⁵²⁵ Nuhoglu, 1995, 358.

arz edebileceklerini ilan etmiştir⁵²⁶. Yine aynı eserde geçen bir kayıttta, Gazneli Mes'ûd'un bir çarşamba günü mezâlim kurduğu (mezâlim kerd) görülüyor⁵²⁷.

Selçuklu devri kaynaklarında mezâlim mahkemesinin teşkil edildiği zamanlara işaret etmek üzere, geh-i mezâlim (mezâlim vakti)⁵²⁸, hengâm-i adl (adalet vakti), rûz-i mezâlim (mezâlim günü)⁵²⁹, vakt-i dâd û hokm (adalet ve hüküm vakti)⁵³⁰ gibi tabirler kullanılmıştır.

Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün, ünlü eserinde, sultanın haftada iki gün (der hefte do rûz) mezâlîme oturması (bemezâlim nişined) gerektiğine dair ifadeleri⁵³¹ ve vekâyinâmelerde geçen bunu teyit edici nakillere istinaden, en azından Sultan Melikşah dönemine kadar, Selçuklu sultanlarının da haftanın iki günü mezâlim âdetini icra ettikleri söylenebilir. Nitekim meşhur Selçuklu tarihçisi Bundârî, Sultan Tuğrul Bey'in, mazlumların haklarını meydana çıkarmak ve adalet tevzi etmek için pazar ve çarşamba günleri mezâlim meclisi akdettiğini yazar⁵³². Diğer taraftan, Selçukluların bidayetine tekabül eden zamanlarda bazı halifelerin⁵³³, yine Eyyûbîlerde ve Memlûklerde sultanların, nihayet Türkiye Selçuklularında ise mesela I. Gıyâsü'd-Dîn Keyhusrev'in pazartesi ve perşembe günleri mezâlim mahkemesi oturumu yaptıkları (sonuncusu oruçlu olarak)⁵³⁴ ve kaynaklarda Tuğrul Bey'in de pazartesi ve perşembe günleri oruç tuttuğunun sıkça zikredilmesi⁵³⁵ bu ilk Selçuklu hükümdarının belki bazen bu günlerde de oruçlu olarak mezâlim mahkemesi teşkil ettiğini düşündürebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Vezir Nizâmü'l-Mülk, oğlu Fahrü'l-Mülk'e gönderdiği öğüt içerikli bir mektupta, oğluna, haftada bir gününü zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemeye tahsis etmesi, o gün başka bir işle meşgul olmamasını tembihlemiştir⁵³⁶. Mâverdî ise topluluğu sevk ve idareyle görevli olan şahsın, şikâyetlerle ilgilenmek ve hak arayanların hakkını iade etmek için mezâlim mahkemesi işlerine bakmak

⁵²⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî. (1383/2004). *Târih-i Beyhakî*. (nşr. Ali Ekber Feyyâz, haz. Muhammed Cafer Yâhakkî). Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 70; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî. (2019). *Târih-i Beyhakî*. (çev. N. Lûgal, haz. H. Kurlangıç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 33-34.

⁵²⁷ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 172 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 141.

⁵²⁸ Ebû'l-Ferec-i Rûnî, 1347/1968, 63.

⁵²⁹ Mu'izzî, 1362/1983, 438.

⁵³⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 41.

⁵³¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71.

⁵³² Bundârî. (1999). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. (çev. K. Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5.

⁵³³ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 135.

⁵³⁴ Akyüz, 2002, V, 224.

⁵³⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 201-202; Bundârî, 1999, 25; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 43.

⁵³⁶ Tanerî, A. (1967). "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5(8-9), 121-122.

üzere bir gün tayin etmesi, diğer günlerde de devlet işlerini yürütmesi lazım geldiğini söylemektedir⁵³⁷.

Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, Sâsânîler zamanına ilişkin olarak naklettiği bir hikâyede, Mihrigân ve Nevruz günleri hükümdarın kabul merasimi tertip ettiğini (bâr dâdî) söyler⁵³⁸. *Siyâsetnâme*'de nakledilen hikâyeler her ne kadar Selçuklular dönemi öncesine ait olsa da birçok geleneğin Selçuklular zamanında da sürdürüldüğü başka kaynaklardan da teyit edilebilmektedir. Mesela Selçuklular zamanında yetişen iki büyük şair, Nizâmî-yi Gencevî ve Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, şiirlerinde, *Siyâsetnâme*'de de zikredildiği gibi, Mihrigân ve Nevruz gibi devlet ve toplum hayatında mühim bir yer işgal eden dönemler dolayısıyla kabul merasimi tertip edilip mezâlim mahkemesinin kurulduğunu ima etmişlerdir. Nitekim mezkûr şairlerden ilki, büyük bir gün olan halkı kabul gününün (bâr) yüce Nevruz günü olduğunu söylemiştir⁵³⁹. Diğer şair ise veciz ifadelerle, hükümdarın ilkbahar gibi adalet göstermesini, aksi takdirde eylül ayına denk gelen, Nevruz'dan sonra İran'ın ikinci büyük bayramı olan Mihrigân'ın boğucu havasında mihriban hükümdarın huzuruna şikâyet (tezellum) gelineceğinden bahsetmiştir⁵⁴⁰. Bu itibarla, Selçuklu sultanlarının böyle önemli bayram günlerinde kabul merasimi tertip edip mezâlim mahkemesine oturdukları kabul edilebilir.

Mezâlim mahkemesi oturumlarının günün hangi saatlerinde olduğuna dair Büyük Selçuklular zamanına ait kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bu arada, her ne kadar şer'î mahkemelerin tertip saati kadıların kendi yetkisinde idiyse de sabah ve güneşin doğmasından sonra mahkeme oturumunun başlaması beklenirdi⁵⁴¹. Hükümdarların da daha ziyade sabah namazından sonra kabul merasimi tertip ettiklerinden bahsedilmiştir⁵⁴². Nitekim 12. yüzyıl şairi Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî'nin, zulüm görenlerin her seher vakti (her seher gâh) hükümdarın kapısında beklediklerinden⁵⁴³, 13. yüzyıl şairi Fahrû'd-Dîn-i Irâkî'nin ise karanlık bir gecenin koynunda (der dil-i şeb) dilekçe arz etmekten ve sabahleyin (sobhdem)

⁵³⁷ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 161.

⁵³⁸ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42-44 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102-104.

⁵³⁹ Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 53.

⁵⁴⁰ Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 242.

⁵⁴¹ Muhammed Hüseyin Sâket. (1382/2003). *Dâdresî der Hukûk-i İslâmî –Sirişt û Sergozeşt-i Nihâd-i Dâdresî û Sâzmânâ-yi Vâbeste ez Âğâz tâ Sede-yi Sizdehom-i Hicrî-*. Tahran: Neşr-i Mîzân, 232.

⁵⁴² Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 73.

⁵⁴³ Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 225.

de şikâyet beyan etmekten⁵⁴⁴ bahsetmesi, şer'î mahkemelerin kurulmasının ideal vaktinde, sabahın ilk saatlerinden itibaren, hükümdarın başında bulunduğu mahkemelerinin de faaliyete başladığını düşündürebilir.

3.2.2.1.3. Dîvân-i mezâlim yerleri

Selçuklu öncesi dönemlerde, dîvân-i mezâlim müessesesinin kuruluş ve tekâmül devrelerinde, mezâlim toplantıları için belirli bir yer bulunmamaktaydı. Yöneticiler kendilerine iletilen şikâyetleri her nerede olursa olsun tahkik edip karara bağlarlardı. Daha sonraları mahkemeler cami, medrese, konak gibi çok değişik mekânlarda yapılmıştır. Zamanla da, Büyük Selçuklulardan sonra, el-Melikü'l-Adil Nurü'd-dîn Zengî (ö. 1174) döneminde, dârü'l-adl⁵⁴⁵ denilen, mezâlim oturumlarına tahsis edilen özel bir yapı inşa edilmiştir⁵⁴⁶. Dârü'l-adl kurulana kadar, dîvân-i mezâlim için belirli bir mekân ayrılmamıştır⁵⁴⁷. Büyük Selçuklu sultanlarının ise payitaht başta olmak üzere, hilafet merkezi Bağdat gibi önemli merkezlerdeki saraylarda mezâlim mahkemesi oturumu yaptıkları görülmektedir. Saraydan başka, mesela saltanat otağı gibi, resmî makam veya ikametgâhta da Selçuklu sultanlarının mezâlîme oturmuş olduğu düşünülebilir. Bu durumun, sultanın, mezâlim dîvânı oluşturma hak ve yetkisi verdiği vezir başta olmak üzere, diğer devlet görevlileri için de geçerli olması muhtemeldir.

Selçuklu devri kaynaklarında, sultanın şikâyetleri dinlediği ve adalet dağıttığı bir yer adı olarak bazı tabirlere rastlanmaktadır. Sultan Sencer'in saray şairi olarak tanınan Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, sultanı övdüğü kasidelerinden birinde, din ehlinin ve dünya halkının yardımcısı ve sığınağı olan adil hükümdar olarak andığı sultanın vassallarının, mezâlimgâh diye zikrettiği, onun zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlediği ve adalet dağıttığı yerde hazır bulunduklarını söylemiştir⁵⁴⁸. Mezâlimgâh tabiri, Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâmesi*'nde de geçmektedir. Öyle ki, Gazneliler dönemine ait bir hikâyede, bir tüccar, sultanın oğlu Mes'ûd'dan şikâyetçi olarak, Sultan Mahmûd'un mezâlimgâhına gelmiştir⁵⁴⁹. Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî'yle aynı dönemde yaşayan başka bir meşhur şair Hâkânî-yi Şîrvânî de bir şiirinde,

⁵⁴⁴ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 73.

⁵⁴⁵ İslâm dünyasında dârü'l-adl için mesela bkz. Rabbat, 1995, 3-28; Kuşçu, 2009, 207-229.

⁵⁴⁶ Akyüz, 2002, V, 223.

⁵⁴⁷ Tillier, 2014a, 231.

⁵⁴⁸ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 182.

⁵⁴⁹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 264 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 354.

aynı anlamda, yani zulme uğrayanların şikâyetlerinin dinlenip adaletin dağıtıldığı yer olarak tezellümgâh sözcüğünü kullanmıştır. Nitekim o, memduhunu methederken, tezellümgâhın yapıldığı zamandan beri, ondan başka mezâlîme celbeden ve zalimi yok eden bir hükümdarın görülmediğini zikretmiştir⁵⁵⁰. Bu son şairin, tezellümgâhın inşa edilmesinden bahsederek, şikâyetlerin dinlendiği özel bir mekânı kastettiği akla gelebilirse de, mezâlîmgâh ve tezellümgâh kelimelerinin gerçekten bu yönde bir manayı mı yoksa sarayda ya da mezâlîmin teşkil edildiği başka makam veya ikametgâhta bu iş için tahsis edilen bir mekânı mı işaret ettiği açık değildir. Muhtemelen mezâlîmin teşkil edildiği mekân ya da bir mekânın içinde bu iş için ayrılan muayyen bir mahal, bu adla anılıyordu.

3.2.2.1.4. Yargı ve hüküm konusunda hükümdarlara yapılan telkin ve tavsiyeler

Selçuklu kültür çevresinde yetişen siyaset ve ahlâk teorisyenleri, sultan tarafından sadır olan kadı tayin menşûrları başta olmak üzere, yargısal-cezaî yetki ve sorumluluk verilen devlet memurlarının atamalarına ilişkin resmî vesikalarda, yargı ve hüküm konusunda mutad olarak sıkça tekrar edilen birtakım hususları, bu kez bizzat hükümdar için hatırlatmışlardır. Bu çerçevede daha ziyade dönem siyâsetnâme yazarları, hükümdarların yargı işinde, insanlar arasında hüküm verirken tâbî olmalarını ve dikkat etmelerini telkin ve tavsiye ettikleri bazı hususları eserlerinde kaydetmişlerdir.

Sûfî müellif Necmü'd-Dîn-i Dâye, hükümdarın reâyâ arasında (miyân-i reâyâ) hükmetme işini bizzat görmesi ve mümkün olduğunca halka hükmetme işini (ehkâm-i raiyyet) başkalarına devretmemesi gerektiğine inanmaktadır. Müellife göre; onun nâibleri (nuvvâb) ve devletin emîrleri (umerâ-yi devlet) halka karşı hükümdarın şahsı kadar şefkatli ve merhametli olamayacaklardır. Zira şu beş kimsede, beş gruba karşı bulunan rahmet, şefkat ve merhametin, başka kimselerde bulunmayacağını düşünüyordu: Allah'ın kuluna rahmeti, peygamberin şefkati, hükümdarın reâyâsına şefkati, anne ve babanın çocuğuna sevgisi ve şeyhin müridine olan gayreti. Necmü'd-Dîn-i Dâye sözlerine devamla, hükümdarın doğruluk ve adaletle (râstî û adl) davranmasını, meylene göre zulmetmemesi gerektiği söyler. Bu itibarla hükümdar, kendi nefesine uyup, keyfi olarak değil, şeriata göre hükmetmelidir ve bunu halk için değil, hak için yapmalıdır⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 114.

⁵⁵¹ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 235 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 341-342.

Vezir Nizâmü'l-Mülk, meşhur kitabında, Selçuklu sultanına, davalı iki tarafın huzura çıkınca (bîş âyend) birbirleri hakkında sözler söyledikleri sırada hükümdarın hangisinden yana olduğunun anlaşılmaması, aksi takdirde haklı olanın korkup, bir şey diyemeyeceği, haksız olanın da cesaretlenip, yalan konuşabileceği hususunda uyarılarda bulunmuştur. Yine vezire göre, işlerde aceleci olmaya lüzum yoktur. Bir şey duyulduğunda, bir şey olduğunda, gerçek anlaşılıp yalan ile doğru birbirinden ayrılınca kadar ağırdan almak gerekir. Acelecilik güçlülerin değil, zayıfların işidir⁵⁵².

Mâverdi de farklı eserlerinde, hükümdarın yargıda eşitliği sağlaması ve hak ile hüküm vermesi gerektiği üzerinde durmuştur. Buna göre hükümdar; halkın canları, malları, namusları, gelir ve kazançları hakkında doğru hüküm vermeli, onlara karşı zulümden ve taraf tutmaktan kaçınmalıdır⁵⁵³. Hükümdar her ne kadar üstün, öncelikli ve itaat edilen biri olsa da hukuk karşısında kendisini halkla eşit tutmalıdır. Yargı kararlarını asil-sıradan, güçlü-zayıf insan ayrımı yapmadan bütün topluma eşit biçimde vermeli ve uygulamalıdır⁵⁵⁴. el-Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûku*'nda, hükümdarın adaletle hükmetmesine ilişkin görüş ve fikirlerini ihtiva eden müstakil bir fasıl yazmıştır. O, Mâverdî gibi, alelade birinin hükümdar ile herhangi bir davası olursa, hükümdarın kendisini halktan bir birey derecesinde tutması gerektiğini hatırlatmıştır. Yine el-Gazzâlî'ye göre, hükümdar, sıradan bir insanla, tanınmış bir mevki sahibi arasındaki davada, ikisine de aynı nazarla bakmalı, yalnız birine önem vermemelidir. Aynı şekilde davalılardan birinin fakir, diğerinin de zengin olduğu davalarda zengin lehine bir tutum sergilememelidir⁵⁵⁵. İlk bölümü, hükümdar başta olmak üzere devlet adamları için öğütler ve yol gösterici ilkeler içeren *el-Fahrî*'de de benzer hususlar dile getirilmiştir: “Halkın hükümdar üzerindeki haklarından biri, kuvvetli olandan zayıf olanın hakkını almak, böyle kişileri cezalandırmak, yardım isteyeneye yardım etmek, uzak ile yakın, itibarlı ile itibarsız arasında eşit davranmaktır⁵⁵⁶.”

Tuhfetü'l-Mülûk yazarı, hükümdarlığın gereği olarak saltanat müddetince yerine getirilmesinin olmazsa olmaz olduğuna inandığı on kural arasında, yargı talebinde adil davranmayı da zikreder⁵⁵⁷. Şeyzerî de hükümdarın amacının, mazlumların davasını incelemek ve haklarını almak, bu doğrultuda emrolunduğu gibi adaletle hükmedip,

⁵⁵² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 143 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 214.

⁵⁵³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 229.

⁵⁵⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 129-130.

⁵⁵⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 119-120.

⁵⁵⁶ İbnü't-Tıktakâ, 2016, 39.

⁵⁵⁷ Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî, 2002, 61, 63.

sakındırıldığı gibi de zulümden kaçınmak olması lazım geldiğini hatırlatır⁵⁵⁸. Bu şekilde zengin-fakir, asil-sıradan, büyük-küçük, uzak-yakın gibi ifadelerle simgeleştirilen, kısacası bütün halk tabakaları arasında hükümdarın doğruluk ve eşitlikle hüküm vermesinin lüzumuna dair açıklamalara, dönemin hemen hemen her siyaset ve ahlâk kitabında rastlamak mümkündür⁵⁵⁹.

Nazariyecilerin bu ve buna benzer söylemlerinin, A. K. S. Lambton'un ısrarla üzerinde durduğu gibi, salt teorik bir çerçeve çizdiğini, sultanların keyfî eylem ve adaletsizlikleri karşısında, yazarların çoğunlukla yapabilecekleri tek şeyin bir ideali işaret etmek olduğunu belirttiğini⁵⁶⁰ daima göz önünde tutmak gerekmektedir. Bununla birlikte, pratiğin, belirtilenlerin tamamen aksi bir yönde geliştiğini de söylemek tabîi mümkün değildir.

3.2.2.1.5. Büyük Selçuklu sultanlarının dîvân-i mezâlim teşkili ve hükmün isdarı

Selçuklu devri kaynaklarında dîvân-i mezâlim, çoğu zaman tek başına mezâlim⁵⁶¹ kelimesiyle karşılanmıştır. Bunun yanında zaman zaman bu manada dîvân-i ma'delet (adalet dîvânı)⁵⁶², meclis-i mezâlim (mezâlim meclisi)⁵⁶³ gibi terkipler de kullanılmıştır. Öte yandan, özellikle şiirlerde, bâğ-i mezâlim (mezâlim bağı)⁵⁶⁴ gibi edebî ifadelere de rastlamak mümkündür. Dîvân-i mezâlim teşkil etmek ise çoğunlukla, bemezâlim nişesten ya da öneksiz mezâlim nişesten (mezâlîme oturmak)⁵⁶⁵ veya mezâlim kerden⁵⁶⁶, mezâlim sâhten⁵⁶⁷ (mezâlim teşkil etmek) şeklinde zikredilmiştir. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde geçen bir

⁵⁵⁸ Zencânî, 2005, 108.

⁵⁵⁹ Mesela bkz. Muhammed b. Turtûşî, 1995, 162; Yûsuf Has Hâcib, 1974, 375, b. 5197.

⁵⁶⁰ Lambton, 1988a, 30.

⁵⁶¹ Mesela bkz. Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 211; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 136; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 70 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 33-34.

⁵⁶² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 98-99.

⁵⁶³ Mesela bkz. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 162-167; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 76-79; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 70 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 33-34.

⁵⁶⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 294.

⁵⁶⁵ Mesela bkz. Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71; Ömer Hayyâm, 1312/1933, 73-74

⁵⁶⁶ Mesela bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 172 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 141.

⁵⁶⁷ Mesela bkz. Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93.

hikâyede de mezâlim oturumunu, mezâlim adaletini (dâd-i mezâlim) yerine getirmek şeklinde ifade etmiştir⁵⁶⁸.

Adalet teşkilâtının başı olarak en yüksek hâkim sıfatıyla Büyük Selçuklu sultanları daha devletin teşekkül zamanlarından itibaren dîvân-i mezâlîme bizzat başkanlık etmişlerdir. Büyük Selçuklu sultanı tarafından teşkil edilen mezâlim mahkemesine dair ilk somut örnek, 1038 yılında Tuğrul Bey tarafından kurulan mahkemedir. Selçuklu beyleri bu yıl içerisinde Gaznelilere karşı kazandıkları Serahs zaferinden sonra teşkilâtlanma ve ülkeyi hanedan üyeleri arasında taksim etme yoluna gitmişlerdi. Bu itibarla, Tuğrul Bey’e bırakılan Nîşâbûr henüz ele geçirilmemişti. Buranın fethi için İbrahim Yınal görevlendirildi. Adı geçen hanedan üyesi, Nîşâbûr’u Tuğrul Bey adına teslim aldıktan sonra, Tuğrul Bey, birtakım hükümdarlık sembolleriyle şehre girdi. Tuğrul Bey buraya hâkim olur olmaz devlet adamlılığı bilinci ve sorumluluğuyla hareket edip, kaynağın ifadesiyle, Sultan Mes’ûd’un saraydaki tahtına oturduğu halde, Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek haftanın iki gününü halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya (mezâlim) ayırmıştır⁵⁶⁹. Selçuklulara dair bilgiler veren bir kaynak, Tuğrul ve Çağrı beyleri kastederek, devletlerini kurmalarını müteakip, Horasan halkının Gaznelilerden sonra yargıçlık işlerini (dâverîhâ) onların önüne (pîş-i îşân) getirdiklerinden bahseder⁵⁷⁰. Tuğrul Bey’in ilk kez Nîşâbûr’da başlattığı mezâlîme oturma âdetini saltanatının devamındaki dönemlerde de sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁵⁷¹. Öte yandan, bazı muahhar kaynaklarda geçen, mesela “adalet ve ihsan sofrası yaymak”, “adalet dağıtmak” gibi birtakım ifadelerin, hadiselerin gelişiminin de uygun olduğu göz önüne alınıp, mezâlim mahkemesi teşkiline işaret ettiği kabul edilecek olursa, Dandanakan galibiyetini müteakip hâkim olduğu Merv’de Çağrı Bey’in ve çeşitli vesilelerle Nîşâbûr’da Sultan Alp Arslan’ın da mezâlîme oturduğu söylenebilir⁵⁷².

Sultan Melikşah’ın da dîvân-i mezâlim oluşturduğuna dair bazı alametler vardır. Şöyle ki, Mart/Nisan 1087’de muhteşem bir alayla halifelik merkezi Bağdat’a vasıl olan ve büyük bir törenle karşılanan Sultan Melikşah, sultanlık sarayında (dârü’l-memleke) ikamete başlamıştı. XI. yüzyıl Selçuklu tarihinin mühim bir kaynağı olan *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân* isimli eserin müellifi Sıbt’ın ifadelerine göre, bu sırada sultan, halktan zulüm

⁵⁶⁸ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 141 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 212.

⁵⁶⁹ İbnü’l-Esîr, 1987, IX, 350.

⁵⁷⁰ Yahya b. Abdü’l-Latîf el-Hüseynî el-Kazvînî. (1315/1936). *Ketâb-ı Lubbü’t-Tevârih*. (nşr. Seyyid Celâleddîn Tehrânî). Tahran: Neşriyât-i Muesseseye-yi Hâver, 104-105.

⁵⁷¹ Bundârî, 1999, 5, 25; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 43; İbn Kesîr, 1995, XII, 201-202.

⁵⁷² Mesela bkz. Mîrhând, 2015, 58-59, 104, 110.

ve kötülük görenlerin şikâyetlerini dinlemiş ve gerekli takibatta bulunmak suretiyle, zulmün önüne geçmiştir. Böylece, sultanın adaleti sayesinde Bağdat'ta hiçbir zaman görülmediği şekilde asayişin sağlandığı tarih kitaplarında kaydedilmiştir⁵⁷³. Diğer yandan, Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, Gazneli Sultan Mahmûd'un mezâlim mahkemesi kurduğundan bahsettiği bir hikâye anlattıktan sonra, mutat bir biçimde kendi fikirleri doğrultusunda, hükümdarın adaletin tevzii ve mezâlim ile ilgili olarak nasıl davranması gerektiği hususunda müşahedelerini sıralamış ve Sultan Melikşah'ı kastederek şu ifadeleri kullanmıştır: "Böyle hikâyeler çoktur. Âlemin efendisi şunu bilmelidir. Padişahlar adalette (adl), insafta (insâf) ve doğrulukta (râstî) nasıldı? Neler düşündüler de mazlumların hakkını verdiler? Bozguncuları yeryüzünden temizlemek için hangi tedbirleri aldılar? Padişahların sağlam görüş ve tedbiri, bin kişilik orduya bedeldir. Hamdolsun bizim padişahımızın bütün bu özelliklere maliktir⁵⁷⁴." Ayrıca Şair Mu'izzî de kasidelerinden bir beyitte, Sultan Melikşah'ın, bezm gününde gamı ortadan kaldırıp neşeyi hâkim kıldığı, kabul gününde (rûz-i bâr) ise zulmü ortadan kaldırıp adaleti ispat ettiğinden söz etmiştir⁵⁷⁵. Kaynaklarda rastlanan bu bilgilerin, Sultan Melikşah'ın mezâlimine tekabül ettiği düşünülebilir⁵⁷⁶. Bununla beraber, tersine bir düşünceyle, özellikle Melikşah'ın veziri Nizâmü'l-Mülk'ün, sultana, uygulanması gereken ancak ihmal edilen bir konuyu hatırlatma gayesi içinde olduğu da akla getirilebilir. İranlı araştırmacı Ahmed Muavvaz, Tuğrul Bey ve Melikşah'ın dîvân-i mezâlim işlerinin çoğunu bizzat icra ettiklerini, diğer sultanlar ise dîvân işini ya kendi yakınlarına ya da vezirlere veya emîrlere havale ettiklerini öne sürmüştür⁵⁷⁷. Bu arada, galiba Sultan Muhammed Tapar da mezâlime oturuyordu⁵⁷⁸. Mu'izzî gibi, Sultan Sencer'in saray şairlerinden olan Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî'nin, *Dîvânı*'nda bir beyitte, adil olarak andığı Sencer'in vassallarının, onun zulme uğrayanlara adalet dağıttığı yerde (mezâlimgâh) hazır bulunduklarını söylemesi, Sencer'in de mezâlim mahkemesi teşkil ettiğine dair bir fikir verebilir⁵⁷⁹. Zira bu tabirin, *Siyâsetnâme*'de kaydedilen bir hikâyede de geçtiği yukarıda zikredilmiştir.

⁵⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 275; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 151.

⁵⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 86-90 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 151-156.

⁵⁷⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 92.

⁵⁷⁶ Ayrıca bkz. Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 132-133.

⁵⁷⁷ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 19.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 418; Bundârî, 1999, 94. ayrıca bkz. Merçil, 2015, 133; Hasan İbrahim Hasan, 1986, VI, 45.

⁵⁷⁹ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 182.

Tüm bunlarla beraber kaynaklarda, hemen her Büyük Selçuklu hükümdarı için çeşitli vesilelerle kişi veya grupların şikâyetlerini dinleyip ölüm dâhil hükümler verdiklerinden sıkça bahsedilmektedir. Bunların doğrudan ve açık olarak mezâlim mahkemesinde vuku bulup bulmadığı belirtilmediği gibi, mahkeme mahiyeti ve usulü, hatta yargılama yapılıp yapılmadığı çoğu zaman anlaşılamamaktadır.

Hüküm konusuna gelince; hemen aşağıda da ayrıca belirtileceği üzere, hükümdarların dîvân-i mezâlimde yanlarında bulundurmaları gereken bir dizi görevliler zikredilmiştir. Bunlardan bir grup, meseleleri hallederken hükümdarın danışabileceği kadılar, fakihler ve müftülerdi. Bir Şâfiî fakih olan el-Gazzâlî, sultanın hüküm verebilmek için fakihlere muhtaç olduğunu belirtir. Çünkü onların derlediği kanunlarla hükmedecektir⁵⁸⁰. Diğer taraftan, el-Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûku*'nda, hükümdarın ilmini artırmak istediği takdirde fıkıh öğrenmesini söylemiştir. Her insana güzellik katan bu ilimden, ona göre, hükümdarlar müstağni olamazlar ve onlar bu fazileti edinmeye bütün insanlardan daha layıktır. Zira hükümdarlar zulüm görenleri koruyup kollamak, onların davalarını halletmek, şikâyetlerini ve şahitliklerini dinlemekle mükelleftir. Hükümdarın zekât, sadaka, miras, alışveriş, nikâh, ganimet taksimi gibi konularda hüküm vermesi icap edebilir. Bu hususlarda başvurulması gereken kaynak fıkıh ilmidir. Bu ifadelerinden sonra el-Mâverdî, ortaya çıkan her durum ve meselede hükümdarın kadılara, fakihlere ve müftülere başvuramayacağından dolayı fıkıh öğrenmesinin yerinde olacağı görüşündedir⁵⁸¹. Ebû'n-Necîb Şeyzerî ise hükümdarın şer'î hadlerin uygulanması konusunda yeterli fikhî bilgiye sahip olması gerektiğini bildirir⁵⁸².

Teoride hükümdardan şeriata uygun hükümler vermesi bekleniyordu. Hukuken hükümdarın belirli sınırlar içinde takdir hakkı bulunuyordu. Şeriat, yargı erkinin başı olan ve görevi de hukuku uygulamak olan hükümdarın gücünü sınırlıyordu. Pratikte ise hükümdarın şer'î hukuka bağlılığı sembolik kalmıştı. Şeriatı etkin kılmak için herhangi bir yol ihdas edilmemişti. Bununla birlikte, hiçbir hükümdar şer'î hukuka karşı gelmemişti. Diğer bir deyişle, onu reddetmemişti ya da onun üstünlüğüne meydan okumamıştı⁵⁸³. Sultanın yanında şer'î memuriyeti haiz kişi ve grupların bulunması gerektiği belirtilmekle beraber, pratikte tabîi nihai karar hükümdara aitti ve onun şahsî ve devlet menfaatleri

⁵⁸⁰ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, I, 100.

⁵⁸¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 238-239.

⁵⁸² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 75.

⁵⁸³ Lambton, 1988b, 69-70.

dairesinden pek çıkmayacağı malum olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hükümdar, hüküm verirken, şer'î hukuktan ziyade devlet prensiplerine ve menfaatlerine bağlı olabilecektir⁵⁸⁴. Zaten Selçuklular zamanında siyasî menfaat kavramının önemi, hukukçuların ve siyaset kuramcılarının yazılarında da açığa çıkmıştı⁵⁸⁵. Fuad Köprülü'nün tabiriyle, bu mahkemelerin geleneklere ve devletin örfî kanunlarına göre hüküm verdiği pek tabiidir⁵⁸⁶. Mesela Mehmet Altay Köymen nazarında, Tuğrul Bey şahsen koyu bir Müslüman olmasına rağmen, dini devlet işlerine karıştırmamaya itina gösteriyordu. Görünüşe göre, o, kararlarında İslâm hukukundan ziyade, Türk yasa ve törelerini göz önünde bulunduruyordu. Öte yandan, mezkûr yazar, bu durumun Selçuklu hanedanının takip ettiği adlî siyasette de görmenin mümkün olduğunu öne sürmüştür⁵⁸⁷. Bazı araştırmacılar, mezâlim mahkemesinin bu niteliklerini göz önüne alarak, egemen sınıfların kendi çıkarlarına çok fazla bağlılığından ötürü, etkili bir toplumsal adalet aracı olduğundan şüphe duymuşlardır⁵⁸⁸. Bazı araştırmacılar ise Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere, Büyük Selçuklu devlet adamlarının, dîvân-i mezâlim teşkilinden esas hedefin ve asıl kaygının bireysel ve içtimaî adaleti sağlamaktan ziyade, sultanın otoritesini güçlendirmek ve idarenin rolü ve önemini aşikâr etmek olduğuna inandıklarını iddia etmişlerdir⁵⁸⁹. Bu arada, örfî hukukun, kendine özgü bir yapıya sahipse de, fıkıhtan bütünüyle bağımsız olmadığı da belirtilmelidir. Büyük Selçuklularda şer'î hukukun yanı sıra kullanılan, siyasal ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir etkisi bulunan örfî hukuk, genel manada şer'î kaideler ile uyumlu olan bir hukukî yapıya işaret etmekteydi⁵⁹⁰.

Büyük Selçuklularda hukukî düzen hakkında müstakil bir tetkik kaleme alan İranlı araştırmacı Nâsir Sidkî, dîvân-i mezâlimde siyasî ve idarî ithamlar ve suçlarla ilgilenme hususunda müşahhas hukukî kaynaklar olmamasının da yol açtığı boşlukta, sultanın hüküm verirken, siyasî ortamdan, hanedan üyeleri, saray ve hükûmet memurlarının ilişkilerinden ve entrikalarından etkilendiğini düşünmüştür. Ona göre; bunlarla beraber sultanın hâlet-i rûhiyesi de kararlarına tesir ediyordu. Nitekim sultanın içinde bulunduğu, ruhen tutukluluk, içine kapanma, bir şey düşünmeye ve söylemeye isteksizlik olarak tanımlanan kabz hali ve

⁵⁸⁴ Tillier, 2014a, 230-231; Lange, 2008, 40.

⁵⁸⁵ Lange, 2008, 40.

⁵⁸⁶ Köprülü, 2005a, 30.

⁵⁸⁷ Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 134.

⁵⁸⁸ Lange, 2008, 40 not 80.

⁵⁸⁹ Lambton, 1988b, 79; Lambton, 1991, VI, 13; Şehrâm Yüsefifer, Âzer Celîliyân, Hûşeng Husrevbeygî, Seyyid Ebû'l-Fezî-i Rezevî, 1395/2016, 267.

⁵⁹⁰ Ersan, Alican, 2017, 187, 189-190.

ümitle dolma, ruhen genişlik ve coşkunluk, anlama ve kavramada açılma şeklinde tanımlanan bast hali, sultanın maiyeti tarafından dikkatle gözlemleniyordu. Nâsir Sidkî'ye göre; dîvân-i mezâlimde daha ziyade töhmet altında bırakılan ya da suçu sabit olan nüfuzlu şahsiyetler ve devlet memurları hakkında hüküm sadır oluyordu. Sultanın manevî durumuna vâkıf olan saray ve hükûmet yetkilileri, onun haline göre, kendi rica ve isteklerini söz konusu ederler ya da sultanın ilgi ve dikkatini muhaliflerine yöneltirlerdi⁵⁹¹.

Mezâlim oturumları çoğunlukla tek celse halinde yapılır; karar aynı gün verilirdi. Ancak bazı özel durumlarda, gerekli görüldüğü takdirde, kararın verilmesi başka bir duruşmaya ertelenebilirdi⁵⁹². Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün çeşitli vesilelerle nakledilen iki farklı yerdeki ifadelerine istinaden, hükümdarın, mezâlim oturumunda kendisine arz edilen şikâyet dilekçelerine cevabı ve mahkeme hükmünü yazılı bir kararnâme (misâlî) sadır etmek suretiyle bildirdiği söylenebilir.

3.2.2.1.6. Dîvân-i mezâlim görevlileri

Sultanlar, mezâlim mahkemesine bizzat başkanlık etmelerinin yanı sıra, bu vazife için üst düzey devlet görevlilerini de yetkilendirirlerdi⁵⁹³. Sultan, baş yargıç olarak, şeriatın ideal sistemine göre, görevini nasıl kadılara devrediyorsa; daha ziyade idarî yargıyı ifa eden dîvân-i mezâlimdeki görevini de merkezde ve eyaletlerde vekilleri vasıtasıyla yerine getirirdi⁵⁹⁴. Zaten bilhassa 11. yüzyıldan itibaren, mezâlim mahkemeleri, artan bürokratikleşme ile karakterize edilmeye ve farklı yetkililerin sorumluluğuna tevdi edilmeye başlanmıştı⁵⁹⁵. Tuğrul Bey döneminden başlayarak Büyük Selçuklu sultanları, bizzat dîvân-i mezâlime başkanlık etmelerinin yanında çoğunluğu, merkezde ve bilhassa taşrada mezâlim mahkemesi başkanlığı görevini üst düzey devlet memurlarına da devretmişlerdir. Bununla aynı zamanda meselelerin çözümü için insanların devlet merkezindeki izdihamının önüne geçmek de amaçlanmıştır. Böylece merkezdeki mezâlimin yükü hafifletiliyor, bununla birlikte mahallî mezâlim mahkemelerinde çözilemeyen meseleler merkeze intikal ettirilebiliyordu⁵⁹⁶. Kaynaklardaki somut misaller göz önüne alınacak olursa, Selçuklu

⁵⁹¹ Nâsir Sidkî. (1388/2009, Pâyîz). “Berresî-yi Sâhtâr û Mâhiyyet-i Nizâm-i Hukûkî-yi Devlet-i Selcûkî”. *Pijûheşhâ-yi Târîhî (İlmî û Pijûheşî)*, dovre-yi cedîd, şomâre-yi se, 49.

⁵⁹² Akyüz, 2002, V, 228.

⁵⁹³ Bosworth, 1995b, VIII, 955.

⁵⁹⁴ Lambton, 1968, V, 269; Merçil, 2015, 132; Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi -Siyaset, Teşkilât ve Kültür-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 510.

⁵⁹⁵ Tillier, 2014a, 231.

⁵⁹⁶ Nâsir Sidkî, 1388/2009, 51.

sultanlarının mezâlim görevinin yürütülmesi hususunda yetki ve sorumluluk verdiği kesin olarak bilinen mansıp sahipleri vezir, vali (melik-vali, emîr-vali), amîd, mukta', kadî'l-kudat ve kadıdır. Bunlarla birlikte, Selçuklu taşrasında reisin de mahallî dîvân-i mezâlîme başkanlık ettiği kuvvetle muhtemeldir. Hususiyetle Selçuklu veziri merasimlerde, yabancı hükümdarlar ve vassallarla münasebetlerde olduğu gibi, mezâlim dîvânında da Selçuklu sultanının mutlak vekiliydi⁵⁹⁷. Mezkûr makam sahiplerinin, tabîi sultan adına, yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları kapsamında dîvân-i mezâlim teşkiline dair vazifeleri, bu çalışmanın ilgili kısımlarında ele alınmış olduğundan, burada ayrıca açıklanmamıştır. Öte yandan, Sultan Sencer devrine ait bir melik-vali tayin menşûrunda, Selçuklu eyaletinin en yüksek hâkimi durumunda olan valinin nezaretinde görev yapan, sâhib-i dîvân-i mezâlim denilen bir memur zikredilmiştir. Bunun aynı unvanla bazı Türk-İslâm devletlerinde de görülen özel bir mezâlim memuruna mı işaret ettiği, yoksa Selçuklu taşrasında mahallî dîvân-i mezâlim teşkili yetkisine sahip bir mansıp sahibinin mezâlim mahkemesi başkanlığına mı işaret ettiği açık değildir. Bununla birlikte, Selçuklu melik-valisinin vazife sahası dâhilinde, dîvân-i mezâlim teşkili için görevlendirilen özel bir memur olması daha muhtemel görünmektedir. O halde, bu görevlinin doğrudan Selçuklu sultanı tarafından mı, yoksa eyalet valisi tarafından mı tayin edildiği de vesikadan anlaşılamamaktadır. Ayrıca her Selçuklu eyaletinde böyle bir makam ve görevlinin mevcut olup olmadığı da malum değildir. Resmî vesikadan elde edilen bilgilere göre, valinin yargılamayla ilgili konularda sâhib-i dîvân-i mezâlîmi uyarma hakkı vardı. Nitekim menşûrda, Gürgân valisi olarak atanan Melik Mes'ûd'a, şikâyetçilerin sözünü dinlemede (istimâ'-yi sohen-i mutezellimân) uyanık (muteyakkiz û mutenebbih) olması, müphem meselelerin aslına vâkıf olmada gereğini yapması, mazlumun hakkını zalimden alması ve adaleti yerine getirmesi, meyil (meyl), tarafgirlik (muhâbâ), yordakçılık (mudâhene) ve ikiyüzlülüktan (riyâ) kaçınması hususlarında mezâlim dîvânı başkanına (sâhib-i dîvân-i mezâlim) nasihat edip ikazlarda bulunması buyurulmuştur⁵⁹⁸. el-Mâverdî, bir şahsın özel olarak dîvân-i mezâlim işlerine bakmak üzere görevlendirilmesi durumunda, bu şahsın haftanın her günü mezâlim vazifesini yerine getirmesi gerektiğini beyan etmiştir. Böylece halkın şikâyetten, kötülükleri aksettirmekten çekinmeleri, yüksek devlet memurlarını fazla meşgul etmeleri önlenmiş olacaktır⁵⁹⁹.

⁵⁹⁷ Klausner, 2019, 67; Lambton, 1968, V, 227, 248; Horst, 1964, 26; Köymen, 2018c, I, 644; Kurpalidis, 2011, 84.

⁵⁹⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115-116; Ünal, 2014, 69-70.

⁵⁹⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 161.

Esas itibariyle Selçukluları konu edinen *Râhatü's-Sudûr* ve *Âyetü's-Sürûr* adlı eserleriyle meşhur olan tarihçi Râvendî, İslâm ülkelerinde memleketin nizamının dört kişide arandığını söylemiştir. Müellife göre; taht nasıl dört ayak üzerinde duruyorsa, hükümdarlık ve devlet işi de bu dört kişi sayesinde düzgün ve sağlam bir şekilde yürüyordu. Râvendî, bunların kadı, sâhib-i dîvân, vezir ve vekiller ile hâcibler olduğunu belirtmiştir. O, bu grupları kısaca tanıtırken, ikinci sırada zikrettiği ve sâhib-i dîvân olarak andığı mansıp sahibini, “zulme uğrayanların hakkını zalimden, zayıfın hakkını kuvvetliden alan (sâhib-i dîvânî ke dâd-i mazlûm ez zâlim û insâf-i ze'îf ez kavî besitâned)” olarak nitelemiştir⁶⁰⁰. Müellifin tanımlamasına da uygun olarak, Râvendî'nin söz ettiği bu devlet görevlisinin, hemen yukarıda bahsedilen menşûrda geçen sâhib-i dîvân-i mezâlimle aynı görevli olduğu akla gelebilir. Eğer böyleyse onun devlet teşkilâtında ve devletin ve ülkenin nizamının sağlanmasında ne kadar önemli bir yetkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan bu tabir, dîvân-i mezâlim teşkili için görevlendirilen özel bir memura değil, dîvân-i mezâlim teşkili yetkisine sahip muayyen bir mansıp sahibinin mezâlim mahkemesi başkanlığına delalet etse bile, bu kez de şahıslardan ziyade bir kurum olarak mezâlimin önemine işaret ettiği yönünde bir kanaate varılabilir. Râvendî, saltanatın ve devletin üzerinde durduğu dört ayağın ilk ikisi olarak, adalet teşkilâtı mensubu olan ve aynı zamanda şer'î ve örfî yargıyı idare eden iki ayrı makama, kadıya ve sâhib-i dîvâna işaret etmektedir. Bu suretle o, bu ikisini, biri hükûmet teşkilâtının diğeri de saray teşkilâtının başı olan iki makam sahibinin, vezirin ve hâcibin önünde zikretmek suretiyle adalet yönetimine ve adalet teşkilâtına verilen önemi gözler önüne sermektedir. Öte yandan, kaside şairlerinden Ferruhî-yi Sîstânî, bir beytinde, dîvân-i mezâlim başkanlığını ifade ettiği üzere sadr-i mezâlim terkiibini kullanmıştır⁶⁰¹.

H. F. Amedroz ve A. K. S. Lambton, sultanın dîvân-i mezâlim teşkiline yönelik yaptığı yetki devirleriyle birlikte, önceki dönem hükümdarlarında olduğu gibi, Selçuklular döneminde de, mezâlim mahkemelerinin sultana şahsen istisnai bir müracaat değil, yerleşmiş bir uygulamaya göre ele alınmak üzere temsilcilerine günlük bir başvuru haline geldiğini öne sürmüşlerdir⁶⁰². Bu arada İslam hukukçuları, mezâlim mahkemesinde yargı fonksiyonunu ifa edecek şahısların sahip olması gereken şart ve nitelikleri belirtmişlerdir.

⁶⁰⁰ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 386-387 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, II, 356.

⁶⁰¹ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 94.

⁶⁰² Amedroz, H. F. (1911). “The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 655; Lambton, 1968, V, 227-228.

Buna göre, mezâlim mahkemesi başkanlığı yapacak olan kişinin kudretli, emirlerinde tesirli, nüfuz sahibi, azametli, dürüst, tamahkâr olmayan ve takva sahibi olması icap etmektedir⁶⁰³.

Bazı İslâm hukukçuları ve siyâsetnâme yazarları kaleme aldıkları eserlerinde, hükümdarların mezâlim mahkemesi teşkil ettiklerinde yanlarında bulundurmaları gereken bir dizi görevlileri zikretmişlerdir⁶⁰⁴. Müelliflere göre, ancak bunların varlığıyla dîvânda düzen ve ahenkli çalışma sağlanabilecek ve hükümdar bunlar olmadan dîvân işlerini hakkıyla yerine getiremeyecektir. Bunlardan biri, mahkemenin güvenliğinin sağlanmasını temin etmenin yanında, kuvvetli ve cüretlileri dizginlemek, onları dîvâna, duruşmaya getirmekle vazifeli olan adlî kolluk kuvvetleridir (el-evân). Bir diğeri, ihtilaf konusunun çözümünde hükümdara âdeta bir danışmanlık vazifesi gören kadılar, fakihler ve müftülerdir. Kadılar başta olmak üzere davaların hallinde uzman ve tecrübeli olan bu taife, aynı zamanda şer'î kanunlara vukufiyetleri dolayısıyla, meselelerin çözümünde hükümdarın müracaat mercii idi. Mahkeme oturumlarında kadıların bulundurulması dîvân-i mezâlimin karakteristik bir unsuruydu⁶⁰⁵. Ömer b. Muhammed el-Bistâmî (ö. 1072/1073), dîvân-i mezâlim erkânından idi⁶⁰⁶. Bâtînilikle itham edilip suçu delillerle ispat edilen Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün idam kararının, Bundârî'nin ifadelerine bakılırsa, Sultan Muhammed Tapar'ın başkanlık ettiği dîvân-i mezâlimde verilmiş olması muhtemeldir. Bundârî'ye göre vezir, elleri ve ayakları kelepçelenmiş olduğu halde, sultan sarayında, kadının da hazır bulunduğu ümerâ önünde yargılanıp idam cezasına çarptırılmıştır⁶⁰⁷. Öte yandan, *Siyâsetnâme*'de, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, eski İran hükümdarlarının teşkil ettikleri mezâlim mahkemelerinde, kadı'l-kudat demek olan mübed-i mübedânın da hükümdarın yanında oturmak suretiyle hazır bulunduğunu söylemesi dikkat çekicidir⁶⁰⁸. A. C. S. Peacock mezâlim mahkemesine fukahânın da katılabildiğini belirtmekle birlikte, böyle bir mecburiyetin ise bulunmadığını söylemiştir⁶⁰⁹. Mezâlim mahkemesinde görevli olarak belirtilen başka bir grup da kâtiblerdir. Kâtibler, dava taraflarının ifadelerini zaptederler; mahkeme zabıtlarını tutup, aynı zamanda muhafaza ederler; yine hükümleri kayda geçirirlerdi. Mezâlimde hüküm yazılı bir kararnâme (misâlî) sadır edilmek suretiyle

⁶⁰³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 156; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 73.

⁶⁰⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 161-162; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 76; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 226-227.

⁶⁰⁵ Akyüz, 2002, V, 216.

⁶⁰⁶ Köymen, 2011a, III, 479 not 76.

⁶⁰⁷ Bundârî, 1999, 94.

⁶⁰⁸ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 43 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 103.

⁶⁰⁹ Peacock, 2020, 176.

bildiriliyordu. İhtimal odur ki bu kararnâmeleri mezâlim mahkemesi kâtipleri hazırlıyordu. Dîvân-i mezâlimde hükümdarın yanında bulunanlar olarak gösterilen başka bir taife de bilirkişiler olarak nitelendirilebilecek olan mahalin yaşlı, tecrübeli ve dürüst şahsiyetleriydi. Bunlar şahitler (eş-şuhûd) olarak, görevleri, hükümdarın verdiği kararın hukuka uygunluğuna şahitlik etmek ve ihtilaflı taraflar ve hadise hakkında görgü ve bilgisi olup hükümdara bu konuda bilgi vermek olan kişilerdir⁶¹⁰. Beşinci ve son zikredilen grup ise devlet büyükleridir ki, bunların bulunmasından devletin ve hükümdarın heybeti ve otoritesinin doğup, mahkemeye gelen hasımlardan zalim olanlara korku vereceği, onları hak ve doğruluğa meylettireceği, mazlumlara da kuvvet ve yardım kaynağı olacağı belirtilmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'de Sâsânîler ve Gazneliler dönemine ait olmak üzere aktardığı ve konusu mezâlim mahkemesi olan iki ayrı hikâyede de mecliste bütün devlet büyüklerinin (bozorgân) hazır bulunduğu, hükümdarın tahtına oturarak meclise hitap ettiği ve mezâlime intikal eden meseleyi devlet büyüklerine beyan ettiği işlenmiştir. Bu hikâyelerin birinde devlet büyükleri, mezâlim sanığına şefaatte bulunmuşlar, bu da hükümdar tarafından şartlı olarak makbul görülmüştür⁶¹¹. Büyük Selçuklularda mezâlim mahkemesine iştirak eden devlet büyüklerinin kim oldukları hususunda bilgi noksalığı mevcuttur. Dîvân-i mezâlim hakkında müstakil bir araştırma yapan Vecdi Akyüz, bazı kaynaklarda geçen “devlet büyükleri”, “ileri gelenler” şeklinde ifadelerin, hem hükümdarın yakınlarını veya saray hizmetlilerini; hem de vezir, kadı vs. yüksek devlet memurlarını işaret edebileceğini belirtmiştir⁶¹². Nitekim *Siyâsetnâme*'de Nizâmü'l-Mülk, Abbâsîler devrine ait olduğu halde anlattığı bir hikâyede, halifenin başkanı olduğu mezâlim mahkemesinde, vezirin de bulunduğunu ifade etmiştir⁶¹³.

Diğer taraftan, yine *Siyâsetnâme*'de geçtiği üzere, hükümdarın kabul merasimi tertip edip mezâlim meclisi teşkil edeceğine dair haberi bölge, şehir ve eyaletlerde halka ilan eden tellallar da mezâlim görevlileri arasında değerlendirilebilir. Şöyle ki, bu özel günlerden birkaç gün önce tellal çıkartılır (munâdî kerd) ve filan gün herkesin hazır olması ilân edilirdi. Bu ilan üzerine, Selçuklu vezirinin ifadesiyle, sayılamayacak kadar çok şikâyetçi mezâlim için saraya gelirdi. Tellallar yalnız mahkeme celbi değil, mezâlim oturumunda mahkeme düzeni doğrultusunda katılımcılara hitaben duyurular da yapıyordu⁶¹⁴. Mezâlim

⁶¹⁰ Akyüz, 2002, V, 217.

⁶¹¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34, 89 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93, 155.

⁶¹² Akyüz, 2002, V, 214.

⁶¹³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 141 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 212.

⁶¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 29, 42-43 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 88, 102-103.

mahkemesinde verilen hükümlerin icrasını gerçekleştiren memurlar da mezâlim görevlileri dâhilinde değerlendirilebilir. A. K. S. Lambton, kadı mahkemelerinde olduğu gibi, mezâlim mahkemesinin hükümlerinin infazı hususunda da şahneyi ve onun memurlarını, bu arada ordu mensuplarını öne çıkarır⁶¹⁵. Mezâlim mahkemesinde kaynaklarda teorik olarak belirtilen veya müşahhas örneklerine rastlanan bu görevliler haricinde, mesela hâcib gibi başka görevlilerin de bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Merkezde akdedilen dîvân-i mezâlimin işleyişinin ve tabîî görevlilerinin, mahallî dîvân-i mezâlimde de mevcudiyetini, buralarda merkezdekinin küçük bir örneğini teşkil ettiğini düşünmek mümkündür. Öte yandan, İslâm medeniyeti dairesinde, devletlere ve dönemlere göre dîvân-i mezâlim görevlilerinin makamlarında, unvanlarında, sayılarında, görev ve yetkilerinde birtakım değişikliklerin olduğunu söylemeye hacet yoktur.

3.2.2.1.7. En üst yargı ve ceza mercii olarak dîvân-i mezâlimin görev, yetki ve sorumlulukları

Mezâlim mahkemesinin (meclis-i mezâlim) görevleri, Sultan Tuğrul Bey devrinde yaşayan iki meşhur İslâm hukukçusu, Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverî ve Ebû Ya'îlâ el-Ferrâ tarafından, belirli ilke ve kurallar çerçevesinde klasik bir sıralamaya tâbi tutularak on madde halinde özetlenmiştir. Buna göre mezâlim mahkemesinin görevleri şunlardan ibarettir: 1- Tebaaya zulmedip adalet yolundan sapan zalim idareciler hakkındaki şikâyetleri incelemek. 2- Vergi memurlarının (ummâl) vergileri tahsil ederken yaptıkları haksızlıkları gidermek. 3- Devlet mallarının ve mülklerinin kayıtlarını lüzumu üzere kontrol etmek. 4- Hazineden kendilerine iâşe yardımı yapılanların erzakın geç ve noksan verilmesi yönündeki şikâyetleriyle ilgilenmek. 5- İdarecilerin veya güçlü kişilerin gasbettikleri mal ve haklarla ilgili mal sahiplerinin şikâyetleriyle ilgilenmek. 6- Kamu vakıflarını ve hususî vakıfları denetlemek ve himaye etmek. 7- Kadıların vermiş oldukları kararlardan infaz edilemeyenlerin hükmünü yerine getirmek. 8- Devlet memurlarının, özellikle maliyecilerin vazifelerini yerine getirirlerken karşılaştıkları güçlükleri ortadan kaldırmak. 9- Cuma ve bayram namazları, hac, cihat gibi açık ibadetlerin yerine getirilmesini sağlamak. 10- Mutat

⁶¹⁵ Lambton, 1968, V, 227-228.

hukukî ihtilaflara bakmak. Kadılar gibi gerekli duruşmayı yaptıktan sonra adaletin icap ettirdiği hükmün verilmesi⁶¹⁶.

Büyük Selçuklularda dîvân-i mezâlim ya şer'î mahkemelerin yetkisini aşan ya da kadılar tarafından yürütülemeyip sultanın müdahale ve kudretini gerektiren büyük davalara ilişkin şikâyetlere bakardı. Dîvân-i mezâlimde sultanın yargısal yetkileri başlıca iki yönlüydü. Bunlardan biri, devlette makam sahiplerinin siyasî-idarî suçlarıyla ve kuvvetli şahsiyetlerin arasındaki ihtilafların çözümünü ilgilendirmek ve diğeri ise devlette makam sahiplerine karşı halkın şikâyetlerine bakmak. Bu nedenle, vezir, mukta', âmil, kadı, hatîb, muhtesib, şahne, reis ve mütevellî gibi devlet memurlarıyla alakalı idarî suçlara ilişkin şikâyetlere bakma ve onlar hakkında hüküm verme bizzat sultanın yetkisinde idi⁶¹⁷. Mezâlim toplantılarında idareye karşı her çeşit şikâyet yapılabilir ve hükümdar usûl ve formalitelere bağlı olmadan hemen orada kesin hükmünü vererek derhal yerine getirirdi⁶¹⁸. Zaten tabîî mezâlim mahkemesi başkanı, şer'î mahkemelerin başkanlarına nazaran kuvvetçe daha üstün, emirleri daha geçerliydi. Hükmün gereği ne ise onu tamı tamına infaz ederdi⁶¹⁹.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme* isimli kitabında, her ne kadar biri Sâsânîler, diğeri ikisi de Gazneliler dönemine ait olsa da, mezâlim mahkemesine getirilen şikâyetlerin mevzuu ve dava taraflarını belirtmiştir. Nitekim Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân devrinde, iktâ sahipleri (mukta'an) ve memurların (gomâşteğân) zulmüne uğrayanların (mutezellimân) sarayda (ber dergâh) feryat etmeleri üzerine hükümdarın bir mezâlim oturumu teşkil ettiğinden (mezâlimî besâht) bahsedilmiştir⁶²⁰. Gazneliler dönemine ait nakledilen bir hikâyeye göre de bir tüccar, kendisinden 60 bin dinarlık mal ve kumaş aldığı halde parasını ödemediğini iddia ettiği sultanın oğlu Mes'ûd'dan şikâyetçi olarak, Sultan Mahmûd'un zulme uğrayanlara adalet dağıttığı yere gelmişti⁶²¹. Yine *Siyâsetnâme*'de Gazneliler dönemine ilişkin olan diğeri bir hikâyede ise yüklü miktardaki parasını kadıya emanet eden ancak kadının bir hile ve tehditle ile bu paralara el koyması üzerine, kadıyı Sultan Mahmûd'a bir dilekçe vermek suretiyle şikâyet eden bir adamdan söz edilmiştir. Sultan Mahmûd hadiseyle yakından ilgilenmiş ve yaptığı tahkikatla kadının hilesini ortaya çıkarmıştı. Bunun üzerine kadı, perişan bir vaziyette sultanın huzuruna getirilmiş ve kadının el koyduğu parayı adama geri vermesi

⁶¹⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 162-167; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 76-79.

⁶¹⁷ Nâsir Sidkî, 1388/2009, 47-48; Lambton, 1968, V, 227-228; Ersan, Alica, 2017, 190.

⁶¹⁸ İnalçık, 2017a, 97.

⁶¹⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 166; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 79.

⁶²⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 34 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 93.

⁶²¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 264 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 354.

sağlanmışır. Bundan sonra hikâyede, ertesi gün Sultan Mahmûd'un mezâlim mahkemesi kurduğundan (mezâlim kerd) bahsedilmiştir. O, devlet büyüklerinin önünde kadının hıyanetini anlatmış, sonra da kadıyı getirterek onu, sarayın (dergâh) kulesine baş aşağı astırmıştır. Devlet büyükleri kadının yaşlı ve âlim bir zat olduğundan dolayı şefaâtçi olmuşlardır. Bunun üzerine kadının canı 50 bin dinar karşılığında bağışlanmış ve ona bir daha kadılık vazifesi verilmemiştir⁶²².

Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu öncesi zamanlara ait olduğu halde kaydettiği hikâyeler göz önünde tutulursa, hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim mahkemesine intikal eden hususların halktan kimselerin hanedan mensubu, iktâ sahipleri, kadı ve umumî manada devlet memurları hakkındaki şikâyetleri olduğu görülmektedir. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün nakillerinden elde edilen bu bilgilerin, yani devlet görevlilerinin zulüm ve suçlarının halkın şikâyetleri üzerine mezâlimde görüşüldüğü hususunun, gerek Büyük Selçuklular zamanına ait bazı müşahhas misaller ve gerekse dönem İslâm hukukçularının çizdiği teorik çerçevede yer almasından dolayı, Selçuklular dönemi için de geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim aynı Nizâmü'l-Mülk, mezkûr eserinde, iktâ sahipleri (mukta'an) ve halk (reâyâ) arasındaki ilişkiler konusunu ele aldığı fasılda, iktâ sahiplerinin zulmetmeye kalkışmaları halinde, halkın sultanın sarayına (bedergâh-i pâdişâh) gidip durumlarını arz etme (hâl-i hîş bâz nemâyend) yolunun açık olduğunu beyan etmiştir⁶²³.

Büyük Selçuklular zamanında mezâlim dîvânına gelen davaların çoğu muhtemelen vergi toplama ve şer'î mahkemelerin bakmadığı, söz gelişi asayiş gibi, genel hukukî ihtilaflarla ilgiliydi⁶²⁴. Yalnız hükümdarın başkanlık yaptığı merkezdeki dîvân-i mezâlimde değil, eyaletlerde, mesela çoğu zaman taşranın malî idaresi, yani vergilerin tespiti, tahsili ve bunlarla alakalı hukukî işlemlerle meşgul olduğu halde bizzat dünyevî işlere bakan bir hâkim konumunda olan reis de muhtemelen tertip ettiği dîvân-i mezâlimde bu yöndeki şikâyetleri dinliyor; vergi meseleleriyle ilgili davalara bakıyordu. Dîvân-i mezâlimde bizzat Selçuklu sultanları hakkında bile şikâyetle bulunma ya da yine bizzat hükümdarın verdiği bir hüküm dolayısıyla mezâlime müracaat etme imkânı vardı. Nitekim memlûk satan bazı tüccarlar, paralarının tamamı ödenmediği için, Sultan Muhammed Tapar'dan, onun kurduğu mahkemede, şikâyetçi olmuşlardır⁶²⁵. Sultan Melikşah zamanının

⁶²² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 86-90 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 151-156.

⁶²³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92.

⁶²⁴ Lambton, 1968, V, 227-228; Merçil, 2015, 132.

⁶²⁵ İbnü'l-Esir, 1987, X, 418.

meşhur siması Ömer Hayyâm'ın telifi *Nevrûznâme*'de söz edilen bir hikâyede de, bizzat hükümdarın bir ordu komutanı hakkında verdiği hapis cezası hükmünün, komutanın bir cariyesi tarafından yine bizzat hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim mahkemesine intikal ettirildiği, hükümdarın da kararı bozarak komutanı serbest bıraktığından yukarıda söz edilmişti⁶²⁶.

Bu arada, bazı araştırmacılar tarafından, Selçuklu mezâliminde, siyasî ithamlar ve suçlarla ilgilenmenin de mezâlim mahkemesinde sultanın yargısal yetkilerinin diğer bir boyutu olduğu düşünülmüştür. Ancak bu nev'iden meselelerde itham ve suç arasında belirli bir sınır çoğu zaman net olmuyordu ve sadece itham, bir kişinin suçlu telakki edilmesi için yeterli oluyordu⁶²⁷.

Görüldüğü gibi, halktan belirli kimselerin birbirleri aleyhine açacakları belirli davalar ve yine fertlerin devlet memurları ve kurumlarına karşı açacakları davalara mezâlim mahkemesinde bakılırdı. Hâlbuki şer'i mahkemelerin hâkimi olan kadılar sadece kişiler arasında zuhur eden davalara bakabilirlerdi. İdareye karşı açılacak davalara bakmak salâhiyetini haiz değillerdi. Bu arada, mezâlim mahkemesi, kadıların icra etmekten aciz kalacakları davalarda da salâhiyetli mahkeme idi⁶²⁸. Yargılama yöntemine ait standartlar ve özellikle kanıt kuralları, kadı mahkemesindekine göre gevşekti⁶²⁹. Mezâlim mahkemesinde adalet işi; gelenek, eşitlik ve hükûmete ait kanunlar esas alınarak yürütülmekteydi⁶³⁰. Mezâlim mahkemesine başkanlık eden kişinin, şeriat mahkemelerine başkanlık eden kadı için geçerli olmadığı halde, fonksiyonlarını uygulamak için kuvvete ve adalet kaidelerini yerine getirme yetkisine sahip olması gerekiyordu⁶³¹. Mezâlim mahkemesi başkanı şer'î davalara bakan kadılardan farklı olarak hükmü bizzat tatbik etme yetkisini haizdir⁶³². Diğer bir deyişle, dîvân-i mezâlimde verilen kararların icra ve infazı, yine bu dîvân tarafından sağlanırdı. Böylece mezâlim kararları, kadı mahkemeleri kararlarının aksine, derhal ve kesin olarak uygulanma imkânına sahipti. Zira kararı veren makam, devlet güçlerini mutlak olarak elinde bulunduran hükümdar veya onun yetkisini devrettiği görevliler, vezir ve vali gibi

⁶²⁶ Ömer Hayyâm, 1312/1933, 73-74

⁶²⁷ Nâsir Sidkî, 1388./2009, 48.

⁶²⁸ Atar, 1999, 169-170.

⁶²⁹ Lange, 2008, 40.

⁶³⁰ Lambton, 1968, V, 269; Merçil, 2015, 132; Sevim, Merçil, 1995, 510; Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 226.

⁶³¹ Lambton, 1968, V, 227.

⁶³² Özaydın, 2001, 226.

yürütme organının kuvvetli şahsiyetleriydi⁶³³. Zaten dîvân-i mezâlimin görevlerinden birisi, kadı mahkemelerinin vermiş oldukları, ancak davayı kaybeden tarafın güçlü, makam ve şöhret sahibi biri olması dolayısıyla uygulayamadıkları hükmün icra edilmesini sağlamaktır⁶³⁴. Şeyzerî, hükümdarların adaleti yerine getirebilmeleri için bazı önemli hasletlere dikkat etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ona göre; bunlardan birisi de kadıların ve asayişî sağlamakla vazifeleri olan devlet görevlilerinin verdiği kararları infaz etmektir. Çünkü bazen bu görevlilerin ve onların bağlı olduğu kurumların, aleyhlerinde karar verdiği kişiler güçlü ve nüfuz sahibi olduklarında, kadılar hükmü uygulamakta aciz olabileceklerdir. Bu durumda verilmiş olan hükümler hükümdar tarafından infaz edilmelidir⁶³⁵. Eskiden beri tecrübe olunmuş vasıtalara, mesela kadıya yasak olan dayak mezâlimde revaçtaydı⁶³⁶. Diğer taraftan, kadı mahkemesinde aleyhine hüküm verilen bir kişi, aleyhine çıkan bu kararı temyiz incelemesi için en üst mahkeme olan dîvân-i mezâlîme götürme hakkı vardı⁶³⁷.

Selçuklular zamanında genel eğilimin, şer'î mahkemelere karşı mezâlim mahkemesinin yargı yetkisini genişletip hâkim kılmak olduğu, dolayısıyla da bu dönemde mezâlim mahkemelerinin mümkün oldukça şer'î mahkemelerin yerini alması maksadıyla çoğaltıldığı kabul edilmiştir⁶³⁸. Bununla birlikte hükümdarın başta olmak üzere, vezir ve diğer yüksek mevkîe sahip devlet yetkililerinin mezâlim teşkil ettiğine dair kaynaklarda somut referanslar çok nadirdir. Aynı durum Abbâsî halifeleri için de geçerlidir⁶³⁹.

Selçuklu devrinin ünlü fakihleri Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, dîvân-i mezâlim, kadı ve muhtesibden müteşekkîl üç yargı organı arasındaki münasebetlere ve farklılıklara da değinmişlerdir. Onlar mesela muhtesibin yargı yetkisinin kadılık ve dîvân-i mezâlimin arasında olduğunu söylemişlerdir. Mezkûr hukukçulara göre, hisbe ile mezâlim arasındaki benzer hususlar şunlardır: 1 - Her iki teşkilât da mevzuu kesin şecaata, iktidarın üstünlüğüne dayanan konuları, kamu işlerini yürütür. 2- Kamu menfaati sahasındaki ihtilafları, münakaşaları, işittikleri açık düşmanlıkları, kötülükleri önlerler. Hisbe ile mezâlim arasındaki farklar da şunlardır: 1 - Mezâlim, kadıların aciz kaldığı yerlerde o işleri görmek için kurulmuştur. Hisbe görevi ise, kadıların işlerini hafifletmek için

⁶³³ Akyüz, 2002, V, 228.

⁶³⁴ Akyüz, 2002, V, 220.

⁶³⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 98-99.

⁶³⁶ Mez, 2014, 271.

⁶³⁷ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 30-31; Mez, 2014, 269.

⁶³⁸ Lambton, 1968, V, 227-228, 269; Lange, 2008, 40.

⁶³⁹ Lange, 2008, 40.

kurulmuştur. 2- Mezâlim başkanı, kadıların ve muhtesiblerin görevini yapabilir. Kadılar, mezâlim başkanının işine bakamaz (yetki devri yapılanlar hariç olmalı). Kendi işine ve muhtesibin işine bakar. Muhtesib ise yalnız kendi işine bakar⁶⁴⁰. Ayrıca muhtesibin dünyevî bir otoriteye de sahip olması, görevini yerine getirmek ve ceza vermek için güç kullanma yetkisinin bulunması⁶⁴¹, dava ve şahit getirme söz konusu olmadan kendi müşahedesiyle müdahalede bulunabilmesi ve cezayı bizzat infaz edebilmesi⁶⁴², davanın ispatı için taraflardan delil getirmelerini istememesi⁶⁴³, şiddet kullanmaya ve süratle netice almaya meyli olması⁶⁴⁴ gibi hususlar, muhtesiblik makamını yargısal-cezaî yetki ve sorumluluk bakımından kadıdan ayırıyor, dîvân-i mezâlîme yaklaşıyordu.

Sonuç olarak; dîvân-i mezâlîmin adlî ve idarî yargılama ve ceza alanında görev ve yetkileri haricinde, idarî, malî ve dinî birçok hususun denetimini içeren hukukî görev ve yetkileri ile bir üst mahkeme olarak temyiz, yine mahkeme kararlarının icrası, ayrıca yasama faaliyetleri ve siyasî birtakım görevlerinden oluşan geniş bir görev, yetki ve sorumluluk sahasının olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.2.1.8. Siyasî bir propaganda aracı ve siyasî iktidarı simgeleyen bir teamül olarak dîvân-i mezâlîm: Dîvân-i mezâlîmde heybet

Selçuklu sultanları, resmî hayatları içerisinde değerlendirilebilecek olan, çeşitli münasebetlerle münferit veya toplu kabul merasimleri tertip ederlerdi⁶⁴⁵. Çoğu kez “rûz (gün)” kelimesiyle terkipli olarak “bâr (kabul/kabul günü)⁶⁴⁶”, zaman zaman da “bâr dâden (kabul tertip etmek)⁶⁴⁷” şeklinde ifade edilen bu kabul merasimleri, sultanın huzuruna kabul müsaadesi ve huzura çıkışta icra edilen hususî merasimler ve teşrifatları işaret etmektedir⁶⁴⁸.

⁶⁴⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 452-453; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 285-287.

⁶⁴¹ İbnü'l-Uhuvve. (1938). *Me'âlimü'l-Kurbe fî Ahkâmî'l-Hisbe*. (nşr. Reuben Levy). Cambridge: Cambridge University Press, 5 ve Arapça metin, 11.

⁶⁴² Atar, 1999, 176; Kayaoğlu, 1985, 43.

⁶⁴³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 450-453; Atar, 1999, 176.

⁶⁴⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 450-453; Hasan İbrahim Hasan, 1986, VI, 46.

⁶⁴⁵ bkz. Köymen, 2011a, III, 102-121.

⁶⁴⁶ Mesela bkz. Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 509; Mu'izzî, 1362/1983, 227; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 136, 674; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 172 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 141; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 117 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 115.

⁶⁴⁷ Mesela bkz. Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42, 128 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102, 197; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 19; Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 149; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 82 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 171; Zahirü'd-Dîn-i Fâryâbî, 1381/2002, 107; Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 72.

⁶⁴⁸ Hasan Enverî. (2535/1977). *İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovre-yi Gaznevî ü Selçûkî*. Tahran: Ketâbhâne-yi Tavurî,

Sultanın ileri gelen devlet teşkilâtı mensuplarını toplu kabul etmesini kastetmek üzere bâr-i hâss, devlet teşkilâtı dışında kalan her tabakadan insanları ve halkı huzuruna toptan kabul etmesini ifade etmek üzere ise bâr-i âmm ıstılahı kullanılmıştır⁶⁴⁹. Bâr-i âmm olarak anılan kabul merasimlerinden kasıt; tahta çıkma, bayramlar, taziye, muayyen bir işi müzakere etme, bir hususu karara bağlama gibi vesilelerle yapılan kabuller ile vassal hükümdarları veya yabancı elçileri kabul vs. için gerçekleştirilen kabullerdir⁶⁵⁰. Konumuz bakımından ise adalet tevzi etmek üzere dîvân-i mezâlim teşkili için de kabul merasimi tertip ediliyordu. Her kabul merasimi tabî bir mezâlim değildi; ancak dîvân-i mezâlim teşkili için kabul merasimi tertip ediliyordu. Tuğrul Bey'in saltanatı zamanında dünyaya gelen Şair Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kabul merasimi vaktinde mezâlim gününden (rûz-i mezâlim begeh-i bâr) bahsetmiştir⁶⁵¹. Bazen de yalnız bâr ya da bâr-i âmm olarak zikredilen tabirler, doğrudan dîvân-i mezâlimin karşılığı olarak kullanılmıştır. Nitekim bir şiirde kabul günü (rûz-i bâr) cezalandırmaktan (siyâset)⁶⁵², bir resmî vesikada ise yine umumî kabul merasimi tertip edildiğinde (bâr-i âmm dâden) saraya herkesin ulaşmasını sağlamak, zulüm görenlerin şikâyetlerini dinleyip mazlunun hakkını zalimden almaktan bahsedilmiştir⁶⁵³. *Târîh-i Beyhakî*'de de bir yerde, kabul merasimi (bâr) ile mezâlim teşkili (mezâlim kerdin) birbirinin yerine kullanılmıştır⁶⁵⁴.

Dîvân-i mezâlimde, diğer kabullerde olduğu gibi, sultanın hükümdarlık elbisesi, halifenin hil'atı, tac, taht, çetr ve hatta bayrak gibi lüzumlu hâkimiyet sembolleri ile teçhiz edilmiş olduğu ve ilgili saray ve devlet teşkilâtı mensuplarının hazır bulundukları muhakkaktır. Zaten gerek saray içi ve gerekse saray dışı resmî ve hususî hayatında göz önünde tutulan esas, hükümdarın mümkün olduğu kadar ihtişam içinde görünmesini temin etmektir⁶⁵⁵. Zira mezâlim aynı zamanda sultan ve halkı arasındaki ilişkinin ana hattıydı⁶⁵⁶; bu minvalde bir yandan en yüksek yargıç olarak sultanın siyasî bir propaganda aracı ve siyasî iktidarını simgeleyen bir teamül, diğer yandan ise talepleri yerine getirildiğinde halkı bir beklenti, bağımlılık ve minnettarlık ağı içinde yöneticilerine bağlayan siyasî bir mekanizmaydı⁶⁵⁷. Hatta yetkin bir araştırmacı olan A. K. S. Lambton, mesela Nizâmü'l-

21-23.

⁶⁴⁹ Köymen, 2011a, III, 107; Nuhoğlu, 1995, 114.

⁶⁵⁰ Köymen, 2011a, III, 103; Nuhoğlu, 1995, 114.

⁶⁵¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 674.

⁶⁵² Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 509.

⁶⁵³ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 19.

⁶⁵⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 172 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 141.

⁶⁵⁵ Köymen, 2011a, III, 106, 111.

⁶⁵⁶ Lambton, 1968, V, 227.

⁶⁵⁷ Lev, 2020, 205; Nâsir Sidkî, 1388/2009, 50; Şehrâm Yüsefifer, Âzer Celiliyân, Hüşeng Husrevbeygî,

Mülk'ün mezâlim düşüncesinin, el-Mâverdi'nin belirttiği gibi, belirli meselelerle meşgul olan öyle ya da böyle düzenli bir prosedürü içeren bir mahkemenin tersine, daha ara sıra bir nitelik taşıyan ve asıl kaygı ve gayesinin sultanın otoritesini güçlendirmek olan bir mahkeme olduğunu öne sürmüştür⁶⁵⁸. Yine Selçuklular zamanında divân-i mezâlimin siyasî fonksiyonunun yükselişinin, Selçuklu sultanlarının adalet teşkilâtının başı olarak rollerinin gittikçe öne çıkmasına koşut olduğu düşünülmüştür⁶⁵⁹. Bu arada, iktidarın güçlü olduğu dönemlerde, bizzat hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim uygulamasının da sürekli ve güçlü; çöküş dönemlerinde ise büsbütün ortadan kalkmış gibi olduğu da söylenmiştir⁶⁶⁰.

Zaten divân-i mezâlimin temel görev ve yetkilerinden biri olan kadı mahkemelerinin yetersiz kaldığı ve davalıların güçlü ve nüfuzlu olduğu davalarla ilgilenmek, hükümdarın mutlak iktidarını göstermesinin önemli ve göz kamaştırıcı bir aracı olmuştur⁶⁶¹. Vezir Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde, kendi zamanında sultanların veya meliklerin, düşük rütbeli bir ferrâşa veya rikâbdârına Belh amîdi veya Merv reisiyle kadı mahkemesine çıkmalarını isteseler, onların buna kulak asmayacaklarını söylemesi⁶⁶², Büyük Selçuklular zamanında kadı mahkemelerinin zafiyetini ve yetersizliğini, mezâlim mahkemelerine duyulan ihtiyacı ve sultanın güç ve otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.

Tüm bu niteliklerine paralel olarak, mezâlim mahkemelerinin işaretbilimsel göstergeleri hükümdarın yüce kahramanlığını ve yüce adlî yetki ve otoritesini göstermek için tasarlanmıştı⁶⁶³. Oturumların yapılış biçimi bunun belirgin bir göstergesidir⁶⁶⁴. Bir 11. yüzyıl kaynağı, hükümdarın teşkil ettiği mezâlim meclisini, şöhretin ve haşmetin tastamam olduğu pek muhteşem ve muazzam bir gün (rûzî-yi seht-i bozorg bûd bâ nâm û hişmet-i temâm) olarak nitelemiştir⁶⁶⁵. Bunun için hemen yukarıda zikredilen belirli hâkimiyet sembolleri kullanılırdı. Bunlardan mesela bayrak, güç ve adaletin mükemmellik sembolü idi⁶⁶⁶. Mezâlimin belli başlı bir sembolü olarak tahtın öne çıktığı anlaşılmaktadır. Muhtelif türden kaynaklar, Selçuklu sultanlarının, teşkil ettikleri mezâlim oturumunu, bütün

Seyyid Ebû'l-Fezl-i Rezevî, 1395/2016, 267.

⁶⁵⁸ Lambton, 1988b, 79; Lambton, 1991, VI, 13.

⁶⁵⁹ Şehrâm Yüsefifer, Âzer Celîliyân, Hûşeng Husrevbeygî, Seyyid Ebû'l-Fezl-i Rezevî, 1395/2016, 267-268.

⁶⁶⁰ Akyüz, 2002, V, 215.

⁶⁶¹ Akyüz, 2002, V, 215.

⁶⁶² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 265 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 355.

⁶⁶³ Lange, 2008, 34.

⁶⁶⁴ Akyüz, 2002, V, 215.

⁶⁶⁵ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 172 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 141.

⁶⁶⁶ Lange, 2008, 34.

azametleriyle taht üzerinde idare ettiklerini belirtmişlerdir. Mesela Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a ilk kez girip şehre hâkim olunca, Gazneli Mes'ûd'un saraydaki tahtına oturduğu halde, mezâlim kurduğu yukarıda ifade edilmişti⁶⁶⁷. Sultan Alp Arslan, kabul gününde, taht üzerinde çok heybetli ve azametli görülüyordu⁶⁶⁸. *Câmi'ü't-Tevârih*'te ise Sultan Sencer'in elbisesinin çoğu zaman zendenîcî kumaştan bir kaftan ya da sade bir attâbî ve kuzu postundan kaba bir kürk olduğu; ama tahta oturduğunda ve kabul merasimi tertip ettiği zamanlarda sultanların taşınması gereken özelliklerden ve padişahlık merasimlerinden vazgeçmediği söylenir⁶⁶⁹. Öte yandan, şiirlerde de taht üzerinde kabul merasimi tertip etmekten bahsedilir⁶⁷⁰.

Şikâyetçilerin şikâyet konularının yazılı olduğu dilekçelerini ya ellerinde ya da bir sopanın ucuna bağlayarak yukarı kaldırmak suretiyle mahkeme başkanının dikkatini çektikleri göz önüne alınırsa⁶⁷¹, sultan başta olmak üzere mezâlim dîvânı başkanlarının kabul merasimi tertip edip mezâlim teşkil ettikleri vakit yüksek bir mevkide oturdukları söylenebilir. Nitekim benzer bir hususa Vezir Nizâmü'l-Mülk de eserinde değinmiştir. Buna göre bir hikâyede, hükümdarların yüksek bir mahfe yaptırdıkları, sonra mahfeyi atın sırtına koyup, mahfeye çıktıkları, böylece bütün şikâyetçiler onları görürler ve hükümdarlar da her birine hakkını verirdi⁶⁷².

Sultanın başkanlık ettiği mahkemelerde, bayrakla birlikte taht sembolizminin oldukça öne çıktığına inanan Christian Lange, mahkemenin merkezinin tahtının üzerinde oturan hükümdarın kendisi olduğunu söyledikten sonra, devletin ve sultanın kutsallığı hususunda eski İran düşüncelerinin yanı sıra taht sembolizminin aynı zamanda İslâmî fikirlerle de birleştiğini ifade etmiştir. Ona göre; taht, hazıruna cenneti ve ebedî hayatı hatırlatır ve böylece hükümdarın öteki dünya âlemiyle bağlantısını akla getirirdi. Mahşer gününde Allah'ın adalet tahtı, dünyevî hükümdarın tahtına açık bir benzerlik teşkil ediyordu⁶⁷³. Nitekim Ebû'l-Ferec-i Rûnî, bu yorumu destekler nitelikte bir beyit söylemiştir. O, memduhunun teşkil ettiği mezâlime bir kutsallık atfedip, mezâlimle mahşer günü arasında

⁶⁶⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 350.

⁶⁶⁸ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 117 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 115.

⁶⁶⁹ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 82 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 171.

⁶⁷⁰ Mesela bkz. Zahîrî'd-Dîn-i Fâyâbî, 1381/2002, 107.

⁶⁷¹ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 67; Meryem Yarahmedî, 395/2016, 66.

⁶⁷² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71.

⁶⁷³ Lange, 2008, 36-37. A. C. S. Peacock da aynı fikirdedir. bkz. Peacock, 2020, 176: "Bu tür mahkemeler sultanın ilahî otoritesini pekiştiren bir ortamda idare edilirdi."

bir ilgi kurarak, günahkârların onun mezâliminden korktuklarını, zira el ve ayakların mezâlimde şahitlik ettiğini söylemiştir⁶⁷⁴.

Kabul merasimi tertip edilip dîvân-i mezâlim teşkil edildiğinde sultanın hâkimiyet sembolleri ile teçhiz edilmiş olduğu ve saray ve hükûmet memurlarının mecliste hazır bulundukları durumda, sultanın korku ve saygı uyandıran görünüşü, ululuğu ve görkemini ifade etmek üzere, kaynaklarda bilhassa heybet kavramı üzerinde durulmuştur. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, memduhunu, mezâlimde (ender mezâlim) heybetinden (ez heybet) zulmün aman bulmadığı için över⁶⁷⁵. Sultan Alp Arslan'ın, kabul günündeki heybetinden hemen yukarıda söz edilmişti. Mu'izzî, kabul gününde Sultan Melikşah'ın heybetinin şahları secde ettirdiğini söyler⁶⁷⁶. Kaynakların Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta ikamet ettiği bir zamanda galiba mezâlime oturduğuna işaret ettikleri satırlarda, sultanın halifelik payitahtında böylece adaleti temin edip huzur ve asayiş ortamı getirdiği belirtildikten sonra, cihanda Melikşah gibi heybetli bir sultanın görülmediği, zira böyle bir ortamın sağlanmasının sultanın heybet, azamet ve ululuğundan ileri geldiği vurgulanmıştır⁶⁷⁷.

Siyaset ve ahlâk nazariyecileri heybet kavramı hakkında birtakım beyanlarda bulunmuşlardır. Mesela el-Mâverdî, dîvân-i mezâlim başkanının heybetli, kuvvetli olması gerektiğini söylemiştir. Zira ancak bu suretle zorbalardan hakkı alabilecek, onların yaptıkları kötülükleri önleyebilecek, husumetlerin önüne geçebilecektir⁶⁷⁸. Bağdatlı Şîî tarihçisi İbnü't-Tıktakâ, eserinde, heybetin devlet düzenini koruyacağına dair bir fasıl kaleme almıştır. Müellife göre, bir hükümdarın sahip olması gereken niteliklerden biri de heybettir. O, hükümdarların heybetli görünmek için aşırı gittiklerini; hatta aslan, fil, kaplan besledikleri; hücum borusu gibi büyük borular çaldırdıkları; debdebeler, kıymetli silahlar edindikleri; başlarının üzerinde sancaklar, bayraklar taşıdıklarını söylemiştir. Bunların hepsi halkın nazarında heybetli görünmek, hükümdarlık onurunu korumak içindir. Bu hususta Büveyhî hükümdarı Adudü'd-Devle'yi örnek gösteren İbnü't-Tıktakâ, mezkûr hükümdarın tahtına oturunca, insanları ürkütmek, onlara ihtişamlı görünmek için meclisinin etrafında zincirlere bağlı aslanlar, filler, kaplanlar bulundurduğunu belirtmiştir⁶⁷⁹. Nasîrü'd-Dîn Tûsî ise hükümdarın görkem ve azametinin heybetle mümkün olacağını söyleyerek, onun,

⁶⁷⁴ Ebû'l-Ferec-i Rûnî, 1347/1968, 135.

⁶⁷⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 136.

⁶⁷⁶ Mu'izzî, 1362/1983, 227.

⁶⁷⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 275; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 151.

⁶⁷⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 167.

⁶⁷⁹ İbnü't-Tıktakâ, 2016, 31.

heybetiyle adalet tevzi etmesini müteakip, insanların gönüllerini almak için de heybetten sonra ihsanda bulunmasını tavsiye etmiştir. Nitekim ona göre, heybetsiz ihsan, insanların kibirlenmelerine ve cesaretlenmelerine, hırsın ve tamahın artmasına sebep olacaktır⁶⁸⁰.

Dönem kaynaklarında, liderlik (siyadet) ve saygınlığın sebebi olarak, “ümit ve saygıyla karışık korku” şeklinde tanımlanan heybet gösterilmiştir⁶⁸¹. el-Mâverdî, halkın ancak “ümit ve korku” neticesinde hükümdarına itaat edip boyun eğeceğini belirtmiştir⁶⁸². Şeyzerî de dirayetli bir hükümdarın vakur ve otoritesinin insanlar arasında “heybet, kuvvet ve saygı” doğurduğunu ifade etmiştir⁶⁸³. Batılı bir araştırmacı, insanların, aralarındaki ihtilafları yalnız yargı organlarının önüne değil, aynı zamanda doğrudan bizzat otorite sahiplerine de taşıdıklarında, aslında kendi kendilerini yöneticilerine bağımlı kıldıklarını ve yöneticilerin de böylece hükmedebilirliklerini artırdıklarını öne sürmüştür. Yine ona göre; insanların şikâyet ve isteklerine yanıt vermek esasında onları politik olarak zayıflatmak ve idareye tam manasıyla bağımlı kılmak anlamına geliyordu. Bu durum bir hükümdarın/devletin çıkarına idi. Hükümdarların bakış açısından, bu iletişim kanalı o kadar önemliydi ki, mezâlim kurumunu sürdürmek, iyi idare etmenin bir özelliği haline gelmişti⁶⁸⁴. Bir kısım İranlı tarihçi ise Selçuklular zamanının içtimaî şartlarının, üstün bir kudret isteği doğurduğunu ve bu kudretin de mezâlim dîvânında sultanların üstünlük ve ihtişamı olarak ortaya çıktığını, Selçuklu sultanlarının da baş yargıç olarak mevkilerini daima takviye ettiklerini belirtmiştir⁶⁸⁵.

Büyük Selçuklu Devletinin teşekkülü ve Tuğrul Bey’in ilk fetih hareketlerine giriştiği zamanda Nîşâbûr’da bulunan ve bölgede büyük bir üne sahip olan Abdü’l-Kerîm Kuşeyrî, o yüce hükümdarın/devletin yargılayıcı ve cezalandırıcı gücünü gösteren heybetin sebep olduğu korku ve saygı halini şöyle açıklamıştır: “Bazen saltanat sahibi birinin veya saygıdeğer bir zatın huzuruna giren bir şahsın, kalbini istila eden heybet sebebiyle kendinden geçtiği, meclis ehlinde gafil olduğu, hatta bazen bu saygıdeğer zatın mevcudiyetinin bile farkına varamaz bir hale geldiği müşahade edilir. Öyle ki, bu adama oradan çıktıktan sonra, meclisin biçimi, o değerli zatın hal ve hareketleri ve kendisinin oradaki davranışları ve heyeti

⁶⁸⁰ Nasîrü’l-Dîn et-Tûsî, 2016, 299.

⁶⁸¹ Nasîrü’l-Dîn et-Tûsî, 2016, 92.

⁶⁸² Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 129-130.

⁶⁸³ Ebû’n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 88.

⁶⁸⁴ Lev, 2020, 203.

⁶⁸⁵ Şehrâm Yüsefîfer, Âzer Celîliyân, Hûşeng Husrevbeygî, Seyyid Ebû’l-Fezl-i Rezevî, 1395/2016, 267-268.

hakkında soru sorulsa, hiçbir şeyden haber veremez⁶⁸⁶.” Dîvân-i mezâlimde heybete maruz kalıp böyle bir hale bürünen şahsiyetler, bu çalışmanın ilgili bölümlerinde ayrıca açıklandığı gibi, huzurda şikâyetini arz ederken, dilinin tutulması ve heyecandan halini anlatmaya takatinin kalmaması ihtimaline karşılık sultanın onun arzuhalini okuyabilmesi için kâğıttan elbise giymek, dilekçe arz etmek gibi birtakım âdetleri uyguluyorlardı.

3.3. Kanun Koyma ve Kaldırma Yetki ve Faaliyetleri

İslâmiyet, gerek kamu hukuku ve gerekse özel hukuk sahasında dinî temellere dayanan bir tek kanun tanıyordu, o da şeriattı. Bir Müslüman hükümdar, kanun koyucu sıfatını takinamazdı. O, ancak şeriatın uygulanmasının gözetimcisi idi. Bu itibarla, İslâm devletlerinde şeriattan başka bir kanunun olmaması gerekmekte idi. Şer’î hukuk ilahî olduğundan, onu değiştirmek imkânsızdı ve teoride şeriat, görevi bunu uygulamak olan hükümdarın gücünü sınırlıyordu. Bununla birlikte, her ne kadar ona karşı koymayı asla düşünmemişlerse de, pratikte hükümdarların şer’î hukuka bağlılığı sembolik kalmıştı ve şeriatın şümulüne girmeyen alanlarda örfe, yani hükümdarın sırf kendi iradesine dayanan kanunlar koyma yetkisinin yolu, ilk Müslüman Türk devletleri zamanından itibaren açılmıştı⁶⁸⁷. Hükümdarın dinî temellere dayanmayan ve bağımsız olarak kanun yapma faaliyetinin gelişimi, hususiyetle Selçukluların egemen olmasıyla ivme kazanmıştır. Selçuklu sultanlarının askerî ve siyasî otoriteleri, o dönemde İslâm dünyası ve halifeliğin içinde bulunduğu inhitattan kurtarılması için hayatî bir zaruret olarak karşılanmıştır. Böylece Selçuklular, mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan İran devlet anlayışını ve Orta Asya bozkır devletlerinin töre geleneğini yürürlüğe sokmuşlar; devlet otoritesinin temeli yapmışlardır⁶⁸⁸. Sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanunlar koyabildiği gibi, örfe kendi iradesini katarak kanun haline getirebilirdi⁶⁸⁹.

Türk ve İran devlet ve hâkimiyet geleneğine kuvvetle vurgu yapan, Sultan Alp Arslan dönemine tekabül eden bir zamanda yazılan, Karahanlı hükümdarına sunulan Türk dilinin, edebiyatının ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan *Kutadgu Bilig* ile

⁶⁸⁶ Abdü’l-Kerîm el-Kuşeyrî. (2017). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*. (haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları, 162; Lange, 2008, 43.

⁶⁸⁷ İncalcık, H. (2017e). “Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 33-35; Lambton, 1988b, 69-70.

⁶⁸⁸ İncalcık, H. (2017c). “Şer’î at ve Kanun, Din ve Devlet”. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 52-53.

⁶⁸⁹ İncalcık, 2017e, 34.

Selçuklu kültür çevresinde telif edilen birçok eser, devrin telakkisi kapsamında kanun yapma ameliyesi hususunda fikirler vermektedir. Zaten Yûsuf Has Hâcib, mezkûr kitabında, hükümdarı temsil eden Kün Togdı'ya doğrudan doğruya köni törü, yani adil kanun sıfatını vermiştir. Zaten iyi kanunlar koyma ve bunları tarafsızca uygulama anlamında adalet, doğru siyaset geleneğinin ana kavramıdır⁶⁹⁰.

Kutadgu Bilig'de kanun, halkın bir hakkı ve devletin de varoluş felsefesinin temeli sayılmıştır. Buna göre; saltanatın direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri, halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşdür. Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek, hizmet edenlerin de yüzleri gülmelidir. Bu iki zümre başta bulunan hükümdardan memnun olursa, memleket ve idare de düzene girer, hükümdar huzura kavuşurdu. Aksi durumda ise ülkenin nizamı bozulur ve devletin temeli yıkılırdı⁶⁹¹. Başka beyitlerde de benzer ifadeler kullanılmıştır. Bir ülkenin bağı iki şeyden ibaret görülmüştür. Bunlar saltanatın temeli addedilmiştir. Bunlardan ilki ihtiyatlılık, diğeri de kanundur. Bu itibarla, ihtiyatlı hükümdar memleketini muhafaza eder, düşmana boyun eğdirir ve onu sınıksız bağlardı. Doğru kanun koyan hükümdar ise ülkesini tanzim eder ve gününü aydınlatırdı. Böylece uzun müddet hüküm sürer, ülkesi genişler, saltanatına bir hâlel gelmezdi. Aksi hareket eden hükümdarın saltanatı kısa sürede çöker, ülkeyi elinde tutamazdı⁶⁹². Hükümlanlık ancak kanun ile ayakta durabilirdi⁶⁹³. *Kutadgu Bilig*'e göre, adil kanun koymak ve uygulamak yalnız saltanatın devamını ve ülkenin nizamını değil, âlemin huzur ve sükûnunu da sağlardı. Şöyle ki, adalete istinat eden kanun göğün direği olarak nitelendirilmiştir. Kanun bozulursa gök yerle bir olacaktır. Kanun koyan hükümdarlar hayatta olmasalardı, Allah yeryüzünün düzenini bozmuş olurdu. Hükümdar adını kanunla yüceltir; dünya da asayişe kavuşur ve nizam sağlanırdı⁶⁹⁴. Eserde, devletin halkına karşı temel vazifeleri arasında, genel huzur ve asayişini sağlamak ve paranın ayarını korumanın yanında, raiyyeti adil kanunlar ile idare etmek de zikredilmiştir⁶⁹⁵.

Yûsuf Has Hâcib, hükümdarın doğru ve iyi kanunlar vazettiği takdirde, dünya ve ahirette bahtiyarlığa kavuşacağını⁶⁹⁶, ömrünün iyi geçip saadetin kendisine yar olacağını⁶⁹⁷,

⁶⁹⁰ Köseoğlu, 2017, 40.

⁶⁹¹ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 160, b. 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137.

⁶⁹² Yûsuf Has Hâcib, 1974, 152-154, b. 2015, 2016, 2017, 2018, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036.

⁶⁹³ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 380, b. 5285, 5287, 5288, 5289.

⁶⁹⁴ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 19, 228, 253, b. 103, 3108, 3463, 3464.

⁶⁹⁵ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 399, b. 5574, 5575, 5576, 5577, 5578, 5579, 5580, 5581, 5582.

⁶⁹⁶ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 108, 411, b. 1374, 5744.

⁶⁹⁷ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 113, b. 1456.

adının iyi anılacağını⁶⁹⁸, sevenlerinin artacağını, günlerini neşe ve güven içerisinde geçireceğini, düşmanının zayıflayacağını⁶⁹⁹ söylemiştir. Böyle olunca halk da huzura kavuşur, zayıflar kuvvetlenir, kurt ile kuzu müsavi olur⁷⁰⁰, memlekette zalimden bir iz kalmaz⁷⁰¹, kötüler hile ve sahtekârlıklarını terk ederdi⁷⁰². Müellif, hükümdarın kötü kanunlar vazetmesi durumunda ise hayattayken ölmüş olacağını, kötü bir ad bırakacağını⁷⁰³, Allah'ın kendisinden hesap soracağını da eklemiştir⁷⁰⁴.

Ahlâk-ı Nâsirî'de Nasîrî'd-Dîn Tûsî, ülkenin düzenini sağlayan adaletin ve kanunun hükümdar tarafından muhafaza edilmesinin bir zaruret olduğunu beyan etmiştir. Ona göre; her devir ve asırda bir kanun sahibine (sâhib-i namus) ihtiyaç yoktur. Çünkü konulmuş bir kanun, sonraki devirlerin halkına yeter; fakat her bir devirde bir idareci (müdebbir) gerekir. Zira eğer idare kesilirse, düzen de ortadan kalkar. İdareci, kanunu korumakla meşgul olur ve insanları onun yargılarını ve ilkelerini ayakta tutmakla (ikâmet-i merâsim) görevlendirir. Bununla beraber, yazar, hükümdarın her devrin menfaatine uygun olarak kanun üzerinde tasarruf yetkisi olduğuna da inanır⁷⁰⁵. Diğer taraftan, Necmü'd-Dîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd* adlı mensur tasavvufi eserinde, bir hükümdarın kendisinden önce bulunmayan ya da önceden bulunan ama başka bir hükümdar tarafından kaldırılan bir bidat (bid'at) veya kanun (kânun) koyarsa, kıyamet gününe kadar bu bidat üzerine görülen işlerin ve bu kanunun tatbik edilmesinin günahının o hükümdara ait olacağını söyler. Öte yandan, aynı müellif, önceki dönemlerden kalma kötü kanun varsa ve halka bunlarla zulmedildiyse ya da onlara ağır vergiler konulduysa bunları hafifletmenin veya kaldırmanın, adil bir hükümdarın üzerine vacip olduğunu da eklemiştir⁷⁰⁶. Nizâmî-yi Gencevî de bir hikâyesinde, hükümdarın tahta çıktığı vakit birtakım adalet uygulamalarının yanısıra, zulme sebebiyet veren kanunları kaldırdığını işler⁷⁰⁷. Ebû'n-Necîb Şeyzerî, siyaset alanında ve ideal ülke yönetiminde riayet edilmesi şart olan esaslar arasında, yeri ve göğü ayakta tutan adalet ile hukukî kuralların mantığını ve muhtevasını kavrayarak yerinde ve zamanında kanunu uygulamayı zikreder⁷⁰⁸. *Marzubân-nâme* müellifi ise hükümdarda iyi huyun alametini

⁶⁹⁸ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 114, b. 1461.

⁶⁹⁹ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 227, b. 3093, 3094, 3095.

⁷⁰⁰ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 227, b. 3093, 3094, 3096.

⁷⁰¹ Yusuf Has Hâcib, 1974, 228, b. 3108.

⁷⁰² Yûsuf Has Hâcib, 1974, 410, b. 5735.

⁷⁰³ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 113-114, b. 1458, 1460.

⁷⁰⁴ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 410-411, b. 5734, 5735, 5736, 5737, 5738, 5739, 5740, 5741, 5742, 5743, 5744.

⁷⁰⁵ Nasîrî'd-Dîn et-Tûsî, 2016, 242, 297-298.

⁷⁰⁶ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 247-248 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 355.

⁷⁰⁷ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 204 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 197-198.

⁷⁰⁸ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 75.

doğruluk, adalet ve kanuna uygunluk bilir. Aynı eserde, hükümdarların geçmiş dönemlerdeki adil idarecilerin kanunlarından haberdar olmaları gerektiği ifade edilmiştir. Ancak böylece hükümdar ülkesini elinden tutabilir, saltanatının ömrünü uzatabilir, halkını emniyet içinde yaşatabilirdi⁷⁰⁹.

Nazarî görüşler bir yana, Büyük Selçuklular devrinde Selçuklu sultanlarının bizzat kanun koyma ve kaldırma yetki ve faaliyetlerine dair müşahhas misaller mevcuttur. İslâm topraklarında Türk devletlerinin, bilhassa Selçukluların kurulmasıyla beraber, devlet ve hukuk kavramında, şer'î hukuka nazaran, bağımsız sivil otorite ve onun kanun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik ortaya çıkmıştır⁷¹⁰. Fuad Köprülü'nün deyişiyle belirtilirse, Bağdat'a ilk girdiği zaman, İslâm hukukçularının kurdukları nazarî amme hukuku sistemine tamamıyla mugayir ve devlet menfaatine uygun bir hatt-ı hareket takibinden çekinmeyen Tuğrul Bey'den başlayarak, amme hukuku sahasında, Selçuklu hükümdarlarının serbest bir kanun koyma faaliyeti gösterdikleri katıyetle söylenebilir⁷¹¹. Mehmet Altay Köymen'e göre de zaten Tuğrul Bey samimi bir Müslüman olmasının yanında, dini devlet işlerine karıştırmamaya özen gösteriyordu. Mesela o, kararlarında İslâm hukukundan ziyade, Türk yasa ve törelerini göz önünde bulunduruyordu. Öte yandan, mezkûr yazar, bu durumun Selçuklu hanedanının takip ettiği adlî siyasette de görmenin mümkün olduğunu öne sürmüştür⁷¹². Yine Köymen, Selçuklu hükümdarlarının, kamu menfaatleri söz konusu olunca, serbest kanunlar yapmaktan çekinmediklerini belirtmektedir⁷¹³. Köymen'in, bu son cümledeki açıklamasında, M. Fuad Köprülü'nün fikirlerine istinat ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Köprülü'ye göre, orta zaman Türkleri, İslâm dininin hâkimiyeti altına girdikten sonra dahi İslâm hukukunun devlet otoritesine serbest bir faaliyet tanımayan dar ve geri nazariyelere rağmen, ileri bir siyasî tekâmül seviyesine yükselmelerini, hayretle karşılamamak icap eder. Çünkü çok realist olan Türk devleti kurucuları, samimi Müslüman olmakla birlikte, devletin otoritesi, yani kamu menfaati mevzubahis olduğunda, İslâm hukukçularının hayalî sistemlerine asla kıymet vermemişler ve çok eski hukukî ananelerine

⁷⁰⁹ Marzubân b. Rüstem, 2017, 277, 279-280.

⁷¹⁰ İnalçık, 2017c, 52-53.

⁷¹¹ Köprülü, 2005a, 30.

⁷¹² Köymen, 1976, 134.

⁷¹³ Köymen, M. A. (2018a). "Selçuklu Devri Hukuku". (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 471.

göre, serbest bir hukuk faaliyeti göstererek orta zamanın en büyük siyasî teşekküllerini kurmuşlardır⁷¹⁴.

Tarihî kaynaklar, Tuğrul Bey'in daha 1038'de ilk kez Nîşâbûr'a girdiğinden itibaren, kanun esasını hâkim kıldığından bahsetmiştir⁷¹⁵. Sultan Tuğrul Bey yalnız o dönemde hâkim İslâm kamu hukukuna mugayir olduğu halde, bu sahada kanun koyma yetki ve faaliyetini icra etmiyor, aynı zamanda o, halifelik kanunlarına mugayir olarak özel hukuk sahasında da kanunlar vaz ediyordu. Şöyle ki Bağdat'ta bir kadın şarkıcı ölmüştü. Ondan geriye kalan şeyler Amîdü'l-İrak Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin sarayına nakledilmiş; kendisine de durum anlatılmıştı. Fakat o, sultanın “ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesi” hususundaki talimatını hatırlatarak, terekenin ölenin ailesine iade edilmesini söylemiştir. Amîd ayrıca hemen emir vererek tellal çıkarıp sultanın bu talimatını halka ilan ettirdi. Tam bu günlerde bir adam ölmüş, kızına miras olarak üç bin dinar bırakmıştı. Adamları, Ebû Ahmed en-Nihâvendî'ye, bu paranın yarısının sultanın hakkı olduğunu söyleyince o, halka da ilan edilen sultanın buyruğuna aykırı bir harekete müsaade etmeyerek, babasından kalan bu mirası derhal kızına verilmesini emretmiştir. Bir tesadüf eseri olarak aynı gün, halifenin hareminden bir kadın ölmüştü. O, geride bir kız, bir de kasa bırakmıştı. Halifelik dîvânı adına miras nazırlığına bakan İbn Attâr, sultanın söz konusu talimatına karşı çıkıp bu kasayı bir buçuk dinara sattı. Bunun on beş kırıatını ölenin kızına verdi. Geri kalanını da halifelik hazinesine aktardı. Bunun üzerine halk, miras hakkında aynı mahiyeti haiz bu iki uygulama arasındaki çelişkiye şaşarak, halifelik idaresine nazaran, amîd nezdinde Selçuklu idaresini müşahade ile takdir etmişlerdir⁷¹⁶. Görüldüğü gibi, Selçuklu Bağdatı'nda miras hukukuna dair Tuğrul Bey'in koyduğu uygulamalar, halk nezdinde, halifelik kanunlarına nazaran takdir ve memnuniyetle karşılanıyordu. Ayrıca Tuğrul Bey'in 1062/1063 tarihinde Bağdat'ta veraset vergisiyle birlikte birtakım örfî vergileri getirdiğinden söz edilmektedir⁷¹⁷.

Sultan Melikşah'ın Batı Karahanlıları Büyük Selçuklulara tâbi kıldığı seferinden (1088) sonra, ülkesinin her mevziini mütalaa ederek, her şehre, eyalete adil idareciler tayin ettiği; sonradan koyulan vergileri (rusûm), uygun bulmadığı kötü kanunları (kavânîn)

⁷¹⁴ Köprülü, 2005a, 35.

⁷¹⁵ Mîrhând, 2015, 72.

⁷¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98.

⁷¹⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 41.

kaldırdığı ve kalıcı kanunlar ihdas ettiği ittifakla nakledilmiştir⁷¹⁸. Bundan başka Melikşah, muhtelif zamanlarda da vergi kanunları koyup kaldırıyordu. Hatta vergileri kaldırırken bu hususta kendisiyle tartışan vergilerin kaldırılmaması taraftarı olanları, boyunlarını vurdurmakla tehdit ediyordu⁷¹⁹. Aynı faaliyeti Sultan Muhammed Tapar da icra ediyordu⁷²⁰. İranlı araştırmacı Ahmed Muavvaz, Tuğrul Bey ve Melikşah'ın dîvân-i mezâlim işlerinin çoğunu bizzat icra ettiklerini, diğer sultanlar ise bu hususta kanunlar ve programlar koyarak adaletin bunlara uygun olarak temin edilmesi suretiyle, dîvân işini ya kendi yakınlarına ya da vezirlere veya emirlere havale ettiklerini öne sürmüştür⁷²¹.

Büyük Selçuklu sultanlarının kanun koyma yetki ve faaliyetleri kapsamında söz konusu edilmesi lazım gelen meselelerin önde geleni, sultanların özel hukuk sahasında vazettikleri muayyen bir kanunnâme olup olmadığıdır. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî'nin kaleme aldığı *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*'de geçen ve Sultan Melikşah tarafından vazedildiği belirtilen bir kısım kanun maddesi bu hususta dikkati çekmektedir. Bu kanun maddeleri, Farsça yazılan mezkûr eserde, Melikşah'ın saltanat devri hakkında bilgi verilen faslın sonunda, *el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidü's-Şer'iyye* başlığı altında Arapça olarak kaydedilmiştir. Evlenme-boşanma, alım-satım, borç ve emlâk konularına dair altı maddeyi ihtiva eden bu kanunnâme; aile hukukunda karı-koca hakları, borçlar hukukunda alacaklı-borçlu hakları, eşya hukuku kapsamında alıcı-satıcı ve mülkiyet haklarını belirli birtakım hüküm ve müeyyideler bağlamaktadır.

Sultan Melikşah'a atfedilen kanun maddeleri şunlardan ibarettir:

el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidü's-Şer'iyye:

1- Bir alışverişe veya başka bir muameleye ait bir akitte, bir kimse kendisinin olan bir mülkü başka bir kimse üzerine akdetse ve bu mülkü akit kendisi için icra olunan kimseye teslim etse, bu akit ve teslimat mucibince, herhangi bir itiraz eden muhasım da ortaya çıkmazsa, böylece o mülk o kimsenin elinde kalsa, daha sonra bu mülkü başka bir kimse

⁷¹⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 103; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 130 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 127; Mîrhând, 2015, 119; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 47 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 131; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbüri, 2018, 94.

⁷¹⁹ İbn Kesîr, 1995, XII, 284.

⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 435.

⁷²¹ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 19.

üzerine akdeden kişi veya varisleri bu akde muhalif bir akit ibraz etmiş olsalar davaları dinlenmeye değer bulunmaz.

2- Nikâhlı bir koca, karısı üzerine mihrinden beraat hususunda, karısının ailesi ve akrabaları haberdar olmadığı ve kadılık meclisinde de (meclisü'l-hokm) bu yönde verilen bir karar ortaya çıkmadığı halde, bir akit akdetmiş olduktan sonra, kocanın kendisi veya varisleri bu akdin gereğini iddia etseler delilleri kabul edilmez, davaları dinlenmeye değer bulunmaz. Ancak eğer kadın, ortaya atılan bu iddiayı doğrularsa, durum değişir.

3- Bir kimse mülkünü sattığına dair bir akit akdetse, sonra da mezkûr mülkün satış bedeli hususunda bir çelişki ve itiraz olmamış iken, alıcı olan kimse mülkü satın aldığına dair kendisine şahit göstermiş olmaması hasebiyle satın almadığını ve bedelin kendisine iade edilmesi gerektiğini iddia etse delilleri kabul edilmez, davaları dinlenmeye değer bulunmaz.

4- Bir borçlunun alacaklıları haklarını isteyip de bu borçlu esaslı bir sebep bildirmeden darlıkta olduğunu iddia etse ve borçlunun malı olduğu malum olsa, kendisinin yakını olanlar bu malum olan malının irsen veya satın alma yoluyla kendilerine intikal ettiğine dair deliller gösterecekler, bunlara iltifat edilmeyip, borçlu alacaklıların haklarını kendilerine ödenmesi hususunda mecbur edilir ve aksi takdirde şeriatın hükmü neyse ona göre hapsedilir (1- Borçlunun imkân bulduğu takdirde borcunu ödeyeceği kanaatine varılincaya kadar hapiste tutulması. 2- Bir malın bir hakkı temin etmek üzere hapsi. Bu kanun maddesinde hangisinin ifade edildiği açık değildir).

5- Bir kadın veya onun yakın akrabaları, mihr veren kadının kocasının lehine ve kendi aleyhine mihr-i mislden (nikâh anında belirlenmeyen, akrabaları arasında her bakımdan kendi konumuna denk olan kadınların aldığı mihr miktarı) aşağı bir akit icra ettikten sonra kocanın yükümlülüğünün ortadan kaldırılması için bir şey ibraz etmiş olsa buna iltifat edilmeyip dine uygun bir şekilde ya mihrin, mihr-i misle göre belirlenip ödenmesine ya da kocanın elinde bulunan akde göre kocanın nikâh anında belirlediği mihrin ödenmesine hükmolunur.

6- Kadınlar aleyhine şahitlik vukuunda fevkalade ihtiyat gösterilmelidir. Onu itham edenler onun yakın akrabalarından dahi olsalar bir şahitle iktifa edilmeyerek, töhmet konusu olan zina, sakinlikle tetkik edilmelidir⁷²².

Bu kanun maddelerinin yalnız bir kaynakta, muahhar bir kaynakta (telif tarihi 1311/1312-İlhanlılar devri) dercedilmesi, başka kaynaklarda böyle bir kanunnâmeden veya kanun maddelerinden söz edilmemesi, Sultan Melikşah'ın gerçekten böyle bir kanunnâme vazedip etmediği hakkında şüphelere mahal vermektedir. Bununla birlikte Selçuklular hakkında bilgi veren çeşitli türden kaynakların ittifakla her vesileyle Sultan Melikşah'ın adalet vasfını öne çıkarması, onun kötü âdetleri ortadan kaldırarak memnuniyet verici uygulamaları yürürlüğe koymasının vurgulanması da dikkat çekicidir. Ayrıca A. K. S. Lambton, başka kaynaklarda da Sultan Melikşah'ın ve veziri Nizâmü'l-Mülk'ün özel hukuk sahasında vazetmiş olduğu birtakım kanunları tespit etmiştir. Buna göre; iddiada bulunmaksızın otuz yıl geçtikten sonra mülk sahibine karşı toprakta mülkiyet hakkı iddia edilemeyeceğine dair bir kural getirilmiş, daha sonra ise bunu düzeltme girişiminde bulunulmuştur. Buna rağmen sahiplerinin elinde kalan eski tapuların iptali veya değişimi için herhangi bir prosedür uygulanmamıştır⁷²³. Öte yandan, bu maddelerden yalnız tarihî manada değil, hukukî ve içtimaî bakımlardan da birtakım çıkarımlarda bulunmanın mümkün olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî'nin adı geçen eserinde naklettiği bu kanun maddelerini ilk yorumlayanlardan olan Zeki Velidi Togan, Sultan Melikşah namına yazılan bu kanunların, el-Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyyesi*'yle irtibatı üzerinde durmuştur. Togan neticede, bu kanunun, Türk devlet idare sisteminden alınmış bazı maddeleri ihtiva ettiği halde, bir şeriat kitabı olduğu kanaatindedir⁷²⁴. Abdülkerim Özaydın da bu minvalde, Sultan Melikşah devrinde Selçuklu devlet teşkilâtının Nizâmü'l-Mülk'ün de gayretiyle mükemmel bir şekil aldığından, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin yine bu dönemde zirveye ulaştığından bahsettikten sonra, bu kanunu muhtemelen Melikşah adına yazılan bir fetva mecmuası olarak nitelemektedir⁷²⁵. Fetva mecmuaları, en sık karşılaşılan meselelerde gerektiğinde müracaat edilmek üzere önceki fetva ve hükümlerin derlenmesiyle

⁷²² Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî. (1326/1908). *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*. (nşr. Karl Sussheim). Kahire: Matbaatü'l-Maârif, 69-71.

⁷²³ Lambton, 1988b, 76.

⁷²⁴ Togan, Z. K. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş -En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar-*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 294.

⁷²⁵ Özaydın, A. (2004). "Melikşah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIX, 57.

oluşturulurdu. Fetva mecmuaları İslâm tarihi boyunca kadılar tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmıştır ki bunların içeriğindeki hukukî faaliyeti esnasında kadıların kullandığı kaynaklar arasındadır.

İbrahim Kafesoğlu, Togan'ın, bu kanun maddeleriyle *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eser arasında kurduğu münasebeti reddetmekle birlikte, Selçuklu Devleti dâhilinde ilgili işlerin kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekte iken, Sultan Melikşah'ın büyük bir hukukçular heyeti toplayarak, medenî hukuka ait yeni hükümler getiren kanunlar çıkarabildiğini belirttikten sonra, Sultan Sencer devrinde de Melikşah kanunlarının tatbik edildiğini söylemektedir. Yine İbrahim Kafesoğlu, bir kısım anlaşmazlıkların şariat hükümlerine veya örfe dayanılarak haledilirken, mülkiyet ve evlenme gibi iki mühim hukukî münasebetin yeniden kanunla tanzim edilmiş olmasına dikkati çekerek, bu halin idarî ve siyasî yönden muntazam bir mekanizmaya sahip Büyük Selçuklu Devletinin adlî hukuk cihetinden de yüksek hukuk mefhumlarına ulaşmış bir cemiyet olduğunu gösterdiğini öne sürmektedir⁷²⁶. İbrahim Kafesoğlu'nun görüşlerinin, Fuad Köprülü'nün aynı yöndeki yorumlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yine Köprülü'ye göre, Melikşah, bu kanun maddelerinin bütün ülkede tatbikini emretmişti⁷²⁷. Ayrıca Köprülü, Büyük Selçuklularda bilhassa Melikşah devrinden başlayarak, birtakım idarî ve malî kanunlar çıkarıldığının malum olduğunu belirttikten sonra, bu kanunların mühim bir kısmının İlhanlılar devrinde Gazan Han tarafından yapılan geniş ölçüdeki reform ve kanun faaliyetleri esnasında yeniden tatbik sahasına konulduğunu söylemektedir⁷²⁸. Nâsir Sidkî ise bu kanun maddelerinin, bu devirde şer'î mahkemelerin işlerliğini ve salâhiyet sahasını gösterdiğini düşünmektedir⁷²⁹.

Türk-İslâm tarihinin bilinen ilk medenî kanunu olduğu gibi, dünyanın da ilk medenî kanunları arasında gösterilen Mecelle-yi Ahkâm-i Adliyye, Osmanlı Devleti zamanında, 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan İslâmî özel hukuk kuralları derlemesidir. Eğer zikredilen kanun maddeleri gerçekten bir kanunnâmeden tahriç edildiyse, el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidü's-Şer'iyye adlı bir kanunnâme sadır etmekle Büyük Selçuklular, Türk-İslâm tarihinde özel hukuk alanındaki ilk kanunlaştırma faaliyetini icra etmiş demektir. Öte yandan Mehmet

⁷²⁶ Kafesoğlu, İ. (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 157-158; Kafesoğlu, 1992, 82; Kafesoğlu, İ. (1987). "Melikşah". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VII, 673.

⁷²⁷ Köprülü, 2005a, 30.

⁷²⁸ Köprülü, 1943, 407-408 not 2.

⁷²⁹ Nâsir Sidkî, 1388/2009, 47.

Altay Köymen ise laik devlet tipinin temelini Sultan Tuğrul Bey tarafından atıldığını, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet eden Abbâsî halifesinin dünyevî salâhiyetini, düzenlenen parlak bir törenle, bu Selçuklu hükümdarına devrederek (1057), İslâm halifeliğinin uzun tarihi boyunca ilk defa sadece İslâm cemaatinin dinî reisi durumuna geldiğini düşünmektedir⁷³⁰.

3.4. Suç-Ceza İşlerindeki Yetki ve Sorumlulukları

3.4.1. Suç Teşkil Eden Fiilleri Tespit Etmek, Suç Soruşturması ve Kovuşturması Yapmak, Ceza Hükmüne Varmak: Hükmolunan Ceza Türleri ve Uygulanışları

En yüksek hâkim sıfatıyla Büyük Selçuklu sultanları, yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları çerçevesinde, yalnız dîvân-i mezâlimde değil, hatta çok daha sık ve mutlak olmak üzere, dîvân-i mezâlim dışında, bir şikâyet üzerine veya doğrudan doğruya kendi mutlak iradelerine istinaden cezaî hükümler verip bunları uygulamışlardır. Sultanlar bir suç karşılık cezaya hükmettikleri gibi, bazen de keyfi olarak yahut da yalnız haksız ithamlar karşısında veya otorite ve iktidarlarına karşı muhtemel bir tehlike teşkil eden kişi veya kişileri saltanatlarının ve devletin menfaati gereğince cezalandırmışlardır. Nitekim ceza hukuken bir adalet ve düzen vasıtası olmasının yanında, kimi zaman siyasî olarak bir iktidar koruma vasıtası olarak da dikkatleri çeker⁷³¹.

Dönem telakkisine göre, cezalandırmak, adaletin alametlerinden ve adalet uygulamalarından birisiydi. Dahası, şiddetin şöhretinin devlet düzeni için iyi olduğu, korku yayan bir hükümdarın ülkelerinin huzur içinde tutulacağı anlayışı hâkimdi. Zaten pek çok cezadan amaç, ibret olmasıydı. Bu yüzden hükümdara, haklı cezalandırmayı ihmal etmemesi, çünkü kamu menfaatinin buna bağlı olduğu çağrısında bulunulurdu. Heybet ve korku, bir baskı unsuru olması hasebiyle, hükümdar ve devlet otoritesini sağlamlaştıran birer faktördü⁷³². Sultan, ihsanlarla gönüllere muhabbet verirken cezalarla gönüllere mehabet oluşturmaktaydı⁷³³. Nizâmü'l-Mülk, sultanın cezalandırmasından (siyâset) halkın ibret

⁷³⁰ Köymen, M. A. (2018e). "Tarihin Işığında Orta Doğu (Dünü, Bugünü, Yarını)". (yay. haz. S. Tarıfci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 35-36.

⁷³¹ Çetin, A. (2013). *Ortaçağda Devletin İki Yüzü –Devletnâme: Liyakatın İzinde Devleti Düşünmek-*. Ankara: Lotus Yayınevi, 75.

⁷³² Lange, 2008, 43.

⁷³³ Çetin, 2013, 75.

alacağını ve korkup kötü bir şey düşünemeyeceklerini söyler⁷³⁴. Selçuklu devri resmî vesikalarını ihtiva eden *Atebetü'l-Ketebe*'deki bir tayin menşûrunda, hükümdara karşı duyulan saygıyla karışık korku demek olan heybetin, ceza infazına dayandığı (mahâbet-i pâdişâhî der imzâ-yi hokm-i siyâset est) belirtilmiştir⁷³⁵. Diğer taraftan, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'ye ait *et-Tevessül ile't-Teressül* adlı münşeat mecmusunda da bir belgede, suçluların cezalandırılması (siyâset-i eshâb-i cerâyim), hükümdarlığın direklerinden (de'âyim-i şehryârî) ve cihangirliğin gerekliliklerinden (levâzim-i cihândârî) sayılmıştır⁷³⁶. *Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*'de ise şöyle bir ifade vardır: “İnsanların ahvalinin nizamı, siyasetin gereklerini yerine getirmeye bağlıdır ve Allah'ın emaneti olan reâyânın menfaatlerinin korunması, adaletin alametlerine (me'âlim-i ma'delet) itaat etmeye bağlıdır⁷³⁷.”

Selçuklular devri ideologları, hükümdarın hızlı ve sert ceza uygulamasını makbul görmüşlerdir. Bu görüş “siyâset” kavramında somutlaştırılmıştı. İslâmiyet'in başlarında siyaset kavramı yalnız “devlet yönetimi, politika” anlamında kullanılmıştı. 10. yüzyıldan itibaren ise bu terimin “cezalandırma”ya ait anlamı ortaya çıkmış ve Selçuklular zamanında tam olarak uygulanmıştır. Dahası Christian Lange, *Nizâmü'l-Mülk*'ün eseri olan *Siyâsetnâme*'nin hem devlet yönetimi, politika manasında bir “siyâsetnâme” hem de “cezânâme” olarak iki anlamda da anlaşılabilmesinin muhtemelen tamamen bir tesadüf eseri olmadığı görüşündedir⁷³⁸. Siyaset, sıklıkla adalet kelimesiyle birlikte anılıyordu (adl û siyasêt)⁷³⁹. Zaten siyaset, hükümdarlar tarafından yerine getirilen bir “idarî adalet” idi⁷⁴⁰. Siyasetin varlığı, en katı İslâm hukuk nazariyesince bile benimsenmiştir. Siyaset, hükümdar ve onun siyasî temsilcileri tarafından tevzi edilen, kadıların tatbik ettiği şeriatın ideal sistemine uymayan ve kadıların kontrolüne girmeyen bütün hususları nizama koymayı sağlayan bütün idarî adaleti içine almaktadır⁷⁴¹. Selçuklular zamanında muhtelif türlerden kaynaklarda, cezalandırmayı işaret etmek üzere “siyaset”le birlikte farklı farklı tabirler kullanılmakla birlikte, hususiyetle siyaset kavramı, bazen tek başına bazen de mesela

⁷³⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 32 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 91.

⁷³⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 116; Ünal, 2014, 70.

⁷³⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 26.

⁷³⁷ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 30 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 153.

⁷³⁸ Lange, 2008, 42.

⁷³⁹ Mesela bkz. Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 186 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 181; Mu'izzî, 1362/1983, 532;

⁷⁴⁰ Schacht, 1977, 94.

⁷⁴¹ Schacht, 1977, 64.

“siyâset fermûden” şeklinde, ölüm cezasına hükmedilmesi manasında kullanılmıştır. Nizâmü’l-Mülk’e göre, iyi bir hükümdar devrinde işler (kârhâ) adalet terazisi ve siyaset kılıcıyla (terâzû-yi adl û şemşîr-i siyâset) çekip çevrilirdi⁷⁴². Nizâmü’l-Mülk’ün çağdaşı Yûsuf Has Hâcib de *Kutadgu Biligi*’nde, şöyle der:

“Himmet ile beraber, bir de siyaset lazımdır; siyaset için de beylik şartlarını haiz bir beyin riyaseti lazımdır. Bey memleket ve kanunu siyaset ile düzene koyar; halk hareketini onun siyasetine bakarak tanzim eder... Beylerin kapısını siyaset süsler; bey siyaset ile memleketini düzene koyar. Kötü insanlara karşı siyaset yürütmeli; halk arasında kargaşalığı siyaset yatıştırır⁷⁴³.”

Başka bir eserde ise hükümdarın sahip olması gereken hususlardan biri olarak siyaset gösterilmiştir. Öyle ki, siyaset, hükümdarın sermayesidir. Kanları korumak, malları muhafaza etmek, kötülükleri önlemek, ahlaksızların, kötülerin kökünü kazımak, fitneye ve karışıklığa götürecek düzene engel olmak siyasetle olur⁷⁴⁴.

Bütün devlet teşkilâtının olduğu gibi, adalet teşkilâtının da başı olarak Büyük Selçuklu sultanları, ya bir suç duyurusuyla ya da re’sen harekete geçerek, tahkikat başlatıp meseleleri çözümlerler, ceza hükmünü verirlerdi. Olayın aydınlatılması, eylemin nitelenmesi ve şüphelinin kimliğinin tespiti gibi hususlarda çeşitli soruşturma, itiraf, ifade ve teşhis yöntemleri uygularlar ya da uygulatırlardı. Bunların yanında Büyük Selçuklu sultanlarının herhangi bir sorgulama ya da bir tahkikata gerek duymaksızın ve herhangi bir durum ve şarta tâbi olmaksızın mutlak özgür iradesiyle hüküm verdikleri de oluyordu. Zaten örfî ceza olarak nitelendirilebilecek olan böyle cezalar, çoğunlukla olayın gelişimi anında verilen kararlar ile ortaya çıkıyordu⁷⁴⁵. Bu arada ne olursa olsun, adalet ve cezanın tatbiki rastgele bir uygulama olmaktan öte geleneği olan hukukî bir zeminde kurumsallaşarak uygulanmıştır⁷⁴⁶.

Büyük Selçuklu sultanları başlıca servete ve mala yönelik olarak iktâlara ve arazilere el koyma; şeref ve haysiyete yönelik onur kırıcı olarak tekdir, tahkir ve teşhir etmek; hürriyetin kısıtlanmasına yönelik olarak hapis, sürgün ve zorunlu ikamet; göreve yönelik olarak azletmek, mevki düşürmek; bedene yönelik olarak dayak atmak, hadım etmek, mil

⁷⁴² Nizâmü’l-Mülk, 1976, 193 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 271-272.

⁷⁴³ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 160, b. 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137.

⁷⁴⁴ İbnü’t-Tıktakâ, 2016, 31.

⁷⁴⁵ Kanat, C. (2010). *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*. İstanbul: Küre Yayınları, 30.

⁷⁴⁶ Çetin, 2013, 75, 138.

çekmek, göz çıkarmak, el ve ayak kesmek, burun kesmek, dil kesmek gibi ölüm cezası dışında kalan cezalara hükmetmişlerdir. Ayrıca Büyük Selçuklu sultanları başlıca boyun vurmak, asmak, iki parçaya ayırmak, yay kirişi ile boğmak, suda boğmak, kısas uygulamak, linç etmek, zehirlemek gibi şekillerde infaz edilen ölüm cezaları da vermişlerdir. Bu cezalar, başlıca askerî ve siyasî mahiyette devlete ve sultanın şahsına karşı işlenen ve asayişe ilişkin suçlar; kişiye, mala ve topluma karşı işlenen adi suçlar; malî suçlar; dinî ve fikrî suçlar kategorisine sokulabilecek olan çok çeşitli suçlar ve birtakım muhtelif özel durumlar sebebiyle verilmişlerdir. Bu bölümde, Büyük Selçuklu sultanlarının suç teşkil eden fiilleri tespit ile suçları kovuşturup ceza hükmüne varmak ve cezaların tür ve uygulanışlarını belirlemekteki yetki ve salâhiyetleri söz konusu edilecektir.

3.4.1.1. Servete ve mala yönelik cezalar ve uygulanışları

Kişinin servetine ve malına yönelik olarak uygulanan bu malî cezalar, daha ziyade iktâlara ve arazilere el koymak ile müsadere şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

3.4.1.1.1. İktâlara ve arazilere el koyma

Büyük Selçuklu sultanları, gelirleriyle geçinmeleri üzere bizzat tevdi ettikleri iktâ ve arazilerin sahiplerini, bu gelirlerinden mahrum bırakmak maksadıyla, servete ve mala yönelik bu maddî cezayı uygulamışlardır. Bu cezaya başlıca halife, halifelik görevlileri, mukta'lar, vassal hükümdarlar maruz kalmışlardır. Halifeyi muayyen bir konuda ikna etmek üzere sultan tarafından tedbiren bu cezaya başvurulabildiği gibi, mezkûr grupların vergi tahsilinde işledikleri haksızlık ile söz konusu iktâ üzerinde yaşayan halkın canını ve malını koruyamama, vassallık şartları gereğince ödenmesi gereken vergiyi muntazaman ödememe suçlarına karşı da bu ceza uygulanmıştır. İktâlara ve arazilere el koyma cezası, çoğu zaman münferit olarak, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün ifadelerine bakılırsa, bazen de azarlama cezasıyla birlikte uygulanırdı. Cezaya konu olan iktâ ve araziye kısmî bir el koyma uygulanabildiği gibi, daha ziyade bunlara bütünüyle el koyuluyordu.

Büyük Selçuklularda iktâ sisteminin tekâmül etmesinde en önemli rolün atfedildiği Vezir Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nin mukta'lar (mukta'an) ve halka (reâyâ) nasıl davrandıklarının araştırılmasına dair olan beşinci faslında, mukta'ların halktan vergiyi düzgün tahsil etmeleri, halkın canını, malını, aile bireylerini muhafaza altında tutması

gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca halk padişahın sarayına durumunu arz etmek üzere gitmek isterse, onlara mani olmamalarını da söylemiştir. Vezire göre, mukta' bundan başka türlü hareket ederse, iktâsının elinden alınması, başkalarına ibret olsun diye (tâ digerân ibret gîrend) azarlanması (itâb) lazımdır⁷⁴⁷. Sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenme teşebbüsüne giriştiği bir zamanda Irak amîdi olarak tayin edilen Ebû Ahmed en-Nihâvendî, halifeyi bu evlenmeye razı etmek üzere, sultanın emriyle, halifenin ve halifelik görevlilerinin iktâlarına el koymuş ve bunların gelirlerini onlardan istemiştir⁷⁴⁸. Sultan Alp Arslan da meçhul bir sebeple kızdığı halifenin vezirine ait olan iktân yarısını, kendisinin Irak-i Arap'taki nâibi ve halifelik veziri adayı Ebû'l-Alâ'ya vermiştir (Kasım/Aralık 1071)⁷⁴⁹.

Sultanın vassalı olan hükümdarlara kızması, her zaman onların başlarını istemesini gerektirmezdi. Sultanın gazabına uğrayan vassal hükümdarlar, çok defa arazi kaybına uğrarlardı. Vassal hükümdarlardan Müslim b. Kureyş'ten nefret eden Sultan Alp Arslan, Irak-i Arap'taki temsilcilerine, Enbâr, Harba, Hit, Ânât, Sinn, Bezâvic ve Musul'a bağlı yerleri onun elinden almalarını emretmişti. Böylece Müslim'in hâkimiyeti altında sadece Tuğrul Bey zamanında babasının elindeki arazi kalmıştı (Nisan/Mayıs 1072)⁷⁵⁰. Yine Sultan Alp Arslan, vassallık şartları gereğince, ödemesi gereken yıllık vergiyi tam olarak ödemeyen Basra hâkimi Hezâresb'in arazisini elinden almış, başka birine vermişti (1064/1065)⁷⁵¹.

3.4.1.1.2. Müsadere

Servete ve mala yönelik olarak uygulanan malî cezalardan olan müsadere, Büyük Selçuklular zamanında daha çok devlet görevlilerine sıkça uygulanan bir ceza olmuştur. Bu tip cezalandırma, özellikle hükümdarların, zenginleşmiş ve dolayısıyla fazlaca güçlenmiş olan vezir başta olmak üzere, üst düzey devlet yetkililerine tatbik ederek kendileri ve devlet hazinesi için para temin edip gelir kaydettikleri bir yöntemdi⁷⁵². Öteki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi⁷⁵³, Büyük Selçuklularda da, müşahhas misaller göz önünde tutulacak olursa, en azından Sultan Sencer devrinin başlarına kadar geriye götürülebilecek olan bir divân-i müsaderenin varlığı görülmektedir. Müsadere, İslâm hukukunda bir ceza

⁷⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92.

⁷⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98.

⁷⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 176; Köymen, 2011a, III, 73.

⁷⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 178; Köymen, 2011a, III, 73.

⁷⁵¹ Köymen, 2013, 151.

⁷⁵² Kanat, 2010, 32-33.

⁷⁵³ Merçil, 2015, 134.

olarak yer almamış, başka bir deyişle, nazârî İslâm ceza hukuku tarafından tanınmamıştır. Bu itibarla böyle bir kurumun mevcudiyeti ancak örfî hukukla açıklanabilir⁷⁵⁴. Böyle bir dîvânın varlığı bu zamanda müsaderecinin yaygınlıkla uygulandığının bir göstergesi olabilir. A. K. S. Lambton, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, azledilen devlet memurlarının müsaderecinin yaygınlığı; bunun kısmen artan malî sıkıntının ve kısmen de idareciler arasındaki sahtekârlık ve yolsuzluğun artmasının bir yansıması olduğunu öne sürmüştür⁷⁵⁵. İsfahânî tarihçi Bundârî, Büyük Selçuklularda bir dîvân-i müsaderecin bahsettiği gibi yine o, Vezir Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremi'nin daha sonra bu dîvânın adını, dîvân-i müfredât olarak değiştirdiğini söylemektedir⁷⁵⁶. Aynı müellifin verdiği bilgiye göre, müsadere edilen mallar, müfredât defterine geçirilirdi. Öyle ki, Sultan Muhammed Tapar, Vezir Hatîrû'l-Mülk el-Meybûdî'nin mallarını müsadere ettiğinde, bunları müfredât defterine geçirmek için, Hâcib Ömer'e teslim etmişti⁷⁵⁷.

Büyük Selçuklular zamanında sultana ve ailesine kötü sözde bulunmak, devlet hazinesini zarara uğratmak, Selçuklulara karşı mukavemet etmek ve savaşmak, ortodoks olmayan mezheplere mensubiyet, haksız kazanç sağlamak ve servet biriktirmek, isyana tahrik ve teşvik etmek gibi suçlardan dolayı azil, hapis ve ölüm cezasına çarptırılan mültezim, reis, vezir, mukta, hanedan üyesi, düşman devlet hükümdarı ve komutanı, daha ziyade bu cezalarını çektikten önce ya da sonra, bu cezalarla birleşik olarak müsadere cezasına da maruz kalmışlar veya daha nadir olarak ise münferit olarak müsadere edilmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey, 1057/1058'de bir Alevî ve bir Yahudi'den ayrı ayrı 100 bin dinar ve 20 bin dinar müsadere etmiştir⁷⁵⁸. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan saltanat mücadelesi esnasında Sultan Berkıyaruk bir ara İsfahân'a gelmişti ve bu şehirde Terken Hatun'un adamlarından kuvvetli bir grup bulunmaktaydı. İki taraf arasındaki savaştan sonra mağlup olan Terken Hatun'a bağlı topluluktan bir kısmı hapsedilmiş, bir kısmının da malı müsadere edilmiştir⁷⁵⁹. Sultan Berkıyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesi sırasında Emîr Ayaz, Muhammed Tapar'a haber göndererek kendisine katılmak

⁷⁵⁴ Arık, F. Ş. (1985). "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Müsadere". *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. Tebliğler: III. Türk Tarihi*. c. I, 48; Schacht, 1977, 182.

⁷⁵⁵ Lambton, 1968, V, 251.

⁷⁵⁶ Bundârî, 1999, 126.

⁷⁵⁷ Bundârî, 1999, 112.

⁷⁵⁸ Lambton, 1968, V, 251.

⁷⁵⁹ Bundârî, 1999, 86; Merçil, 2015, 135.

istemişti. Ancak Muhammed Tapar onun bu isteğini kabul etmedi. Emîr Ayaz bunun üzerine Berkıyaruk'a iltica etti. Muhammed Tapar'ın askerleri Emîr Ayaz'ın Hemedân'da bıraktığı mal, deve, at ve diğer eşyaları aldılar; çünkü Emîr Ayaz aceleyle gelip bunları yanına alacak vakit bulamamıştı. Askerler emîrin evini de yağmaladılar. Adamlarından bir kısmının mallarını müsadere ettiler. Bu arada Hemedân reisinin de yüz bin dinarı müsadere edilmiştir⁷⁶⁰. Sultan Sencer döneminde, arazisini sultanın izni olmadan genişletenler de bölge hâkimleri vasıtasıyla müsadere edilerek cezalandırılıyordu⁷⁶¹.

Burada daha nadir gerçekleştirilen birkaç münferit müsadere cezası örneğine yer verilmiştir. Daha ziyade birleşik bir ceza olarak infaz edilen müsadere cezası örneklerine, birleştiği cezaların ilgili fasıllarında ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.4.1.2. Şeref ve haysiyete yönelik onur kırıcı cezalar ve uygulanışları

Şeref ve haysiyete yönelik cezalardan tekdir etmek ve tahkir ve teşhir etmek, tek başına ve sadece onur kırıcı bir ceza olarak verildiği gibi, çoğunlukla ölüm cezası dâhil diğer cezalarla birleşik olarak veriliyordu.

3.4.1.2.1. Tekdir etmek

Başlıca hâcib, reis, emîr, kumandan gibi saray, eyalet ve askerî teşkilât mensupları ile vezir, tâbi hanedan üyeleri, vassal hükümdarlar, ele geçirilen düşman lideri; bir başkası hakkında şefaatte bulunmak, emre itaatsizlik ve muhalefet etmek, Râfîzî ve Bâtınîleri huzura kabul etmek ve hizmete almak, hanedan üyesinin hâkimiyetindeki sahaları tecavüz ve işgal etmek, hanedan üyesinin ölümüne sebep olmak, isyan etmek, Selçuklulara mukavemet etmek, askerlerin yağmacılık yapmasına müsaade etmek, askerlerin sevk ve idaresinde zafiyet göstermek, devlet hazinesini zarara uğratmak gibi suçlarından dolayı sultan tarafından azarlanma cezasına maruz kalmışlardır.

Nizâmü'l-Mülk'ün bildirdiğine göre, Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan, bir emîrin veya bir Türk'ün bir Râfîzî'yi huzura kabul ettiğini duyacak olsalar, onu azarlarlar (itâb kerdend), gazaplanırlardı (heşm gereften)⁷⁶². Nizâmü'l-Mülk, eserinin, bu bilgiyi

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 253.

⁷⁶¹ Agacanov, 2006, 212-213.

⁷⁶² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 172 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 248.

verdiği faslında, Sultan Alp Arslan dönemine ait olarak bu minvalde bir hadise nakletmiştir. Buna göre; Sultan Alp Arslan, meşhur kumandanlarından Erdem'in, Hordâbe adlı birisine kâtiblik verdiği ve Hordâbe'nin de Bâtınî mezhebine mensup olduğu haberini almıştı. Bu durumdan çok rahatsız olan sultan, bir gün bârgâhta Erdem'i bu yüzden azarlamıştır. Daha sonra Hordâbe'yi huzuruna çağıran sultan, ondan, Bâtınî mezhebine mensup olduğuna dair haberlere dair bir açıklama istemiştir. Hordâbe'nin Bâtınî değil, Şîî olduğunu söylemesi üzerine, adeta onun özrünü kabahatinden büyük gören sultan, onu şiddetle paylamış ve o, hakaretle sultanın huzurundan kapı dışarı edilmiştir. Anlatıldığına göre, Sultan Alp Arslan, bu hadise dolayısıyla hemen hemen bir yıl boyunca Erdem'den yüz çevirmiş, onunla konuşmamıştır⁷⁶³. Yine Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde, Karahanlı elçisi kendi huzurundayken, kusurlu bir hareket yaptığını kabul ederek, bundan dolayı sultanın korkusundan keyfinin kaçtığını söylemektedir. Zira vezire göre, Sultan Alp Arslan Şafî mezhebinden hoşlanmazdı. Hatta sultanın defalarca, “Vezirim bir de Şafî mezhebinden olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!” dediğini nakletmiştir. Nizâmü'l-Mülk elçiyle konuşurken yaptığı birtakım kusurlu hareketler neticesinde, Mâverâünnehir halkının Karahanlı hükümdarı önünde kendisini Râfizîlikle suçlayıp, bu lafların da sultanın kulağına gitmesin diye 30 bin dinar harcadığını söylemiştir. Çünkü vezir, bu suçlama karşısında sultanın canını bağışlamayacağını (merâ becân emân nedeled) bildiğini belirtmiştir⁷⁶⁴.

Tuğrul Bey'in saltanatı devrinde, Mûsâ Yabgu'nun ihtiyarlık çağında olması, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'nin ihtiraslarını kışkırtmıştı. Yâkûtî babasından Sîstân menşûrunu istemiş ve bu konuyu amcası Tuğrul Bey'e de açmıştı. Babasının muvafakatiyle Sîstân'a giden Yâkûtî, orada babasının amcası Mûsâ Yabgu'nun nâibi Ebû'l-Fazl'dan bu ülkenin kendisine terkinin ve hutbenin de babası Çağrı Bey adına okunmasını talep etmişti. Bu talebinin kabul edilmemesi üzerine Yâkûtî, Cüveyn şehrini işgal etti. Çağrı Bey de Ebû'l-Fazl'a elçi göndermiş, halka kendi adına basılan paraları dağıtarak hutbeyi kendi adına okuttu. Mûsâ Yabgu, kendi ülkelerine yapılan bu tecavüz karşısında yeğeni Sultan Tuğrul Bey'e mektup yazıp, hanedan üyelerinin hâkimiyet sahaları taksimatını hatırlatarak, ona itabta bulunmuştur. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Sîstân'ın hâkimiyetine dair menşûru tekrar

⁷⁶³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 172-173, 178 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 249, 255.

⁷⁶⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 104 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 170.

amcası Mûsâ Yabgu adına yazdığı gibi, bu tecavüzlerinden dolayı da Çağrı Bey'i edepsizlikle itham ederek, şiddetle azarlamıştır⁷⁶⁵.

Sultan Tuğrul Bey, Bağdat'ta hâkim Büveyhîlerin Türk komutanı Arslan Besâsîrî ile mücadele ettiği bir sırada, Eylül 1058'de Musul'a gitmek üzere harekete geçmişti. Hareket edildiği sırada, sayıları 2 bin kadar olan askerleri az bulan sultanın çok canı sıkılmış ve veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'ye, bütün askerlerinin toplanıncaya kadar neden kendisine beklemesini söylemediği hususunda kızarak, onu azarlamıştır⁷⁶⁶. Sultan, Arslan Besâsîrî meselesini hallettiği yılda da (1060), Vâsıt'a geldiğinde, askerlerinin şehri yağmaladığını görünce çok üzülp canı sıkılmıştı. Buna izin vermiş olan eniştesi Erbasgan'ı azarlamıştır⁷⁶⁷. Selçuklular ile halifelik münasebetlerinin, Tuğrul Bey'in Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlilik talebi yüzünden gerildiği bir ortamda, sultan, Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî ve meşhur tacir Ebû Mansûr b. Yûsuf'a gönderdiği bir mektupta, bu hususta serzenişte bulunarak, onları tevbih etmiştir⁷⁶⁸.

Alp Arslan, Sultan Tuğrul Bey'in vefatıyla boşalan Selçuklu tahtı için harekete geçtiğinde, merhum sultanın veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî de Tuğrul Bey'in kararına uyarak, vefatından az evvel sultanın kendisine veliaht tayin ettiği üvey oğlu Süleyman'ı desteklemeye devam ediyordu. Alp Arslan Selçuklu tahtı için otorite mücadelesini kazanıp da Rey'e geldiği sıralarda Amîdü'l-Mülk, Tuğrul Bey'in yakın adamlarından bir grubu tutuklayıp, onlardan 500 bin dinar toplamıştı. Onun bu hareketinin sebebi, Süleyman'a destek vermeleri için Rey'de bulunan devlet hazinesindeki paraların bir kısmını alıp ordu mensuplarına dağıtmış olmasıydı. Sultan Alp Arslan, bu suretle devlet hazinesini boşaltan ve zarara uğratan Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi şiddetle azarlamıştır⁷⁶⁹.

Sultan Alp Arslan bir gün bir içki meclisinde bir hâcibin, Kutalmış'ın adamlarından olup tutsak alınan bir Türkmen hakkında konuşma yapması cüretinden dolayı, bu hâcibi şiddetle paylamıştı. Hatta galiba sarhoşluğun da verdiği etkiyle, bir gulâma bu hâcibin boynunu vurması emrini vermişti. Bunun üzerine yerinden kalkıp yer öperek, hâcibin öldürülmesinin uygun olmayacağını söyleyen Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî de sultanın

⁷⁶⁵ Anonim. (2018). *Târîh-i Sîstân*. (çev. V. Öntürk). İstanbul: Ayışığı Kitapları, 326-331; Turan, O. (2014a). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 128.

⁷⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 47.

⁷⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 81.

⁷⁶⁸ Bundârî, 1999, 19-20; İbnü'l-Esir, 1987, X, 37; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 103.

⁷⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 129.

gazabından payını alarak, sultan tarafından azarlanmıştır. Kaynağın bildirdiğine göre, herhalde aynı mecliste, bu hadiseden önce yine sultanı öfkeliendiren başka bir hadise daha vuku bulmuştu. Buna göre, vassal Annâzî hükümdarlarından Sürhâb'a sultana ait altın işlemeli bir külâh ve bir örgü elbise verilmişti. Amîdü'l-Mülk'ün, Sürhâb'ın bu lütfedilenlere layık olmadığını söylemesi üzerine de Sultan Alp Arslan son derece kızmış ve vezirini azarlamıştır⁷⁷⁰. Vezirin sultan tarafından azarlanmasıyla sonuçlanan ve sultan nazarında suç teşkil eden bu iki kabahati, her ne kadar vezirin devlet menfaatlerini düşünerek hareket ettiği akla gelebilirse de, emre itaatsizlik ve muhalefet etmek olarak değerlendirilebilir. Vezir Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde, bu minvalde şöyle bir izahat yapmaktadır: “Birinin fermana küçümseyerek baktığı, emre uymakta ağırdan aldığı anlaşılırsa, dergâh mensuplarından bile olsa, şiddetle cezalandırılmalıdır (mâliş-i belîğ). Padişah ile diğer insanlar arasındaki fark onun yürüyen hükmüdür⁷⁷¹.”

Alp Arslan zamanında Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin azil, hapis, sürgün ve nihayet öldürülmesi sürecinde, Nîşâbûr reisi Mahmûd b. Ebû Ali el-Menî'i ile Mervû'r-Rûd'daki nâibi Abdü'r-Rezzâk önemli roller oynamışlardır. Öyle ki sultan, vezirin öldürülmesi işini Reis Mahmûd el-Menî'i'ye havale etmişti. Reis ve nâibi ile vezir arasında iyi bir dostluk, sevgi ve sadakat vardı. Bu nedenle her ikisi de Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin affedilmesi hususunda Sultan Alp Arslan nezdinde girişimlerde bulunmuşlar ve bu suretle infazı geciktirmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, Nîşâbûr reisi Mahmûd'a gönderdiği bir mektubunda, Amîdü'l-Mülk hakkında buyruğuna karşı muhalefete girişmesini şiddetle tekdir etmiş, emrinin derhal yerine getirilmesini kesin bir dille bildirmişir⁷⁷². Öte yandan, Sultan Alp Arslan, Fars Şebânkâre emîri Fazlûye isyan ettiğinde, Amîdü'l-Mülk'ten sonra tayin ettiği veziri Nizâmü'l-Mülk'ü bir askerî birliğin başında onun üzerine sevk etmişti. Bu cezalandırma seferi neticesinde isyancı emîr yakalanarak Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirilmiştir. Nizâmü'l-Mülk, bir süre hapsettikten sonra, Fazlûye'yi Sultan Alp Arslan'a teslim etmişti. Sultan, Fazlûye'ye serzenişler ile hitap ederek onu azarlamıştır⁷⁷³. Alp Arslan dönemine ait son misal olmak üzere, sultana düzenlediği suikast neticesinde onu yaralayarak, sultanın ölümüne sebep olan Berzem Kalesi komutanı Yûsuf, sultanın kuşatması sonucunda kaleden indirilip iki gulâmın kolları arasında huzura

⁷⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 143.

⁷⁷¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 74 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 138.

⁷⁷² Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 147.

⁷⁷³ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 84-86.

getirildiğinde, Alp Arslan, onu görür görmez yaptığı kötülükler nedeniyle sövüp saymıştır⁷⁷⁴.

Sultan Melikşah ise Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın vefatından hayli müteessir olmuş ve bunun müsebbibi Tutuş'a karşı da kızgınlığını, ona gönderdiği tekdir dolu bir mektupla göstermiştir⁷⁷⁵. Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'un ölümünden sonra, yerine oğlu Dâvud'un sultan ilan edilmesi üzerine, taht iddiasında bulunarak, teşkil ettiği müttefik ordusuyla harekete geçen Melik Mes'ûd ile Sultan Sencer, 25 Mayıs 1132'te Dînever'de vuku bulan savaşta karşı karşıya gelmişti. Savaş neticesinde Mes'ûd, bozguna uğrayarak kaçmıştı. Galip sultan Sencer ise Mes'ûd'u huzuruna çağırarak, huzuruna çıkan Mes'ûd'u görünce onu kucaklayıp öpmüşse de kendisine isyan ettiği için azarlamıştır. Bununla birlikte eski iktâ sahası olan Azerbaycan'ı tekrar ona vermekten de çekinmemiştir⁷⁷⁶.

3.4.1.2.2. Tahkir ve teşhir etmek

Tahkir ve teşhir etmek, yani suçluyu aşağılamak ve onu utandırmak, şeref ve haysiyete yönelik onur kırıcı cezalardan en bilineni ve en çok uygulananı idi. Bu tip cezalar başlı başına ve sadece onur kırıcı olması için verildiği gibi, çoğunlukla ölüm cezasına hükmedilmiş suçlulara, cezalarının infazından önce tatbik edilirdi. Teşhir, ölümden önce uygulandığı gibi, ölüm cezasının infazından sonra da uygulanabiliyordu. Mesela daha ziyade boynu vurulmak suretiyle öldürülen suçlunun kesik başı, ölüm cezasının infazını bildirmek üzere sultan ve halife başta olmak üzere üst düzey devlet görevlilerine, bazen suçlunun efendisine gönderildiği gibi, ibret olması açısından, muayyen mahallerde dolaştırılırdı. Kesik başın saraya gönderilmesi, bunun sarayda memnuniyetle karşılanması ve bu işi yapanın ününe ün katması Selçuklu devri vesikalarına dahi yansımıştır⁷⁷⁷. Bu konuda Arslan Besâsîrî hadisesi bir örnek teşkil etmektedir. Şöyle ki, Büveyhîlerin son kalıntısı olan, Fâtımîlerin de desteklediği Arslan Besâsîrî, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'ta hâkimiyet kurmasından itibaren Selçuklulara karşı daima mücadele içinde olmuş ve nihayet 1060 yılında Selçuklu kuvvetlerine karşı mağlup olarak öldürülmüş ve mallarına el koyulmuştur.

⁷⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 183.

⁷⁷⁵ Kafesoğlu, 2014, 109.

⁷⁷⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 534; Köymen, M. A. (2011b). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi –İkinci İmparatorluk Devri-*. c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 197.

⁷⁷⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 177; Ünal, 2014, 148-149.

Besâsîrî'nin kesik başı sultanın huzuruna getirildiğinde, sultan, başın içinden beynin akıtılmasını emretmiştir. Daha sonra sultan, bu kesik başı hilafet sarayına göndermişti. Bu baş, 22 Ocak 1060'da saraya ulaştırıldı. Baş, yıkanıp temizlendikten sonra ertesi gün, su kanalının önünde davullar, trampetler vurulmak suretiyle halka teşhir edildi. Bu arada kadınlar, neftçiler ve diğer halk tabakaları, önlerinde şarkıcılar oldukları halde, bir araya gelip toplandılar. Daha sonra bu kesik baş, bir süre halifenin sarayının karşısında yüksek bir yerin tepesine asılmıştı. Bir süre asılı tutulan kesik baş, nihayet isyancıların başlarının konulduğu Başlar Hazinesi'ne (hizânetü'r-ruûs) götürülüp konulmuştur⁷⁷⁸. Yine Tuğrul Bey zamanına ait olan başka bir hadisede ise Amîdû'l-İrak Ebû Nasr, Vâsıt'a yürüyerek isyan eden bura hâkimi Ebû'l-Ganâim İbn Fesances'i mağlup ve aile bireyleriyle birlikte tutsak almış, ona bağlı Türklerden bazılarını suya atıp öldürtmüştür. İbn Fesances ise bir teşhir alayı eşliğinde Bağdat'ta dolaştırılmıştır. Daha sonra darağacında asılarak öldürülmüş, başı kesilmiş, kesik başı amîd tarafından bir fetihnâme ve Fâtımî halifesinin adı yazılı bulunan kendisine ait bir bayrakla birlikte Tuğrul Bey'e gönderilmiştir. Sultan, bu bayrağa taktırdığı kesik başın askerler arasında dolaştırılıp teşhir edilmesini emretti; ceset ise köpeklere yedirilmiştir⁷⁷⁹. Bu iki örnek olay, ölümden sonra teşhiri göstermektedir.

Diğer yandan, ölüm cezası infaz edilmeden önce de suçlu tahkir ve teşhir ediliyordu. Teşhir; suçlunun bir eşek, inek veya deve üzerinde şehrin belli başlı yerleri boyunca aşağılayıcı bir şekilde dolaştırılmasından ibaretti. Tabîî teşhirde bazı unsurların bir araya getirilmesiyle, tahkir daha kuvvetlendiriliyordu. Teşhire çoğu kez suçlunun kabahatinin ilan edilmesi, bir görevli ya da halk tarafından dövülmesi, suçlunun başının açılması ya da tıraşlanması, başına küçük düşürücü bir başlık veya çanlar koyulması, yüzünün karartılması, teşhir alayına iştirak eden sayıları binlere varan insan topluluğunun teşhire maruz kalan suçluya pis madde veya nesneler fırlatması gibi daha pek çok unsur eşlik ediyordu. Selçuklu devri kaynaklarında belirgin bir şekilde görülen teşhir cezası, ceza adaleti yönetiminde çok önemli bir halka açık cezalandırmaydı. Teşhir cezası her türlü suçun, mesela sosyal içerikli suçlardan dolandırıcılık, hırsızlık, yamyamlık vs. ile cinsel, ahlakî ve dinî nitelikteki suçların

⁷⁷⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 81; İbnü'l-Kalânîsî. (2008). "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)". (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 29(33), 6; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 109 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 108; İbnü'l-Verdî, 2014, 32; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 24 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 103; İbnü'l-Cevzî, 2005, 28-29; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 59; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 85-86; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 491-492; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 15; İbn Kesîr, 1995, XII, 192; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 99.

⁷⁷⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 24-25, 30-31.

faillerine uygulanmıştır⁷⁸⁰. el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'de, bir yerde, devrinde sıkça başvurulmuş bir ceza olarak teşhiri ima ederek şu ifadeleri kullanır: “Bir topluluğun arasında küfretmek veya mendilini boğazına dolayıp şehirde gezdirmek veya yüzü siyaha boyayıp dolaştırmak... Bütün bunlar elem vericidir. Bunun da birçok dereceleri vardır. En ağırı yalın ayak başı kabak bir kılıkta şehirde gezdirmektir... Bu muameleyi yapmak, çeşitli darbelerle bedene verilen zarardan çok daha üzücüdür⁷⁸¹.”

Büyük Selçuklu sultanlarının bizzat hükmettikleri teşhir cezalarına ait iki örnekte de failler, dinî ve fıkri suçlarından, yani Mehdilik iddiasında bulunmak ve Bâtınlık mensubiyetinden dolayı, teşhiri müteakip ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Hatta birisinde cezalandırma, ölümden sonra da devam etmiştir.

1090 senesinin yaz aylarında Bağdat'ın köylerinden birinde ortaya çıkan sarı saçlı mavi gözlü Telyâ adında bir kişi kendini Mehdî ilan ederek tahriklere başlamıştı. Bu şahıs edebiyat ve astroloji âlimi olduğunu söyleyerek, Karmatîler başta olmak üzere etrafında hayli adam toplamaya muvaffak olmuştu. Telyâ, Ahsâ ve Bahreyn'de tutunduktan sonra, bedevî Araplardan müteşekkil on bin savaşçının başında Basra'ya yürüdü. Basra'da genel bir huzur ve sükûn sürdüğünden dolayı şehrin amîdinin yanında az sayıda bir askerî kuvvet bulunuyordu. Amîd, askerleriyle Telyâ'nın karşısına çıkıp onlarla savaşa tutuştuysa da mağlup olarak Basra'yı terke mecbur kaldı. Telyâ ve savaşçılarının Basra'yı yağma ve tahribatı haberleri Bağdat'a ulaşınca, Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn ve vassal Hille emîri Seyfû'd-Devle Sadaka b. Mezyed, sultanın emriye Telyâ'yı bertaraf etmek üzere Basra'ya gittiler. Ancak bu sırada Telyâ, Basra'dan ayrılmıştı. Telyâ daha sonra Bahreyn'de yakalanıp Sultan Melikşah'a gönderilmişti. Mehdilik iddiasında bulunan Telyâ, galiba 1091 yılının ilk aylarında, Sultan Melikşah'ın emriyle, başında uzun ve sivri bir külâh olduğu halde deveye bindirilerek Bağdat'ta halka teşhir edilmiştir. Bağdat'ta dolaştırılırken insanlar onu lanetlemişler ve küfür yağmuruna tutmuşlar; ayrıca o, her taraftan kırbaçlanmıştır. Telyâ, bu şekilde türlü tahkirlere maruz bırakıldıktan sonra asılmak suretiyle öldürülmüştür⁷⁸².

⁷⁸⁰ Selçuklular zamanında teşhir cezası için başlıca mesela bkz. Lange, C. (2007). “Legal and Cultural Aspects of Ignominious Parading (Tashhir) in Islam”. *Islamic Law and Society*, vol. XIV, No. 1, 81-108; Lange, 2008, 79-89.

⁷⁸¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, II, 833-834.

⁷⁸² İbnü'l-Esir, 1987, X, 163-164; İbn Kesîr, 1995, XII, 273, 274, 275; Kafesoğlu, 2014, 150 not 10.

Saltanat zamanında kendisini en fazla uğraştıran meselelerden biri olan Bâtınîlerle mücadeleye çok önem veren Sultan Muhammed Tapar, tahta geçer geçmez, vaktiyle Sultan Melikşah tarafından yaptırılan ancak bir hileyle Bâtınîlerin eline geçen ve mezkûr taifenin reislerinden olan Abdü'l-Melik İbn Attâş'ın hâkimiyeti altında bulunan Şahdiz Kalesi'ne bir sefer düzenlemişti. Uzun süren kuşatmadan sonra kesin sonuç alabilmek için sultan emriyle başlatılan umumî bir hücumla kale düşürüldü (1107). İbn Attâş, sultanın emriyle kaleden indirilip elleri ve ayakları bağlı olduğu halde, bir deveye bindirilerek teşhir edilmek üzere İsfahân'a götürülmüştür. Kaynaklar onun teşhir merasimi esnasında yüz binden fazla kadın, erkek ve çocuğun hazır bulunduğunu söyler. İbn Attâş aşağılayıcı bir şekilde dolaştırılırken insanlar çerçöp, gübre, tezek ve kül gibi her çeşit şeyi onun başından aşağı atmışlardır. Bundan başka önlerinde davul ve def bulunduğu halde, alkış tutarak ve ayaklarını yere vurarak, hep bir ağızdan bağırıp İbn Attâş'a hakaretler ediyorlardı. İbn Attâş böylece İsfahân'ın bütün pazarlarında ve sokaklarında teşhir edildikten sonra, bir rivayete göre onun boynu vurulmuştur. Diğer bir rivayete göre ise canlı canlı derisi yüzölüp asılmak suretiyle öldürülmüş, yedi gün asılı kalmış, herkes onu ok yağmuruna tutmuş, derisi içine saman doldurulmuştur. Son olarak, İbn Attâş'ın cansız bedeni yakılmıştır. Bedeninden ayrılan başı da Bağdat'a gönderilmiştir⁷⁸³.

3.4.1.3. Hürriyetin kısıtlanmasına yönelik cezalar ve uygulamaları

Amacı insanın özgürlüğünden mahrum bırakılması ya da özgürlüğünün kısıtlanması olan bu tip cezalar başlıca hapis, sürgün ve zorunlu ikamet olarak uygulanıyordu.

3.4.1.3.1. Hapis

Muhtemelen insanoğlunun uyguladığı en eski cezalardan olan hapis cezası, tüm zamanlarda olduğu gibi, Selçuklular zamanında da sıkça uygulanmıştır. Büyük Selçuklular zamanında bu iş için, tabîî suçun mahiyeti ile failin statüsü ve durumuna göre, başlıca saraylarda bulunan hususî amaçlı hücreler, müstahkem mevkilerdeki kalelerde yer alan zindanlar ile burç, mahzen gibi hapis için uygun olan mekânlar, umumî şehir hapisaneleri, derince kazılan çukurlar kullanılırdı. Hapis cezası kısa veya uzun belirli bir süre için verildiği gibi, mahkûmlar, ömür boyu ya da kendilerini hapseden sultanın ölümüne kadar hapiste

⁷⁸³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 158-161 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 154-157; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 348; Hândmîr, 1333/1954, II, 505; İbn Kesîr, 1995, XII, 322; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 193; Devletşah, 2011, 128-129.

kalıyorlardı. Bazılarının hapisten kurtuluş ümidini kesip intihar ettiği de oluyordu. Selçuklular zamanında her sınıfın maruz kaldığı bir ceza olarak hapis, bilhassa iktidardaki sultanın rakiplerini siyaset meydanının dışına atmaya hizmet eden etkili bir faktördü. Mesela isyancı bir hanedan üyesi münferit olarak hapis cezasına çarptırıldığı gibi, bazen de birleşik olarak, mesela mil çekilmek suretiyle kör edildikten sonra hapse atılıyordu. Bazen ise hapis cezasını, iktâlara ve arazilere el koymak ve müsadere etmek cezaları takip ediyordu. Hapis cezası, bir suça karşı verildiği gibi, tedbiren de uygulanabiliyordu.

Devlet teşkilâtının her kademesinden şahısların hapis cezasından nasibini aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim tarihî bilgiler doğrultusunda, Büyük Selçuklu sultanlarının hapis cezasına hükmettikleri gruplar şunlardır: Hanedan üyeleri, vassal hükümdarlar, mültezim, âmil, kadı, reis, şahne, muhtesib, kâtib, gulâm, dîvân başkanı ve mağlup düşman devlet hükümdarı. Selçuklu sultanları, mezkûr grupların başlıca şu suçları neticesinde hapis cezası uygulanmasını buyurmuşlardır: Vazifeden kaçmak, ortodoks olmayan mezhep ve cereyanlara mensubiyet, Selçuklulara karşı mücadeleyi ve isyanı tahrik ve teşvik etmek, sultanın misafirlerinin atlarını kasten öldürmek, devlet hazinesini zarara uğratmak, görevi ihmal ve istismar etmek, isyan etmek ve şerik olarak isyana katılmak, Müslümanlık aleyhine politika gütmek, sultana kötü sözde bulunmak, yol kesip korku salmak, Selçuklu hâkimiyetindeki sahaları tecavüz etmek.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, âmilin, kadının, reisin, şahnenin ve muhtesibin teftişi ve bunun şartlarına dair kaleme aldığı bir fasılda, mezkûr memurların halkın durumunu bilmeleri, gerçeği sultana açıktan veya gizliden bildirmeleri, sultanın da gereken emirleri vermesi gerektiğini söylemiştir. Vezire göre, bazıları imtina edip de görevi kabul etmeyecek olursa, onlar kabule zorlanmalı ve gerekirse hepsinin zincire vurulmak suretiyle hapsedilmelerini (bend kerdên) bildirmiştir⁷⁸⁴. Yine Nizâmü'l-Mülk, ünlü eserinde bir yerde, hükümdarın birine gazaplandığı zaman ceza olarak (ukûbet) zindana atabileceğine (bezindân kerdên) işaret etmiştir⁷⁸⁵.

Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, akide bakımından Mu'tezile'ye mensuptu. Sonra Nişâbü'r'da Şâfiîlerin reisi Ebû Sehl b. Muvaffak'ın vezir olmasından çekiniyordu. Bu iki amilin tesiriyle, o, Tuğrul Bey'den, bid'atçı olarak nitelenen Eş'arîlere

⁷⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

⁷⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, 93.

minberlerden lanet edilmesi fermanını almıştı. Buna istinaden, minberlerde Şâfiîlerle bir kısım Hanefilere ve onların dayandığı Eş‘arîlere karşı lanet edilmeye başlandı. Üstelik aradan çok geçmeden Reis Fırâtî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın hapis ve sürgün edilmeleri için Tuğrul Bey'in emri sadır oldu. Bunlardan İmâmü'l-Haremeyn kaçmayı başardı ise de Fırâtî ve Kuşeyrî Nîşâbûr Kalesi'ne hapsedilmiştir. Bu esnada Nîşâbûr'da bulunmadığı için tevkif edilemeyen İbn Muvaffak harekete geçerek, Fırâtî ile Kuşeyrî'yi hapisten kurtardı. Daha sonra ise sultana teslim olan İbn Muvaffak da Tuğrul Bey'in emriyle tevkif olunmuştur⁷⁸⁶.

Tuğrul Bey, 1055 yılında Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle Bağdat'a girmişti. Tuğrul Bey başlangıçta halifenin de tavassutuyla vassallık statüsüyle kendisine tâbi kıldığı Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'i yirmi gün kadar sonra, Arslan Besâsirî isyanından ve Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetine karşı baş gösteren halk hareketinden sorumlu tutarak, nezdine çağırıp maiyetiyle birlikte tevkif ve hapsedtirmiştir. Böylece Tuğrul Bey, Irak'taki Büveyhî hâkimiyetine son vermişti. el-Melikü'r-Rahîm önce Şirvân Kalesi'nde, daha sonra da ölümüne kadar mahkûm olarak kalacağı Rey yakınlarındaki Taberek Kalesi'nde hapsolunmuştur. Tuğrul Bey ayrıca onun iktâlarına ve mallarına da el koymuştur⁷⁸⁷. Sultan Tuğrul Bey'in idaresinde, Arslan Besâsirî ve müttefiklerine karşı başarıyla sürdürülen Selçuklu askerî harekâtının etkisiyle Besâsirî ile ittifak ve işbirliği yapmış olan Kureys ve Dubeys, Selçuklular tarafına dönmeye karar vermişlerdi. Bunun için onlardan sultana elçiler gelip gitmiş ve ara bulunmuştu. Sonunda onlar, kendilerinin saygı duyduğu kimseler ve ileri gelen kabile mensuplarından oluşturdukları yetmiş atlıyı sultana gönderdiler. Kendileri de Hezâresb ve elçileri İbn Verrâm ile birlikte sultana gittiler. Öte yandan Vezir Amîdü'l-Mülk, atına binip onları karşılamaya gitti. Hezâresb, onları, kendi oturduğu çadıra yerleştirdi. Fakat sultan, onlara izzet ve ikram olsun diye büyük bir özel çadır gönderdi. Fakat işler böylece olumlu yönde gelişmekte iken gece, bir Türk gulâm gelip heyete ait Arap atlarını oka tutmuş ve bu yüzden dört at ölmüştü. Bunu hoş karşılamayarak kınayan sultan, o gulâmı derhal hapse attırmıştır⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ Köymen, 2011a, III, 466; Taneri, 1967, 122; İbn Kesîr, 1995, XII, 163-164.

⁷⁸⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 18; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 465, 492; Bundârî, 1999, 8; İbn Kesîr, 1995, XII, 167; İbnü'l-Cevzî, 2005, 9; Mîrhând, 2015, 80; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 99; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 149; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 54; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 21 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 99; Köymen, 2013, 150.

⁷⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 34.

Sultan Tuğrul Bey, Hemedân'da isyancı İbrahim Yınal tarafından muhasara edildiği sırada Vezir Amîdü'l-Mülk, Selçuklu hanedan üyelerinden Enûşîrvân'ı tahta çıkarmak için tertiplere girişmişti. Bu tertipler bir kısım kumandanların itirazları ve bizzat Tuğrul Bey'in eşi Altuncân Hatun'un takibata geçmesiyle neticesiz kalmıştı. Enûşîrvân, Altuncân Hatun tarafından zincire vurularak Tuğrul Bey'in yanına getirilmiş, ancak sultan Enûşîrvân'ın bu haline acıyarak onu affetmişti (1059). Bundan sonra Enûşîrvân, birdenbire Tuğrul Bey'e isyan ettiyse de onun bu hareketi derhal bastırılmıştı. Aytekin tarafından esir alınarak payitaht Rey'e getirilen Enûşîrvân, sultanın emriyle burada hapsedilmiştir (Mart 1063). Tuğrul Bey'in ölümüne kadar burada hapis kalan Enûşîrvân neticede kendisini kaleden atmak suretiyle intihar etmiştir (Eylül 1063)⁷⁸⁹. Yine Sultan Tuğrul Bey, 1062/1063 yılında, Basra mültezimi olan Sa'd el-Arabî'yi tevkif ve ve hapsedmiştir⁷⁹⁰.

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına oturan Alp Arslan zamanında da hapis cezası uygulamalarına rastlanmaktadır. Sultan Alp Arslan, kâtibi Ebû Ya'lâ'yı tutuklaması için Irak'a birisini göndermişti. Bunun üzerine kâtib, Ebû'l-Ağar Dubeys'e ait olan Hille'ye kaçmış, bu arada Deylemliler, onun evini ve Ahvâz'daki yakınlarının evlerini yağma etmişlerdir⁷⁹¹. Öte yandan, Sultan Alp Arslan'ın ikinci Kafkasya seferi dönüşünde Derbend halkı, Şîrvân Şah'ın reislerini hapsedmiş olmasından şikâyet etmişlerdir. Bu sebeple sultan, Şîrvân Şah'ı bir müddet hapsedmiştir⁷⁹².

Sultan Melikşah da selefleri gibi hapis cezasına sıkça başvurmuştur. Mesela, Halep ve Selemiyeye arasındaki bazı kaleler ile Humus ve Efrâmiye'ye hâkim olan Halef b. Mülâib, zalim bir emîrdi ve yolları keserek etrafa korku salıyordu. Suriye valileri, Sultan Melikşah'a mektup yazarak Halef b. Mülâib hakkında şikâyetle bulundular. Bunun üzerine sultan, kardeşi Dımaşk hâkimi Tâcü'd-Devle Tutuş, Halep valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan'a haber gönderip, İbn Mülâib'in kalelerini elinden almalarını ve onu da kendisine göndermelerini emretti. Onlar emir üzerine harekete geçerek Humus'u fethetmişler ve İbn Mülâib'i demir bir kafes içinde Sultan Melikşah'a, İsfahân'a göndermişlerdir. Sultan, Humus'u kardeşi Tutuş'a vermiş; Halef b. Mülâib'i de hapse

⁷⁸⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 114; Köymen, M. A. (2018f). "Tuğrul Bey". (yay. haz. S. Tarıfci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 205-206.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 41.

⁷⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 149.

⁷⁹² Turan, 2014a, 164.

attırmıştır. O, sultanın ölümüne kadar ve sonrasında da muhtemelen Terken Hatun tarafından serbest bırakılıncaya kadar hapiste kalmıştır⁷⁹³.

Müstakil bir devlet kurmak maksadıyla giriştiği ilk isyanında (1080/1081) mağlup olarak Tirmiz’de sıkıştırılan Belh ve Tohâristan meliki olan Şihâbü’l-Dîn Tekiş, kardeşi Sultan Melikşah’tan özür dileyince affedilmişti. Böylece bu meseleyi şimdilik halleden Sultan Melikşah, daha sonra Belh’ten hareket edip Serahs’a yaklaşıncaya bu sahalara hâkimi Togan Şah, kendisine gelerek armağanlar takdim etmiş ve ubudiyetini arz etmişti. Fakat sultanın yanında çok içki içmiş ve sarhoş olunca da ona, “Ey sultan! Sen, ancak sana karşı çıkıp isyan edene lütuf ve ihsanda bulunuyorsun. Sana yaklaşıncaya ise hiçbir şey vermeyip onları ihsanlarından yoksun bırakıyorsun, yani Tekiş ile ben gibi.” dedi. Onun bu sözleri üzerine Sultan Melikşah, gazaba gelip onu tutuklayarak hapse attırmıştır⁷⁹⁴. Bazı kaynaklar ise Togan Şah’ın isyan, zulüm ve fesat yolunu tuttuğunu, ilim adamlarını öldürdüğünü ve zalimleri himaye ettiğini, bu sebeple Melikşah tarafından azledilerek, İsfahân Kalesi’ne hapsedildiğini kaydetmiştir⁷⁹⁵.

Diyarbakır Mervânî emîri Mansûr’un vezirlik makamına getirdiği Hristiyan tabip Ebû Sâlim, sadık bir emîr olmayan Mansûr ile birlikte ülkede, Müslümanlık aleyhtarı bir politika izlemeye başlamışlardı. Nitekim Hristiyanların imtiyazlı mevkilere getirilmesi, Selçuklulara temayülü olan ülkenin Müslüman halkının huzursuzluğuna ve dolayısıyla şikâyetlerine sebep olmuştu. Görünüşe göre Ebû Sâlim, Sultan Melikşah’ın emriyle hapsedilmiştir (Eylül 1085)⁷⁹⁶.

Büyük Selçuklu vassalı Ukaylî emîri Şerefü’l-Devle Müslim b. Kureys’in ölümü üzerine Ukayloğulları, Müslim’in kardeşi İbrahim’e itaat etmişlerdi. Fakat Sultan Melikşah 1089 senesinde İbrahim b. Kureys’i hesaba çekmek üzere yanına çağırması ve huzura gelince de İbrahim’i tevkif etmiştir. İbrahim’in yerine de Müslim’in oğlu Ebû Abdullah Muhammed’i getirmiştir⁷⁹⁷.

⁷⁹³ İbnü’l-Adîm, 1989, 79-83; İbnü’l-Kalânî, 2008, 23.

⁷⁹⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 249-250.

⁷⁹⁵ Köymen, M. A. (2018d). “Selçuklu Hükümdarı Togan Şah”. (yay. haz. S. Tarıfci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 83.

⁷⁹⁶ Turan, 2014a, 202-204; Arık, F. Ş. (1986). *Türkiye Selçukluları’nda Sultan’ın Kazai Yetkileri ve Kullanılışı (1075-1243)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 43.

⁷⁹⁷ İbnü’l-Esir, 1987, X, 189; Aytaç, B. (2019). *İbn Vâsıl’ın Muferricü’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb Adlı Eserine Göre Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram

Sultan Muhammed Tapar tahta geçtikten (Şubat 1105) sonra, amcasının oğlu Mengü Bars b. Böri Bars muhalefet ve isyan etmişti (Eylül/Ekim 1105). Şöyle ki İsfahân'da ikamet eden Mengü Bars, Nihâvend'e giderek burada bir grup askerin ve bazı emîrlerin kendisine iltihak etmesiyle kılıç zoruyla mezkûr şehri ele geçirip kendi adına hutbe okutmuştu. Porsukoğulları marifetiyle Mengü Bars'ı yakalayan Sultan Muhammed Tapar, onu, işbirliği yaptığı amcası Tekiş'in oğlu ile beraber İsfahân Kalesi'nde hapsedmiştir⁷⁹⁸. Vezir Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin'in Muhammed Tapar tarafından asılmak suretiyle öldürülmesinden sonra onun döneminde dîvân-i istifâ başkanı olarak görev yapan Zeynü'l-Mülk Ebû Sa'd b. Hindû da cezalandırılmıştı. Kaynağa göre, o, müstevfîlik makamında hesapsız bir şekilde mal sarf etmişti. Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün öldürüldüğü gün, Zeynü'l-Mülk'ün de aleyhine birçok davalar ikame edilmişti. Sonunda o, yakalanıp hapsedilmiş, malları müsadere edilmiş ve evleri yağmalanmıştır⁷⁹⁹.

Sultan Sencer dönemine ilişkin olarak da farklı veçhelerden dikkat çeken, hapis cezasını da içerisinde barındıran şöyle bir hadise nakledilmiştir: 1125 tarihinde bir Selçuklu melikinin himayesine girmek isteyen Hille emîri Dubeyş ile Melik Tuğrul bir ittifak kurmuştu. Maksatları Bağdat üzerine yürümek, yani Irak'ta, başında Tuğrul'un bulunacağı yeni bir Selçuklu hâkimiyeti kurmak ve Abbâsî Halifeliğini kendi vesayetleri altına almaktı. Halifenin karşı harekâtı üzerine müttefik ordusu bir savaş verme cesareti gösterememişti. Aynı zamanda Melik Tuğrul hastalanmış, Dubeyş ise planı tek başına tahakkuk ettiremeyeceğini anlamıştı. Bunun üzerine müttefikler Sultan Sencer'e sığınmaya karar vermişlerdi. Sultanın nezdine varınca da Dubeyş, halifeye ve Melik Tuğrul ise Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mahmûd'a karşı yüksek himayesine almasını ondan rica ettiler. Sultan Sencer başlangıçta kendilerine iyi kabul göstermiş; hatta yüksek himayesine alması hususundaki ricalarını kabul etmişti. Ancak sonradan umduklarının tam aksi ile karşılaşmışlardır. Nitekim Sultan Sencer, Dubeyş'i tevkif ettirmiştir. Sultan Sencer'in bu tevkif kararı, ülkesinin hudutları içerisinde sükûn ve asayişin devamını isteyen bir metbu sultanın alması tabîi olan bir karardır. Sultan Sencer, Bağdat'a karşı bu tecavüz hareketinin başlıca mesulü olarak Dubeyş'i görmüş; Tuğrul ile Dubeyş'in kendisinin muvafakati olmaksızın, hâkimiyeti altındaki sahalara tecavüze kalkışlarını tavsiye etmediğini böylece

Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 25; Kafesoğlu, 2014, 107.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esir, 1987, X, 321; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 101.

⁷⁹⁹ Bundârî, 1999, 95-96.

göstermiş olmuştur. Diğer yandan bu tevkif ile halifenin teveccühünü kazanmak da Sultan Sencer'in maksatları arasındaydı⁸⁰⁰.

3.4.1.3.2. Sürgün ve zorunlu ikamet

Birer uzaklaştırma cezası olarak sürgün ve zorunlu ikamet, suçlunun yaşadığı yerden sürülerek başka bir yerde yaşamak zorunda bırakılmasıdır⁸⁰¹. Sürgün ve zorunlu ikamet cezası başlıca vassal hükümdarlar, şair ve âlim şahsiyetler, muayyen bir şehir halkı ve fethedilen şehrin hâkimine; itaatte kusur etmek, Râfizî ve Karmatîlik mensubiyeti, halka zulmetmek, askerler ve idareciler arasına nifak sokmak gibi suç teşkil eden fiillerinden dolayı verilmiştir. Ayrıca hanedan üyeleri de ihtiyaten saltanat iddialarına karşı sürgün ve zorunlu ikamete maruz kalmıştır. Bu ceza çoğu zaman tek başına verilmiş olmakla birlikte, bazen azletmek gibi cezalarla birleşik olarak da verilmiştir.

Tuğrul Bey, Dandanakan galibiyetini müteakip kuruluşunu tamamlayan Büyük Selçuklu Devletinin ilk tâbilerinden olan Kâkûyî hanedanından Alâü'd-Devle'nin oğlu Ferâmurzu vergi ödemek suretiyle yerinde bırakmıştı. Fakat Hemedân'da hüküm süren diğer oğlu Gerşâps'ı ve Dihistân'da itaatte kusur eden Kâmyâr'ı yerlerinden tard etmiştir⁸⁰². Selçuklular devrinin büyük İsmâilî filozof, şair, âlim ve seyyahı Nâsır-i Hüsrev, 1052 yılı civarında, Tuğrul Bey döneminde, Belh ve havalisinde dâî ve hüccet sıfatıyla İsmâilîliği yaymaya başlamıştı. Doğru yolda olmadıklarını söyleyerek Ehl-i Sünnet ulemâsına ağır hakaretlerde bulunması, hak dinin silinmesine, ilmin azalıp yok olmasına Gaznelilerin ve Selçukluların neden olduğunu söylemesi Selçuklu yönetimi tarafından tehlikeli bulunmuştu. Çağrı Bey'in emriyle takibata uğrayınca Belh'ten ayrılmak zorunda kaldı. Taberistân'a giderek bu bölgede faaliyet gösteren ve birçok kişiyi İsmâilîliğe kazandıran Nâsır-i Hüsrev, Belh'e döndüğünde Sünnî ulemâsı tarafından mülhit, Râfizî ve Karmatî diye suçlanmıştı. Evinin yakılması üzerine Bedahşan dağları arasındaki Yumgan vadisine sığındı. Ömrünün geri kalanını, yirmi yıldan fazla bir zamanı, hapishane olarak nitelediği Yumgan'da geçirmek zorunda kalan bu renkli ve meşhur şahsiyet, 1073 yılından sonra burada hayatını kaybetmiştir⁸⁰³.

⁸⁰⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 364-365; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 495-497; Köymen, 2011b, II, 75-81.

⁸⁰¹ Kanat, 2010, 36-37.

⁸⁰² Turan, 2014a, 111-112.

⁸⁰³ Azamat, N. (2006). "Nâsır-i Hüsrev". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 394-395.

Sultan Alp Arslan, 1064 yılında giriştiği Kafkasya ve Anadolu seferi sırasında Azerbaycan'da bulunduğu bir zamanda, itaatta kusur eden Hoy ve Solmas halklarına Horasan amîdini göndererek ceza olarak onları yerlerinden sürgün ettirmiş ve ordusuna katmıştı⁸⁰⁴. Yine Sultan Alp Arslan, Eylül 1065'te oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ettikten sonra, Çağrı Bey ile ihtilâflı bulunan ve Tuğrul Bey'in vefatında saltanat davasına giren babasının amcası Mûsâ Yabgu'yu ihtiyaten Herât'tan çıkarıp Mâzenderân'a göndermiştir⁸⁰⁵. Sultan Melikşah ise mesela İsfahân'dan Haleb'e hareket ederek şehri ele geçirdiğinde, iç kavgaları körükleyen, şehir ahalisine zulmeden, Türk ordularını müteaddit kereler birbirine düşüren bura hâkimi İbnü'l-Hutaytî'l-Abbâsî'yi mevkiinden uzaklaştırıp, Diyarbakır'da ikamete zorlamıştır. İbnü'l-Hutaytî burada sefalet içinde hayatını kaybetmiştir⁸⁰⁶.

3.4.1.4. Göreve yönelik cezalar ve uygulanışları

Göreve yönelik cezalardan olmak üzere azletmek cezası, kişinin görevinden tamamen el çektilmesi şeklinde olurdu. Mevki düşürmekte ise kişi, tenzil-i rütbeye uğrayarak daha aşağı bir makama alçaltılırdı.

3.4.1.4.1. Azletmek

Azil cezası, Selçuklular zamanında çokça uygulanan bir cezaydı. Azletmek cezasının, Orta Çağlarda itibar ve zenginliğe ulaştıran başlıca yolun devlet hizmetinde bulunmak olduğu göz önüne alınacak olursa, ağırlığı ortaya çıkmaktadır. Vezir, âmil, kadı, amîd, şahne gibi devlet teşkilâtının çeşitli kademelerindeki kimseler; görevi ihmal etmek, sultana ve ailesine kötü sözde bulunmak, halktan fazla vergi almak, kasten veya taksirle yanlış hüküm vermek, hazineye taahhüt edilen meblağı ödememek, cinayet, hilafet yönetimiyle çatışmak, yetkisini aşmak, saltanat müddeisi hanedan üyesini desteklemek gibi suçlarından dolayı, bu cezayla cezalandırılmışlardır. Yine vassal hükümdarlar ile tâbi hanedan üyesinin maiyeti ise haksız kazanç sağlamak ve servet biriktirmek, sultanın onayını almadan hareket etmek gibi suç teşkil eden fiilleri sebebiyle, sultan tarafından azil cezasına çarptırılmışlardır. Azil cezasına çoğunlukla münferit olarak hükmedilmesinin yanında, azil

⁸⁰⁴ Turan, 2014a, 154; Arık, 1986, 44.

⁸⁰⁵ Turan, 2014a, 158.

⁸⁰⁶ Kafesoğlu, 2014, 110.

cezasına çarptırılan bir devlet görevlisi, azledilmesini müteakip dayak, hapis, müsadere gibi cezalara da maruz kalabiliyordu.

Siyâsetnâme adlı eserinde, Nizâmü'l-Mülk, iki ayrı fasılda, âmil ve kadı gibi görevlilerine sultan tarafından azil cezası verilebileceğini ifade ederek, hangi sebeplerle bu cezanın uygulanabileceğine dair malumatı nakletmiştir. Vezire göre; padişahın âmillerin (ummâl) durumunu sürekli olarak izlemesi, soruşturması gerekir. Kurala uymayarak iş yaparlar veya halktan fazla vergi alırlarsa, ondan geri alıp iade eder ve memuru azleder veya uzaklaştırır (azl fermâyed û mehcûr koned). Böylelikle ülke mamur kalır, padişah uzun ömürlü olur, hazine dolar. Diğer âmiller haksızlık yapmaz, bundan ibret alırlar (ibret gîrend)⁸⁰⁷. Yine Nizâmü'l-Mülk; cahillikten, kasten veya tamah ederek hüküm verip, hükümlerini tescil eden kadıların bu kötü hükmünü diğer kadıların imzalayıp sultana bildirmeleri gerektiğini söylemektedir. Vezir, bu durumda sultana da o kişiyi azletmek ve cezalandırmak (ma'zûl kerden û mâliş dâden) düştüğünü ilave etmiştir⁸⁰⁸.

Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devletinin ilk vassal mahallî teşekküllerinden olan Cürcân ve Taberistân'da hüküm süren Ziyârîleri tâbiyeti altına aldıktan sonra, Ziyârî hükümdarı Enûşîrvân'ı azlederek, Cürcân'ı teslim aldığı anda yanında getirdiği Merdâviç'i tahta geçirmişti. Merdâviç'in ölümünden sonra ise onun oğlu Custân, Tuğrul Bey'in muvafakiyetini almadan iktidarı ele almıştı. Vassal bir teşekkülde bu şekilde tek taraflı vuku bulan bir değişikliği kabul etmeyen Tuğrul Bey, bunu savaş sebebi saymış, Cürcân üzerine sefere çıkıp, Custân'ı azletmiş ve yerine de Ziyârî hanedanı dışından bir valiyi atamıştır⁸⁰⁹. Diğer yandan, Sultan Tuğrul Bey'in tasvibiyle Bağdat'ı iltizama alan Irak amîdi Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin, daha aradan bir yıl geçmeden hazineye taahhüt ettiği meblağı tam ödemediği için sultanın emriyle azledilip yerine Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî atanmıştı (1061). Tuğrul Bey, müstakbel amîde, hazineye söz verdiği parayı ödemediği için selefini tutuklaması emrini vermiştir. Kaçıp halifelik sarayına sığınan mazul amîd, halifenin ve bir Selçuklu melikesi olan karısının şefaatine rağmen, yakalanarak hapsedilmiş, dövülmüş ve taahhüdünü yerine getirmeye mahkûm edilmiştir⁸¹⁰.

⁸⁰⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 23 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 81.

⁸⁰⁸ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

⁸⁰⁹ Köymen, 2013, 143, 146; Köymen, 1976, 30.

⁸¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 89-94; Köymen, 2011a, III, 205, 206.

Sultan Alp Arslan zamanında azil cezasına dair iki örnek de, Selçukluların şahne ve amîd gibi halifelik merkezindeki temsilcileriyle alakalıdır. Bunlar, işledikleri suç teşkil eden eylemlerinden dolayı, bizzat halifenin şikâyeti üzerine sultan tarafından azledilmişlerdir. Şöyle ki, Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat şahnesi tayin edilen Aytekin es-Süleymânî, sultanın yanına giderken oğlunu yerine nâib olarak bırakmıştı. Oğlu, Bağdat'ta halifenin memlûklerinden birisini öldürmüştü. Öldürülen memlûkün kanlı gömleği halifelik katından sultana gönderilerek, Aytekin'in Bağdat şahneliğinden azledilmesi istendi. Bağdat'a gelen Aytekin, halifelik sarayına gidip bağışlanmasını dilediyse de isteği kabul edilmedi. Halife Kâim-Biemrillâh'ın onun şahnelikten alınması için ısrarlarını sürdürmesi üzerine Sultan Alp Arslan, Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'i Bağdat şahneliğine tayin ile Aytekin'i azletmiştir (1071/1072)⁸¹¹. Öte yandan, Sultan Alp Arslan, Bağdat amîdi Ebû Ahmed en-Nihâvendî'yi, Bağdat'ta halife ve halifelik görevlileri ile iyi geçinmemesi, halifelik idaresiyle çatışması, vergi işlerine gereğinden fazla müdahalesi, halifelik veziri İbn Cehîr ile adamlarının iktâlarına el koyması ve mallarını müsadere etmesi dolayısıyla, bunları sonradan iadesine rağmen, halifenin şikâyeti üzerine görevinden azletmiştir⁸¹².

Sultan Melikşah'ın emriyle 1083 yılı sonlarından itibaren Diyarbakır bölgesinde faaliyet gösteren Fahrü'd-Devle b. Cehîr, oğlu Zaîmü'd-Devle'yi Âmid'i kuşatmakla görevlendirerek, kendisi de Meyyâfârikîn üzerine yürümüştü. Böylece 1085 senesi Mayıs'ında Âmid, aynı yılın Ağustos ayında da Meyyâfârikîn zaptedilerek, Mervânîler hanedanına son verilmişti. Bölgenin fethinden sonra sultan, Fahrü'd-Devle'yi Diyarbakır emîri olarak tayin etmişti. Fahrü'd-Devle Meyyâfârikîn'de, oğlu Zaîmü'd-Devle de Âmid'de oturuyordu. Bunlar işleri yoluna koyuyor, memleketi imara çalışıyorlardıysa da, bir taraftan Mervânîlerden artakalan servetlerini kendi nam ve hesaplarına topluyorlardı. Öyle ki Fahrü'd-Devle, son Mervânî hükümdarı Nâsirü'd-Devle Mansûr'un daha sonra ele geçen hazinelerinden bir kısmını diğer oğlu olan halifenin veziri Amîdü'd-Devle'nin yanına Bağdat'a taşıtıyordu. Bu durum Selçuklu payitahtına aksedince, Sultan Melikşah tarafından merkeze çağrılan Fahrü'd-Devle'nin, yapılan tahkikat neticesinde oldukça kabarık yekûn tutan bir servete sahip olduğu tespit edilmişti. Sultan Melikşah bunun üzerine Fahrü'd-Devle'yi görevinden azletmiştir (1089)⁸¹³. Sultan, Fahrü'd-Devle'den sonra Diyarbakır bölgesinin idaresini Amîdü'l-Mülk Ebû Ali el-Belhî'ye teslim etmişti. Fakat Meyyâfârikîn

⁸¹¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 75.

⁸¹² Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 134; Arık, 1986, 34; Köymen, 2011a, III, 211.

⁸¹³ Kafesoğlu, 2014, 82.

halkı ve mahallî yöneticilerinden müteşekkil bir heyet, sultanın sarayına gelerek, yeni hâkimlerini istemediklerini ve ondan nefret ettiklerini bildirdiler. Sultan Melikşah başlangıçta onların sözlerine kulak asmadıysa da daha sonra onların şikâyetleri ve istekleri üzere Ebû Ali'yi azletmiştir⁸¹⁴.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârîhi*'nde, Sultan Melikşah'ın, hükümdarlığının sonlarında dîvân başkanlarını (eshâb-i menâsib-i dîvân) değiştirdiğini söylemektedir. Buna göre; sultan, veziri Nizâmü'l-Mülk'ü azledip yerine Ebû'l-Ganâim Tâcü'l-Mülk İbn Dârust'u getirmeye karar vermişti. Bundan başka, Müstevfî Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd'ı, Mecdü'l-Mülk Ebû'l-Fazl el-Kummî ile; Tuğrâi Kemâlü'd-Devle Ebû'r-Rızâ'yı, Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk ile; ondan sonra Kemâlü'l-Mülk İbnü'l-Muhtâr ez-Zûznî'yi, Sedîdü'l-Mülk Ebû'l-Meâlî ile değiştirmiştir⁸¹⁵.

Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde önce Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un saflarında yer almış ve onun adına Bağdat'ta hutbe okutmaya çalışmıştı. Fakat başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından Berkyaruk ile arası açılan Gevherâyîn görevinden azledilmiştir (1093)⁸¹⁶. İzzü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk'un saltanat günlerinin başında birkaç gün vezirlik makamına oturmuştu. Ama vaktinin çoğunu şarap içmekle ve gümüş endam gençlerle sohbet arkadaşlığı kurmakla geçirdi. Sorumluluğuna tevdi edilen bu önemli vazifenin gerekliliklerini yerine getiremedi. Sultan onu azletmiş ve yerine kardeşi Müeyyidü'l-Mülk'ü getirmiştir⁸¹⁷. Müeyyidü'l-Mülk de vezirlikte bir yılı bile doldurmadan Müstevfî Mecdü'l-Mülk el-Balâsânî, sultanın annesi Zübeyde Hatun ve kardeşi Fahrü'l-Mülk'ün entrikalarıyla azledilmiştir. Müeyyidü'l-Mülk sultana annesini terk etmesini söylerken tedbirsizlik etmişti. Bu hadise muhteris Mecdü'l-Mülk ve babaları Nizâmü'l-Mülk'den kalan mücevherat sebebiyle araları açık olan kardeşi Fahrü'l-Mülk için iyi bir fırsat olmuştu. Onların tahrikleriyle Sultan Berkyaruk, Müeyyidü'l-Mülk'ü görevden almıştır⁸¹⁸. Sultan Berkyaruk, 1095'te Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk yerine Fahrü'l-

⁸¹⁴ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 199, 200-201.

⁸¹⁵ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 51-52 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 135-136; Klausner, 2019, 149-150.

⁸¹⁶ Usta, A. (2016). "Gevherâyîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. ek-I, 477.

⁸¹⁷ Hândmîr, 2535/1977, 178.

⁸¹⁸ Bundârî, 1999, 86-87; Özaydın, 2001, 150.

Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ü vezir olarak atamıştı. Ancak Fahrü'l-Mülk de 1099 yılında azledilmiştir⁸¹⁹.

Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatının son dönemlerinde müşriflik makamını işgal eden Kemâlû'l-Mülk es-Sümeýremî'nin vazifesindeki üstün başarısı, herhalde sultanı diğer mansıp sahiplerini sorgulamaya itmişti. Nitekim sultanın, veziri Hatîrû'l-Mülk el-Meybûdî'ye karşı hisleri değişmişti. Nihayet onu vezaret vazifesinden azledip, malını da müsadere ederek hapsedirmişti⁸²⁰. Sultan Sencer de Rey'e geldikten sonra, Dubeyş ile birlikte kendisine iltica eden yeğeni Tuğrul'un atabeği Şîrgîr'i azletmiş ve bu vazifeyi kendi komutanlarından Karasungur'a vermiştir (1127/1128)⁸²¹.

3.4.1.4.2. Mevki düşürmek

Göreve yönelik cezalar çoğu zaman azil şeklinde tebarüz etse de Büyük Selçuklu sultanları, hususiyetle kendi vezirlerine görev tenzili cezası uygulayarak, mevkilerini düşürmek suretiyle onları ya dîvân başkanlığı ya da valilik gibi daha aşağı makamlara indirmişlerdir. Selçuklu sultanları görevini ihmal eden ve etrafın şikâyetlerine sebep olan vezirlerinin mevkilerini düşürmüşlerdir.

Sultan Muhammed Tapar, Hatîrû'l-Mülk el-Meybûdî'yi, kaynaklarda açıkça belirtilmeyen bir sebepten ötürü, vezirlik makamından uzaklaştırdıktan sonra onu, Ebû İsmâil et-Tuğrâî'den boşalan tuğrâî mansıbına getirmişti⁸²². Sultan Sencer, veziri Nasîrû'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe el-Mervezî'yi, bir rivayete göre, tabiatındaki alçaklık ve korkudan dolayı vezirlik işlerini gereği kadar neticelendiremediği mülahazasıyla vezaretten azledip, önce dîvân-i istifâ, daha sonra ise dîvân-i işrâf başkanlığına getirmiştir⁸²³. Öte yandan, tüccarlıkla büyük bir servet kazanmış bir Türk olan el-Kâşgarî, Emîr Kamâc tarafından himaye edilmiş, Sultan Sencer'in de gözüne girerek vezir olarak tayin edilmişti. Ancak davranışları yüzünden herkesçe nefret edilen biri haline gelmişti. Irak Selçuklu

⁸¹⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 336; İbn Kesîr, 1995, XII, 323; İbnü'l-Verdî, 2014, 63.

⁸²⁰ Bundârî, 1999, 112.

⁸²¹ Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 69; Köymen, 2011b, II, 116.

⁸²² Bundârî, 1999, 114.

⁸²³ Taneri, 1967, 179.

sultanı Mahmûd'un elçisi tarafından şikâyet edildikten sonra ise Sultan Sencer tarafından tutuklanmış, cezaya çarptırılmış ve Türkistan'da bir şehre vali olarak gönderilmiştir⁸²⁴.

3.4.1.5. Bedenî cezalar ve uygulamaları

Bedene yönelik cezalar, dayak atmak gibi daha hafif bir şekilde uygulanmakla birlikte, bazı organlarının kesilip sakatlamak suretiyle kişinin vücudunun bir veya birden fazla uzvunun, daha ziyade yüz bölgesine kastedilerek, eksik ve yarım bırakılması şeklinde de icra edilebilmekteydi. Bu daha ağır olan ikinci tip bedenî cezalar çoğunlukla hadım etmek, mil çekmek, göz çıkarmak, el, ayak, burun ve dil gibi organları kesmek suretiyle kendisini gösteriyordu.

3.4.1.5.1. Dayak atmak

Büyük Selçuklularda ölüm cezalarından olmak üzere, suçlunun döverek öldürülmesinin yanında, dayak cezası, öldürme amacı güdülmeden daha hafif bir ceza olarak da uygulanıyordu. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, hükümdarın birine gazaplandığı zaman ceza olarak (ukûbet) sopa çektirebileceğine (cûb kârî) işaret etmiştir⁸²⁵. Bu husustaki tarihî bir misale göre, Sultan Melikşah, yabancı bir devlet hükümdarı ile işbirliği yaparak kendisine karşı suikast tertibine girişmek suretiyle, emsallerine nazaran ağır ceza gerektiren bir suç işleyen bir emîri dövdürmekle iktifa etmişti. Şöyle ki, Sultan Melikşah, amcası Kavurd'un isyanını bastırıp Karahanlıları da tâbiyeti altına aldıktan sonra Gazne'ye doğru yönelerek İsfîzâr'a gelip konaklamıştı. Bir kaynağa göre, bunun üzerine Gazneli sultanı İbrahim, bazı Selçuklu emîrlerini tesir ederek, sultana karşı bir suikast tertip etmişti. Buna göre, Elfic adlı bir emîr av yerinde Melikşah'a karşı taarruza geçecekti. Herhalde bu tertibattan haberdar olan Sultan Melikşah, Elfic'i yakalattı. Sultan, ondan Gazneli sultanının Selçuklu emîrlere gönderdiği mektupları sordu. Elfic'in inkâr etmesi üzerine de onun sopayla dövülmesini emretmiştir. Böylece Elfic de mektupları sultana vermiştir⁸²⁶. Görüldüğü üzere, gerek nazarî bilgiye ve gerekse somut örnek hadiseye istinaden dayak cezasının genellikle sopayla vurmak suretiyle icra edildiği söylenebilir.

⁸²⁴ Klausner, 2019, 82-83; Bundârî, 1999, 241-242.

⁸²⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, 93.

⁸²⁶ Sadrû'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 11-12.

Dayak atmak, yalnız başlı başına bir ceza olarak icra edilmemiş, bazen de suçları itiraf ettirme aracı olarak uygulanmıştır. Mesela, 1095 yılında Sultan Berkýaruk’a suikasta kasteden ancak muvaffak olamayarak yakalanan bir şahıs, kendisine yardım ve yataklık eden kişileri itiraf etmesi için dövülmüştü. İtiraf üzerine yakalanan başka şahıslar da bu kez kendilerini azmettiren söylemleri için dövülmüştür⁸²⁷.

3.4.1.5.2. Hadım etmek

Hadım etmek, Orta Çağlarda vücudun sakat bırakılması ile ilgili olarak çok yaygın bir şekilde uygulanan bir cezaydı. Bu ceza ile ya erkeğin cinsel organı ve husyeleri aynı anda kesilip alınır ya da sadece husyeleri alınır. Böylece suçlunun cinsel yaşamı tamamen sonlandırılmış olurdu. Eğer cezalandırılan kişinin hem husyeleri hem de cinsel organı tamamıyla alınıyorsa bu kişiye mecbûb denirdi. Eğer sadece husyeleri alınarak hadım edildiyse hasî denirdi⁸²⁸. Büyük Selçuklular zamanında tespit edilebilen bir hadiseye göre, sultan, vezirine bu cezayı uygulamıştır.

Sultan Tuğrul Bey, çok beğendiği bir kadını kendisine istemesi vazifesiyle veziri Amîdü’l-Mülk Kündürî’yi dünür olarak göndermişti. Ancak, hükümdara istemek üzere gittiği kadına gönlünü kaptıran vezir, kadınla kendisi evlenerek sultanın emrine muhalefet ile ona isyan etmişti. Bunun üzerine sultan onu yakalatıp ceza olarak sakalını kesip hadım ettirmiş ancak görevinde bırakmıştır. Dönem kaynaklarında geçen başka bir rivayete göre ise vezir, vazifesini sultanın emri mucibince yerine getirirken, düşmanları sultan nezdinde onun kadınla kendisinin evlendiğine dair bir karalama kampanyasına girişmişler; vezir de sultanın kendisini öldürmesinden korkup, kendisini hadım ettirmiştir⁸²⁹. Kaynaklarda, her ne kadar hadım edildikten sonra husyelerinin gömüldüğünden bahsedilmişse de, Vezir Kündürî’nin mecbûb mu, yoksa hasî mi olduğu net değildir. Öte yandan, hadım etmek (hâdim kerdan) cezası, Vezir Nizâmü’l-Mülk’ün, *Siyâsetnâme*’de, sultana mahsus olarak gösterdiği cezalardandır⁸³⁰.

⁸²⁷ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 212; Özaydın, 2001, 85.

⁸²⁸ Kanat, 2010, 42.

⁸²⁹ Bundârî, 1999, 29; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 45-46; İbnü’l-Verdî, 2014, 34; İbnü’t-Tıktakâ, 2016, 62; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 31; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 66-67; Sadrû’d-Dîn el-Hüseynî, 1999, 17-18; İbnü’l-Cevzî, 2005, 42-43.

⁸³⁰ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 74-75 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 139.

3.4.1.5.3. Mil çekmek ve göz çıkarmak

Dönem hukukçuları yönetim için kör bir adamın uygun olmadığını düşünmüşlerdi ve bu yüzden rakibin görme yetisini ortadan kaldırmak, siyasî arenadan onları uzaklaştırmanın etkili bir yoluydu⁸³¹. Nitekim gözlere mil çekmek suretiyle kişinin kör edilmesi cezası, çoğunlukla isyan eden fakat başarılı olamayan hanedan üyelerinin bir daha tahtta hak iddia edememesini temin etmek için uygulanırdı. Böylece gözlerine mil çekilerek kör edilen hanedan üyesi, eksik ve yarım bir insan olarak bir daha iktidarda hak iddia edemeyecekti. Bu amaçla uygulanan ceza, büyük çoğunlukla hedefine ulaşmakla birlikte, Selçuklular zamanındaki bazı örneklerde görüldüğü üzere, bu cezaya maruz kalarak görme yetisini kaybeden bazı hanedan mensupları, bu şekilde saltanat sürme girişimlerine, ortadan kaldırılmalarına kadar devam etmişlerdir. Diğer taraftan, cezanın infazı esnasında, istenmeyen ölümlerin de gerçekleştiği vakidir. Mil çekmek cezasının farklı şekillerde uygulandığı anlaşıyor. Mücrimin gözü, kızgın bir demir ile dağlanarak kör edildiği gibi, bu işlem, bir demir çubuğun ucunun akkor haline getirilip gözlerin hemen önünde tutulması ile de yapılırdı⁸³².

Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt savaşında mağlup etmesine rağmen sağ salim ülkesine iade ettiği Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in kendi ülkesinde gıyabında tahttan indirilmesi ve bir süre sonra ise bir hileyle yakalanarak gözlerine mil çekilmek suretiyle ölümüne sebebiyet verilmesi (4 Ağustos 1072) hususunda Bizanslı tarihçi Mikhael Attaleiates ayrıntılı bilgiler vermiştir. Her ne kadar Batı'da vuku bulmuş olsa da, Büyük Selçukluların erken dönemlerine tekabül eden bir zamana ait olmak üzere, mil çekmek cezasının uygulanışına dair mezkûr müellifin ifadeleri şunlardan ibarettir:

“Diogenes'i dört yerden bağladılar ve onun göğsüyle karnı üzerine konmuş kalkanlara debelenmesin diye ağırlık etmek üzere birçok insan oturttular. Kör etme işi verilen Yahudi'yi çağırdılar. O da acılı ve insanlık dışı bir biçimde onu kör etmeye girişti. Bu sırada ise boğa gibi böğürdü ve inledi. Ama ona kimse acımadı. Ve bu yapılan bir tek kez gerçekleşip onun işkencesi son bulmadı. Tersine Yahudi demiri üç kez gözlere batırdı; ta ki yerde yatan Diogenes, gözlerinin tümüyle aktığına ve eridiğine yemin edinceye kadar. O zaman göz çukurları kanla dolu durumda ayağa kalktı ve acınacak ve iğrendici bir görüntü oluşturdu. Ona bakan herkesin tutulmaz gözyaşları akıtmasına sebep oldu. Ayakta duramayacak bir haldeydi, yere uzandı. Çünkü zaten hastalığı yüzünden bitip tükenmişti... Böylece adi bir binek hayvanı üzerinde Marmara Denizi'nin kıyısına kadar geldi ve onu çürüyecek bir ceset gibi sürüklediler; çünkü gözleri dibinden sökülünce başı

⁸³¹ Lange, 2008, 28.

⁸³² Kanat, 2008, 183 not 117.

ve bütün yüzü şişmişti ve göz çukurlarından kurtlar dökülüyordu. Birkaç gün geçtikten sonra dayanılmaz acılar içinde öldü. Zaten daha önceden ölü etin pis kokusunu yaymaktaydı⁸³³.”

Büyük Selçuklular zamanında mil çekmek cezası, hanedan üyeleri başta olmak üzere, vezir ve ümerâ gibi hükûmet teşkilâtı ve askerî teşkilât mensubu kişilerin; fesat çıkarmak, isyan etmek ve şerik olarak isyana katılmak, ihanet etmek gibi suçlarından dolayı, bazen de tedbir amaçlı olarak uygulanmıştır. Bu ceza, münferit olarak verilmesinden daha çok, genellikle hapis olmak üzere, bazen de dudak gibi organ kesmek cezalarıyla birleşik olarak verilmiştir.

Mil çekmek cezasının Büyük Selçuklular dönemindeki tarihî örneklerine gelinecek olursa, mesela Tuğrul Bey, Rey şehrinden sonra, Hemedân ile birlikte Cibâl eyaletinde fethettiği diğer kalelerin de kendisine teslimini istediğinde, İbrahim Yınal, sultana karşı koymuştu. İbrahim Yınal, vezirini, Tuğrul Bey ile arasında fesat çıkarmakla itham etmiş ve ceza olarak onun bir gözüne mil çektirip dudaklarını da kestirmiştir⁸³⁴.

Sultan Melikşah, Kirmân meliki olan amcası Kavurd'un isyanını bastırıp onu öldürdükten sonra (1073), gerek onunla yaptığı savaş sırasında ve gerekse savaş sonrasında tutsak alınan, her ne kadar kaynaklarda farklı rakamlar verilse de galiba sayıları beş olan Kavurd'un çocuklarının da gözlerine mil çekilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Kavurd'un oğulları Melikşah'ın huzuruna getirildiler. Bunlar feryat edip ağlıyorlardı. Büyük kardeş olan Sultan Şah, kardeşlerini kucaklayıp teselli ediyordu. Sultan Melikşah orada hazır bulunuyor ve bunların gözlerine mil çekmelerine bakıyordu. Kavurd Bey'in oğullarının gözlerine mil çekme işini icra etmesi için görevlendirilen cellât, onların gözlerinin nurunu gidermemeye niyet edip mil çekmeyi savsaklamıştı. Bu sırada, çocuklardan ikisi bu işlemin ıstırabına dayanamayarak öldü. Cellâdın maharetiyle, gözlerine mil çekilen Sultan Şah ve sağ kalan diğer iki kardeşi, görme yetilerini tamamen kaybetmemişlerdi. Mil çekme işlemi bittikten sonra sultan, sağ kalanların bir evde hapsedilmelerini buyurmuş, üzerlerine de muhafızlar tayin etmişti. Hapislik hayatları bu şekilde devam eden kardeşler, bir süre sonra bir hile düşünüp muhafızların biriyle dost olmuşlar ve kaçmak için tedbir alıp gayret göstermişlerdi. Nihayet muvaffak olarak süratle gidip birkaç gün içinde Kirmân'a ulaşmışlardır. Böylece onlar babalarının Kirmân'daki hâkimiyetini devralıp sürdürme

⁸³³ Mikhael Attaleiates. (2008). *Tarih*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 183.

⁸³⁴ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 17; Köymen, 1976, 60.

niyetinde olmuşlardır. Sultan Melikşah da bu firar hadisesinden ve kardeşlerin babalarının ülkesine intisap ettiklerinden haberdar olunca, karşı bir harekete girişmeyerek onların Kirmân'da hüküm sürmelerine olanak tanımıştır⁸³⁵. Sultan Melikşah, isyan eden amcasının çocuklarının gözlerine mil çektirip hapsettiği gibi, kardeşi Tekiş'e de aynı muameleyi uygulamıştır. Şöyle ki, Tekiş 1080/1081'de Sultan Melikşah'a isyan edip Tirmiz'e kapandığı zaman sultan, isyanı bastırıp onu affetmişti. Fakat Tekiş, 1084/1085 tarihinde tekrar isyan ettiğinde Sultan Melikşah, onu yakalanıp gözlerine mil çektirdikten sonra hapsetmiştir. Buna rağmen o, iktidar ihtirasına yenik düşerek bu defa Sultan Berkyaruk'a karşı birtakım teşebbüslerde bulununca da onun tarafından öldürülecektir (1094)⁸³⁶.

Sultan Berkyaruk ile taht iddiacısı Muhammed Tapar arasında Rûzrâver'de meydana gelen üçüncü saltanat savaşı, bazı çarpışmalardan sonra anlaşmayla sonuçlanmıştı (Ocak 1102). Çarpışmaların vuku bulduğu yerde, Rûzrâver'de imzalanan anlaşmadan sonra Kazvîn'e giden Muhammed Tapar, kısa bir süre sonra barış yaptığına pişman oldu ve kendisine barışa ikna eden emîrleri ihanetle suçladı. Muhammed Tapar, Kazvîn emîrine, tertip edeceği ziyafete bu emîrlerin de gelmesi için aracı olmasını emredip, onlar için komplo hazırlamakla görevlendirdi. Kazvîn emîri onlar için şefaath dileyip başlangıçta karşı çıktıysa da daha sonra emre uyarak bir ziyafet hazırladı. Yakın adamlarına da elbiselerinin altında silah bulundurmalarını tavsiye etti. Muhammed Tapar ziyafet esnasında ihanetle itham ettiği Emîr Bismil'i öldürmüş ve Emîr Aytekin'in de gözlerine mil çekilmiştir⁸³⁷.

Sultan Berkyaruk'un, vefatından kısa bir süre önce, veliaht ilan ettiği henüz beş yaşındaki oğlu Melikşah adına, sultanın ölümünden sonra, 1105 yılının başında, Bağdat'ta hutbe okunmuştu. Küçük yaştaki Melikşah, yine Sultan Berkyaruk'un ona atabeg olarak tayin ettiği Emîr Ayaz'ın himayesi altında bulunuyordu. Bu gelişmeler üzerine zaten uzun süredir tahtta hak iddia etmekte olan Muhammed Tapar, Bağdat'a gelmiş ve Ayaz'ı ortadan

⁸³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 188-192, 199, 203; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 127 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 125; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 120-124, 126-127; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 93; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 44-45 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 127-128; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 82; Sadrî'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 40; Bundârî, 1999, 49; Anonim. (1318/1939). *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*. (nşr. Melikü's-Şuarâ Bahâr). Tahran: Çâphâne-yi Hâver, 408; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus). (1999). *Ebû'l-Ferec Tarihi*. (çev. Ö. R. Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I, 326; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 48; İbnü'l-Verdî, 2014, 37.

⁸³⁶ Bundârî, 1999, 70; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (2015). *Târih-i Güzide*. (çev. A. Ayna, B. Şahin, A. Alhan, S. K. Akdemirel, A. Tepe, S. Temiz, ed. Erkan Göksu). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 40; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 56; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 128; İbn Kesîr, 1995, XII, 257.

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 272; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 89; Mîrhând, 2015, 165; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2015, 60.

kaldırdıktan sonra, tedbir olarak Melikşah'ın da gözlerine mil çektirerek, onu İsfahân'da hapsedmiştir⁸³⁸.

Sultan Berkıyaruk'un, Arslan Argun'un isyanını bastırmak üzere Horasan'da bulunduğu bir sırada, Sultan Melikşah'ın amcasının oğlu olup Emîr-i Emîrân namıyla meşhur Muhammed b. Süleyman da isyan ederek Belh'e müteveccihen yola çıkmıştı (1096/1097). O, bu hareketinde Gaznelilerden destek alıyordu. Gazneli sultanı İbrahim, fillerin eşliğindeki büyük bir orduyu ona yardıma göndermişti. Emîr-i Emîrân da ele geçireceği Horasan şehirlerinde onun adına hutbe okutacaktı. Bu dönemde bir melik olan Sencer, isyanı bastırmak üzere bir süvari birliğiyle onun üzerine yürüdü. Emîr-i Emîrân ve Melik Sencer arasında kısa süren bir çarpışmadan sonra Emîr-i Emîrân esir alınıp Sencer'in huzuruna getirilmiş ve onun emriyle gözlerine mil çekilmiştir⁸³⁹.

Kör etmek cezası, daha ziyade mil çekerek icra edilmesinin yanında, daha nadir olarak da gözlerin göz çukurundan çıkarılmasıyla da uygulanabiliyordu. Bu işlemin bir bıçak vasıtasıyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanları umumiyetle hanedan üyelerini mil çekmek cezasına çarptırmakla beraber, göz çıkarmak cezasını hanedan üyeleri dışında kalan vassal hükümdar, vezir, düşman kuvvetleri komutanı gibi kimselere; halka ve askerlere kötü davranmak, haksız ithamlarda bulunmak, Selçuklulara karşı savaşmak gibi suçlarından ötürü uygulamışlardır.

Göz çıkarmak cezasına, Büyük Selçukluların ilk dönemlerine ait iki hadisede rastlanmaktadır. Birincisine göre; Tuğrul ve Çağrı beylerin Mâverâünnehir'de sıkıntı içinde varlık mücadelesi verdikleri bir dönemde, Karahanlı hanedanına mensup Ali Tekin, Buhara'ya hâkim olup ülkesini genişletmeye çalışıyordu. Ali Tegin, Selçuk Bey'in oğullarından Yûsuf Yinal'ı yabgu ilan etmeye ve böylece Selçukluları birbirine düşürüp onları tâbiyeti altına almaya çalıştıysa da başarılı olamamıştı. Daha sonra o, Selçuklulara karşı Alp Kara komutasında bir ordu gönderdi. Vuku bulan savaşta Yûsuf Yinal da dâhil olmak üzere Selçuklulardan pek çok kişi hayatını kaybetti (1029). Bu ağır mağlubiyetten bir yıl sonra kendilerini toparlayan Tuğrul ve Çağrı beyler, intikam almak üzere harekete

⁸³⁸ İbnü'l-Esir, 1987, X, 313-315; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 410; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 66 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 154, 156; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2015, 61-62; Mîrhând, 2015, 168; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 99-100; Özgüdenli, O. G. (2015). *Selçuklular, c. I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 219-220.

⁸³⁹ İbnü'l-Esir, 1987, X, 222; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 78-79, 111.

geçerek, Alp Kara ve onun önde gelen çok sayıda askerini esir ettiler. Bir rivayete göre, Selçuklu beyleri, Alp Kara'nın gözlerini bıçakla yuvasından çıkartıp başını da vücudundan ayırmışlardır⁸⁴⁰.

Diğer bir hasideye göre de; Büyük Selçukluların ilk fetih hareketleri döneminde Tuğrul Bey, İbrahim Yınal komutasındaki bir ordusu Annâzîler üzerine sevk etmişti. 1047/1048 tarihinde Lur Kürtleri ile Annâzî hükümdarlarından Sürhâb'ın askerlerinden müteşekkil bir grup, kendilerine kötü davrandığı gerekçesiyle Sürhâb'ı yakalayarak hapsedip, daha sonra da onu İbrahim Yınal'ın huzuruna götürmüşlerdi. İbrahim Yınal da onun gözlerinden birinin çıkarılmasını emretmiştir⁸⁴¹.

Sultan Melikşah, aynı suçu işleyen iki kişiden birini mil çekmek, diğerini de göz çıkarmak cezasına çarptırmıştır. Şöyle ki, dîvân-i inşâ başkanı Kemâlû'd-Devle Ebû'r-Rızâ'nın oğlu ve nâibi Seyyidü'r-Rüesâ Ebû'l-Mehâsin ile Fars emîrinin veziri Amîdû'd-Devle İbn Behmenyâr, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e karşı cephe alıp, birbirleriyle dost olmuşlardı. Bunların ikisini bir araya getiren şey, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlık idi. Her ikisi de Sultan Melikşah'ın gözdelelerinden ve sultan tarafından pek sevilirdi. Hatta Ebû'l-Mehâsin, Nizâmü'l-Mülk'e damat olmuştu. Böylece mertebesini ve itibarını yükseltmişti. Bu iki zat bir gün Nizâmü'l-Mülk ile adamları hakkında Sultan Melikşah'a şikâyetlerde bulundular. Onların birçok önemli makamları işgal ettiklerini ve bu mevkileri istismar ederek halkı soyduklarını söyledikten sonra, bahis mevzuu kimseler kendilerine teslim edildiği takdirde sultana bir milyon dinar takdim etme teklifinde bulundular. Bunu duyan Nizâmü'l-Mülk, derhal atları, silahları ve bütün teçhizatlarıyla binlerce gulâmın da katıldığı büyük bir ziyafet tertip ederek sultanı davet etti. Ziyafet esnasında sultana,

“Ben; sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre, mallarını aldığım konuşuluyor. Mallarını aldığım doğrudur. Fakat aldığım bu malları senin için topladığım işte şu gulâmlara, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerinin önündedir; istersen al, bana bir hırka ve zaviye yeter!”

dedi. Bu sözlerden çok duygulanan sultan, vezir hakkında tezviratta bulunan Seyyidü'r-Rüesâ Ebû'l-Mehâsin ve İbn Behmenyâr'a son derece gazaplanmıştı. Daha sonra Sultan

⁸⁴⁰ Mîrhând, 2015, 36.

⁸⁴¹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 408; İbn Kesîr, 1995, XII, 150.

Melikşah'ın tutuklatıp Sâve Kalesi'nde hapsedtirdiği Ebû'l-Mehâsin'in gözleri bıçakla oyularak sultana getirilmiş ve sultan da bunların kendi gözü önünde av köpeklerine atılmasını emretmiştir. Oğlu bu hale duçar olduğunda, dîvân sahibi babası Kemâlû'd-Devle Ebû'r-Rızâ da mevkiini kaybetmişti. Nitekim o, dîvân-i inşâ başkanlığından azledildiği gibi, 300 bin dinar ödemeye mecbur edilmiştir. İbn Behmenyâr'a gelince, Sultan Melikşah onun da gözlerine mil çekilmesini buyurmuştur (1084)⁸⁴².

3.4.1.5.4. Organ kesmek

Organlara yönelik olarak, sakatlanarak vücudun eksik bırakılması cezası, çeşitli şekillerde uygulanırdı. Cezanın infazında suç faillerinin öldürülmesi gayesi güdülmüyorsa da, muhtelif uzuvlarının kesilmesi suretiyle cezalandırılan kimselerin, uzvunun kesilmesiyle oluşan kan kaybı, ıstırap vs. sebeplerden dolayı hayatlarını kaybettikleri oluyordu. Bazen de şüphesiz suçluyu, katlanması daha ağır acılara maruz bıraktırmak amacıyla, ölüm cezasıyla birleşik bir ceza olarak uygulanıyordu. Bu durumda failin ilgili uzvu kesildikten sonra, cezanın bir devamı olarak, fail öldürülmüştür.

Büyük Selçuklu sultanları muhtelif suçlar dolayısıyla tek tek organların kesilmesi cezasını verdikleri gibi, bir kişinin birden fazla işlediği suçtan dolayı, o kişiye, her bir suç için, ayrı bir organının kesilmesine de hükmedebiliyorlardı. Bu ikinci duruma dair Sultan Melikşah dönemine ait olmak üzere müşahhas bir misal bulunmaktadır. Şöyle ki, Mart/Nisan 1087'de büyük bir alayla hilafet merkezi Bağdat'a gelen ve muazzam bir törenle karşılanan Sultan Melikşah'a, bu günlerde bir kadın gelip bir şahıstan, "Benim duvarımın üzerine çıkarak evime girdi; bana el uzattı; benim ile uygunsuz iş yaptı. Feryat ettim; olmadı. Sözümü işitmedi; 'Bana yaptığını sultana şikâyet ederim.' dedim; beni dinlemedi. Sultana sövdü ve bana da vurup dövdü." diyerek şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine Sultan Melikşah, o kişinin bulunup huzuruna getirilmesi emrini verdi. Huzura çıkan adam, suçunu itiraf etti. Böylece suç sabit olan bu şahıs için sultan, kadının şerefini bozup zorla ırzına geçtiğinden ötürü erkeklik organının; yine kadının duvarına çıktığı için elinin ve ayağının; sultana kötü sözde bulunduğu için de dilinin kesilmesini emretmiştir. Sultanın emri yerine getirildikten sonra o şahıs hastaneye kaldırılmış; üç gün daha yaşadıkten sonra ölmüştür⁸⁴³. Bu arada şu

⁸⁴² Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 256-257; İbnü'l-Cevzî, 2005, 62, 65-66; Bundârî, 1999, 61; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 123; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 142-143; Kafesoğlu, 2014, 198-199.

⁸⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 276; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 152-153.

da belirtilebilir ki, Sultan Melikşah münferit zina suçuna her zaman ceza uygulamıyordu. Mesela bir defasında bir Türkmen gelip, sultana, adamın birinin, kızının bekâretini giderdiği yönünde bir şikâyetle bulunmuş ve bu adamın öldürülmesi için kendisine teslimini sultandan istemişti. Sultan Melikşah ise, “Senin kızının gönlü razı olmasaydı, o adam kızının ırzına geçemezdi. Eğer adamı öldürmek istiyorsan, o takdirde kızını da onunla birlikte öldür!” dedi. Sultanın bu sözleri üzerine Türkmen, sultana cevap veremeyip yalnızca, “Sultan ne emrederse o olur.” demekle yetindi. Sultan da kadın ile Türkmen’in nikâhını kıydırarak, kadının mihrinin de hazineden karşılanmasını buyurmuştur⁸⁴⁴.

Bununla birlikte, Büyük Selçuklu sultanları, muhtelif suçlar dolayısıyla el, ayak, burun ve dil olmak üzere organların münferit olarak kesilmesi cezasına da hükmediyorlardı.

El ve Ayak Kesmek

Sultan Melikşah, ordu mensubu bir gulâmını, emrine de aykırı olarak, gasp ve hırsızlık yapmasından dolayı el kesme cezasıyla cezalandırdığı gibi, suçlunun kesik elininin teşhire tâbi tutulmasını emretmiştir. Buna göre; Sultan Melikşah, Ekim 1086’da İsfahân’dan hareketle Müeyyidü’l-Mülk b. Nizâmü’l-Mülk’ün hâkimiyetinde olan Tikrît’e gelip konaklamıştı. Burada bir gece kalan sultan, ertesi gün Musul’a doğru yola çıkmıştı. Sultan, yolda bir Arap kavmi ile karşılaştı. Bu kavim, el-Cezîre’de bulunan Selçuklu beylerinden ve askerlerinden şikâyetle, onlardan kendilerine bir zarar dokunmaması için sultandan bir aman işareti vermesini rica ettiler. Sultan da onlara bu manada oklar verdi. Bu Arap kavmi, kendilerine kimsenin taarruz etmemesi için sultanın verdiği bu okları obalarına dağıttı. Buna rağmen, bir bedevî sultana gelip bir gulâmının mızrağını aldığını bildirdi. Bunun üzerine sultan, hadisenin tahkikini çavuşlara havale etti. Çavuşlar da elinde çalınan mızrak olduğu halde, gulâmı bulup getirdiler. Olayın kesin olarak anlaşılması üzerine, Sultan Melikşah, gulâmın elinin kesilmesi hükmünü vermiştir. Ayrıca sultan, bedevîye de kesik eli mızrağın ucuna takarak bedevî obalarında dolaştırmasını emretmiştir⁸⁴⁵.

El kesme cezasının, İslâm hukuk literatüründe had cezaları grubunda yer alması göz önünde bulundurulursa, Büyük Selçuklu sultanlarının bu cezaî müeyyideyi gerektiren hırsızlık suçuna, çoğu zaman İslâm fihhına uygun ceza verdikleri düşünülebilir. Vezir

⁸⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, 2005, 82; İbn Kesîr, 1995, XII, 283; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 176-177.

⁸⁴⁵ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 148; Köymen, 2011a, III, 270.

Nizâmü'l-Mülk'ün, meşhur kitabında, sultanlara has olarak gösterdiği cezalardan birisi de el ve ayak kesmektir (dest û bâý borîden)⁸⁴⁶. Tabîî hırsızlık suçunun mahiyeti, unsur ve şartlarına göre fail muhtelif cezalara da çarptırılabilirdi. Muhtelif türden kaynaklarda, yine Sultan Melikşah devrine ait olduğu halde, iki ayrı hırsızlık hadisesi anlatılmıştır. Sultan Melikşah, burada da her iki hırsızlık vakasının failleri olan ordu mensubu gulâmları cezalandırmıştır.

Şöyle ki, Sultan Melikşah'ın ileri gelen gulâmlarından birisi bir gün bir köylünün elinde mevsimi olmadığı halde satılık bir karpuz görmüştü. Gulâm, karpuzu parasını ödemedi zorla köylünün elinden almıştı. Fakir köylü de sultana müracaatla, birkaç dirhemlik sermayesiyle aldığı karpuzu satıp, çocuklarının rızkını çıkaracakken, bu karpuzun sultanın bir gulâmı tarafından parası ödenmeksizin cebren elinden alındığını beyan etmiştir. Bunun üzerine sultan, köylüye, müsterih olmasını söyleyerek derhal tahkikat başlatmıştır. O, suçluyu ortaya çıkarabilmek için, mevsimi olmadığı halde canının karpuz istediğini, hiç olmazsa bir tane tedarik edilmesi hususunda maiyetine haber gönderdi. Bu sırada bir gulâm öne atılarak kendisinde karpuz bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine sultan, derhal emir vererek bu gulâmı yakalattı. Daha sonra köylüyü çağırıp, gulâmı teşhis ettirdi. Sultan Melikşah, böylece suçu sabit olan gulâmı köylüye ihsan etti. Gulâm ise kendisini 300 dinara köylüden satın almak istedi. Köylü ve gulâm buna razı olunca, sultanın da muvafakatiyle mesele bu suretle halledilmiştir⁸⁴⁷.

Diğer taraftan, Ferîdü'd-Dîn Attâr, *Musîbetnâme* adlı mesnevesinde anlattığı bir hikâyeye göre, Sultan Melikşah bir gün İsfahân tarafında avdan geri dönüyordu. Akşam yemeği vakti yol üzerinde bir menzilde durmuştu. Bu esnada birkaç gulâm yol kenarında bir inek bulup, kesip yemişler, sonra da ordugâha geri dönmüşlerdi. Bu inek, birkaç yetimiyle birlikte kıt kanaat geçinen ihtiyar bir kadınındı. Yaşlı kadın yetimleriyle birlikte Sultan Melikşah'ın geçeceği yol üzerinde bulunan köprüye (pîş-i pol ki pîş-i râh bûd) geldi. Bütün gece feryat figan (nefir û âh) etti. Melikşah sabah oraya vardı ve orada elinde asası ile yay gibi beli bükülmüş bu yaşlı kadını gördü. Yaşlı kadın sultana “Ey Alp Arslan'ın şehzadesi!” diye seslendikten sonra, bu köprüünün sırat köprüsünü hatırlatmasını isteyerek,

“Eğer bu köprübaşında (pîş-i ser-i pol) benim hakkımı verirsen, feryadımdan kurtulursun. Köprüünün öbür başında seni bırakırlar. Ama senin zulmünden zavallı bir hale düşersem

⁸⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 74-75 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 139.

⁸⁴⁷ Bundârî, 1999, 68; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 50-51; İbnü'l-Cevzî, 2005, 81.

de, yarın mahşer günü senden hakkımı alırım. O kadar zulüm içindeyim ki kendimi kaybetmiş bir haldeyim... Bu köprüde benim hakkımı ver, mahşerde kurtuluşa er! Yetimlerle birlikte bu inekten başka hiçbir şeyimiz yoktur...”

dedi. Bunun üzerine Sultan Melikşah “Ey ana! Her ne söyleyeceksen köprünün bu başında söyle, öbür başına bırakma!” dedikten sonra kendi malından yetmiş inek yaşlı kadına vermiş; o gulâmları da huzuruna çağırıp cezalandırmıştır (zecz kerd)⁸⁴⁸.

Burun Kesmek

Sultan Alp Arslan, Selçuklulara karşı savaşı esir düşman kuvvetleri komutanının burnunu kestirmişti. Malazgirt savaşı arifesinde sultan, Erzen ve Bitlis üzerinden Ahlat’a gelmişti. Sultan Alp Arslan’ın bu hareketinin haberi derhal Bizans karargâhına ulaşmıştı. Bu sırada Selçuklu kuvvetleri, Ursel ve Tarkhaneiotas adlı komutanların liderliğindeki Bizans birliklerinin Ahlat üzerine hareketlerini geri püskürtmüşlerdi. Bunun üzerine Bizans imparatoru Romanos Diogenes, Nikephoros Bryennios’u önemli bir kuvvetle ileriye gönderdi. Fakat Emîr Sanduk, bu kuvveti mağlup etti. İmparator bu kez Vasilakes’i yaklaşık 15 bin kişilik bir kuvvetin başında yardıma gönderdi. Fakat bu kuvvet de Sanduk’un komuta ettiği 800 kişilik Selçuklu birliği tarafından bir gece yarısı muharebesinde bozguna uğratıldı (24 Ağustos 1071). Dahası, Vasilakes tutsak alınmış ve sultan, esir kumandanın burnunun kesilmesini emretmiştir⁸⁴⁹.

Dil Kesmek

Sultan Melikşah, umumî matem resmen ilan edildikten sonra buna iştirak etmeyenleri ağır bir şekilde cezalandırıyordu. Kaynakların belirttiği üzere, Terken Hatun’dan doğma oğlu Dâvûd’un vefatından dolayı intihara dahi teşebbüs eden, yemeyi- içmeyi bırakan, hiçbir babanın ölen oğluna üzülmeyi derecede üzülen Sultan Melikşah’a, böyle bir zamanda ileri gelenlerden İbn Behmenyâr’ın saray maskarası Câferek ile birlikte, içkili ve çalgıcı eğlence ile meşgul olduğu bildirilmişti. Sultan, İbn Behmenyâr’ı öbür oğlu Ahmed’in eğitim ve terbiyesine memur etmişti. Bu harekete çok canı sıkılıp üzülen sultan, ansızın İbn Behmenyâr’ın konağını bastırdı. Konakta içki ve eğlence meclisi tertip edildiğine

⁸⁴⁸ Ferîdü’l-Dîn Attâr, 1364/1985, 103-105.

⁸⁴⁹ Bundârî, 1999, 38; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 102; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 72; İbnü’l-Adîm. (2000). “İbnü’l-Adîm’in Zübdetü’l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”. (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 21(25), 11; Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*. (çev. H. D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 143.

dair kanıtlar bulundu. Sultan, erkek ve kadın şarkıcıları getirtip durumu sordu. Onlar da sultana olanları bir bir anlatarak, söylenenlerin hakikat olduğuna şahitlik ettiler. Yapılan bu tahkikat neticesinde, suçun işlendiği delil ve tanıkların ifadesiyle sabit olmuştu. Sultan Melikşah'ın emriyle Câferek'in dili üç parçaya ayrıldıktan sonra öldürülmüştür⁸⁵⁰.

3.4.1.6. Ölüm cezaları ve uygulanışları

Büyük Selçuklu sultanlarının hükmettikleri ölüm cezaları başlıca boyun vurmak, asmak, iki parçaya ayırmak, yay kirişi ile boğmak, suda boğmak, kısas uygulamak, linç etmek, zehirlmek şeklinde tezahür etmiştir. Her ne kadar tüm bu infaz türlerinin nihai amacı, bu cezaya maruz bırakılanın hayatına son verilmesi ise de, öldürme biçimleri arasında acı çekme farklılıklarının olduğunu söylemeye lüzum yoktur.

3.4.1.6.1. Boyun vurmak

Orta Çağlarda olduğu gibi, Selçuklular zamanında da boyun vurmak cezası en fazla kullanılan öldürme yöntemlerinden birisiydi. Bu yöntemle cezalandırılan suçlu ayakta ya da diz çöker vaziyette iken vurulan keskin ve sert bir kılıç darbesiyle kafası koparılırdı⁸⁵¹. Suçlunun bazen bir kürsüye de oturtulduğu oluyordu. Ayrıca infazdan önce suçlunun umumiyetle gözlerinin de bağlandığı görülmektedir. Boyun vurmak suretiyle öldürmek cezasının farklı uygulanış türleri vardı. Bu infaz türlerinden birisi, suçlunun ön tarafından gerçekleştirildi ve gırtlığı kesilirdi. Bu tip infaz, kişiyi büyük bir acıya maruz bırakırdı. Diğer bir uygulamada ise kılıç darbesi suçlunun arka tarafından indirilirdi. Bu durumda kişi daha az acı çekirdi⁸⁵². Bu cezaya maruz kalan bilhassa ordu mensubu veya hükûmet teşkilâtı üyeleri, mesela boğulmak suretiyle öldürülmeye nazaran, bu tarz bir cezayı, daha şerefli bir ölüm olarak görmüşlerdir.

Adı geçen cezanın Büyük Selçuklular zamanında icrasını gösteren tarihî hadiselerle bakıldığında, infazın tek bir kişiye ya da toplu olarak uygulandığı görülmektedir. Boyun vurmakla vazifelendirilmiş bir cellâdın işin icrası için tayin edildiği gibi, bazen de sultan bizzat kendisi cezayı infaz ediyordu. Diğer taraftan, Büyük Selçuklu sultanlarının herhangi bir sorgulama ya da bir tahkikata gerek duymaksızın, özellikle kendilerine karşı gösterilen

⁸⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 242; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 141; Köymen, 2011a, III, 153-154.

⁸⁵¹ Kanat, 2010, 44.

⁸⁵² Mehyâr Halîlî. (1381/2002). *Târîh-i Şikence -Târîh-i Koştâr û Âzâr der Îrân-*. Tahran: Kasîdeserâ, 41-42.

cüretkârlık karşısında gazaba gelerek bu cezaya hükmettikleri görülmektedir. Zaten Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâmesi*'nde, hükümdarın birine gazaplandığı zaman ceza olarak (ukûbet) boyun vurdurabileceğine (gerden zeden) işaret etmiştir⁸⁵³. Yine Nizâmü'l-Mülk, eserinin başka bir yerinde, sultana mahsus cezalardan olarak, boyun vurmaya (gerden zeden) da göstermiştir⁸⁵⁴.

Büyük Selçuklu sultanları vezir, elçi, Bâtînîler, vassal hükümdarlar, Selçuklulara karşı savaşımlar, asi tâbi hanedan üyesinin maiyetinden kimselerin; isyan etmek, isyana tahrik ve teşvik etmek, Selçuklulara karşı savaşmak, ortodoks olmayan mezheplere mensubiyet, sultana kötü sözde bulunmak gibi suçlarından dolayı bu cezaya hükmetmişlerdir. Boyun vurmak cezası münferit olarak uygulandığı gibi, azarlamak, müsadere, hapis, sürgün cezalarıyla birleşik olarak da icra edilmiştir. Öte yandan, boyun vurmak cezası, daha ziyade, ölümden sonra devam eden bir ceza olarak, teşhir cezasıyla da birleştiriliyordu. Nitekim bedenden ayrılan kesik baş, umumiyetle bir mızrağın, gönderin ucuna takılarak ya da ağaç dallarına asılarak veya başka şekillerde tahkir ve teşhir edilirdi. Mesela Fahrü'd-Dîn Es'ad-i Gurgânî, Tuğrul Bey'i övdüğü bir beytinde, sultanın Taberistân'ı hâkimiyeti altına aldığından bahsederken, mezkûr mahalde Selçukluların düşmanlarının kesik başlarının meyveler yerine ağaçlarda durduğundan edebî bir şekilde söz edilmiştir⁸⁵⁵.

Parlak bir dönem geçirdiği Tuğrul Bey'in saltanat zamanı sona erip de gözden düştüğü Alp Arslan zamanının gelmesiyle, azledilmekle başlayan ve boynunun vurulmasıyla sonuçlanan olaylar silsilesinde, Vezir Amîdül-Mülk'ün başından geçenler, Büyük Selçuklu tarihinde hayli dikkate şayandır. Alp Arslan'ın, Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi azil, hapis, müsadere, sürgün ve öldürtmesine giden süreçte, kaynaklar, sultanın vezire karşı bir dizi ithamlarından bahsetmişlerdir. Alp Arslan, Kündürî'ye karşı ilk ithamını, saltanat mücadelesinde tarafını tuttuğu Tuğrul Bey'in veliahtı Süleyman'a destek vermeleri için orduya sarf ettiği 500 bin dinarlık meblağ yüzünden, devlet hazinesini zarara uğratmak dolayısıyla yapmıştı. Zaten Kündürî, Alp Arslan'ın tahta çıkmasını bizzat engellemeye çalışmıştı. Kündürî'nin her kabahatinde onu münferit olarak görece daha hafif cezalardan sayılabilecek olan, mesela azarlamak gibi cezalara maruz bırakmasına ve meselenin o an için

⁸⁵³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, 93.

⁸⁵⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 74-75 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 139.

⁸⁵⁵ Fahrü'd-Dîn Es'ad-i Gurgânî, 2013, 22.

kapanıp, vezirin de mevkiini muhafaza etmesine rağmen, sultanın, Nizâmü'l-Mülk'ün telkinleriyle gittikçe Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin aleyhine dönmeye başladığı şüphesizdir. Nitekim Alp Arslan'ın, Horasan melikliğinden beri vezirliğini yapan ve onun takdirini kazanan Nizâmü'l-Mülk, bu kez Büyük Selçuklu Devleti sultanının veziri olabilmek için harekete geçerek, vezirlik için otorite mücadelesinde Amîdü'l-Mülk'e galebe çalmıştır. Nihayet Sultan Alp Arslan onu vezirlik vazifesinden azledip mallarını müsadere etmiş ve Horasan'daki Mervü'r-Rûd'a sürgün ederek orada hapsedmiştir. Yerine de rakibi Nizâmü'l-Mülk'ü vezir olarak tayin etmiştir. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün bununla da yetinmeyip, geride yine de bir rakip bırakmamak için, Kündürî'yi ortadan kaldırmak üzere sultanı tahrik ve teşvik etmeye devam etmişti. Nizâmü'l-Mülk'ün bu teşebbüsü de sonuç vermekte gecikmedi. Nitekim Sultan Alp Arslan, bir yıla yakın süren hapisliğinden sonra mazul veziri, Nişâbûr reisi Mahmûd b. Ebû Ali el-Menî'i ile onun Mervü'r-Rûd'daki nâibi Abdü'r-Rezzâk'ın nezaretinde, görevlendirdiği iki gulâm vasıtasıyla Amîdü'l-Mülk'ü katlettirmiştir (1064). Cellâtlar canını almak için Kündürî'nin yanına gelince o mühlet istemiş ve abdest alarak iki rekât namaz kıldı. Kündürî, Sultan Alp Arslan'a ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'e ulaştırmaları üzere, cellâtlara birtakım sözler söylemişti. Bunlardan Alp Arslan'a hitaben, "Sizin bana yaptığınız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir. Amcan (Tuğrul Bey) hüküm sürmem için bana bu cihanı vermişti. Sen de öteki dünyayı verdin ve şehitliğimi de azık yaptın. Böylece sayenizde dünya ve ahireti elde ettim." dedi. Nizâmü'l-Mülk'e de, "Vezir öldürmekle dünyaya kötü bir bidat ve çirkin bir kaide getirdin. Ümit ederim ki, bu âdeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün." şeklinde beddua niteliğinde sözlerde bulundu. Öte yandan, Kündürî'nin, ailesiyle helallaşıp vedalaşmak isteği de yerine getirildi. Garsünni'me'nin, bizzat görgü tanığı olan ve Kündürî'nin ölünceye dek yanında bulunan kimsenin ifadelerine istinaden kaydettiği ayrıntılı ve ilginç bilgileri, eserinde nakleden tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî, Sultan Alp Arslan'ın, sabık vezirin zincirle boğularak öldürülmesi ve cesedinin yedi gün boyunca kale kapısında asılı tutulmasını emrettiğini söylemektedir. Bununla birlikte, feryat figan eden aile bireylerinden cellâtlar tarafından güçlükle ayrılan Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, kendisini öldürmekle görevli olan bu kişilere, hırsızlar ve bozguncular gibi boğulmak suretiyle öldürülmek istemediğini, kılıçla öldürülmeyi yeğlediğini söylediği ifade edilmektedir. Bunun üzerine cellâtlar, Kündürî'nin gözlerini, hırkasının yeninden kopardıkları bir parça bezle bağlamışlar ve boynuna kılıçla vurup başını bedeninden ayırmışlardır. Amîdü'l-Mülk Kündürî öldürülünce, Nişâbûr reisinin Mervü'r-Rûd'daki nâibi ve aynı zamanda bura hatibi Abdü'r-Rezzâk, onun cesedini yıkatıp, kesik başını halifenin elbiselerinden debîkî bir gömleğe, cansız bedenini de Hz. Peygamber'e ait

olup, halife aracılığıyla merhum vezire intikal eden bir hırkaya sardırmıştır. Bu gömlek ve hırkanın, öldürülmesinden sonra kefeni olarak kullanılmasını istediği halde, onu öldürmeye gelen cellâtlara vezir tarafından teslim edildiği söylenmektedir. Daha ziyade Arap kaynaklarının nakillerine göre, Amîdü'l-Mülk Kündürî, vaktiyle Sultan Tuğrul Bey tarafından hadım edildiğinde husyeleri Hârezm'de gömülmüştü. Sultan Alp Arslan tarafından katledilince ise kanı Mervü'r-Rûd'da akıtılmış; kafatasından ayrılan kafa derisi Nişâbü'r'a gömülmüş; kafatası bir rivayete göre Sultan Alp Arslan'a, diğer bir rivayete göre de Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yanına Kirmân'a gönderilmiş; cesedi de doğduğu Kündür'e babasının yanına defnedilmiştir⁸⁵⁶.

Tekiş'in Sultan Melikşah'a karşı 1084/1085 tarihindeki ikinci isyanı esnasında, Tekiş'in ordusunda işler karışmış, askerleri neredeyse taraf değiştirecek konuma gelmişlerdi. Bu durumu anlayan Tekiş, hoş görünmek maksadıyla Sultan Melikşah'a bir elçi gönderdi. Tekiş'in elçisi önce Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gelmiş, vezirin aracılığıyla da sultanın huzuruna çıkmıştı. Ancak elçi, efendisi Tekiş'in dilinden, sultana cüretkâr hitaplarda ve isteklerde bulununca sultan gazaba gelip çılgına dönerek, elçinin boynunun vurulmasını emretmiştir. Bu sırada Nizâmü'l-Mülk ayağa kalkıp yer öpmüş ve elçinin öldürülmemesi için sultana yalvarıp yakarmıştı. Bu durum vezire çok ağır gelmişti. Zira o, bu meseleyi, sultan içki meclisindeyken acele olarak ona götürüp arz etmişti. Bir rivayete göre, Nizâmü'l-Mülk bütün gayretlerine rağmen, elçinin öldürülmemesini sağlayamamıştır. Öyle ki, Sultan Melikşah, askerlerinin elçinin çevresini kuşatmalarını, sonra da kuvvetli bir vuruşla boynunun vurulmasını emretmiştir. Sultanın bu emri derhal yerine getirilmiş, elçinin de cesedi efendisi Tekiş'e gönderilmiştir⁸⁵⁷. Muahhar bir kaynakta yer alan başka bir rivayete göre ise Nizâmü'l-Mülk, elçinin öldürülmemesi hususunda sultanı ikna edebilmiştir. Ancak elçiye son derece kızgın olan sultan, elçinin şiddetli bir şekilde dövülmesini, sonra da burnuna bir ip takılıp askerlerin içinde teşhir edilmesini buyurmuştur.

⁸⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 142-148; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 45-46; Bundârî, 1999, 28-29; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 100; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 30-31 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 110; Yahya b. Abdü'l-Latîf el-Hüseynî el-Kazvînî, 1315/1936, 106; İbnü'l-Verdî, 2014, 34; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 31; İbn Kesîr, 1995, XII, 203, 206-207; Zahîrî'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 88-89; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 117-118 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 115; İbnü'l-Cevzî, 2005, 41-43; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 17-18; Mîrhând, 2015, 89; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 66-67; Koca, S. (1997). *Dandanakan'dan Malazgirt'e*. Giresun, 129-131; Köymen, 2011a, III, 11-12.

⁸⁵⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 265-266.

Bu durum sultanın öfkesini gidermişti. Ondan sonra elçiye kovmuşlar, elçi de ağlaya sızlaya ve itibarsız olarak Tekiş'in yanına dönebilmiştir⁸⁵⁸.

Sultan Berkyaruk'un veziri Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, vezaret makamındaki daha ilk yılı içerisinde Müstevfi Mecdü'l-Mülk el-Balâsânî, sultanın annesi Zübeyde Hatun ve kardeşi Fahrü'l-Mülk'ün entrikalarıyla azledilmişti. Sultan onu azletmekle bu ehliyetli vezirin hizmetlerinden mahrum olmakla kalmadı, aynı zamanda bir düşman da kazanmış oldu. Nitekim azledildikten sonra, Sultan Berkyaruk'un taht rakibi Muhammed Tapar'a sığınan Müeyyidü'l-Mülk, ona vezir olup, saltanat davasıyla ayaklanması hususunda onu tahrik ve teşvik etmişti. Ayrıca Müeyyidü'l-Mülk, sultanın annesi Zübeyde Hatun'u da boğdurtmak suretiyle öldürmüştü. İki kardeş arasında 1101'de vuku bulan ikinci taht savaşında, mağlup olan Muhammed Tapar'ın hâlihazırda veziri bulunan Müeyyidü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk tarafındaki düşmanı Mecdü'l-Mülk tarafından esir alınmıştı. Bundan sonra Müeyyidü'l-Mülk 100 bin dinar vererek, Sultan Berkyaruk'a yeniden vezir olmaya hazırlanıyordu. Bugünlerde bir ara sultan otağında dinlenmekteydi. Bu sırada bir taştdar, sultanın uyuduğunu sanarak, Selçukluları hamiyetsizlikle itham ederek, sultana bunca zorluklar çıkaran birinin yeniden vezir olarak atanmasını eleştirmişti. Taştdarın bu sözlerini duyan Sultan Berkyaruk gazaba gelmiştir. Bir hışımla elindeki kısa bir kılıçla otağından çıkan sultan, Müeyyidü'l-Mülk'ü huzuruna çağırdı; onun gözlerinin bağlanmasını ve bir kürsüye oturtulmasını emretmişti. Sultan Berkyaruk, kendi eliyle Müeyyidü'l-Mülk'ün boynunu vurmuştur (bedest-i hîş gerden bezed). Kaynağın ifadesiyle, sultan, kılıçla öyle bir darbe vurmuştur ki boynunu hemen kesmiştir. Müeyyidü'l-Mülk'ün kesik başı henüz omuzları üzerinde iken vücudu kımıldayınca baş yere düşmüştür. Diğer bir rivayete göre ise Sultan Berkyaruk, esir sabık veziri Müeyyidü'l-Mülk'ü, bir defasında annesine küfrettiği, kendisini Bâtînlilikle itham ettiği, kardeşi Muhammed Tapar'ı kendisine karşı isyana tahrik ve onu itaatten çıkmaya teşvik ettiği gerekçesiyle öldürmüştür. Müeyyidü'l-Mülk'ün cesedi günlerce yerde kalmış; sonra defnedilmesi için sultandan izin çıkınca da İsfahân'a götürülüp babası Nizâmü'l-Mülk'ün yanına defnedilmiştir. Ayrıca Müeyyidü'l-Mülk'ün Bağdat'ta ve diğer şehirlerdeki sayısız ve hesapsız olarak nitelendirilen hazinelerine, galiba bunları elinde bulundurup da devlete tesliminde imtina edenler bazı kötü muamelelere ve işkencelere maruz bırakıldıktan sonra, el konulmuştur⁸⁵⁹.

⁸⁵⁸ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 147.

⁸⁵⁹ Bundârî, 1999, 86-87, 89; Zahîrû'd-Dîn Nişâbûrî, 2018, 103-104; Muhammed b. Ali er-Râvendî,

Zahîrû'd-Dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*'de, Sultan Muhammed Tapar'ın, kimde bir bid'at sezse ya da bid'atçılarla kimin bir bağı var ise onun boynunu vurdurduğundan ve böylece küfrün kökünü kazıdığından bahsetmesi, muhtemelen sultanın Bâtînîlere karşı uygulamalarına işaret etmiştir⁸⁶⁰.

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında devam eden taht mücadeleleri dolayısıyla Büyük Selçuklu Devletinin içinde bulunduğu zafiyet halinden istifade etmek isteyen Karahanlı hükümdarı Kadir Han, bu dönemde Horasan meliki olan Sencer'in yaşının küçük olmasını ve onun bu sıralarda ülkesinden uzakta bulunmasını da fırsat bilerek, Horasan'a kadar Selçuklu ülkelerini istilaya girişmişti. Bunun üzerine derhal hâkimiyet sahasına dönen Sencer, Karahanlı hükümdarını Haziran 1102 tarihinde mağlup ederek ele geçirmişti. Tutsak Kadir Han, Sencer'in huzuruna getirilmiş, huzurda yer öpüp af dilemesine rağmen, Sencer tarafından bu dileği kabul edilmemiştir. Sencer, verdiği emirle, Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın boynunu vurdurmuştur⁸⁶¹.

Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'un 1131'de ölümünden sonra, yerine küçük yaştaki oğlu Dâvud Irak Selçuklu sultanı ilan edilmişti. Ancak öbür hanedan mensuplarından Melik Mes'ûd ve Selçuk Şah tahtta hak iddia etmişlerdir. Halife de Selçuk Şah ile ittifak yaparak Mes'ûd ile mücadeleye girişince Sultan Sencer, Tuğrul ile Irak'a sefere çıkmak zorunda kalmıştı. Sencer'in bu kararı üzerine Melik Mes'ûd, ona karşı halife ile iş birliği yapmış, Selçuk Şah da bu ittifaka dâhil olmuştu. Müttelik ordusunda sağ ve sol cenahı sevk ve idare edenler arasında Atabeg Karaca ile Yûsuf Çavuş da bulunuyordu. 25 Mayıs 1132'te Dînever'de vuku bulan savaşta, müttelik ordusu Sultan Sencer karşısında bozguna uğramıştır. Savaş sonunda Karaca, vücudunun muhtelif yerlerinden yaralanmış olduğu halde, Yûsuf Çavuş ile birlikte esir edilmişti. Sultan Sencer, bu ikisinin huzuruna getirilmesini emretti. Sencer, Karaca'ya, kendisiyle savaşmakla ne umduğuna dair azarlayarak sorular yöneltince, atabeg, Sultan Sencer'e pervasızca cevaplar vermişti. Nihayet Sultan Sencer, Karaca'nın eli kolu bağlı bir vaziyette olduğu halde, galiba kendi

1386/2007, 147-148 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 144-145; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 85; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 251, 265-266; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 409-410; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 65 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 153; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 107; Özeydî, 2001, 66-67, 150.

⁸⁶⁰ Zahîrû'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 105.

⁸⁶¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 283-285; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 199; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 63; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 83 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 171-172.

eliyle boynunu vurmuştur. Tabî Yûsuf Çavuş da boynu vurulmak suretiyle öldürülmüştür⁸⁶².

3.4.1.6.2. Asmak

Asarak öldürmek, çok eski zamanlardan itibaren yaygın olarak uygulanan bir öldürme yöntemi idi. Bu öldürme yöntemi farklı türlerde icra edilebiliyordu. Mesela bir organ bir direğe ya da bir ağaca atılır, organın iki ucu serbest bırakılırdı. Organın bir ucu halka haline getirilerek suçlunun boynuna geçirilirdi. Diğer ucu ise çekilirdi. Bazen suçlunun elleri ve ayakları da bağlanırdı. Suçlunun yukarıya çekilmesiyle birlikte, sıkışma ve vücut ağırlığı sebebiyle omurilik, yani boyun kırılırdı. Bazen bu şekilde boyun kırılmazdı ve suçlu, şiddetli bir titremeyle beraber boğularak öldürdü. Her ikisinin de aynı anda gerçekleştiği vakalarda ise suçlu süratle hayatını kaybederdi. Bazen de hassaten bu iş için kurulan ve darağacı denilen bir tertibat kullanılırdı. Böyle durumlarda suçlunun boynuna geçirilecek organ, mekanizmaya sabitlenir ve suçlu, bir kürsüye ya da yüksek bir nesnenin üzerine çıkarılmak suretiyle asılırdı⁸⁶³. Bu ölüm cezasının başka bir uygulanma türünde ise suçlu yüksek bir yere bağlanan organ ile boynundan asılıp boşluğa bırakılırdı⁸⁶⁴.

Asmak, bütün toplumsal sınıfların maruz kaldığı bir ceza idi⁸⁶⁵. Büyük Selçuklular zamanında daha ziyade sıradan kişilerin asılması hadiseleri kaynaklara yansımışsa da vezir gibi üst düzey şahsiyetlerin ve bu arada gulâmların da asılmak suretiyle öldürüldüğü vakıadır. Bu zamanda cezanın infazı münferit gerçekleştirildiği gibi, daha ziyade toplu şekilde uygulanmıştır. Suçluları asmak için darağaçları kurulmakla birlikte, şehir kapılarında ve nehir kıyılarında idam infaz edilmiştir. Adı geçen ceza, bazen tek başına uygulanmış; bazı durumlarda da tahkir ve teşhir ile müsadere cezalarıyla birleştirilmiştir. Selçuklu sultanlarının umumiyetle kişiye, mala ve topluma karşı işlenen adi suçlardan olan hızsızlık, eşkıyalık ve yağmacılık yapmak ile dinî ve fikrî suçlardan olan ortodoks olmayan mezheplere mensubiyet ve inanç ve akidelere aykırı tutum ve davranış göstermek ve bu arada ihanet etmek suçları işleyenlere karşı bu cezaya hükmettikleri görülmektedir.

⁸⁶² Bundârî, 1999, 149-150; İbn Kesîr, 1995, XII, 378; Aytaç, 2019, 37; Köymen, 2011b, II, 193-196.

⁸⁶³ Mehyâr Halîlî, 1381/2002, 144-145.

⁸⁶⁴ Kanat, 2010, 45.

⁸⁶⁵ Lange, 2008, 64.

Bağdat'ın köylerinden birinde ortaya çıkarak Mehdilik iddiasında bulunup on bin kadar taraftar toplayan Telyâ adlı bir şahıs, Selçuklu kuvvetlerini bir hayli uğraştırdıktan sonra, nihayet yakalanarak Sultan Melikşah'a gönderilmişti. Telyâ, sultanın emriyle Bağdat'ta halka teşhir edilmek suretiyle türlü tahkirlere maruz bırakıldıktan sonra asılarak öldürülmüştür (1091)⁸⁶⁶. Sultan Alp Arslan ve Sultan Sencer, hırsızları, eşkıyaları, yol kesenleri ve yağmacılık yapanları asarak öldürtmüştür. Şöyle ki Sultan Alp Arslan'ın, gulâmlarından birisinin bir adama ait bir kumaş parçasını çaldığını duyunca gulâmı derhal idam ettirdiğinden bahsedilmiştir. Kaynaklara göre, sultanın bu konuda acımasız olduğunu anlayanlar, başkalarının malına göz dikmekten sakınıyorlardı⁸⁶⁷. Sultan Sencer'in saray şairi Mu'izzî, sultanı öven bir şiirinde, tacirlerin yolunu kesenin (râhzen) sultanın ölüm cezasına (siyâset) duçar olduğundan ve benzer şekilde kervanın izini süren hırsızın (dozd) da Merv'de sultanın emniyet ortamında darağacına asıldığından (âvihte be dâr) bahsetmiştir⁸⁶⁸. Sencer, meliklik döneminde, Şubat 1117'de, Gazne'ye girerek burada hâkimiyet sağlamıştı. Sencer'in adamları için Gazneli hükümdarı Behram Şah ve halktan çok büyük miktarda para toplanmıştı. Gazne sultanlarının saraylarındaki duvarlarda gümüş levhalar mevcuttu. Yine aynı şekilde bahçelerde akan gümüş su kanalları vardı. Bunların çoğu sökülüp yağma edilmişti. Sencer bunları duyunca bütün gücüyle yağmacılığa mani olmaya çalışmıştı. O, halk yağmacılıktan vazgeçene kadar birçok kişiyi asarak öldürmüştür⁸⁶⁹.

Vezir gibi üst düzey devlet görevlilerinin ve onun adamlarının asılmasına dair örnek, Sultan Muhammed Tapar devrine aittir. Büyük Selçuklu ordusu, Sultan Muhammed'in emriyle, Bâtınîlerin idaresindeki Şahdiz Kalesi'ni kuşatma altında tuttıkları zamanda, içerdeki Bâtınîler erzak sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin de gizlice onlarla irtibat halindeydi. Kalenin Bâtınî hâkimi İbn Attâş, vezire, bir mektupla, erzaklarının bittiğini, adamlarının da artık dayanma takatini kalmadığını, kaleyi teslim edeceğini bildirmişti. Vezir ise cevabî mektubunda, Bâtınî reisine, kaleyi teslim etmeyip bir hafta daha sabretmelerini, bu arada sultanı ortadan kaldıracığını söylüyordu. Öte yandan, Kadı'l-Kudat Ubeydullah el-Hatîbî ve Kadı Sadrü'd-Dîn el-Hocendî gibi İsfahân'ın ileri gelen birtakım zevatı, Sultan Muhammed Tapar nezdinde, Vezir Sa'dü'l-Mülk'ü Bâtınî olmakla itham ediyorlardı. Öte yandan, sultan, vezirine itimat ettiğinden dolayı onu hemen cezalandırmak istemiyordu. Ancak vezirin sultana karşı bir

⁸⁶⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 163-164; İbn Kesîr, 1995, XII, 273, 274, 275; Kafesoğlu, 2014, 150 not 10.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, s. 80; İbn Kesîr, 1995, XII, 228.

⁸⁶⁸ Mu'izzî, 1362/1983, 86.

⁸⁶⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 403-404.

suikast tertip ederek, suikastçinin de her şeyi itiraf etmesi, bu arada onun Bâtînîlerle mektuplaşmaları ifşa olunca, Sultan Muhammed Tapar'ın, veziri Sa'dü'l-Mülk'ün hain ve ilhad etmiş olduğunda hiçbir şek ve şüphesi kalmamıştı. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar, onu derhal tevkif ve malını müsadere etmiştir. Ertesi gün de Vezir Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin ve dört adamını, tabîi vezir başta olmak üzere, ihanet etmek, suikast tertip etmek ve Bâtînî itikadına sahip olmak suçlarından dolayı, İsfahân Kapısı'nda ve Zerrine Nehri kıyısında asmak suretiyle (beyâvîht/salb) ölüm cezasına çarptırmıştır (siyâset fermûd) (1107)⁸⁷⁰.

Vezir Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin'in öldürülmesinden sonra onun vezaretinde müstevfî olarak görev yapan Zeynü'l-Mülk Ebû Sa'd b. Hindû da gözden düşmüş, müsadere ve hapsedilmişti. O, bir süre sonra hapisten kurtulmuş ve yeniden dîvân-i istifâ başkanlığına getirilmişti. Ancak İsfahân'ın ileri gelenleri onun aleyhinde birleşerek Sultan Muhammed Tapar nezdinde müstevfîyi ortadan kaldırmak için girişimlere başladılar. Bunun için Zeynü'l-Mülk'ün servetini çok gösterdiler ve sultana, onun hazinesinden devlet hazinesine 200 bin dinar nakledeceklerini vadettiler. Sultan Muhammed Tapar da Zeynü'l-Mülk'ün yakalanıp Altıntaş'a teslim edilmesini emretti. Altıntaş da onu İsfahân'dan Sâve'ye götürmüş ve cuma günü şehrin sokağında asmıştır⁸⁷¹.

3.4.1.6.3. İki parçaya ayırmak

Bu ölüm cezası, Orta Çağlarda suçlunun bir kılıç darbesiyle ortadan, yani göbeğinden ikiye bölünerek infaz edildiği gibi, suçlunun başından aşağıya doğru dikey olarak ikiye bölünmek suretiyle de infaz ediliyordu. Yine Orta Çağlarda bu cezanın uygulanma yöntemlerinden bir diğerinde de suçlunun göbeğinin hemen altından suçluya çakılan devasa çivilere çok sert darbelerle vurulur ve bu işlem şahsın ortadan ikiye bölünmesine kadar devam ederdi⁸⁷². Ortadan iki parçaya bölerek öldürmek cezasının Büyük Selçuklular dönemindeki uygulamalarının kılıç darbesiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu cezanın infaz uygulamalarına bakıldığında, sultanın çoğu zaman cezayı bizzat icra ettiği ve yine

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esir, 1987, X, 350; Bundârî, 1999, 94; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 411; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 100; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 195; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 158-161 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 154-157; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 108-109; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 72-73 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 160-162; Mîrhând, 2015, 172-173.

⁸⁷¹ Bundârî, 1999, 102, 106.

⁸⁷² Kanat, 2010, 46-48.

genellikle aynı suçu işlemeye meyilli kişileri caydırmak için uygulandığı göze çarpmaktadır. Büyük Selçuklu sultanları söz konusu edilen cezayı başlıca hâcib, vali, emîr gibi saray, eyalet ve askerî teşkilât mensupları ile vassal hükümdar hanedanı üyelerine tatbik etmişlerdir. Bunlardan itaat edip hizmete girmeyi geciktirmek, ihanet etmek, isyan etmek, askerlerin tahribatına ve yağmacılık yapmasına izin vermek, tâbîlik şartlarını ihlal etmek gibi daha ziyade askerî ve siyasî mahiyette devlete ve sultanın şahsına karşı suç teşkil eden fiillerde bulunanlar ölüm cezasının mezkûr infaz tipine maruz bırakılmıştır. Selçuklu sultanı cezanın münferit olarak infaz edilmesine hükmettiği gibi, bazen de suçluyu öncesinde azarlayarak ya da döverek tahkir etmesini müteakip bizzat ikiye ayırmıştır.

Sultan Alp Arslan atına binip yola koyulduğu bir gün, merhum Sultan Tuğrul Bey'in kendisinden sonra tahta geçmesi üzere veliaht tayin ettiği üvey kardeşi Süleyman'ın hâcibi Aytekin'e rastlamıştı. Sultan onu görünce, "Aferin sana ey günlük fırsatlarla yaşayan adam! Kendi çıkar ve selamet için benim arkamdan gelmeyip durumun aleyhime olabileceği ümidiyle geride kaldın." diyerek, itaat edip hizmete girmeyi geciktirmesi dolayısıyla hâcibi azarlamıştı. Daha sonra da ona, atından inerek kendisine yaklaşmasını emreden sultan, böylece kendisinin yanına gelen Hâcib Aytekin'i kılıcıyla ikiye bölmek suretiyle öldürmüştür. İnfazı bizzat gerçekleştiren Sultan Alp Arslan, Aytekin'in cesedinin, bu sıralar tâbîlikten çıkarak isyan etmek şeklinde değerlendirilebilecek olan birtakım tutum ve davranışlar gösteren Basra hâkimi Hezâresb'e gösterilmesini buyurmuştur. Hezâresb ise bunun karşısında korku, dehşet ve endişeye kapılarak, af yolunu aramıştır⁸⁷³.

Sultan Berkayaruk zamanında, saltanat davası ile ortaya atılan Muhammed Tapar, Kasım 1099'da Halife Müstazhir-Billâh tarafından sultan ilan edilerek adına Bağdat'ta hutbe okunmuştu. Bu sırada Bekryaruk, Muhammed Tapar ile bir savaşı göze alamayıp önce İsfahân'a, oradan da Hûzistân ve Ahvâz'a çekilmiş bulunuyordu. Berkayaruk hutbenin yeniden kendi adına okunmasını sağlamak amacıyla Bağdat'a gitmek üzere Ahvâz'dan ayrılarak Vâsıt'a geldi. Emîr Yınâl b. Anûştekin de ordularının başında bulunuyordu. Askerler şehri yağmalamışlar; kapıları yerlerinden sökmüşler; gizlenmiş şeyleri dahi çıkararak Vâsıt'ı harap etmişlerdi. Sultan, bunu haber alınca, bu hareketlere girişen askerleri huzuruna getirtmiştir. Sorgulamadan sonra bunların başındaki kişi yaptıklarını kabul

⁸⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 149.

etmiştir. Sultan Berkyaruk onu yere sermiş; ceza olarak önce dövmüş ve sonra da ikiye ayırmıştır⁸⁷⁴.

İki parçaya bölmek suretiyle verilen ölüm cezasıyla ilişkili olarak, son Büyük Selçuklu sultanı Sencer devrine ait iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre; Sultan Sencer, 1135 yılında Gazneli sultanı Behram Şah'a karşı düzenlediği sefer esnasında Hârezmşah Atsız'ın kendisine karşı bir komplo tertibi içinde olduğu hususunda haberler sebebiyle ona duyduğu güveni kaybetmişti. Bir süre sonra ise Sultan Sencer; müstakil bir devlet kurmak, hatta Büyük Selçuklu tahtına geçmek isteyen, müsaade almaksızın konar-göçer Türk unsurlarına karşı seferler tertip eden, nezdindeki Selçuklu mümessillerini tevkif eden, mallarını yağmalayan, Horasan yollarını kapatan, göndermesi gereken vergileri muntazaman devlet hazinesine göndermeyen, tacirlerin mallarını yağmalayan Hârezmşah Atsız üzerine sefere çıkmıştı. O, sultan karşı savaşı kabul etmiş; hatta kendisinde sultanı mağlup edebileceğine dair bir kanaat uyanmıştı. 16 Kasım 1138'de Hezâresb Kalesi önünde vuku bulan savaşta, bir saatten az süren vuruşmalar neticesinde Atsız'ın ordusu bozguna uğramıştı. Atsız, savaş meydanından kaçmış; askerinden 10 bin kişi öldürülmüş; savaşa katılan oğlu Atlı da esir düşmüştür. Atlı, Sultan Sencer'in huzuruna getirilince, sultan onun iki parçaya ayrılması suretiyle öldürülmesine hükmetmiştir. Atlı'nın başı da armağan olarak Mâverâünnehir'e, Karahanlılar hükümdarına gönderilmiştir⁸⁷⁵.

Diğer taraftan, Emîr-i Hâcib ve Herât valisi Ali Çetrî, Gur hâkimi Alâü'd-Dîn Hüseyin ile anlaşarak, Sultan Sencer'e ihanet ve isyan etmişti. Sultan, maskaralıktan hâciblik ve valilik mevkine yükselttiği Ali Çetrî'nin isyanına çok şaşırılmış ve müteessir olmuştu. Sultan Sencer, Merv'den hareketle Herât civarına geldi. Taraflar arasında vuku bulan savaşta ittifak ordusu mağlup oldu. Ali Çetrî ve Alâü'd-Dîn Hüseyin tutsak edildi. Sultan Sencer, Ali Çetrî'yi derhal bayrağın altında (der zîr-i alem) iki parçaya ayırmaları (dû nîm zedend) için işaret vermiştir (işâret kerd)⁸⁷⁶.

⁸⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 52.

⁸⁷⁵ Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 256-257; Köymen, 2011b, II, 316-319; Köymen, 2013, 137-138.

⁸⁷⁶ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 176 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 172; Mîrhând, 2015, 188; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 90-91 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 178; Hândmîr, 1333/1954, II, 510; Zahirü'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 116-117; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, 1363/1984, 111.

3.4.1.6.4. Boğmak

Suluk alınmasına engel olarak öldürmekten ibaret olan boğmak, başlıca yay kirişiyle ve suda boğmak suretiyle iki türlü infaz ediliyordu.

Yay Kirişi ile Boğmak

En eski devirlerinden başlamak üzere, Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilahî idi. Türk hükümdarına devlet idare etme güç ve yetkisi, Allah tarafından bağış olarak verilmekteydi. Bu güç ve yetki, hanedan üyeleri arasında tevarüs yoluyla intikal ediyordu. Bu inanışa göre de her hanedan üyesi devleti yönetme hak ve yetkisine eşit derecede sahipti. Hal böyle olunca, Türk devletlerinde taht mücadeleleri kaçınılmaz oluyordu. Genelde kuvvet ve mücadeleyle öteki taht iddiacılarına galebe çalan hanedan üyesi tahta çıkıyor, mağlup taraf da mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybediyordu. İslâm öncesi dönemlerde de olduğu gibi, yay kirişi ile boğmak suretiyle öldürme cezasından amaç, hanedan üyesinin kanının akıtılmamasıydı. Türk devletlerinde hükümdarların ve hükümdar sülâlerine mensup olanların öldürülmesinde kan dökülmemesi âdeti mevcuttu. Fuad Köprülü, bu âdetin temelini, hâkimiyetin ve hükümdarın kudsî bir menşeden geldiği telakkisiyle alakalı olduğunu; diğer taraftan, ok ve yayın eski Türk hayatındaki ehemmiyeti düşünülürse, bu infaz şeklinin, en eski zamanlara dayandığının tahmin olunabileceğini söylemiştir. Yine ona göre; Türklerin İslâm öncesi devirlerindeki dinî-sıhrî itikatlarına ve onlara bağlı hukukî telakkilerine istinat ettiği tebarüz eden bu kan dökmek âdeti⁸⁷⁷, İslâmî dönemde de, Selçuklular zamanında ve Selçuklu kültür çevresindeki başka teşekküllerde yaygın bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.

Büyük Selçuklu sultanları, genelde ilk teşebbüsünde affedildiği halde, daha sonra yeniden isyan hareketine girişip de başarısız olan ve vassalık şartlarını ihlal edip müstakil hareket eden, tâbi olan veya olmayan hanedan üyelerine bu cezayı vermişlerdir. Öte yandan, yalnız saltanatı ele geçirmek gayesiyle kendisine karşı harekete geçerek mağlup olan hanedan üyesini değil, bu mücadelede onu destekleyen, onun safında yer alan başka hanedan üyelerini de Selçuklu sultanları, öldürülmedikleri takdirde ileride kendileri için bir tehlike yaratabilecekleri ihtimalini ve devletin yüksek menfaatlerini göz önüne alarak

⁸⁷⁷ Köprülü, M. F. (2005b). “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Âzâsının İdâmında Kan Dökme Memnûiyeti”. (yay. haz. O. F. Köprülü) *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 65-72.

cezalandırılmışlardır⁸⁷⁸. Bu ölüm cezası, genelde, cezaya maruz kalan hanedan üyesinin kendi yayının kirişiyle icra ediliyordu.

Selçuklular zamanında uygulanan bu infaz tipine dair ilk misal, Tuğrul Bey zamanına aittir. Şöyle ki, İbrahim Yınal'ın 1058 tarihinde hâkimiyet bölgesi olan Musul'dan ayrılıp Cibâl'e gelmesiyle başlayan isyan hareketi, Sultan Tuğrul Bey'i hayli müşkül bir duruma sokmuş, sultan zor da olsa isyanı bastırabilmiştir. 1049'daki ilk isyanından sonra Tuğrul Bey tarafından affedilen İbrahim Yınal, bu kez Arslan Besâsîrî ile irtibata geçtiği bu ikinci isyanında sultan tarafından bağışlanmamıştır. İki taraf arasında yapılan savaşta, askerlerinin büyük bir bölümü öldürülen İbrahim Yınal ile büyük bir orduyla amcalarına katılan, İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın oğulları olan iki yeğeni Ahmed ve Muhammed tutsak alınıp sultanın huzuruna getirilmişlerdi. Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın, huzurunda yay kirişi (zih-i kemân) ile boğulmak suretiyle öldürülmesi hükmünü vermiştir (23 Temmuz 1059). Kaynaklar, Ahmed ve Muhammed'in de sultanın emriyle öldürüldüklerini söylemekle birlikte, onların infaz şekillerini açıkça beyan etmemiştir⁸⁷⁹.

Melikşah 1072 yılında devletin başına geçince, Kirmân meliki olan amcası Kavurd da tahta yeğeni Melikşah'tan daha layık olduğunu öne sürerek isyan etmişti. Sultan Melikşah ile Vezir Nizâmü'l-Mülk komutasındaki kuvvetler hemen onun üzerine yürüdüler. Birkaç gün süren savaş neticesinde Kavurd'un ordusu bozguna uğradı. Askerlerinin dağıldığını gören Kavurd da savaşı terk ederek kaçmaktan başka çare bulamadı (Nisan 1073). Kısa bir süre sonra Sultan Melikşah'ın yanına bir köylü gelerek, amcası Kavurd'un, oğlu ile beraber, kendisine yakın bir köyde bulunduğunu ve askerinden de ayrı olduğunu Melikşah'a ihbar etti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Kavurd'u ele geçirip getirmeleri vazifesiyle o tarafa bir müfreze gönderdi. Melik Kavurd yakalanarak getirilip bir çadırda hapsedildi. Bununla birlikte, Selçuklu ordusunun Kavurd'a temayül edebileceklerine dair bir tedirginlik hâkimdi. Nitekim kazanılan bu zafere karşılık iktâ ve maaşlarının artırılmasını isteyen askerler, aksi takdirde Kavurd'u destekleyeceklerini ifade etmişlerdi. Nizâmü'l-Mülk bu tehlikeyi görüp durumun nazikliğini Melikşah'a arz ederek, herhalde Kavurd'un ortadan kaldırılmasını telkin etmişti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Kavurd'un öldürülmesini emretmiştir. Kavurd sultanın bu kararını öğrenince, bundan sonra hükümdarlık peşinde olmayıp, vaktiyle

⁸⁷⁸ Arık, 1986, 51.

⁸⁷⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 64; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 489; İbnü'l-Verdî, 2014, 32; Hândmîr, 1333/1954, II, 485; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 24; Mîrhând, 2015, 83; Bundârî, 1999, 13-14.

hâkim olduğu bütün sahaları ve mal varlığını teslim ederek, bir mescitte bağlı olduğu halde inzivaya çekilmesinin sağlanmasını rica etmişse de beyhude çaba sarf etmişti. Sonunda Sultan Melikşah, Kavurd'un kendi yayının kirişiyle boğularak öldürülmesini emretmiştir. Cellât, Kavurd'un canını almak üzere, onun bulunduğu yere gelince, aralarında bir saat mücadele olmuştu. Cellâdın boğmaya kudreti olmadı. Nihayet Kavurd yorulup güçsüz kalmıştı. Cellât, fırsatını bulup onu altına alıp iki ayağını sıkıca bağlamış ve kirişi boynuna kement yaparak, çekip boğmaya muvaffak olmuştur. Başka bir rivayete göre ise o, zehirli şerbet içirmek suretiyle öldürülmüştür. Tutsak alınan Kavurd'un çocukları da sultanın emriyle mil çekme cezasıyla cezalandırılmışlardır⁸⁸⁰.

Türkiye Selçukluları hükümdarı Süleyman Şah'ın, hayatına mal olan Kuzey Suriye seferine çıkmadan önce, İznik'te kendi nâibi olarak bıraktığı Ebû'l-Kâsım, Anadolu'daki Türkiye Selçuklu hâkimiyetini onun ölümünden sonra devam ettirmiş, ancak onun Anadolu'da faaliyetleri Sultan Melikşah'ın iradesi ve muvafakati dışında gerçekleşiyordu. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Anadolu'yu merkezî idareye bağlamak için, önce Emîr Porsuk'u bu ülkeye göndermiş, ancak Porsuk Anadolu seferinde başarısız olmuştu. Sultan Melikşah, bu defa Ebû'l-Kâsım'ın üzerine Urfa valisi Bozan'ı göndermiştir. Sultana sığınmaktan başka kurtuluş çaresi kalmadığını anlayan Ebû'l-Kâsım, İsfahân'a giderek, Melikşah'ın huzuruna çıkmak istedi. Ancak bu isteği ve de af talebi yerine getirilmedi. Sultan Melikşah, Emîr Bozan'a tam salâhiyet verildiğini, kozunu onunla paylaşması lazım geldiğini, emîrin reva göreceği her hareketin tasvip olunacağını kendisine tebliğ ettirdi. Ebû'l-Kâsım, Anadolu'ya geldiğinde de Bozan tarafından yakalanarak kendi yayının kirişiyle boğdurulmuştur (1092)⁸⁸¹.

Sultan Melikşah, Tekiş'in ilk isyanında (1080/1081) onu affetmişti. Fakat Tekiş, 1084/1085 tarihinde tekrar isyan ettiğinde Sultan Melikşah, onu yakalanıp gözlerine mil çektirdikten sonra hapsedmişti. Berkjaruk tahta geçtiğinde onu Bağdat'a getirerek sürekli kontrol altında tutmuş ve gittiği yere onu da yanında götürmüştü. Fakat buna rağmen, Berkjaruk'a karşı harekete geçen Suriye Selçuklu meliki Tutuş tarafından yazılan ve onu

⁸⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 188-192, 199, 203; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 127 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 125; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 120-124, 126-127; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 93; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 44-45 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 127-128; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 82; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 40; Bundârî, 1999, 49; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 408; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 326; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 48; İbnü'l-Verdî, 2014, 37.

⁸⁸¹ Turan, 2014a, 120-122.

kendisine iltihak etmeye teşvik eden mektuplar ele geçirildi. Başka bir rivayete göre ise Tekiş, Belh'e gitmek niyetindeydi. Çünkü Belhliler kendisini istiyorlardı. Sultan Berkyaruk bu sebeplerden dolayı Tekiş'i Mart 1094'te yayının kirişiyle boğdurtarak öldürttü. Tekiş boğularak öldürülünce cenazesi Sâmerrâ'da kalmıştı. Daha sonra Bağdat'a götürülerek Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanına defnedilmiştir⁸⁸².

Suda Boğmak

Büyük Selçuklu sultanları nadir de olsa suda boğmak suretiyle ölüm cezasına da hükmetmişlerdir. Bu cezaya dair tespit edilebilen örnek, Sultan Melikşah zamanına aittir. Şöyle ki, Büyük Selçuklu Devletinin önde gelen emîrlerinden olan Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn ve Humârtekin, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlık besliyorlardı ve bundan dolayı da vezirin himayesindeki Basra mültezimi İbn Allân'ı sultan nezdinde jurnal ediyorlardı. Mezkûr emîrlerin İbn Allân aleyhindeki tahrikleri nihayet Sultan Melikşah'ı da tedirgin etmişti. Neticede Sultan Melikşah, avlanmak için Ahvâz'a geldiği bir zamanda, onun suda boğulmasını emretmiş ve İbn Allân bu suretle öldürülmüştür. İbn Allân, nüfuzunun yanında büyük bir servetin de sahibiydi. Nitekim öldürülmesinden sonra ondan geriye kalan 400 bin dinara el koyulmuştur⁸⁸³.

3.4.1.6.5. Kısas uygulamak

Başta kasten öldürmekte olmak üzere, bir suçluya ceza olarak, başkasına yaptığı kötülüğün aynısını uygulama demek olan kısasa, Büyük Selçuklu sultanları da hükmetmişlerdir. Mesela, Sultan Tuğrul Bey'in, halifenin kızı ile evlenmesi meselesinde Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi yalan yere itham ettiği için cezalandırılacağından korkarak kaçan gulâm komutanlarından Humârtekin'in takibine Sultan Tuğrul Bey, bir taraftan İnanç Bey'i memur ederken, diğer taraftan fermanlı olduğu, sakınmaları ve yakalanmasına çalışmaları için her tarafa emirler vermişti (Eylül 1061). Humârtekin'in macerası, kaçan bir suçlunun nasıl yakalandığına dair dikkate şayan bir misal teşkil etmektedir. Peşinde İnanç Bey olduğu halde kaçan Humârtekin'in develeri ve atları yolda öldü; kendisi iki gulâm ve bir atla kaldı; bu perişan durumda Küçük Lur'daki Bürücerd civarına kadar geldi. Humârtekin iki gulâmına şehre giderek, at vs. satın almasını söyledi. Bürücerd'de

⁸⁸² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 202; Özaydın, 2001, 51.

⁸⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 231-232; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 111; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 51; İbnü'l-Cevzî, 2005, 61-62; İbn Kesîr, 1995, XII, 248.

Humârtekin'in eskiden dövdüğü ve elini kırdığı bir gulâm, bu iki gulâmı tanıdı ve burada ne yaptıklarını sordu. İki gulâmın sözleri birbirini tutmuyordu. Humârtekin'in bu eski gulâmı, onlardan birini öldürdükten sonra ötekine arkadaşının akıbetine maruz kalacağı yönünde gözdağı verince, Humârtekin ile birlikte olduklarını itiraf etti; beraberce uyumakta olan Humârtekin'in yanına geldiler. Eski gulâm, Humârtekin'i bağladı. Aynı gün Bürûcerd'e gelmiş olan takipçi komutan İnanç Bey, Humârtekin'i teslim alarak sultanın nezdine götürdü. İbrahim Yınal'ın oğulları, babalarını öldüren Humârtekin'in kendilerine teslim edilmesini sultandan rica ettiler. Vezir Amîdü'l-Mülk'ün talebi üzerine sultan, Humârtekin'i onlara teslim etti. İbrahim Yınal'ın oğulları onu öldürdüler, başını da sultana götürdüler. Bu hadise, Tuğrul Bey zamanında hükümlü bir komutanın infazdan kurtulmadığına ve mahkûm olan bir suçlunun bulunması için her tarafa emirnâmeler gönderildiğine dair de iyi bir misal teşkil etmektedir⁸⁸⁴. Bu arada, Sultan Alp Arslan zamanına ait bir hadise de ihanet suçundan dolayı üst düzey emîrlerin nasıl bir takibata uğradığını gözler önüne sermektedir. Şöyle ki, Malazgirt savaşından önce, Selçuklu ve Türkmen beyleri, Sultan Alp Arslan'ın emriyle Anadolu üzerine düzenli akınlar tertip ediyorlardı. Fakat bu beylerden biri olan Erbasgan, isyan eden Kirmân meliki Kavurd'un yanında yer alarak, Alp Arslan'a karşı cephe almıştı. Bundan dolayı araları bozulan Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Erbasgan, kaçarak Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine, Alp Arslan, Anadolu'da faaliyet gösteren Afşin'e verdiği emirle, Erbasgan'ı takibata uğratarak onun yakalanması istedi. Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Marmara sahillerine ulaşan Afşin, burada Bizans imparatoruna gönderdiği bir haberle, Sultan Alp Arslan adına kendilerine sığınmış bulunan Erbasgan'ı geri istemiştir. Afşin'in bu isteği reddedilmiş ise de imparator, Bizans başkentinin önlerine kadar gelmiş bulunan Afşin'e karşı en ufak bir harekette bulunamamıştır⁸⁸⁵.

Öte yandan, Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta bulunduğu bir zamanda bir gulâm, Ferrâş Câmî-yi Nîşâbü'rî'nin oğlunu öldürmüş ve kaçarak Dârü'l-Hilafe'ye sığınmıştı. Bir rivayete göre, bu ferrâş Sultan Alp Arslan'a suikast düzenleyerek hayatına son veren Yûsuf'u o esnada öldüren kişidir. Câmî oğlunun intikamını alamamıştı. Câmî, harem kapısına faydasızca gelip gidiyor; oğlunu öldüren gulâm ona teslim edilmiyordu. Sonunda Câmî bir gün, Sultan Melikşah'ın atının dizginine yapışmış ve sultana, "Kadim hizmetkârların hakkını unutma! Oğlumu öldürene, benim senin babanın katiline yaptığımın aynısını yap!" şeklinde

⁸⁸⁴ Köymen, 1976, 135-136.

⁸⁸⁵ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 90; Urfalı Mateos, 2000, 137-138; Koca, 1997, 138-141.

haykırmıştı. Bunun üzerine sultan, gulâmın Dârü'l-Hilafe'nin hareminden dışarı çıkarılmasını sağlayarak onu, kisası yerine getirmesi için hasmına teslim etmiştir⁸⁸⁶.

3.4.1.6.6. Linç etmek

Halka açık cezalandırma yöntemlerinin, mesela asmak veya teşhir etmek gibi cezaların aksine, sultanın emriyle şahısların bir grup tarafından linç edilerek öldürülmesi cezası, gizli bir şekilde, yani kamusal alanda değil, sultanın hususî alanı içerisinde, daha ziyade sarayın dehlizlerinde ve bazen de mezkûr mekânın bir hücrelerinde gerçekleştirilirdi. Linç etmek cezası çoğunlukla münferit olarak uygulanmakla birlikte, bazen bu cezaya maruz kalarak hayatını kaybeden üst düzey devlet görevlilerinin serveti de müsadere ediliyordu. Büyük Selçuklu sultanları üst düzey şahsiyetleri bu cezaya çarptırmışlardır. Öyle ki vezir, atabeg ve sultanın en yakın adamları linç edilmek suretiyle öldürülmüştür. Söz konusu cezaya en fazla hükmeden Büyük Selçuklu sultanı Sencer'dir. Nitekim Sultan Sencer, vezirini, devlet hazinesini zarara uğratmak ile haksız kazanç sağlamak ve servet biriktirmek suçundan dolayı linç ettirmişti. Ayrıca o, iki gözde gulâmından birisini kendisine karşı kötü sözde bulunmak, devlet ümerasıyla geçinememek suçlarından ötürü linç ettirerek öldürtmüştür. Sultan Sencer'in böylece bir cezaya hükmetmesi için, ünsiyet kurduğu bir diğer gulâmdan soğuması da yeterli olmuştur. Bu hadiseleri eserinde derceden Bundârî, Sencer'in, beğendiği bir gulâmı satın alıp ona meftun olmak, malını onun uğruna sarf edip onunla şarap içmek, ancak zamanla ondan soğuyarak ona buğuz edip, nihayet onu öldürmek gibi bir âdeti olduğunu söylemektedir⁸⁸⁷. Öte yandan Muhammed Tapar, kendisine karşı bir suikast ve komplo tertibinden şüphelendiğini kimseleri de bu cezaya çarptırmıştır. Büyük Selçuklu sultanları hükmettikleri linç ederek öldürmek cezasını uygulamak üzere bir grup gulâmı, hizmetkârı ve emîri vazifelendirdiği gibi, Bâtînîleri de bu iş için kullanmışlardır. İnfazcı bu gruplar faili ya da şüpheliyi sultanın emri mucibince bıçak, hançer, gürz, sopa gibi araçların darbeleriyle ve döve döve öldürmüşlerdir. Bu tip ölüm cezası yavaş yavaş öldürme yöntemlerinden birisidir; bu nedenle bir çeşit işkence ile ölüm olarak kabul edilebilir⁸⁸⁸.

⁸⁸⁶ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 122 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 120; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 41 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 124; Mîrhând, 2015, 113-114; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 102; Zahirü'd-Dîn Nîşâbüri, 2018, 90.

⁸⁸⁷ Bundârî, 1999, 244.

⁸⁸⁸ Kanat, 2010, 51.

Sultan Berkyaruk, vefatından kısa bir süre önce, henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederek, emîrllerinden Ayaz'ı da ona atabeg tayin etmişti. Berkyaruk'un Aralık 1104 tarihinde vefat etmesi üzerine Melikşah, Ocak 1105'te sultan ilan edilerek Bağdat'ta adına hutbe okundu. Muhammed Tapar bu esnada kendisine itaatkâr davranmayan Musul emîri Çökürmüş ile mücadele etmekteydi. Muhammed Tapar, sultanın vefat haberini alır almaz Bağdat'a gelmişti. Melikşah'ın atabeği Emîr Ayaz başlangıçta Muhammed Tapar ile mücadele etmeye kararlıydı. Ancak, maiyetindeki komutanlara güvenmediği için, Muhammed Tapar ile anlaşma yoluna gitti. Muhammed Tapar'a haber göndererek, kendisine ve Melikşah'a aman vermesi halinde sultanlığını tanıyacağını bildirdi. Muhammed Tapar, Ayaz'ın isteğini kabul ederek yeğeni Melikşah'ı evladı gibi gördüğünü bildirdi. Ayrıca Ayaz'a da dokunmayacağına dair yemin etti. Ayaz ertesi gün Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkarak itaatini arz etti. Sultan, onu samimi bir şekilde kabul etti. Hatta onu konağında ziyaret etti. Ancak bu ziyaret sırasında Ayaz'ın gulâmlarından birinin bir şaka yüzünden kaba elbisesinin altına zırh giymiş olması sultanı şüphelendirdi. Kendisine karşı bir suikast veya komplodan kuşku duyan sultan, hemen kalkarak buradan ayrılp sarayına döndü. Bundan sonra Sultan Muhammed Tapar, Emîr Ayaz'ı öldürmek için fırsat kolladı. Nihayet o, Atabeg Ayaz'ı mühim bir mesele konusunda görüşmek üzere çağırdı. Sultan, sarayın dehlizinde gulâmlardan bir grup hazırladı ve bunlara Emîr Ayaz dehlize girdiğinde onu öldürmelerini emretti (siyâset fermûd). Gulâmlar da emri yerine getirdi (2 Mart 1105). Ayaz'ın cesedi bir örtüye sarılıp sarayın yanındaki yola atıldı. Bunu duyan Ayaz'ın askerleri hemen atlanıp onun evini ellerinden geldiğince yağmaladılar. Sultan yağmaya mani olmaları için adamlar görevlendirdi. Bunun üzerine Ayaz'ın askerleri dağıldılar. Ertesi gün gönüllü bir grup Ayaz'ı kefenleyip Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanına defnedilmiştir⁸⁸⁹.

Sultan Sencer'in veziri Sadrü'd-Dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk, vezirlik makamına eriştikten sonra mağrurlaşmıştı. Vezir, emîrleri ürkütmüş ve onları küçümsemişti. Bu yüzden emîrlere ondan hoşlanmıyordu. Bu sebeple onu sultana şikâyet etmişlerdi. Öte yandan, bir defasında vezir, sultana Gazne üzerine sefere çıkmasını tavsiye etmiş, ancak Büst'e varınca, Gazneli hükümdarı vezire, sultanı geri çevirmesi için yüklü miktarda para vermeyi vadedince, o da sultana, Gaznelilerle barışıp geri dönmesinin daha isabetli olacağını

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esir, 1987, X, 313-315; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 410; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 66 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 154, 156; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, 2015, 61-62; Mîrhând, 2015, 168; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 99-100; Özgüdenli, 2015, 219-220.

söylemişti. Kaynakların ifadesine göre vezir, aynı hareketi, Mâverâünnehir seferinde de yapmıştı. Hatta Sadrü'd-Dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk, Sultan Sencer'e ait malları almaya cüret etmişti. Nitekim Sultan Sencer Gazne'yi fethettiği zaman burada bulunan Gaznelilerden kalan hazinelerinin de içinde bulunduğu kıymetli mücevherlere el uzatmıştı. Bu durum sultana arz edildi. Böylece onun öldürülmesi hususunda yüce hüküm (hokm-i âlî) sadır oldu. Saray hizmetkârlarından (mulâzimân-i dergâh) bir grup, Sadrü'd-Dîn'i gürz ve sopayla (gorz û çomâk) dövmek suretiyle öldürmüştür. Ayrıca vezirin sayısız mücevherat ve eşyası ile bir milyon dinar da parası hazineye aktarılmıştır⁸⁹⁰. Vezirin cezasının infazının sarayda gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Sultan Sencer'in ünsiyet kurduğu Sungur el-Hâss adlı bir gulâmı vardı. Sultan, hazinedarını çağırarak, tutkunu olduğu mezkûr gulâmının hizmetine seferber olmasını emretmişti. O da bir ay zarfında yüzlerce dinara mal olan şahane alet edevat, kumaşlar, elbiseler vs. sarf ederek, Sungur'un çadırının etrafında saf bağlayan askerler ve atlardan oluşan parlak bir manzara yaratmıştı. Ancak iki sene bile geçmemişti ki sultan ondan nefret ona buğuz etmeye başlamıştı. Buna rağmen Sungur, sultana karşı küstahlığını ve onun üzerindeki tahakkümünü artırıyor; sultanın tehditlerine ve uyarılarına kulak asmıyordu. Öte yandan Sungur, devlet büyüklerini hakir görüyor ve ümerânın da kinini artırıyordu. Bunun üzerine bir gün Sultan Sencer, bütün emîrlerini tek tek olarak ve her birinin üstünde yalnız bir silah olduğu halde hepsini bir hücreye çağırdı ve onlara, Sungur el-Hâss gelince hepsinin onun üzerine saldırıp onu bıçaklamalarını emretti. Emîrlar de derhal sultanın emrini yerine getirmişlerdir⁸⁹¹.

Sultan Sencer'in gönül verdiği ve kendisine yaklaştırmakla mümtaz kıldığı gulâmlardan biri de İhtiyârü'd-Dîn Cevher et-Tâcî idi. Sencer'in annesinin hizmetinde olan bu gulâm, annesi ölünce sultanın hadîmi olmuştu. Sonra bunun muhabbeti, Sencer'in kalbini istila etmişti. Kaynağın diliyle, sultan Cevher'i öyle yüksek bir mevkie çıkarmıştı ki ondan önce bu dereceye kimse erişememişti. Öyle ki, 30 bine yakın askeri mevcuttu. Sultan Sencer'in nihayet bu gulâmdan soğuyup ondan uzaklaşınca, onu ortadan kaldırmak istemiş, bu maksatla Bâtînîlerle irtibat kurduğu söylenmektedir. Buna göre; Cevher bir gün konağından çıkmıştı. Maiyetinde çok sayıda kahraman asker bulunduğu halde, sultanın

⁸⁹⁰ Hândmîr, 2535/1977, 189; Hândmîr, 1333/1954, II, 513; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 436.

⁸⁹¹ Bundârî, 1999, 244-245.

sarayının dehlizine girdiğinde, Bâtınîlerden bir grup onun üzerine atılmışlar ve hançer darbeleriyle onu öldürmüşlerdir⁸⁹².

Öte yandan, Sultan Melikşah devrinde, hükmü sadır olan ancak gerçekleştirilmeyen, bununla birlikte akıbeti yine aynı olan bir linç hadisesine rastlanmaktadır. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'ın ölümünü müteakip, sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un değerli mücevher, para ve mallarını müsadere etmişti. Vezir, aynı zamanda hatuna kötü muameleye devam ediyordu. Gevher Hatun da vezire sert sözler söyleyip onu tehdit ediyordu. Gevher Hatun, Sultan Melikşah'a isyan eden Kavurd'un öldürülmesi esnasında (1073) korku ve endişeye kapılarak ve vezirle de mücadele amacıyla, hareket halinde bulunan Türkmenlere katılmaya karar vermişti. Bu sıralarda da geçtiği Nîşâbûr yörelerini yağmalamıştı. Onun bu davranışları üzerine Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşah'a giderek onun bu hareketlerini ve kendisine söylediği sözleri bildirdi. Bunun üzerine sultan, onun arkasından asker sevk ederek bunlara hatunu öldürmeleri emrini vermiştir. Derhal harekete geçen askerler, Gevher Hatun'u izleyip onu yakaladıktan sonra öldüreceklerken, hatunu, kendi askerlerinden yedi kişi tarafından linç edilerek öldürülmüş olarak bulmuşlardır. Öldürüldükten sonra hatunun kalan mal ve paraları da tekrar müsadere edilmiştir⁸⁹³.

3.4.1.6.7. Zehirlemek

Sultanın emriyle zehirleyerek öldürme cezasına başlıca vali gibi üst düzey devlet görevlileri, devlette tahakküm kurmak dolayısıyla ve vezir gibi yine üst düzey devlet yetkililerinin azmettirmesiyle sultana karşı suikast tertip eden suikatçiler maruz kalmışlardır.

Sultan Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olup, Belh valiliği vazifesini gören Cemâlü'l-Mülk'ü, görünüşe göre, ailesinin, bilhassa babasının nüfuzuna istinaden devlette tahakküm kurmaya girişmesi sebebiyle, Horasan amîdi vasıtasıyla öldürtmüştür. Şöyle ki sultan, Horasan amîdini çağırması ve ona Cemâlü'l-Mülk'ü ortadan kaldırmasını, aksi halde kendisini öldürteceğini bildirmişti. Bunun üzerine amîd, Cemâlü'l-Mülk'ün bir hizmetçisine nüfuz edip, onu ikna ederek, Cemâlü'l-Mülk'ün içeceğine zehir koydurmak suretiyle onu öldürtmüştür (Kasım 1082). Sultan ölüm haberini alır almaz oğlunun öldüğünü Nizâmü'l-

⁸⁹² Bundârî, 1999, 245-246.

⁸⁹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 199, 203.

Mülk'e bildirip taziyede bulunmuş ve ona sabırlı olmasını telkin ederek, kendisinin de onun bir oğlu olduğunu söyleyip teselli etmiştir⁸⁹⁴.

Sultan Muhammed Tapar son derece hararetli bir mizaca sahipti. Bu yüzden her ay kan aldırırdı. Veziri Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin, sultanın kanını almaya gelen hacamatçı ile anlaşmıştı. Ona bin dinarla, sultanın kanını onunla alması için zehre bulanmış bir neşter verdi. Vezir arada kuşatma altındaki Şahdiz Kalesi'nin Bâtınî hâkimi İbn Attâş ile mektuplaşıyor, çok yakında sultanı ortadan kaldıracığını, bu nedenle kuşatma karşı bir süre daha dayanmalarını söylüyordu. Vezirin bu gizli düşüncelerinden ve mektuplaşmalarından hâcibinin haberi vardı. Hâcib ise bunları karısı ile paylaşmıştı. Hâcibin karısının da bir dostu vardı. Kadın, buluştukları bir gecede, dostuna, beraberlik sırasında ve konuşma arasında vezirin bu fikirlerinden ve faaliyetlerinden bahsetmişti. Bu dost, İsfahân Şâfîîlerinin reisi olup, vezirin Bâtınî olduğuna dair zaman zaman sultanı uyaran ve tedbir almasını tembihleyen Kadı Sadrü'd-Dîn el-Hocendî'nin nâibi idi. Durumdan haberdar olan nâib, derhal kadıya bunları bildirdi. Kadı Sadrü'd-Dîn de beklemeyi uygun görmeyip hemen o gece sultanın saraya gelerek vaziyeti bildirdi. Ertesi gün sultan kendini mahsus hasta gösterip, hacamatçıyı çağırdı. Hacamatçı sultanın pazısını bağlayıp neşteri çıkardığı zaman sultan, heybetle ona baktı. Hacamatçının bütün azalarını bir titreme tuttu. Bundan sonra hacamatçı, her şeyi itiraf ettikten sonra, canının bağışlanmasını istedi. Sultan, hacamatçının kanının o neşterle alınmasını emretmiştir. Hacamatçının rengi hemen siyahlaşmış ve oracıkta ölmüştür⁸⁹⁵.

3.4.1.6.8. Uygulanışı meçhul ölüm cezaları

Büyük Selçuklu sultanları, yukarıda görüldüğü üzere, bir suça karşı veya tedbiren, yahut da bir kuşku üzerine; boyun vurmak, asmak, iki parçaya ayırmak, boğmak, kısas uygulamak, linç etmek ve zehirlemek suretiyle ölüm cezası verebiliyordu. Bununla birlikte, kaynaklar, sultanların hükmettikleri ancak uygulandığı hakkında bir ayrıntı vermedikleri ölüm cezalarından da bahsetmişlerdir. Bu fasılda bu nev'iden ölüm cezalarından örnekler verilecektir. Buna göre, Büyük Selçuklu sultanları kadı, şahne, kâtib, ümerâ, vassal

⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 118-119; Kafesoğlu, 2014, 199.

⁸⁹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 350; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*, 1318/1939, 411; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 100; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 195; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 158-161 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 154-157; Zahîrî'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 108-109; Reşîdî'd-Dîn Fazlullah, 1999, 72-73 (Farsça metin); Reşîdî'd-Dîn Fazlullah, 2010, 160-162; Mîrhând, 2015, 172-173.

hükümdarlar, askerler, gulâmlar, Bâtînîler ve halktan kimselerin; metbu sultanın izni ve onayını almadan idarede değişiklik yapmak, Selçuklulara karşı savaşmak, sultana ve ailesine kötü sözde bulunmak, Selçuklu askerlerini işkenceyle öldürmek, isyan etmek, ihanet etmek, isyan eden hanedan üyesiyle işbirliği yapmak, yol kesip hırsızlık yaparak korku salmak, sultana karşı suikast tertip etmek, ortodoks olmayan mezheplere mensup olmak, sultanın ümerâ ile arasını bozmaya teşebbüs etmek, savaşta düşman saflarına katılmak ve cinayet gibi suçlarına karşı onları ölüm cezasıyla cezalandırmışlardır. Bununla beraber, bazen de bilhassa Bâtînîlik söz konusu olduğunda, mezkûr inanca bağlılığa ilişkin haksız ithamlardan dolayı suçsuz yere öldürülenler de olmuştur.

Vassal devletlerin iç işlerinin bizzat tanzim eden Tuğrul Bey, Âmid hükümdarı Saîd'in yerine, küçük yaştaki oğlunu geçiren bir kadıyı ölümle cezalandırmıştır. Böylece kadı, siyasî meselelere karışmayı hayatıyla ödemiştir⁸⁹⁶. Tuğrul Bey ile mücadele halinde olan Arslan Besâsîrî, Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenmekle beraber, Sincâr gibi halkı Şîi olan bazı şehirler de ona destek vermekteydi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Besâsîrî üzerine Kutalmış ile vassal Musul emîri Kureyş'i gönderdi. Taraflar Sincâr civarında karşılaştılar (Aralık 1057). Yapılan çarpışmada Selçuklu tarafı büyük kayıpla vererek mağlup oldu. Diğer taraftan Besâsîrî, kazandığı zaferle yetinmemişti. Nitekim bölgedeki Türkmenlere karşı bir katliam hareketine girişmişti. Üstelik o, tutsak aldığı Selçuklu askerlerini işkenceye tâbi tutarak, hepsini öldürttü; bunların başlarını da halka teşhir için Sincâr Kalesi'nde toplattı. Bu faaliyetlerde Besâsîrî'nin en büyük destekçisi Sincâr halkı olmuştu. Bundan sonra Kutalmış, Sincâr halkının kendilerine yaptıkları işkenceleri sultana anlatıp onlardan şikâyetçi oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Sincâr'a gelip şehri kuşattı. Sincâr halkı kuşatma esnasında surların üzerine çıkıp küfürler savurmuşlar ve geçen yıl öldürdükleri Kutalmış'ın askerlerinin başlarını kale burçlarından Selçuklu ordusunun üzerine fırlatmak suretiyle ağır bir tahrik hareketine girişmişlerdi. Arka arkaya düzenlediği şiddetli hücumlarla şehri düşüren Tuğrul Bey, yaptıklarının bedelini Sincârlılara ağır bir şekilde ödetmiştir. Nitekim sultan, şehrin hâkimi Mücellâ b. Müreccâ ile birlikte halktan birçok kişiyi öldürmüş; kadınları da esir almıştır. Öte yandan şehir de tahrip edilmiştir. Tuğrul Bey, halkın geri kalanına dokunulmaması hususunda İbrahim Yınal'ın ricasını kabul edip, öldürme faaliyetini durdurmuşsa da kaynağın ifadesiyle, adeta şehirden eser kalmamış; öldürülenlerin sayısı 4 bini geçmişti⁸⁹⁷. Sultanı ağır tahriki içeren benzer bir hadise de Alp Arslan

⁸⁹⁶ Köymen, 1976, 30.

⁸⁹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, 2011, 40; İbnü'l-Esir, 1987, IX, 474, 477-478; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus),

döneminde vuku bulmuştur. Şöyle ki, Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşı öncesinde çıktığı Anadolu ve Suriye seferi sırasında Halep'e gelip Kınnesrîn Kapısı meydanında karargâh kurarak kenti kuşatmıştı. Sultan, Ganem burcuna karşı mancınık kurdurup aralıksız olarak bu burcu dövdürdü. Bunun üzerine Halep halkı, alay olsun diye, Ganem burcuna bir atlas kumaş parçası sardılar. Böylece onlar, mancınık darbeleri nedeniyle burcun güya baş ağrısına tutulduğunu ifade etmek istiyorlardı. Sultan, halkın bunu niçin yaptığını sorunca, onlar, burcun mancınık atışlarından baş ağrısına yakalandığını ve bundan kurtulmak için de başını sardıklarını söylediler. Bunun üzerine sultan gazaba gelmiş ve o gece askerlerine bin tane halenc oku ve diğer bazı silahlar dağıttımış ve erken saatlerde şehre hücum emri vermiştir⁸⁹⁸.

Sultan Alp Arslan'ın, Büyük Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı olarak tahta çıktığı yıl (1064), sultana muhalefet ederek isyana kalkışan Sagâniyân emîri Mûsâ üzerine yürümüştü. Alp Arslan, çarpışmalar sonunda esir alınan Mûsâ'nın öldürülmesini emretti. Mûsâ'nın canını kurtarmak için pek çok mal vermeyi vadetmesi üzerine sultan, “Şimdi ticaret zamanı değildir.” şeklinde karşılık vermiştir⁸⁹⁹. Diğer taraftan, Sultan Alp Arslan'a, saltanata geldiği bu yılda, Doğu Anadolu ve Gürcistan seferi sırasında yolda, yol kesip hırsızlık yapan ve bu yüzden de kervanların uğramaz olması nedeniyle Lur Kürtleri hakkında şikâyetle bulunulmuştu. Bunun üzerine sultan, bu gruplar üzerine askerler sevk ederek o hırsızları öldürtüp, yolları temizletmiştir; bunlardan bir kısmı da esip alınıp getirilmiştir⁹⁰⁰. Kirmân hâkimi Kavurd'un bu kez Fazlûye ile birleşerek Sultan Alp Arslan'a karşı isyan edince, sultan, Berdesîr'de bulunan kardeşi Kavurd üzerine yürümüştü (1069). Kavurd bir taraftan kardeşi Alp Arslan'a affetmesi için mektup gönderirken, diğer taraftan da Alp Arslan'ın ordusundan bir grup komutana da mektuplar göndererek, onları kendi tarafına çekmek için vaatlerde bulunuyordu. Hatta Alp Arslan'a karşı bir komploya girişilmesi hususunda anlaşılmaya bile varmışlardı. Sadık adamlarından biri durumu Alp Arslan'a ihbar etti. Bunun üzerine bir tahkikat başlatılmış ve ihbarın doğruluğu ortaya çıkarılmıştı. Alp Arslan, Kavurd'la kendi aleyhine anlaşılan grubu öldürtmek suretiyle cezalandırmıştır⁹⁰¹.

1999, I, 308, 310; Koca, 1997, 107-108.

⁸⁹⁸ İbnü'l-Adîm, 1989, 11.

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 47; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 34.

⁹⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 131; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 72.

⁹⁰¹ Köymen, 2011a, III, 50-51.

Sultan Berkyaruk, 1095'te Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk yerine Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ü vezir olarak atamıştı. Ancak Fahrü'l-Mülk 1099 yılında azledilmişti. Bunun üzerine Fahrü'l-Mülk Nîşâbûr'a giderek burada inzivaya çekilmişti. Aynı yıl Horasan meliki Sencer tarafından vezir tayin edildi. 11 Eylül 1106 günü evinden çıktığında mazlum kisvesiyle bir şahıs önünü kesip feryat etmiş, Fahrü'l-Mülk de ona acıyarak derdini sormuştu. Bu sırada aslında bir Bâtînî suikastçi olan şahıs vezire bir dilekçe uzatmıştı. Fahrü'l-Mülk dilekçeyi okurken suikastçi tarafından hançerlenmek suretiyle hayatını kaybetmiştir. Bâtînî suikastçi yakalanıp Melik Sencer'in huzuruna götürülüp suçunu itiraf etmeye zorlanarak sorguya çekildi. Kaynakların ifadesiyle, fedai de Sencer'in maiyetindeki bir topluluğu kendisini azmettirdikleri gerekçesiyle yalan yere itham etmişti. Bu topluluk da bir suçları olmadıkları halde, suikastçinin ifadesi yüzünden, Bâtînî ile birlikte sultanın emriyle öldürülmüştür⁹⁰². Sultan Berkyaruk devrinde Bâtînîler işi iyice azıtmışlardı. Öyle ki, çok sayıda Selçuklu emîrini öldürmüşlerdi. Öldürülen emîrlerin birçoğu Muhammed Tapar'a bağlı olup, Sultan Berkyaruk muhalifi emîrlerdi. Hal böyle olunca Berkyaruk'un düşmanları bu cinayetlerden sultanı mesul tutup, onu Bâtînîliğe mütemayil olmakla itham etmeye başlamışlardı. Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasında vuku bulan saltanat mücadeleleri esnasında birincisine bağlı kuvvetlerin Berkyaruk tarafında "Ey Bâtînîler!" diye bağırarak oluyordu. İşte bütün bu sebepler birleşince Sultan Berkyaruk onların öldürülmesine izin verdi. Askerleriyle birlikte yola çıkıp peşlerine düştü ve Bâtînî bir cemaati çadırlarında yakaladı. Tanınmayanlar hariç kurtulan olmadı. Bâtînîlerin lideri olduğu söylenen Yezd hâkimi Emir Muhammed de bulunup öldürüldü. Bâtînîlikle itham edilenler dışarı meydana çıkarılıp öldürülüyordu. Fakat bu arada Bâtînîlikle hiç ilgisi olmayan bazı şahıslar da düşmanlarının jurnalleri sonucu öldürülmüşlerdir⁹⁰³. 1099/1100 tarihinde ise bir grup suikastçi, Sultan Berkyaruk'u öldürmek için hücum etmişlerdi. Ancak amaçlarına ulaşamayan bu topluluk, yakalanarak sultanın huzuruna çıkarıldılar. Yapılan sorgulamada kendilerinin İsfahân şahnesi Emîr Sermez tarafından sultanı öldürmek üzere görevlendirildiklerini itiraf etmişlerdir. Bir kaynağa göre, suikastçilerin hepsi öldürülmüş; diğer birine göre de biri öldürülmüş, diğerleri hapse atılmıştır⁹⁰⁴. Melikşah'ın ve Berkyaruk'un büyük emîrlerinden olan Yelberd, 1093 yılında vazifesinden azledilen Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in yerine, Sultan Berkyaruk tarafından Bağdat şahnesi olarak

⁹⁰² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 336; İbn Kesîr, 1995, XII, 323; İbnü'l-Verdî, 2014, 63.

⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 265.

⁹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 242; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 82.

atanmıştı. Fakat Yelberd, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un aleyhinde çirkin sözler sarf edince Sultan Berkyaruk tarafından öldürülmüştür⁹⁰⁵.

Sencer, henüz Horasan meliki olduğu bir dönemde, 1103/1104 tarihinde, Sencer ile Emîr Bozkuş'a birbirlerinin aleyhine olmak üzere iki ayrı dilekçe bırakılmıştı. Sencer devlet ricalini toplayarak bu yazıları onlara gösterdi. Onlar bu yazıların Vezir Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Mucîrû'd-Dîn'in kâtibine ait olduğunu tespit ettiler. Bunun üzerine Sencer, emîrlerin tavassutuyla vezirini öldürmeyip, ama görevinden azlederek onu Gazne'ye sürmüşse de kâtibin ölüm emrini vermiştir⁹⁰⁶. Sencer'in meliklik döneminde Büyük Selçuklulara tâbi hale getirdiği Batı Karahanlı hükümdarı ve aynı zamanda kayınpederi olan Arslan Han Muhammed felç geçirince oğlu Nasr Han'ı nâib tayin etmişti. Bu dönemde Alevî bir fakih ve müderris, Semerkand şehrinin reisiyle iş birliği yaparak Karahanlılara karşı bir isyan hareketi başlattı ve Nasr Han öldürüldü. Arslan Han, Sultan Sencer'e elçi gönderip, fakih ve reis ile başa çıkamayacağını düşünerek yardım istedi. Ancak bir süre sonra diğer oğlu Ahmed'in Semerkand'a gelerek fakihi öldürdüğünü ve şehrin reisini yakalayıp hapsedtiğini bildirip Sencer'den geri dönmesini istedi. Sultan Sencer bu söze çok kızmıştı. Sultan bu gelişme üzerine bir süre bekleyip, bu arada ava çıkmıştı. Av sırasında tam teçhizatlı on iki kişi gören sultan, onlardan şüphelenmişti. Bu kişiler yakalanıp sorgulandıklarında Sencer'e suikast düzenlemek üzere Arslan Han tarafından gönderildiklerini itiraf ettiler. Sultan Sencer bu kişileri derhal öldürmüştü; sonra Semerkand'a yürüyüp şehri cebren ele geçirmiştir (1130)⁹⁰⁷.

Sultan Sencer'in romantik bir ilgi duyduğu Keç Külâh diye maruf Kaymâz adlı bir gulâmı vardı. Kaymâz, sultanın kendisine duyduğu ilgi ve muhabbete güvenerek küstahane tavırlar sergilerdi. Vezir Sadrü'd-Dîn, bu gulâmı her vesileyle terbiyesini takınmaya davet ederdi. Kaymâz, Sadrü'd-Dîn Muhammed'e karşı kişisel bir kin besliyordu. İkili arasında zaman zaman karşılıklı restleşmeler ve tehditkâr konuşmalar yaşanıyordu. Bir gün Sultan Sencer, vezirinin tertip ettiği bir ziyafete iştirak etmişti. Gulâm Kaymaz, ziyafetin üçüncü gününde sarhoşluğun tesiri altında idrakı zayıflamış olan sultanı, kalbini meşgul etmeye devam ederek, gaflete düşürüp, vezirin odasına gitmiş ve vezirin başını gövdesinden ayırarak sultanın yanına gelip önüne koymuştu (1118). Sultan Sencer ayılınca Kaymâz'ın bu cüreti

⁹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 193.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 306; İbn Kesîr, 1995, XII, 317.

⁹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 522-523.

karşısında onun yüzü üzerinde sürüklenerek yanından çıkarılmasını ve parçalara ayırmak suretiyle öldürülmesini emretmiştir. Buna karşı, Sencer'in hadiseyi idrak edince yanına çağırdığı Emîr Kamâc, infazın böyle bir zamanda gerçekleştirilmemesi, sultanın onurunun korunması ve halktan hiç kimsenin sultanın zafiyetini ve böyle bir hadisenin vukuunu bilmemeleri gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bundan sonra Sultan Sencer sakinleşip sarayına dönmüş, bu çirkin hadise de gizlenmiştir. Bir süre sonra sultan, Kaymâz'ın feci bir surette katlettirmişti⁹⁰⁸. Son olarak, Sultan Sencer, vassallık şartlarını ihlal ederek Selçuklular üzerine sefere çıkan Gurlu hükümdarı Alâü'd-Dîn Cihansûz ile yaptığı savaşta (1152), kendisine ihanet ederek Gurlular tarafına geçen, savaş neticesinde esir alındığı anlaşılan bir komutanı derhal öldürtmüştür⁹⁰⁹.

3.5. Atıfet Muameleleri Hususundaki Yetki ve Sorumlulukları

3.5.1. Suçları Bağışlamak, Cezaları Affetmek

Selçuklular devri siyâsetnâmelerinde en çok işlenen, temel konulardan birisi hükümdarın bağışlayıcılığıdır. Affedici olmak bir hükümdarda bulunması gereken meziyetler arasında daima ilk sıraları işgal etmiştir. Bu dönem siyâsetnâmelerinde adalet telakkisi daha geniş bir bakışla ele alınırken, adalet uygulamaları daha ziyade hükümdarın affediciliği ile ilişkilendirilmiştir⁹¹⁰. Yüksek adalet, belli kanunların mahkemeler tarafından uygulanmasıyla sağlanan bir adalet olmaktan ziyade, bizzat hükümdarın bir af ve bağışlama fiili sonucu ortaya çıkıyordu⁹¹¹. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşah'a bağışlamanın ne iyi bir haslet (ce nîkû hesletî) olduğunu hakkıyla idrak ve istifade etmesi için hikâyeler nakletmiş; bir koyuna, bir köpeğe dahi acıyanların mevkilerinin ne derecelere yükseldiğinden bahisle, aciz bir Müslüman'a merhamet edip elinden tuttuğu takdirde, Allah'ın ona ne sevaplar, ne dereceler ihsan edeceğini beyan etmiştir. Ona göre; sultan adil olursa, bağışlayıcı (bahşâyende) olurdu⁹¹². Muhammed b. Turtûşî siyâsetnâme türünün ilk örneklerinden olan eserinde, saltanatın ayakta kalması için gerekli olan, tac mesabesindeki hasletlerin temelinin affetme huyu olduğunu söyler⁹¹³.

⁹⁰⁸ Bundârî, 1999, 240-241.

⁹⁰⁹ Köymen, 2011b, II, 380; Arık, 1986, 50.

⁹¹⁰ Dinçer, 2018, 56.

⁹¹¹ İnalçık, 2017a, 96.

⁹¹² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 158 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 233.

⁹¹³ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 205.

Devrin nazarî anlayışına göre; Allah'ın sıfatlarından olan af, her şeyin üstündeydi ve bir suçlunun affı, Allah'ın da bir iyilik bahşetmesini sağlardı⁹¹⁴. Affetmek, hükümdarlara yakışan üstün bir vasıftı ki, afa yönetilenlerin işlerinin mükemmelleşmesi söz konusuydu⁹¹⁵. Yine sıkça tekrarlanan ifadeye göre, kendisinde affetme mizacını barındıran hükümdarın hem kendi ömrü hem de başında bulunduğu devletin ömrü uzardı⁹¹⁶. Ebû Mansûr Seâlibî bunun izahını şöyle yapar:

“Hükümdar, mülküne zarar vermeyen, koyduğu kesin sınırları ihlal etmeyen ve verdiği sırrı ifşa etmeyen maiyetinden birtakım maruz görülebilir yanlışlıklar yapmış olanları affederse, herkesin ona karşı sevgisi artar, canı pahasına onu korumak isteyenler çoğalır. Hükümdarına karşı sevgi, şefkat ve saygı hisleriyle dolu olanlar, elbette onun saltanatını muhafaza etmekte, buyruklarını yerine getirmekte birbirleriyle yarış edeceklerdir. Ama kendini af ve merhamet kalkanlarıyla tutamaz, öc alma hissiyle yanarsa hele hele incinen gururunun verdiği acıyla günaha batarak aşırı ve insanlık dışı cezalar yağdırırsa; çevresindekilerin yüreklerine fesat tohumları eder. Kapkara niyetler, sinsî planlar arasında bulur kendini. Herkes onun işini bitirmek, mülkünü başına yıkmak peşinde olur. Bu konuda evvelkilerin başına gelen çok feci hadiseler vardır⁹¹⁷.”

Hükümdarların özellikle hizmetçilerinden ve memurlarından (hidmetkârân) hata yapanı ve taksirli olarak bir suçu ilk defa işleyeni bağışlaması öğütlenmiştir⁹¹⁸. Ayrıca geçmiş adil hükümdarların yaptığı gibi, suçunu ikrar edip özür dileyenlere ve aman⁹¹⁹ isteyenlere müsamaha gösterip onları bağışlayan hükümdarların insanların en hayırlılarından olduğu belirtilmiştir⁹²⁰.

Hükümdarda bulunması zorunlu ahlakî nitelikleri ve izlenmesi gereken siyaseti incelediği *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer* adlı eserinde Mâverdî, hükümdarın müstehakları affetme veya cezalandırma isteğini halka belli etmemesini tavsiye etmiştir. Çünkü ona göre; kötülük yapanlar, hükümdarın kendilerini affedeceğini düşündükleri zaman bu düşünce onlara daha çok cesaret verir ve daha fazla kötülük yapmalarına neden olurdu. Aksine, hükümdarın kendilerini cezalandıracağını bilirlerse, bu, onların affedilme ümitlerini kırardı. Eğer hükümdarın bu konudaki tavrı net olarak bilinmezse, kötülük yapanlar,

⁹¹⁴ Merçil, 2014, 150.

⁹¹⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 119.

⁹¹⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 141-142, 252.

⁹¹⁷ Seâlibî, 1997, 100.

⁹¹⁸ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1166, 1171 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 110, 112-113.

⁹¹⁹ Türk tarihinde, bu arada Selçuklular devrinde aman için mesela bkz. Taneri, A. (1995c). “Türk Tarihinde ‘Eman’ Kurumu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(28), 165-172.

⁹²⁰ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 320 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 208; Seâlibî, 1997, 215-216; Zencânî, 2005, 228, 231; Anonim, *Lûm'atü's-Sirâc li Hazreti't-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*, 1994, 116.

affedilme umudu ile cezalandırılma korkusunu aynı anda yaşarlar. Bu da kötülük yapanların terbiye edilmelerinde daha etkili ve yararlı bir yoldur⁹²¹.

Tüm bunlarla beraber heybetinin, saygınlığının ortadan kaybolmaması ve kendisine karşı cüretkâr hareket edenlerin çoğalmaması için hükümdarın şiddet ve merhamet dengesini iyi kurması, satveti kaybedip geleni gideni affedecek kadar yumuşaklığa kaçmaması da ayrıca belirtilmiştir⁹²². Zira tebaa çokça affi sebebiyle sultana karşı olumsuz bir serbestlik ve güven hissi duymaya başlayınca büyük suçları işlemekten çekinmez hale gelmesi mümkündür. Böyle bir af yeryüzünde fesat çıkarmak anlamına gelecektir.⁹²³ Siyâsetnâme yazarları hükümdarların makul nispette bağışlayıcı olmasını daima telkin ve tavsiye etmelerinin yanında, bazı suçları asla affetmeyip, faillerine merhamet etmemelerini de söylemişlerdir. Mesela mevcut meşru hükümdarlığa karşı asilik edenler, halkın malına el uzatanlar⁹²⁴, hırsızlar ve haksız yere bir şahsın hayatına son verenler⁹²⁵, haddi gerektiren veyahut şeriata aykırı günah işleyenler, genel ahlakı bozmaya yönelik veya toplum ve memleket menfaatleri hilafına fiiller işleyenler⁹²⁶ bu gruptan olarak gösterilmiştir.

Kaynaklarda diğer Büyük Selçuklu sultanlarına nazaran adalet vasfından daha az söz edilmesine rağmen Sultan Berkıyruk, genellikle bağışlayıcı niteliğiyle anılmıştır. Nitekim o, cezalandırmada aşırıya kaçmaz; çoğu zaman affederdi⁹²⁷. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den de yiğit, cömert, yumuşak huylu olmasının yanında, kendisine kötülük yapanları ve isyan edenleri bağışlayan bir hükümdar olarak bahsedilmiştir⁹²⁸.

3.5.1.1. Suçları bağışlamak

Selçuklu hükümdarları suç teşkil eden fiilleri bağışlama hak ve yetkisini haizdi. Sultanın örfî hukukça teorik olarak her çeşit suçu bağışlamak hakkı varsa da⁹²⁹, eldeki kayıtlara nazaran pratikte bu, hükümdar tarafından daha ziyade siyasî ve askerî mahiyette başında bulunduğu devlete ve kendi şahsına karşı işlenen suçlar dolayısıyla kullanılmıştır.

⁹²¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 141-142.

⁹²² Seâlibî, 1997, 101.

⁹²³ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 211.

⁹²⁴ Merçil, 2014, 150.

⁹²⁵ Kevkâvus b. İskender, 2007, 225.

⁹²⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 252.

⁹²⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 309; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 55 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 138; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 94.

⁹²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 120; İbn Kesîr, 1995, XII, 201-202.

⁹²⁹ Arık, 1986, 59.

Buna göre Selçuklu sultanları vassal hükümdarlar, tâbi olan veya olmayan Selçuklu hanedan üyeleri, vassal hükümdar hanedanı üyeleri, savaş esirleri, halkın malını çalan ve yağmalayanlar, halktan kimseler, vezir, üst düzey emîr, ulemâ, Bâtınîler, düşman orduları komutanı, düşman devlet hükümdarı ile muhasara ve fethedilen şehir halkı ve liderinin; Selçuklu aleyhtarı politika sürmek, tâbilikten çıkmak, itaatsizlik göstermek, itaat bildirmeyi geciktirmek, sultana saygısızlıkta bulunmak, isyan etmek, Selçuklu emîrini öldürmek, Eş'arîlik karşıtı olmak, düşmanla ittifak kurmak, Selçuklulara karşı savaşmak, sultanı sefere mecbur etmek, söz ve davranışla sultanı kızdırmak, vassallık gereği olarak ödenmesi gereken vergiyi ödememek ile sultanın istek ve onayı dışında vassal devletin tahtında bulunan hükümdara karşı isyan etmek gibi suçlarını bağışlamışlardır. Selçuklu hükümdarları mezkûr kişi ve grupların mezkûr suçlarını bağışlarken bundan yararlananlar hakkında bir yükümlülük, herhangi bir şart ileri sürmedikleri gibi, bazen de suçun muhataplarını kendisine tâbi kalmak, muayyen bir bedelde para ödemek, Selçuklulara karşı müdafaa veya taarruz amacıyla kale yapmamak, silah taşımamak gibi belirli şartlara tâbi kılmışlardır. Sultan suçları bağışlama kararını ya doğrudan bizzat mutlak iradesiyle ya failin kendisini müdafaa etmesi ve aftalebiyle ya da vezir, komutanlar, hatun, halife, muhasara ve fethedilen şehir halkı, tâbi olan veya olmayan hanedan üyelerinin veziri ve komutanları, vassal hükümdarın aile bireyleri ile düşman devlet hükümdarının şefaati ve ricası neticesinde vermiştir.

Selçuklu sultanları suçların bağışlanmasına ilişkin yetkilerini ölüm dâhil ağır cezayı gerektiren suçlarda dahi kullanmışlardır. Bunların başında siyasî ve askerî mahiyette devlete ve sultanın şahsına karşı işlenen suçlar gelmektedir. Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasını müteakip hanedan üyeleri komutasında düzenli Selçuklu ordularının Anadolu'nun derinliklerine düzenlediği sefer ve akınların en esaslılarından biri olduğu halde, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Erzurum, Malazgirt ve Trabzon'a kadar uzanan harekâtı sonrasında, Bizans imparatoru IX. Konstantin Monomakhos Selçuklulara karşı Bizans, Gürcü ve Ermenilerden müteşekkil 50 bin kişilik bir müttefik ordusu teşkil etmişti. Bu orduya Katakalon ve Gürcü prensi Liparit komuta ediyordu. 1048 senesinde Pasinler mevkinde vuku bulan savaşta Selçuklular kesin ve büyük bir zafer kazanmışlardı. Savaş sonrasında esir edilen çok sayıda asker, kumandan ve din adamı arasında Liparit de bulunuyordu. Bizans imparatoru, Tuğrul Bey'in dostluğunu kazanmak ve esir vassalı Liparit'i kurtarmak için teşebbüslerde bulundu. İmparator, elçiler vasıtasıyla sultana mektuplar gönderdi. Öte yandan, Diyarbakır hâkimi Mervanî Nasrû'd-Devle'ye başvurarak sultanın nezdinde

arabuluculuk yapmasını rica eden bir haber gönderdi. Bu haberde imparator, Tuğrul Bey'in yüksek hasletlerinden bahisle, müracaat durumunda esiri salıverebileceğini bildiriyordu⁹³⁰. Nasrû'd-Devle bunun üzerine bir elçisini Tuğrul Bey'e gönderdi. Tuğrul Bey de Liparit'i kurtuluş akçesi almadan serbest bırakmıştır⁹³¹.

Selçukluların bidayetinde Sultan Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal ve Kutalmış başta olmak üzere diğer hanedan azaları arasında kuvvetli bir dayanışma mevcuttu. Ama Selçuklu hâkimiyetini yayma ve genişletme faaliyetleri bu suretle sorunsuz bir şekilde sürerken, Pasinler galibiyetinden birkaç yıl sonra Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın arası birden bozulmuştu (1049/1050). İbrahim Yınal fethettiği Hemedân ve Cibâl yöresindeki birtakım kaleleri Tuğrul Bey'e teslim etmeyip kendi tasarrufunda bulunduracağını bildirerek isyan etmiş, ancak Tuğrul Bey'e karşı giriştiği şiddetli savaşta mağlup olarak bu kalelerini kaybetmişti. Daha sonra da Tuğrul Bey'in affına mazhar olmuştu. Tuğrul Bey ona iyi muamelede bulunarak, aldığı kalelerin çoğunu geri vermişti. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'a, isterse iktâ edeceği beldelere gidebileceğini, dilerse kendisiyle beraber kalabileceğini söylemiş; İbrahim Yınal da onun yanında kalmayı tercih etmişti⁹³². Sultan Tuğrul Bey, kendisine isyan eden İbrahim Yınal'ın peşinden Hemedân'a gideceği vakit, eşi Altuncân Hatun, veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî ve oğlu Enûşîrvân'a Bağdat'a gitmelerini, orada emrini beklemelerini söylemişti. Ancak sultan Hemedân'da İbrahim Yınal tarafından muhasara edildiği sırada vezir, Enûşîrvân'ı tahta çıkarmak için tertiplere girişmişti. Bu tertipler bir kısım kumandanların itirazları ve bizzat Hatun'un takibata geçmesiyle neticesiz kalmıştı. Enûşîrvân, İbrahim Yınal tarafından kuşatma altında bulunan kocası Tuğrul Bey'e yardıma gelen Altuncân Hatun tarafından zincire vurulmuştu. Tuğrul Bey, Enûşîrvân'ın bu haline acıyarak onun bağlarının çözdürmüş ve suçunu bağışlayarak oğlunu serbest bırakmıştır (1059)⁹³³. İbrahim Yınal isyanı esnasında Hemedân'da kuşatılan Tuğrul Bey'e yardıma gitmeyen, hatta sultanın üvey oğlu Enûşîrvân'ı Selçuklu tahtına çıkarmaya kalkışan Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî, itirazlar ve tepkiler üzerine ise Enûşîrvân'ı kaderiyle başbaşa bırakarak, vassal hükümdarlardan önce Dubeys'in daha sonra da Hezâresb'in nezdine,

⁹³⁰ Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 304-305.

⁹³¹ Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî. (2006). *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler –H. 430-538=1038/39-1143/44-)*. (çev. A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 11; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 305; Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi -Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar-*. (çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. E. Merçil). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 284; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 423; İbn Kesîr, 1995, XII, 156; Urfalı Mateos, 2000, 90.

⁹³² İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 423; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 12.

⁹³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 59; Köymen, 1976, 65.

Ahvâz'a çekilmişti. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanının üstesinden gelince, Vezir Kündürî Tuğrul Bey'in yanına dönmüş, sultan da onun suçunu bağışlayarak görevinde bırakmıştır⁹³⁴.

Sultan Tuğrul Bey'in yönetiminde, Arslan Besâsîrî ve müttetiklerine karşı başarıyla sürdürülen Selçuklu askerî harekâtının etkisiyle Besâsîrî ile ittifak yapmış olan Kureyş ve Dubeyş'ten sultana elçiler gelmişti (1057). Bu elçiler, mezkûr Arap emîrlerinin Besâsîrî ile birlikte af ve özür dileklerini sultana iletmişler; hizmetinde olduklarını bildirmişlerdi. Tuğrul Bey ikisini de affetmiş fakat Besâsîrî'yi affetme salâhiyetinin Abbâsî halifesine ait olduğunu belirtmiştir⁹³⁵. Yine Tuğrul Bey Musul seferinde iken (1057) amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Resûltekin Basra, Errecân, Hûzistân ve Şîrâz taraflarını istila edip yağmalamak suretiyle isyan etmişti. Tuğrul Bey bu havalinin valisi Hezâresb'i Resûltekin'in üzerine gönderdi. Taraflar arasında vuku bulan savaşta Resûltekin mağlup ve esir edildi. Hezâresb onu yanında tuttu. Resûltekin sonra Hezâresb'ten Tuğrul Bey'in kendisini bağışlaması için halifenin şefaathı olmasını istemek üzere hilafet sarayına göndermesini istedi, o da kabul etti. Resûltekin, Hezâresb'in adamlarıyla beraber Bağdat'a vardı. Neticede Resûltekin, Halife Kâim-Biemrillâh'ın şefaati ile zorlukla sultanın cezalandırmasından kurtulmuştur⁹³⁶.

Sultan Tuğrul Bey, yalnız isyan suçu failleri ile müşterek failleri ve yardım edenleri değil, devlet sırlarını ifşa etmek gibi ağır cezayı gerektiren suçları işleyenleri de bağışlamıştır. Mesela o, hâss gulâmlarından birisinin Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'a gönderdiği devlet sırlarını ifşa eden bir mektubunu ele geçirmiş, fakat onun bu suçunu bağışlayarak bunu gizli tutmuş, ona karşı tutumunu da değiştirmemiştir⁹³⁷. Benzer bir hadise de elçilik görevi vesilesiyle Tuğrul Bey'in nezdinde bulunduğu sırada ünlü kadı ve âlim el-Mâverî'nin başından geçmiştir. Şöyle ki, o, sultanın nezdinden Halife Kâim-Biemrillâh'a yazdığı mektupta, sultanın aleyhinde ifadelerde bulunmuştu. Bu mektup, Tuğrul Bey'in eline geçtiği halde sultan, ona karşı hürmet ve davranışını değiştirmemiştir⁹³⁸. Erken dönem şair ve müelliflerinden İbn Hassûl ile Fahrü'd-Dîn Es'ad-i Gürgânî, Tuğrul Bey'in İsfahân'ı fethinde bura halkına gösterdiği muameleyi de özellikle zikre şayan bulmuşlardır. Bunlara göre; Tuğrul Bey, isyan edip kendisiyle savaşan, söz ve amelleriyle sultanı öfkeliendiren, onu şehirlerini muhasara etmeye mecbur ederek çok mal ve para sarf etmesine sebep olan İsfahân

⁹³⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 485.

⁹³⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 32-33; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 476-477.

⁹³⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 481-482.

⁹³⁷ Bundârî, 1999, 25; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 42.

⁹³⁸ Bundârî, 1999, 25; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 299; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 42-43.

halkını, şehirlerini kılıçla zor kullanmak suretiyle fethettiği halde, “âlemi hayrete düşüren ve geçmiş hükümdarları utandıracak” bir affa mazhar eylemiştir⁹³⁹. *Meliknâme*’den naklen bilgi veren Mîrhând ise Selçuklular ile Gazneliler arasında vuku bulan Dandanakan meydan muharebesinden sonra Selçukluların eline bin kadar esir geçtiğini, Çağrı Bey’in onların hepsini esaretten kurtarıp salıverdiğini ve onlara hoşgörölü davrandığını kaydetmiştir⁹⁴⁰.

Tuğrul Bey’in halefi olarak Büyük Selçuklu tahtına çıkan Sultan Alp Arslan da selefi gibi, siyasi ve askerî mahiyeti haiz devlete ve şahsına karşı işlenen suçları bağışlamıştır. Örneğin; Herât hâkimi bulunan amcası Fahrü’l-Mülk Yabgu isyan etmiş ve tahtı ele geçirmek istemişti. Alp Arslan büyük bir orduyla onun üzerine yürümüş, çetin geçen çarpışmalardan sonra nihayet şehri teslim almıştı. Amcası ise huzura kabul edilmişti. Alp Arslan onu yerinde bırakmış, ikram ve ihsanda bulunmuştu (1064)⁹⁴¹. Üç yıl sonra, 1067 yılında Kirmân meliki Kavurd da, vezirinin teşvikiyle, Sultan Alp Arslan’a karşı isyan etmişti. Sultan, onun üzerine yürüyüp ordusunu bozguna uğrattı ve kendisini Ciruft’ta kuşattı. Bundan sonra o, sultana elçi ve mektup gönderip, “Vezirin sözüne uydum; hata ettim; sultandan af ve bağışlama umuyorum.” diyerek özür diledi. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan Kavurd’u da af ile ülkesine iade etmiş ve ona karşı tutumunda hiçbir değişiklik yapmamıştır⁹⁴². Tâbi olarak yerinde bırakılan Kavurd ilk isyanından iki yıl sonra, 1069’da bu kez Şebânkâre emîri Fazlûye ile ittifak kurarak Alp Arslan’a karşı ikinci defa isyan etmişti. Sultan, veziri Nizâmü’l-Mülk’ü Fazlûye’nin üzerine göndermiş, kendisi de Kavurd’la savaşmak üzere Kirmân’a yönelmişti. Bir süre sonra sultana, kardeşi Kavurd’dan “Allah aşkına kendisine şefkat edip acımasını” içeren bir mektup geldi. Bunun üzerine sultan şefkat göstererek amcasını bir kere daha affetmiştir⁹⁴³. Alp Arslan, kendisine isyan eden hanedan üyelerinin saflarında yer alan kimseleri de zaman zaman bağışlamıştır. Kutalmış’ın isyanı dolayısıyla onunla yaptığı savaşta pek çok kişi esir alınmıştı. Sonra Nizâmü’l-Mülk’ün şefaatiyle esirler affedilip salıverilmiştir⁹⁴⁴.

⁹³⁹ İbn Hassûl, *Kitâb-i Tafzîlû’l-Etrâk ‘alâ Sâ’iri’l-Ecnâd*. (nşr. Abbâs Azzâvî), 48-49; Yaltkaya, Ş. (1940, Nisan-Temmuz). “İbn Hassûl’un Türkler Hakkında Bir Eseri”. *Belleten*, 4(14-15), 264-265; Şeşen, R. (2003). “İbn Hassûl’un Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi”. *Tarih Dergisi*, S. 38, 139; Fahrü’d-Dîn Es’ad-i Gurgânî, 2013, 25.

⁹⁴⁰ Mîrhând, 2015, 73.

⁹⁴¹ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 47.

⁹⁴² Sadrü’d-Dîn el-Hüseynî, 1999, 28; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 62; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 39; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 82.

⁹⁴³ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 158-160.

⁹⁴⁴ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 49; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 35.

Sultan Alp Arslan yalnız tâbi olan veya olmayan Selçuklu hanedan üyelerinin isyan suçlarını değil, vassal hükümdarların da tâbilikten çıkmak, itaatsizlik göstermek, itaat bildirmeyi geciktirmek, vassalık şartlarını yerine getirmemek, sultana saygısızlıkta bulunmak gibi suçlarını, daha ziyade suç teşkil eden bu fiillerini telafi etmeleri şartıyla bağışlamıştır. Misal olarak, Sultan Alp Arslan Hârezm'de olduğu bir zamanda veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kendisini karşılayan hizmetkârlar vasıtasıyla takdim ettiği keseden bir avuç dolusu dinar alarak oğlu Ayaz'a uzatmıştı. İki dizi üzerinde koşan oğlu sultanın önünde yer öptü. Sonra da babasının elinden dinarları aldı ve yine iki dizi üzerinde yerine döndü. Sultan aynı hareketi Basra ve havalisinin hâkimi Hezâresb'e de yaptı. Hezâresb yerinden kalkıp yer öptü. Sultana doğru yürüdü ve sultanın elinden dinarları alarak aynı şekilde geri döndü. Hezâresb'in yer öpmekle yetinmesi ve sultana doğru yürüyerek ilerlemesi Alp Arslan'ı öfkelenmişti. Vassal bir hükümdar olan Hezâresb'in bu davranışını sultan, tâbilikten çıkma niyetiyle kendisine karşı koyduğu şeklinde yorumlamış, ancak Hezâresb'in yeminle özür dileyip, bu hareketiyle hiçbir şeyi ihlal etmediğini, kendi âdetlerince böyle hareket etmenin son derece saygı gösterme manasına geldiğini bildirmesi üzerine ve de Vezir Nizâmü'l-Mülk ile Hatun'un şefaathleri neticesinde onu serbest bırakacağını vadetti. Vaadini tutan sultan, Hârezm seferinden Nişâbûr'a dönünce, kalan borcunu Selçuklu hazinesine ödemesi için onu Hûzistân'a geri gönderdi. Hezâresb, şefaathçi olmaları için vezir ve hatuna yüksek meblağda para takdim etmiştir⁹⁴⁵. Sultan Alp Arslan, vassallık şartları gereğince, ödemesi gereken yıllık vergiyi tam olarak ödemeyen yine Hezâresb'in bu kez arazisini elinden almış, başka birine vermişti. Fakat sonradan 100 bin dinar vergi ödeyen, geri kalanını da ödemeyi vadeden Hezâresb'e hâkimiyet sahasına dönmesine müsaade edilmiştir (1064/1065)⁹⁴⁶.

Diğer taraftan, Sultan Alp Arslan 1070 yılında Anadolu ve Suriye seferine çıkıp Malazgirt ve Erciş kalelerini fethettiği esnada Mervânî emîri Nizâmü'd-Dîn'in kardeşi Sa'id huzura gelerek Âmid'in hâkimiyetinin kendisine verilmesini istemiş ve galiba Horasan Sâlârı ve arkadaşlarını öldürdüğü ve sadık bir tâbi olmadığı için Nizâmü'd-Dîn'e kızan sultan bu isteği kabul etmişti. Bu sebepten sultan, ordusu ile Âmid'e vardı. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ü Meyyâfârikîn'de oturan Nizâmü'd-Dîn'e gönderip kararını bildirdi. Fakat emîr büyük hediyeler, karısı ve kardeşlerinin niyazları ile önce veziri yumuşattı, sonra da anlaşılan vezirin tavassutu ile Âmid'e gelerek sultanın merhametini kazandı ve affa nail

⁹⁴⁵ Köymen, 2011a, III, 61-62, 105.

⁹⁴⁶ Köymen, 2013, 151.

oldu. Bununla beraber sultan onun 100 bin dinar ödemesini emretmiştir. Böylece Sultan Alp Arslan Âmid'in idaresinde bir değişiklik yapmamıştır⁹⁴⁷. Buradan ayrılan Alp Arslan, Urfa önlerine gelerek şehri kuşatma altına almıştı. Sultan ve ordusu, otuz gün kadar Urfa önlerinde kalmış, zaman kaybetmemek için muhasarayı kaldırarak ileri harekâtına devam etmişti. Bu arada Halep hâkimi Mahmûd'a haber gönderen sultan, bölgedeki diğer emîrlar gibi huzuruna gelerek kendisine itaat bildirmesini istedi. Fakat Mahmûd, Sultan Alp Arslan'dan korktuğu için huzura gelmekten kaçındı. Bir savaşa girmek istemeyen Sultan Alp Arslan ise ısrarla Mahmûd'u huzuruna davet etti. Fakat sonuç alamayınca Halep'i kuşattı. Bu arada meselenin daha vahim bir hal almasından da çekinen Mahmûd, annesi Menâ bint Vessâb en-Nümeyrî olduğu halde Alp Arslan'ın yanına gelmişler ve af dilemişlerdir. Annesi, oğlu Mahmûd'un elinden tutarak sultanın önüne itmiş ve "Bu oğlumdur, size teslim ediyorum. Ona istediğinizi yapın!" demişti. Sultan da Mahmûd'u bağışlamış ve yerinde bırakmıştır⁹⁴⁸. Diğer taraftan, Sultan Alp Arslan, herhalde mezkûr emîr Mahmûd'u affettikten sonra, Halep önlerinde saltanat otağında içki meclisi tertip etti. Sultan, bu mecliste kendini kaybedecek kadar içki içtikten sonra, "Şu bedevi emîrini (Mahmûd) huzuruma getirin! Boynunu vurayım!" diye emir vermişti. Bunun üzerine gulâmlar, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e gidip durumu arz ettiler. Vezir derhal sultanın yanına gidip, "Ey âlemin sultanı! Senden böyle bir emir nasıl sadır olabilir?" dedi. Bu arada sultan iyice sarhoş bulunuyordu. Sarhoşluğun verdiği etkiyle, şarap kabını vezire vurup, "Onu istiyorum." diye tekrar etti. Kab, vezirin yüzünü yaralamıştı. Bunun üzerine vezir, hatuna gidip, "Ey Hatun! Bize yardım et! Yoksa asker telef olacak ve birbirini yağma edecekler." diyerek durumu izah etti. Hatun hemen kalkıp sultana gitti. Onu gören sultan, "Niçin geldin?" dedi. Hatun da, "Yat, uyu! Çünkü sen sarhoşsun." dedi. Böylece meclis dağıldı. Sabah olunca hatun, sultana, "Zulüm kapısını açman sana büyüklük getirir mi?" deyince sultan, "İnşallah, hayır!" dedi. Hatun da "Evet! Dün bedevi emîrini getirtip boynunu vurmak istedin. Hâlbuki sen ona aman verip canını bağışlamıştın. Esasen sen, Mısır ve havalisini fethetmek istiyordun. Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'e böyle böyle yaptın." deyince sultan, "Vallahi, bütün bunların hiçbirisinden haberim yok." şeklinde cevap vermiştir⁹⁴⁹. Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan, itaat bildirmeyi geciktiren emîri affettiği halde, sultanlık vakarına yakışmayacak bir şekilde sarhoşluk içerisinde olduğu halde içki meclisinde verdiği bir kararla ölüme mahkûm etmiş, kararın

⁹⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 166; Turan, 2014a, 169-170.

⁹⁴⁸ Bundârî, 1999, 36-37; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 96.

⁹⁴⁹ İbnü'l-Adîm, 1989, 18.

infazı, durumun gulâmlar tarafından kendisine arz edildiği vezir ve nihayet hatunun gayretleriyle engellenmiştir.

Adı geçen Halep Mirdâsîleri emîri Mahmûd'un, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna gelerek itaat bildirmeyi geciktirmesinin sebebinin, bu sıralarda Kuzey Suriye'de faaliyet gösteren Hanoğlu Hârûn'un sultanın aleyhindeki sözleri olduğu, onun tarafından Mahmûd'un korkutulduğu anlaşılmıştı. Hârûn, bunun üzerine, Dımaşk'a kaçmışsa da sultanın yanına döndüğü zaman Alp Arslan onun suçunu da bağışlama yoluna gitmiştir⁹⁵⁰. Gence ve havalisinin hâkimi olan Fazlûn da Malazgirt savaşı dönüşünde Sultan Alp Arslan'a itaatsizlikte bulunmuştu. Nizâmü'l-Mülk, Fazlûn üzerine yürüyerek onu tutsak almış ve sultanın huzuruna getirmişti. Alp Arslan Fazlûn'u da affetmiştir⁹⁵¹.

Sultan Alp Arslan, dinî ve fıkri suçlar ile cinayet suçlarını da bağışlamıştır. Şöyle ki, Hanbelî fakih, muhaddis ve mutasavvıf Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, Eş'arîliğin kuvvetli muhaliflerinden olması dolayısıyla, rakipleri tarafından, Sultan Alp Arslan ve Vezir Nizâmü'l-Mülk Herât'a geldiklerinde şikâyet edilmişti. Fakat o, derin bilgisi sayesinde kendisini belîğ bir şekilde müdafaa ederek affa mazhar olmuştur⁹⁵². Diğer taraftan, Sultan Alp Arslan, Malazgirt meydan muharebesi arifesinde Afşin, Gümüştekin ve Ahmedşah gibi Selçuklu ve Türkmen beylerini Anadolu seferlerine memur etmişti. Fakat bu arada Afşin ile Gümüştekin'in arası açılmıştı. İki arasında vuku bulan kavgada Afşin Gümüştekin'i öldürdü. Bu hareketinden dolayı Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Afşin, kendi birliğini yanına alarak Anadolu'nun derinliklerine kaçtı. Anadolu'da Bizans'a karşı başarılı savaşlar veren Afşin, bu ülkede Bizans mukavemetinin kırılmasına yardım eden galibiyetlerinden dolayı Alp Arslan tarafından affedilerek tekrar hizmete alınmıştır⁹⁵³.

Selçuklu tarihinin belki de en meşhur bağışlama vakıası Malazgirt savaşından sonra savaş meydanında ele geçirilip esir edilen Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in Sultan Alp Arslan tarafından bağışlanarak tahtına ve ülkesine iade edilmesidir. Bizans imparatoru sadece İslâmî kaynakların değil Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarının da müttefik olarak

⁹⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 168; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 96.

⁹⁵¹ Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 29-30; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 76-77; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 42-43.

⁹⁵² Kafesoğlu, 2014, 184.

⁹⁵³ Urfalı Mateos, 2000, 134-136; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 318; Turan, 2014a, 162.

belirttikleri üzere Alp Arslan, tutsak Malazgirt mağlubu İmparator Romanos Diogenes'e karşı mağrur olmamış, onu aşağılamamış; çok alicenap bir muamelede bulunmuş, gönlünü alarak onu teskin ve teselli edici sözler söylemiştir. Sultan nihayet ona merhamet edip serbest bırakarak onu salimen memleketine iade etmiştir⁹⁵⁴. Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî* adıyla maruf eserinde, büyüklerin düşmanlarına karşı zafer kazandıkları vakit lütuf gösterdiklerinden dolayı iyi ad kazandıklarından bahisle, düşmana bu halinde yapılan lütfun hakareten daha çok tesirli olduğunu söyler. Ona göre; kudret zamanı affetmek çok öğülen bir hareketti⁹⁵⁵.

Büyük Selçukluların üçüncü sultanı Melikşah da daha ziyade isyan eden hanedan üyelerinin ve itaatten çıkan vassal hükümdarların suçlarını bağışlamış, haklarında herhangi bir cezaya hükmetmemiştir. Şöyle ki, vassal Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra Tirmiz'i işgal etmişti. Sultan Melikşah tahta geçip devlet işlerini yoluna koyduktan sonra Tirmiz üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Tirmiz'i Karahanlı hükümdarının kardeşi müdafaa ediyordu. Tirmiz halkı aman istemiş, sultanın aman vermesinden sonra şehir Selçuklulara teslim olunmuştur. Melikşah da şehri teslim almış ve hanın kardeşini affederek serbest bırakmıştır. Sultan bundan sonra Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak üzere Karahanlı payitahtı Semerkand'a müteveccihen yola çıktı. Selçuklu birlikleri Semerkand hudutlarında görüldüğü zaman, Şemsü'l-Mülk, Semerkand'ı terk edip sultandan af diledi. Sultanın kendisini affetmesi için Vezir Nizâmü'l-Mülk'e yalvarmış ve bu arada Tirmiz'e kastettiği için özür dilemişti. Bunun üzerine Sultan Melikşah Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk'ü affederek yerinde bırakmıştır⁹⁵⁶. Diğer taraftan, Sultan Melikşah, Selçuklu hâkimiyetinin bölgede iyice yerleşmesinden rahatsızlık duymaya başlayan ve Selçuklulara karşı faaliyetlerde bulunan tâbi Musul hükümdarı Şerefü'd-Devle Müslim üzerine önce meşhur emîrlere komutasında askerî birlikler sevk etmiş, daha sonra da bizzat İsfahân'dan Musul'a gelmişti. Melikşah, Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ü bu sırada Rahbe'de bulunan Müslim'e göndererek onu huzuruna çağırdı. Müslim hazırladığı

⁹⁵⁴ Nikephoros Bryennios. (2008). *Tarihin Özü*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 54-57; Ioannes Zonaras. (2008). *Tarihlerin Özeti*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 135-11; Mikhael Attaleiates, 2008, 164-170; Süryani Mihael. (1944). *Süryani Patrik Mihael'in Vekayinamesi*. (çev. H. D. Andreasyan). Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yayınlanmamış eser, II, 25-27; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 321-324; Urfalı Mateos, 2000, 143-144; Vardan. (1937). "Türk Fütuhâtı Tarihi". (çev. H. D. Andreasyan). *Tarih Semineri Dergisi*, 178; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 170-173; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 119-120 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 117; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 72-73; Bundârî, 1999, 41.

⁹⁵⁵ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 90 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 55.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 92-93.

hediyelerle birlikte sultanın huzuruna çıkarak af diledi. Bu esnada kardeşi Tekiş'in ilk isyanından sonra affedilmesine rağmen bu defa ikinci kez isyan ettiğini öğrenen Sultan Melikşah, Müslim'i bağışlayarak kendisine tâbi kalması şartıyla hâkimi bulunduğu sahayı ona iade etmiştir (1084)⁹⁵⁷.

Hanedan üyelerinden ise Belh ve Tohâristan meliki olan Şihâbü'd-Dîn Tekiş, müstakil bir devlet kurmak maksadıyla giriştiği 1080/1081'deki ilk isyanında Horasan şehirlerini birer birer ele geçirmek istemişse de, mağlup olarak Tirmiz'de sıkıştırılmıştı. Zor durumda kalan Tekiş, kardeşi Sultan Melikşah'tan özür dileyince affedilmiştir⁹⁵⁸. Öte yandan, Melikşah, Kirmân hükümdarı Sultanşah'ın itaatsizliği dolayısıyla ve onu baskı altında tutmak amacıyla 1079 senesinde Kirmân'ın merkezi Berdesîr'i yerle bir etmek üzere harekete geçti. Buraya kapanmış olan Sultanşah korktu, sultanı karşılamaya hazırlandı ve bir elçilik heyeti göndererek af talebinde bulundu. Kirmân melikinın bu istirhamına Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün ve komutanların şefaati de eklenince Melikşah savaştan vazgeçip Sultanşah'ı affetti. Ancak yemininin yerine gelmiş olması için Berdesîr'deki Kühen Kalesinin Fîrûz namıyla maruf burcunu yıktırmakla iktifa etti. Sultan, Kirmân'ı Sultanşah'a bırakarak geri dönmüştür⁹⁵⁹.

Sultan Melikşah, bazen de muhasara ve fethettiği şehir ve kale halkından kimselerin şefaatiyle suçların bağışlanmasına hükmediyordu. Mesela, tâbileri Süleymanşah, Tutuş ve Müslim'in hâkimiyet mücadelesi sahası haline gelen Kuzey Suriye'yi ve bu arada Anadolu'yu merkezî idareye bağlayarak bu ülkelerdeki idareyi yeniden düzenlemek amacıyla 1086 yılında sefere çıkmıştı. Halep'e gelen Melikşah şehri teslim alarak, buranın idaresini Kasîmü'd-Devle Aksungur'a verdi. Halep halkının lideri konumunda olan İbnü'l-Hutaytî el-Abbâsî de Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ün kendisine lütufta bulunacağına inanıyordu. Sultan şehre hâkim olunca Halep halkı İbnü'l-Hutaytî'nin affedilmesi istemiş, sultan da onu affetmiş ve Diyarbakır'a göndermiştir⁹⁶⁰. Sultan Melikşah 1086/1087'de ise hırsız ve yağmacıların kendilerine bir üs yaptığı Câber Kalesi üzerine yürümüşü. Burada ikamet eden hırsızların itaat etmemeleri üzerine sultan, kale kapısından dışarı çıkan hırsızlarla savaştı. Yapılan mücadeleler neticesinde sultan Câber'e hâkim oldu. Zararlı faaliyetleriyle civar halkını bezdiren Câberliler öldürüldü. Hırsızların reisi olan adamın

⁹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 127.

⁹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 113; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 249-250.

⁹⁵⁹ Kafesoğlu, 2014, 55.

⁹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 137.

karısı kalenin tepesine çıkıp kendini boşluğa bıraktı ise de sadece bacağı kırılıp ölümden kurtuldu. Bu olay, sultana bildirilince sultan, o kadını yanına çağırması, bu hareketinin sebebini sormuştu. Kadının, “Tecavüze uğramaktan korktuğum için canıma kıymayı seçtim.” cevabını takdir eden Sultan Melikşah, kadını bağışlayıp, onun ailesine götürülüp teslim edilmesini emretmiştir. Bu olay, Melikşah’ın insanların her türlü sorunlarıyla nasıl yakından ilgilendiğini ve onların mutlu olması için ne kadar ince ve insafli düşünüp gerekli karar ve emirleri verdiğini açıkça göstermektedir⁹⁶¹.

Sultan Melikşah, kendisine karşı saygısızlıkta bulunan halktan kimselerin de suçunu bağışlıyordu. Nîşâbur yakınlarında tek başına avlandığı sırada karnı acıkan Sultan Melikşah, tarlasında çalışmakta olan bir köylüden ekmek istemiş, ancak köylü ona ekmek vermemişti. Bütün ısrarlarına rağmen karnını doyuramayan sultan, bir de köylü tarafından terslenmişti. Ancak köylü daha sonra kendisini denediğini söyleyerek ona ikramlarda bulunmuş, Melikşah’ın maiyetinin gelmesiyle de onun sultan olduğunu anlamıştı. Yaşananlardan sonra Sultan Melikşah köylüyü cezalandırmayı düşünmediği gibi, onunla yaptığı konuşmalardan etkilenerek kendisini hizmetine almak istemiş, ancak köylü bunu da kabul etmemişti. Bunun üzerine sultan, o köy ve çevresini o köylüye bağışlamıştır⁹⁶².

Kaynaklarda Sultan Melikşah’ın siretinden bahsedilirken şöyle bir rivayet nakledilmiştir: Sultanın emîrlerinden birisi, Herât’ta Abdü’r-Rahman adlı bir âlimin evinde misafir olmuştu. Bu emîr sarhoş olduğu bir gün sultana hitaben, “Abdü’r-Rahman şarap içiyor, putlara tapıyor, haramı helâl sayıyor.” şeklinde mezkûr âlimin aleyhinde tezvirat yapmıştı. Fakat Melikşah buna inanmadı. Ertesi gün emîri çağıran sultan, kılıcını eline alıp bu emîre, “Bana doğruyu söyle! Yoksa seni öldürürüm!” dedi. Emîr, onun evine ve karısına sahip olabilmek için, Abdü’r-Rahman’ın öldürülmesini sağlamak istediğini itiraf ederek, suçunun bağışlanmasını isteyip aman diledi. Sultan Melikşah aman vermek suretiyle ölüm cezasına çarptırmasa da onu yanından kovmuştur⁹⁶³.

Fetret devrine tekabül eden bir devreye ait olmak üzere, suçların bağışlanması hususunda şöyle bir kayda da rastlanmaktadır: Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında Büyük Selçuklu tahtı için meydana gelen ikinci savaş Muhammed Tapar’ın

⁹⁶¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 273 ve not 402.

⁹⁶² Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan –Büyük Selçuklular Dönemi-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 129.

⁹⁶³ İbnü’l-Esir, 1987, X, 184.

mağlubiyetiyle sonuçlanmıştı (1101). Savaş sonrasında Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk esir alınıp Sultan Berkayaruk'un huzuruna götürüldü. Müeyyidü'l-Mülk, her ne kadar kısa bir süre sonra bir taştdar yüzünden sultanın gazabına uğrayacak olsa da, sultandan 100 bin dinar karşılığında serbest bırakılmasını ve vezirlik makamına getirilmesini istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir⁹⁶⁴. Sultan Muhammed Tapar, itaatsizlik gösteren vassal hükümdarı cezalandırmakla beraber, bu hükümdarın aile bireylerini bağışladığı oluyordu. Mesela Sultan Muhammed Tapar, kendisine gösterdiği itaatsizlik yüzünden üzerine yürüdüğü Hille Arap emîri Sadaka b. Mezyed'i 1108 yılında vuku bulan savaşta öldürmüştü. Bu savaşa babası Sadaka'nın saflarında oğlu Dubeyş de katılmış ancak esir edilmişti. Sultan Muhammed Tapar, Dubeyş'i Bağdat'a götürmüş ve kendisine bağlı kalacağına dair yemin ettirdikten sonra serbest bırakmıştır. Sultan ayrıca Sadaka'nın zevcesine bir amannâme gönderip huzuruna gelmesini emretmişti. Bunun üzerine Bağdat'a huzura gelen hatun, sultanın iltifatına ve ihsanına nail olmuştur⁹⁶⁵.

Son Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer'in de suçları bağışlama yetkisini, hususiyetle vassal hükümdarlarla ilişkileri çerçevesinde kullandığı görülmektedir. Nitekim Sencer, saltanatının başlangıcında taht için yeğeni Mahmûd ile Sâve civarında giriştiği savaşta galip gelmiş ve Mahmûd'u ele geçirmişti. Sencer'in kudret ve kuvvetini, kendisinin çaresizlik ve acizliğini gören Mahmûd, amcasının huzuruna gidip özür ve af diledi. Öte yandan, Mahmûd'un veziri Kemâlü'l-Mülk Sümeýremî ve komutanları Sencer'den Mahmûd'un bağışlanmasını istediler. Sencer de özellikle annesi Seferiye Hatun'un şefaatiyle yeğeninin suçunu bağışladı. Mahmûd bir ay boyunca amcasının hizmetinde bulundu. Sultan kendi nâibi olarak Irak saltanatını ona verdi (1119)⁹⁶⁶. Sultan Sencer, aynı savaştan sonra, Mahmûd'un taht için hareketinde birinci derecede rol oynayan Ali Bâr'ı da yeğeninin şefaatiyle bağışlamıştır⁹⁶⁷.

Öte yandan, 1131 yılında Irak Selçuklularının başına geçen Dâvud'un elinden tahtı almaya teşebbüs eden Melik Mes'ûd ile müttetiklerini Dînever savaşında mağlup eden

⁹⁶⁴ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 147 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 144.

⁹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 353-360.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 435-439; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 109-110; Mîrhând, 2015, 178-179.

⁹⁶⁷ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 198.

Büyük Selçuklu sultanı Sencer, Mes'ûd'u cezalandırmak şöyle dursun, kendisine eski hâkimiyet yeri olan Azerbaycan'ı yeniden iktâ etmiştir⁹⁶⁸.

1135 yılına kadar karşılıklı iyi ilişkiler çerçevesinde Sultan Sencer'e tâbi olan Hârezmşah Atsız'ın bu tarihten itibaren bağımsız hareket etmeye başlaması ve itaatsizlik göstermesi üzerine Sultan Sencer, 1138, 1143 ve 1148 yıllarında olmak üzere üç kez Atsız üzerine Hârezm seferine çıkmış; her defasında Atsız mağlup olarak sultandan af dilemişti. Sencer, birincisinde, Atsız'ın kendisine tâbi olacağına dair yemin etmesi, ikincisinde, Horasan'da ele geçirdiği malları iade etmesi ve kendisine yeniden tâbi olması şartıyla olmak suretiyle her üç seferi sonunda da onu bağışlamıştır⁹⁶⁹. Ayrıca, itaatten ayrılıp vassallık gereği olarak ödemesi gereken vergiyi ödememeye başlayan ve Selçuklular üzerine sefere çıkan Gurlu hükümdarı Alâü'd-Dîn Cihansûz ile Sultan Sencer arasında 1152 yılında vuku bulan savaşta Alâü'd-Dîn mağlup olarak esir alınmıştı. Huzura getirilen Gurlu hükümdarı Sencer tarafından affedilmiş ve yine Selçuklulara tâbi olarak hüküm sürmek üzere Gur topraklarına gönderilmiştir⁹⁷⁰. Sultan Sencer, Alâü'd-Dîn'le birlikte esir edilmiş olan damadının ve diğer bütün komutanlarının da hayatlarını bağışlamıştır. Bununla da iktifa etmeyen sultan, diyet mukabilinde onları serbest bırakmıştır⁹⁷¹.

Sultan Sencer, Selçuklulara karşı savaşan Bâtınîlerden esir edilenleri de birtakım şartlara bağlamak suretiyle bağışlamıştır. Nitekim 1103/1104'te Emîr Bozkuş büyük bir ordunun başında Bâtınîlerle savaşmak üzere onların elinde bulunan Tabes'e doğru yola çıktı. Tabes'i ve çevresindeki belde ve kaleleri tahrip etti. Pek çok Bâtınî'yi de esir aldı. Daha sonra Sencer'in adamları sultana, Bâtınîlere bir daha kale yapmamak, silah satın almamak ve hiç kimseyi Bâtınîliğe davet etmemek şartıyla aman vermesini tavsiye ettiler. Sultan bunu yerine getirmesine rağmen, halkın büyük bir kısmı onlara aman verilmesine ve Bâtınîlerle barış yapılmasına kızmışlar ve bundan dolayı Sencer'i ayıplamışlardır⁹⁷².

⁹⁶⁸ Aytaç, 2019, 37; Köymen, 2011b, II, 196.

⁹⁶⁹ Büyük Seçuklular ile Hârezmşahlar münasebetleri ve bu arada Sultan Sencer'in Hârezm seferleri için mesela bkz. Köymen, 2011b, II, 311-352.

⁹⁷⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 420.

⁹⁷¹ Köymen, 2011b, II, 380-381.

⁹⁷² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 306.

Görüldüğü gibi, Büyük Selçuklu sultanları, hanedan üyeleri ve vassal hükümdarlar başta olmak üzere, daha ziyade siyasî ve askerî mahiyette devlete ve kendi şahıslarına karşı işlenen suçları bağışlayarak faillerine geniş bir müsamaha ve şefkat göstermişlerdir.

3.5.1.2. Cezaları affetmek

Suçları bağışlamanın yanı sıra, gerek kendilerinin ya da başkalarının, gerekse bilhassa genel nitelikteki aflar için olmak üzere, mahkemelerce hükmedilen cezaları tamamen ortadan kaldırmak veya hafifletmek de Selçuklu sultanlarının hukukî salâhiyeti arasında bulunuyordu.

3.5.1.2.1. Cezaların kaldırılması

Hükümdarın cezaları kaldırma tasarrufu, esas itibariyle suçları resmen unutmak anlamına gelip, cezaların infazının düşürülmesini gerektirmiştir⁹⁷³. Cezaların kaldırılması, genel bir mahiyeti haiz kolektif aflar veya belirli bir kişi ya da gruba yönelik olmak üzere hükmedilmiş belirli bir cezayı kaldıran özel aflar şeklinde meydana gelmiştir.

Kolektif Aflar

Selçuklu sultanları, tahta çıkma gibi önemli siyasî hadiseler ya da Ramazan ayı ve bayramlar gibi devlet ve toplum yaşamında önemli bir yer tutan dönemler dolayısıyla, kolektif nitelikli aflar çıkarmışlar ve muhtelif hapishanelerde hapis cezalarını çeken mahkûmların özgür kalmalarını sağlamışlardır. Sultanın kolektif af tasarrufu şu şekilde işlerdi: Sultan tarafından af kararı alınınca, bunun hazırlanarak yayınlanması, yani tebaanın bilgisine sunulması ve gereğinin ilgililer tarafından yerine getirilmesi için yazılı biçimde düzenlenmesi gerekirdi. Bu bakımdan ilgili hususlar ferman şeklindeki af kanununda maddeler halinde belirtilir ve sultanın mührüyle imza edildikten sonra yürürlüğe girmiş olurdu. Daha sonra ulaklar vasıtasıyla duyurulurdu. Böylece af kanununun çıktığının halka ilan edilmesi ve ona tâbi olacaklara duyurulmasından sonra, mahallî yetkililer tarafından

⁹⁷³ Arık, F. Ş. (1988, Haziran). “Selçuklular Zamanında Türkiye’de Çıkarılan Kolektif Aflar (1075-1243)”. *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, S. 3, 19.

gereken işlemler başlatılırdı. Bu suretle çeşitli yerlerdeki zindanlarda mahpus bulunan kimseler serbest bırakılarak hürriyetlerine kavuşturulurlardı⁹⁷⁴.

Sultan Melikşah tahta çıkıp da 1073 yılı içerisinde Kavurd meselesini hallettikten bir ay sonraya denk gelen Ramazan ayını İsfahân'da geçirmiş, fukaraya çokça sadaka dağıtmış ve mahkûmları serbest bırakarak “gönülleri sevinçli kılmış”tır⁹⁷⁵. Mes’ûd da Nîşâbûr’a gelip Gazneli tahtına çıktığında, zindanların kapılarının açılıp bütün mahpusların (mahbûsân) ayaklarının bağlarının çözülmesi suretiyle, “bütün gönüllerin mesut edilmesi”ni buyurmuştu⁹⁷⁶. Yine Sultan Mes’ûd, 1031 yılı Ramazan ayında, fakirlere dağıtılmak üzere bir milyon dirhem tahsis edip, gözden geçirmek ve her birinin hakkında lazım gelen emirleri vermek için Gazne ve civarındaki zindanlar (zindânâh) ve kalelerin teftişiyle bütün tutukluların (bâzdâştegân) isimlerinin yazılıp kendisine arz edilmesini emretmişti⁹⁷⁷. Nizâmî-yi Gencevî, *Hüsrev ile Şirin* hikâyesinde bir yerde, hükümdarın tahta çıktığı vakit halka karşı gösterdiği bir dizi lütfun yanında, bütün mahkûmların serbest bırakılmasını (heme-yi zindâniyân âzâd geştend) da işlemiştir⁹⁷⁸. 12. yüzyıl Fars şairlerinin şiirleri, hükümdarların bayramlarda gerçekleştirdiği aflara dair işaretler barındırır. Öyle ki Zahîrû’d-Dîn-i Fâryâbî, bayram günü zindânîlerin serbest bırakıldığından ve böylece onların “gönüllerinin kazanıldığı”ndan bahseder⁹⁷⁹. Diğer yandan, Mucîrû’d-Dîn-i Beylekânî de hapiste bulunduğu sırada bir vezire yazdığı şiirinde, bir Mecûsî’nin dahi kendisi gibi bir Müslüman’ın zindanda olmasına rıza göstermeyeceğini belirterek, Kurban bayramına tekabül eden bu zamanda mahkûmiyetin hükümdara hiç yakışmadığını, ona yakışanın böyle bir zamanda kendisini özgürlüğe kavuşturmak olduğunu ifade etmiştir⁹⁸⁰. 11. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde, Abbâsî merkezi Bağdat’ta da Ramazan bayramının ilk gecesinde hafif suçlardan dolayı hüküm giyenler serbest bırakılmıştır⁹⁸¹. Çeşitli kaynaklarda, mahkûmların hükümdar tarafından affedildiğinde, onların gönüllerinin kazanıldığının özellikle vurgulanması dikkat çekmektedir. Zaten dönem anlayışına göre, afla kalpler kazanılır, niyetler iyileşir; hükümdarın celadeti, heybeti ve halk nezdindeki sevgisi artardı. Nitekim

⁹⁷⁴ Arık, 1988, 19.

⁹⁷⁵ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 125; Sadrû’d-Dîn el-Hüseynî, 1999, 40.

⁹⁷⁶ Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 70 (Farsça metin); Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 34.

⁹⁷⁷ Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 277 (Farsça metin); Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 254.

⁹⁷⁸ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 204 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 197.

⁹⁷⁹ Zahîrû’d-Dîn-i Fâryâbî, 1381/2002, 110.

⁹⁸⁰ Mucîrû’d-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 310.

⁹⁸¹ Mez, 2014, 263.

gerek İslâmiyet öncesinde İran hükümdarları ve gerekse Müslüman hükümdarlar daima böyle hareket etmişlerdi⁹⁸².

Sa'dî-yi Şîrâzî, hükümdarlara öğüt vermek amacıyla nazımla karışık kaleme aldığı risalesinde, hükümdarın zihnini herhangi bir olay bulandırdığında, insanların uykuya daldığı ve her yeri sessizlik kapladığı vakitte Allah'tan yardım dilemek, ona yalvarmak başta olmak üzere, hükümdarın bu durumdan kurtulabilmesi için bir dizi tavsiye sıralamıştır. Bunlar arasında zindanlarda bulunan bazı mahkûmları salıvermesini (tenî-yi çend ez zindâniyân rehâyî dehed) de zikretmiştir. Böylece hükümdar Allah'ın izniyle rahat bir nefes alıp, gönlünün muradına erişecektir⁹⁸³. Bu ifadeler sultanın herhangi bir durum ve şarta tâbi olmaksızın mutlak özgür iradesiyle sınırsız bir af yetkisinin bulunduğunu göstermektedir. Sa'dî-yi Şîrâzî aynı eserin başka bir faslında, hükümdarın her iki-üç ayda bir zindan idarecisine mahkûmların (zindâniyân) durumlarını ayrıntılarıyla incelemesini ve iyice araştırmasını buyurması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, bunu düzenli bir şekilde yaparak hükümdar, suçsuz ve gereksiz yere zindanda kalanları dışarı çıkarıp kurtarmalı, suçları küçük olanları birkaç gün içerisinde özgürlüğüne kavuşturmalıdır⁹⁸⁴. Yine Sa'dî-yi Şîrâzî, hapisteki mahkûmları özgür bırakmanın (tehlîs-i zindâniyân) sevabından bahsetmiştir⁹⁸⁵. el-Mâverdî ise *Nasîhatü'l-Mülûku*'nda hükümdarın zaman zaman bazı mahkûmları serbest bırakmasını tavsiye etmiştir. Müellife göre, böylece belki bir suçlu bu vesileyle işlediği günahattan tövbe edebilir yahut bir mücrim cürümden vazgeçip Allah'a yönelebilecektir. O, yeryüzünde çıkardığı bir bozgundan dolayı hapsolup da sonra tövbe etmeyip bunda ısrar edenler müstesna; ailelerinin tek dayanağı ve tek geçim kaynağı olan, hasta olup da ne bakacak bir kimse, ne de tedavi edecek bir tabip bulunmayan mahkûmların salıverilmesinden yanadır⁹⁸⁶.

Selçuklular zamanı Bağdat'ında Abbâsî halifesi de bazı olağanüstü durumlarda sarayda mahkûm olan şahısları salıveriyordu. Mesela 1146/1147'de bir cariyeye halifelik sarayında bir yangına sebep olduğunda, bir rivayete göre yangın esnasında, diğer bir rivayete

⁹⁸² İbnü't-Tıktakâ, 2016, 29; Seâlibî, 1997, 222.

⁹⁸³ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1176 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 124-125.

⁹⁸⁴ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1163 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 93.

⁹⁸⁵ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1164 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 94.

⁹⁸⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 328-329.

göre ise kendisi ve ailesinin yangından yara almadan kurtulması üzerine mahkûmları azat etmişti⁹⁸⁷.

Özel Aflar

Büyük Selçuklu sultanları, bir kişi ya da muayyen bir gruba, doğrudan doğruya kendilerinin hükmettikleri ya da başkalarınca verilen ve muhtelif usullerle infaz edilecek olan ölüm cezalarını ve hürriyetin kısıtlanmasına yönelik cezaları kaldırmışlardır. Kaynaklara yansıdığı üzere halife, vassal hükümdarlar, mağlup düşman devlet hükümdarı, üst düzey emîrler, savaş esirleri, mağlup düşman emîrin ailesi, ordu mensupları, âlim, casus, elçi, vezir, şair ve halktan kimselerin ölüm, hapis, sürgün, iktâlara ve arazilere el koyma gibi cezalarını; halife, vezir, vassal hükümdarlar, dîvân sâhibi ve nedim gibi kimselerin şefaât ve ricası ya da bizzat suçlunun aman dilemesi üzerine şartlı veya şartsız olarak kaldırıp muhataplarını affetmişlerdir. Öte yandan, doğrudan bizzat kendi iradeleriyle de cezaları kaldırmışlardır. Selçuklu sultanının bu tasarrufunda devlet menfaatlerinin gerektirmesi başta olmak üzere, bazen sultanın bir rüyası, sultanın şefaâtçilerin tavrını beğenmesi, ölüm cezalarının infazı esnasında ortaya çıkan birtakım olağanüstülükler gibi durumlar da müessir olmuştur.

Büveyhîlerin baskısı altında bulunan Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet edip sultandan kendisini bu durumdan kurtarmasını istemesi üzerine harekete geçen Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girdikten sonra, bu şehirde bulunduğu esnada bazı grupların hapis cezalarını kaldırdığı görülmektedir. Tuğrul Bey, şehre girip duruma hâkim olunca Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm'in huzuruna getirilmesi hususunda ısrarcı olmuştu. Halife, Melikü'r-Rahîm'e, eğer huzura çıkarsa güvende olacağı vaadinde bulundu. O ve bazı ileri gelen zevat halifenin güvencesi altında huzura çıktılar. Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahîm ile ileri gelenleri tutuklattı. Halife sultana haber göndererek hürmetsizlik ettiğinden şikâyet edince Tuğrul Bey, ileri gelenlerden bazılarını serbest bıraktı. Fakat geri kalanların ve Melikü'r-Rahîm'in tutukluluklarını devam ettirmiştir⁹⁸⁸. Tuğrul Bey Bağdat'ta iken, Selçuklu askerleri ile Bağdat halkı arasında çatışmaya varan anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Halife Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey nezdinde, askerlerin halka zulümlerinin derhal durdurulması yönünde girişimlerde bulundu.

⁹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 48; İbn Kesîr, 1995, XII, 406.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Verdî, 2014, 29.

Tuğrul Bey halifeden özür dilemekle iktifa etmişti. Ancak aynı gece Bağdat'ta askerlerinin müdahil olduğu hadiselerle alakalı bir rüyada Hz. Peygamber'i görmüştü. Tuğrul Bey korkarak uyanmış ve hemen veziri Amîdü'l-Mülk'ü çağırarak gördüğü rüyayı ona anlatmıştı. Neticede Tuğrul Bey, halkın evlerinde kalan askerleri buralardan çıkarmış, saklananların gönül rahatlığıyla ortaya çıkmalarını temin etmiş ve gözaltında tutulan şahısların salıverilmesini emretmiştir⁹⁸⁹.

Tuğrul Bey, bazı şehir ve beldelerin kendisine terk edilmesi karşılığında ya da mahkûm takası yoluyla da hapis cezalarını kaldırmıştır. Nitekim İran-Irak havalisinde muhtelif sahalarda ayrı şubeler halinde hüküm süren Annâzî hükümdarlarından Ebû'sh-Şevk'in kardeşi Mühelhil, 1050/1051'de Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitmişti. Tuğrul Bey onu iyi karşılamış ve yerinde bırakmıştır. Ayrıca Mühelhil, kendilerine ait olan bazı şehir ve beldeleri Tuğrul Bey'e vermek suretiyle, sultanın yanında mahpus bulunan kardeşi Sürhâb'ın serbest bırakılmasını sağlamıştır⁹⁹⁰. Diğer yandan, Emîr Yaruktekin, Bağdat ve Musul'u işgali döneminde Arslan Besâsîrî tarafından tutsak alınmıştı. Yaruktekin'in Altuncân Hatun'la beraber bulunan eşi, Tuğrul Bey'den eşinin, tutsak olan Besâsîrî'nin eşi ve çocuklarına karşılık kurtarılmasını istedi. Onun bu önerisini olumlu karşılayan Tuğrul Bey, Bedr b. Mühelhil'e bir mektup gönderip Yaruktekin'i teslim alarak Besâsîrî'nin çocuklarını teslim etmesini bildirmiştir (1058/1059)⁹⁹¹. Tuğrul Bey, ordusunun kendisine karşı ciddi bir şekilde muhalefete girişerek, görevi ihmal ve vazifeden kaçtıkları zamanlarda bile, sonunda af yolunu tercih ediyordu. Halife Kâim-Biemrillâh, 1056 yılı ilkbaharında, Sultan Tuğrul Bey'den, Rahbe'den başlayıp, Suriye'ye yürümesini, Fırat'ı geçerek buraları ele geçirip, minberlerinde Şîh hutbesi okutmaya başlayan Besâsîrî'yi yakalamasını istemişti. Bunun üzerine sultan, askerlerine, sefer için hazırlık yapmaları, çadır, aile ve çocuklarını hazırlayıp gelmeleri için haber gönderdi ve aile bireylerini Irak'ta bırakıp, askerlerin de kendisiyle birlikte Suriye'ye doğru yola çıkmalarını emretti. Ordu mensupları ise sultana, bu beldelerin harap olduğunu, buralarda ne kendileri için yiyecek ve ne de hayvanları için yem olmadığını, bu bakımdan azıklarının yetmeyeceğini, ayrıca sürekli olarak at sırtında kalamayacaklarını bildirdiler. Ayrıca ailelerinden ayrı kalamayacaklarını da ekleyip, sultandan izin istediler ve izin dönüşünde kendilerinden her ne istenirse gerçekleştireceklerini beyan ettiler. Bunun üzerine Sultan Tuğrul Bey, askerlerden bir grubu

⁹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 475.

⁹⁹⁰ İbnü'l-Verdî, 2014, 27; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 433.

⁹⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 59.

yakalatıp dövdürmüş ve birkaç gün hapsedtikten sonra da sonbaharda Suriye'ye sefer yapacaklarına dair söz aldıktan sonra acıyarak salıvermiştir⁹⁹². Sultan Muhammed Tapar da şartlı veya şartsız olarak hapis cezalarını kaldırıyordu. Mesela o, belirli bir miktar para ödenmesi şartıyla hapis cezasını kaldırmıştır. Sultan, hazinedarı Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Abdü'l-Vâhid ile Ebû'l-Ferec b. Reisü'r-Rüesâ'yı tevkif ve hapsedmişti. Daha sonra kendisine para göndermeleri şartıyla ikisini de serbest bırakmıştır (1108/1109)⁹⁹³. Diğer yandan, Sultan Muhammed Tapar, bir iftira sonucunda Bâtınîlikle suçlanan Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Kiyâ el-Herrâsî'yi derhal görevinden alarak hapsedmiş, ancak Halife Müstazhir-Billâh'ın onun itikadının sağlamlığına ve ilimdeki yüksek mevkiine şahitlik etmesi üzerine salıvererek görevine iade etmiştir⁹⁹⁴.

Büyük Selçuklu hükümdarları, hapis gibi, hürriyetin kısıtlanmasına yönelik cezalardan sürgün cezasını da kaldırmışlardır. Abbâsî veziri Ebû Şücâ er-Rûzrâverî, 1078/1079 Nizâmü'l-Mülk'ün isteği doğrultusunda Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından azledilen Fahrü'd-Devle İbn Cehîr'in yerine vezir tayin edilmişti. Fakat Benî Cehîr ailesinin Nizâmü'l-Mülk'le ilişkilerini düzeltmesi ve Fahrü'd-Devle'nin oğlu Amîdü'd-Devle İbn Cehîr'in 1079'da vezirliğe getirilmesi dolayısıyla vezaret görevi kısa sürdü. Sultan Melikşah, Ebû Şücâ er-Rûzrâverî'nin Bağdat'tan uzaklaştırılması için haber gönderdi. Bunun üzerine halife onu bir elçiyle beraber Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gönderdi. Ayrıca ona hitaben kendi eliyle bir mektup yazdı ve Ebû Şücâ hakkında sultanın rızasını temin etmesini emretti. Sultan da Ebû Şücâ'yı bağışlamış ve Bağdat'a iade etmişti⁹⁹⁵.

Servete ve mala yönelik cezalar arasında yer alan iktâlara ve arazilere el koyma cezası da Selçuklu sultanları tarafından kaldırılmıştır. Şöyle ki, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu aleyhtarı bir politika gütmeye başlayan Musul hâkimi Müslim b. Kureyş, Sultan Alp Arslan'ın gazabına uğrayarak, iktâlarına ve arazilerine el konulmuştu. Müslim daha sonra Hemedân'a gelmiş, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tavassutuyla Alp Arslan'ın şefkatini kazanmış, eski hâkimiyet sahası kendisine iade olunmuş ve yeni sahalar da kendisine tevcih edilmiştir⁹⁹⁶. Büyük Selçuklu sultanları, sultan tarafından iktâ edilen arazinin gelirleri ile geçinen halifeyi çarptırdıkları bu nev'idenden cezayı da kaldırmışlardır.

⁹⁹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 18; Köymen, 1976, 104-105.

⁹⁹³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 377.

⁹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 266; İbn Kesîr, 1995, XII, 313, 330-331.

⁹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 116.

⁹⁹⁶ Köymen, 2013, 151; Köymen, 2011a, III, 64.

Mesela halifeye kızan Nizâmü'l-Mülk'ün tesiriyle Sultan Melikşah, Bağdat'a gönderdiği bir Türkmen'i, halifenin iktâı olan arazilere el koymakla vazifelendirmişti. Fakat halifenin vezirinin oğlunun İsfahân'a gelerek özür dilemesi neticesinde bu fıkirden vazgeçilmiştir (1073/1074)⁹⁹⁷.

Alp Arslan ve Sencer gibi hükümdarlar zaman zaman casusluk faaliyeti yürütenler, alaylı ifadeler kullananlar hakkında boyun vurmak, parçalara ayırmak suretiyle infazına hükmettikleri ölüm cezalarını kaldırmışlardır. Örneğin; Sultan Alp Arslan 1065'teki Hârezm seferi sırasında Selçuklu keşif kolları hızla gelen bir süvari görmüşlerdi. Onu yakalayıp sorguladıklarında, onun bir casus olduğu anlaşıldı. Onu öldürmeyip sultanın huzuruna götürdüler. Sultan, casusun boynunun vurulmasını emretti. Tam bu sırada casus, sultanın kendisine aman verirse bölgede Selçuklu birliklerine rehberlik edebileceğini söylemesi üzerine Alp Arslan, casusu affedip ondan istifade etmeye karar vermiştir⁹⁹⁸. Yine Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşı arifesinde çıktığı Suriye-Mısır seferinde yol üzerindeki Urfa önlerine gelmişti. İki ay süren kuşatmadan sonra Alp Arslan, 50 bin dinar mukabilinde muhasarayı kaldıracağına dair Urfa halkı ile bir anlaşmaya vardı. Anlaşma gereğince sultanın kuşatmayı gevşetmesine rağmen halk, Selçukluların kuşatma âletlerini imha etmedikçe parayı göndermeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine sultan, kuşatma âletlerini imha ettirdi. Ancak halk bunun yerine getirildiğini görünce sözlerinden caydı. Sultanın yanında bulunan Bizans imparatorunun elçisi, sultanla Urfalılar arasında arabuluculuk yapmıştı. Çok kızan sultan, aracı olan elçinin tutuklanıp öldürülmesini emretti ise de Nizâmü'l-Mülk, böyle bir eylemin âdet olmadığını söyleyerek, elçinin öldürülmesine mani oldu. Sultan, vezirin bu sözlerini doğru buldu ve elçi salıverildi⁹⁹⁹.

Alp Arslan'dan başka, Sultan Sencer'in de bizzat hükmetmiş olduğu ölüm cezasını kaldırdığına dair kayıtlar mevcuttur. Mesela, Sultan Sencer'in isyan halinde olan Hârezm Atsız'a karşı 1148 yılında çıktığı üçüncü sefer sırasında yanında meşhur saray şairi Evhadü'd-Dîn Enverî de bulunuyordu. Selçuklu kuvvetleri yol üzerindeki Hezâresb Kalesi'ni kuşattılar. Sultanın emriyle Enverî'nin yazdığı alaylı bir rubâî bir okla kaleye atılmıştı. Bu sırada diğer meşhur bir Fars şairi ve münşîsi olan Reşîdü'd-Dîn Vatvât da kalede Atsız'ın yanındaydı. Buna karşılık, çok küçük yapılı olduğu için "Vatvât" (yarasa,

⁹⁹⁷ Kafesoğlu, 2014, 160 not 57.

⁹⁹⁸ Mîrhând, 2015, 107.

⁹⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 166; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 92.

dağ kırlangıcı) lakabıyla bilinen Reşîdü'd-Dîn'in, benzer alaylı ifadelerle kaleme aldığı bir rubâî cevap olarak gönderilmiştir. Sultan bu arada onun Selçuklular aleyhine söylediği hakaret dolu başka bir şiirini de işitmişti. Bunun üzerine Reşîdü'd-Dîn'e kinlenen Sencer, onu ele geçirdiği takdirde yedi parçaya ayıracağına dair yemin etmiştir. Selçukluların kale kuşatması uzayınca Atsız, dayanma kudreti gösteremeyip bir gece kaleden kaçtı. Böylece Hezâresb Kalesi Sencer'in eline geçti. Kalede bulunan Reşîdü'd-Dîn Vatvât gizlendi. Onu aradılar, tellal çıkardılar ve sonunda bulup sultanın huzuruna getirdiler. Sultan da Vatvât'ın yedi parçaya ayrılmasını emretti. Vatvât kendine şefaath edip kabahatini sultana affettirmesi için, Sultan Sencer'in dîvân-i inşâ başkanı ve nedimi Müntecebü'd-Dîn Bedî'ye haber gönderdi. Müntecebü'd-Dîn de sultana, "Vatvât (yarasa, dağ kırlangıcı) çok küçük ve zayıf bir kuşcağızdır. Onu yedi parça etmek mümkün olmuyor." diye arz etti ve "Eğer emrederseniz onu iki parça yapalım." dedi. Bu latife sultanı güldürmüştü ve Vatvât'ı öldürme fikrinden vazgeçerek onu affetmiştir¹⁰⁰⁰.

3.5.1.2.2. Cezaların hafifletilmesi

Büyük Selçuklu sultanları hükmettikleri cezaları daha hafif cezalara çevirmek suretiyle affetmişlerdir. Cezaların hafifletilmesinde, işlenilen suç teşkil eden fiiller suç olmaktan çıkmamakta, bu işlemler doğrudan doğruya infazlara ilişkin sonuçlar doğurmaktadır. Selçuklu hükümdarlarının her çeşit cezayı tahfif etme yetkisi bulunmakla¹⁰⁰¹ beraber, mevcut kayıtlar en ağır cezalandırma yöntemi olan ölüm cezasının hafifletilmesiyle alakalıdır. Buna göre; Selçuklu sultanları siyasî ve askerî mahiyette devlete ve kendi şahıslarına karşı işlenen suçlardan ötürü hükmettikleri ölüm cezalarını azil ve sürgün ya da para cezasına çevirmek suretiyle hafifletmişlerdir. Selçuklu sultanları; hanedan üyeleri, üst düzey devlet görevlileri ile vassal hükümdarlara verdiklerini ölüm cezalarını bu suretle hafifletmek suretiyle affetmişlerdir.

Örnek olarak, Alp Arslan Büyük Selçuklu idaresini fiilen eline aldığı anda, Kutalmış'ın Tuğrul Bey zamanında başlattığını isyan gittikçe büyüyerek devam ediyordu. Bu durumda savaş kaçınılmaz olmuştu. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmada Alp Arslan galip geldi. Kutalmış savaş meydanında ölü olarak ele geçirilmişti. Bazı tarihler, Alp Arslan'ın esir alınan Kutalmış'ın çocuklarını öldürmek istediğini, ancak Nizâmü'l-Mülk'ün

¹⁰⁰⁰ Devletşah, 2011, 143-144; Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 259-260.

¹⁰⁰¹ Arık, 1986, 69.

buna engel olduğunu ve böylece Kutalmış'ın çocukları öldürülmeyip, yoksulluk ve zelalet içerisinde hayatlarını sürdürmeleri için Anadolu hudutlarına, İslâm uçlarına gönderildiklerini rivayet ederler¹⁰⁰². Aynı sultan, rakibi Kavurd'un kendisine karşı giriştiği ikinci isyan hareketi esnasında, Kavurd'la bir ittifak yapan Şebânkâre emîri Fazlûye'nin önce öldürülmesini emretmiş, sonradan ise bu cezasını, yapılan masrafları ödemesi üzere para cezasına çevirmek suretiyle affetmiştir. Şöyle ki Fazlûye, müttefiki Kavurd isyan halindeyken, kendisine ait kaleleri tahkim etmiş ve bizzat kendisi de Hurşeh Kalesine sığınmıştı. Bunun üzerine sultan, İsfahân'dan ayrılıp Fazlûye'ye karşı harekete geçti. Fakat daha sonra sultan, bundan vazgeçip kardeşi Kavurd'la savaşmak üzere Kirmân'a yönelmiş ve bir süre sonra da Şîrâz'a gelmişti. Daha sonra Alp Arslan, kardeşi Kavurd'un içinde bulunduğu Berdesîr'e yöneldi. Nizâmü'l-Mülk ise uzun süreden beri Fazlûye'nin içinde bulunduğu Hurşeh Kalesi'ni kuşatmakta idi. Fazlûye ise alay edercesine ona meyve, fesleğengillerden güzel kokulu bitkiler gönderiyordu. Kaleyi ele geçirmekten ümitsizliğe düşen Nizâmü'l-Mülk, kuşatmayı bırakıp buradan ayrılmak niyetinde idi. Fakat bu sırada Fazlûye, kuvvet toplamak amacıyla bulunduğu Hurşeh Kalesinden çıkıp yine kendine ait başka bir kaleye gitmek istiyordu. Bu nedenle de kaleyi kuşatmakta olan Nizâmü'l-Mülk'ü, geri çekilmesini sağlamak amacıyla biraz sıkıştırmak gerekli idi. Bunu gerçekleştirmek için Fazlûye, otuz kadar adamıyla birlikte gece kaleden çıktı. Kaleyi kuşatan Nizâmü'l-Mülk'ün askerlerinden birçoğu, onları gördüler ve izlemeye koyuldular. Bunun üzerine Fazlûye gelip bir mağaraya gizlendi. Bu arada Fazlûye'nin adamlarından birini, Nizâmü'l-Mülk'ün askerleri yakaladı ve onu ölümle tehdit ettiler. Yakalanan adam, "Beni öldürmeyiniz, ben Fazlûye'nin adamlarıdanım ve onun şu anda mağarada olduğunu size açıklıyorum." dedi ve Nizâmü'l-Mülk'ün askerlerini o mağaraya götürdü. Böylece içeri giren askerler, Fazlûye'yi yakalayıp Nizâmü'l-Mülk'e getirdiler. Vezir, kendisine güzel sözler söyleyip çok para vereceğini bildiren Fazlûye'yi ümitlendirdi ve ona sultanla kendisi hakkında konuşacağı vaadinde bulundu. Gerçekten Fazlûye, Nizâmü'l-Mülk'e 500 bin dinar verdi ve kalede bulunan adamlarına da durumu bildirdi ve çok geçmeden de kaledeki ailesinin güvenliğinin sağlanması şartıyla kaleyi vezire teslim etti. Nizâmü'l-Mülk, Fazlûye'yi bağlatıp bu sırada Berdesîr'i kuşatmakta olan Alp Arslan'a götürdü. Sultan, huzuruna getirttiği Fazlûye'ye, yaptığı iyilikleri, bir bir saymak suretiyle söyledi ve bunlara karşılık da kendisinin isyan ve ihanetini belirttikten sonra, onun öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Fazlûye, "Ey sultan! Beni kalemden kimse çıkarmadı. Aksine beni düzenlediğim bir

¹⁰⁰² Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 28 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 108; Münecimbaş Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 35.

hareket sonucunda ben kendim kaleden çıktım. Çünkü ben, ancak size hizmette bulunduğum zaman ikbal ve mutluluk benim olur. Eğer ben, sana muhalefet edip kardeşin Kavurd’a meyledersem işte o zaman kötülük ve güç durumlar benimle beraber olur.” dedi. Sultan, kardeşinin adını onun ağzından işitince gülmüş ve Fazlûye’nin bağlarının çözülmesini ve kendine yaklaştırılmasını emretmişti. Daha sonra da ona aman sayılabilen bir börk armağan etmiş ve ona, “İşlediğin suçlara rağmen seni affettim. Senin şu duruma gelmen, yani serbest bırakıp hizmetime almam sebebiyle sarf ettiğim parayı ver!” demiştir. Fazlûye de sultanın bu sözlerini yerine getireceğini beyan etmiştir¹⁰⁰³.

Öte yandan, Sencer de vezirine verdiği ölüm cezasını affetmiştir. Buna göre; Sencer, henüz Horasan meliki olduğu bir dönemde, 1103/1104’de, Sencer ile Emîr Bozkuş’a birbirlerinin aleyhine olmak üzere iki ayrı dilekçe bırakılmıştı. Sencer devlet ricalini toplayarak bu mektupları onlara gösterdi. Onlar bu yazıların Vezir Ebû’l-Feth Ali b. Hüseyin Mucîrû’d-Dîn’in kâtibine ait olduğunu tespit ettiler. Kâtib öldürüldü. Sencer, veziri de tevkif edip öldürmek istemişti. Fakat Emîr Bozkuş buna mani olmuş ve hizmetinin hakkı için onun affedilmesini söylemişti. Bunun üzerine Sencer onu görevinden azledip Gazne’ye sürmüştür¹⁰⁰⁴.

3.5.1.3. Vassal devlet hükümdarlarınca suçların bağışlanmasını ve verilen cezaların kaldırılmasını sağlamak

Selçuklu sultanları, çeşitli sebeplerle vassal devlet hükümdarlarınca halife, nâib, vezir ve üst düzey emîrlere verilen sürgün ve hapis gibi hürriyetin kısıtlanmasına, azil gibi göreve yönelik cezaların, bu hükümdarların nezdinde yaptıkları müdahale ve teşebbüsler neticesinde kaldırılmasını sağlamışlardır. Ayrıca yine tâbi teşekkül hükümdarlarının, siyasî ve askerî mahiyette devlete karşı işlenen suçları bağışlamalarını, faillerini affetmelerini de temin etmişlerdir.

Son hususa dair olmak üzere, mesela, vassal Arap emîri Dubeyş, Melik Tuğrul’un gölgesine sığınarak, hem Irak Selçuklu Devletine karşı, hem de halifelige karşı mücadele etmiş, muvaffak olamayınca da mezkûr melik ile birlikte Sultan Sencer’e sığınmıştı. Sencer başlangıçta bu ilticayı hoş karşılamamış, hatta bir ara Dubeyş’i tevkif bile etmişti. Fakat daha

¹⁰⁰³ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 158-160.

¹⁰⁰⁴ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 306; İbn Kesîr, 1995, XII, 317.

sonradan o, herhalde beliren halifelik ve Zengî tehlikesi dolayısıyla, Sultan Sencer'in teveccühünü kazanmıştır. Sultan Sencer bununla da iktifa etmemiş, vassalı Irak Selçuklu hükümdarı Mahmûd'un da onun suçunu bağışlamasını temin etmiştir. Sultan Sencer daha da ileri giderek, Sultan Mahmûd'a, ona, tâbi devlet teşkilâtında mühim bir vazife vermesini emretmiştir¹⁰⁰⁵.

Tuğrul Bey, Berkyaruk ve Sencer gibi Selçuklu sultanları, vassallarına verdikleri talimatlarla onların hükmettikleri cezaların kaldırılmasını sağlamışlardır. Şöyle ki, Tuğrul Bey, devletin ilk yıllarında Nâsır el-Alevî adlı birini Hemedân'a nâib tayin etmişti. Nâsır, Hemedân hâkimi Gerşaps tarafından tevkif edilmişti. Tuğrul Bey onun hapisten çıkarılmasını sağlamıştı¹⁰⁰⁶. 1059'da Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî, Ukaylî emîri Kureyş ve Mezyedî emîri Dubeys'in de desteğini alarak Bağdat'a girip Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuştu. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh ile veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime, Kureyş'in himayesine girdiler. Kureyş, halifeyi, yeğeni Muhârîş'in hâkimi olduğu Hadîsetü Âne'ye gönderdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal meselesini hallettikten sonra Irak'ta çöken Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis edince, Kureyş'e haber gönderip halifenin makamına iade edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Halife Kâim-Biemrillâh serbest bırakılarak tekrar Bağdat'a gelmiştir¹⁰⁰⁷.

Sultan Berkyaruk, kendisine tâbi Selçuklu şubesi hükümdarı nezdindeki girişimleriyle hapis cezalarını kaldırtmıştır. Buna göre; Berkyaruk, taht mücadelesi veren amcası Tutuş'un üzerine Kasîmü'd-Devle Aksungur ve Bozan ile birlikte Emîr Kürboğa'yı göndermişti. Ancak Tutuş ilk ikisini ele geçirip öldürdü. Kürboğa'yı da kardeşi Altuntaş ile birlikte önce Halep'te, ardından Humus'ta hapsedti. Tutuş'un ölümünden (1095) sonra Suriye Selçuklularının Halep kolu hükümdarı olan Tutuş'un oğlu Rıdvan, Sultan Berkyaruk'un isteği üzerine Kürboğa'yı ve kardeşini serbest bırakmıştır¹⁰⁰⁸.

Sultan Sencer dönemine ait iki kayıt da vassal Irak Selçuklu hükümdarı tarafından verilen hapis cezalarının kaldırılmasına dairdir. Irak Selçukluları hükümdarı Mahmûd, Vezir Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni'yi görevden alıp tevkif etmişti (1127). Çünkü onu Halife Müsterşid-Billâh'a yardım etmek ve barışın sağlanmasına çalışmakla suçluyordu. Sultan

¹⁰⁰⁵ Köymen, 2011b, II, 124-125.

¹⁰⁰⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 389.

¹⁰⁰⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 99; İbn Kesîr, 1995, XII, 184-185.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 216.

Sencer Rey'de huzuruna çağırıldığı ve bir görüşme gerçekleştirdiği Mahmûd'a veziri serbest bırakmasını emretmiş, Mahmûd da onu salıvermişti. Sultan Mahmûd onunla beraber Bağdat'a dönmüş, 1128 yılı başında onu tekrar kendisine vezir tayin etmiştir¹⁰⁰⁹. Bu kez 1135'te Irak Selçukluları sultanı Mes'ûd ile Abbâsî halifesi Müsterşid-Billâh arasında Irak-i Acem'de vuku bulan savaş sonrasında halifenin ordusu mağlup olmuş ve yakalanan halife, Mes'ûd'un huzuruna getirilmiş ve tutsak halde onun yanında kalmıştır. Sultan Sencer, Mes'ûd'a gönderdiği bir mektupta, halifenin esir edilmesinden metbû bir hükümdar olması nedeniyle kendisinin de mesul tutulacağını, dolayısıyla halifenin derhal serbest bırakılmasını ve ondan af dilemesini istemiştir. Mes'ûd da bunları yerine getirmiştir¹⁰¹⁰.

3.6. Büyük Selçuklu Sultanlarının Adalet Vasıflarına Dair Övgüler ve Tenkitler

Tarihin büyük şahsiyetleri arasında olan Büyük Selçuklu sultanlarının tamamı yüksek meziyetleriyle, insanî ve ahlâkî nitelikleriyle, konumuz bakımından da adaletleriyle meşhur olmuşlardır. İslâm dünyasında kaleme alınan ve Selçuklular hakkında bilgi veren muasır veya muahhar kaynaklar Selçuklu sultanlarından genellikle adaletleriyle bahsetmişlerdir. Selçuklu sultanları sadece İslâmî kaynaklarda değil Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarının da ittifakla belirttikleri üzere bilhassa adalet vasıflarıyla övülmüşlerdi. Selçuklular tarihiyle alakalı vekâyinâmeler genel olarak Büyük Selçukluların ve Selçuklu sultanlarının adil bir idareye sahip olduklarını baştan belirtmişlerdir¹⁰¹¹. Zahîrî'd-Dîn-i Nîşâbûrî, İslâm'da sahâbeden ve Hulefâ-yi Râşidîn'den, hassaten Hz. Ali'den sonra, Selçuklulardan daha yüksek makamlı ve halkın haklarını gözeten bir hanedanın ortaya çıkmadığını yazmıştır¹⁰¹². Sultan Sencer döneminin büyük kaside şairi Hâkânî-yi Şîrvânî de Selçuklu Devletinin (devlet-i Seldukiyân) adaletiyle (adl) bir güneş olduğunu söylemiştir¹⁰¹³. Çağdaşı Cemâlî'd-Dîn-i İsfahânî ise Selçuklu hanedanının kaidesini şu dört unsur bilir: Bağış (bahşîş), hükümdarlık (fermânverî), adalet (adl) ve siyaset (siyâset)¹⁰¹⁴.

¹⁰⁰⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 508, 515.

¹⁰¹⁰ Köymen, 2013, 201-202.

¹⁰¹¹ Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 137; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 67 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 67.

¹⁰¹² Zahîrî'd-Dîn Nîşâbûrî, 2018, 74.

¹⁰¹³ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 75.

¹⁰¹⁴ Cemâlî'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 54.

Selçuklu tarihine ilişkin kaynaklar genel olarak Selçukluların adaletinden söz etmekle birlikte, ayrı ayrı özel olarak Büyük Selçuklu sultanlarının da adalet vasıflarını öne çıkarmak suretiyle onları övmüşlerdir. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, Selçukluların Mâverâünnehir’de, Hârezm’de ve Horasan’da Karahanlılar ve Gaznelilere karşı varlık mücadelesi verdikten sonra, ikincisine karşı elde ettikleri bir dizi zaferi müteakip, Mîkâîl’in oğulları Tuğrul ve Çağrı beylerin alınlarında devlet ve saltanat alâmetlerinin, yüzlerinde ise adalet ve insaf nurunun parlamış olduğunu söyler¹⁰¹⁵. Başka İslâmî vekâyinâmelerde de Sultan Tuğrul’un yumuşak huylu, cömert, dindar ve adaletperver olduğundan¹⁰¹⁶; 1038’de Gaznelilere karşı kazandığı Serahs galibiyetinden sonra Nîşâbûr’da Sultan Mes’ûd’un saltanat tahtına oturarak kanun ve adalet esasını hâkim kıldığından¹⁰¹⁷ söz edilmiştir. Tuğrul Bey’in kardeşi Çağrı Bey de adalet yolunda yürürdü¹⁰¹⁸. Selçuklu beyleri Gaznelilere karşı kazandıkları Dandanakan meydan muharebesinden sonra saltanatlarını ilan edince Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh’a bir mektup göndermişlerdi. Mektupta, “Zulümden kaçınıp, adalet ve insaf ile hareket ettiklerini” belirterek, devletlerinin tanınmasını ve tasdik edilmesini istemişlerdir¹⁰¹⁹. Öte yandan, rivayete göre, Tuğrul Bey, bu büyük zaferden sonra, ordusu ile Hemedân’a geldiği vakit burada devrin evliyasından Baba Tâhir, Baba Ca’fer ve Şeyh Hamşâ ile karşılaşmıştı. Sultanın gözü onlara ilişince atından inerek veziri Amîdû’l-Mülk Kündürî ile birlikte onların ellerini öpmüştü. Baba Tâhir sultana, “Ey Türk! Allah’ın kullarına ne yapmak istiyorsun?” diye sormuş, sultan da, “Ne buyurursan.” cevabını vermiştir. Baba Tâhir, “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı emreder (en-Nahl 16/90)!” ayetini okuyarak, “Allah’ın buyurduğunu yap!” demiş, Tuğrul Bey ağlayarak, “Öyle yapacağım.” şeklinde yanıtlamıştır. Bunun üzerine Baba Tâhir sultanın elini tutmuş, abdest aldığı kırık ibriğinin kapağını parmağından çıkarıp onun parmağına takmış ve “Cihan ülkelerini bunun gibi senin eline koydum; adalet üzere ol!” demiştir. Sultan Tuğrul Bey bu halkayı, her zaman uğurlu bir muska gibi yanında taşımış ve muharebelerde parmağına takmıştır¹⁰²⁰. Ebû’l-‘Alâ İbn Hassûl el-Hemedânî tarafından telif edilen ve Selçuklular zamanının tarih eserlerinin ilki olan *Tafzîlû’l-Etrâk ‘alâ Sâ’iri’l-Ecnâd*’da, Tuğrul Bey’e atfen, Türklerin şimdi adaleti

¹⁰¹⁵ Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2015, 20.

¹⁰¹⁶ Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *el-Veledü’ş-Şefîk ve’l-Hâfidü’l-Halik (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*. (çev. A. Ertuğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I, 430.

¹⁰¹⁷ Mîrhând, 2015, 72.

¹⁰¹⁸ Bundârî, 1999, 5.

¹⁰¹⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 103-104 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 102-103; Reşîdü’l-Dîn Fazlullah, 1999, 19 (Farsça metin); Reşîdü’l-Dîn Fazlullah, 2010, 93; Bundârî, 1999, 5.

¹⁰²⁰ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 98-99 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 97-98.

dünyayı kaplayan, ününün doğudan batıya yayıldığı, kendisinden sonra hiçbir hükümdarın elde edemediği bir azamete sahip olan, her Müslümanın itaat etmesi, gizli ve açık dost olması, bayrağının muzaffer olması için gece gündüz dua etmesi gereken bir sultanın hizmetinde oldukları ifade edilmiştir. Aynı eserde Tuğrul Bey, daima adaleti yerine getiren ve iyilik yapan, sakin veya öfkeli iken halka yumuşak davranan bir hükümdar olarak tasvir edilmiştir¹⁰²¹.

Sultan Alp Arslan, kendisine verilen unvan, künye ve sıfatların da açıkça gösterdiği üzere cesareti, yiğitliği ve azametiyle birlikte, bilhassa adaleti ile ün yapmıştı. Kaynaklar ondan daima adil sultan (es-sultânü'l-âdil) olarak söz etmişlerdir¹⁰²². Selçukluların kendi devletlerini kurma safhasında varlık mücadelesi verdiği yıllarda göç ettikleri Nûr kasabasına nispetle de Sultan Alp Arslan'a âdilü'n-Nûrî lakabı verilmişti¹⁰²³. Tuğrul Bey'in halefi olarak tahta geçen Alp Arslan akıllı icraatta bulunan, sadakat sahibi, adaletperver, dinperver, çokça bağışlarda bulunan, raiyyetin gönlünü almasını bilen¹⁰²⁴; insanlara güzel muamele eden, alicenap, merhametli, şefkatli¹⁰²⁵; daima doğruluk ve adalet üzere hüküm süren¹⁰²⁶; iyi ahlaklı, sevimli yaratılışı haiz, gayet dindar¹⁰²⁷; iyi bir insan¹⁰²⁸; cömert¹⁰²⁹; zulüm ve haksızlıktan kaçınan¹⁰³⁰ ve herkesin itaat ettiği bir hükümdar¹⁰³¹ olarak tanınmış ve bilinmiştir. Sultan Alp Arslan adaletini bütün halka teşmil etmişti¹⁰³². Karahanlılar sarayının emîrû's-şuarâsı olup, Büyük Selçuklu sultanlarının da ilgi ve teveccühüne mazhar olan Şair Am'ak-i Buhârî, Alp Arslan'a yazdığı bir kasidesinde sultanı, viran olan İran'ı adaletiyle bir saatte âbâd eden talihli sultan olarak anmıştır¹⁰³³. Yalnız Arap ve Fars müellifleri ve şairleri değil, gayrimüslim yazarlar da Sultan Alp Arslan'ın adaletine vurgu yapmışlardır. Süryani müellif Mihael, vekâyinâmesinde, Sultan Alp Arslan'ın adil bir hükümdar olduğunun söylendiğini ve yaptığı pek çok iyiliklerin rivayet edildiğini belirtir¹⁰³⁴. Bizans kaynakları

¹⁰²¹ İbn Hassûl, 44; Yaltkaya, 1940, 261-262; Şeşen, 2003, 137.

¹⁰²² İbnü'l-Adîm, 1989, 86; Aytaç, 2019, 21; İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 8, 11; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 22, 23, 24; Sadrû'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 38; Muhammed b. Turtûşî, 1995, 470; İbnü'l-Adîm, 2000, 6, 8.

¹⁰²³ İbnü'l-Adîm, 1989, 10.

¹⁰²⁴ Niğdeli Kadı Ahmed, 2015, I, 432.

¹⁰²⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 228.

¹⁰²⁶ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 63.

¹⁰²⁷ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 118.

¹⁰²⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 79.

¹⁰²⁹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 45.

¹⁰³⁰ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 65.

¹⁰³¹ İbnü'l-Adîm, 1989, 11.

¹⁰³² Sadrû'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 20.

¹⁰³³ Am'ak-i Buhârî, 1339/1960, 188.

¹⁰³⁴ Süryani Mihael, 1944, 27.

da benzer şekilde, Alp Arslan'ın adil olması ve alçakgönüllülüğü üzerine pek çok söylencenin dillerde gezdiğinden söz etmektedir¹⁰³⁵. İslâm vekâyinâmeleri de Sultan Alp Arslan'ın adaletinin ününün bütün cihana yayıldığını söylemişlerdir¹⁰³⁶.

İslâm vekâyinâmeleri, diğer Selçuklu hükümdarlarını olduğu gibi, Sultan Melikşah'ı da adil sultan olarak tesmiye etmişlerdir¹⁰³⁷. Kaynaklara göre, Sultan Alp Arslan'a halef olarak tahta gelen Sultan Melikşah'tan daha adaletli ve hayırsever bir hükümdar görülmemiştir. Halk onun zamanında bütün iyiliklere kavuşmuştu¹⁰³⁸. Daha önce ülkede zulüm ve baskıya hiç yönelmemiş olan babası gibi, o da adaletli, doğru, dürüst bir yönetim uygulamıştır¹⁰³⁹. Sultan Melikşah ahlâkı adalet, tahtı insaf ve fazilet olan cesaretli, gayretli, rey ve tedbir sahibi, taç ve tahta layık bir hükümdar olarak gösterilmiştir¹⁰⁴⁰. Onun zahiri adaletten, bîatını ise insaf ve faziletten ibaretti¹⁰⁴¹. O, son derece adaletli bir şekilde hareket eder¹⁰⁴², mazlumun hakkını zalimden alırdı¹⁰⁴³. Sultan Melikşah'ın hükümdarlık yılları umumî bir huzur, emniyet ve adalet içinde geçmişti¹⁰⁴⁴. Tarih yazarlarının beyanlarına göre, Sultan Melikşah'ın adaleti ve siyaseti (adl û siyâset) öyle bir dereceye ulaşmıştır ki onun devrinde zulüm görmüş kimse yoktur; eğer zulüm görmüş biri varsa da o kişinin sultanla görüşmesi için hâciblere hacet yoktur, sultan ile yüz yüze konuşup hakkını isteyebilmiştir¹⁰⁴⁵. O, reâyânın en ufak bir şikâyetiyle dahi ilgilenmekle meşhurdu¹⁰⁴⁶. Râvendî ise eserinde, Melikşah'ın eski hükümdarların iyi huylarının ve ahlâklarının yolunu takip edip, onlara benzediğini, onların memnuniyet veren davranışlarını kendine kılavuz yaptığını söylemiştir. Nitekim Selçuklu sultanlarının başından beri göstermiş oldukları adaleti ve siyaset yollarını, kendisinin övülmeye layık yeni kaidelerini de ilave etmek suretiyle ihya etmiştir. Kötülerin koymuş oldukları kötü âdetleri ortadan kaldırmış, böylece insanlar, sakin ve müreffeh olarak, sırtlarını emniyet ve kaygısızlık duvarına dayamışlar ve

¹⁰³⁵ Nikephoros Bryennios, 2008, 56; Ioannes Zonaras, 2008, 137.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Adîm, 1989, 13.

¹⁰³⁷ Bundârî, 1999, 68; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 24; İbnü'l-Adîm, 1989, 115; Aytaç, 2019, 21; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*. (çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 80.

¹⁰³⁸ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 182.

¹⁰³⁹ İbnü'l-Kalânî, 2008, 9.

¹⁰⁴⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 67.

¹⁰⁴¹ Bundârî, 1999, 56.

¹⁰⁴² Hândmîr, 1333/1954, II, 490.

¹⁰⁴³ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 171.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 182; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 66.

¹⁰⁴⁵ Zahîrî'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 94-95; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 103; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 131 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 128; Reşîdî'd-Dîn Fazlullah, 1999, 48 (Farsça metin); Reşîdî'd-Dîn Fazlullah, 2010, 132.

¹⁰⁴⁶ Niğdeli Kadı Ahmed, 2015, I, 434.

murat sürmüş zalimler onun zamanında aman dilemişlerdir¹⁰⁴⁷. Fars edebiyatında ana teması methiye olan kaside türünün en parlak zamanlarına ulaştığı ve büyük şairlerin yetiştiği Sultan Melikşah dönemi ve sonrası dönemde, Fars şairlerin, şiirlerinde adaletini en fazla ön plana çıkardığı iki Büyük Selçuklu sultanından biri Melikşah'tır. Methiye şairleri Sultan Melikşah'ı husrev-i âdil¹⁰⁴⁸, pâdişâh-i âdil¹⁰⁴⁹, adaletin ve dinin direği (imâd-i dâd û dîn)¹⁰⁵⁰, adaletin hâkimi (dâver-i adl)¹⁰⁵¹ gibi lakaplarla lakaplandırmışlardır. Sultan Melikşah'ın muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn lakabından dolayı Mu'izzî mahlasını alan ve hükümdarın nedimi olan şair, *Dîvânı*'nda, Melikşah hakkında birçok kaside söylemiştir. Bu kasidelerinde sultanın üstün vasıflarını öven Mu'izzî, her vesileyle Melikşah'ın adaletinden söz etmiştir. Şair Mu'izzî, Sultan Alp Arslan'ın Selçuklu devletinde diğer hükümdarlardan üstün olduğunu, Sultan Melikşah'ın ise dinde, ilimde ve adalette babası Alp Arslan'ı da geçtiğini¹⁰⁵²; saltanatı onun gibi bir hükümdarın, adalette onun gibi bir hâkimin cihanda olmadığını¹⁰⁵³ söylemiştir. Buna göre; Melikşah adil ve âlimdi. Onun adaleti ve ilmi sayesinde hem mülk süslenmiş hem de fetih yolu açılmıştı¹⁰⁵⁴. O, doğu ve Çin hududundan, batı ve Rum hududuna kadar adalet yaymış, böylece zulüm ve kötülüğü ortadan kaldırmıştı¹⁰⁵⁵. Turan ülkesinde onun adaletinden Müslümanlar emniyet içinde, Antakya'da ise kılıcından Hristiyanlar korku içinde yaşamışlardır¹⁰⁵⁶. Sultan Melikşah'ı yeryüzünün şahı olarak niteleyen Mu'izzî, onun fermanıyla kötülüğün elinin bağlanıp zulmün ortadan kalktığını¹⁰⁵⁷ ve adaleti sayesinde bütün cihanın cennet gibi olduğunu¹⁰⁵⁸, şeriatın himaye edildiğini¹⁰⁵⁹ söylemiştir. Yine Sultan Melikşah sayesinde küfür karanlığa gömülmüş, din aydınlanmış, adalet aşikâr olmuş¹⁰⁶⁰, âlem din ve adaletle süslenmiş, cihan ıstıraptan arınmıştır¹⁰⁶¹.

¹⁰⁴⁷ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 137 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 134.

¹⁰⁴⁸ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 249.

¹⁰⁴⁹ Mu'izzî, 1362/1983, 21.

¹⁰⁵⁰ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 249.

¹⁰⁵¹ Mu'izzî, 1362/1983, 89.

¹⁰⁵² Mu'izzî, 1362/1983, 93.

¹⁰⁵³ Mu'izzî, 1362/1983, 225.

¹⁰⁵⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 21.

¹⁰⁵⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 77, 447.

¹⁰⁵⁶ Mu'izzî, 1362/1983, 21.

¹⁰⁵⁷ Mu'izzî, 1362/1983, 137, 139.

¹⁰⁵⁸ Mu'izzî, 1362/1983, 89.

¹⁰⁵⁹ Mu'izzî, 1362/1983, 140.

¹⁰⁶⁰ Mu'izzî, 1362/1983, 487.

¹⁰⁶¹ Mu'izzî, 1362/1983, 314.

Mu'izzî'nin Melikşah için söylediği ve sultanın adaletini öne çıkardığı kasidelerinden doğrudan birkaç örnek şöyle verilebilir:

“Senin adaletin küçük ve büyük [herkesin] emniyet sebebidir,
 Senin cömertliğin yaşlı ve genç [herkesin] yaşam sebebidir...
 Senin adaletinle halka emniyet kapısı açıktır,
 Pek çok şah senin hizmetine amadedir¹⁰⁶².”

“Senin adaletin sayesinde yeryüzü huzur ve güven buldukça,
 Senin tedbirin sayesinde zaman süslendikçe;
 Âlem âbâd, cihan emniyette, mülk sağlamdır,
 Din aziz, nimet bol, raiyyet mutludur¹⁰⁶³.”

Diğer taraftan, Hristiyan müellifler de Melikşah'ı minnet ve şükranla anarak, sultanın gayrimüslim tebaasının idaresindeki başarısını ve bu yönden duydukları memnuniyeti her vesileyle dile getirmişlerdir. Sultan Melikşah ile aynı dönemde hayat süren Ermeni müellif Urfalı Mateos, vekâyinâmesinde, bu devri anlatmaya başlarken, “Melikşah babasına halef olarak tahta çıktı. O, iyi, merhametli ve Hristiyanlara karşı hüsnüniyetle hareket eden bir idareci oldu. Hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu.” şeklindeki sözleriyle başlamıştır¹⁰⁶⁴. Aynı müellif, sultanın 1086 yılındaki Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye seferinden söz ederken, Bizans memleketlerini zapt etmek üzere ordusuyla batıya doğru yöneldiğinde yüreğinin Hristiyanlara karşı şefkat ve merhametle dolu olduğunu, geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözüyle baktığını, böylece hiçbir muharebeye girişmeksizin birçok eyalet ve şehrin Selçuklu yönetimine geçtiğini belirtmiştir¹⁰⁶⁵. “Herkesin babası” ve “bütün insanlara karşı merhametli” Melikşah'ın hüküm sürdüğü devirde onun hâkimiyet anlayışı bütün tebaasına öyle tesir etmiştir ki, ölümü, Türk ve Müslüman âleminde olduğu kadar Hristiyan âleminde de büyük bir matem havası estirmiştir¹⁰⁶⁶. Diğer bir Ermeni müellif Anili Samuel de Sultan

¹⁰⁶² Mu'izzî, 1362/1983, 80.

¹⁰⁶³ Mu'izzî, 1362/1983, 503.

¹⁰⁶⁴ Urfalı Mateos, 2000, 146.

¹⁰⁶⁵ Urfalı Mateos, 2000, 171.

¹⁰⁶⁶ Urfalı Mateos, 2000, 178.

Melikşah'ın, düşmanlarının gönlünü kazandığını, insanların en adili, akıllısı ve kudretlisi olup, emniyetli bir idare kurduğunu, şefkati ve fikirleri ile kendisini herkese sevdirdiğini, Hristiyanlara ve bütün insanlara çok alicenap davrandığını söylemiş ve “Milletimizi o kadar seviyordu ki dua ve takdislerimizi talep ediyordu.” cümlesini ilave etmiştir¹⁰⁶⁷. Ermeni Vardan ise Sultan Melikşah'ın bilhassa Ermeni tebaaya karşı merhametli ve iyi düşünen bir hükümdar olduğunu söylemiştir¹⁰⁶⁸. Sultan Melikşah kudret, azamet ve adalet timsali olarak, Türk-İslam dünyasında Türk hükümdarları için örnek bir hükümdar addedilmiştir¹⁰⁶⁹.

Kaynaklarda Büyük Selçuklu sultanları arasında adalet vasfının daha az öne çıkarılmasına rağmen, Sultan Berkyaruk da adaletli, yumuşak huylu ve merhametli bir hükümdar olarak gösterilmiştir¹⁰⁷⁰. Şair Mu'izzî, zulüm ve talan dolayısıyla Horasan'da virane halini alan her şehrin, sultanın adaleti ve rahmetiyle âbâd olduğunu söyleyerek, Berkyaruk'un adaletini över¹⁰⁷¹. Aynı şair, Berkyaruk'tan, Tuğrul Bey gibi seferde kıvançlı, Çağrı Bey gibi hünerde mülkperver, Alp Arslan gibi düşmana karşı başarılı, Melikşah gibi cihana adalet yayan olarak bahsetmiştir¹⁰⁷².

Sultan Berkyaruk'un vefatından sonra Büyük Selçuklu sultanı olan Muhammed Tapar, İslâm vekâyinâmelerinde umumiyetle din ve diyanetle süslü, kâmil bir adalet ve iffetle sıfatlanmış bir hükümdar olarak zikredilmiştir¹⁰⁷³. Muhammed Tapar adil¹⁰⁷⁴; Allah'tan korkan, âlimleri seven¹⁰⁷⁵; halka ve saltanata ait işlerde gidişatı iyi¹⁰⁷⁶; merhametli, yumuşak huylu, halka iyilik yapan, insafli olduğu açıkça görülen, ahlâkı güzel ve zulmü az olan, cesur, hayırsever¹⁰⁷⁷; doğru fikirli, vaadine sadık ve ahdine sebatlı¹⁰⁷⁸; saltanata layık ve sâlih amel işleyen¹⁰⁷⁹ bir sultan imajına sahipti. *Câmi'ü't-Tevârih*'i yazan Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, onunla ilgili okunacak her kıssadan, başından sonuna kadar onun adalet, insaf ve

¹⁰⁶⁷ Turan, 2014b, 361-362.

¹⁰⁶⁸ Vardan, 1937, 180.

¹⁰⁶⁹ Turan, 2014b, 213.

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 205; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 67 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 155.

¹⁰⁷¹ Mu'izzî, 1362/1983, 171.

¹⁰⁷² Mu'izzî, 1362/1983, 328.

¹⁰⁷³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 153 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 148; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 67 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 155; Yahya b. Abdü'l-Latîf el-Hüseynî el-Kazvîni, 1315/1936, 107-108; Mîrhând, 2015, 167.

¹⁰⁷⁴ Zahîrî'd-Dîn Nîşâbüri, 2018, 109; Devletşah, 2011, 128.

¹⁰⁷⁵ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 75 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 164.

¹⁰⁷⁶ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 195.

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 226; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 418; İbn Kesîr, 1995, XII, 344.

¹⁰⁷⁸ Zahîrî'd-Dîn Nîşâbüri, 2018, 105.

¹⁰⁷⁹ Sadrî'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 57.

doğruluğuna hükmedileceğini söyler¹⁰⁸⁰. Diğer Büyük Selçuklu sultanlarına olduğu gibi, İslâm vekâyinâmeleri haricinde, gerek Selçuklu devri şairleri ve gerekse gayrimüslim vekâyinâmeleri de Muhammed Tapar'ı adaletinden dolayı methetmişlerdir. Şair Mu'izzî, insanların söz ve eylemlerini kaydeden melekler olan Kirâmen Kâtibîn'in, Sultan Muhammed Tapar'ın dindarlığına ve adaletine her gün övgüde bulunduklarını söyler. Aynı şair devamındaki beyitlerinde, sultanın cihana adalet ve siyaset yaydıkça, saltanatın temelini ve devletin kutbunun payidar ve sağlam kalacağını; böylece âlemin rüyada, mahlûkatın hoş bir uykuda olduğunu, böyle bir adalet ve siyasete ancak övgüler layık olduğunu beyan etmiştir¹⁰⁸¹. Öte taraftan, Süryani patriği Mihael de kaleme aldığı vekâyinâmesinde, güzelliği, adaleti ve parlak zaferleriyle methedildiğini belirttiği Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatı zamanında onun tâbiyeti altında bulunan memleketlerde devamlı bir huzur ve sükûnun hüküm sürdüğünü ifade etmiştir¹⁰⁸².

İslâmî kaynaklara göre; Büyük Selçukluların son sultanı Sencer, Selçuklu hanedanının en fazıllarından ve adillerinden olup hepsinin akıllısı ve olgunu idi¹⁰⁸³. Adalet, hakkaniyet ve Allah korkusuna ve iffete sahipti¹⁰⁸⁴. Öyle ki, adalet ve hakkaniyet nurları onun alnında parlardı¹⁰⁸⁵. O, adalet yolunda yürür¹⁰⁸⁶, vilayet bağışlar ve adalet tevzi ederdi¹⁰⁸⁷; fukara dostu ve melek huylu bir hükümdardı¹⁰⁸⁸. Fars şairleri hakkındaki tezkiresiyle meşhur olan Türk asıllı müellif Devletşâh-i Semerkandî, Sultan Sencer'in iyi hasletlerinden ve adaletinden söz ettikten sonra böyle bir hükümdarın hayırla yâd olduğunu ve ilelebet de hayırla yâd edileceğini söylemiştir¹⁰⁸⁹. Fars edebiyatında şairlerin, şiirlerinde adaletini en çok ön plana çıkardığı Büyük Selçuklu sultanından biri Melikşah ise diğeri de Sencer'dir. Şairler kasidelerinde Sultan Sencer'i husrev-i âdil¹⁰⁹⁰, pâdişâh-i dâdger¹⁰⁹¹, pâdişâh-i âdil¹⁰⁹², Sencer-i âdil¹⁰⁹³ gibi lakaplarla lakaplandırmışlardır. Sencer hükümdar olunca onun hizmetine giren ve Sencer'in sarayında melikü'ş-şuarâlığa yükselen

¹⁰⁸⁰ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 68 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 156.

¹⁰⁸¹ Mu'izzî, 1362/1983, 532.

¹⁰⁸² Süryani Mihael, 1944, 89.

¹⁰⁸³ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 235.

¹⁰⁸⁴ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 168 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 164.

¹⁰⁸⁵ Mîrhând, 2015, 197.

¹⁰⁸⁶ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, 87.

¹⁰⁸⁷ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 169 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 165.

¹⁰⁸⁸ Devletşah, 2011, 111.

¹⁰⁸⁹ Devletşah, 2011, 111.

¹⁰⁹⁰ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 196.

¹⁰⁹¹ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 370.

¹⁰⁹² Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 81.

¹⁰⁹³ Seyyid Hasan-i Gaznevî, 1328/1949, 28.

Mu'izzî, sultanı öven çok sayıda kaside söylemiştir. O, Tuğrul ve Çağrı Beylerden başlamak üzere cihanda huzur ve emniyeti sağlamak üzere şöhretli ve adil Selçuklu soyundan sıranın Sencer'e geldiğini ifade eder¹⁰⁹⁴. Aynı şair bir şiirinde de Sultan Sencer'in, babası ve dedesi gibi adaleti emredip, siyaseti yaydığını ve dini yücelttiğini söylemiştir¹⁰⁹⁵. Mu'izzî, Sultan Sencer'in ülkesinin genişliğine de atfen sultanın adaletini sık sık övmüştür. Nitekim bir beytinde sultanın adaletinin Bulgar'dan Aden'e kadar yayıldığını¹⁰⁹⁶; başka bir beytinde de saltanatının Kayrevan şehrinden Maçın sınırına kadar olduğunu ve adaletinin batıdan doğuya kadar uzandığını kaydetmiştir¹⁰⁹⁷. Şairin nazarında Sultan Sencer, kılıçla ve adaletle Hint, Turan, Horasan, Hicaz, Irak-i Arap ve Irak-i Acem'i almış bir hükümdardır¹⁰⁹⁸. Yalnız Mu'izzî değil, Sencer döneminin diğer meşhur şairleri de sultanı adaletiyle methetmişlerdir. Şöyle ki onun adaletiyle cihanı donattığından¹⁰⁹⁹, adalet isteyenlerin (dâdhâhân) yardımcısı olduğundan¹¹⁰⁰, adaletinden âlemin huzurlu ve güvenli olduğundan¹¹⁰¹, cihan halkının onun adaletinin gölgesinde (der sâye-yi adleş) huzur içinde yaşadığından¹¹⁰² bahsetmişlerdir.

Şairlerin Sultan Sencer hakkında söylediği methiyelerden bazı misaller şöyle verilebilir:

Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî:

“Senin adaletin sayesinde doğan keklikle aynı yuvada uyudu,

Senin emniyetin sayesinde aslan ceylanla aynı çayırda bulundu¹¹⁰³.”

“Dişi ceylan senin âlemperver adaletinin yardımıyla,

Çayırda başını erkek aslanın karnının üzerine koyar¹¹⁰⁴.”

¹⁰⁹⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 151.

¹⁰⁹⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 147, 642.

¹⁰⁹⁶ Mu'izzî, 1362/1983, 455.

¹⁰⁹⁷ Mu'izzî, 1362/1983, 199.

¹⁰⁹⁸ Mu'izzî, 1362/1983, 390.

¹⁰⁹⁹ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 279.

¹¹⁰⁰ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 405.

¹¹⁰¹ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 196.

¹¹⁰² Seyyid Hasan-i Gaznevî, 1328/1949, 63.

¹¹⁰³ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 210.

¹¹⁰⁴ Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî, 1339/1960, 214.

Edîb Sâbir-i Tirmizî:

“Din ve dünya arasında hâkimlik (dâverî) ortadan kaldırılmıştı,

Onu bu ikisi arasında hâkim (dâver) yaptıkları zaman.

Onun devletinin sığınağında ve onun adaletinin güvencesinde,

Ceylanlar aslanlarla aynı yerde beslenirler.

Onun adaletini ve insafını (adl û insâf) doğunun ve batının etrafında dolaştırırlar,

Ebucehil karpuzunu ve cihanın zehrini şeker ve panzehir ederler¹¹⁰⁵.”

Mu’izzî:

“Melik Sencer bugün saltanat tahtında,

Enûşîrvân’dan daha adildir.

Onun adaleti her zaman verdi halka,

Zamanenin zulmü karşısında güven¹¹⁰⁶.”

Öte yandan, mutad olduğu üzere, dönem yazar ve şairleri, felekten ve zamandan şikâyet ettikleri satırlarda, sultanların adaletsizliklerinden ötürü de memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Selçuklu devri İslâm düşünürü el-Gazzâlî, kendi zamanındaki hükümdarın tam bir politika ve otoriteye sahip olmadığından bahisle; adaletin, huzurun, emniyetin ve iç barışın ancak Hz. Ömer’in yaptığı muameleyle sağlanabileceğini düşünmüştür¹¹⁰⁷. O, başka bir eserinde, sultanları zalim ve fasık olarak gördüğünü bildirmiştir¹¹⁰⁸. Öte yandan, el-Gazzâlî, Sencer’e gönderdiği bir mektubunda sultana, Hz. Peygamber’in, adil bir sultanın bir gün adaletle hükmetmesinin, yüz yıllık ibadetten daha hayırlı olacağına dair hadisini hatırlattıktan sonra, bugünlerde artık bir saatlik adaletin bile yüz yıllık ibadete eş değer olduğunu söylemiştir¹¹⁰⁹. A. K. S. Lambton, bu ifadelerin aslında devletin adaleti sağlamadaki başarısızlığını yansıtır olabileceğini öne sürmüştür¹¹¹⁰. Meşhur İngiliz şarkiyatçısı, yine aynı makalesinde, sultanların adalet vasıflarına dair düzenlenen

¹¹⁰⁵ Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 95.

¹¹⁰⁶ Mu’izzî, 1362/1983, 334.

¹¹⁰⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 145.

¹¹⁰⁸ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, II, 412.

¹¹⁰⁹ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 14.

¹¹¹⁰ Lambton, 1988a, 39.

övgülerin belki de hayalî bir altın çağa dönme çağrısından çok daha derin manalar ifade ettiğini, zaten bir ideali işaret etmenin, sultanların keyfî eylem ve adaletsizlikleri karşısında, çoğunlukla övgü şair ve yazarlarının yapabilecekleri tek şey olduğunu belirtmiştir¹¹¹¹. el-Gazzâlî gibi, diğer meşhur bir İslâm düşünürü İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî de kendi zamanında yöneticilerden gelen zulmün ve aşırılığın yayıldığından dert yanmaktadır¹¹¹². Mutasavvıf şairlerden Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, içinde bulunduğu devirde sultan adaleti beklenmemesini¹¹¹³; Ahmed Yesevî ise halkta cömertliğin, dervişlerin duasının kabulünün, zamanın hükümdarları ve vezirlerinde de adaletin ortadan kalktığını söyler¹¹¹⁴. Nâsır-i Hüsrev, züht ve adaletin adının dahi anılmadığı, buna karşın cahillik ve akılsızlığın makbul olduğu şeklinde nitelediği kendi devrinin idarecilerini tenkit etmiştir¹¹¹⁵. Şaire göre, herkesin dileği adaletti ve adil kimse o kadar az idi ki kime adil denilse, o çok mutlu olurdu¹¹¹⁶. Nizâmî-yi Gencevî de kendi devrinde adaletin adeta yeryüzünden kalkmış olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki, adalet sanki simurg kuşunun kanatları arasında vatan tutmuştur. Ona göre; hal böyle olunca, yeryüzünde neşeden bir eser, utanma denilen bir şey kalmamıştır¹¹¹⁷. Benzer bir teşbihi Seyf-i Fergânî de kullanmıştır. O, zulmün kırlangıç gibi her evde yuva yaptığını, adaletin ise simurg gibi halkın gözüne görünmediğini beyan etmiştir¹¹¹⁸.

¹¹¹¹ Lambton, 1988a, 30.

¹¹¹² İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî. (2016). *el-Gıyâsi, Gıyasü'l-Ümem fî İltiyâsi'z-Zulem (İslâm'da Başkanlık Sistemi)*. (çev. A. Ünalın). İstanbul: Mevsimler Kitap, 32.

¹¹¹³ Ebû Saîd Ebû'l-Hayr. (2013). *Rubailer*. (çev. M. Kanar). İstanbul: Şule Yayınları, 23.

¹¹¹⁴ Ahmed Yesevî. (2015). *Dîvân-i Hikmet*. (haz. H. Bice). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 212.

¹¹¹⁵ Nâsır-i Hüsrev. (1357/1978). *Dîvân*. (nşr. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkik). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i McGill û Dânişgâh-i Tehrân, 78.

¹¹¹⁶ Mehdiye Beyâtî Niyâ, Hamîd Samsâm, Habîb Cedîdü'l-İslâmî. (1395/2016). "Mutâle'e-yi Kâzî û Kazâvet der Âsâr-i Nâsır-i Husrev". *Konfirâns-i Cihânî-yi Mudîriyyet, İktisâd-i Hesâbdârî, Ulûm-i İnsânî der Âğâz-i Hezâre-yi Sevvom*, 8.

¹¹¹⁷ Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 60 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2014, 83.

¹¹¹⁸ Seyf-i Fergânî, 1364/1985, 144.

4. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE VEZİRİN YARGISAL-CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUKLARI

Vezir kelimesinin ve vezirlik müessesesinin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler ve tartışmalar, kelimenin Arapça ya da Farsça menşeli olabileceği, müessesenin de eski Arap ya da İran geleneğine ve devlet teşkilâtına dayandığıyla alakalıdır¹¹¹⁹. Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle maruf Selçuklu devri Şâfiî fakihî Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, vezirliğin mahiyeti, esasları, vezirlerin görev ve sorumlulukları, yetkileri, vezirlik için gerekli sıfatlar hakkında prensipler ortaya koymuştur¹¹²⁰. Buna göre, vezirlik başlıca iki çeşittir: Vezâret-i tefvîz (tam yetkili vezirlik) ve vezâret-i tenfiz (yürütme - görevleri yerine getirme- vezirliği). İlk çeşit vezirlik, tam yetki ile donatılmış, devlet işlerinin idaresinde kendi görüş, fikir ve içtihadına göre müstakil ve serbestçe hareket edebilen bir vezirin işgal ettiği makama delalet eder. İkinci çeşit vezirlik ise yalnız kendisine tevdi edilen vazifeleri icra eden, bunu yaparken emredici kuvvetin görüş ve iradesi sınırları dâhilinde hareket etmekle mükellef olan bir vezir tarafından işgal edilen makamdır. Selçuklularda vezirler, vezâret-i tefvîzi haiz bulunuyorlardı¹¹²¹.

Selçuklularda vezirlik kurumu Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli tesiri altında teşkil edilmiştir. Vezir; sivil ve askerî bütün devlet erkânının ve memurlarının başıydı ve sultanın mutlak vekili sıfatını haizdi. Büyük Selçuklularda vezirler kalem ehlinde olup, ekseriya İranlılardan seçilir, doğrudan sultan tarafından tayin edilir, ancak sultana karşı sorumlu olurdu. Muntazam bir hükûmet teşkilâtına sahip olan Büyük Selçuklularda en büyük müessese, başında vezirin bulunduğu dîvân-i a'lâ idi. Bu büyük dîvân, devlet teşkilâtının her sahasını kapsamakta olup, devletin bütün işlerini sevk ve idare ederdi. Dîvân-i a'lâ dört dîvândan müteşekkildi: Dîvân-i inşâ ve't-tuğrâ, dîvân-i istifâ-yi memâlik, dîvân-i işrâf-i memâlik, dîvân-i arz¹¹²². Her bir dîvânın sâhib denilen bir başkanı vardı ve devletin farklı

¹¹¹⁹ Ayaz, F. Y. (2013). “Vezir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIII, 79-80; Zaman, M. Q. (1986). “Wazir”. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. XI, Leiden: E. J. Brill, 185; Abdü'l-Azîz ed-Dûrî. (2019). *İslam Kurumları Tarihi*. (çev. K. Koç). İstanbul: Albaraka Yayınları, 212-228.

¹¹²⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2014). *Edebü'l-Vezîr (Bilge Yöneticinin Elkitabı)*. (çev. İ. Barca). İstanbul: Klasik Yayınları; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 63-77.

¹¹²¹ Köprülü, 2012, 55-56.

¹¹²² Lambton, 1968, V, 257. Selçuklularda dîvân teşkilâtına dair müstakil bir araştırma için bkz. Merçil, 2015, 60-83.

işleri, büyük dîvâna bağlı olduğu halde, bu muhtelif müesseseler tarafından idare ediliyordu. Devlet teşkilâtını oluşturan her bir dîvânın idarî bir hiyerarşisi vardı ve vezir de bürokrasinin başı olarak devletin –tabîi sultandan sonra- en önemli idarecisi konumundaydı. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, iyi bir devrin alametlerini sıralarken, iyi bir vezirin (vezir-i nîk) iş başında olmasını, iyi bir sultanın zuhur etmesinden sonra ikinci sırada zikretmiştir¹¹²³. Nizâmü'l-Mülk'e göre; hem sultanın hem ülkenin işlerinin iyiye veya kötüye gitmesi vezire bağlıdır. Vezir iyi ve aydın olursa, ülke mamurlaşır; asker ile halk huzurlu ve rahat, sultanın da gönlü ferah olurdu. Ancak vezir kötü niyetli olursa, ülkede telafisi zor bozukluklar baş gösterir; sultan da mustarip durumda yaşardı¹¹²⁴. Büyük Selçuklular devrinde vezir; bütün idarî, askerî, malî, siyasî, dinî meselelerde büyük bir salâhiyetle hareket ederdi¹¹²⁵.

4.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları

Vezir, devlet işlerinin idaresinde her alanda geniş salâhiyeti haiz olmasının yanında, aynı derecede geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haizdi. Selçuklu veziri, kadı'l-kudat ve kadı başta olmak üzere yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip devlet memurlarını tayin ve azledebilirdi. Öte yandan, mezâlim dîvânı teşkil eder, gerek dîvânda ve gerekse mezâlim dışında şikâyetleri dinler, davalara bakar, ölüm dâhil ceza hükümleri verir, suç takibâtı yapar, hükümlerini icra etmek üzere memurlar görevlendirir, hükümleri bazen bizzat infaz ederdi. Ayrıca af yetkisi kapsamında suçları bağışlar, cezaları kaldırır.

4.1.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Devlet Memurlarının Tayini ve Azli

Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, Büyük Selçuklu vezirlerinin de dâhil olduğu tefvîz vezirliği makamını işgal eden vezirin görev ve salâhiyetleri arasında bizzat kendisinin hüküm verebileceği gibi, yargı işlerini yürütmeleri üzere kadılar da tayin edebileceğini zikreder¹¹²⁶. Nitekim Büyük Selçuklular zamanında zaten dinî müesseselerin genel idaresi ve denetimi yetkisini haiz bulunan vezire bazen sultan tarafından kadıların tayini ve azli yetkisi de

¹¹²³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 193 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 271.

¹¹²⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 23-24 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 82.

¹¹²⁵ Büyük Selçuklularda vezirlik için başlıca bkz. Klausner, 2019; Abbâs İkbâl Âştiyânî. (1338/1959). *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî*. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân; Taneri, 1967, 75-186; Muhammed Musfir Zehrânî. (1393/2014). *Nizâm-i Vezâret der Devlet-i Abbâsiyân -Asr-i Âl-i Büye û Selcûkiyân-*. (çev. Settâr Üdî). Tahran: İntişârât-i İlmî û Ferhengî; Hançabây, H. İ. (2017). *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları.

¹¹²⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 68.

devrediliyordu¹¹²⁷. 1056 senesinde Kadı'l-Kudat İbn Mâkûlâ'nın vefatı üzerine Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, bu makama Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin getirilmesi hususunda telkinde bulunmuş, nihayet bu tayin Selçuklu vezirinin arzusu doğrultusunda gerçekleşmiştir¹¹²⁸. Büyük Selçukluların Abbâsi halifeliği üzerindeki hâkimiyetinin daha henüz tesis edilme safhasına tekabül eden bir dönemde dahi Selçuklu vezirinin halifelik merkezinde böyle mühim bir mevkii işgal edecek kimsenin tayininde doğrudan rol oynaması dikkat çekicidir. Halifelik veziri de Bağdat kadı'l-kudatının tayinine müdahil oluyordu. Amîdü'l-Mülk'ün isteği üzerine tayin edilen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin Aralık/Ocak 1085/1086'da vefatı üzerine bu kez Abbâsî veziri Ebû Şucâ Rûzrâverî, Halife Muktedî'ye, Muhammed b. el-Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'yi kadı'l-kudat olarak atamasını işaret etmiş ve bu tayin gerçekleşmiştir¹¹²⁹. Halifelik vezirleri yalnız Selçuklular zamanında kadı'l-kudat tayininde değil, bu zamandan önce de Bağdat ve başka yerlere kadı tayin edilmesinde rol oynamıştır¹¹³⁰. İbnü'l-Adîm, bir kadı-yi leşkerden naklen, Nizâmü'l-Mülk'ün Şâfiî taraftarı olduğunu, Hanefîleri, kadılıkla ilgilerinin azalmasını ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, Şâfiîleri ise, fıkıhla uğraşarak fakih yetiştirip çoğalmalarını sağlamak maksadıyla medreselere atadığını kaydetmek suretiyle, vezirin kadıları tayin yetkisine değinmiştir¹¹³¹. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Kadı Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simnânî'yi Rahbe, Rakka, Harran, Suruç, Haleb ve buralara bağlı yerlere kadı olarak atamış ve kendisine maaş bağlayarak ihsanlarda bulunmuştur¹¹³². Nizâmü'l-Mülk, Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Hanefî âlim Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid'i (ö. 1089) mezhep taassubu yüzünden azletmişti¹¹³³. Yine Nizâmü'l-Mülk, Serahs kadılığı vazifesini tevdi ettiği şahsı, görevdeki tutumunu beğenmediğinden dolayı, yerine başka bir kadıyı atayarak azletmişti. Azledilen bu kadı, büyüklerden birisinin, araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, kendisine yazılan tavassut mektubunun arkasına şunları yazmıştır: “Biz, kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik. Fakat o, bu görevi pek umursamadı ve iyi bir biçimde yerine getirmede gevşeklik gösterdi. Böylece, Allah katında kusur işlemekten çekinmemiş oldu. O, kendisinin bu makamda ebedî

¹¹²⁷ Lambton, 1988b, 70.

¹¹²⁸ Bundârî, 1999, 8.

¹¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 27.

¹¹³⁰ Hañçabay, 2017, 361-362.

¹¹³¹ İbnü'l-Adîm, 1989, 54.

¹¹³² İbnü'l-Adîm, 1989, 58.

¹¹³³ Zehebî. (1417/1996). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. (nşr. Şuayb el-Arnaût). Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, c. XIX, 8.

değil, geçici bulunduğunu bilmiyor muydu?¹¹³⁴ Görüldüğü üzere, vezir, kadı'l-kudatın ve kadının seçiminde, tayininde ve azlinde söz sahibi olmasının yanında, sâhibü'ş-şurta, şahne ve muhtesib gibi yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip diğer devlet memurlarını tayin ve azletme yetkisine de sahipti¹¹³⁵.

4.1.2. Şikâyetlerle İlgilenmek, Davalara Bakmak, Hükümler Vermek

4.1.2.1. Dîvân-i mezâlimde

el-Mâverîdî'ye göre, tefvîzî vezir, mezâlim mahkemesine başkanlık eder, halkın şikâyetlerini dinler, yargılama yapar, hükümler verirdi. Yine el-Mâverîdî, tefvîz vezirliğini ifa eden vezirin, mezâlim mahkemesine başkanlık edebilecek şartları taşıması gerektiğini, bu arada şer'î hükümleri bilmesi lazım geldiğini ifade etmiştir¹¹³⁶. Tefvîzî vezirliğini haiz bulunan Selçuklu veziri de merasimlerde, yabancı hükümdarlar ve vassallarla münasebetlerde olduğu gibi, mezâlim dîvânında da Selçuklu sultanının mutlak vekiliydi¹¹³⁷.

Büyük Selçukluların meşhur veziri Nizâmü'l-Mülk, bir vezirin mazlumların şikâyetlerini dinlemekle ve adalet tevzi etmekle mükellef olduğu inancındaydı. Nitekim o, oğlu Fahrü'l-Mülk'e hitaben olan bir nasihatnâme, "Dîvânda hilm ve vakar (hilm û vekâr) sahibi ol! İnsanların sözlerinin künhüne vâkıf ol! Çaresizlere (dermâdegân) yardım et! Onların gönül rahatlığı içerisinde olmasını temin et! Sarayının kapısını (der-i serây-i hîş) askerlere ve halka (leşkeryân û reâyâ) açık tut ki onlar arzu ve isteklerini (sohen û hâcet) her zaman sana ulaştırabilsinler!" şeklinde kaleme almıştır¹¹³⁸. Muhtemelen bu mektubun başka bir versiyonunda da vezirin, oğluna, haftada bir gününü zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemeye tahsis etmesi, o gün başka bir işle meşgul olmaması, bunu yaparken gayet temkinli hareket etmesi tavsiyesi yer almıştır¹¹³⁹.

Selçuklu devri şairlerinin vezirler hakkında söylediği şiirlerde, vezirlerin mezâlim dîvânı teşkil edip hükümler verdiğine dair ipuçlarına rastlamak mümkündür. Şair Mu'izzî, Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e hitaben söylediği bir kasidede, selam ve hal hatır sorma

¹¹³⁴ İbnü'l-Adîm, 1989, 49.

¹¹³⁵ Klausner, 2019, 67-68.

¹¹³⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverîdî, 2015, 68.

¹¹³⁷ Klausner, 2019, 67; Lambton, 1968, V, 227, 248; Horst, 1964, 26; Köymen, 2018c, I, 644; Kurpalidis, 2011, 84.

¹¹³⁸ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 24-25.

¹¹³⁹ Taneri, 1967, 121-122.

vaktinde lütfu, bağış vaktinde keremi, içki içme ve ziyafet gününde neşesi, adalet vaktinde (hengâm-i adl) ve mezâlim gününde (rûz-i mezâlim) ise görüş ve hükmünden (nezer) dolayı Selçuklu ve İslâm ülkelerinde, hatta cihanın doğusunda ve batısında hiçbir mevkide onun gibi bir vezir olmadığını ifade etmiştir¹¹⁴⁰. Aynı şairin Vezir Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali el-Kummî'nın vezirliğini kutlamak amacıyla söylediği bir kasidesinde de vezirin kabul gününde (rûz-i bâr), mazlumların onun yüzüne bakınca, mezâlim bağında (bâğ-i mezâlim) adalet ağacının meyve verdiği veciz bir şekilde ifade edilmiştir¹¹⁴¹. Sultan Sencer devrinin diğer bir meşhur şairi Enverî de vezirin kabul merasimi tertip edip, mezâlim mahkemesi teşkil ettiğinden söz etmiştir. Nitekim mezkûr şair, vezirin bezm günü lütuf yaptığı, kabul günü (rûz-i bâr) ise cezalandırdığını (siyâset) söyler¹¹⁴². Bir vezir methiyesinde de mezâlim mahkemesinde düşmanların, hayli korktuklarından dolayı sırlarını, kan ter içinde bir vaziyette, tek tek ifşa ettiklerinden bahsetmiştir¹¹⁴³. Nizâmü'l-Mülk'ün bir gün bir mecliste, ömrünün seferlerin meşakkatine tahammül ve huzuruna getirilen suçlularla geçtiğini söylediği nakledilir¹¹⁴⁴. Nizâmü'l-Mülk, dîvân-i mezâlîme başkanlık ediyor, hükümlerini şeriata uygun veriyordu; vezirinin adaletinin ve verdiği hükümlerin doğruluğu halk tarafından tartışılmazdı¹¹⁴⁵. Bir adalet isteme âdeti ve şikâyeti bildirme tarzı olarak dilekçe arzı, yalnız sultanın değil, vezirin teşkil ettiği dîvân-i mezâlîmde de uygulanıyordu. Selçukluların tarih sahnesine çıkışını idrak eden Gazneliler döneminin ünlü şairi Menûçehrî-yi Dâmgânî, vezirin faaliyet ve meşguliyetini şunlar bilir: Hazine ihسان etmek, mücevher saçmak, şarap içmek, hoş nağme dinlemek, kabul merasimi tertip etmek (bâr dâden), dilekçe almak (kısse sitânden), ferman isdar etmek, tedbir almak¹¹⁴⁶.

Büyük Selçuklu vezirleri dîvân-i mezâlîmde ölüm dâhil ceza hükümleri veriyordu. Mesela Vezir Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî'nin, siyasî rakibi Müstevfî İzzü'd-Dîn İsfahânî'yi daha ortadan kaldırmadan önce, müstevfinin mürit olarak tâbi olduğu meşhur mutasavvıf ve âlim Aynü'l-Kudat el-Hemedânî'nin katli kararını mezâlîm dîvânında verdiği anlaşılıyor¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁰ Mu'izzî, 1362/1983, 438.

¹¹⁴¹ Mu'izzî, 1362/1983, 294.

¹¹⁴² Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 509.

¹¹⁴³ Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 211, 220.

¹¹⁴⁴ Mîrhând, 2015, 144.

¹¹⁴⁵ Akyüz, 2002, V, 213.

¹¹⁴⁶ Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celiliyân, Ali Nûrî, 1396/2017, 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016, 72.

¹¹⁴⁷ Hândmîr, 2535/1977, 205; Lange, 2008, 41 not 87.

Bağdat'ta halifenin veziri de mezâlim mahkemesine başkanlık ederdi. Mesela kaynaklarda sık sık adaleti, hilmi ve affıyla anılan Abbâsî veziri Ebû Şucâ Zahîrî'd-Devle Muhammed b. el-Hüseyin er-Rûzrâverî her gün öğle namazını kıldıktan sonra yatsı namazına kadar mezâlim mahkemesi düzenlerdi¹¹⁴⁸. Zaten Abbâsilerde mahkeme teşkili ve yargılama ameliyesi bizzat halifeden ziyade, halife tarafından yetki devri yapılan vezir tarafından yerine getirilirdi¹¹⁴⁹.

4.1.2.2. Dîvân-i mezâlim dışında

Vezirler mezâlim dîvânı dışında da şikâyetlerle ilgileniyorlardı. Müştekiilerin vezirin bulunduğu saraya gelip şikâyetlerini arz edebilme yolunun açık olduğu anlaşılmakla beraber, onlar, vezire doğrudan ya da hâcibleri vasıtasıyla dolaylı olarak bir dilekçe de iletebiliyorlardı. Sâlih bir derviş bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetkârlarından birine, vezire ulaştırması için bir dilekçe (rik'a) vermişti¹¹⁵⁰. Hatta Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü dahi bir mazlum kisvesiyle kendisine yaklaşıp bir dilekçe (rik'a) uzatan bir Bâtînî'nin, vezirin dilekçeyi okumakla meşgul olduğu bir andaki hançer darbesiyle gerçekleşmişti¹¹⁵¹. Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk de babasıyla aynı akıbet maruz kalmıştır. Nitekim o da şikâyetçi kılığındaki bir Bâtînî suikastçinin kendisine uzattığı dilekçeyi okuduğu sırada hançerlenerek öldürülmüştü¹¹⁵². Kaynaklar bir gün fakir ve güçsüz bir kadının, Nizâmü'l-Mülk'e iletmesi için bir hâcibine bir dilekçe verdiği, hâcibin o dilekçeyi aldığı halde vezire ulaştırmadığı, Nizâmü'l-Mülk'ün durumdan haberdar olunca hâcibi azarlayıp, görevinden uzaklaştırdığına dair bir hikâyeyi çeşitli vesilelerle nakletmişlerdir¹¹⁵³. Mektup göndermek suretiyle de vezire bir şikâyeti iletmek mümkündü. Mesela 1077/1078'de Şâfiî fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e, Hanbelîlerden şikâyetini ihtiva eden bir mektup göndermişti¹¹⁵⁴. Bir adalet isteme âdeti olmak üzere yol üstünde bekleyerek de Selçuklu vezirine içinde bulunulan istenmeyen durumun arzı mümkündü. Nitekim bir gün güç ve takattan yoksun ihtiyar bir kadın, Nizâmü'l-Mülk ile görüşmek isteğiyle vezirin yolu üstünde ayakta beklemiş, bunu gören vezir de derhal kadının yanına giderek onunla görüşmüştü¹¹⁵⁵.

¹¹⁴⁸ İbnü't-Tıktakâ, 2016, 211.

¹¹⁴⁹ Amedroz, 1911, 656.

¹¹⁵⁰ Hândmîr, 2535/1977, 164; İbnü'l-Adîm, 1989, 46.

¹¹⁵¹ Hândmîr, 2535/1977, 166.

¹¹⁵² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 336; İbn Kesîr, 1995, XII, 323.

¹¹⁵³ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 124-125; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 83; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 190.

¹¹⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 223.

¹¹⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 190.

Bir adalet tevzii biçimi olarak kaynaklarda zikredilen adalet bayrağı dikmek kalıplaşmış ifadesi vezirler için de kullanılmıştır. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ün adalet ve insaf bayraklarını (elviye-yi adl û insâf) dikip yükseltmede, zulüm ve taşkınlığı (zulm û tугyân) ortadan kaldırmada çok gayret sarf ettiği ifade edilmiştir¹¹⁵⁶. Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr el-Kündürî'nin de güç ve itibar sahibi olduğu günlerde adalet ve insaf bayraklarını (a'lâm-i adl û insâf) yükselttiğinden bahsedilir¹¹⁵⁷. Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd el-Kaşî de adalet ve insaf bayraklarını (a'lâm-i adl û insâf) yükseltmiş, zulüm ve haksızlık bayraklarını (râyât-i zulm û i'tisâf) indirmiştir¹¹⁵⁸.

Büyük Selçuklu vezirleri dîvân-i mezâlim dışında şikâyetlerle ilgilenmekle beraber, hükümler de veriyorlardı. Ahlak ve nasihat kitaplarında vezire, iyiliğe vereceği mükâfat kadar, kötülüğe vereceği cezanın da işlenen fiile denk olması¹¹⁵⁹, bir suç veya bir ihanet sabit olduğunda failine müsamaha ve anlayış göstermemesi, başkalarında cüret meydana gelmemesi için de suçlulara haksız yere arka çıkılmasına ve şefaate edilmesine müsaade etmemesi¹¹⁶⁰ tavsiye edilmiştir. Kaynaklara vezirlerin daha ziyade askerî-siyasî mahiyeti haiz olmak suretiyle devlete, sultana ve kendi şahsına karşı işlenen suçların faillerine yönelik verdikleri hükümler yansımıştır. Bu arada vezirlerin yargısal-cezaî yetkilerini siyasî hasımlarını bertaraf etmek için kullandıklarının da vâki olduğu görülmektedir.

Vezir; üst düzey emîrleri, dîvân sâhiblerini ve Abbâsî halifesinin maiyetindeki eşhası da dâhil olmak üzere, tutuklama emri verebiliyordu. Sultan Sencer'in veziri Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım b. Hasan ed-Dergüzîni, dîvân oturumunda tartıştığı Müstevfi İzzü'd-Dîn İsfahânî'nin zincire vurulup hapsedilmesini (habs û kayd) emretmiştir. İzzü'd-Dîn hapiste vezire bir rubâi yazıp göndererek özür dilediyse de muvaffak olamamış ve hapiste hayatını kaybetmiştir¹¹⁶¹. Mezkûr vezir, suçlu olduğuna hükmettiği Azîzü'd-Dîn İsfahânî adındaki bir şahsın da Tıkrît kalesinde hapsedilmesini buyurmuş, daha sonra katli için şahneye emir vermişti¹¹⁶². Çeşitli devletlerde vezirlik yapan ünlü kişilerin, bu arada Selçuklu vezirlerinin de biyografilerini ihtiva eden bir eser kaleme alan Hândmîr, Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni'nin büyüklerin katli hususunda son derece cesur olduğunu; biraz horlanan ve hata yapan kimseyi

¹¹⁵⁶ Hândmîr, 2535/1977, 188.

¹¹⁵⁷ Hândmîr, 2535/1977, 149.

¹¹⁵⁸ Hândmîr, 2535/1977, 197.

¹¹⁵⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdi, 2014, 55.

¹¹⁶⁰ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 270-271 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 377-378.

¹¹⁶¹ Hândmîr, 2535/1977, 204.

¹¹⁶² Taneri, 1967, 122.

öldürmeye hayli hevesli olduğunu beyan etmiştir¹¹⁶³. Sultan Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a ilk girişinde kendisine eşlik eden Amîdü'l-Mülk Kündürî, Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile sultanın evlenmesi konusunda mühim bir rol oynamış, güçlük çıkaran halifeyi bu izdivaca ikna edebilmek için çeşitli yollara başvurarak onu baskı altına almıştır. Mesela halifenin yakın adamlarının gelirlerine el koymuş ve onları bağlayarak tevkif etmiştir¹¹⁶⁴. Yine Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'in hâss gulâmlarından birisinin Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlcâr'a sultanın kâtiblere kötü davrandığına dair bir mektup gönderdiğini tespit edince gulâmı tutuklatmıştır¹¹⁶⁵. Sultan Alp Arslan, Fars Şebânkâre emîri Fazlûye isyan ettiğinde, veziri Nizâmü'l-Mülk'ü bir askerî birliğin başında onun üzerine sevk etmişti. Bu cezalandırma seferi neticesinde âsi emîr yakalanmış, saçlarından tutulup sürülerek Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirilmiştir. Nizâmü'l-Mülk, Fazlûye'nin bir çadırda hapsedilmesini buyurmuş ve o mahalde bir yetkili ile bir grup asker bırakmıştır. Mahkûm emîr bir süre sonra vezir tarafından Sultan Alp Arslan'a teslim edilmiştir¹¹⁶⁶.

Vezir, gerekli gördüğünde âlimlere adlî takibat da açtırıyordu. Amîdü'l-Mülk Kündürî, Şâfiî âlimlerine tazyik uygulamış ve haklarında takibatta bulunmuştur. Bunun neticesi olarak da Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî gibi ünlü fakihler ülkeyi terke mecbur kalmışlardır¹¹⁶⁷. Diğer yandan, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdü'r-Rahîm'in Bağdat'a geldikten sonra taassup derecesindeki görüşleri 1076/1077'de hilafet merkezinde Eş'arîler ve Hanbelîler arasında fitneye sebep olmuştu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, etrafındakilerin de görüşünü aldıktan sonra onun Bağdat'tan çıkarılmasını emretmişti¹¹⁶⁸.

Vezir, vassal devlet hükümdarlarını o hanedanın içerisindeki birtakım siyasî çekişmelerin tarafı olarak tutukluyordu. Nizâmü'l-Mülk, Mervânî ülkesinden geçtiği bir zamanda, Âmid'e uğramış ve bura emîri Saîd'i gözaltına alıp bağlatmak suretiyle Hettah kalesinde hapsetmişti. Vezir Saîd'in mahkûmiyeti için emîrin kardeşi Nizâmü'd-Dîn'den bir

¹¹⁶³ Hândmîr, 2535/1977, 204.

¹¹⁶⁴ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 111 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 109; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 26 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 105-106; Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 86-87;

¹¹⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 120.

¹¹⁶⁶ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 84-86.

¹¹⁶⁷ Taneri, 1967, 122.

¹¹⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 190.

miktar para almıştı. Nizâmü'd-Dîn bir süre sonra Saîd'in halefi olarak Mervânîlerin başına geçecektir¹¹⁶⁹.

Geniş yargısal-cezaî yetkileri haiz olan Selçuklu vezirinin, hanedan mensuplarının mukadderatı üzerinde karar vermek yetkisine sahip olmamakla¹¹⁷⁰ birlikte, otorite boşluğu dönemlerinde sultan hanımları üzerinde birtakım tedbir ve tasarruf uygulayabildiği görülmektedir. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü izleyen günlerde, Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, sultanın eşi olan halifenin kızı Seyyide Hatun'dan sultana ait olan ve oldukça değerli mücevherleri geri istemiş, fakat Seyyide'nin bu mücevherlerin kendisinde olmadığını bildirmesi üzerine Amîdü'l-Mülk, onun iktâlarına el koymuştur¹¹⁷¹. Nizâmü'l-Mülk de Sultan Alp Arslan'ın ölümünü müteakip, sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un değerli mücevher, para ve mallarını müsadere etmişti. Bunun üzerine hatun, vezirle mücadele amacıyla eşi Erbasgan'ın yönetiminde hareket halinde bulunan Türkmenlere katılmaya karar vermiş, ancak Nizâmü'l-Mülk onun katli için Sultan Melikşah'tan icazet almış ve hatun öldürülmüştür¹¹⁷². Öte yandan, Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasında vuku bulan saltanat mücadeleleri esnasında, 1101 yılında vuku bir savaştan sonra mağlup olan Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk esir edilerek katledilmişti. Galip taraf olan Berkyaruk'un veziri Eazzü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Celîl b. Ali ed-Dihistânî de Müeyyidü'l-Mülk'ten artakalan malları ve mücevherleri, onları muhazafa eden Müeyyidü'l-Mülk'ün teyzesinin oğlu Muhammed eş-Şerâbî'ye türlü işkenceler ettirdikten sonra müsadere etmiştir¹¹⁷³. Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Hatîrî'l-Mülk Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin el-Meybudî de bazı kimseler tarafından vazifesinde kusur gösterdiği hususunda gammazlanan hatunun müstevfisi Muvaffak Ebû Tâhir'i önce 100 bin dinar nakdî ödeme cezasına çarptırmış, daha sonra da mallarını müsadere etmiştir¹¹⁷⁴. Bu arada, Selçuklarda vezirlik müessesesi üzerine müstakil bir monografi kaleme alan Carla L. Klausner, Selçuklu vezirlerinin, kendilerinden önceki vezirlerin ve devlet adamlarının mal varlıklarını müsadere etmeyi ve onları para cezasına çarptırmayı, deyim yerindeyse bir âdet haline getirdiklerini söylemektedir¹¹⁷⁵.

¹¹⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 180.

¹¹⁷⁰ Taneri, 1967, 123.

¹¹⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 120.

¹¹⁷² Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 203.

¹¹⁷³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 251.

¹¹⁷⁴ Bundârî, 1999, 107.

¹¹⁷⁵ Klausner, 2019, 115.

Selçuklu veziri, sultanla savaşımları şiddetle cezalandırıyordu. 1062 yılının Ekim ve Kasım aylarında Hoy halkı ve reisinin Selçuklularla çatışmaları neticesinde şehir düşmüş; Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî şehre girdikten sonra sultana karşı savaşımlardan bir grubu yakalatıp ellerini kestirmiş, diğerlerini de öldürmüştü. Ayrıca şehrin reisi Yûsuf'u ve onun yeğeni Musa'yı tutuklatıp, şehir reisliğini Hoy ileri gelenlerinden Ebû Saîd b. Hameveyh'e vermişti. Bundan sonra Ebû Saîd, aralarında husumet bulunan Yûsuf'u 10 bin dinar karşılığında Amîdü'l-Mülk'ten teslim almış ve Yûsuf'un derhal boynunu vurdurmak suretiyle öldürmüştü. Onun bu hareketini haber alan vezir, Ebû Saîd'i yakalatıp görevden almış ve şehir reisliğini bu kez Amr b. Sehtekân'a vermişti. Bu arada da vezir, Yûsuf'un şehirdeki evini, bahçesini ve diğer sahip olduğu yerleri yıktırıp buraya bir kale inşa ettirmiştir¹¹⁷⁶.

Vezir, Bâtînî suikastçilerin ölüm emrini veriyordu. Ekim/Kasım 1100'de Rey'de bir Selçuklu emîri bir Bâtînî tarafından öldürülmüştü. Bâtînî, Vezir Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirildi. Vezir Bâtînî'yi bir güzel payladıktan sonra, suçunu itiraf etmesi için ona işkence ettirdi. Bâtînî itiraf etmeyince öldürüldü¹¹⁷⁷.

Vezir, sultanın kendisine havale ettiği şikâyetlerle de ilgilenir ve gerekli cezaları keserdi. Sultan Melikşah'ın saltanatı devrinde Emîr Humârtekin'in, iktâ bölgesindeki iki kişiye zulmettiğine dair şikâyet üzerine, sultan, vezirine, “mazlumların hakkını zalimden alması için kendisini vezir olarak tayin ettiği”ni hatırlatarak, ondan gereğini yapmasını emretmiştir. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, Humârtekin'in azledilerek iktâsının elinden alınması, el koyduğu dinarların sahiplerine iade edilmesi, müddeilerin emîrin dışlarını kırdığına dair iddialarının ispatı halinde kısas olarak emîrin de dışlarının kırılmasına dair fermân çıkarmıştır¹¹⁷⁸.

4.1.3. Suçları Bağışlamak, Cezaları Kaldırmak

Nizâmü'l-Mülk kaynaklarda adaletiyle övüldüğü gibi, affetme faziletiyle de öne çıkarılmış, suçları çok bağışlayıcı bir vezir olduğu vurgulanmıştır¹¹⁷⁹. Hatta hayatının son bulmasına sebep olan suikastten sonra yere yığılan vezirin, son söz olarak suikastçisini

¹¹⁷⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 110-111.

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 55.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, 2005, 83; İbn Kesîr, 1995, XII, 284; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 182-183; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 68-69.

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 180; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 64.

affettiği, onun öldürülmemesini istediği, olaya bizzat şahit olan birinden rivayet edilmiştir¹¹⁸⁰. Başka bir rivayete göre ise Arap şair ve edibi Ebû Ya'lâ İbnü'l-Hebbâriyye, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ten daima ödül alırdı. Bir defasında iki kıta şiir yazmış, birisiyle veziri övüp, ötekiyle de onu yermişti. O, şiirlerin yazılı olduğu her iki kâğıdı sarığının içine koyup Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıkmış ve karşılığında ihsan görmeyi umduğu methiye yerine yanlışlıkla hicviyeyi takdim etmişti. Vezir şiiri okuduktan sonra şairin alacağı mükâfatın iki katının ona verilmesini emretmiş, şair durumu anlayınca mahcup olup özür dilemiş, ancak artırılan tahsisatını almaya zorlanmıştı. Bu olaydan bir süre sonra Nizâmü'l-Mülk'ün rakipleri tarafından türlü vaatlerle nüfuz edilen şair, Nizâmü'l-Mülk'ü başka bir şiirle daha yermişti. Bunun üzerine Selçuklu veziri onun öldürülmesini emretmişse de sonradan affetmiştir¹¹⁸¹. Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk'ün selefi Amîdü'l-Mülk Kündürî, Selçuklular Bağdat'ta Büveyhî hâkimiyetine son verince, Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'in veziri Ebû Sa'd'ı tevkif etmişti. Fakat daha sonra onun hakkındaki kanaatini değiştirerek kendisini serbest bırakmış ve ona Irak'ta idarî bir vazife vermiştir¹¹⁸².

4.2. Vezirlere Yöneltilen Takdir ve Tenkitler

Büyük Selçuklular devri İslâm düşünürü Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, Vezir Ziyâü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği bir mektubunda, ona, vezirlik makamının ilahî nurla aydınlanabilmesi için daima adalet yolunda olmasını, sultanı da aynı yola davet etmesini tavsiye etmiştir¹¹⁸³. el-Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûku*'nda ise sultanın âdil, dirayetli ve dürüst bir vezirden dolayı itibarının yükseleceğini ve herkes tarafından güzel anılacağını belirtir¹¹⁸⁴. *Dustûrû'l-Vuzerâ* müellifi Hândmîr, dünyevî ve uhrevî işlerde adalet ve insaf (adl û insâf) yolundan sapmamasının bu mansıp sahibi için kesinlikle gerekli ve lazım olduğunu belirttikten sonra, nefsinin serkeş atının dizginini lütuf ve merhamet (lotf û merhemet) yönünden zulüm ve haksızlık (cevr û i'tisâf) yönüne döndürmemesi gerektiğini de ekler¹¹⁸⁵. Siyaset ve ahlâk düşüncesini işleyen dönem eserlerinin ekserisinde vezirliğin esaslarından olarak sıkça adalet vurgusu yapılmıştır¹¹⁸⁶.

¹¹⁸⁰ İbnü'l-Adîm, 1989, 60.

¹¹⁸¹ İbnü'l-Adîm, 1989, 51-52.

¹¹⁸² Bundârî, 1999, 8.

¹¹⁸³ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 61.

¹¹⁸⁴ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, 127.

¹¹⁸⁵ Hândmîr, 2535/1977, 209.

¹¹⁸⁶ Mesela bkz. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2014, 53; Yûsuf Has Hâcib, 1974, 166, b. 2208, 4140; Kevkâvus b. İskender, 2007, 217.

Selçuklular devrine ait tarihî ve edebî kaynaklarda, Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere, Büyük Selçuklular devri vezirlerinin adaletlerine dair övgüler düzülmüştür. Buna göre; Sultan Alp Arslan ve Melikşah zamanının ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk âlim, dindar ve cömert olmasının yanında, âdil ve yumuşak huyluydu¹¹⁸⁷. Öyle ki, ilimde, adalette ve hayır işlerinde onun gibi bir vezir gösterilemezdi¹¹⁸⁸. İslâm devletinin başlangıcından itibaren vezirlerden hiçbirinin “el-Vezîrü'l-Âlem el-Âdil Nizâmü'l-Mülk Râzî-yi Emîrû'l-Mü'minîn” ismiyle halifeye nispet edilmemiş olduğu zikredilmiştir¹¹⁸⁹. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İslâm anayasa ve idare hukukuna dair kaleme aldığı eserinin başında Nizâmü'l-Mülk'ü methederek, ülkenin her tarafının onun ihsanlarına gark olduğunu, rehberliğiyle sapkınlığı engellediğini, yönetimiyle halkın güvencede olduğunu, adaletin zulüm karanlığını dağıttığını ifade etmiştir¹¹⁹⁰. Birçok kimselerin daima doğru bir yol izleyip adaletli ve insafli davranan Nizâmü'l-Mülk'ün bir suikast neticesinde ölümüne ve dolayısıyla onun gibi bir kimseyi bir daha bulamayacak olmalarına son derece üzüldükleri belirtilmiştir¹¹⁹¹. Sultan Sencer'in sarayında melikü's-şuarâlığa yükselen Mu'izzî de Nizâmü'l-Mülk'ü adaletinden dolayı birçok kasidesinde övmüştür. Ona göre; vezir, her şehir ve eyalette halktan zayıf ve aciz kimselerle her zaman ilgilenmiş¹¹⁹²; azametiyle saltanat işleri nizam bulmuş, adaletiyle her mıntika barışa kavuşmuş¹¹⁹³; âdetleri adeta adalet ayetlerinin tefsiri olmuştur¹¹⁹⁴. Şair farklı kasidelerinde, adalet vasfını öne çıkarmak suretiyle Nizâmü'l-Mülk'ü şöyle methetmiştir:

“Haşmet ve fazilette bütün vezirler (vezîrân),

Himmet ve adalette bütün devlet büyükleri (bozorgân) içinde yegânedir¹¹⁹⁵.”

“İki eli kilit ve anahtar oldu,

Biri ile zulmü (cevr) kapattı diğeri ile adaleti (adl) açtı¹¹⁹⁶.”

¹¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, s. 180; İbnü'l-Adîm, 1989, 37, 40, 41.

¹¹⁸⁸ Devletşah, 2011, 102.

¹¹⁸⁹ Mîrhând, 2015, 146.

¹¹⁹⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî, 2016, 30-31.

¹¹⁹¹ İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 16.

¹¹⁹² Hândmîr, 2535/1977, 153.

¹¹⁹³ Mu'izzî, 1362/1983, 400.

¹¹⁹⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 234.

¹¹⁹⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 399.

¹¹⁹⁶ Mu'izzî, 1362/1983, 560.

Şair Mu'izzî, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Vezir Fahrü'l-Mülk'ü de övmüştür. Nitekim onun için, cömertlikte ve adalette babası gibi insanlara müjde verdiğini ve ümmete kılavuz olduğunu söylemiştir¹¹⁹⁷. İmâmların kürsüde onun adaletine sena etiklerini, hatîblerin minberde onun ömrüne dua etiklerini¹¹⁹⁸; Allah'ın ona Hz. Ali'nin ilmini ve Hz. Ömer'in adaletini bahsettiğinden dolayı, Şîîlerin ve Sünnîlerin Fahrü'l-Mülk'ü yücelttiklerini eklemiştir¹¹⁹⁹. Kaynaklarda yalnız Nizâmü'l-Mülk ve ailesinin değil, başka Büyük Selçuklu vezirlerinin de adaletinden övgüyle söz edilmiştir. Mu'izzî, adil olarak andığı Sultan Sencer'in veziri Kiyâ Mucirü'd-Devle Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin er-Erdistânî'nin adaletinin, Ceyhun Nehri'nden Dicle sahiline kadar her bir menzilde insanların sığındığı bir sığınak haline geldiğini söylemiştir¹²⁰⁰. Aynı vezirin adalet ve insaf (adl û insâf) kaidelerini takviye etmek için her zaman üstün bir gayret içerisinde olduğu da kaydedilmiştir¹²⁰¹. Sultan Sencer'in diğer bir veziri Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali el-Kummî'nin ilmi Hz. Ali'nin ilmine, adaleti Hz. Ömer'in adaletine benzetilmiştir¹²⁰². Şerefü'd-Dîn'in adaletiyle raiyyet zulümden, ülke de müşkülden kurtuluş bulmuştur¹²⁰³. Yine Sultan Sencer dönemi vezirlerinden Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd el-Kaşî adil bir vezir (sâhib-i âdil) olarak anılmış¹²⁰⁴; Nizâmü'l-Mülk Yabgu Bey Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî'nin ise adaleti sayesinde Horasan'ın huzurunun ve sükûnunun arttığından bahsedilmiştir¹²⁰⁵. Lâmiî-yi Gurgânî, klasik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Enûşîrvân-i adil şeklinde anılan ve bizzat isminin anlamı da Pehlevîcede “ölümsüz ruh” olan meşhur Sâsânî hükümdarına atfen, şairane ifadelerle Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin insafının tenasüh fikrini takviye ettiğini ve onun adaletini (adl) görenlerin Enûşîrvân'ın geri geldiğini söylediklerini zikretmiştir¹²⁰⁶.

Öte yandan, kaynaklarda mutad olduğu üzere, zamanın ve dünya ehlinin kötülüğüne tenkitin yanı sıra, bazen vezirlerin adaletsizliğine de gönderme yapılmıştır¹²⁰⁷. Sultan Sencer'in yeğeni olan Irak Selçukluları sultanı Mahmûd'un veziri Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk'ün zulüm (zulm û bîdâd) yolunu tutmaktan kaçınmadığı; şehirleri tahrip

¹¹⁹⁷ Mu'izzî, 1362/1983, 436.

¹¹⁹⁸ Mu'izzî, 1362/1983, 244.

¹¹⁹⁹ Mu'izzî, 1362/1983, 241.

¹²⁰⁰ Mu'izzî, 1362/1983, 340, 567.

¹²⁰¹ Hândmîr, 1333/1954, II, 512-513.

¹²⁰² Mu'izzî, 1362/1983, 104.

¹²⁰³ Mu'izzî, 1362/1983, 653.

¹²⁰⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 68.

¹²⁰⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 25.

¹²⁰⁶ Lâmiî-yi Gurgânî, 2536/1978, 106.

¹²⁰⁷ Ahmed Yesevî, 2015, 212.

ettiği; âbâd şehirlere azap verdiği ve Şikâyetler üzerine nihayet Sultan Sencer'in emriyle ortadan kaldırıldığı söylenmektedir¹²⁰⁸.

¹²⁰⁸ Hândmîr, 2535/1977, 208.

5. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE KADILIK MÜESSESESİ

Büyük Selçuklular döneminde başlıca görev ve sorumlulukları bireyler arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları, düşmanlıkları, çekişmeleri şer'î hükümlere göre çözümlmek, davaları karara bağlamak ve hukukî muameleleri yerine getirmek olan; bu arada eğitim-öğretimle ilgili ve dinî, içtimaî, siyâsî, idarî, askerî mahiyette çok çeşitli görev ve faaliyetler icra eden kadılar saygın birer şahsiyetler olup şerefli bir mevkii haizlerdi.

Kadılık görevi başlıca resmî vesikalar ve Selçuklular zamanı hakkında bilgi veren diğer bazı kaynaklarda kazâ (kadılık)¹²⁰⁹, hukûmet (kadılık)¹²¹⁰, kazâ û hukûmet (kadılık)¹²¹¹, kazâ ve'l-hukûmet (kadılık)¹²¹², hâkimî (kadılık)¹²¹³, şogl-i kazâ (kadılık işi)¹²¹⁴, şogl-i kazâ û hukûmet (kadılık işi)¹²¹⁵, amel-i kazâ (kadılık işi)¹²¹⁶, kâr-i kazâ (kadılık işi)¹²¹⁷, şogl-i hokm (hüküm işi)¹²¹⁸, kâr-i hokm (hüküm işi)¹²¹⁹ şeklinde zikredilmiştir. Hususiyle başkadılık ise mesela *Tarîh-i Beyhakî*'de kâdî'l-kudâtî (kadî'l-kudatlık) olarak geçmektedir¹²²⁰. Kadılık işi, bu mevkinin ehemmiyetine ve hassasiyetine binaen çeşitli ifade ve tabirlerle de anılmıştır. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, Müslümanların kanları ve malları kadıları ilgilendirdiğinden dolayı kadılığı, çok önemli ve nazik iş (kâr-i azîm-i muhim u nâzok) olarak tabir etmiştir¹²²¹. Kadılığa taalluk eden resmî vesikaların

¹²⁰⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106, 155; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 78a, 79b; Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 49 (Farsça metin).

¹²¹⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 187.

¹²¹¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127, 139, 144; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a, nr. 2258, vr. 78a, 79b; Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 49, 52, 54, 55 (Farsça metin).

¹²¹² Ebû'l-Hasan el-Fârisî. (1384/2005). *el-Muhtasar min Ketâbü's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbü'r*. (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahran: Mirâs-i Mektûb, 110.

¹²¹³ Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48 (Farsça metin).

¹²¹⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 40; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 22a; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 219-220 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 195.

¹²¹⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 155.

¹²¹⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 144; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401.

¹²¹⁷ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400.

¹²¹⁸ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 41.

¹²¹⁹ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 40.

¹²²⁰ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 219-220 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 195.

¹²²¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

tamamında kadılık makamına bu türden ifadelerle atıfta bulunulmuştur. Bunlar şu şekilde tespit edilmiştir: Emânet-i bozorg/emânet-i bozorgvâr/emânet-i cesîm û azîm (büyük emanet)¹²²², muhimm-i dinî/muhimm-i şer'î (önemli dinî iş)¹²²³, muhimm-i nâzok (önemli nazik iş)¹²²⁴, bozorgter-i şoglî ez işgâl-i dînî/a'zam-i işgâl-i dînî/bozorgterîn-i işgâl-i dînî (dinî işlerin en büyük işi)¹²²⁵, nâzokter-i amelî ez e'mâl-i şer'î/nâzokterîn-i iştigâl-i dînî (şer'î işlerin en nazik işi)¹²²⁶, muazzamterîn-i şoglî (en önemli iş)¹²²⁷, kâr-i nâmdâr (meşhur iş)¹²²⁸, şogl-i hetîr/şogl-i bozorg/şogl-i cesîm/meslehet-i bozorg/kâr-i bozorg (büyük iş)¹²²⁹, muhimm-i muazzam (büyük önemli iş)¹²³⁰, muhimm/şogl-i muhimm/muhimm-i ehemmm/muhimmât (önemli iş)¹²³¹, mustened-i umûr-i şer'î (şer'î işlerin dayanağı)¹²³², menseb-i hetîr (büyük makam)¹²³³, muhimm-i bozorg-i nâzok (nazik büyük önemli iş)¹²³⁴,

¹²²² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106, 127, 139, 144, 155; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a, 22a; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 40.

¹²²³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106, 127, 139, 187; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a, nr. 2258, vr. 72b, 79b, 116a; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 402; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Reşîdü'd-Dîn Vatvât. (1383/2004). *Nâme'hâ-yi Reşîdü'd-Dîn Vatvât*. (nşr. Kâsım Tüyserkânî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 74; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı); Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 50, 52, 56 (Farsça metin).

¹²²⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149, 155; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116a; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).

¹²²⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 78a.

¹²²⁶ Müntecebüddîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401.

¹²²⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 187.

¹²²⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116a.

¹²²⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106, 155; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116a; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75, 77; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 54 (Farsça metin); Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 58, 59, 61; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 228, 229.

¹²³⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 49, 58; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 228.

¹²³¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 40; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 22a; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 55 (Farsça metin); Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 51, 59, 61; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 229, 230.

¹²³² Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403.

¹²³³ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116a.

¹²³⁴ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 142; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 117b.

uhde-yi gerân/uhde-yi şigerf (ağır sorumluluk)¹²³⁵, şogl-i nâzok û dinî (nazik ve dinî iş)¹²³⁶, şogl-i şer'î/şogl-i dinî (dinî iş)¹²³⁷, uhde-yi nâzok (nazik sorumluluk)¹²³⁸.

Öte yandan, kadının başında bulunduğu ve şer'î davaların çözümlenip hukukî muamelelerin ifa edildiği makam resmî belgeler başta olmak üzere, Selçuklu devri kaynaklarında dîvân-i kazâ (kadılık dîvânı)¹²³⁹, dîvân-i şer' (şeriat dîvânı)¹²⁴⁰, dîvânü'l-hokm (hüküm dîvânı)¹²⁴¹, meclis-i kazâ (kadılık meclisi)¹²⁴², meclis-i hokm (hüküm meclisi)¹²⁴³, mehelli-i munîf (yüce yer), menseb-i şerîf (şerefli makam)¹²⁴⁴ şeklinde geçmektedir. Nizâmü'l-Mülk ise *Siyâsetnâmesi*'nde bunun için meclis-i şer' (şeriat meclisi) tabirini kullanmıştır¹²⁴⁵. A. K. S. Lambton'un da tespit ettiği üzere, Büyük Selçuklu taşrasında başlıca üç tip yerel dîvân bulunuyordu: Şer'î işlerle ilgili olan dîvân-i kazâ (kadılık dîvânı), temel vazifesi vergi koyma ve toplama işlemini ilgilendiren konular olan dîvân-i riyâset (reislik dîvânı) ve esas olarak asayişe ilişkin işlerle uğraşan dîvân-i şahnegî (şahnelik dîvânı). Hepsinde olmasa bile belli başlı önemli merkezlerde bu üç dîvâna eklenebilecek bir de dîvân-i mezâlim vardı¹²⁴⁶.

Dinin önemli esaslarından (ummehât-i muhimmât-i dîn)¹²⁴⁷, memleketin esaslarından (ez ummehât-i bilâd)¹²⁴⁸, dinin büyük işlerinden (umûr-i izâm-i dîn), dünya nizamının gerekçelerinden (mucibât-i nizâm-i donya)¹²⁴⁹, işlerin düzeninin ve dinin

¹²³⁵ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı); Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 49.

¹²³⁶ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48 (Farsça metin).

¹²³⁷ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400, 401; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 52, 54, 55 (Farsça metin).

¹²³⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 73; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 234.

¹²³⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 116a.

¹²⁴⁰ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403.

¹²⁴¹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 164.

¹²⁴² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 108, 127, 149; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a, 116a, 117b; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141, 142; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 35-36; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 58, 65; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 223, 228; Zehebî, 1417/1996, XIX, 87.

¹²⁴³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139, 144; Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî. (1962). *Destûr-i Debîrî*. (nşr. A. S. Erzi). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 109; İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 118.

¹²⁴⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 58; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 228.

¹²⁴⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 265 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 354.

¹²⁴⁶ Lambton, 1973, 368.

¹²⁴⁷ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 35.

¹²⁴⁸ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400.

¹²⁴⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 74; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 234.

sıhhatinin ona bağlı olduğu ve halkın intizamının onunla sağlandığı¹²⁵⁰, dini işlerin (kârhâ-yi dinî), sünnet kaidesinin (kâide-yi sonnet) ve şeriat kanununun (kânun-ı şeriat) en önemli işi (muhimterîn)¹²⁵¹ olarak vurgu yapılan kadılığın nezaretçisi (mubâşir)¹²⁵², sorumlusu (mutevellî)¹²⁵³, hâkimi (hâkim)¹²⁵⁴ olarak kadılar görev, ödev, toplumsal ve hukukî bakımlardan yerleri ve özelliklerine istinaden birtakım sıfatlarla nitelendirilmişlerdir. Buna göre Selçuklular dönemi kaynaklarında kadılar, alıp kullandıkları çok sayıdaki unvan ve lakaplar bir yana; önder (mukaddem), şer'î önder (pîşvâ-yi şer'î)¹²⁵⁵, Hz. Mustafa'nın nâibi (nâib-i Mustafâ), dinin şahneleri (şahnegân-i dîn)¹²⁵⁶, peygamberlerin varisi (vârisü'l-enbiyâ ve'l-murselîn)¹²⁵⁷, peygamberlerin mirasçıları (mîrâsdârân-i peygamberân)¹²⁵⁸, şer'î emîrlere (umerâ-yi şeri), Allah'ın güvenilir kulları (umenâ-yi hodây)¹²⁵⁹ gibi sıfatlarla anılmışlardır. Kadının peygamberin nâibi olarak anılması, kadının gücünün doğrudan kaynağının hükümdar olmasına rağmen, bu gücün esas kaynağının hükümdarınkiyle aynı olmadığını göstermektedir. Öyle ki hükümdar yetkisini doğrudan Allah'tan, kadı ise peygamberden almıştır¹²⁶⁰. Nitekim Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûku*'nda hükümdarların Allah'ın; kadıların ise Hz. Peygamber'in halifeleri olduğunu söylemiştir¹²⁶¹.

5.1. Kadılıkta Hiyerarşi: Kadı'l-Kudat ve Kadı

Arapça kazâ kökünden ism-i fâil olan kadı, fikhî bir ıstılah olarak bireyler arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları, düşmanlıkları, çekişmeleri şer'î hükümlere göre çözümlemek, davaları karara bağlamak ve hukukî muameleleri yerine getirmek için yetkili makamlarca tayin edilen devlet görevlisini ifade eder. Kadı'l-kudat terkibi ise sözlükte “kadıların kadısı” manasında olup, başkadı olarak İslâm devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan görevliye verilen bir unvan olmuştur. Fıkıh literatüründe “hükmetmek,

¹²⁵⁰ Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 72b.

¹²⁵¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149.

¹²⁵² Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 54, 55 (Farsça metin).

¹²⁵³ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 61; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230.

¹²⁵⁴ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 402.

¹²⁵⁵ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403.

¹²⁵⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 57; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230.

¹²⁵⁷ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47, 49 (Farsça metin).

¹²⁵⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115.

¹²⁵⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 20-21.

¹²⁶⁰ Lambton, 1956, 132.

¹²⁶¹ Seâlibî, 1997, 140.

hüküm vermek, idare etmek, yargılamak, iyileştirmek amacıyla engel olmak” anlamındaki hüküm kelimesinin ism-i fâili olan hâkim tekil olarak kullanıldığında bununla halife, sultan, hükümdar unvanlarıyla bilinen devlet başkanı, hokkâm şeklinde çoğul olarak kullanıldığında ise yine halife ile vali, komutan gibi kamu adına görev yapan ve alanlarıyla ilgili konularda hüküm verme ve uygulama gücüne sahip bulunan üst düzey yöneticiler kastedilmiştir. Bununla birlikte, hüküm kelimesinin sözlük anlamıyla bağlantı kurularak kadıya da -zalimin zulmüne engel olup hakkı sahibine iade ettiği için- hâkim denildiği ve dönem eserlerinde zaman zaman kadı yerine hâkim kelimesinin kullanıldığı görülmektedir¹²⁶². Nizâmü’l-Mülk de *Siyâsetnâme*’de bazen kadı ve hâkimi bir manada kullanmıştır¹²⁶³. Aynı şekilde, bazı resmî vesikalarda da yine kadı ve hâkim tabirleri, genellikle hâkim kelimesinin çoğul haliyle olmak üzere, aynı manada kullanılıp, birlikte zikredilmişlerdir¹²⁶⁴. Öte yandan, ilk kez Selçuklular zamanında kullanılmaya başlandığı halde, akda’l-kudat terkihi vardır ki “kadıların kadısı”, “kadıların en doğru hüküm vereni” gibi manalarda olup, adlî hiyerarşide muayyen bir mevki işgal eden bir memuriyetten ziyade bir şeref unvanı olarak kullanıldığı görülecektir.

İslâm tarihinde ilk kadıların bizzat Hz. Peygamber tarafından tayin edildiği umumiyetle kabul edilmektedir¹²⁶⁵. Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir’e halife olarak biat edilmesiyle başlayıp, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın hilafetleriyle devam eden, Hz. Ali ile sona eren Hulefâ-yi Râşidîn devri (632-661) başlamıştır. Fetihler genişleyip de İslâm Devletinin işlerinin ve görevlerinin artmasına mukabil olarak, halifeler insanlar arasındaki davaları görmeleri için gerek merkezde ve gerekse taşrada kendilerine vekâleten kadılar görevlendirmişlerdir. Hz. Ömer devrinde kadılık başlı başına bir müessese haline getirilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn’den sonra hüküm süren ilk İslâm hanedanı olan Emevîler (661-750) döneminde, temelde Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn zamanında ortaya konulan prensipler tatbik edilmekle beraber, adalet teşkilâtında ve yargılama usulünde birtakım yenilikler getirilmiştir. Bu devirde kadılık işi gittikçe ihtisaslaşmıştır¹²⁶⁶. Abbâsîler döneminin en önemli gelişmelerinden biri kadı’l-kudatlık müessesesinin ihdas

¹²⁶² Atar, F. (2001). “Kadı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIV, 66.

¹²⁶³ Mesela bkz. Nizâmü’l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 102.

¹²⁶⁴ Mesela bkz. Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 167; Hasan b. Abdü’l-Mü’min el-Hoyî, 1963, 10 (*Rûsûmü’r-Resâil ve Nücûmü’l-Fezâil* kısmı); Anonim, *Tekârîrü’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47, 52, 56 (Farsça metin); Bahâü’l-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 20-25.

¹²⁶⁵ Kayaoğlu, 1985, 42; Muhammed Abdü’l-Hay el-Kettânî, 2012, I, 415-426; Atar, 1999, 48-57; Baltacı, 2014, 104.

¹²⁶⁶ Schacht, 1977, 37.

edilmesidir¹²⁶⁷. İslâm Devletinde Hz. Peygamber döneminden itibaren kadı tayini gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, kadılar arasında hiyerarşinin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. İslâm tarihinde ilk defa Hârûnû'r-Reşîd zamanında, meşhur Ebû Yûsuf'un kadı'l-kudat olarak tayiniyle yargı sisteminde hiyerarşik bir yapı ortaya çıkmıştır¹²⁶⁸. Mezkûr müessesenin ortaya çıkmasıyla beraber, kadılar, hilafet merkezi olan Bağdat'ta oturan kadı'l-kudat tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. Kadı'l-kudat, tabiatıyla her şeyden önce bir yargıçtı. Bununla birlikte ona kadıların atanması, azledilmesi ve denetimi gibi adlî yönetim de devredilmişti¹²⁶⁹. Aslında, bu ilk dönemlere ait bilgilerin oldukça çelişkili olması bir yana, müessesenin ilk asrında, istisnai bazı şahsiyetler dışında kural olarak kadı'l-kudatlara diğer kadıları tayin ve azletme yetkisi tanınmamıştı. 9. yüzyılın sonlarından itibaren kadı'l-kudatların yargı sisteminin başı konumunda olduğunu gösteren kayıtlar kaynaklarda oldukça açık biçimde yer almaya başlamıştır. Kadı'l-kudatlar da eyalet kadılarına yetki devrinde bulunmuşlardır. Mesela Bağdat kadı'l-kudatının nâibi olarak tayin edilen bir Mısır kadısı Mısır'a bağlı kadıları tayin ve azletme, onlara emir verme yetkisine sahipti¹²⁷⁰.

Kadı'l-kudatlık müessesesi Ebû'l-Yümn el-Uleymî, Assâm Muhammed Şebârû ile Gy. Káldy-Nagy, Joseph Schacht ve Émile Tyan gibi şarkiyatçılar tarafından, Abbâsî Devletinin Bermekîler zamanında Sâsânî devlet teşkilâtından aldığı idarî sistemlerden biri olarak gösterilmiştir. Terkibin de Sâsânî yargı sisteminde en yüksek dinî makamlardan birinin adı olan ve “başyargıç” anlamına gelen “mûbed-i mûbedân” teriminin Arapçalaştırılmış şekli olduğu ileri sürülmektedir. İbn Sa'd, Câhiz, Taberî, Mes'ûdî, Ya'kûbî ve Hârezmî gibi ilk İslâm müellifleri de Sâsânî teşkilâtındaki bu terkibin Arapça karşılığının kadı'l-kudat olduğunu belirtmişlerdir¹²⁷¹. Mûbed denilen din adamları Sâsânîlerde yalnız adalet teşkilâtında değil, devlet teşkilâtının her şubesinde önemli bir rol ifa ediyorlardı¹²⁷². En yüksek rütbeli din adamı, aynı zamanda yargıçların da başı olan mûbed-i mûbedân idi. İlk İslâm müellifleri gibi, Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnamesi*'nde mûbed-i mûbedânın, kadı'l-kudat demek olduğunu belirttikten sonra, Erdeşîr-i Bâbekân'dan atalarının töresini değiştirip zulmü âdet edinen Yezdicerd zamanına kadar, Sâsânî

¹²⁶⁷ Mesela bkz. Furat, A. H. (2008). “Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, 103-121.

¹²⁶⁸ Özen, 2001, XXIV, 78; Tyan, 1978, IV, 374.

¹²⁶⁹ Tyan, 1978, IV, 374.

¹²⁷⁰ Özen, 2001, XXIV, 78-79.

¹²⁷¹ Özen, 2001, XXIV, 78; Tyan, 1960, 128-130; Tyan, 1978, IV, 374.

¹²⁷² Diakonov, 1346/1967, 423; Ortaylı, 2008, 28.

hükümdarlarının mahkeme oturumunda mübed-i mübedânı sağ tarafına oturttuklarını söylemiştir¹²⁷³.

İslâm dünyasında kadı'l-kudatlık makamının teşekkülünün ilk zamanlarında, mezkûr makam halifelik merkezi Bağdat'ta bulunuyordu. Fakat tarihî süreç içerisinde, Bağdat'ta doğrudan doğruya halife tarafından tayin edilen bir kadı'l-kudatın varlığının yanı sıra, halifelik topraklarında bağımsız veya yarı bağımsız hükûmetlerin teşekkülü ile önemli eyalet ve şehirlerde bu makama başka kişiler de tayin edilmiştir¹²⁷⁴. Bu itibarla, Abbâsî hilafetini tanıyan Doğu İslâm dünyasında kurulan devletlerde, Bağdat kadı'l-kudatından müstakil olarak, Irak hariç yetkisi altına tevdi edilen sahalarda diğer kadıları tayin, azil ve denetim yetkisiyle mücehhez kılınan kadı'l-kudatlar bulunuyordu. Mesela Gaznelilerde her şehirde bir kadı, her eyalette de bir kadı'l-kudat vardı¹²⁷⁵.

Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar'ın *Mecma'ü'l-İnşâ* adlı münşeatında bulunan ve Sultan Alp Arslan'ın münşisi Behâî tarafından kaleme alınan bir kadılık tayin menşûru, Büyük Selçuklu Devleti zamanına ait en erken tarihli atama menşûru durumundadır. Bu menşûrda ismi hıfzedilen kadı, akda'l-kudat der koll-i memâlik yani bütün ülkenin başkadısı olarak tayin edilmiştir¹²⁷⁶. Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden hemen sonraya tekabül eden bir dönemde, Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) saltanat zamanında da Efzalü'l-Kudat Sadrü'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed b. Halef el-Mekkî akda'l-kudat olarak ülke kadılığına tayin edilmişti. Mezkûr makam tayin menşûrunun başlığında kazâ-yi memâlik¹²⁷⁷, aynı vesikada başka bir yerde ise kazâ-yi comle-yi memâlik¹²⁷⁸ olarak gösterilmiştir. Hem *Mecma'ü'l-İnşâ*'da ve hem de *et-Teveşşül ile't-Teressül*'de yer alan ve pek çok bakımdan benzerlikler gösteren Alp Arslan ve Alâü'd-Dîn Tekiş'in dîvânlarından çıkan başkadı atama menşûrlarında geçen ortak ifadelerden bazıları da başkadılık makamı için kullanılan tabirlerdir. Bunun için ülke kadılığı manasında kazâ-yi cihet-i memâlik¹²⁷⁹ ifadesi kullanılmıştır. Yine bu menşûrlara göre; ülkenin bütün ileri

¹²⁷³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42-44 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102-104.

¹²⁷⁴ Ja'far Nouri, Ali Akbar Kajbaf, Freydoon Allahyari. (2014, July). "The Position of Chief Justice (Ghazi-al-Ghozzat) in the Seljuk Era". *International Journal of Education and Research*, vol. II, No. 7, 698.

¹²⁷⁵ Nâzım, M. (1931). *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press, 147.

¹²⁷⁶ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230.

¹²⁷⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 56.

¹²⁷⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 61.

¹²⁷⁹ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 58, 61.

gelenleri (a'yân), devlet erkânı (erkân-i devlet), meşhurları (mezkûran), bölgelerin (nevâhî) âmilleri (ummâl) ve reisleri (ruesâ), ülkenin halk tabakaları (tabakât-i reâyâ) müstakbel kadıları bütün ülkenin başkadısı (akdâ'l-kudât der koll-i memâlik) olarak tanıyacaklardı¹²⁸⁰. Ülke kadılığı mevkiine dair ifadelerle Türkiye Selçukluları devrine ait tayin menşûrlarının bazılarında da rastlanmaktadır. Mesela Akda'l-Kudat Nizâmü'd-Dîn Abdullah'a Amasya ve Çorum kadılığı (kazâ û hukûmet-i Amâsya û Çorumlû) ile bütün ülke kadılığı ve ordu kadılığı (kazâ û leşker-i memâlik) tefviz edilmiştir¹²⁸¹. Öte yandan Konya kadılığı, Tokat ve Erzincan kadılığı ile ordu kadılığına tayin edilen Kadı'l-Kudat Ziyâü'd-Dîn Mehmed için kullanılan unvan ve lakaplar arasında ülke kadılarının kadısı anlamında kâdî'l-kudât-i memâlik ve akdâ'l-kudât fi'l-memâlik terkipleri bulunmaktadır¹²⁸². Resmî vesikalarda geçen bu yöndeki kayıtları yorumlayan Heribert Horst'a göre, ülkenin bu en yüksek kadısı, liyakatlerine göre tayin ve azlettiği bütün kadılara nezaret ederdi. Hatta o, önemli davalarda kadıların hükümlerini kaldırabilirdi. O, umumiyetle bütün şer'î işlerde salâhiyetliydi ve hiç kimse onun müsaadesi olmaksızın, bu şer'î işlerle meşgul olamazdı. Devletin en yüksek kadısından sonra eyalet kadıları geliyordu. Bunlar da şehir ve bölge kadılarının âmiriydiler¹²⁸³.

Aynı durumun geçerli olduğu Türkiye Selçukluları bir yana, İran sahasında Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ve Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in saltanat zamanında, akda'l-kudat unvanlı başkadının hem ülkenin ve dolayısıyla payitahtın en büyük kadısı, hem de adalet teşkilâtının başı olduğu anlaşıyor. Bu arada Büyük Selçuklular özelinde, bütün ülke kadılığı makamına işaret eden kayıtların yalnız muahhar bir müellif tarafından derlenen bir mecmuada dercedilen Sultan Alp Arslan dönemine ait bir resmî vesika yer aldığı belirtilmelidir. Payitahtta oturduğu anlaşılan devletin bu en yüksek kadısının ülkenin bütün eyaletlerindeki kadıları bizzat tayin, azil ve denetim yetkisini kesin olarak haiz bulunup bulunmadığı açık değildir. Ayrıca Sultan Alp Arslan'ın selefi Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey devrinde de böyle bir makamın mevcudiyetine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bu dönemde eyalet kadılarının devlet merkezindeki bir başkadıdan sadır olan bir emir mucibince tayin edilip edilmediği meselesi

¹²⁸⁰ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 234; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 74.

¹²⁸¹ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 46-51 (Farsça metin).

¹²⁸² Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47, 49 (Farsça metin).

¹²⁸³ Horst, 1964, 91; Köymen, 2018c, I, 698-699.

bir yana, Tuğrul Bey zamanında mesela Ebû Ali Hasan b. İsmâil b. Sâid'in (ö. 1079) Nîşâbûr kadılığına doğrudan doğruya hükümdar tarafından tayin edildiğini bilinmektedir¹²⁸⁴.

A. K. S. Lambton, Selçuklu başkentindeki başkadının sultandan bir tayin menşûru aldığını, fakat onun makamının öneminde bir azalma vuku bulduğunu belirtir. Ona göre, eğer gerçekten durum böyleyse, bunun nedeni açık değildir. Lambton, bu durumun, Sultan Melikşah'ın saltanatı boyunca vezirin elinde yönetimin yükselen merkezîleşmesinin veya sultan tarafından tayin edilen bir başkadının prestijinin, özellikle dünyevî hâkimlerin himayesi altına girmeden önce halife tarafından tayin edilen bir başkadı ile karşılaştırılamayacağının sonucu olabileceğini düşünmektedir¹²⁸⁵. Bu hususta müşterek bir makale kaleme alan bir grup İranlı araştırmacı da Selçuklu adalet sisteminde merkezî kadı'l-kudatın konumunun gerilemesine yol açtığını öne sürmüşlerdir. Şöyle ki, adalet sistemi kadı'l-kudatlık makamının doğrudan gözetiminden çıkmış ve bu görevlerin çoğu vezirlerin kontrolüne geçmişti. Bunun açık örneği, başkadılık makamının, Selçuklu dönemi adalet sisteminden aşamalı tasfiyesidir. Selçuklular döneminde başkadıların yetkilerinin ve gücünün azaldığını gösteren diğer bir durum da şudur ki, merkezdeki kadı'l-kudatın yetkilerinden olan eyalet kadı'l-kudatlarının tayin ve azilleri Selçuklu hükümdarı tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla, Selçuklular döneminde uzun bir süre boyunca payitahttaki başkadılık makamı, bu makamdan beklenildiği gibi, adalet sisteminin en üstünde değildi; bir ihtimal öyle olsa bile, yetkisi çok zayıftı¹²⁸⁶. Her neyse, bütün ülke kadılığı makamı Sultan Alp Arslan döneminden sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır¹²⁸⁷. Zaten kaynaklarda Sultan Alp Arslan döneminden sonra böyle bir makamın mevcudiyetine dair herhangi bir kayıt tespit edilmemiştir.

Bu son durumda, Büyük Selçuklular döneminde kadı'l-kudat ve kadıların mevkii şöyle bir manzara arz ediyordu. Bağdat'ta bizzat halife tarafından tayin edilen, tabîi bu arada Selçukluların özellikle erken devirlerinde sultanın veya Selçuklu vezirinin de çoğu zaman önerisi veya tasvibiyle, bir Bağdat kadı'l-kudatı vardı. Bu İslâm Devletinin klasik bir kadı'l-kudatıydı ve Bağdat'ın muhtelif şehir ve bölgelerindeki kadıları tayin ve azleder, denetlerdi. Bağdat kadı'l-kudatının yetki sahası Bağdat'la sınırlıydı. Diğer taraftan, Büyük Selçuklu ülkesinde, en azından Sultan Alp Arslan zamanından sonra, devlet merkezinde bulunan ve

¹²⁸⁴ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 19.

¹²⁸⁵ Lambton, 1988b, 73.

¹²⁸⁶ Ja'far Nouri, Ali Akbar Kajbaf, Freydoon Allahyari, 2014, 701-702.

¹²⁸⁷ Lambton, 1968, V, 271-272.

adalet teşkilâtının başı olan başkadılık makamı önemi yitirmiş ve bunun yerine eyalet kadı'l-kudatlığı makamı belirginleşmiştir. Bunlar merkezî bir başkadıdan ziyade umumiyetle, bilhassa önemli merkezler için, doğrudan doğruya Büyük Selçuklu sultanı tarafından tayin edildikleri gibi, vezirler ve diğer üst düzey devlet görevlileri tarafından atandığı da vakiydi. Eyalet kadı'l-kudatları, yetkilerine tevdi edilen sahalardaki şehirlere ve daha küçük yerleşim birimlerine kadılar atama yetkisine sahiptiler. Aynı zamanda bu kadıları denetler, gerekirse azledip, yerlerine başka kadılar tayin edebilirlerdi. Eyalet kadı'l-kudatları yine yetki sahaları dâhilinde adalet teşkilâtının en üst mevkiî konumundaydılar.

Selçuklu büroksisinin hemen her mevkiinde daima görülebildiği, diğer bir deyişle âdet olduğu üzere, öteki devlet görevlileri gibi, kadıların da nâibleri (nuvvâb/nâyibân) vardı. Eyalet kadı'l-kudatlarının nâibleri, bizzat kendileri tarafından atanabildikleri gibi, bazen de doğrudan doğruya hükümdar tarafından tayin edildikleri de oluyordu. Bu arada, bir kadı'l-kudatın doğrudan kendi makamına, çeşitli nedenlerden ötürü görev ve faaliyetlerini yerine getiremediği durumlarda, kendi yerine bıraktığı bir nâibden başka, eyaletin muhtelif şehir ve beldelerine, kadılık vazifelerini icra etmeleri için görevlendirdiği çok sayıda nâibleri bulunuyordu. Kadı'l-kudatın bu çeşitli statülerdeki temsilci ve yardımcıları olarak görevliler için umumiyetle nâib tabiri kullanılmakla birlikte, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ve Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş tarafından tayin edilen ve ülkenin en yüksek kadısı olan başkadının doğrudan bizzat kendi yerine bakan yardımcısından ise kâyimmekâm olarak bahsedilmiştir. Nitekim buna ilişkin tayin menşûrlarında başkadıya hünerde asil, hüküm vermede adil, eşsiz (bînezîr), tam bir vera' ve fazilet sahibi, kuşku götürmeyen bir dindarlığı olan, muhtelif ilimlere vâkıf, işinin sorumluluğunu üstlenen ve söylenenlere uyan bir nâib (nâyib) tayin etmesi ve onun da bu önemli işte (muhiyyât) başkadının kâyimmekâmı olması talimatı verilmiştir¹²⁸⁸. Bu arada, bazen hükümdar tarafından tayin edilen bir kadı'l-kudattan da hükümdarın kâyimmekâmı olarak bahsedildiği olmuştur¹²⁸⁹. Bundan başka, bir kadı'l-kudatın vazife sahasındaki muhtelif mahallere gönderdiği nâiblerin varlığına dair ise resmî vesikalar başta olmak üzere, ayrı ayrı göstermeye lüzum olmayan hemen her türden kaynakta işaret vardır. *et-Tevessül ile 't-Teressül'* da yer alan bir kadı'l-kudat tayinine dair vesika bu hususta güzelce bilgi verir:

¹²⁸⁸ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232-233; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 70-71.

¹²⁸⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 49.

“...Emrediyoruz ki onun nâipleri (nuvvâb) ve memurları (gomâşteğân) olan ve onların tayin ve azlinde (takrir û tegyîr) onun hükmünün yürürlükte olduğu ülkenin bütün kadılarının ve hâkimlerinin (kudât û hukkâm-i comlegî-yi memalik) durumundan haberdar olsun. Engin bir ilme (vufûr-i ilm) sahip olan, dindar (diyânet), bu işin ve makamın sorumluluğunu üstlenmede ehliyet (ehliyet) ve liyakat (istihkâk) sahibi olanları bu dinî işe (kâr-i dinî) tayin etsin. Bütün bu saydıklarımız üzere hareket etmelerini onlara bildirsin. İlimde ve amelde kusur işlerlerse ve bu emaneti üstlenmede hıyanet yolunu tutarlarsa böylelerini azletmeyi görev bilsin¹²⁹⁰...”

Muhtemelen bu son grup nâibler, kendilerine tevdi edilen görev bölgelerinde insanlar arasındaki hukukî muameleleri ifa ederler ve belirli davalara bakarlardı. Diğer ağır davaları da dosya hazırladıktan sonra eyalet başkadısına gönderirlerdi¹²⁹¹. Nitekim el-Mâverdî de camilerde 200 dirhem yahut 20 dinar ve daha ağır davalara bakan; nafakaları, zekâtı dağıtan; belirtilen miktarlardan fazla ihtilaflara bakmayan düşük rütbeli kadılardan bahsetmektedir¹²⁹².

Öte yandan, şu hususa da değinmek lazım gelir ki, araştırmacılar arasında, akda'l-kudatın bir unvan mı yoksa adalet teşkilâtı içerisinde muayyen bir mansıp sahibi mi olduğuna dair tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalar herhalde yukarıda bahsedilen ve belirli dönemlerde adalet teşkilâtının başındaki makam sahibinin akda'l-kudat olarak anıldığından kaynaklanmıştır. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin “kadı'l-kudat” maddesinin yazarı Şükrü Özen, el-Mâverdî'nin akda'l-kudat olarak atanmasından itibaren rütbe bakımından kadı'l-kudattan sonra gelen ve ona niyabet eden akda'l-kudat unvanlı yüksek hâkimlerin görev aldığı¹²⁹³; Mısırlı meşhur tarihçi Hasan İbrahim Hasan, Bağdat kadı'l-kudatlarına aynı zamanda akda'l-kudat da denildiğini¹²⁹⁴; İranlı araştırmacı Ahmed Muavvaz da adlî hiyerarşide sultandan sonra akda'l-kudatın geldiğini, onun altında da eyalet kadı'l-kudatlarının ve şehir ve bölge kadılarının geldiğini¹²⁹⁵ beyan etmişlerdir. Bu açıklamalara rağmen, resmî vesikalar başta olmak üzere, Selçuklular tarihi kaynaklarının bir incelemesiyle, akda'l-kudatın adlî hiyerarşide muayyen bir mevki işgal eden bir memuriyetten ziyade bir şeref unvanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹²⁹⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 71.

¹²⁹¹ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 22-26; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 150.

¹²⁹² Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 150.

¹²⁹³ Özen, 2001, XXIV, 77.

¹²⁹⁴ Hasan İbrahim Hasan, 1986, III, 113.

¹²⁹⁵ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 22-26.

Akda'l-kudat unvanı çoğu zaman kadı'l-kudatlık makamında bulunan şahıslara verilmekle birlikte, bu makamda olmayan, bir şehir veya belde kadısının da akda'l-kudat unvanını alıp kullanabildiği görülmektedir. İslâm tarihinde ilk defa olmak üzere, Şâfiî fakihi Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi'ye (ö. 1058), Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından akda'l-kudat unvanı verilmiştir¹²⁹⁶. İbnü'l-Cevzî, el-Mâverdi için akda'l-kudat unvanının yanı sıra kadı'l-kudat unvanını da kullanmıştır. Ancak, el-Mâverdi kadı'l-kudatlık yapmamıştır. İbnü'l-Cevzî ondan bazen kadı olarak söz etmiş, bazen hiç unvan kullanmaksızın sadece isimle zikretmiştir. el-Mâverdi'nin, İbnü'l-Cevzî tarafından akda'l-kudat ya da kadı'l-kudat olarak zikredildiği yıllarda Bağdat kadı'l-kudatı İbn Mâkûlâ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali (ö. 1056) idi. İbn Mâkûlâ 1029 yılında Halife Kâdir-Billâh tarafından kadı'l-kudatlık görevine atanmış, vefat ettiği tarih olan 1056 yılına kadar görevde kalmıştır. Ondan sonra da yerine Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086) getirilmiştir¹²⁹⁷. Görüldüğü gibi Bağdat'ta, adalet teşkilâtının başındaki kadı'l-kudat unvanlı kişiden ayrı olarak akda'l-kudat unvanını taşıyan başka kadılar da bulunmaktaydı. Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin (ö. 1148) oğlu olup Bağdat'ta kadılık yapan Kâsım b. Ali ez-Zeynebî (ö. 1167/1168) 1134/1135'te doğmuştu. O, 1160/1161'de de akda'l-kudat lakabını almıştı¹²⁹⁸. Görüldüğü gibi, Kâsım b. Ali ez-Zeynebî genç bir yaşta bu unvanı almış ve yine genç bir yaşta hayatını kaybetmişti. Babası Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî Bağdat kadı'l-kudatlığı yaptığı halde, akda'l-kudat unvanını haiz değildi.

Yalnız Bağdat'ta değil, Büyük Selçuklu ülkesinde ve Selçuklu kültür çevresinde eyalet kadı'l-kudatlığı veya belirli bir şehir yahut belde kadılığı yapanların da akda'l-kudat unvanını kullandıkları görülüyor. Sultâniyat ve ihvâniyat türüne dair vesikalarda akda'l-kudat unvanına rastlanmaktadır. Mesela el-Gazzâlî'nin bir mektubundan öğrendiğimize göre, Sultan Sencer, kendisine yöneltilen iftiralara karşı müdafaasını dinlemek için el-Gazzâlî'yi huzuruna çağırılmıştı. Sultan, galiba ya bir haber göndermek ya da hürmet edip ona eşlik etmesi için Kadı Mahmûd'u el-Gazzâlî'nin katına göndermişti. Mektupta Kadı Mahmûd, akda'l-kudat olarak anılmıştır¹²⁹⁹. Selçuklular devri münşeat mecmualarından olan *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'de dercedilen bir kadılık menşûrunda, ismi hıfzedilen kadı,

¹²⁹⁶ Kallek, C. (2003). "Mâverdi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXVIII, 180.

¹²⁹⁷ Kara, S. (2018). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 117.

¹²⁹⁸ Safedî. (1420/2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. (thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, c. XXIV, 97.

¹²⁹⁹ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 25-26.

akda'l-kudat imâm-i kebîr filân olarak anılmıştır¹³⁰⁰. Diğer taraftan, Sultan Alp Arslan zamanına ait olan tespit edilebilen en erken tarihli kadı tayinine ilişkin vesikada da ismi hıfzedilen kadıdan, başka birtakım unvan ve lakaplarla birlikte akda'l-kudat ve'l-fuzelâ (kadıların ve fazılların kadısı) olarak bahsedilmiştir¹³⁰¹. *et-Teveessül ile't-Teressül*'de yer baba-oğul iki ayrı kadılık menşûrunda, baba Halefû'l-Mekkî akda'l-kudat unvanını haizdir¹³⁰². Reşîdü'd-Dîn Vatvât'ın kaleminden çıkan başka bir belgede filân olarak bahsedilen kadının unvanı akda'l-kudattır¹³⁰³. Resmî vesikalardan ayrı olarak vekâyinâmeler, biyografik eserler ve şiirlerde çeşitli vesilelerde anılan kadıların unvanları arasında akda'l-kudatı da görmek mümkündür. Mesela Hârezm kadılığı yapan Ebû Amr Muhammed b. Abdü'r-Rahman b. Ahmed en-Nesevî (ö. 1085/1086) akda'l-kudat unvanını haizdi¹³⁰⁴. Çeşitli vesilelerle hem Selçuklu hem de Abbâsî idarecileri tarafından elçilikle görevlendirilen Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'nin unvanı akda'l-kudat idi¹³⁰⁵. 12. yüzyıl şairi Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, *Dîvânı*'nda sıkça methettiği Kadı Rûknü'd-Dîn Sâid için kullandığı unvan ve lakaplar arasında akdâ'l-kudât-i şark û garb (doğunun ve batının kadılarının kadısı)¹³⁰⁶ ile akdâ'l-kudât-i rûy-i zemîn (yeryüzünün kadılarının kadısı) görülmektedir¹³⁰⁷. Diğer bir 12. yüzyıl şairi Esîrû'd-Dîn Ahsîketî'nin de kadıları övdüğü methiyeleri bulunmaktadır. Mesela Akda'l-Kudat Hâce Rûknü'd-Dîn Hâfız-i Hemedânî ve Akda'l-Kudat Hâce İmâm Zahîrû'd-Dîn bunlardandır¹³⁰⁸. Mutasavvıf-şair Senâî'nin (ö. 1131) tasavvufa dair mesnevisinde methettiği kadılardan birisi Akda'l-Kudat Necmü'd-Dîn Ebû'l-Meâlî b. Yûsuf b. Ahmed el-Haddâdî¹³⁰⁹, diğeri ise Akda'l-Kudat Cemâlû'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed el-Esîrî'dir¹³¹⁰.

13. yüzyılda Selçuklu Anadolu'sunda sadır olan menşûrların ve birtakım inşâ kaidelerinin kaydedildiği münşeât mecmualarında da akda'l-kudat terkibine rastlanabilmektedir. *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib*'de kadılara hitap ederken zikredilmesi gereken unvanlar arasında akdâ'l-kudâtü'd-dünyâ (dünya kadılarının

¹³⁰⁰ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403.

¹³⁰¹ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 228, 229.

¹³⁰² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 46.

¹³⁰³ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 74.

¹³⁰⁴ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 477.

¹³⁰⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 353-360.

¹³⁰⁶ Mesela bkz. Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 175, 281, 377.

¹³⁰⁷ Mesela bkz. Cemâlû'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, s. 177, 276.

¹³⁰⁸ Mesela bkz. Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 71-74, 103-104, 261-263.

¹³⁰⁹ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 419.

¹³¹⁰ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 417.

kadısı)¹³¹¹; *Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* de ise akdâ'l-kudâtü'l-esâkir (ordu kadılarının kadısı) gösterilmiştir¹³¹². *Tekârîrü'l-Menâsıb*'da yer alan kadılık menşûrlarında da bu unvan görülebilmektedir. Amasya ve Çorum kadılığı ile bütün ülke kadılığı ve ordu kadılığı Akdâ'l-Kudat Nizâmü'd-Dîn Abdullah'a tefviz edilmiştir¹³¹³. Konya kadılığı, Tokat ve Erzincan kadılığı ile ordu kadılığına tayin edilen Mehmed için kullanılan unvan ve lakaplar arasında akdâ'l-kudât fi'l-memâlik (ülkede kadıların kadısı)¹³¹⁴; Samsun ve havalisinin kadılığına tayin edilen Mehmed b. el-Nakîb için kullanılan unvan ve lakaplar arasında akdâl-kudât ve'l-hokkâm (kadıların ve hâkimlerin kadısı)¹³¹⁵; Larende (Karaman) kadılığına tayin edilen Osmân için kullanılan unvan ve lakaplar arasında ise yine akdâ'l-kudât ve'l-hokkâm zikredilmektedir¹³¹⁶.

Neticede, Seyfullah Kara'nın ve bir kısım İranlı araştırmacının da haklı olarak belirttikleri gibi, akdâ'l-kudat unvanının sadece taltif unvanı olup, adlî sistem içinde kadı'l-kudatlık ve kadılıktan ayrı muayyen bir makam olmadığı anlaşılmaktadır¹³¹⁷.

Fıkıh kitaplarında kadı'l-kudatlık müessesesi ayrı başlık altında incelenmeyip kadılık için gerekli şartlar, kadılarda aranan nitelikler kadı'l-kudatlar için de aynen geçerli kabul edilmiştir. Sadece kadıların yetki alanları ve böyle bir unvanı kullanmanın cevazı tartışmaları çerçevesinde bu kurumla ilgili açıklamalar yapılır¹³¹⁸. Görüldüğü gibi, Büyük Selçuklular devrinde, Abbâsî Bağdatı'nda devam eden geleneksel tek kadı'l-kudatlık makamı bir yana, Selçuklu ülkesinde kadı'l-kudatlık makamı, en azından Sultan Alp Arslan'ın saltanat zamanından sonra, önemini kaybetmiştir. Payitahtta oturan ve bütün ülke kadılarının, dolayısıyla adalet teşkilâtının başı olan bir başkadının yerini, kendi yetki sahalarındaki adalet teşkilâtının başı durumunda olan eyalet kadı'l-kudatları almıştır. Bunlar da kaynaklarda makamının eyalet başşehirinde bulunması sebebiyle başşehirli veya bir bölgeye nispetle Rey kadısı, Dımaşk kadısı, Nîşâbûr kadısı, İsfahân kadısı vs. olarak anılmışlardır. Diğer taraftan kaynaklarda, adalet teşkilâtı içerisinde vazife icra eden kadıların

¹³¹¹ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 11 (*Günyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib* kısmı).

¹³¹² Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 10 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı).

¹³¹³ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 46-51 (Farsça metin).

¹³¹⁴ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47, 49 (Farsça metin).

¹³¹⁵ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 52, 53 (Farsça metin).

¹³¹⁶ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 56 (Farsça metin).

¹³¹⁷ Kara, 2018, 117; Ja'far Nouri, Ali Akbar Kajbaf, Freydoon Allahyari, 2014, 699.

¹³¹⁸ Özen, 2001, XXIV, 77.

makamları belirgin bir şekilde her defasında ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bununla birlikte, Selçuklular zamanından günümüze intikal eden kadılığına ilişkin resmî vesikaların hemen hemen hepsi kadı'l-kudatlara ilişkindir. Bütün bunlardan dolayı, tez çalışmasında, kadı'l-kudat ve kadı makamları ayrı ayrı ele alınmayıp, kadılık müessesesi dâhilinde toplu olarak incelenmiştir.

5.2. Kadılık İçin Gerekli Şartlar, Kadılarda Aranılan Nitelikler

Doktrinde esas vazifeleri mahkeme teşkil edip davalara bakmak, hükümler vermek ve hukukî muameleleri ifa etmek olan kadıların, mesleklerini icra edebilmek için hukuk ilmine derin vukufı, sosyal münasebetlerin gereklerini ve halkın ihtiyaçlarını, örf ve âdetlerini anlayacak derecede umumî kültürleri, nihayet haricî tesirlere mukavemet edecek derecede karakter, ahlâk ve seciyeleri bulunması gerekirdi. Yargı fonksiyonunun mesuliyeti fazla olduğu için, bu fonksiyonu yerine getirecek şahıslarda birtakım teknik, manevî ve ahlâkî vasıflar aranırdı¹³¹⁹. Kadının mesuliyetinin büyüklüğü, adalet tevzi ederken onu devamlı olarak bir hata yapma tehlikesine götürebilirdi ki ahirette bunun hesabını vermekle yükümlüydü. Bu yüzden fukahâdan birçoğu kadılık görevini yüklenmek istememişlerdir¹³²⁰. Zaten gelenek de kadılık görevini kabul etmeme şeklindeydi. Zira kabul etmek, şer'î hukuka uygun kararlar vermeyi engelleyen iktidar sahipleriyle uzlaşma anlamına geliyordu. Mesela, Muktedî-Biemrillâh'ın kadı'l-kudat olarak tayin etmek istediği Ebû'l-Fazl Abdü'l-Melik b. İbrahim b. Ahmed (ö. 1095/1096), buna şiddetle karşı çıkmış; acizliğini ve yaşlılığını ileri sürerek affını istemiştir¹³²¹. Yine Ebû Tûrâb Abdü'l-Bâkî b. Yûsuf b. Ali b. Sâlih el-Berâî'nin (ö. 1099), Hemedân kadılığına atandığına dair menşûr geldiğinde, eğitim-öğretimle meşgul olduğu anlaşıldığı üzere, bir talebeye bir meseleyi öğretmeyi yeryüzündeki bütün şeylere sahip olmaktan daha değerli addettiğini, bir saat bu işle meşgul olmayı İrakeyn mülküne sahip olmaya yeğlediğini, dünya ehline ait olan bir kalbin asla iflah olmayacağını, dünya makamının takva sahibi kimselerin kurtuluşuna ve müminlerin mutluluğuna vesile olamayacağından bahisle görvi kabul etmediği anlaşılmaktadır¹³²². Öte yandan, ihtirasla bu görevin peşinde koşanlar da vardı¹³²³. Sultan Sencer devrinde Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin'in Esterâbâd kadılığı, hatîbliği ve muhtesibiliği vazifesini tecdit eden menşûrda

¹³¹⁹ Atar, 1999, 99; Atar, 2001, XXIV, 67.

¹³²⁰ Kayaoğlu, 1985, 41.

¹³²¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 299.

¹³²² İbn Kesîr, 1995, XII, 307.

¹³²³ Makdisi, 2018, 294.

kadılık makamının hak ile batılı ayıran, Allah'ın rızası veya gazabına sebep olup kişiyi cennet veya cehenneme götüren, bu nedenle mesuliyeti son derece önemli bir makam olduğu hatırlatılmıştır¹³²⁴.

Kadılık için gerekli şartlar ve kadılarda aranan nitelikler, 10. yüzyıla kadar daha esnekti. Ancak bu yüzyılın sonunda, kadılık bir müessese olarak kâmil bir şekle büründüğünde, bu mansıp sahibinin gereksinimleri daha belirgin hale gelmiştir. Bunlar zamanla standarlaşma ve daha da genişleme eğiliminde olmuştur¹³²⁵. 10.-14. yüzyıllar arasında yaşayan Semerkandî, Maverdî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Serahsî, Gazzâlî, Kâsânî, İbn Ferhûn, Nübâhî, Nüveyrî gibi meşhur İslâm ulemâsı, kadılık için gerekli nitelik ve şartları, birtakım mezhepsel farklılıklar bir yana, genel itibarıyla şöyle sıralamışlardır: 1- Cinsiyet (erkek olmak), 2- Bülüğ ve akıl, 3- Hürriyet, 4- İslâm, 5- Adalet, 6- Göz, dil, kulak gibi duyu organlarının sağlam ve sıhhatli olması, 7- İlim (hukuk bilgisi)¹³²⁶.

Adı geçen İslâm âlimleri arasında, konumuz itibarıyla Büyük Selçuklular devrinin meşhur Şâfiî fakihî el-Mâverdî'nin görüşleri önem arz etmektedir. el-Mâverdî, devlet başkanında bulunması gereken nitelikleri ve izlenmesi gereken siyaseti konu ettiği *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer* adlı eserinde, ihtilafları çözmeleri ve hüküm vermeleri için kendilerine görev verilen kadıları adaletin terazisi ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymakla sünneti koruyan muhafızlar olarak görmüştür. Ona göre; zulüm görenler zalimlerden, zayıflar güçlülerden haklarını ancak doğru karar veren kadılar sayesinde alabilirler. Eğer kadılar dinin uygun görmediği davranışlardan sakınmazlar, açgözlülüktan kaçınmazlar, verdikleri kararlarda Hz. Peygamber'in sünnetine uymazlar ve hak yoldan sapanların görüşleri doğrultusunda kararlar verirlerse, doğruluktan ayrılmış olurlar. Adaletin uygulanmaması ve hak sahiplerine haklarının verilmemesi, kendi aralarında ihtilaflı olanlardan daha çok dine, devlete ve ülkeye zarar verecektir¹³²⁷. el-Mâverdî böyle hassas ve önemli bir mevkiî haiz bulunan kadılar için klasik fıkıh literatüründe sıralanan şartları *el-Ahkâmü's-Sultâniyyesi*'nde müstakil bir fasılda açıklamıştır. Buna göre; yargı işlerine kendilerinde birtakım şartlar bulunan kimseler tayin edilebilirdi. Atanan kadının bu

¹³²⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 144; Ünal, 2014, 105.

¹³²⁵ Rebstock, 1999, 8.

¹³²⁶ Atar, 1999, 102-107; Ebû'l-Ulâ Mardin. (1977). "Kadı". *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VI, 43; Atar, 2001, XXIV, 67; Muctebâ Gerâvend, Mihrdâd Fellâhî Ferd. (1390/2011, Pâyîz-Zemîstân). "Sâhtâr-i Nihâd-i Kazâ der Dû Sede-yi Pâyânî-yi Hilâfet-i Abbâsiyân". *Pijûheşnâme-yi Târih-i İctimâî û İktisâdî*, Pijûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî û Mutâle'ât-i Ferhengî, sâl-i pencom, şomâre-yi dovvom, 78; Baltacı, 2014, 105; Kazıcı, 2015, 196.

¹³²⁷ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 70-71.

işleminin hüküm ifade etmesi, geçerli olabilmesi için şu şartlar aranır: 1- Cinsiyet (erkek olmak): Baliğ, olgun bir erkeklik aranır. Olgun olmayanların kendileri hakkında yaptıkları işler hukuken muteber olmadığından, başkaları hakkında yapacakları işler hiç muteber olmaz. Kadınlar ise, her ne kadar sözleri hukuken hüküm ifade etse de idarî işlerde erkeklerden derece bakımından aşağı durumdadırlar. 2- Bülûğ ve akıl: Her türlü bilgiyi kavrayacak bir zekâyâ ve müşkülliği güçlük çekmeden çözebilecek kabiliyete sahip olmalıdır. Kötüyü ayırt edebilmeli, unutkan ve gafil olmamalıdır. 3- Hürriyet: Kendi iradesi noksan olan, bir başkasının iradesine etkili olamaz. Kölelik şahitliğe engeldir. Bu durum aynı zamanda kadılığa, hükümlerin infazına da doğrudan tesir eder. Köle, azat edilirse kadı olabilir. Çünkü soy kadılığa aranılan bir şart değildir. 4- İslâm: Kadıların Müslüman olması gerekir. Gayrimüslim kadılığa tayin edilemez. 5- Adalet: Adaletten maksat; doğru sözlü, iffetli, emanete uyan, haramdan, günahlardan sakınan, şüpheli işlerden uzak olan, rızalı ve rızasız işleri ayırt eden, din ve dünya işlerinde aynı hassasiyeti koruyan kimse demektir. Bu halleri haiz olmayan bir şahsın şahitliği dinlenmez, hükümlerine uyulmaz, kadı de tayin olunamaz. 6- Göz, dil, kulak gibi duyu organlarının sağlam ve sıhhatli olması: Hakkın ispatı, alacaklı ve borçlunun ayırt edilmesi, ikrar edenle inkâr eden, doğruyla yalan, haklıyla haksız ancak bilhassa görme ve işitme ile anlaşılır. Bu şart bulunmayan kimse idareci ve kadı olamaz. 7- İlim (hukuk bilgisi): Kur'an'ın nâsih ve mensuhunu, muhkem ve müteşabihini, umum ve hususunu, mücmel ve müfesserini; sünnetin söz, dil ve takriri kısımlarını, vürûd ve nakil sebeplerini, mütevâtir, âhâd ve meşhur geliş tarzını; icmân, selefîn (önceki âlimlerin) anlaştıkları ve ihtilafa düştükleri hususları; kıyasın yapılış şeklini, istirbat ve içtihat hususlarını bilmelidir. Böyle bilgiyi haiz şahsın kadılığı muteberdir. Kadının ilmi bu dört şer'i esas (Kur'an, sünnet, icmâ, kıyas) ihtiva ederse dinde müctehid sayılır. Kadılık ve müftülük icra edebilir. Bu şartları ihlal ederse bu imkânını kaybeder. Bu yedi şartın mevcut olduğu anlaşılırsa, bu şahsın kadılığa tayini doğru ve isabetlidir. Şartlar da ya bizzat, ya imtihanla, ya da araştırma ile öğrenilebilir¹³²⁸.

el-Mâverdî'ye göre vezirlik, valilik, ordu komutanlığı, şahnelik, muhtesiblik, kadılık gibi makamlara atanacak kişilerde aranılacak din, zekâ, emanettarlık, yeterlilik, itaat ve istiklâl gibi genel özelliklerin dışında, atanacağı görevle ilgili birtakım meslekî özelliklerin de bulunması gerekirdi. el-Mâverdî, saadetin tahakkuku için gerekli hususlardan biri olarak gördüğü kadıların seçiminde, mezkûr genel özellikler ve tabîi yukarıda sıralanan dinin

¹³²⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 137-141.

belirlediği niteliklerden başka, ikincil olarak aranılacak birtakım meslekî özel vasıflara da değinmiştir. Şâfiî fakih bu evsafi şöyle belirtmiştir: Dindar olmak, emanete riayet etmek, dirayetli olmak, iffetli olmak, vakur olmak, bütün davranışlarda güvenilir ve dürüst olmak, ciddiyeti korumak, dinî yasaklara kararlılıkla uymak, açgözlü olmamak, çirkin ilişkilerden uzak durmak, sabrederek öfkeye mani olmak, bilgi ve anlayışın gelişmesi için çok okumak, ince ve kıvrak bir zekâyâ ve geniş bir hayal gücüne sahip olmak, her türlü şüphe ve zandan sakınmak¹³²⁹.

Kadırlarda bulunması gereken geleneksel şartlar bilhassa 10. asırdan itibaren her dönemde ehemmiyetini korumuştur. Bu temel şartlar haricinde kadırlarda aranacak birtakım geniş dinî-ahlâkî vasıflar konusunda ise yine hemen her zaman bir şeyler söylenmiştir. Bu husus, Selçuklular devrinde de, el-Mâverdi'nin yaptığı gibi, tartışılmış ve görüşler öne sürülmüştür. Bu yöndeki fikirlerle genellikle Selçuklular devri siyâsetnâmelerinde karşılaşmak mümkündür. Mesela Nîşâbürlü âlim ve şair Ebû Mansûr es-Seâlibî kadının helal ve haramın bütün yönlerini iyi bilmesi, düzgün ve tutarlı konuşması, kapısını herkese açması, perdeleri kaldırması, heybetli olmakla birlikte tevazuyu elden bırakmaması, acizlik derecesine düşmeden merhameti koruması, rüşvet almaması ve zina yapmaması gerektiğini belirtmiştir¹³³⁰. Zencânî milletin, dinin, hikmetlerin ve adaletin gözetleyicisi ve koruyucusu olarak nitelediği kadırların görev sahalarında adaletle hükmetmeleri ve takvalı olmaları gerektiğini beyan etmiştir. Zira ona göre, takvadan geri duran bir kadının, bütün şer'î ahkâmı bilse de, hüküm vermesi uygun değildir ve hükmü de makbul değildir. Yine Zencânî, ilim ehlinin kadı olabilmek için öne sürdüğü ve kendisinin de kabul ettiği şartları sıralamıştır. Buna göre; kadı şeffaf ve emin, çok ciddi, az şakacı, günah ve haramdan sakınan, hırstan uzak, kanaatî boyun eğmekten, onuru açgözlülükten, sabrı sıkıntıya düşmekten ve adaleti zulme düşmekten alıkoyan kimse olması gerekir. Ayrıca kadının, ilmini mütalaa ile geliştirmesi, anlayışını kuvvetlendirerek olaylara farklı gözle bakabilmesi, şüpheden kaçınması, zandan uzak durması ve zor meselelerde teenni ile davranması lazım gelir. Zencânî, bu şartlara riayet etmenin kadırlar kadar valiler için de geçerli olduğunu, ancak zamanın kadı ve valilerinin bunlara pek uymadığını da söylemekten geri durmamıştır¹³³¹. Selçuklu kültür çevresinde, Taberistân ve Gurgân'da hüküm süren Ziyârî hükümdarı Keykâvus b. İskender de 1082 yılında kalame aldığı *Kâbüsnâme* adlı eserinde, kadırların

¹³²⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdi, 2003, 71-72; Ebû'l-Hasan el-Mâverdi, 2016, 307, 308, 329.

¹³³⁰ Seâlibî, 1997, 142.

¹³³¹ Zencânî, 2005, 216, 217.

sahip olmaları beklenen özelliklere temas etmiştir. Keykâvus kadının sakin, uyanık, sezgi gücü yüksek, iyi ve kötüyü ayırt edebilen, insanların hal ve hareketlerinin manalarını anlayabilen, kabiliyetli, heybetli, dinî ilimlere vâkıf, dinin yasakladığı şeylerden sakınıp emrettiklerini yerine getiren, muhtelif insan tiplerinin yalan ve hilelerinin farkına varabilen bir kişi olması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca onun, kadının her mezhepten insanların hakkını koruyup, mezheplerin kaidelerine riayet etmesini söylemesi dikkat çekicidir¹³³².

Kadıllarda aranan niteliklere ve bu şer'î makamı işgal edenlerden istenen hareket ve davranış tarzına hemen hemen her kadılık tayin menşûrunda temas edilmiştir. Vesikalarda daha ziyade dinî-ahlâkî esaslarla ilgili ilkeler hususunda kadılara nasihat ve talimatlarda bulunulmuştur. Buna göre kadı gizlide, açıkta ve her halde niyetini ve amelinini, ahirette kurtuluş vesilesi olacak olan takva süsüyle süslemeliydi. Bu itibarla, dinin yasak ettiği şeylerden sakınıp buyurdıklarını yerine getirmeyi gaye olarak belirlemeliydi. İkinci husus, herkesin üzerine vacip olduğu halde, marifet bağışlanmış, keramet hilatını giymiş, işlerin inceliklerine ve sırların hakikatine vâkıf olan ve gönlünün derinlikleri Allah'ın nuruyla aydınlanmış olanlar olarak nitelendirilen âlimlerin üzerine daha da vacip olduğu ifade edilen Allah korkusudur. Kadılar her iki dünyada bu korkuya istinat etmeliydi. Yine kadılar doğruluk ve dürüstlükten (sevâb û sedâd) ayrılmamalıydı. Bu şer'î işin icrasında (temşiyet-i in şogl-i şer'î) doğruluk ve adalet yolunda olmalı, kendi ahvalini insaf ve adaletle (insâf û ma'delet) güzelleştirmeliydi. Kadılar açgözlülükten de uzak duracaktı. Vesikada, kadıların tamahkâr olup, dünyevî çıkarlar elde etmek için dindar gibi görünmekten kendilerini korumaları, dünyanın gösterişine aldanmamaları, dini dünyaya satmamalarına dair uyarılar dikkat çekmektedir. Onlar gözü, gönlü ve bedenini diğer uzuvlarını rüsva sebebi olan tamahlardan sakındırmalıydı. Kadılık işini üstlenen kişinin doğrulukla (sedâd), sözde ve davranışta kötülükten sakınmakla (tesevvun), Allah yolunda olmakla (reşâd), dindarlıkla (tedeyyun), tam bir fazilette (fezl-i kâmil) ve şamil bir adaletle (adl-i şâmil) süslenmiş olması gerektiği belirtilmiştir. Onlar sıdk-i emanet, siyanet, hüsn-i hidayet ve diyanetle, saf bir niyetle, halis bir akideyle ve sadık bir teşebbüsle kadılık vazifesini uhdesine alacaktır. Kadılara lazım gelen İslâm dininde yer alan farzlardan (ferâyiz), üstün ahlâk vasıflarından (siyer), adaptan (âdâb) ve şartlardan (şurût) nasibini almalıydı. Nihayet kadılara tavsiye etmeye gerek dahi olmayan kadılık adabının inceliklerine ve âdetlerine (dekâyik û rusûm-i kazâ) riayet etmeleri, Selçuklular zamanı kadılık atama belgelerinde belirtilmiştir¹³³³.

¹³³² Kevkâvus b. İskender, 2007, 158, 160-162.

¹³³³ Müntecebü'd-Din Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106-107, 157; Ünal, 2014, 59, 121, 122; Seyyid Ali

Muhammed el-Yakûbî tarafından *Fedâilü'l-Enâm min Resâilü Hüccetü'l-İslâm* adıyla derlenen, el-Gazzâlî'nin mektuplarını ihtiva eden kitapta bulunan ve “Mağrib kadılarından birine” başlığını taşıyan bir mektupta el-Gazzâlî, kadının mal toplamakla meşgul olmamasını tembihlemektedir. Zira mal toplamak ahireti unutturacak, kalpteki imanı yok edecektir. Aynı mektupta adı geçen Kadı İmâm Mervân'a da daima helal rızık talep etmesi, geçimini sağlayacak kadar malla yetinmesi, kişiyi şeytanın tuzaklarına götüren ehl-i dünyanın meşguliyetlerinden beri olması, sultan ve ümerayla yakın olmaktan kaçınması nasihatinde bulunulmuştur¹³³⁴. Aynı mecmuada yer aldığı halde, el-Gazzâlî'nin Büyük Selçuklu veziri Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği başka bir mektupta da kadılık vazifesinin hükümdar tarafından takva sahibi ve mütedeyyin bir kişiye verilmesi tavsiye edilmiştir¹³³⁵.

Gerek klasik fıkıh kitaplarında ve gerekse müessesenin teşkilinden itibaren muhtelif kategorilerden tarihî kaynaklarda tartışılan ve fikirler öne sürülen kadılık için gerekli şartlar ve kadılarda aranan niteliklerle ilgili olarak Alman oryantalist Ulrich Rebstock'un yorumları dikkat çekicidir. Şöyle ki ona göre; kadı tayini İslâmî toplumda gerekli olan ve kesinlikle yapılması gereken bir uygulamadır ve kadının azli de halife veya sultanın, yani dünyevî otoritenin yetkisi dâhilindedir. Bu nedenle teoride, halkın bu süreçte söz hakkı yoktur. Ancak yönetici, kadılık için gerekli olan şartları kontrol etmek zorunda olduğundan, dolaylı olarak kamuoyuna bağımlıydı. Geliştirilen farklı muhtelif gerekli şartlar maddeleri, hükümdarın güvenine sahip olan ve halk tarafından kabul edilen ideal bir kadının seçilmesini sağlamak için tasarlanmış bir araç olarak görülebilir. Bu ideal açıkça zamanla değişmişti. Kadının bir beşer olarak hatadan masun olamayacağının ve onun makamının güvencesizliğinin kabulü, bu makam için herhangi bir kontrol mekanizması yaratma çabasıyla sonuçlanmadı. Bunun yerine, yanlış kişinin kadı olarak atanmasını önlemek için öznel ve objektif çabalar gösterildi. Hem atanan hem de atayan üzerindeki ahlâkî baskı, makam için ön koşulların şekillendirilmesinde ifade edilmiştir¹³³⁶.

Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 40; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 23b, nr. 2258, 72b, 73a, 78a-79b; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400, 401; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 53, 61-62; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230-231; Reşîdü'd-Dîn Vatvât. (1315/1895). *Mecmû'atü'r-Resâil*. (nşr. Muhammed Efendi Fehmi), Kahire: Matbaatü'l-Maârif, c. I, 79; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 49, 52, 53, 54, 55 (Farsça metin).

¹³³⁴ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 120-129.

¹³³⁵ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 49-51.

¹³³⁶ Rebstock, 1999, 8, 33.

5.3. Kadıların Nesebi, Kadılıkta Tevarüs Temayülü ve Meşhur Kadı Aileleri

Selçuklu devlet teşkilâtı ve bürokrasisinin sivil kanadının her kademesinde olduğu gibi, bu devir kadı'l-kudat ve kadıları da kalem ehlerinden seçiliyordu. Öteki sivil memuriyetleri daha ziyade Fars unsur işgal etmesinin yanında, kadılık vazifesinde Arap unsurun öne çıktığı görülmektedir. Selçuklu devlet teşkilâtının daha ziyade askerî kanadında vazife gören Türkler arasından kadıların çıkması görülmemiş olmamakla birlikte, Türk kadılarla çok nadir karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte bu dönemdeki Türk hukukçuları, gerek kendilerini yetiştirerek, gerek eserler yazarak ve gerekse öğrenciler yetiştirerek fıkhnin gelişmesine katkı sağlamışlardır¹³³⁷. Bu arada Fars unsurun da bütün adlî teşkilâtın yargısal-cezaî yetki ve salâhiyeti haiz olan başka memuriyetlerinde olduğu gibi, kadılık vazifesini icrada da gayet tabîî mühim roller ifa ettiğini belirtmeye hacet yoktur. Selçuklu devri kadılarının çok az bir kısmının soybağı doğrudan tespit edilebilmektedir. Mesela Sîstân kadısı Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 1047/1048) Hârûnû'r-Reşîd neslindendi. Hatîb el-Bağdâdî onun kendi neslini övdüğü bir şiirini nakletmiştir¹³³⁸. Taberistân ve Esterâbâd kadısı Hammâd b. Muhammed ez-Zübeyrî'nin (ö. 1081) sahâbîlerden Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 692) soyundan geldiği söylenmektedir¹³³⁹. Fundukîler ailesine mensup olan Beyhak kadısı Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin (ö. 1169) nesebi, ashâb-ı kirâmdan Huzeyme b. Sâbit'e ulaşır¹³⁴⁰. Kudûs ve Dîmaşk'ta kadılık yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ b. Abdullah'ın (ö. 1112/1113) el-Balasagunî et-Türkî el-Hanefî nisbelerine bakılırsa, Balasagunlu bir Türk olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴¹. Nuri Topaloğlu, Selçuklularda Türk ve Fars unsurların önemli ölçüde yer tutmakla beraber, o devir âlimlerinin isimlerinin tamamen Arapça isimler olduğu; İslâm'ın potasında eriyen Türk, Fars ve diğer unsurların, bu dönemde genellikle Arapça ad ve nisbeler kullandıkları; bu yüzden bunların milliyetlerini tayin etmenin pek mümkün olamadığını haklı olarak belirtmektedir¹³⁴². Mesela Sâidiyye olarak anılan ailenin soyu hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak ailenin atası Ebû'l-Alâ el-Üstüvâî'nin Sâid b. Muhammed b.

¹³³⁷ Bu hususta bir değerlendirme için mesela bkz. Pala, A. İ., Korkmaz, F. (2014). "Selçuklu Dönemi Türk Hukukçularının Hukuk Bilimine Katkıları". (yay. haz. M. M. Hülagü, A. Yuvalı, A. Aktan, E. Yoska, M. Kapanşahin). *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹³³⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 150-151.

¹³³⁹ Moufid Muhammad Nouri. (1967). *The Scholars of Nishapur (700-1225)*. The University of Edinburgh, c. II, 365.

¹³⁴⁰ Özeydin, A. (1992). "Beyhakî, Ali b. Zeyd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. VI, 62.

¹³⁴¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 334-335.

¹³⁴² Topaloğlu, N. (1988). *Selçuklu Devri Muhaddisleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 183.

Ahmed b. Ubeydullah b. Muhammed b. Abdü'r-Rahman şeklindeki soy zincirine bakılacak olursa ailenin Arap asıllı olduğu, atalarının fetihler sırasında Horasan diyarına gelip yerleştiği söylenebilir¹³⁴³.

Büyük Selçuklular devrinde, mutat olduğu üzere, kadılık nitelik ve şartlarını haiz bulunmaktan sonra, esas olarak ailevî köken ve ailevî geçmişe bakma, onların hanedanında ilmî geçmiş ve yargılama işinin geçmişi, kadıların seçiminde başlıca öneme sahipti. Dolayısıyla özellikle İran şehirleri ve eyaletlerinde kadılık işi daha ziyade aileden miras kalan bir işe dönüşmüştü¹³⁴⁴. Bununla birlikte, el-Mâverdi, kölenin de azat edilirse kadı olabileceğinden bahisle, soyun aslında kadılıkta aranılan bir şart olmadığını belirtmiştir¹³⁴⁵. Öte yandan, bazı edebî eserlerde, mesela Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu Senâî-yi Gaznevî'nin bir şiirinde kadılıkta asaletin gerekliliğinden bahsedilir. Bu cümleden olarak Senâî hüküm işinde ilim (ilm), soyluluk (asl), adalet (adl) ve takvanın (tekvâ) gerekli olduğunu beyan etmiştir. Görüldüğü gibi o, kadılık için soyluluğu, lazım olması icap eden vasıflar arasında ikinci sırada göstermektedir¹³⁴⁶. Her mevkiin babadan oğula geçmesi yönünde kuvvetli bir temayül vardysa da bu temayül kendini en bariz bir şekilde kadılıkta göstermiştir. Zaten kadı sülalelerinin önemi, 9. yüzyıldan itibaren, tıpkı valilik makamının işgalinde olduğu gibi, halef tayin etme teamülünün yerleşmesiyle fevkalade bir şekilde artmıştı¹³⁴⁷. Kadılık görevinde güçlü bir irsîlik eğilimi bulunmakla birlikte, kadılar genellikle görev sahasının yerel bir kişisi oluyordu¹³⁴⁸. Selçuklular, bir şehrin sosyal-ekonomik ve entelektüel yaşamında yerel unsurlardan yararlanarak, kendi yönetimleri altında siyasî istikrarı desteklemeyi umuyorlardı. Bu nedenle onların genel politikası, Sünnîlik karşıtı dinî hareketleri ve özellikle İsmâîlîleri bastırmak ve İslam dünyası dâhilinde Sünnîliğin mevkiini destekleyerek saltanatlarını pekiştirmekti. Mesela tüm Horasan şehirlerinde, özellikle de Nişâbûr'da bu politika, mensuplarını yerel idarî görevli olarak atamak suretiyle en etkili ve önemli Sünnî aileleri tercih etme şeklinde tezahür etmiştir. Yalnız kadılık değil, reis ve hatîblik de bu kaideye tâbi olmuştur¹³⁴⁹. Selçuklu kültür çevresinde de aynı durum geçerliydi. Mesela Mervanîler, Artuklular ve Zengîler zamanlarında Meyyâfârikîn ve Âmid

¹³⁴³ Bahcivan, S. (2008). "Sâidî Ailesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXV, 581.

¹³⁴⁴ Hûşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 71.

¹³⁴⁵ Ebû'l-Hasan el-Mâverdi, 2015, 137-138.

¹³⁴⁶ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 41.

¹³⁴⁷ Mez, 2014, 268-269.

¹³⁴⁸ Lambton, 1968, V, 270.

¹³⁴⁹ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 256-257; Ali Ekber Keczâf. (1389/2010). *İsfahân der Dovre-yi Selcûkiyân*. İsfahân: Sâzmân-i Ferhengî-yi Tefrîhî-yi Şehrdârî-yi İsfahân, 171-172.

hattında kadılık ve hatîblik vazifeleri bir dönem Nübâte ve Tâceddin Oğullarının elinde bulunuyordu¹³⁵⁰. Bazen iki kardeşten biri kadı, diğeri de hatîb olarak tayin ediliyordu¹³⁵¹. Fars, Şîrâz, Kirmân sahasında kadılık, reislik ve mahkemenin muhtelif memurlarının uzun yıllar boyunca belirli ailelere münhasır kalmıştır¹³⁵². Bazen bir şahıs, yalnız baba tarafından değil anne tarafından da meşhur bir nesebe sahip oluyordu ve her iki koldan da belirli makamların doğal sahibi oluyordu. Mesela 11. yüzyılın sonu, 12. yüzyılın başlarında Fars kadılığı baba tarafından, aynı yerin reisliği ise anne tarafından intikal etmişti¹³⁵³. Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de, ülkenin istikrarı ve bozgunculuğun yok edilmesi amacıyla her devirde hükümdarların bazı hususlara önem verdiklerinden bahisle, bunlardan birinin de kadim hanedanları korumak olduğunu belirtmiştir. Vezir, Selçuklular döneminde de böyle hanedanların gözetildiği; zayi olup gitmelerine izin verilmediği; onlara pay verilerek hanedanlarının devam ettirildiğini söylemiştir¹³⁵⁴. Bu arada, A. K. S. Lambton, Selçuklularda ister kamu görevinde olsun, ister iktâlarda olsun, irsen intikalin herhangi bir hak değil, eğer gasbedilmemişse, bir lütuf olarak sultan tarafından bağışlanan bir armağan olduğunu özellikle belirtmektedir¹³⁵⁵.

Gerek Selçuklu İranı'nda ve gerekse Selçuklu Türkiye'sinde kaleme alınan tayin menşûrlarının hemen hemen hepsinde, kadıların soylarının temizliği, kadim ve meşhur bir sülaleye mensubiyetleri ile bu görevin irsiliği üstünde durulmuştur. Sultan Alp Arslan zamanına ait olup Behâî adlı bir münşî tarafından kaleme alınan bütün memleketin kadılığı (akdâ'l-kudât der koll-i memâlik) atama menşûrunda, babasının istifasının kabulünden sonra, onun çocuklarının en seçkini, soyunun önderi, fazilet bostanının goncası, soyunun çayırının kökü olarak nitelenen oğlu mezkûr makama tayin edilmiştir¹³⁵⁶. Sultan Sencer tarafından tayin edilen kadıların atama menşûrlarında da kadıların mensup olduğu ailelerin ilmî ve insanî hasletleri, devletteki hizmetleri ve kadılık mesleğinde tevarüs temayülü üzerinde durulmuştur. İsferyân'e ismi hıfzedilen bir şahsı kadı olarak tayin eden menşûrda, onun ilim ve hürmet hanedanından olduğu; kadılığın onun hanesinde babadan oğula miras olarak kaldığı (mutevâris) belirtilmiştir¹³⁵⁷. Hamîdü'd-Dîn Ebû Bekir b. Muhammed b.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. (1992). *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*. (çev. A. Savran). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 113, 114.

¹³⁵¹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 75.

¹³⁵² İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 117-119.

¹³⁵³ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 118.

¹³⁵⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 151 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 224.

¹³⁵⁵ Lambton, 1973, 370.

¹³⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 229.

¹³⁵⁷ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 39; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat*

Ömer b. Ali el-Mahmûdî'nin Belh kadı'l-kudatlığına tayin edildiği menşûrda, seleflerinin mevkiinin onunla mamur olacağı ve miras hakkının (hakk-i mevrûs) hak sahibine tevdi sözünün yerine getirildiği ifade edilmiştir¹³⁵⁸. Nogân ve Tûs kadılığıının Kadı'l-Kudat Umdetü'd-Dîn Ebû Sa'd Muhammed b. İsmâîl adına tecdit edildiği menşûrda, onun ilim ve iffette meşhur bir aileye mensup olduğu vurgulanmıştır¹³⁵⁹. Tûs kadılığını Celâlû'd-Dîn'e tevdi eden atama menşûrunda, kadılık makamına tayin olacak kişinin asil bir soya mensup olması gerektiği belirtilmiştir. Bu itibarla, Celâlû'd-Dîn'in gerek nesepten gelen ve gerekse kendine mahsus hasletlere sahip bulunduğu ve onun kadılığı hak eden bir mirasçı (mîrâsdârî-yi mustehikk) olduğu söylenmiştir¹³⁶⁰. Esterâbâd'a görevlendirilen Kadı Ziyâû'd-Dîn Mecdû'l-İslâm Hüseyin'in kadim bir sülaleye mensup olduğu ifade edilmiştir¹³⁶¹.

Devlet teşkilâtının pek çok kademesinde olduğu gibi, adlî teşkilâtta da Büyük Selçuklu mirasını devralan Hârezmşahlar devrine ait olan menşûrlarda da aynı noktalara temas edilmiştir. Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) dîvânından çıktığı halde, Akda'l-Kudat Seyfû'l-Mille ve'd-Dîn Halefû'l-Mekkî'nin istifası üzerine oğlu Efzalû'l-Kudat Sadrû'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed'in Hârezm kadı'l-kudatlığına tayini menşûrunda, bu "kutlu" sülalenin devlet hizmetindeki kıdeminden bahsedilmiştir. Ayrıca istifa ederek kadılıktan ayrılan babasının hizmet hakkından da söz edilmiştir¹³⁶². Hârezm kadılığına atanan ve alışlageldiği üzere menşûrda adı zikredilmeyen başka bir akda'l-kudatın züht ve takva hanedanından (hânedân) olduğu belirtilmiştir. O, "soy şerefini ilimle süslemiştir"¹³⁶³.

Selçuklular devrinde kadılık vazifesini üstlenen meşhur aileler mevcuttu. Başta Sâidî olmak üzere, Tebbânî, Nâsîhî, Şehrîzorî, Fundukî, İbn Ebû Bürde gibi sülalelerin üyeleri gerek Büyük Selçuklu ülkesinde ve gerekse Selçuklu kültür çevresinde yüzyıllarca muhtelif belde, şehir ve eyaletlerin kadılık görevini yerine getirmişlerdir. Sâidî ailesi, 10. yüzyılın sonlarından itibaren, Gazneliler ve Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde ilim, dindarlık, idarecilik, kadılık, fetva, eğitim ve öğretimle meşhur olan saygın ailelerden biridir.

Mecmuası), nr. 2257, vr. 22a.

¹³⁵⁸ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 116a.

¹³⁵⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a.

¹³⁶⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 155.

¹³⁶¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 144.

¹³⁶² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 58, 60.

¹³⁶³ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 74.

Ataları Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'ye (ö. 1041) nisbetle Sâidiyye olarak anılan ailede kadılık görevi, Ebû'l-Alâ el-Üstüvâî'den sonra uzun yıllar onun oğulları ve torunları tarafından yerine getirilmiştir¹³⁶⁴. Nîşâbûr başta olmak üzere, Horasan bölgesinde ve Selçuklu ülkesinin muhtelif bölgelerinde kadı'l-kudatlık ve kadılık vazifesini gören Saidî ailesinin önde gelen fertleri, bu çalışmada da adları çeşitli vesilelerle sıkça zikredilecek olan şunlardır: Ebû'l-Hasan İsmâil b. Sâid (ö. 1051), Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid (ö. 1054), Ebû Sa'd Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (ö. 1068), Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1077), Ebû Ali Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1079), Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-Nîşâbûrî (ö. 1089), Abdü'l-Melik b. Ubeydullah b. Sâid (ö. 1108), Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1113), Ebû'l-Fazl Hüseyin b. Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1117), Ebû'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1133), Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1133), Azîz b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1156), Ebû'l-Kâsım Burhânü'd-Dîn Mansûr b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1157), Şerefü'd-Dîn Ali b. Ebû'l-Kâsım Mansûr b. Ebû Saîd es-Sâidî (ö. 1159).

Müntecübü'd-Dîn Bedî el-Cüveynî tarafından derlenen ve Sultan Sencer devrine ait resmî vesikaları ihtiva eden *Atebetü'l-Ketebe* adlı münşeat mecmuasında yer alan bir menşûrla, Sâidî ailesinden İmâdü'd-Dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'e (Farklı kategoriden kaynaklarda adı geçen Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1133) olabilir) Nîşâbûr kadı'l-kudatlığı tefviz edilmiştir. Bu menşûrda, Selçuklu sultanının dilinden, meşhur Sâidî ailesinin hasletleri, bu aileye mensup müstakbel kadının nitelikleri ile kadılık işinde nesebin ve tevarüsün önemi sarahatle şöyle belirtilmiştir:

“Sâidiyân sülalesi (hânedân-i Sâidiyân) övünülecek ve iyi davranışlar göstermekle öne çıkmıştır. Bu sülalenin büyükleri ve önde gelenleri (ekâbir û emâsîl-i ân hânedân) dinî işlere yatkınlık ile meşhur olup bulundukları konumu değerli görerek çok sevmişlerdir. Bizim selefimiz melikler ve sultanlar (mulûk û selâtîn) kendi dönemlerinde onlara yakınlık gösterip onları kutlu saymışlar; onları himaye ve takviye etmişlerdir. Biz de devletimizin güneşi parladığı andan başlayarak bugüne kadar bu hususta bizden öncekilerin hareket ettiği gibi davranmaya gayret edip asla (hergez) bu sülaleye saygıda kusur etmedik. Onlardan Hakk'a yürüyen bir zat, kendi tercihiyle miras kalan (mevrûs) bu işin sorumluluğunu üzerine almaktan imtina edip inzivaya çekilmişti. Bu nedenle, yine o kutlu soydan (neseb-i humâyûn) olan bir şahsı seçip, babadan oğula miras olarak kalmış işin hak sahibi olduğu makamı (menseb-i istihkâk-i amel-i mutevâris) onun uhdesine

¹³⁶⁴ Bahcivan, 2008, XXXV, 581; Bulliet, R. W. (1972). *The Patricians of Nishapur -A Study in Medieval Islamic Social History-*. Cambridge: Harvard University Press, 201-216.

bıraktık (be vey erzânî fermûde). Bu şahıs, o meşhur ve kıymetli sülaleden olan (ez ân hânedân-i meşhûr sulâle-yi azîz est) Kadî'l-Kudat İmâdü'd-Dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'dir. O, kendi atalarının ve seleflerinin (âbâ û eslâf-i hîş) izinden gitmiş, onların gösterdiği nur ile aydınlanmış ve yolunu bulmuştur. Her zaman bizim meclisimizde (meclis-i mâ) ilgi ve alaka görmüştür¹³⁶⁵.”

Büyük Selçuklu Devletinin sonunu getirecek olan Oğuz istilası ve isyanı sırasında Nîşâbûr'da Sâidî ailesinin âdeta kaleleri mesabesinde olan Sâidiye Medresesi ve Mescid Câmîü'l-Kadîm yıkılmıştı. Bundan sonra Sâidî ailesi bireyleri, kendilerine ait bazı mülklerin bulunduğu Beyhak başta olmak üzere, muhtemelen Rey ve Semerkand'a göç etmişlerdir. Tabîi Horasan'a büyük güç ve nüfuz sahibi olan bu meşhur kadî ailesi böylece sona ermişti. Richard W. Bulliet, böyle bir bağlantının varlığının bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmesine rağmen, Nîşâbûr Sâidîleri ile İsfahân Sâidîleri arasında doğrudan bir bağlantıyı kendisinin tespit edemediğini belirtmektedir. Bunun yanında, bu yönde bir tespitin her zaman mümkün olabileceğini de eklemektedir¹³⁶⁶. Daha yeni bir araştırmacı olan İranlı Ali Ekber Keczâf ise Sâidî ailesinin ünü ve görev sahasının Nîşâbûr ve Horasan sınırlarını aştığını ve ailenin rol oynadığı önemli merkezlerden birisinin İsfahân olduğunu söyleyerek, Horasan ve İsfahân Sâidîleri arasında doğrudan bir soybağı kurup, İsfahân Sâidîlerinin dip atası olarak Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'yi (ö. 1041) göstermiştir¹³⁶⁷. Her ne idiyse, Sâidiler, İsfahân'da kadılık, hatîplik gibi siyâsî, idarî ve dinî önemli mevkiler işgal etmekle birlikte, çok sayıda âlim ve şair gibi şahsiyetler de çıkarmışlardır. Onların İsfahân'daki nüfuzu ve devlet adamlığı, Büyük Selçuklular döneminden sonra da devam etmiştir. İsfahân'da Sâidî sülalesinden Ebû'l-Alâ Sâid b. Ebû Muhammed (ö. 1109), Rüknu'd-Dîn Ebû'l-Alâ Sâid b. Mes'ûd (ö. 1203/1204), Rüknu'd-Dîn Mes'ûd b. Sâid b. Mes'ûd (ö. 1223/1224) gibi meşhur kadılar görev yapmıştır¹³⁶⁸.

Büyük Selçuklular devrinde, kadılık mesleğinde meşhur olan Sâidîlerden başka aileler de vardı. Selçukluların örnek aldığı Gazneliler, daha ziyade büyük hanedanlara mensup olan Hanefî seçkinleri siyâsî ve idarî memuriyetlere seçmişlerdir. Bu zamanda, bilhassa Sultan Mahmûd ve Mes'ûd dönemlerinde, Horasan şehirlerinde bahsedilen Sâidîlerden başka Tebbânî ailesi de himaye edilmiş ve bu ailenin mensupları kadılık

¹³⁶⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 105-106; Ünal, 2014, 58.

¹³⁶⁶ Bulliet, 1972, 216 not 20.

¹³⁶⁷ Ali Ekber Keczâf, 1389/2010, 171-174.

¹³⁶⁸ İsfahân'da Sâidî ailesinden kadılar ve diğer meşhur şahsiyetler için mesela bkz. Seyyid Muslihü'd-Dîn Mehdevî. (1386/2007). *A'lâm-i İsfahân*. (tsh. ve thk. Gulâm Rızâ Nasrullahî). İsfahân: Sâzmân-i Ferhengî-yi Tefrîhî-yi Şehrdârî-yi İsfahân, 72-76.

vazifelerine tayin edilmişlerdir¹³⁶⁹. Gazneli sultan Mahmûd'un Buhara kadı'l-kudatı Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî'nin (ö. 1055) oğulları Ebû Bekir Muhammed (ö. 1091) ve Ebû Sâlih Yahyâ (ö. 1102) da Selçuklular devrinde kadılık yapmıştır. Öyle ki bunlardan birincisi Nîşâbûr ve Rey, diğeri ise Merv kadısıydı. Torunu Ahmed b. Muhammed en-Nâsîhî ile kızından torunu Abdü'r-Rahîm b. Ahmed b. Urve de fıkıh âlimidir¹³⁷⁰. Ebû'l-Hasan el-Fârisî, en-Nâsîhî ailesini ilim, kadılık ve imâmet hanedanı olarak anar¹³⁷¹. Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin (ö. 1041) en küçük oğlu olan Kadı Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid (ö. 1054), Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî'nin kızı ile evlenmiştir¹³⁷². Suriye, Musul ve Mezopotamya'da pek çok kadı çıkaran Şehrîzorî sülalesinin atası Ebû Ahmed el-Kâsım İbnü'l-Muzaffer İbn Ali İbnü'l-Kâsım eş-Şehrîzorî'dir (ö. 1096). O, bir süre Erbil'de kadılık yapmış ve aynı vazifeyi yerine getirdiği halde bazen de Sincar'a geçmiştir. İbn Hallikân (ö. 1282) Ebû Ahmed el-Kâsım'ın neslinin bilhassa Musul kadısı ve şehrin diğeri ünlü simaları olarak, kendi zamanına kadar çok sayıda şahsiyet çıkarmaya devam ettiğini söylemiştir¹³⁷³. Mesela onun oğullarından Kâdî'l-Hâfikayn Ebû Bekir Muhammed eş-Şehrîzorî (ö. 1143), Kadı Ebû Mansûr el-Muzaffer ve Murtazâ Ebû Muhammed Abdullah eş-Şehrîzorî (ö. 1117); bunlardan Murtazâ'nın oğlu Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî ve Kemâlû'd-Dîn'in oğlu Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzorî (ö. 1190) Musul, Şam ve Haleb başta olmak üzere birçok beldede kadılık ve kadı'l-kudatlık yapmıştır. Beyhak'ta kadılık yapan âlim, tarihçi ve edip Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 1169) Fundukîler diye tanınan eski bir kadı ailesinden geldiği için İbn Funduk adıyla meşhur olmuştur. Dedelerinden İmâm el-Hâkim Ebû Süleyman Funduk, Gazneli Mahmûd tarafından Nîşâbur kadısı tayin edilmiş, onun oğlu Ebû Ali el-Hüseyin Nîşâbûr kadı nâibi olmuş, torunu Şeyhü'l-İslâm Muhammed Emîrek de Nîşâbûr hatîbliği yapmıştır¹³⁷⁴. Ebû Bürde'nin ahfadı aşağı yukarı 947'den itibaren birkaç kuşak Fars eyaletinin kadı'l-kudatları ve 1010'dan itibaren asırlar boyunca Gazne kadıları idiler¹³⁷⁵. Ailenin atası Kûfe kadısı, fakih ve muhaddis Ebû Bürde Âmir b. Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî'dir (ö. 722). Ebû Bürde, meşhur kadı Şüreyh'in istifasıyla boşalan Kûfe kadılığına

¹³⁶⁹ Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 171; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 219-220 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 195.

¹³⁷⁰ Özcan, T. (2006). "Nâsîhî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 394; Bulliet, 1972, 212.

¹³⁷¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 425.

¹³⁷² Bulliet, 1972, 205.

¹³⁷³ İbn Hallikân. (1843). *Vefeyâtü'l-A'yân (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary)*. (İngilizce çev. William Mac-Guckin de Slane). Paris, c. I, 497.

¹³⁷⁴ Özeydin, 1992, VI, 62.

¹³⁷⁵ Mez, 2014, 268-269.

tayin edilmişti (698). Bir müddet sonra bu görevden azledilerek yerine kardeşi Ebû Bekir tayin edilmiştir. Babasının Basra ve Kûfe, kendisinin Kûfe, kendisinin Kûfe, oğlu Bilâl'in de her iki şehrin kadılığında bulunması sebebiyle kendileri hakkında "bir dizide üç kadı" sözü meşhur olmuştur¹³⁷⁶. Aynı şekilde Fâtımîler zamanında Nûman sülalesi 80 sene müddetle kadılık makamını işgal ediyordu¹³⁷⁷. Memlûkler devrinde ise İbn Cemâa, Sübkî, İhnâî, İbnü's-Şihne gibi aileler kendi mezheplerinin kâdılkudâtlığını uzun süre ellerinde tutmuşlardır¹³⁷⁸.

Selçuklular devrinde kadılık vazifesinin belli başlı meşhur kadı ailelerinin uhdesinde bulunmasının yanı sıra, muhtelif yerlerin kadılığının da tevarüs geleneğiyle bir aileye inhisar ettiği sıkça vaki oluyordu. Şöyle ki, Büveyhî hükümdarı Adudü'd-Devle'nin oğlu, Ebû'l-Hasan'ı Gazneli Mahmûd'a elçi olarak göndermişti. Gazneli Mahmûd ise onun ilmini, takvasını ve güzel ahlâkını takdir ederek ona ilgi gösterdi ve onu geri göndermedi. Ona Gazne kadılığını verdi. Onun nesli yaklaşık bir asır Gazne kadılığında bulunmuştur. Öte yandan, bu Ebû'l-Hasan'ın kardeşleri Fars ve Kirmân'da, babası ise önce Bağdat, sonra ise Fars, Kirmân, Umman, Tîz ve Mekrân kadılığı yapmıştı¹³⁷⁹. Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058), Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. el-Beyzâvî'nin (ö. 1077) anne tarafından dedesiydi¹³⁸⁰. Halep kadısı Ebû'l-Fazl b. Ebû Cerrâde ölünce, yerine oğlu Ebû Gânim Muhammed geçti (1095)¹³⁸¹. Kadı Ebû'l-Fazl Yahyâ'nın (ö. 1139) babası da Dımaşk kadılığı yapmıştı¹³⁸². Şâfiî mezhebine mensup Düceyl kadısı Ebû Bekir b. er-Ratbî (ö. 1095) ölünce yerine kardeşi Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Hasan b. Ahmed Ebû'l-Fazl el-Haddâd el-İsfahânî geçmişti¹³⁸³. Herât kadısı Ebû'l-Alâ Sâid b. Seyyâr b. Yahyâ b. Muhammed b. İdris el-Herevî'nin (ö. 1101/1102) ilimde, riyasette, gelişmede, kadılıkta ve sultanlara yakınlıkta meşhur bir aileden olduğu söylenmiştir¹³⁸⁴. Uzun yıllar Âmül'de kadılık yapan Ebû Nasr Şüreyh b. Abdü'l-Kerîm b. Ebû'l-Abbâs Ahmed er-Rûyânî'nin (ö. 1111) babası Ebû Muammer Abdü'l-Kerîm b. Ahmed de bir kadıydı¹³⁸⁵. Kûfe kadısı Ebû'l-Hüseyin Ahmed b.

¹³⁷⁶ Köse, S. (1995). "Eş'arî, Ebû Bürde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 444.

¹³⁷⁷ Mez, 2014, 268-269.

¹³⁷⁸ Özen, 2001, XXIV, 81.

¹³⁷⁹ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 118.

¹³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 104.

¹³⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 35.

¹³⁸² İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 76.

¹³⁸³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 213.

¹³⁸⁴ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 132.

¹³⁸⁵ Menekşe, Ö. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 76-77.

Muhammed es-Sakafî (ö. 1104) ölünce kadılık görevini oğlu Ebû'l-Berekât deruhte etmiştir¹³⁸⁶. Kadı Ebû Mansûr b. Abdü'r-Rahîm b. Muhammed b. Yahyâ eş-Şerâbî (ö. 1142/1143), Kadı eş-Şerâbî'nin torununun çocuğu idi. Fars kadılığı ve şeriat işleri (hokm-i kazâ û umûr-i şeriat-i Fârs) babasından ve atalarından ona tevarüs etmiştir¹³⁸⁷. Tûs ve etrafının (Tûs ve nevâhîhâ) kadı'l-kudatlığını yapan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmâil el-Irakî'nin babası Ebû Ali el-Irakî de kadıydı¹³⁸⁸. *Makâmât-i Hamîdî*'de de adalet, ilim ve faziletle methedilen Ahvâz kadısının kadim bir aileye (hânedânî-yi kadîm) mensubiyeti de vurgulanmıştır¹³⁸⁹.

Bağdat merkezli olmak suretiyle, Abbâsîlerde de kadı aileleri ortaya çıkmıştır. Bu aile mensupları başta kadı'l-kudatlık olmak üzere, kadılık ve başka idarî görevler icra etmişlerdir. İbn Ebû's-Şevârib, Dâmgânî, Zeynebî, Mâkûlâ, Buhârî, Sekafî ve Ezdî aileleri Bağdat'ta kadılık görevini uhdelerinde bulunduran ailelerdir. Bunlardan özellikle ilk üçü, Abbâsî Halifeliği teşkilâtında mühim mevkiler işgal etmişlerdir. Büyük Selçuklularla ilişkiler özelinde, Dâmgânî ve Zeynebî aileleri daha ziyade öne çıkmaktadır.

İbn Ebû's-Şevârib ailesi, 9.-11. yüzyıllarda başta Bağdat ve Sâmerâ olmak üzere çeşitli şehirlerde görev yapan kadı ailesidir. Aile Ebû'l-Îs b. Ümeyye b. Abdüşems'e dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in Mekke valisi olarak tayin ettiği Attâb b. Esîd de bu ailedendir. Ebû's-Şevârib künyesiyle tanınan ilk şahıs Attâb'ın kardeşi Hâlid b. Esîd'dir. Hanefî mezhebine mensup olan İbn Ebû's-Şevârib ailesi Halife Mûtevekkil-Alellah devrinden (847-861) itibaren yaptığı görevlerle şöhret kazanmıştır. Aileden kadı ve kadı'l-kudat olanların sayısı yirmi dörde ulaşmaktadır. Bunlardan sekizi kadı'l-kudat olmuş, diğer on altısı ise çeşitli yerlerde kadılık yapmıştır¹³⁹⁰. Bu ailenin, kadı'l-kudatlık makamında bulunan ilk mensubu ile son bulunanı arasında yaklaşık olarak iki yüzyıl bulunmaktadır. Bu süre, beş yüzyıl hâkimiyet sürmüş olan bir devletin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu aileden ilk olarak kadı'l-kudatlığa atanan kişi, 866 yılında bu göreve atanmış olan, Hasan b. Muhammed b. Ebû's-Şevârib'dir. Bu aileden son atanan kadı'l-kudat ise 1015-1026 yılları

¹³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 307.

¹³⁸⁷ Ebû'l-Abbâs Muînü'd-Dîn Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî. (1350/1970). *Şîrâznâme*. (nşr. İsmâil Vâiz Cevâdî). Tahran: İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 157.

¹³⁸⁸ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 311.

¹³⁸⁹ Ömer b. Mahmûd el-Belhî. (1365/1986). *Makâmât-i Hamîdî*. (nşr. Rızâ Enzâbî Nejâd). Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 156.

¹³⁹⁰ Özkuyumcu, N. (1999). "İbn Ebû's-Şevârib". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIX, 473; Mez, 2014, 268.

arasında bu görevi uhdesinde bulunduran Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû's-Şevârib'dir¹³⁹¹.

Dâmgânî ailesi, Bağdat'ta kadı'l-kudatlık başta olmak üzere kadılık görevini yerine getiren önemli hanedanlardandı. Bu sülalenin üç mensubu, Abbâsîlerin Bağdat kadı'l-kudatı olarak görev yapmıştır. Bu kadı ailesinin Bağdat'taki diğer kadı aileleri arasındaki önemi, Büyük Selçuklular zamanına tekabül eden dönemde görev yapmaları ve Selçuklularla münasebetlerinden kaynaklanmaktadır. Bilhassa aileden çıkan ilk kadı'l-kudat olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086), Abbâsîlerin Büyük Selçuklu hâkimiyetine girdiği bir dönemde otuz yıl müddetle görev yapmıştır (1056-1086). Onun kadı'l-kudat olarak atanması, bu dönemde gerçekleşen atamalar gibi Halife Kâim-Biemrillâh'ın teklifi ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin onayı ile yapılmıştır¹³⁹². Ebû Abdullah ed-Dâmgânî'nin kayınpederi de bir kadı olan Ebû'l-Hüseyin b. Ebû Ca'fer es-Simnânî'dir (ö. 1073). es-Simnânî ölünce ona ait olan Musul ve Irak kadılığında yerine oğlu Ebû'l-Hasan geçmiştir¹³⁹³. Dâmgânî ailesinin ikinci kadı'l-kudatı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî'dir (ö. 1119). O, bu yüksek makama ulaşmadan önce, muhtelif beldelerde kadılık vazifesini görmüştü. Ebû'l-Hasan ed-Dâmgânî, çok genç bir yaşta Bâbü't-Tâk kadılığına atanmıştır. Kaynakların bildirdiğine göre genç yaşta böyle bir tayin, bu zamana kadar vaki olmuş değildi. Ayrıca o, yirmi dört sene kadı'l-kudatlık yapmıştı. Ondan ve Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden olan Kûfe kadısı Şüreyh'ten (ö. 699) başka dört halifeye kadılık yapan başka bir kadı bilinmediği de kaynaklarda belirtilmiştir¹³⁹⁴. Aileden çıkan üçüncü kadı'l-kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmgânî'dir (ö. 1188). Onun yeğeni Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Hüseyin ed-Dâmgânî ise ailenin dördüncü ve son Bağdat kadı'l-kudatı (ö. 1219) olmuştur. Dâmgânî ailesinden Bağdat ve başka yerlerde kadılık vazifesini icra eden başka şahsiyetler de vardır. Mesela Tâcü'l-Kudat Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1125/1126)¹³⁹⁵, Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî (ö. 1124)¹³⁹⁶, Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Yahyâ ed-Dâmgânî (ö. 1180)¹³⁹⁷, Ebû'l-Abbâs Ahmed b.

¹³⁹¹ Göl, 2018, 178-179.

¹³⁹² Göl, 2018, 157.

¹³⁹³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 93.

¹³⁹⁴ Safedî, 1420/2000, XXII, 56; İbn Kesîr, 1995, XII, 350; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 445.

¹³⁹⁵ Safedî, 1420/2000, IV, 103.

¹³⁹⁶ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî. (1413/1993). *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. (nşr. Abdü'l-Fettâh Muhammed el-Hulv). Hicr, c. II, 339.

¹³⁹⁷ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 253-254.

Hasan b. Muhammed b. Ahmed ed-Dâmgânî¹³⁹⁸, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî (ö. 1145)¹³⁹⁹, Ebû Nasr Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1160), Ebû'l-Muzaffer Hüseyin b. Ahmed ed-Dâmgânî¹⁴⁰⁰ ve bunlar gibi daha birçok kadı Dâmgânî ailesine mensuptur.

Zeynebî ailesinin üyeleri Abbâsî teşkilâtında önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu aileden kadı'l-kudat olarak görev yapan kişi Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'dir (ö. 1148). Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin nakîbler, ileri gelenler ve reisler ailesinden olduğu belirtilmiştir¹⁴⁰¹. Kadı'l-kudatın yeğeni olan Şerefü'd-Dîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî vezir, yine kadı'l-kudatın amcası olan Kemâlû'd-Dîn Hamza b. Talha da hazinedar olarak görev yapmıştır¹⁴⁰². Ayrıca, Tarrâd b. Muhammed b. Ali ez-Zeynebî ise nakîbü'n-nükabâ idi. Kadı'l-kudat ez-Zeynebî'nin sülalesinden başka kadılar da çıkmıştır. Kadı Ebû'l-Feth Abdullah b. Muhammed el-Beyzâvî, Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin kardeşidir. Kadı Ebû'l-Feth'in oğlu, Kadı'l-Kudat ez-Zeynebî'nin yeğeni Muhammed de bir kadıdır¹⁴⁰³. Yine Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin oğlu Kâsım b. Ali ez-Zeynebî (ö. 1167/1168) de Bağdat'ta kadılık vazifesinde bulunmuştur¹⁴⁰⁴.

Mâkûlâ vezirler, kadılar yetiştiren Bağdatlı seçkin bir ailenin ismidir. Meşhur muhaddis ve biyografi yazarı Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali el-İclî'nin babası Büveyhîler'den Celâlû'd-Devle'nin ve Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın vezirliğini yapmıştır. Amcası Hasan b. Ali ile babasının yeğeni Ebû Saîd İbn Mâkûlâ da aynı görevi yapmış, diğer bir amcası İbn Mâkûlâ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'nin (ö. 1056) Bağdat kadı'l-kudatı olmuştur¹⁴⁰⁵. İki dönem Bağdat kadı'l-kudatlığı yapan Ebû Tâlib b. Ali el-Buhârî'nin (ö. 1193) oğlu Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Buhârî (ö. 1203) de babası gibi kadı'l-kudatlık yapmıştır. Diğer oğlu Ebû'l-Fütûh Abdü'l-Latîf b. Ali b. Ali ise Bağdat'ın doğu yakasında kadılık görevini yürütmüştür¹⁴⁰⁶. Abbâsî halifeleri tarafından Bağdat kadı'l-kudatı

¹³⁹⁸ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 159.

¹³⁹⁹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 216-217.

¹⁴⁰⁰ Göl, 2018, 182, 183.

¹⁴⁰¹ Safedî, 1420/2000, XXI, 38.

¹⁴⁰² İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 68-69.

¹⁴⁰³ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 343.

¹⁴⁰⁴ Safedî, 1420/2000, XXIV, 97.

¹⁴⁰⁵ Topaloğlu, N. (1999). "İbn Mâkûlâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XX, 168; İbn Hallikân, 1843, II, 248.

¹⁴⁰⁶ Göl, 2018, 169, 170.

olarak atanan baba ve oğul başka iki kadı da Ebû Ca'fer Abdü'l-Vâhid b. Ahmed es-Sekafi (ö. 1161) ile Ebû'l-Berekât Ca'fer b. Abdü'l-Vâhid es-Sekafi'dir (ö. 1167). Abbâsîler devrinde Ezdî ailesi de Bağdat'ta kadılık vazifesi gören önemli ailelerdendi. Bu aile mensuplarından ikisi kadı'l-kudat olarak görev yapmıştır. Bunlar Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (ö. 932) ile oğlu ve halefi Ebû'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed b. Yûsuf'tur (ö. 940). Birincisinin diğer oğlu Ebû Nasr Yûsuf b. Ömer ile ikincisinin oğlu Ebû Muhammed Hüseyin b. Ömer (ö. 972) de Bağdat'ta kadılık görevini icra etmiştir¹⁴⁰⁷.

5.4. Kadıların Yetiştirilmesi, İlmî ve Kültürel Muhiti, Entelektüel Seviyesi, İlmî Faaliyetleri

Büyük Selçuklular zamanında eğitim sisteminde bir standart sağlanmış ve devlet de dinî olsun, siyasî olsun bürokraside idarî memur ihtiyacını planlı-programlı bir eğitim-öğretim faaliyetinin icra edildiği belli başlı müesseselerden temin ediyordu. Bu itibarla bir devlet görevlisinin belirli bir tahsil aşamasından geçmesi gerekiyordu. Resmî eğitimin yanı sıra kadı gibi dinî zümreye mensup şahıslar, çoğu zaman kişisel teşebbüslerle fahri olarak tertip edilen ilim meclislerine iştirak ederek de kendi gelişimlerini kemâle erdirmeye gayret ediyorlardı. Medrese, mescit ve meşhed gibi yükseköğretim müesseselerinin ana hedefi, kendisi adına kurulduğu hususî mezhebin fikhini öğretmek, böylece ümmetin ihtiyaç duyduğu alanlardaki muayyen vazifeleri üstlenmek üzere fıkıh hocası, müftü, kadı gibi fıkıh uzmanları yetiştirmektir. Buralardan mezun bir şahıs, bu niteliklerin hepsini kendisinde toplayabilirdi: Kadılık makamını üstlenebilir, müftü olarak fetva verebilir ve ders verebilirdi¹⁴⁰⁸. İslâm dünyasında eğitim kurumlarının en önde geleni olan medrese öncelikle, kadıların da asıl tahsilini tamamladıkları İslâmî ilimlerin gözdesi olan fıkıh ilmine tahsis edilmişti. Diğer ilimler ise yardımcı ders olarak okutulmuştur¹⁴⁰⁹. Bununla birlikte, Orta Çağ'da ulemâ, nadiren sadece bir ilim sahasında ihtisaslaşma ile yetinirdi¹⁴¹⁰.

Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 1041) ilk eğitimini babasından aldı. Daha sonra ailesi Nîşâbûr'a göç etti. Nîşâbûr'da başta anne tarafından dedesi Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl'den fıkıh, Ebû Bekir el-

¹⁴⁰⁷ Göl, 2018, 184-185; Mez, 2014, 268.

¹⁴⁰⁸ Makdisi, G. (2019). *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. (çev. H. T. Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları, 218.

¹⁴⁰⁹ Makdisi, 2018, 43.

¹⁴¹⁰ Makdisi, 2019, 270.

Hârezmi'den edebiyat okudu. Kadı Ebû'l-Heysem Utbe b. Hayseme'nin yanında bulundu. İlimde ve özellikle fıkıhtaki silsilesi Ebû Hanîfe'ye kadar ulaşır¹⁴¹¹. Herât kadılığı yapan Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Abbâdî (ö. 1066), tahsiline memleketi Herât'ta Herât kadısı Ebû Mansûr el-Ezdî'nin yanında başladı ve Nîşâbûr'da Nîşâbur kadısı Ebû Ömer el-Bistâmî, Ebû Tâhir ez-Ziyâdî ve Ebû İshak el-İsferâyînî gibi bilginlerin derslerine devam ederek öğrenimini tamamladı. Çeşitli ilimlerde üstün bir âlim oldu ve tetkiklerindeki ustalığıyla meşhur oldu. Farklı ülkelere seyahatleri esnasında çok sayıda şeyhle tanıştı ve onlardan ilmî anlamda istifade etti¹⁴¹². Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086), ilk tahsilini memleketi Dâmgân'da yaptıktan sonra Nîşâbûr'a gitti. Burada kaldığı dört ay zarfında Kadı Ebû'l-Alâ Sâid b. Muhammed'den ders aldı. Daha sonra Bağdat'a geçerek devrin meşhur âlimlerinden Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, Hatîb el-Bağdâdî, Kadı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî ve Muhammed b. Abdullah es-Sûrî'den fıkıh ve hadis okudu¹⁴¹³. Onun fıkıh öğrendiği yıllarda okuduğu muhtasar fıkıh kitaplarını ezberleyinceye kadar tekrar ettiğini hatırladığı söylenir¹⁴¹⁴. Basra kadısı Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ubeydullah b. Hasan el-Basrî (ö. 1105) meşhur Şafîî fakihlerindendi. Bağdat ve Vâsıt'ta yetişmiştir. Mâverîdî ve Ebû İshâk'tan fıkıh tahsil ettikten sonra Basra'ya gelerek buranın kadılığını yapmıştır. er-Rakkî, ed-Dehhân ve İbn Burhân'dan da nahiv ve fesahat ilmi okumuştur. Fıkıhî bilgisi yanında, nahiv ilminde de önde gelenlerden olup ayrıca hıfzı kuvvetli ve kıraati güzeldi¹⁴¹⁵. Musul kadısı Murtazâ Ebû Muhammed Abdullah b. Kâsım b. Muzaffer b. Ali b. Kâsım eş-Şehrîzorî (ö. 1117) fıkıh ve hadis tahsil etmek için zaman zaman Bağdat'a gitti¹⁴¹⁶. Basra kadısı Ebû'l-Kâsım Abdü's-Selâm b. Fazl el-Cîlî (ö. 1139/1140) fıkıh öğrendi. Fıkıh hocası, İlkiyâ el-Herrâsî idi. Usul ve fîrûda ileri mesafeler katetti. Başka ilimleri de tahsil etti¹⁴¹⁷. Ebû'l-Hasan Sa'dü'l-Hayr b. Muhammed b. Sehl b. Sa'dü'l-Hayr el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 1146) Endülüs'ün doğusundaki Belensiye halkındandır. Bağdat'a gelmiş, el-Gazzâlî'den fıkıh, Nizâmiye Medresesi edebiyat müderrisi Ebû Zekerîyya et-Tebrîzî'den edebiyat dersleri almıştır. Irak, Hemedân bölgelerini gezmiş,

¹⁴¹¹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 266; Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 129; Bahcivan, S. (2012). "Üstüvâî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLII, 395-396.

¹⁴¹² İbn Hallikân, 1843, II, 619; Bardakoğlu, A. (1988). "Abbâdî, Ebû Âsım". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. I, 13.

¹⁴¹³ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 485, 486; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 269; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 249; Kallek, 1993, VIII, 453.

¹⁴¹⁴ Makdisi, 2018, 168.

¹⁴¹⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 97-98; İbn Kesîr, 1995, XII, 320; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 334.

¹⁴¹⁶ İbn Hallikân, 1843, II, 29.

¹⁴¹⁷ İbn Kesîr, 1995, XII, 400.

bir müddet İsfahân kadılığında bulunmuş, ticaret maksadıyla gemiyle Çin'e kadar gitmiştir¹⁴¹⁸.

Mutat olduğu üzere, Büyük Selçuklu devri kadılarının da asıl uzmanlık alanları İslâm ibadet ve hukuk ilmi olan fıkıh idi. Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin (ö. 1041) en küçük oğlu olup, kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid (ö. 1054), babası tarafından iyi bir şekilde yetiştirilmişti¹⁴¹⁹. Zevzen'de kadılık yapan Ebû Nasr Tâhir b. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Sâlih es-Siczi ez-Zevzenî'ye (ö. 1050/1051) babası bazen şiddetle bazen yumuşaklıkla ilim öğretti¹⁴²⁰. Vâsıt ve Kûfe kadılıklarında bulunan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Bahtiyâr b. Ali b. el-Mândây el-Vâsıtî (ö. 1157), Vâsıt'ta Şâfiî mezhebi üzere devrin âlimlerinden ders gördü¹⁴²¹. Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058), memleketi Âmül'de Ebû Ali Hasan b. Muhammed ez-Zücâcî'den fıkıh dersleri aldı. Tahsilini ilerletmek için gittiği Dînever'de Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ahmed b. Kec'den fıkıh, Cürcân'da Muhammed b. Ahmed el-Gırîfî'den hadis ve Ebû Sa'd İsmâil b. Ahmed el-İsmâilî'den fıkıh, İsferyân'de Ebû İshâk el-İsferyânî'den usûl-i fıkıh okudu. Nîşâbûr'da dört yıl boyunca Ebû'l-Hasan el-Mâsercisî'nin derslere devam etti. Daha sonra Bağdat'a gitti. Dârekutnî, Mûsâ b. Arefe, Muâfâ en-Nehrevânî, Ali b. Ömer el-Harbî'den hadis, Abdullah b. Muhammed el-Bâfi'den ileri düzeyde fıkıh dersleri aldı; Ebû Hâmid el-İsferyânî'nin ilim meclisine katıldı¹⁴²². Tûs kadısı Ebû Ali Ömer b. İsmâil b. Muhammed et-Tûsî (ö. 1066/1067) Ebû Tâhir el-İsferyânî eş-Şâfiî, Ebû Muhammed eş-Şâsî ve diğer bazı zevattan fıkıh tahsil etmişti¹⁴²³. Tarsus kadısı Ebû Ali Muhammed b. İsmâil b. Muhammed et-Tarsusî (ö. 1066/1067) Ebû Muhammed el-Bâkî'den ve Ebû Hâmid el-İsferyânî'den fıkıh öğrendi¹⁴²⁴.

Harran'da kadılık ve müderrislik yapan Abdü'l-Vehhâb b. Ahmed b. Abdü'l-Vehhâb b. Celebe el-Bağdâdî el-Harranî (ö. 1083) ilim tahsilinde bulunmak için Bağdat başta olmak üzere pek çok beldeye seyahat yapmıştır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebû Ali el-Ukberî, Ebû'l-

¹⁴¹⁸ Ocak, A. (2017). *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 336.

¹⁴¹⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 190.

¹⁴²⁰ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 144.

¹⁴²¹ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 192; İbn Kesîr, 1995, XII, 431; Ocak, 2017, 203.

¹⁴²² Aybakan, B. (2010). "Taberî, Ebû't-Tayyib". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 314-315.

¹⁴²³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 64.

¹⁴²⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 211.

Kâsım ez-Zeydî'den ilim tahsil etti¹⁴²⁵. Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) memleketi Hama'da fıkıh tahsil etti. Gençlik dönemlerinde Bağdat'a geldi ve burada ikamet etmeye başladı. Ebû't-Tayyib et-Tâberî'den fıkıh tahsil etti¹⁴²⁶. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105) Merv'de Ebû Ali es-Sinci'den ve Ebû'l-Kâsım es-Serahsî'den fıkıh tahsil etti. Daha sonra Mervü'r-Rûd'a geldi ve burada Kadı Hüseyin el-Mervü'r-Rûdî'den ders aldı. Bir süre onun yanında kaldı ve hatta onun yoluna girdi. Hocasının, "Benim yoluma onun gibisi girmedi." dediği söylenmektedir. Tûs'ta Şâhfûr el-İsferâyînî'den de tefsîr ve ilm-i usûl okudu. Sonra Nîşâbûr'a gitti ve İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî'den yeniden fıkıh temellerini tahsil etti. Ebû Bekir el-Beyhakî, Nâsır el-Mervezî ve Abdü'l-Gâfir İsmâil el-Fârisî'den dersler dinlemiştir¹⁴²⁷.

Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Vâhid b. Sabbâğ (ö. 1100/1101) Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'den sonra amcasının oğlu Ebû Nasr b. Sabbâğ'tan fıkıh öğrendi¹⁴²⁸. Kadı Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1102), babası Buhara kadı'l-kudatı Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî'den (ö. 1055) fıkıh tahsil etti¹⁴²⁹. Tûs ve çevresinin kadılığını yapan Ebû'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Havâfî (ö. 1106) ilk olarak Ebû İbrahim ed-Darîr'den fıkıh öğrenmiş, daha sonra fıkıh derslerine devam ettiği İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî'nin en seçkin öğrencilerinden biri oldu¹⁴³⁰. Cüveyn kadısı Ebû'l-Muzaffer Abdü'l-Kerîm b. Abdü'l-Vehhâb b. İsmâil b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Cüveynî (ö. 1107) Merv'de Ebû Bekir es-Sem'ânî'den fıkıh tahsil etti¹⁴³¹. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî (ö. 1119) babasından fıkıh tahsil etti¹⁴³². Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik vazifesini gören Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. er-Rutabî (ö. 1132/1133) Ebû İshâk'tan ve İbn Sabbâğ'dan Bağdat'ta, Muhammed b. Sâbit el-Hocendî'den de İsfahân'da fıkıh dersleri aldı¹⁴³³.

¹⁴²⁵ Menekşe, 1992, 117.

¹⁴²⁶ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85, 86; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 27; Safedî, 1420/2000, V, 24.

¹⁴²⁷ İbn Hallikân, 1843, I, 605, 606; Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 110; İbn Kesîr, 1995, XII, 320.

¹⁴²⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 311; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 67; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 268.

¹⁴²⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 425.

¹⁴³⁰ İbn Hallikân, 1843, I, 79; Piyadeoğlu, 2012, 240.

¹⁴³¹ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 475.

¹⁴³² Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 599; Safedî, 1420/2000, XXII, 56.

¹⁴³³ İbn Kesîr, 1995, XII, 380.

Vâsıt kadısı Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Ferhûn el-Fârikî (ö. 1133) memleketi Meyyâfârikîn'de Ebû Abdullah el-Kâzerûnî'den fıkıh tahsil etti. el-Kâzerûnî ölünce Bağdat'a gitti ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr es-Sabbâğ'dan fıkıh okudu¹⁴³⁴. Bağdat'ta kadılık yapan Ebû Mansûr İbrahim b. Muhammed (ö. 1142/1143) Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'den fıkıh tahsil etti¹⁴³⁵. Ebû Bekir Muhammed eş-Şehrîzorî (ö. 1143), Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh tahsil etti¹⁴³⁶. Kadı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Yûsuf el-Urmevî (ö. 1152), Ebû İshâk'tan fıkıh dersleri almıştır¹⁴³⁷. Ebîverd kadısı Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî el-Kufenî (ö. 1156) Merv'de Ebû Bekir es-Sem'ânî'den, Nîşâbûr'da Ebû Bekir eş-Şîrevî'den fıkıh tahsil etti¹⁴³⁸. Rahbe kadısı Ebû Abdullah Hüseyin b. Nasr b. Muhammed b. Hüseyin b. Kâsım b. Hamîs b. Âmir el-Ka'bî el-Cüheynî (ö. 1157) Bağdat'ta Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve diğer âlimlerden fıkıh öğrendi¹⁴³⁹. Musul, Şam ve Haleb'de kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzorî (ö. 1190) ilim tahsil etmek için Bağdat'a gitmişti. Ebû Mansûr İbnü'l-Bezzâz'dan fıkıh tahsil etti. Fıkıhta çok ilerledi ve öne çıktı¹⁴⁴⁰. Tûs kadı'l-kudatı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmâil el-İrakî, İmâm Rûknü'l-İslâm Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin derslerinde hazır bulundu. Ayrıca eş-Şerîf Nâsır el-Mervezî el-Amrî'den de ders aldı¹⁴⁴¹.

Hilafet merkezi Bağdat ve çevresinde başta olmak üzere, Büyük Selçuklular devrinde ve Selçuklu kültür çevresinde görev yapan kadı'l-kudatlar ve kadılar genel itibariyle yüksek entelektüel seviyeye sahip olup, birçoğu ilmî faaliyetlerle iştigal ederek eserler ortaya koymuşlardır. Yukarıda kadıların yetişmesi ve ilmî ve kültürel muhitine değindikten başka, burada da mezkûr seviye ve faaliyetlerine umumî bir bakış yapılacaktır.

11. yüzyılda, Selçuklu Bağdatı'nda, belli başlı Sünnî fıkıh mezheplerinin en büyük âlimleri, gerek kendi zamanlarına ve gerekse sonraki yüzyıllara damgasını vurmuş olan âlimler, ekseriyetli birer kadı idiler. Nitekim bu yüzyılın önde gelen Hanefî âlimlerinden olan el-Kudûrî, es-Saymerî ve ed-Dâmgânî'den son ikisi kadılık vazifesini icra etmiştir. Öyle ki, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 1045) Medâin ve Kerh kadılığını üstlenmiş,

¹⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 27; İbn Kesîr, 1995, XII, 383.

¹⁴³⁵ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 6.

¹⁴³⁶ İbn Hallikân, 1843, I, 498.

¹⁴³⁷ Ocak, 2017, 326-327.

¹⁴³⁸ Ocak, 2017, 230.

¹⁴³⁹ İbn Hallikân, 1843, I, 422.

¹⁴⁴⁰ İbn Hallikân, 1843, II, 649.

¹⁴⁴¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 311.

aynı zamanda Dâmgânî sülalesinin de atası olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086) ise Bağdat kadı'l-kudatlığı yapmıştır. Aynı yüzyılda Bağdat'ta Şâfiî mezhebine hâkim olan ve uzun bir meşhur âlimler silsilesinin başında bulunan Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058), Kerh ve Bâbü't-Tâk kadılığında bulunmuştur. Ünlü Şâfiî fakih Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 1058), Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yapmış ve Bağdat'ta İslâm tarihinde ilk defa olarak akda'l-kudat unvanını almıştır. Yine bu yüzyılın ilk yarısına ağırlığını koyan Hanbelî fakih Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ (ö. 1066) ise Harîm, Nehrü'l-Muallâ, Bâbü'l-Ezc, Harran ve Hulvân kadılığı vazifesini görmüştür. Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086) fikhî çok iyi bilirdi¹⁴⁴². Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî ve başka bir Bağdat kadı'l-kudatı Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin (ö. 1148) reis mertebesinde birer fakih oldukları belirtilmiştir¹⁴⁴³. Ebû Abdullah ed-Dâmgânî şiire de aşinaydı. Ebû Bekir Muhammed et-Turtûşî, ondan Bağdat'ta dinlediği bazı şiirleri nakletmiştir¹⁴⁴⁴. Şâfiî fakih Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin (ö. 1058) de şiire yatkınlığı olup güzel şiirleri vardı. O, fikh yanında usul, cedel ve hilâf konularında da iyi bir donanıma sahipti. Onun *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî, Ravzatü'l-Müntehâ fî Mevlidi'l-İmâmi's-Şâfi'i, Şerhu Fürû'i İbni'l-Haddâd, el-Mücerred fî'l-Mezheb, el-Minhâc fî'l-Hilâfiyyât, Şerhü'l-Kifâye fî'l-Usûl* adlı eserleri bulunmaktadır¹⁴⁴⁵. Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yapan Selçuklular devrinin siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan ünlü Şâfiî fakih Akda'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî'nin (ö. 1058) oldukça meşhur eserleri bulunmaktadır: *el-Hâvi'l-Kebîr, el-İknâ, Tefsîrü'l-Kur'an, Emsâlü'l-Kur'an, A'lâmü'n-Nübüvve, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Edebü'l-Vezîr, Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer, Nasîhatü'l-Mülûk, Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, el-Emsâl ve'l-Hikem*¹⁴⁴⁶. el-Mâverdî ve aynı yıl hayatını kaybeden başka bir meşhur kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî için tarihçi el-Bundârî şu ifadeleri kullanmıştır: “İkisi deniz idiler, kurudular; dolunay idiler, gurup ettiler; yüksek dağ idiler, yıkıldılar; yağın yağmur idiler durdular¹⁴⁴⁷.” Hanbelî fakih ve kelâm âlimi olup, Harîm, Nehrü'l-Muallâ, Bâbü'l-Ezc, Harran ve Hulvân kadılığı vazifesini gören Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'nın (ö. 1066), devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili fikhî ahkâmı bir araya toplayan en meşhur

¹⁴⁴² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 249.

¹⁴⁴³ İbn Kesîr, 1995, XII, 413.

¹⁴⁴⁴ Muhammed b. Turtûşî, 1995, 406.

¹⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 493; İbn Kesîr, 1995, XII, 186-187; Aybakan, 2010, XXXIX, 314-315.

¹⁴⁴⁶ Kallek, 2003, XXVIII, 184-186.

¹⁴⁴⁷ Bundârî, 1999, 22.

eseri *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* başta olmak üzere fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i hilâf, tevhid, tefsir gibi çeşitli ilim dallarında altmış civarında eser kaleme aldığı belirtilmiştir¹⁴⁴⁸. O, Hanbelî mezhebinden kendisinden önce böyle bir çalışma yapılmadığını gördüğü bir ta'lika (İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar, bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerinin ortak adı) derlemiştir¹⁴⁴⁹.

Kadı Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyâdî (ö. 1039) Nîşâbûr'da Hanefî âlimlerin ve fakihlerin ileri gelenlerindendir¹⁴⁵⁰. Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî (ö. 1041), Hanefî mezhebine mensup âlim ve fakih bir zat idi. Günümüze ulaşan *Kitâbü'l-İ'tikâd* ve günümüze ulaşmayan *Muhtasaru Sâ'id* adlı eseri vardır¹⁴⁵¹. Ayrıca onun çok meşhur şiirleri de vardı¹⁴⁵². Herât kadılığı yapan Ebû Ahmed Mansûr b. el-Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 1048/1049) iyi bir yazar ve şairdi; her ilimde büyük bir hissesi olan biriydi¹⁴⁵³. Buhara kadı'l-kudatı Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1055) eser telif ediyordu¹⁴⁵⁴. İbnü'l-Cevzî, Bağdat kadı'l-kudatı İbn Mâkûlâ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'nin (ö. 1056) şiir söylediğini duyduğunu belirttikten sonra, ona ait bir de şiir nakletmiştir¹⁴⁵⁵. Humus kadısı Ebû'l-Hasan Ali b. Hindî (ö. 1058/1059) ilim ve edebiyata vâkıf bir şahıstı¹⁴⁵⁶. Herât kadılığı yapan Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Abbâdî'nin (ö. 1066) Şâfiî fikhına dair yazdığı *Edebü'l-Kazâ*, *el-Mebsût*, *el-Hâdî ilâ Mezhebi'l-Ulemâ*, *Kitâbü'r-Redd ale'l-Kâdî es-Sem'ânî*, *Kitâbü'l-Miyâh*, *Kitâbü'l-Et'ime*, *Kitâbü'z-Ziyâdât*, *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* ve *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfi'iyye* başta gelen eserleri arasındadır¹⁴⁵⁷.

Sâidî ailesinden Kadı Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid'in (ö. 1077), ilimde ailesinin bütün üyelerini geride bıraktığı; ayrıca ailesinde edebiyatçı olarak ortaya çıkan tek

¹⁴⁴⁸ Kallek, C. (1994). "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. X, 254-255.

¹⁴⁴⁹ Makdisi, 2018, 189, 190.

¹⁴⁵⁰ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 169.

¹⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 377; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 265; Bahcıvan, 2012, XLII, 396.

¹⁴⁵² Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 129

¹⁴⁵³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 556 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 558; Piyadeoğlu, 2012, 283-284.

¹⁴⁵⁴ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 167.

¹⁴⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XV, 352.

¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 493.

¹⁴⁵⁷ İbn Hallikân, 1843, II, 619; Bardakoğlu, 1988, I, 14.

kişi olduğu belirtilmiştir¹⁴⁵⁸. Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden olup Endülüs'te çeşitli beldelerde ve Halep'te kadılık da yapan Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî'nin (ö. 1081), Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiği şiirleri vardır. *el-Müntekâ, İhkâmü'l-Fusûl fî Ahkâmi'l-Usûl, el-Minhâc fî Tertîbi'l-Hicâc, el-İşârât* gibi çok sayıda eseri bulunmaktadır¹⁴⁵⁹. İbn Kesîr, Bağdat'ta Harîm ve Nehrü'l-Muallâ kadılığı yapan Hibetullah b. Ahmed'in (ö. 1085) güzel şiirleri olduğunu belirtip, bir şiirini nakletmiştir¹⁴⁶⁰. Basra Nizâmîye Medresesi müderrisi ve Basra kadısı Ahmed b. Ebû'l-Abbâs el-Cürcânî'nin (ö. 1089) ilmî ve edebî eserlerinden şunlar zikre değerdir: *Kitâbü'l-Üdebâ, Kitâbü'l-Kinâyât, el-Me'âyâh ve 'ş-Şâifî*¹⁴⁶¹. Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-Nîşâbûrî (ö. 1089) at binmede ve ok atmada çok mahirdi¹⁴⁶². Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî'nin (ö. 1091) ünü sadece bir hukukçu olarak değil, teolog, edebiyatçı ve şair olarak çok büyüktü¹⁴⁶³. Kadı Ebû Ya'lâ'nın öğrencisi Bâbü'l-Ezc kadısı Yakûb b. İbrahim b. Ahmed el-Berzebînî (ö. 1093), birçok ciltten oluşan ve hocasınınkinin özeti niteliğinde bir ta'likası vardı¹⁴⁶⁴.

Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) fıkıhın inceliklerine vâkıftı¹⁴⁶⁵. O, *el-Beyân fî Usûlü'd-Dîn* adlı eserin sahibidir¹⁴⁶⁶. Âmül kadısı Ebû Nasr Şüreyh b. Abdü'l-Kerîm b. Ebû'l-Abbâs Ahmed er-Rûyânî'nin (ö. 1111) *Edebü'l-Kazâ, Ravzâtü'l-Hokkâm ve Ziynetü'l-Ahkâm* adlı eserleri vardır¹⁴⁶⁷. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105) devrin önde gelen fakihlerinden ve fıkha dair eserleri vardır¹⁴⁶⁸. Kadı Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin (ö. 1106) edebü'l-kadı türünde yazdığı bir eser olan *Ravzatü'l-Kudât ve Tarîkü'n-Necât* ile İbnü'l-Adîm'in *Bugyesi*'nde bu eserden nakiller yaptığı *Kitâbü'l-İstizhâr fî't-Târîh* adlı telifleri bulunmaktadır¹⁴⁶⁹. Kadı Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Vâhid b. İsmâil b. Muhammed b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî (ö. 1108) fıkıh, lisan ve beyan hususlarında

¹⁴⁵⁸ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 348.

¹⁴⁵⁹ İbn Kesîr, 1995, XII, 252; Özel, A. (1991). "Bâcî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IV, 414-415.

¹⁴⁶⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 263-264.

¹⁴⁶¹ Kafesoğlu, 2014, 181.

¹⁴⁶² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 284.

¹⁴⁶³ Bulliet, 1972, 206; Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 350.

¹⁴⁶⁴ Makdisi, 2018, 190, 191.

¹⁴⁶⁵ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85.

¹⁴⁶⁶ Zehebî, 1417/1996, XIX, 87; Safedî, 1420/2000, V, 24.

¹⁴⁶⁷ Menekşe, 1992, 77.

¹⁴⁶⁸ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 110, 111.

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Adîm, 1989, 58.

zamanının faziletliilerinin başında geliyordu. Önemli bir mevkie sahipti. Geniş bir kabul gördü. İsnad ve usul ilmine de sahipti. Bu ilimleri hem kendisinde topladı hem de başkalarına bu ilimleri kazandırdı. Zamanının İmâm Şâfiîsi olarak anılırdı. Kendisi, “Eğer Şâfiî’nin bütün kitapları yansa hafızamdan onları yeniden yazdıracak kadar gücüm vardır.” diyecek kadar Şâfiî mezhebine vâkıftı. Vefatından üç yüz yıl sonra dahi ellerde dolaştığı söylenen fıkıh ve tasavvufa dair kırk kadar eseri vardır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Bahrü’l-Mezheb fî Fürû’ı Mezhebi’l-İmâm eş-Şâfiî*, *Hilyetü’l-Mü’min fî’l-Fürû’*, *el-Kâfi fî’l-Fürû’*, *Menâsisü’l-İmâm eş-Şâfiî*, *el-Mübtedî*, *el-Furûk*, *et-Tahbîr*, *et-Tecrîbe*, *et-Tehzîb fî Garîbi’l-Hadîs*, *Hakikatü’l-Kavleyn*, *el-‘Avâlî*¹⁴⁷⁰. Sâlih el-Müeddib, Hârezm kadısı Ebû’l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid’den (ö. 1113) *el-Erba’în fî Menâkibi Ebû Hanîfe* adıyla bir eser tahrîç etti (hadisleri kitaplardan çıkarıp rivayet etmek)¹⁴⁷¹.

Şehrîzorî sülalesinden Murtazâ Ebû Muhammed Abdullah eş-Şehrîzorî (ö. 1117) Mevsiliyye Kasidesi adıyla anılan meşhur bir kasidenin şairidir. İbn Hallikân, İmâdü’l-Dîn-i İsfahânî ve İbn Kesîr eserlerinde onun şiirlerinden nakiller yapmışlardır¹⁴⁷². Selçukluların Musul hatîbi Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdü’l-Kahhâr et-Tûsî’nin vefatı üzerine Kadı Murtazâ onun hakkında şiir yazmıştır¹⁴⁷³. Herât ve çevresinin kadısı Ebû Amr Yahyâ b. Sâid b. Seyyâr (ö. 1121) nazımda birinci tabakanın (tabakatü’l-evvel) ileri gelenlerindendi. Nesir konusunda da üstündü¹⁴⁷⁴. Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı Sencer nezdinde mühim bir mevkie sahip olan Kadı Ebû Sa’d Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî’nin (ö. 1125/1126) *el-İşrâf alâ Gavâmizi’l-Hukûmât* adlı bir eseri vardır¹⁴⁷⁵. Öte yandan, Temmuz 1099 tarihinde Haçlıların Kudüs’ü işgali ve burada bir dizi katliama girişmeleri üzerine, halkı Haçlılara karşı cihada davet etmek için Ebû Sa’d el-Herevî’nin refakatinde Suriye’den Bağdat’a gelen Müslümanlar, hilafet dîvânında durumun vehametini anlatmışlardı. Cuma günü de camide halktan Haçlılara karşı yardım dilediler.

¹⁴⁷⁰ Ebû’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 238, 239; İbn İsfendiyâr. (1905). *Târih-i Tabaristân (An Abridged Translation of The History of Tabaristan)*. (nşr. Edward G. Browne). Leiden-London: E. J. Brill-Bernard Quaritch, 75; Bakkal, A. (2008). “Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâil”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXV, 275; Kafesoğlu, 2014, 182; Ocak, 2017, 233-234.

¹⁴⁷¹ Ebû’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 134; İbnü’l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 129; Abdü’l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 268; İbnü’l-Esir, 1987, X, 394; İbn Kesîr, 1995, XII, 334.

¹⁴⁷² İbn Hallikân, 1843, I, 498; II, 29, 30, 31; İbn Kesîr, 1995, XII, 344-345.

¹⁴⁷³ Piyadeoğlu, 2012, 286.

¹⁴⁷⁴ Ebû’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 425.

¹⁴⁷⁵ Piyadeoğlu, 2012, 275.

Müslümanların başına gelen musibetleri anlattılar. Kadı Ebû Sa'd'ın yazdığı tesirli bir şiir, dîvânda ve minberde okunmuştur¹⁴⁷⁶.

Genç yaşta öldürülen Hemedân kadısı ve müderris Aynü'l-Kudat el-Hemedânî (ö. 1131), devrinin en büyük âlim, fakih, filozof, müderris ve şairlerinden birisi olarak tanınıyordu. Kısa ömründe bir taraftan muarızlarıyla mücadele ederken diğer taraftan da Arapça ve Farsça birçok eser telif etmiştir: *Zübdetü'l-Hakâ'ik fî Keşfi'd-Dekâ'ik*, *Temhîdat*, *Mektûbât*, *Şekva'l-Garîb*, *Kıra'l-'Âsî ilâ Ma'rifeti'l-Mûrân* ve *'l-E'âşî*, *er-Risâletü'l-'Alâ'iyye*, *el-Müftelez mine't-Tefsîr*, *Münyetü'l-Heysûb*, *Nüzhetü'l-'Uşşâk* ve *Nehzetü'l-Müşâtâk*, *Şavletü'l-Bâzî'l-Emûn 'alâ İbni'l-Lebûn*, *Gâyetü'l-Bahs 'an Me'âni'l-ba's*, *el-Medhal ile'l-'Arabîyye ve Riyâzatü 'Ulûmihe'l-Edebiyye*, *Tefsîru Hakâ'iki'l-Kur'an*, *Risâle-yi Cemâlî*, *Yezdân-Şinâht*, *Levâ'ih*, *Gâyetü'l-İmkân fî Dirâyeti'l-Mekân*, *Şerh-i Kelimât-ı Kısâr-ı Baba Tâhir*, *Câvidnâme*¹⁴⁷⁷. Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1133), ilimle meşgul oldu ve ilimde akranlarını geride bıraktı¹⁴⁷⁸. Hanefî kadı Abdü'l-Azîz en-Neseî (ö. 1139) dört ciltlik bir ta'lîka yazmıştı¹⁴⁷⁹. el-Mâristân kadısı Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdü'l-Bâkî en-Ensârî (ö. 1141), astronomi ve fen bilimleri konusunda âlimdi¹⁴⁸⁰. Kadı Ebû Mansûr b. Abdü'r-Rahîm b. Muhammed b. Yahyâ eş-Şerâbî (ö. 1142/1143), fazilet ve takvada Şîrâz'da yegâne idi. Birkaç kitap telif etmiştir. *Kitâb-i Tebyîn fî Ulûmü'd-Dîn* bu cümledendir¹⁴⁸¹. Tüster kadısı Nâsîhü'd-Dîn Ebû Bekir Ahmed el-Errecânî'nin (ö. 1149/1150) parlak lafızlar ve güzel manalar içeren şiirleri vardı¹⁴⁸². İbn Kesîr onun şiirlerinden nakillerde bulunmuştur¹⁴⁸³. Kadı Nâsîhü'd-Dîn Ebû Bekir'in içerisinde Büyük Selçuklu vezirlerini de övdüğü bir şiir dîvânı mevcuttur¹⁴⁸⁴.

Rahbe kadısı Ebû Abdullah Hüseyin b. Nasr b. Muhammed b. Hüseyin b. Kâsım b. Hamîs b. Âmir el-Ka'bî el-Cüheyânî (ö. 1157), Abdü'l-Kerîm el-Kuşeyrî'nin *er-Risâlesi* tarzında yazdığı *Menâkıbü'l-Ebrâr*, *Ahbârü'l-Menât*, *Menâsikü'l-Hâc* gibi pek çok eseri vardır¹⁴⁸⁵. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Bahtiyâr b. Ali b. el-Mândây el-Vâsî (ö. 1157), edebiyat

¹⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 236; İbn Kesîr, 1995, XII, 305.

¹⁴⁷⁷ Uludağ, S., Bayburtlugil, N. (1991). "Aynülkudât el-Hemedânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IV, 281-282.

¹⁴⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 278.

¹⁴⁷⁹ Makdisi, 2018, 189, 190, 191

¹⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 78.

¹⁴⁸¹ Ebû'l-Abbâs Muînüddîn Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî, 1350/1970, 157.

¹⁴⁸² İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 132.

¹⁴⁸³ İbn Kesîr, 1995, XII, 415-416.

¹⁴⁸⁴ Abbâs İkbâl Âştiyânî, 1338/1959, 143-147.

¹⁴⁸⁵ İbn Hallikân, 1843, I, 422.

ve lügat konularında mükemmel yetişmiş, siciller konusunda eşi benzeri olmayan âlim ve fazıl bir şahıstı. Tarihe ve diğer ilimlere dair kitaplar tasnif etti. Önce Vâsıt sonra Kûfe kadılıklarında bulundu¹⁴⁸⁶. Sultan Sencer devrinde Belh kadı'l-kudatlığı yapan Hamîdü'd-Dîn Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer b. Ali el-Mahmûdî (ö. 1163/1164) dönemin en önemli şair ve müelliflerindendir. O, *Makâmât-i Hamîdî*'nin yazarıdır.

Beyhak'ta kadılık yapan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 1169) 12. yüzyılın büyük âlim, tarihçi ve ediplerindendi. Arapça ve Farsça olarak kaleme aldığı seksene yakın eserin çoğu dinî ilimlere dairdir. Tarih, edebiyat, biyografi, ensâb, tıp, felsefe, astroloji vs. dallarda yazdığı eserlerin yanı sıra Arap şiirine dair üç antolojisi ve bir dîvânı bulunmaktadır. Onun başlıca eserleri şunlardır: *Tetimmetü Sıvânî'l-Hikme*, *Târîh-i Beyhak*, *Meşâribü't-Tecârib fî't-Târîh*, *Cevâmi'ü'l-Ahkâm*, *Vişâhu Dümyeti'l-Kasr*, *Gurretü'l-Emsâl ve Dürretü'l-Akvâl*, *Ezâhîrû'r-Riyâzi'l-Merî'a ve Tefsîru Elfâzi'l-Muhâvere ve 'ş-Şerî'a*¹⁴⁸⁷. Bir müddet kadılık yapan Ebû Şücâ Ahmed b. Hasan b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 1189) hattı güzel bir şahsiyetti. Eserlerinden *el-Gâye fî'l-İhtisâr*, Şâfiî fikhını özetleyen küçük bir risaledir. *Şerhü'l-İknâ* da el-Mâverdi'ye ait *el-İknâ*'nın şerhidir¹⁴⁸⁸. Musul, Şam ve Haleb'de kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrizorî (ö. 1190) de çok iyi bir edebiyat bilgisine sahipti ve şiirler yazdı. İbn Hallikân onun da bir şiirini nakletmiştir¹⁴⁸⁹. Muhyiddîn eş-Şehrizorî, Eş'arî kelâmı sahasında da devrinin ileri gelenlerindendi¹⁴⁹⁰. Kadı Ömer b. Sehlân es-Sâvecî, hikmet ve mantık ilimlerine dair *Besâyir-i Nasîrî* adlı eserini, Sultan Sencer'in veziri Nâsirü'd-dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe el-Mervezî (1127-1138) adına yazmıştı¹⁴⁹¹. *Târîh-i Beyhakî*'de Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, Kadı Ebû'l-Alâ Sâid'in fıkha dair *Muhtasar-i Sâidî* adlı kitabından nakil yapmıştır¹⁴⁹². Celâlî'd-Dîn b. Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî vezirlikten azledildiğinde, Şîrvân kadısı onu öven ve teselli eden bir şiir yazmıştır¹⁴⁹³.

¹⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 192; İbn Kesîr, 1995, XII, 431; Ocak, 2017, 203.

¹⁴⁸⁷ Özeydin, 1992, VI, 62-63.

¹⁴⁸⁸ Ocak, 2017, 207-208.

¹⁴⁸⁹ İbn Hallikân, 1843, II, 650.

¹⁴⁹⁰ Ocak, 2017, 326, 232-234.

¹⁴⁹¹ Hândmîr, 2535/1977, 199.

¹⁴⁹² Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 208 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 182.

¹⁴⁹³ Hândmîr, 2535/1977, 217.

5.5. Kadıların Görev ve Faaliyetleri

Büyük Selçuklular döneminde kadıların görev faaliyetlerini yargısal-cezaî görev ve faaliyetleri, dinî ve içtimaî mahiyetteki görev ve faaliyetleri, eğitim-öğretimle ilgili görev ve faaliyetleri, siyasî, idarî ve askerî mahiyetteki görev ve faaliyetleri olmak suretiyle dört yönüyle inceleyip açıklamak mümkündür.

5.5.1. Yargısal-Cezaî Görev ve Faaliyetleri

5.5.1.1. Kadıların hukukî faaliyetleri esnasında kullandığı kaynaklar: İslâm hukukunun temel kaynakları olarak Kur'an, sünnet, kıyas, icmâ

İslâm fıkhiyla ilgili hükümler ya Kur'an-i Kerim yahut Sünnet tarafından doğrudan bildirilmekte veya bunlar üzerinde düşünme, kafa yorma (ictihad: kıyas), yahut da bunlardan birine dayalı ittifak (icmâ) yoluyla intikal etmektedir¹⁴⁹⁴. İslâm hukukunun bu dört temel kaynağından ikisi maddî kaynak, biri açıklayıcı esas, biri de metottur¹⁴⁹⁵. İslâmiyet'in ilk asrında, bu kaynaklardan ilk ikisi, Kur'an ve sünnet, İslâmî ibadet ve hukuk sahasında tatbik edilmek üzere tamamlanmıştı ki İslâm hukukunun tek kaynakları idiler. İlerleyen zamanlarda tedricen icmâ ve kıyas da İslâm fikhının aslî kaynaklarına eklenmiştir. Öyle ki, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren vahiy sona erip Hz. Peygamber'in tasvibinin alınması imkânı da ortadan kalkınca, Kur'an ve sünnetle sınırlı olan fikhî kaynaklara yeni kaynakların eklenmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Böylece İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an'ın¹⁴⁹⁶ ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylarının ortak adı sünnetin¹⁴⁹⁷ yanında; şer'î delillerin üçüncüsü ve dördüncüsü olarak, hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek demek olan kıyas¹⁴⁹⁸ ve İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri ifade eden icmâ¹⁴⁹⁹ ortaya çıkmıştır. İslâm hukuku

¹⁴⁹⁴ Karaman, H. (1996). "Fıkıh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIII, 4.

¹⁴⁹⁵ Schacht, 1977, 125.

¹⁴⁹⁶ Mesela bkz. Buhl, F. (1977). "Kur'an", *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VI, 995-1012.

¹⁴⁹⁷ Mesela bkz. Muhammed Hamîdullah. (1979). "Sünnet". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. XI, 242-245.

¹⁴⁹⁸ Mesela bkz. Apaydın, H. Y. (2002). "Kıyas". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 529-539.

¹⁴⁹⁹ Mesela bkz. Dönmez, İ. K. (2000). "İcmâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 417-431.

araştırmalarıyla tanınan şarkiyatçı Joseph Schacht'ın izahatına göre, İslâm dünyasının merkezî kısımlarındaki her coğrafi bölgenin din mütehasşısı, doktrinleri üzerinde bazı ortak noktalar geliştirmişler ve 8. yüzyılın ikinci yarısında birçok kimseler kendi bağımsız görüşlerini ortaya koyacakları yerde, tanınmış bir otoritenin öğretilerine ana hatlarıyla tâbi olmaya başlamışlardır¹⁵⁰⁰. 9. yüzyılın ortalarından itibaren “mutlak içtihat” yapma hakkına, daha sonraki nesillerin değil, ancak benzerleri gelmeyecek olan geçmişin büyük bilginlerinin sahip olacağı fikri yer tutmaya başlamıştı. Bu devirde içtihat terimi, şahsî görüşün serbestçe kullanılması şeklinde eski anlamından ayrılmış, kıyas veya sistematik içtihat yoluyla Kur'an, Hz. Peygamber'in sünneti ve icmâdan doğru sonuçlar çıkarma şeklinde sınırlandırılmıştır. 10. yüzyılın başlarında, bütün ekollerin bilginleri, bütün ana meselelerin enine boyuna ele alınıp halledildiğini anladıkları anda istenilen noktaya ulaşılmış ve ondan sonra herhangi bir kimsenin hukukta mutlak içtihat yapmak için gerekli vasıflara sahip olduğunun düşünülmemeyeceği, gelecekteki bütün faaliyetlerin izah, tatbikat ve daha çok doktrinin ilk vazedildiği şekil ile yorumlanması gerektiği tarzından bir icmâ, yavaş yavaş kendisini göstermiştir. Özel tabiri ile bu “ıctihat kapısının kapanması”, tamamıyla taklide yol açmıştır. Taklîd, yerleşmiş bulunan ekol ve otoritelerin doktrinlerini sorgusuz sualsiz kabul etmek anlamına gelmektedir¹⁵⁰¹.

Bundan sonra Ehl-i Sünnet kadılar ve fukahâ, hukukî faaliyetleri esnasında ve tabîî şer'î mahkemelerde hüküm verirken, Kur'an ve sünnete bağlılıktan başka, kendi mezhep imâmlarının görüş ve fetvalarını ve önceki ulemânın icmâının sonuçlarını da kullanmışlardır¹⁵⁰². Sünnî Müslüman olan Selçukluların da benimsediği biçimiyle şer'î hukuk, mezkûr kaynaklara istinat eden İslâmî hukuk sistemiydi. Selçukluların hâkim olduğu ülkelerde, onların gelmelerinden önce de olduğu gibi, şer'î hukuk aygıtının yürütücüleri fakihlerdi. Bunlar bir yandan hukukî metinleri oluşturarak bütün meseleleri fıkıh zaviyesi içerisinden değerlendirirken, bir diğer ifadeyle dört temel kaynaktan hareketle hukuku üretirken, diğer yandan da yerleşim birimlerinde kadılık görevini yürüterek hukukun uygulanmasında çok temel ve belirleyici bir rol üstlenmişlerdir¹⁵⁰³.

Selçuklular devrinden kalan kadı tayin menşûrlarında en fazla tekit edilen hususlardan birisi de kadıların hukukî faaliyetleri esnasında tâbi olmaları gereken bu

¹⁵⁰⁰ Schacht, 1977, 67.

¹⁵⁰¹ Schacht, 1977, 79.

¹⁵⁰² Nâsir Sidkî, 1388/2009, 45.

¹⁵⁰³ Ersan, Alican, 2017, 188.

kaynakların hatırlatılarak, bunların mahiyetini ve kullanımını belirtmektir. Nitekim Selçuklu devri menşûrlarının hemen hemen hepsinde kadının; dava taraflarının (hesmân) onun önüne getirdiği her davayı (dâverî) çözmede ve sonuçlandırmada (kat' û fesl), ifadelerini dinlemede (istimâ'-yi deâvî), şahitlerin adalet vasfını taşıyıp taşımadığının soruşturulmasında (ta'dîl-i şuhûd), mirasların bölünmesinde (kısmet-i mevâris), sicillerin imzalanmasında (imzâ-yi sicillât), hüküm vermede (hukûmet), hükümlerin infazında (imzâ-yi hukûmât), bütün şer'î meselelerde (heme-yi kazâyâ-yi şer'î), söylediği ve yaptığı her şeyde (herçe sâzed û koned) Kur'an'ın açık ve kesin hükümlerine (nusûs), Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve rivayetlere (ehbâr), peygamberin sünnetine (sonnet-i nebevî), meşhur ve müsned hadis metinlerine (mutûn-i ehâdis-i meşhur û mustened), Ehl-i Sünnet'in icmâına (icmâ-yi ehl-i sünnet ve cemâat), sahâbenin tutum ve davranışlarına (âsâr-i sahâbe), öncekilerin sözlerine (ekvâl-i selef) tâbi olup bunları esas alması talimatı verilmiştir¹⁵⁰⁴. Bununla birlikte, Sultan Sencer zamanına ait iki ayrı menşûrda müstabel kadıya, “Müslümanların imâmı Nû'man b. Sâbit'in yolunun ve mezhebinin takipçisi” olmaları özellikle belirtilmiştir¹⁵⁰⁵. Vesikalarda böylece bu dört aslî kaynağa temas edildikten sonra vali, şahne, reis gibi devlet memuru atama menşûrlarının ekserisinde görüldüğü gibi, kadılık menşûrlarında da meşveret kaidesinden söz edilmiştir. Buna göre kadı; “İş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever (Âl-i İmrân 3/159.” ayeti mucibince şer'î müşküllerde (muşkilât û mu'zilat-i şer'iyyât) saygın imâmlarla (emâsil-i e'imme), âlimlerin büyükleriyle (kibâr-i ulemâ) ve sâlih kişilerle (sulehâ) meşveret etmeliydi. Böylece kadı; her şer'î işte (her kâr-i şer'î), hükümlerde (ehkâm), her durumda (heme-yi ehvâl) her iki dünyada da kınanmaktan, itirazdan ve kötü sonuçtan korunabilecek, davranışı ve sözü şeriat inceliklerine uygun olacak, hakikatten sapmayacak, Müslümanların işleri de şeriat yolunda ilerleyecektir¹⁵⁰⁶. Yalnız resmî vesikalarda değil, benzer ifadeler, yani kadıların meşveret ilkesi, siyâsetnâmelerde de geçmektedir¹⁵⁰⁷

¹⁵⁰⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107, 127, 139, 144, 157; Ünal, 2014, 60, 85, 98, 99, 106, 122; Anonim, *Ahkâmı Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a, 2b, 79b-79a, 116a-117b; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141-142; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401, 402, 403; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75; Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 54 (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 160.

¹⁵⁰⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139, 144; Ünal, 2014, 98, 99, 106.

¹⁵⁰⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107, 139, 144; Ünal, 2014, 60, 98, 99, 106; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75.

¹⁵⁰⁷ Mesela bkz. Zencânî, 2005, 217. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2003, 72.

Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden hemen sonraya tekabül eden bir döneme, Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) saltanat zamanına ait olduğu halde, Sadrü'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed b. Halefû'l-Mekkî'nin Hârezm kadî'l-kudatlığına tayini menşûru bu hususa tafsilatlı olarak değindiği için, vesikanın bu kısmını aynen nakletmek yerinde olacaktır:

“Emrediyoruz ki İslâm'ın esaslarının sütunlarından ve İslâm'ın gayelerinin kandillerinden olan Kur'an'ı okumaya özen göstere. Onun etkilerinin nuruyla aydınlansın, onun ayetlerinin izinde olsun. Onun nasihatlerini dinlesin. Onun farzlarına tâbi olsun. Muhkem [Başka bir ihtimal taşımayan açık manalı ayet] ve müteşâbih [mana yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifade] ayetleri ve Kur'an'ın emir ve yasaklarını daima düşünsün ve hatırında tutsun. Allah buyurur ki, 'Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar ayetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik (es-Sâd 38/29).' Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve rivayetleri (ehbâr) kendisine rehber etsin. Onun huylarını ve ahlâkını kendisine şiar edinsin. İlim elde etme ve doğru hüküm vermede Hz. Peygamber'in sünnetiyle amel eylesin. Hidayet semasının yıldızı, marifet hanesinin sakini ve hakikat bostanının reyhanları olan sahâbenin sözlerine ve fiillerine (kelimât ü âsâr) tâbi olsun. Hadis: 'Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayete erersiniz.' Emrediyoruz ki muhtelif ilimleri elde etmede ve fazilet alametlerini kendisinde toplamada çok gayret göstere. Fakihlerle ve fazıllarla dostluk kurarak onlarla oturup kalsın. Fakihlerle mübahese ve müzakere, din ahkâmını bilenlerle muhavere ve müşaverede bulunsun ki böyle yapmanın faydaları aşîkârdır¹⁵⁰⁸... Emrediyoruz ki vuku bulan şer'î hadiselerde ve zuhur eden hüküm hadiselerinde önce Kur'an ayetlerinin içeriğine tâbi olsun. Allah buyurur ki, 'Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir (el-Mâide 5/44).' Ondan sonra Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve rivayetlere (ehbâr) sığınsın. Allah buyurur ki, 'Peygamber size ne vermişse onu alın (el-Haşr 59/7).' Vuku bulan hadiselerle dair Kur'an'da açık manalı ve delil olarak gösterilen ayet, değişmez hüküm bulunmuyorsa (hocet-i kâti'-yi nassî) ve delillere dayanarak bir hükme varma imkânı (mecâl-i istidlâl) yoksa icmâ-yi ümmeti lazım görsün. Nitekim İslâm imâmlarının aynı hükümde birleşmeleri, icmâ-yi ümmet ve fukahânın ittifakı hakkın, sevabın, en iyi ve doğrunun, Allah yolunda olmanın zıddına olamaz. Hadis: 'Ümmetim asla dalalet üzerinde birleşmez.' Eğer yeni bir durum zuhur ederse, bir zaruret hâsıl olursa ve şer'î delillerden kıyas yolu kapalıysa aydınlık fikrin ve isabetli görüşün himayesine sığınsın ve bir şeyi gerçeğe uygun olarak şüphesiz bilme (yakîn) yolunu gösteren ve şüphe bentlerini açan akl-i kâmilin peşinden gitsin ve ictihad şartlarını yerine getirmeye gayret sarf etsin¹⁵⁰⁹.”

¹⁵⁰⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 62-63.

¹⁵⁰⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 65-66.

5.5.1.2. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek

5.5.1.2.1. Şer'î mahkemelerde kadı

Birincil görev ve sorumlulukları insanlar arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları, düşmanlıkları, çekişmeleri şer'î hükümlere göre sona erdirmek ve davaları karara bağlamak olan kadılar bu maksatla mahkemeler teşkil ederlerdi. Bir resmî vesikada insanların şunlar için kadıya müracaat edebilecekleri kaydedilmiştir: Davaları çözme (fesh-i hukûmât), husumetlerin kaldırılması (kat'-i husûmât), hakları elde etme (istihlâs-i hukûk) ve şer'î yargılamalar (muhâkemât-i şer'î)¹⁵¹⁰. el-Mâverî de tam yetkili bir kadının görev ve sorumluluklarını teorik olarak sıralarken ilk iki sıraya anlaşmazlıkları, ihtilafları ve düşmanlıkları sulh ya da bir hükümle zorla tatbik suretiyle halletmek ile ihlal edilen hakları delillerle ya da ikrarla haksızdan alıp hak sahibine vermek olarak doldurmuştur. Yine el-Mâverî, kadıların baktığı işler ve salâhiyetleri hususunda kadıların şeriatı ihlal sonucu hasımsız, nizasız tek taraflı olarak suçlulara ceza verebileceğini; insanlar arasındaki hak ihlali meselelerinde ise davacının şikâyeti üzerine ceza verebileceğini belirtir. Kadılar hasımsız, nizasız da olsa kamu menfaatini ihlal, yollara tecavüz, kabahatten ağır ve cinayetten hafif olan suçlar ve inzibat ile ilgili suçların faillerini tespit ederek cezalandırabilirdi¹⁵¹¹.

Selçuklular zamanı kadı tayini menşûrlarında, mahkeme teşkil etmek suretiyle şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek olan kadıların başlıca görev ve sorumluluğu kapsamında talimatlara bolca rastlanmaktadır. Kadılara öncelikle ihtişam perdelerini kaldırmanın ve şer'î meclisin kapılarını açık tutmanın şart olduğu emredilmiştir. Öyle ki, seçkin kişiler ve sıradan halktan (hevâs û evâm) davacı ve davalı taraflar (eshâb-i deâvî) onların yanına çıkabilmeli ve davalarında onlara başvurabilmelidir. Kadılar da davalıların sözlerini dinlemeye amade olmalıdırlar¹⁵¹². Ayrıca hüküm meclisinde (meclis-i hokm) şeriat adabı ve şartlarını hazır etmelidirler¹⁵¹³. Husumetlerin ortadan kaldırılması (kat'-i husûmât), davaların halli (fesh-i deâvî), davacı ve davalı tarafın ifadelerinin dinlenmesi (istimâ'-yi deâvî), şahitliklerin dinlenmesi (istimâ'-yi şehâdât), hükümlerin icra

¹⁵¹⁰ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401.

¹⁵¹¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverî, 2015, 145-147.

¹⁵¹² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107; Ünal, 2014, 59; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 64; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 79a.

¹⁵¹³ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 109-110.

edilmesi (imzâ'-yi hukûmât) gibi hususlarda emrolunduğu üzere, şeriat mucibince hareket etmeleri tembihi ve talimatı kadılara verilmiştir. Kadılar böyle zamanlarda kendilerini nefsanî arzu ve eğilimlerden ve insanî garazlardan arındırmalı ve şeriatın hükmüne tâbi olup, yaradılıştaki var olan hevâ ve hevese uymamalıdır¹⁵¹⁴. Bundan sonra, kadı atama menşûrlarında en fazla üzerinde durulan husus, kadıların yargılamayı eşitlik ve tarafsızlık ilkesine bağlı kalarak yürütmeleri ve verdikleri kararların adaletli olması gereğidir. Resmî vesikaların hemen tamamında kadılık görevinin bu en temel ilkesi belirtilirken, “Allah size, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder (en-Nisâ 4/58).” ayeti ve “Sözde ve amelde iki taraf arasında eşitliği gözetin.” hadisi hatırlatılmıştır. Buna göre kadılar ifadeleri dinlemede (istimâ'-yi kelâm), davaları çözmede (fesh-i hukûmât), husumetleri ve çekişmeleri ortadan kaldırmada (kat'-i husûmât û munâza'ât) ve hükümleri icrada (imzâ'-yi hukûmât) hüküm meclisinde (meclis-i hokm) hazır bulunan dava taraflarına (hesmân) sözde ve davranışta eşit (yekân) muamele edecektir. Öyle ki küçük ve büyük (sagîr û kebîr), asil ve sıradan (şerîf û redî), fakir ve zengin (fekîr û ganî), meşhur ve tanınmamış (ma'rûf û meçhul), yabancı ve yakın (bigâne û hîş), kuvvetli ve zayıf (kavî û ze'îf), pespaye ve zeki (sehîf û sakîf) arasında hüküm verirken eşitliğin (seviyyet) gözetilmesi gerekmektedir. Ayrıca kadılara zaafılarından veya ilgilerinden dolayı bir tarafa meyiletme ve taraf tutmaktan (meyl û mumâlât) sakınmaları buyurulmuştur. Aksi takdirde kadılar hak sahiplerini takviye edemeyecekleri gibi; kınayanların, ayıp arayanların ve kıskançların gıybetine maruz kalabilecek, birine garazı olmakla veya birinden rüşvet almakla (irtişâ) adının çıkmasına yol açabilecektir¹⁵¹⁵. Kadıların hukukun ve yargılamanın temel prensipleri arasında yer alan eşitlik ve adalet ilkesine tâbi olmaları yönünde ifadeler yalnız resmî vesikalarda değil, dönemin dinî, fikhî ve siyâsetnâme türünden eserlerinde de rastlamak her zaman mümkündür¹⁵¹⁶. Mesela el-Gazzâlî, Allah'a muhalefet edenlerin derecelerini ve bu nispette onlara düşmanlık etmenin çeşitlerini sıralarken, ilk üç dereceye kâfîrleri, zımmîleri ve bidatçıları koyar. Beşinci derece ise günah işleyen ama kimseye zararı

¹⁵¹⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 144, 149; Ünal, 2014, 106, 112; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 62; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 231; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 72a-72b; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75-76; Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 52, 53 (Farsça metin); Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 109-110.

¹⁵¹⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107, 139; Ünal, 2014, 59, 98, 99; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401, 402, 403; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 64, 66; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 72a-72b, 79a; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75-76; Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 109-110; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsumü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil kısmı*) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 159, 160; Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51, 52, 53, 55, 56 (Farsça metin).

¹⁵¹⁶ Mesela bkz. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 145-147; Zencânî, 2005, 216.

dokunmayanlardır. Dördüncü derece ise insanlara zulüm yapmak, düşmanlık yapmak, insanların haklarına tecavüz etmek, şiirle hiciv yapmak, gıybet etmek, insanlar arasına fitne bırakmak gibi günahların yanında yalancı şahitlik yapmak ve hüküm verirken bir tarafı kayırmaktır. Gazzâlî'ye göre, bu kimselere yüz vermemeli, onlarla sert konuşmalıdır. Onlarla dostluk yapmak, harama kadar gidebilen son derece mekruhtur¹⁵¹⁷. Yine resmî vesikalarda kadılara, davalarda ve hukukî muamelelerde son derece tedbirli, uyanık ve dikkatli olmaları salık verilmiştir. Buna göre onlar şer'î meselelerde ve davalarda (kazâyâ-yi şer'î ve hukûmât) dava taraflarını ve beyyineleri dinlemede (istimâ'-yi deâvî û beyyinât), hüküm vermede (hukûmât), helali ve haramı anlatmada (tehlîl û tehrîm), ihsan etmede ve mahrum bırakmada (i'tâ û hirmân) uyanık (muteyakkiz) olmalı, derin derin düşünmeli (mute'emmil), dinî hükümlere göre davranma (ihtiyât) ve derinlemesine araştırma (istiksâ) şartlarını yerine getirmelilerdi¹⁵¹⁸. Bazı siyâsetnâmelerde de mesela bilhassa yüksek değerli mal davalarında, hele ki dava tarafları da tekin insanlar olmadığı zaman, kadının bir taksir işlememek ve müstehakkın hakkının zayi olmaması için tam bir ihtiyat göstermesi tavsiye edilmiştir¹⁵¹⁹. Sa'dî-yi Şîrâzî kadının etraflıca düşündükten sonra hükmü yazdığı (nevîsed sicill), çünkü yanlış bir karar verirse âlimlerin (destârbendân) yanında mahçup (hecil) olmaktan çekindiğinden bahseder¹⁵²⁰. Üzerinde durulan bir diğer husus ise kadıların yargılamada ve hüküm vermede ne aceleci olması ne de ağırdan almalarıdır. el-Mâverdî, kadının kuvvetliden zayıfın hakkını almak için yapacağı tahkikatta, önceden araştırma yapması, araştırma bitmeden acele ile hüküm vermemesi, dava ispatlandıktan sonra da savsaklamaması gerektiğini belirtir. Zira ona göre; her iki hal de ihmal ve zayiata yol açar¹⁵²¹. Bu konu, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ve Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in dîvânlarından çıktığı halde, aynı ifadeleri barındıran kadılık menşûrlarında şöyle izah edilmiştir:

“Emrediyoruz ki hükümlerin infazında (tenfiz-i hukûmât) hak yerine batılı ortaya çıkartan, doğru görüşü isabet mevkilerinden uzaklaştıran acele etmekten kendini korusun. Açık deliller ve soruşturma şartlarını yerine getirdikten sonra içine şüpheler düşürecek ve tereddütlü düşüncelere maruz kalacak derecede ağırdan almayı da iyi bilmesin. İyi işlerde

¹⁵¹⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2017, 265.

¹⁵¹⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107, 139, 144; Ünal, 2014, 59, 98, 99, 106; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 53; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 75-76.

¹⁵¹⁹ Kevkâvus b. İskender, 2007, 160-162.

¹⁵²⁰ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 322 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 209.

¹⁵²¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 329.

dahi aşırıya kaçmak ayıp ve noksanlık getirir. Hadis: ‘İşlerin en hayırlısı orta yolda olanıdır.’¹⁵²²”

Yine kadı müşkül meselelerde imâmlara, fetva ehline müracaat etmeli, âlimler arasında ihtilaf olan hususlarda en açık yolda gitmelilerdi¹⁵²³. Bununla birlikte kadıya, kendi görüşünün fetva ehlinden daha makbul ve muteber olması için gayret etmesi tavsiye edilmiştir¹⁵²⁴.

Hârezmşah Alâü'd-Dîn Tekiş devrinde onun inşâ dîvânının başında bulunan Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin *et-Tevessül ile 't-Teressül* adlı münşeât mecmuasında kaydedilen bir kadılık menşûrunda, tayin edilen kadının eğer bazı davalarda (kazâyâ) insanoğlunun maruz kalabileceği bir hataya düşerse, bunun hatalı bir hüküm olduğunu anladıktan sonra, hak yoluna girip hükmün değiştirilmesinde kendisinde hiçbir ayıp ve eksiklik hissetmemesi gerektiği belirtilmiştir¹⁵²⁵. Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de, kadıların cahillikten (becehl), kasten (bekast) veya tabiatları gereği (beteb') bir hüküm verip (hokmî konend) de, hükümlerini tescil ederlerse (sicillî dehend) diğer kadıların (hâkimân-i diger) hükmü imzalayıp (imzâ kerd) sultana bildirmeleri gerektiğini anlatmıştır. Bundan sonra sultana da o kişiyi azletmek ve paylamak (ma'zûl kerd) ü mâliş dâden) düşmektedir¹⁵²⁶.

5.5.1.2.2. Kadının cezaî salâhiyeti

Nazarî ve ideal bir durumdan ibaret ve pratikteki gerçeklikle alakası meçhul olan nasihat ve talimat temelli tüm bu ifadelerin yanı sıra, daha ziyade edebî eserlere, şiirlere ve nadiren de vekâyinâmelere yansıyan birtakım kayıtlar yardımıyla dava türleri, dava tarafları ve kadılar tarafından hükmedilen ceza çeşitleri hakkında belki bir çıkarım yapılabilir.

Harîrî'nin kırk üçüncü makâmesinde, adamın birinin çok değerli bir devesinin kaybolduğu, çok aramasına rağmen deveyi bulamadığı, bir gün bir tellalın bir deve bulduğunu ve bunun sahibinin kim olduğunu bağırması üzerine adamın tellala giderek devenin kendisine ait olduğunu söylediği ancak tellalın devenin sahibinin bu adam

¹⁵²² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 66; Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232.

¹⁵²³ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

¹⁵²⁴ Kevkâvus b. İskender, 2007, 160-162.

¹⁵²⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 66.

¹⁵²⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

olmadığına kanaat getirmesi üzerine çıkan tartışmanın kadının mahkemesinde sonuçlandığı, nihayet kadının hükmüyle devenin adama tesliminin sağlandığı anlatılmıştır¹⁵²⁷. Harîrî, otuz yedinci makâmesinde, bir ihtiyarın hayırsız ve asi oğlundan davacı olarak kadının mahkemesinde bulunduğunu anlatır¹⁵²⁸. Ferîdü'd-Dîn Attâr'ın, *Mantiku't-Tayr*'da naklettiği bir hikâyeye göre, meşhur bir sûfî Yahudi mezarlığının yanından geçerken manevî bir düşünceyle, aslında onların mazur olduğunu fakat bunun kimseye söylenemeyeceğini mırıldanıyordu. Sûfinin bu sözünü oradan geçen kadının adamlarından birisi (kes) işitmiş ve kızıp onu sürükleyerek kadıya götürmüştür. Tabîi sûfî, sözlerinin derin manasını kadının idrak edemeyeceğini düşünüyordu¹⁵²⁹.

Suç teşkil eden muhtelif nitelikli fillerin neticesinde doğan davalara dair bu şekilde edebî metinlerde birkaç kayda rastlanmakla birlikte, aynı tür kaynaklarda bazı davaların sonunda hükmolunan birtakım cezalara da değinilmiştir. Mesela Harîrî, kırkıncı makâmesi olan Tebriz makâmesinde, aralarında bir anlaşma yahut da boşanma ve ayrılığa hükmetmesi için, evli bir çiftin kadının huzuruna çıkıp, kocanın karısının itaatsizliğinden ve huysuzluğundan şikâyetçi olduğu hikâye edilmişti. Kadı, çiftin bir hile peşinde olduğunu anlayınca, çiftlere hitaben, maksatlarının iç yüzünü söylemezlerse onlar şehir şehir dolaştırıp âleme ibret yapacağını söyleyerek herhalde teşhir cezasını ima etmiştir¹⁵³⁰. Sa'dî-i Şîrazî'nin ünlü *Gülistân*'nda yer alan bir hikâyede, kadının hırsızlık suçu faili için şeriat gereği el kesme cezasına hükmettiğinden bahsedilmiştir. Buna göre bir adam, bir sıkıntıya düşerek bir arkadaşının evinden bir kilim çalmıştır. Kadı da elinin kesilmesine hükmetmiştir (hâkim fermûd ki desteş beder kerdend). Kilimin sahibi şefaât edip kilimi adama helal ettiğini beyan etse de kadı, yine de şeriatı yerine getireceğini söylemiştir¹⁵³¹. Ferîdü'd-Dîn Attâr, *İlâhinâme* isimli mesnevisinde, kadının hükmettiği bir ceza olarak recmetmeye işaret etmiştir. Öyle ki, bu hikâyeye göre, kendisiyle beraber olmak isteyen bir adamı reddeden kadına kötülük etmek için, adam kadın aleyhine yalancı şahit tutmuş ve kadını itham ettirmiştir. Kadı da, onların şahitliğini (gevâhî) kabul edip kadının taşlanarak (sengsâr) öldürülmesini emretmiştir. Kadın sahraya çıkarılıp bir uğrak yerine götürülmüş; halk da dört bir yandan kadını taşlamaya koyulmuştur. Sayısız taş (seng-i bâaded) atıldı. Sonunda “artık ölmüştür”

¹⁵²⁷ Harîrî. (1398/1978). *Makâmât-i Harîrî*. Beyrut: Dâru Beyrût, 346-350; Harîrî. (2012). *Makâmât (Veciz Anekdotlar)*. (çev. S. Sevsevil). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 276-280.

¹⁵²⁸ Harîrî, 1398/1978, 302-307 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 240-244.

¹⁵²⁹ Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1342/1963, 181 (Farsça metin); Ferîdü'd-Dîn Attâr, 2019, 220.

¹⁵³⁰ Harîrî, 1398/1978, 323-330 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 257-262.

¹⁵³¹ Sa'dî-yi Şîrazî, 1385/2006, 91 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrazî. (2016c). *Gülistân*. (çev. Yâkub Kenan Necefzâde). İstanbul: Bedir Yayınevi, 73.

dediler ve ibret olsun diye (berâ-yi ibret) orada öylece bırakıp gittiler. Kadın, sahrada toz toprak içinde kanlara batmış bir halde kaldı. Gece geçip sabah olunca biraz kendine gelmiş ve oradan geçen bir Arap bedevî tarafından kurtarılmıştır¹⁵³². İbn Kesîr, 1096/1097 tarihinde, Sultan Melikşah tarafından kendisine Medâin, Deyrû'l-Akûl ve diğer bazı mıntıkaların iktâ olarak verildiği Bahâü'd-Devle Ebû Nasr b. Celâlû'd-Devle Ebû Tâhir b. Büveyh'in, kadı nezdinde aleyhinde sabit olan bazı suçlarından ötürü, evine baskın yapıp, yakalanarak öldürölüp, evinin de yıkıldığından bahsetmekle birlikte, mezkûr şahsın suçlarının mahiyeti ile uygulanan muamelenin kadının hükmü olup olmadığı açık değildir¹⁵³³.

Harîrî'nin eserinin yirmi altıncı makâmesinde, hayalî kahraman Tûs'tadır. Bu şehirde meteliğe muhtaç bir duruma düşüp borçlanmaya mecbur kalır ve huysuz bir adamdan borç para alır. Bir gün alacaklı adam kapısına dayanır. Adama elinin henüz genişlemediğini ifade etmeye çalışsa da alacaklıya sözlerin hiçbir tesiri olmaz. Hikâyeye göre, alacaklı adam borçluyu kadının huzuruna çıkarmak istiyordu. Alacaklı adamdan kurtulmanın imkânı olmadığını anlayınca kahraman da kafa tutmaya başlar. Maksudı kadının değil valinin huzurunda mahkeme olmaktır. Zira daha evvel kadının sertliğini ve cimriliğini, valinin de faziletli ve kerem sahibi olduğunu haber almıştır¹⁵³⁴. Harîrî'nin sekizinci makâmesinde işlenen temaya göre, bir ihtiyar, oldukça maharetli bir kölesini, iddiasına göre ücretsiz olarak, ona fazla iş yüklenmemesi şartıyla, belirli bir süre bir gencin hizmetine vermişti. Ancak genç, onu kendi malı gibi kullanmış, ondan faydalanma müddetini artırmış ve onu güçten düşmüş bir halde ihtiyar efendisinin yanına göndermiştir. Gencin iddiasına göre ise o, köle için karşılık olarak ihtiyara değerli bir rehin bırakmıştır. Anlatılanlara göre kadı, tarafların iddia ve ifadelerini dinledikten sonra, her ikisinin de pek yoksul olduklarına kanaat getirince seccadesini kaldırıp onlara bir miktar para vererek, davalarını bununla halletmelerini söylemiştir¹⁵³⁵. Harîrî, kırk beşinci makâmesinde de Remle kadısının bir ihtiyar adamla genç ve güzel bir kadının ailevî meselelerini dinledikten sonra, onlara bir miktar para verdiğiinden söz etmiştir¹⁵³⁶. Yine Harîrî, İskenderiye makâmesinde ise kadının İslâm fıkı uyarınca, bir borçlunun imkân bulduğu takdirde borcunu ödeyeceği kanaatına varılincaya kadar hapiste tutulması yetkisini haiz bulunduğunu ima etmekle beraber, mağdur olanı daha da eziyete gark etmenin alçaklık ve zulüm olacağından bahisle, borcunu

¹⁵³² Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1940, 33-35.

¹⁵³³ İbn Kesîr, 1995, XII, 302.

¹⁵³⁴ Harîrî, 1398/1978, 205-210 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 161-165.

¹⁵³⁵ Harîrî, 1398/1978, 64-70 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 63-67.

¹⁵³⁶ Harîrî, 1398/1978, 369-374 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 298-302.

ödeyemeyeni hapsedmenin vicdansızlık olacağını belirtmiştir¹⁵³⁷. Ayrıca Sultan Melikşah'a atfedilen kanun maddelerinin birinde de eğer bir hakkı temin etmek üzere bir malın hapsine işaret edilmiyorsa, bir borçlunun geçerli bir neden göstermeksizin elinin darlığını iddia ettiği ancak malının bulunduğu malum olduğu durumlarda, borçlunun borcunu ödemeye mecbur edilmesi ve aksi takdirde hapsedilmesi emredilmiştir¹⁵³⁸. Böyle bir davaya müteallik soruşturmanın ve sadır olacak hükmün kadı vasıtasıyla gerçekleştirilmesi muhtemeldir. Musul, Şam ve Haleb'de kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzî'nin (ö. 1190) Musul'daki kadılığı boyunca, bir borçlunun iki dinar veya daha küçük bir meblağ için hapsedilmesine izin vermediği, borcu bizzat kendisi ödediği söylenmiştir¹⁵³⁹. Nâsır-i Hüsrev, *Dîvânı*'ndaki bir beytinde, kadının isyan suçunun failine otuz yıl hapis cezası vermesini hayretle karşılamıştır. Şaire göre, kadının hükmettiği böylece ebedî bir azaba Allah razı gelmeyecekti¹⁵⁴⁰. Bu arada Samsun ve havalisinin kadılığına Nizâmü'd-Dîn Mehmed b. el-Nakîb'in getirildiği 13. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda sadır olan bir tayin menşûrunda, zayıfların haklarını güçlüleri mecbur bırakarak veya hapsederek onlardan almada çok dikkatli hareket etmesi kadıya tavsiye edilirken, kadının hapsedme yetkisine böylece değinildiği de belirtilmelidir¹⁵⁴¹. İlgili bölümlerde de ayrıca belirtildiği gibi, borç davalarının kadıya da valiye de intikal ettirilebildiği, yine muhtesibin de borç meselelerine dair şikâyetlerle ilgilendiği görülmektedir. Dolayısıyla farklı yargı mercilerinin aynı davalardaki salâhiyetleri dikkat çekicidir. Muhtemelen borç meselesinin mahiyeti yetkili yargı merciini belirliyordu. Kadıların hapis cezası verdiğine dair tüm bu işaretlerde, had olarak yorumlanabilecek cinsten değil, daha ziyade ta'zîr grubunu teşkil eden suçlarda hapis cezasına hükmettikleri dikkat çekmektedir. İslâm hukukunda borcunu ödemekten imtina eden borçlunun hapsi ise ihtiyatî hapis olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bazı şiirlerde geçen ve yargı ve ceza hususunda kadıyla ilişkisi belirtilen had mahiyetindeki muayyen suç gruplarının faillerinin de had kapsamında cezalandırılması gerekmektedir. Öyle ki bazı şiirler, kadıların herhalde suç teşkil eden fiillerinin neticesinde doğan davalarıyla ilgilendiği kişi ve gruplar hakkında bir fikir verebilir. Mesela Sa'dî-yi Şîrâzî'nin bir şiirini göre, padişah zalimleri (sitemkârân) def etmek, kadılar hırsızların (terrârân) ve şahneler de kan dökenlerin (hûnhârân) hakkından gelmek için gereklidir¹⁵⁴². Nâsır-i Hüsrev

¹⁵³⁷ Harîrî, 1398/1978, 71-79 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 68-73.

¹⁵³⁸ Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 70.

¹⁵³⁹ İbn Hallikân, 1843, II, 650.

¹⁵⁴⁰ Nâsır-i Hüsrev, 1357/1978, 313.

¹⁵⁴¹ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 52, 53 (Farsça metin).

¹⁵⁴² Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 300 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016b, 190.

ise alışlageldiği üzere Selçuklulara yönelttiği tenkitleri ihtiva eden bir şiirinde şarap içen, hırsızlık eden, serserilik yapan ve kadına düşkün erkeğin kadının kendilerine hiçbir ceza vermemesinden dolayı başlarına gelecekleri düşünmeksizin rahat rahat gezdiklerini söylemektedir¹⁵⁴³.

Selçuklular zamanında valilik vazifesini ifa eden Hasan b. Muhammed b. Ebû'l-Fazl Ebû Muhammed el-Fesevî (ö. 1060) bir defasında bir adamı döverken adam ölmüştü. Bu sırada Kerh ve Bâbü't-Tâk kadılığı yapan Ebû't-Tayyib et-Taberî nezdinde onun aleyhinde dava açılınca kadı ona kısas hükmü vermişti. Sonra vali yüksek meblağda bir diyet ödeyip kendisini kurtarmıştır¹⁵⁴⁴. 1056 yılında ise yine Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin baktığı bir davaya göre, Bağdat sâhibü'ş-şurtası Ebû Muhammed b. en-Nesevî'nin adı bir cinayet hadisesine karışmıştı. Şurta tarafından öldürüldüğü iddia edilen Ebû Cebele el-Hâşimî'nin mirasçılarından birisinin şikâyeti ve bir grup şahsın da şahitliği üzere, en-Nesevî her ne kadar inkâr ettiyse de, Ebû't-Tayyib et-Taberî onların şahitliklerini kabul etmiş ve kısas olarak onun da öldürülmesine hükmetmiştir. Bu arada, en-Nesevî'nin çok mal varlığı olduğunu da söylenince, onun sabit olan üç cinayetine karşılık diyet olarak 5500 dinar ödemesine karar verilmiştir¹⁵⁴⁵. Bu iki olayda da kadının, davalının üst düzey bir devlet görevlisi olduğu kısasa konu olan iki davada, kısasa hükmettiği ancak, fikhî tartışmalar şimdilik bir yana, kısas yerine mağdurun yakınlarına diyet ödenmesi, yani bir bakıma malî uzlaşmayla davanın sonuçlandırıldığı görülmektedir.

Christian Lange, kadıların insanlar arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları ve davaları şer'î hükümlere göre sona erdirip karara bağlamak üzere mahkeme teşkil etmeleri haricinde, Selçuklular döneminde cezanın uygulanmasında da belli bir rol oynadığının şüphe götürmez olduğunu düşünmüştür. Ona göre, had cezası olsun veya olmasın, mesela Bağdat'ta büyük camilerin avlusunda ölüm dâhil cezalar infaz edilirken, en azından bir kadı böyle cezalara nezaret etmiştir¹⁵⁴⁶. Gerçekten de mesela Merv'de, Mukanna ve Bâbek gibi peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla ortaya çıkan Mahmûd el-Alevî el-Îlâkî adlı birisi aktif tebliğe başlamıştı. O, şehir ahalisini Hürremiyye inancına davet ediyordu. Sultan Melikşah'ın 1080 yılında Merv'de bulunduğu bir sırada, Mahmûd el-Alevî yakalanmış ve taşlanarak acılar içinde can vermiştir. Ona ilk taşı, yerel kadılardan Ebû Muhammed ve

¹⁵⁴³ Nâsır-i Hüsrev, 1357/1978, 297.

¹⁵⁴⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 195.

¹⁵⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XV, 305.

¹⁵⁴⁶ Lange, 2008, 45-46.

İmâm Abdullah es-Saffâr fırlatmıştır¹⁵⁴⁷. Bu hadisede hükmün bizzat kadı tarafından verilip verilmediği belirtilmemişse de kadının cezanın infazına iştirak veya nezaret etmesi dikkat çekmektedir.

5.5.1.2.3. Dîvân-i mezâlim başkanı ya da üyesi olarak kadı

Kadı, sultan tarafından şer'î yargı yetkisinin kendisine tevdi edildiği ve şeriat adına hüküm verme görev, yetki ve sorumluluğunu haiz bulunan bir dinî-idarî makam sahibiydi. Selçuklular devrinde bazı kadılar, örfî bir kurum olmakla birlikte, teoride şeriata uygun hükümler vermesi beklenen, pratikte ise galiba şer'î hukuka bağlılığın sembolik kaldığı mezâlim dîvânına da, tabîi sultan adına, başkanlık etmişlerdir. el-Mâverdî, tam yetkili bir kadının baktığı on iş grubunu sıralarken, dokuzuncu sırada mezâlim işleriyle ilgilenmeyi zikretmiştir. Ona göre kadı, bu işte kendisine nâib tayin edebilirdi. Bunun yanında nâibin bir haksızlık ve hıyanet ettiği ortaya çıkarsa, mezâlim işleri zaafa uğrarsa, onu daha layık bir başkasıyla değiştirmesi gerektiğini beyan etmiştir¹⁵⁴⁸. Bu arada, meşhur hukukçu Émile Tyan, esasında hükümdarın ve onun dünyevî temsilcilerinin yetkisi dâhilinde olan mezâlim mahkemesi tertibine dair kadılara verilen ek sorumluluğun, politik karakterde kaldığını ve doktrinde tanınmadığını söyler¹⁵⁴⁹. Selçuklu ülkesinin batısında, İldenizliler (1148-1225) devrinden kalma bir münşeat mecmuasında nakledilen Colfâdegân ve havalisine ismi hıfzedilen bir kadının atama tecdidi menşûrunda, müstakbel kadının mezâlim mahkemesini idare ettiği açıkça belirtilmiştir. Menşûrda, bundan önce dîvân-i mezâlim ve şer'î mahkemenin birbirine bağlı olup, bunların kadının uhdesine tevdi edildiği belirtilmiştir. Devamında kadının dinî işleri (umûr-i dinî) ve davaları (kazâyâ) yolunda götürdüğünden dolayı ora halkının memnuniyetinden bahsedilmiştir. Hal böyle olunca nihayet Colfâdegân ve havalisinin kadılığının (kazâ) tekrar ona bırakılmasının (tenfiz) gerekli ve uygun görüldüğü ifade edilmiştir¹⁵⁵⁰. Diğer taraftan, *el-Muhtasar min Ketâbü's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr* adlı eserde yer alan ilgili biyografilerde, Tuğrul Bey tarafından kendisine Nîşâbûr kadılığı tevdi edilen Ebû Ali Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1079)'in¹⁵⁵¹ ve sultanlarla, halkla dost ve onlarla yakın ilişkiye sahip olduğu belirtilen, Nîşâbûr'da kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid'in (ö. 1077)¹⁵⁵² çok kez mezâlîme oturduğu

¹⁵⁴⁷ Agacanov, 2006, 287; Lange, 2008, 45.

¹⁵⁴⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 145-147.

¹⁵⁴⁹ Tyan, 1978, IV, 374; Tyan, 1960, 348.

¹⁵⁵⁰ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 400.

¹⁵⁵¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 19.

¹⁵⁵² Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 373; Bulliet, 1972, 208.

bilgisi verilmiştir. Büyük Selçuklular zamanında kadılar yalnız mezâlim dîvânına başkanlık etmiyor, bununla birlikte mezâlim mahkemesi üyeliğinde de bulunabiliyordu. Zaten bazı İslâm hukukçuları ve siyâsetnâme yazarları, hükümdarların mezâlim mahkemesi teşkil ettiklerinde yanlarında bulundurmaları gereken bir dizi görevliler arasında kadıları da zikretmişlerdir¹⁵⁵³. Muhtemelen kadılar, davaların hallinde ve meselelerin çözümünde, hükümdara âdeta bir şer'î danışman vazifesi görüyordu. Bu arada, kadıların sadece hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim mahkemesinde değil, hükümdar adına mezkûr dîvâna başkanlık eden diğer devlet yetkililerinin de yanında bulunmaları tabiidir. Mahkeme oturumlarında kadıların bulundurulması dîvân-i mezâlimin karakteristik bir unsuru¹⁵⁵⁴. Ömer b. Muhammed el-Bistâmî (ö. 1072/1073), dîvân-i mezâlim erkânından idi¹⁵⁵⁵. Bâtînilikle itham edilip suçu delillerle ispat edilen Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün idam kararının, Bundârî'nin ifadelerine bakılırsa, Sultan Muhammed Tapar'ın başkanlık ettiği dîvân-i mezâlimde verilmiş olması muhtemeldir. Bundârî'ye göre vezir, elleri ve ayakları kelepçelenmiş olduğu halde, sultan sarayında, kadının da hazır bulunduğu ümerâ önünde yargılanıp idam cezasına çarptırılmıştır¹⁵⁵⁶. Öte yandan, *Siyâsetnâme*'de, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, eski İran hükümdarlarının teşkil ettikleri mezâlim mahkemelerinde, kadı'l-kudat demek olan mübed-i mübedânın da hükümdarın sağında oturmak suretiyle hazır bulunduğunu söylemesi dikkat çekicidir¹⁵⁵⁷.

5.5.1.3. Hukukî muameleleri ifa etmek

Kadılar esas vazifeleri olarak mahkeme teşkil edip davalara bakmaktan başka; yetim, dul, kimsesiz, kayıp, yasal olarak ehliyet sahibi olmayanların vasiliği ve onların mallarının muhafazası, artırılması ve teslimi, mirasların muhafazası ve taksimi, vasiyetlerin yerine getirilmesi, emlak nakli, noterlik/şahitlik, emanetlerin muhafazası, evlenme (nikâh) ve boşanma gibi hukukî muameleleri ifa ediyordu.

¹⁵⁵³ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 161-162; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 76; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 2013, 226-227.

¹⁵⁵⁴ Akyüz, 2002, V, 216.

¹⁵⁵⁵ Köymen, 2011a, III, 479 not 76.

¹⁵⁵⁶ Bundârî, 1999, 94.

¹⁵⁵⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 43 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 103.

5.5.1.3.1. Yetim, dul, kimsesiz, kayıp, yasal olarak ehliyet sahibi olmayanların vasiligini yapmak ve onların mallarının muhafazası, artırılması ve teslimiyle ilgilenmek

Kadılar; erkek akrabası olmayan kadınların, dulların, kimsesizlerin, yetimlerin, kayıpların, yasal olarak ehliyet sahibi olmayanların vasiligini üstlenirdi ya da onlara vasi tayin ederdi. Bu vesayet görev ve sorumluluğu dâhilinde bu grupların ilk üçünün daha ziyade nikâh işleriyle ilgilenir; onların denkleriyle dünya evine girmelerine vesile olurdu. Bu husus ayrı bir fasılda müstakil olarak ele alınmıştır. Bu arada kadılar, kimsesizlerin davalarına da bakardı. Bu tür davalarda kadınların hakkı gözetmeleri özellikle belirtilmiştir¹⁵⁵⁸. Bununla birlikte, İslâm hukukunda velâyetü'l-mâl denilen yetim vasiliginden çıkan vazifeler, her şeyden önce yetimlerin mallarının himaye ve idaresidir¹⁵⁵⁹. Kadılar rüşte erinceye kadar yetimlerin mallarının muhafazasını (hıfz-i emvâl-i eytâm) ya bizzat gerçekleştirir ya da bu işin idaresini vesikalarda umenâ, sikât (güvenilir kişiler), ekvâm-i umenâ (güvenilir akrabalar), ifâ-yi hefeze (iffetli koruyuculara), evsiyâ (vasiler) gibi ifadelerle anılan ve yed-i emin olarak tabir edilebilecek olan zevata tevdi ederdi. Böyle şahıslar, yetimlerin bu mallarını korumada gerekli özeni göstermekle sorumluydular. Kadı yetim mallarının muhafazası işinde ciddiyet, konsantrasyon ve gayret göstermeli; kusur, tehir, ihlal ve gaflet göstermemeliydi. “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir (en-Nisâ 4/10).” ayeti mucibince, daima uyanık ve ihtiyatlı olacak, ilahî ikazdan korkacak, Allah’ın işaret ettiği bu toplulukla çalışmayacak, açgözlü ve dünya malı hırsı olan yiyicilerin yetim mallarına el uzatmalarına müsaade etmeyecektir. Menşûrlarda ayrıca kadıya, “Onların [yetimlerin] mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin (en-Nisâ 4/2)” ayetini göz önünde bulundurması uyarısı da yapılmıştır. Gazzâli bir mektubunda, kadılık işinin tehlikelerinden bahsederken, bilhassa yetim malları konusun değinmiştir. O, takva sahibi olmayan bir kadının yetim malını hırsızlara vereceğini söyler. Eğer kadı, Allah’ın Kur’an’da kesin olarak yasakladığı yetim malı yemenin azabından korkmazsa, diğer çirkin işleri yapaktan hiçbir korkusu olmayacaktır¹⁵⁶⁰. Öte yandan kadı, delili olmayan (bîhuccet) hiç kimsenin yetimlerin hakkını ihlal etmesine ve zulümle onların mallarına göz dikmesine izin vermemeliydi. Kadılar, yetimlerin mallarını yalnız iyi gözeterek, telef ve kaybolmaktan korumakla kalmayıp; bunları semerelendirip artırmakla da mükellefti. Nitekim bu malların

¹⁵⁵⁸ Seâlibî, 1997, 142.

¹⁵⁵⁹ Horst, 1964, 89; Köymen, 2018c, I, 697.

¹⁵⁶⁰ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 49-51.

çoğalmasında iyi düşünerek hareket etmesi ve çoğaltma şartlarını yerine getirmesi talimatı da kadılara verilmiştir. Ayrıca kadı, vesayet altına aldığı mallardan, rüşte erinceye kadar yetim çocukların kıyafet (kisvet) ve geçimliklerini (nefeka) temin edecektir. Nihayet kadılar, “Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onlarda akılcı bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin (en-Nisâ 4/6)” emri uyarınca, yetim çocuklarda büyüme alametleri ortaya çıkıp rüşte erince, şer’î emirler onlara vacip olunca, adil şahitler (şuhûd-i udûl) huzurunda hak sahiplerine haklarını ulaştırırdı¹⁵⁶¹. Kadılar kayıpların mallarını (emvâl-i gâyibân/guyyeb), varlıklarını (vucûh-i gâyibân), emlakını (emlâk-i gayibân) da itimada şayan kimseler (umenâ/merdomânî-yi mu’temed) vasıtasıyla, aynı şekilde idare ederdi. Kadı, bu şahısların faaliyetlerini denetleyecek ve onların caiz olmayan tasarrufuna mani olacaktır. Bir vesikada ayrıca, kayıpların mallarının kadının nâiblerinin mührü altında tutulması gerektiği ifade edilmiştir¹⁵⁶². Kadılar delilik ve reşit olmamak gibi, hukukî işleri yapmaya engel durumları olanlara veli tayin etme, zevke ve eğlenceye aşırı ölçüde düşkün ve iflas etmiş olanların mallarını, haklarını korumak, yaptıkları anlaşmaları düzeltmek için hacr altına almak (sözlü tasarrufun hukukî geçerliliğini engelleme) gibi muameleleri de yerine getiriyordu¹⁵⁶³.

5.5.1.3.2. Mirasları muhafaza ve taksim etmek

Selçuklular devrinde kadılar, ölen bir kimseden geriye kalan şeyleri korumak ve bunları mirasçılar arasında taksim etmek gibi muameleleri ifa etmekle de mükellefi. Nitekim kadı, vesikanın diliyle ifade etmek gerekirse, bereketinin devletin günlerine yansıyacağı ve memleketin temellerini sağlamlaştıracığı terekelerin (terekât) muhafazası hususunda gevşeklik ve ihmal (sostî û tehâvun) göstermemeliydi. Allah’ın farzları ve peygamberin sünneti mucibince hak sahipleri arasında (erbâb-i istihkâk) bunları taksim etmeliydi¹⁵⁶⁴. *Destûr-i Debîrî*’de kaydedilen başka bir kadı tayin menşûrunda ise kadının bu husustaki mükellefiyetine şöyle değinilmiştir: “Terekelerin ve mirasların taksiminde (kısmet-i terekât û mevârîs) ferâiz [İslâm hukukunda miras hukuku ilmi] hükümlerine riayet

¹⁵⁶¹ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 107-108; Ünal, 2014, 60; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 142; Anonim, *Ahkâmü Sultânî’l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 73a, 79a-80b, 117b; Reşîdü’-d-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 79; Anonim, *Tekârîrû’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 55 (Farsça metin).

¹⁵⁶² Bahâü’-d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 67-68; Anonim, *Tekârîrû’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51, 53 (Farsça metin); Muhammed b. Abdü’l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

¹⁵⁶³ Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 146.

¹⁵⁶⁴ Bahâü’-d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 67-68.

etsin; hak sahipleri için belirlenen hakkı onlara tam olarak ulaştırın; ona verilen bu emanetin idamesinde doğruluk göstereyin; hükümlerinde Allah'ın yolundan ayrılmasın¹⁵⁶⁵.” Miraslara taalluk eden meseleler (kazâyâ) ve hükümler (ahkâm) hakkında kadılara verilen talimatlarla hemen her vesikada karşılaşmak mümkündür¹⁵⁶⁶. Resmî belgeler haricinde, vekâyinâmelerde de nadir de olsa kadıların miras işleriyle alakalarından söz edilmiştir. Mesela 1132/1133 tarihinde Bâbü'l-Ezc kadılığı tevdi edilen İbn Yaîş'in (ö. 1138/1139), burada terekelere (et-terekât) nezaret etmekle de mükellef kılındığı özellikle belirtilmiştir¹⁵⁶⁷. Ayrıca, kadıların emrinde olup olmadıklarına dair bir alamet gösterilmese de, bir ölüm vukuunda ölen kimsenin terekelerini mühürleyen tereke memurlarından da bahsedilmiştir¹⁵⁶⁸.

5.5.1.3.3. Vasiyetleri yerine getirmek

Kadıların baktığı işler arasında vasiyetlerle ilgilenmek de vardır. el-Mâverîdî; kadıların vasiyetleri yerine getirirken şayet şeriatı uygunsu vasiyet edenin şartlarına uyması gerektiğini; muayyen şahıslara vasiyet konusu şeyi vermesini, şahıs belirtilmişse, ancak şartları uymuyorsa, kadının durumu re'sen takdirle karara bağlamasını söylemektedir¹⁵⁶⁹. Diğer görev ve sorumluluklarında olduğu gibi, atama belgelerinde, kadıya bu hususlarda da talimatlar verilmiştir. Buna göre kadı; vasiyetlerin takdiminde (tekdim-i vesâyâ) şeriat mucibince (mucib-i şer) ve dinin gerekli kıldığı (muktesâ-yi din) üzere davranacak; kaide değiştirmekten, yarıdakılıktan (mudâhenet), kastetmek ve meyletmekten (cenûh) sakınacak; ihtiyat şartlarını yerine getirecektir¹⁵⁷⁰.

5.5.1.3.4. Emlak nakli işlemleriyle ilgilenmek

Kadı, emlak nakli işlemlerinde de yetkili merciydi. Nitekim bir belgede kadının, emlak naklinde razılık beyyinelerinin doğru ve tam olmasının kontrolü ile bu hususta hükmün sadırı ve mülkiyetin tescilinde oldukça dikkatli olması buyurulmuştur¹⁵⁷¹. Sultan

¹⁵⁶⁵ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

¹⁵⁶⁶ Mesela bkz. Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 77; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51, 53, 56 (Farsça metin).

¹⁵⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 275.

¹⁵⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 83; İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 152-153.

¹⁵⁶⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverîdî, 2015, 146.

¹⁵⁷⁰ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 77; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51 (Farsça metin).

¹⁵⁷¹ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

Melikşah'a atfedilen altı kanun maddesinin ikisi emlak nakline ilişkindir. Emlak nakline dair kanun maddelerinde belirtilen muamelelerle ve ortaya çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye intikalinde görülen davalarla kadılar ilgilense gerektir¹⁵⁷². Öte yandan, doğrudan Büyük Selçuklular zamanına ait olmasa da, Selçuklu kültür çevresinde kaleme alınan, 16 Eylül 1203 tarihli bir vesika, muhtemelen kadı mahkemesinin mülkiyet tasdikine tipik bir örnektir. Vesikanın başlığı, "Necmü'd-Dîn et-Taberî üzerine bir mülkün tasdiki"dir¹⁵⁷³.

5.5.1.3.5. Noterlik/şahitlik yapmak

Emlak nakli gibi birtakım hukukî muameleler, bir bakıma modern manada kadıların noterlik vazifesini göstermektedir. Noterliğin kadıların en önemli görevlerinden biri olduğu söylenebilir¹⁵⁷⁴. Hem Sultan Alp Arslan döneminde ve hem de Hârezmşahlar döneminde sadır olan kadılık menşûrlarında aynen tekrar edilen talimatlardan, atanan kadı'l-kudatın hüccetler (hocec), vasiyetler (vesâyâ), sulhnâmeler (musâlehât), bir kimsenin muayyen borç, vergi ve hizmeti tekeffülü ve bunu belgeleyen taahhütnâme anlamındaki kabâleler (kabâlehâ-yi ikrârî) ve kararnâmeler (nâme-hâ-yi karârî) aktettiği ve bunları ayrıca muhafaza ettiği anlaşılmaktadır¹⁵⁷⁵. Böylece kadı, noterlik görev ve sorumluluğu icabı hukuk güvenliğini sağlamak, anlaşmazlıkları önlemek, belge ve işlemlere geçerlik kazandırmak maksadıyla muayyen vesikaları onaylayarak resmîleştirirdi.

Kadılar teoride adil ve güvenilir bir mansıp sahibi olarak ve makamının verdiği yetkiyle kişilerin karşılıklı iradeleri ile taraf oldukları hukukî muameleleri yerine getirerek, bu işlemlere alakalı belgeleri tanzim ve muhafaza etmelerinin yanında; üst düzey kadıların devlet işleriyle alakalı önemli hususlarda bizzat şahitlik edip bir nev'i noterlik vazifesi gördüğü de vekâyinâmelere yansımıştır. Gazneliler devrinin meşhur siması, Sultan Mahmûd'un Hasenek lakaplı veziri Ebû Ali Hasan b. Muhammed, sultanın vefatından sonra büyük oğlu Muhammed'in tarafını tutmuştu. Ancak Gazneli Mahmûd'un diğer oğlu Mes'ûd kısa bir süre içerisinde tahtın sahibi olunca gözden düşen Hasenek, 24 Şubat 1031 tarihinde asılmak suretiyle öldürülmüştü. Onun öldürülmesinden bir gün önce Sultan Mes'ûd'un talimatıyla, sabık vezirin tüm mal varlığı sultanın üzerine geçirilerek tescil edilmiştir. Buna

¹⁵⁷² Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 69-71.

¹⁵⁷³ Lambton, 1988b, 76.

¹⁵⁷⁴ Lambton, 1988b, 76.

¹⁵⁷⁵ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 69.

göre; şahitler, âlimler, eşraf, fukahâ, şahitlerin adalet vasfını onaylayanlar (muadillân ve muzekkiyân) ile kadı-yi leşker (hâkim-i leşker) ve kadılar (kudât) huzurunda iki taahhütnâme (kabâle) hazırlanmış, Hasenek'in bütün malı, mülkü ve parası sultanın adına kaydedilmiştir. Sonra bu yazılanlar birer birer Hasenek'e okunmuş; o da gönlünün rızasıyla bunları sattığını ve buna mukabil takdir edilen parayı alacağını kabul iradesini beyan etmiştir. Nihayet şahitler imzalarını koymuşlar, kadı-yi leşker (hâkim) ve diğer kadılar (diğer kudât) da bunu o mecliste tescil etmişlerdir (sicill kerd)¹⁵⁷⁶.

1052/1053 yılında Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın girişimiyle Mısır Fâtımîlerinin Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldikleri iddialarına karşı onların Mecûsîlerden ed-Deysâniyye, Yahudilerden de el-Kaddâhiyye soyundan geldiklerine dair bilgileri içeren bir kınama şeceresi tanzim edilmiştir. Şecere Halife Kâim başkanlığında tertip edilen ve eşraf, fakihler, halifelik ileri gelenleri ve tabî kadıların iştirak ettiği bir meclis marifetiyle tutulmuş; heyet üyeleri şecereleri tescil etmişlerdir¹⁵⁷⁷. Tuğrul Bey ile kızı Seyyide Hatun'un evliliğine uzun uğraşlar neticesinde ikna olup rıza gösteren Halife Kâim-Biemrillâh'ın, nikâhın yapılması hususunda Vezir Kündürî adına vekâletnâmesi yazılmış ve Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî ile tacir Ebû Mansûr b. Yûsuf, halifenin evlenme konusundaki bu muvafakatine şahitlik etmişlerdir¹⁵⁷⁸. Öte yandan, Halife Kâim-Biemrillâh'ın torunu Muktedî-Biemrillâh, veliahtlığı esnasında dedesi tarafından Sultan Alp Arslan'ın kızıyla evlendirilmişti. Nîşâbûr'da yapılan nikâh merasimine sultan ve veziri Nizâmü'l-Mülk de iştirak etmişti. Ayrıca vassal hükümdarlar, emîrler ve yabancı devlet elçileri de protokol sırasına göre yerlerini almışlardı. Nikâhta sultanın vekili Nizâmü'l-Mülk, Muktedî'nin vekili ise Abbâsî veziri Amîdü'd-Devle b. Cehîr idi. Bu sırada Sultan Alp Arslan, kadı ve fakihlerden oluşan bir heyete, kendisinin vekili olarak vezirini tayin ettiğini beyan etmiş; yine Amîdü'd-Devle b. Cehîr de Muktedî'nin vekâletini kabul ettiğini bildirmiş, bu hususlarda heyet şahitlik etmiştir (1071/1072)¹⁵⁷⁹. Ekim 1074 tarihinde hastalığa tutulan Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın durumu 1075 yılının ilk aylarında gittikçe ilerlemişti. İyileşmesinden ümidi kesilen halife; Vezir İbn Cehîr, Alevîlerin ve Abbâsîlerin nakîbleri, Kadı'l-Kudat Ebû

¹⁵⁷⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 194-196 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 165-169.

¹⁵⁷⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 447; İbn Kesîr, 1995, XII, 162; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 13.

¹⁵⁷⁸ Bûndârî, 1999, 19-20; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 102-103; İbnü'l-Cevzî, 2005, 35.

¹⁵⁷⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 178.

Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. el-Beyzâvî ve bir kısım fakihî huzuruna çağırarak Muktedî-Biemrillâh lakabıyla torunu Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed'i vâliyaht tayin ettiğine dair onları kendisine şahit tutmuştur. Ayrıca mezkûr zevat, Halife Kâim-Biemrillâh'ın güçlûkle yazabildiği vasiyetnâmesine de şahitlik etmişlerdir¹⁵⁸⁰.

Büyük Selçukluların Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn, halifelik veziri Fahrü'd-Devle b. Cehîr'in azli hususunda sultanın buyruğunu içeren bir mektupla birlikte Bâbü'l-Firdevs'e gelmişti. Şahne bu sıralarda hoş olmayan birtakım hareket ve davranışlarda bulunuyordu. Böyle olunca halife, şahneye ilgi göstermeyip herhangi bir cevap da vermemişti. Gevherâyîn daha sonra Dârü'l-Memleke'ye (Sultanlık Sarayı) giderek kadı ve şahitleri toplayıp onlara, sultan tarafından verilen talimatı bildirmek üzere halifeye gittiğini fakat engellendiğini söyleyerek, sultana bu durumu haber vermek amacıyla onların bu hususla ilgili yazılarını istemiştir. Bu arada onlar da kendisine sabırlı olup beklemesini tavsiye etmişlerdir (1079)¹⁵⁸¹.

5.5.1.3.6. Emanetleri muhafaza etmek

Selçuklular zamanına ait olan menşûrlarda, "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emreder (en-Nisâ 4/58)." ayeti hatırlatılarak, kadıların emanetleri (vedi'et) muhafaza etmede şeriatın gerektirdiği şekilde hareket etmeleri, üzerinde bir hakkı olmayanların tasarrufundan korumaları ve hak sahipleri bunları istediğinde onlara geri vermeleri buyurulmuştur¹⁵⁸². Bu ifadeler, kadıların kendisine teslim edilen emanetleri muhafaza etmek görev ve sorumluluğuna işaret etmektedir. *Siyâsetnâme*'de biri Büveyhîler diğeri Gazneliler dönemine ilişkin olan iki ayrı hikâyede de yüklü miktardaki parasını kadıya emanet eden ancak kadının bir hile ve tehdit ile bu paralara el koyması üzerine, kadıyı hükümdara şikâyet eden şahıslardan söz edilmiştir. Hikâyelerin ilkinde göre, Bağdat'ta varlıklı bir tüccarın oğlu varını yoğunu satınca eline geçen 50 bin dinarın 30 bin dinarını yanına alıp 20 bin dinarını da kadıya emanet ederek on yıl boyunca diyarından ayrılmış, bu süre sonunda Bağdat'a dönerek kadıdan emanetini istemiştir. İkinci hikâyeye göre ise bir adam 2 bin kızıl dinarını galiba Gazne'de şehir kadısına emanet edip yolculuğa çıkmış,

¹⁵⁸⁰ Bundârî, 1999, 51; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 94; İbn Kesîr, 1995, XII, 232.

¹⁵⁸¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 224-225.

¹⁵⁸² Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 69.

ancak yolculuk esnasında hırsızlar tarafından soyulup her şeyini kaybedince kadıdan emanetini almak için geri dönmüştür. Bu hikâyelerin ortak temasına göre, gerek Adûdü'd-Devle ve gerekse Sultan Mahmûd hadiseyle yakından ilgilenmiş ve yaptıkları tahkikatla kadıların hilesini ortaya çıkarmışlardır. Bunun üzerine kadıların el koyduğu paraların sahiplerine iadesi sağlanmıştır. Bundan sonra hikâyelerde, hükümdarların kadıları ölüm cezasına mahkûm ettikleri, ancak devlet büyüklerinin kadıların yaşlı ve âlim birer zat olduklarından dolayı şefaathçi olmalarından söz edilmiştir. Bunun üzerine kadıların canı bağışlanmışsa da ve onlara bir daha kadılık vazifesi verilmemiştir¹⁵⁸³.

5.5.1.3.7. Evlenme (nikâh) ve boşanma ile ilgili işlerle ilgilenmek

Kadılar evlenme ve boşanma ile ilgili görev ve sorumlulukları kapsamında nikâh kıymak, mihrin isabetli tespiti, ailenin evlilik birliğinden doğan yükümlülükleri konusunda eşlere nasihat vermek, vesayet görev ve sorumluluğu dâhilinde dulları ve kimsesizleri denkleriyle nikâhlamak, nafakanın tespiti, nafaka yükümlülüğü konusunda gerekli önlemleri alıp nafakanın ödenmesini sağlama, kendilerine intikal eden aile içi sorunlardan doğan davalara bakmak gibi hukukî işlemlerle ilgilenirlerdi.

Selçuklu devri Şâfiî fakihî Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyyesi*'nde, genel yetkili bir kadının baktığı işler arasında yetim ve kimsesiz olanları denkleri ile evlendirmeyi ve nafakalara bakmayı, nafakayı verecek yerden alıp alacak yere vermeyi zikreder¹⁵⁸⁴. *Mecma'ü'l-İnşâ*'da ve *et-Teveşşül ile't-Teressül*'de yer alan ve pek çok kısmı aynı olan kadılık menşûrlarında, fıkıh ilminin bölümlerinden olup mu'âmelât, muhâsemât ve musâlehâtın yanında evlenme, boşanma, nafaka gibi hususları ihtiva eden munâkehâtta da Müslümanların işlerinin, dinin şahneleri olarak nitelendirilen kadıların hükmüne bağlı olduğu vurgulanmıştır. Mezkûr menşûrun daha uzun olan *et-Teveşşül ile't-Teressül*'deki versiyonunda, ayrıca, birçok faydasının hâsıl olacağı ifade edilen dulların ve kimsesizlerin evlendirilmesinde (tezvîc-i erâmil), nasların açık hükümlerine dayanan ve şeriat ehliyelerinden sadır olan nikâh aktinin (akd-i enkihe) sıhhatine çok dikkat etmesi kadıya emredilmiştir. Öte yandan, kadı, nikâh akitlerini hazırlayan şeriat ehliyelerine, mihr (sedâk) hususunda iyi niyetle ve derinlemesine bir araştırma yapmalarını söyleyemekte mükellef kılınmıştır. Allah'ın Kur'an'daki şu buyruğu da kadıya hatırlatılmaktadır: “İçinizden evli olmayanları, köle ve

¹⁵⁸³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 78-90 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 142-156.

¹⁵⁸⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 146.

cariyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, her şeyi bilmektedir (en-Nûr 24/32)¹⁵⁸⁵.” *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'de yer alan bir kadılık menşûrunda da benzer şekilde, hiçbir fakihe ve âlime (dânişmend) kadının izni olmadan kâğıt üzerinde kalem oynatmalarına, onun fermanı olmadan akitler (ukûd) ve nikâhlar (enkihe) yapmalarına müsaade edilmemesi, akitlerin ve herhalde bu husustaki başka belgelerin hazırlanması ile mihr, nafaka gibi yükümlülüklerin tespiti için ilgili kişilerin içtimaî ve maddî durumunun esaslı bir şekilde tetkikinden sorumlu olan ve kadının gözetim ve denetiminde bulunan başka yetkililerin olduğuna işaret etmektedir¹⁵⁸⁶.

Yine devrin resmî vesikalarında dul kadınları ve kimsesizleri denkleriyle evlendirmede (tezvîc-i eyâmâ û inkâh-i erâmil) doğru yolu tutup şeriata uymaları, nikâh akitlerinde (ukûd-i enkihe) Kur'an'ın açıkça belirttiği hükümlerin izinden gidip (tettebbu'-yi nass) Hz. Peygamber'in hadislerinin buyruğuna ve imâmların içtihadına uymayı vacip bilmeleri, evlenme ve boşanma ile ilgili konularda (munâkehât) Allah'ın fermanının hükmüne göre hareket etmeleri, mihrin (mihr û ucûr) doğru tespitinde gerekli özeni göstermeleri ve bu hususta zulüm ve israfa mahal vermemelerine ilişkin kadırlara verilen talimatlara sıkça rastlanabilir¹⁵⁸⁷. Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikaları ihtiva eden *Tekârîrü'l-Menâsib* adlı mecmuada yer alan beş kadılık menşûrunun hepsinde müstakbel kadırlara, nikâh akitlerinde (ukûd-i enkihe) gerekli dikkati göstermesi ve dinin emir ve yasaklarına uymalara emredilmiştir¹⁵⁸⁸. Öte yandan, Sultan Melikşah'a atfedilen altı kanun maddesinin ikisi evlenme-boşanma davalarıyla alakalı olup, bilhassa mihrin tespiti ile karı veya koca tarafından dava edilen mihr meselelerinin halli hususunda yetkinin açıkça kadılık meclisine (meclisü'l-hokm) bırakıldığı görülmektedir¹⁵⁸⁹.

Bazı İslâm mahkeme usulüne dair eserlerde ve edebî metinlerde rastlanan hikâyelerdeki birtakım ifadeler bir yana, kadıların halk arasında evlenme ve boşanmayla alakalı hukukî işlemlerine dair somut örneklerle kaynaklarda karşılaşmak zorlaşmaktadır.

¹⁵⁸⁵ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 227; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 57.

¹⁵⁸⁶ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 404.

¹⁵⁸⁷ Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 79a; Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 77; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rûsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 160.

¹⁵⁸⁸ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51, 53, 55, 56 (Farsça metin).

¹⁵⁸⁹ Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 69-71.

Kadınların evlenme ve boşanma ile ilgili işlerle ilgilenmesi ya da iştirak etmesine ilişkin vekâyinâmelere yansıyan hadiseler daha ziyade sultan, halife gibi üst düzey şahısların nikâhlarıyla ilgilidir. Zaten kadınlar evlenme ve boşanma ile ilgili görev ve sorumlulukları kapsamında umumiyetle nikâh kıyardı¹⁵⁹⁰.

Mart 1056 tarihinde, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile 100 bin dinar mihr karşılığında nikâhı kıyılmıştı. Nikâhta, nikâhı kıyan ve nikâh hutbesini okuyan halifenin veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime'den başka, Sultan Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, nakîbü'n-nükabâ, Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, Akda'l-Kudat Ebû'l-Hasan el-Mâverdi ve diğer ileri gelenler hazır bulunmuştur¹⁵⁹¹. Öte yandan, bu evlilik vesilesiyle, Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu emîrleriyle birlikte kadınlar, şahitler, âlimler ve tacirleri saraya davet ederek, Dârü'l-Hilafe'ye nakledilecek olan, içinde çeyizlerin bulunduğu süslenmiş odaları onlara göstermiştir¹⁵⁹². Sultan Tuğrul Bey ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'un nikâhları Tebriz taraflarında kıyılmıştı. Halife, kızını, kadı'l-kudatla birlikte buraya göndermişti. Nikâhı kıyan Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, nikâh hutbesini de okumuştur. Nikâh akdinden önce mihr olarak, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın mihri gibi, dört yüz dirhem ve bir dinar belirlenmiştir (Ağustos 1062)¹⁵⁹³. Sultan Melikşah, Rey'de bulunduğu bir defasında huzuruna güzel bir şarkıcı kadını getirtmiş ve onun söylediği şarkıyı beğenmişti. Neşelenen sultan, onunla beraber olmak isteyince kadın, sultana, "Ey sultan! Güzel yüzünün cehennem ateşinde azap görmesinden çekinirim. Helal ile haram arasında bir tek sözcük vardır." demişti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, şarkıcı kadının sözlerini doğru bulup takdir ederek, kadını çağırmış ve kadının kıydığı nikâhla sultan o şarkıcıyla evlenmiştir¹⁵⁹⁴.

Türkmen emîri Şöklü'nün Akkâ kuşatmasına giriştiği esnada, şehrin valisi Emîrü'l-Cüyûş Bedrü'l-Cemâlî, Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh'ın daveti üzerine Mısır'da bulunuyordu. Şehrin başında onun nâibi Kadı İbn Ebû'l-Leys bulunuyordu. Öte yandan, şehirde, Bedrü'l-Cemâlî'nin yakın adamlarından olan İbn Sukhâ adlı birisi de vardı. İbn

¹⁵⁹⁰ Horst, 1964, 89-90; Köymen, 2018c, I, 697.

¹⁵⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 14; İbnü'l-Cevzî, 2005, 11; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 468; İbn Kesîr, 1995, XII, 168-169.

¹⁵⁹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 15.

¹⁵⁹³ Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 87; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 100; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 26 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 106; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 109 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 111.

¹⁵⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, 2005, 83; İbn Kesîr, 1995, XII, 284.

Sukhâ, Akkâ'yı kuşatmak suretiyle halkı yok olma tehlikesiyle başbaşa bırakan Şöklü'ye bir mektup yazıp, gece şehri kendisine teslim edebileceğini bildirmişti. Bunun üzerine Şöklü, derhal kuvvetleriyle birlikte gelip kendisine açılan kapıdan gece şehre girmiş ve nâibi öldürmüştür. Çok geçmeden Şöklü, Bedrü'l-Cemâlî'nin eşi, oğlu ve kızını da yakalatıp gözaltına aldı. Şöklü, Bedrü'l-Cemâlî'nin yakınlarından olan Ebû Ya'lâ b. el-Aksâsî'yi yanına getirterek ona, "Bedrü'l-Cemâlî, beni kızıyla evlendirmez miydi?" diye sorup, onun da "Evet!" cevabını vermesi üzerine, kadı ve şahitleri getirterek onlara nikâh yaptırıp bu kızla evlenmiştir (1074)¹⁵⁹⁵.

Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâh 1109 yılının ilkbaharında, Sultan Melikşah'ın kızı ve Sultan Muhammed Tapar'ın kız kardeşi olan hatunla evlenmişti. Bu nikâhın gerçekleşmesini isteyen şahıs, İsfahân kadısı Ebû'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed (ö. 1109) olmuştur¹⁵⁹⁶. Abbâsî halifesi Muktefi-Liemrillâh, Sultan Muhammed Tapar'ın kızı ve Sultan Mes'ûd'un kız kardeşi olan Fâtıma Hatun ile evlenmişti. Öte yandan, aynı dönemde, Sultan Mes'ûd da halifenin kızı Seyyide Zübeyde Hatun ile evlenmişti. Böylece Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasında akrabalık bağı kurulmuştu. Evlilik töreni, Bağdat'ta Tâc Sarayı'nda yer alan Bâbü'l-Hücre adı verilen büyük bir salonda olmuştur. Nikâh ise Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö. 1148) tarafından kıyılmıştır. Bu nikâh akdinde, kadı'l-kudatın yeğeni olan Vezir Şerefü'd-Dîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, yine kadı'l-kudatın amcası olan Hazinedar Kemâlü'd-Dîn Hamza b. Talha ve Hâcib Tatâr da hazır bulunmuşlardır¹⁵⁹⁷. Öte yandan, Musul valisi Aksungur el-Porsukî'nin karısıyla olan danışıklı bir mihr davasına, Musul kadısının baktığı görülüyor. Hatunun vekili, vekâletnâmesini gösterip Porsukî'nin aleyhinde iddiada bulunmuştu. Porsukî, mihr borcunu kabul etti. Bunun üzerine kadı, valiye mihr borcunu vermesini emretti. Porsukî, karısının vekili ile birlikte hazineye giderek ona mihr parasını verdi. Böyle bir dava, Porsukî'nin, kadının yüksek seviyeli bir insan ile alt seviyeden bir insanı eşit tutması ve halkın da bunu böyle bilmesi için tertip ettiği bir dava olsa da, bir mihr meselesinin kadıya müracaatla halledilmesi önemlidir¹⁵⁹⁸.

Şunu da ifade etmek lazım gelir ki, kadılar, hem Selçuklu sultanları hem de Abbâsî halifeleri tarafından, yalnız bir merasimle nikâh kıyma işlemi için değil, evliliğin

¹⁵⁹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 197.

¹⁵⁹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 376.

¹⁵⁹⁷ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 68-69.

¹⁵⁹⁸ İbnü'l-Adîm, 1989, 132-133.

gerçekleşebilmesi ve genel evlenme işleriyle ilgilenmeleri için bir nev'i elçilik vazifesiyle de görevlendirmişlerdir. Bu vazifelerinin sadece hukukî değil, daha ziyade siyâsî bir cephesi olduğundan dolayı bu konu ilgili ayrı bir başlıkta değerlendirilmiştir.

Mathieu Tillier, İslâm mahkeme usulüne dair kaleme alınan edebî'l-kadı verilen eserlere istinaden yaptığı bir araştırmada, aileyi oluşturan kişilerin karşılıklı hak ve görevleriyle alakalı kadıya intikal eden davaları birkaç örnekle şöyle kategorize etmiştir: 1- Kişisel durumla, yani evlilik ve boşanmayla ilgili davalar: a- Bir erkek, bir kadının karısı olduğunu iddia edebilir. b- Kocasını uzun bir yolculuğa çıkan ve geri dönmeyen bir kadın yeniden evlenmiş olabilir; daha sonra ilk koca geri dönüp resmî kocası olduğunu iddia edebilir. c- Bir kadın, bir erkeğin kocası olduğunu da iddia edebilir. d- Kocasından ayrılmak isteyen bir kadın, kocasının kendisini talâk-ı selâse ile boşadığını veya evliliğinin geçersiz ve hükümsüz olduğunu iddia edebilir. e- Bir koca, karısının delilik veya cüzzam gibi müzmin bir hastalığından dolayı, evliliklerinin sonlandırılmasını isteyebilir. 2- Maddî hususlar ile ilgili davalar: a- Bir kadın, mihr hakkında şikâyetle bulunabilir. b- Bir kadın, kocasının ödeyeceği nafaka hakkında şikâyetle bulunabilir. c- Kadınlar, kendilerine yeterli para veya araç gereç sağlamayan veya birkaç aylık bir yolculuğa çıkmak zorunda kalan kocalarına karşı şikâyetle bulunabilirler. d- Bir kadın, yeni elbiseler gibi maddî eşya isteyebilir veya kendisine yardımcı olacak birisinin çalıştırılmasını isteyebilir. 3- Cinsî münasebet ile ilgili davalar: a- Bir kadın, kocasını başka bir kadınla zina yapmakla suçlayabilir. b- Eşlerden birisi, diğerini cinsel yükümlülüklerini yerine getirmediği gerekçesiyle şikâyet edebilir. c- Taraflar cinsel iktidarsızlıkla alakalı hususlardan şikâyetçi olabilirler¹⁵⁹⁹. Tefrîk (evliliğin kesin olarak sona ermesi anlamında ayırma), kadının teşebbüsü ile veya eşlerden birinin müracaatı ile kadı tarafından, bazı hallerde itiraz hakkını kullanmak üzere veli tarafından veya bazı özel durumların karı tarafından belirtilirdi¹⁶⁰⁰.

Makâmât yazarı Harîrî, üç ayrı makâmesinde, kadının huzuruna ailevî meselelerden dolayı mahkemeye gelen çiftleri hikâye etmiştir. Tebriz'de geçen kırkinci makâmede, aralarında bir anlaşma yahut da boşanma ve ayrılığa hükmetmesi için, evli bir çift kadının huzuruna çıkmıştır. Koca, karısının itaatsizliğinden ve huysuzluğundan şikâyetçi olmuştur¹⁶⁰¹. Harîrî, Remle macerasını ve bu şehrin kadısını söz konusu ettiği kırk beşinci

¹⁵⁹⁹ Tillier, M. (2009). "Women before the Qadi under the Abbasids". *Islamic Law and Society*, 16, 182-183; Schacht, 1977, 171.

¹⁶⁰⁰ Schacht, 1977, 171.

¹⁶⁰¹ Harîrî, 1398/1978, 323-330 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 257-262.

makâmesinde ise eski püskü elbise giymiş bir ihtiyarla yine üstü başı perişan fakat genç ve güzel bir kadının, mahkeme olmak için kadının huzuruna geldiğinden bahsetmiştir. Hikâyede genç kadın, ihtiyar kocasının cinsel yükümlülüklerini yerine getirmediğinden şikâyetçidir¹⁶⁰². Harîrî, İskenderiye makâmesinde de babasının zoruyla düzenbaz ihtiyar bir adamla evlendirilen asil bir soya mensup olup iffetiyle tanınan bir kadının, kıymetli parçalardan oluşan çeyizlerini değerinden çok aşağı bir fiyata satıp, aldığı paraları gereksiz yere harcayıp tüketen ihtiyar kocasından davacı olarak kadıya müracaat etmesinden bahsetmiştir¹⁶⁰³. *Marzubânnâme*'de aktarılan bir hikâyede de bir marangozun, karısının bir dostu olduğunu ve geceleri buluştuklarını yine bir gece vakti anlayınca, sabah durumu kadıya intikal ettirdiğini, kadı tarafından başlatılan tahkikat neticesinde adamın haklılığı kadının da hainliği ortaya çıkınca, kadının şeriatın hükmünü uyguladığı anlatılmıştır¹⁶⁰⁴. *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâtî's-Şeyh Ebî Sa'id* adlı menâkıbnâmede ise Selçukluların bidayeti devrinde, Seyfî adlı Serahs kadısına ilişkin bir hikâye nakledilmiştir. Buna göre; bir köylü, "Üçten dokuza şart olsun!" diye yemin etmiş (sevgend betelâk), yeminini bozmuş, mesele kadıya intikal etmiş, kadı da boşanmaya karar vermiş ve adamı bir süre için hapse (zindân) yollamıştı. Ayrıca boşadığı eşi için mihrin (kâbîn) tamamını adamdan almıştı. Kadı, bir de adamı dövmüş, daha sonra onu serbest bırakmıştı. Köylü şehre gelmiş, orağı (dâs) demirciye getirmiş, biletmiş, sonra alıp köyüne dönmüştü. Birkaç gün sonra, Kadı Seyfî gusül almak ve mahkemeye hazırlanmak için hamamda bulunuyordu. Bu sırada tek başına kadının hamamdan çıktığını görünce, kadıya karşı içi nefretle dolu olan köylü orakla kadıya vurup karnını deşmiş, iç organları parçalanan kadı oracıkta can vermiştir¹⁶⁰⁵. Sultan Melikşah'a atfedilen altı kanun maddesinin ikisi, karı-koca arasındaki mihr anlaşmazlıklarından doğan meselelerle alakalı olup, gerek kanun maddelerinde belirtilen mihrin tespitine yönelik akitlerin tanzimiyle ve bununla alakalı ortaya çıkan davaların halliyle kadıların meşgul olduğu, maddelerin birinde açıkça ifade edilmiştir¹⁶⁰⁶.

¹⁶⁰² Harîrî, 1398/1978, 369-374 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 298-302.

¹⁶⁰³ Harîrî, 1398/1978, 71-79 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 68-73.

¹⁶⁰⁴ Marzubân b. Rüstem, 2017, 347.

¹⁶⁰⁵ Muhammed İbn Münevver. (1313/1934). *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâtî's-Şeyh Ebî Sa'id*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: Çâphâne-yi Ferdîn û Berâder, 162-163; Muhammed İbn Münevver. (2003). *Tevhidin Sırları*. (çev. S. Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 176-177.

¹⁶⁰⁶ Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 70-71.

5.5.1.4. Hukukî belgeleri tanzim, kayıt ve muhafaza etmek

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde kadının kâtibi veya hükümlerin toplandığı bir sicil¹⁶⁰⁷ bulunmuyordu. Zira kararlar kesinleşince derhal yerine getirilirdi. Hükümlerin infazını da bizzat kadı deruhte ediyordu. Emevîler döneminden itibaren kadı mahkemelerinde siciller tutulmaya başlanmıştır. Bu sistemin uygulanmasına dava taraflarının birbirlerine düşman haline gelmesi ve verilen hükümlerin infazında ihtilafa düşmeleri sebep olmuştur¹⁶⁰⁸. Zaman zaman yapılan nüfus ve mal sayımları neticesinde vücuda getirilen vergi defterlerine, vergi kanunnâmeleri, gayrimenkul malları ve sahiplerini tespit eden tapu kütüklerine, vakıf kayıtlarına, devlet görevlilerinin ve askerlerin maaş ve tahsisatına ait derli toplu defterlere, olduğu gibi, yalnız payitahtta değil, ülkenin her tarafında kadı sicillerine malik oldukları muhakkak olan Büyük Selçuklular, idarî ananeleri takiple muntazam idare teşkilâtı oluşturma hususunda Türkiye Selçuklularına¹⁶⁰⁹ ve nihayet Osmanlılara da örnek olması muhtemeldir¹⁶¹⁰. Selçuklu mahkemesinde görülen davalar, mahkeme huzurunda yapılan akitler, merkezî hükûmetin gönderdiği emirler kadı sicillerine kaydedilirdi¹⁶¹¹. Yine vücuda getirilen kanunnâmelerin asılları, merkezde devlet arşivinde ve taşralarda kadı arşivlerinde saklanırdı¹⁶¹². Hüküm, iki nüsha halinde yazılır (sicil); bu nüshalardan biri mahkeme kütüğünde muhafaza edilirdi¹⁶¹³. Selçuklular devrinde, kadıların, kararlarıyla ilgili olarak kişilere verdikleri vesikaların asıllarından hiçbirisi zamanımıza ulaşmadığı gibi, bunların ve merkezî idareden gelen birtakım emirlerin suretlerini ihtiva eden defterler de tamamen mahvolmuştur¹⁶¹⁴. Selçuklar zamanında sicillerin kaleme alınma usulü ve tertibi hususunda net bilgiler bulunmamakla birlikte, dîvân mektuplarında ve vazifelere dair menşûrlarda olduğu gibi, şer'î sicillerde (sicillât-i şer'î) de tarihlendirme ve vakit tayini yapıldığı kesin olarak bilinmektedir¹⁶¹⁵. Böyle belgeleri kaleme alıp tanzim etmek ise vesikalar, siciller ve

¹⁶⁰⁷ Mahkemelerde verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterler olan siciller hakkında tarihsel bir değerlendirme için mesela bkz. Hallaq, W. B. (1998). "The Qadi's Diwan (Sijill) before the Ottomans". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. vol. LXI, No. 3, 415-436.

¹⁶⁰⁸ Kazıcı, 2015, 194; Hasan İbrahim Hasan, 1986, II, 200.

¹⁶⁰⁹ Köprülü, 1943, 401.

¹⁶¹⁰ Akyılmaz, G. (1995). "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 26.

¹⁶¹¹ Akyılmaz, 1995, 26.

¹⁶¹² Köprülü, 1943, 407.

¹⁶¹³ Schacht, 1977, 194.

¹⁶¹⁴ Köprülü, 1943, 409.

¹⁶¹⁵ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 23 (*Risûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 149.

mahkeme kararlarını kaleme almak manasında tehrîr-i vesâik û sicillât û sukûk sözcükleriyle belirtilmiştir¹⁶¹⁶.

12. yüzyılın son çeyreğinde, Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) divânından, Efzalü'l-Kudât Sadrü'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed b. Halefî'l-Mekkî adına sadır olan kadılık menşûrunda, İslâm kadılarından ona kalan hükümnâmeleri (nâme-hâ-yi hokm), itiraz edilmesi şüphesinden kurtulduktan sonra muhafaza etmesi emredilmiştir¹⁶¹⁷. Kararlara itiraz süresi ve daha sonra kayıtların ne kadar süreyle muhafaza edildiğine dair kesin bilgiler yoksa da Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle *Fârsnâme*'yi yazan İbnü'l-Belhî, Şîrâz'da, yüz yıl önceki hükümlerin nüshalarının kadılık meclisinin günlük kayıt defterlerinde (rûznâme-hâ-yi meclis-i hokm) yazılı olarak hala muhafaza edildiğini işaret etmektedir¹⁶¹⁸.

Hem Sultan Alp Arslan döneminde ve hem de Hârezmşahlar döneminde sadır olan kadılık menşûrlarında aynen tekrar edilen talimatlara göre, atanan kadı'l-kudat, kendisine emanet edilen hüccetleri (hocec), vasiyetleri (vesâyâ), sulhnâmeleri (musâlehât), bir kimsenin muayyen borç, vergi ve hizmeti tekeffülü ve bunu belgeleyen taahhütnâme anlamındaki kabâleleri (kabâle-hâ-yi ikrârî) ve kararnâmeleri (nâme-hâ-yi karârî) muhafaza etmede çok dikkat ve özen göstermekle mükellef kılınmıştır. O, emanetleri (vedi'tet) korumada şeriatın gerektirdiği şekilde hareket edecek, üzerinde bir hakkı olmayanların tasarrufundan koruyacak ve hak sahipleri bunları istediğinde onlara geri verecektir. Menşûrlarda, bu talimatların yanında, "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emreder (en-Nisâ 4/58)." ayeti hatırlatılmıştır¹⁶¹⁹. Sultan Sencer devrinde, Nîşâbûr ve etrafının kadılığını Kadı'l-Kudat İmâdü'd-Dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'e tefviz eden menşûrda da benzer şekilde şöyle emredilmiştir:

"Senetleri (vedâyi'), hüccetleri (hüccet), vasiyetleri (vesâyât), sicilleri (sicillât) korumada çok ihtiyat göstereyin. Mahkeme kararlarını, kabâleleri (kabâlât) ve sicilleri (sicillât) şeriat kurallarına vâkıf güvenilir âlimlere ve sâlihler'e emanet etsin ki Müslümanların malları korunmuş olsun ve onlara bir hâlel gelmesin. Allah buyurur ki, 'Ey iman edenler!

¹⁶¹⁶ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 51, 56 (Farsça metin).

¹⁶¹⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 69.

¹⁶¹⁸ İbnü'l-Belhî, 1385/2006, 118.

¹⁶¹⁹ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 232; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 69.

Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtib bunu adaletle yazsın (el-Bakara 2/282)¹⁶²⁰.”

Resmî vesikalarda geçen teorik verilerin yanı sıra, hukukî belgelerin kadıların nezdinde tanzim, kayıt ve muhafaza edildiğine dair vekayinâmelerde müşahhas tarihî örneklere de rastlamak mümkündür. Şöyle ki, Aralık 1135 tarihinde, vergi tahsildarı İbnü'l-Hârûnî, mukûs ve'l-mevâsîr ile ilgili olduğu belirtilen konularda, Halife Râşid-Billah'a şikâyet edilmişti. Bunun üzerine halife, Vali Ebû'l-Kerem'e onun öldürülmesini emretti. İbnü'l-Hârûnî, Rahbe'de asılmak suretiyle öldürüldü. İbnü'l-Cevzî, onun büyük bir servete malik olduğunun ortaya çıktığını, kadılarda ve tüccarlarda onun senetlerinin (vedâyi') bulunduğunu yazmıştır¹⁶²¹. 1118 yılında Mezyedî emîri Dubeyş, yeni halife Müstersîd-Billâh'ın vakıf olarak camiye ilhak ettiği evini geri almak isteyip kadı'l-kudat ve fakihlerden bu yönde bir fetva aldıktan sonra, mülkiyetin kendisine ait olduğunun ispatı olarak da kadılık makamında (dîvânü'l-hokm) kayıtlı olan bir belge sunmuştur. Belgeye göre, babası söz konusu evi Halife Müstazhir-Billâh'ın vekilinden 15 bin dinara satın almış ve geliştirmek için 18 bin dinar masraf etmişti¹⁶²². İbrahim Yınal ile Sultan Tuğrul Bey arasındaki saltanat mücadelesi esnasında Selçukluların içine düştüğü müşkül durumu fırsat bilerek harekete geçen Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali esnasında (1059), Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin Nehrü'l-Kallâîn'deki evi, Besâsîrî yandaşları tarafından yağmalanmıştı. Evde bulunan şer'iyye sicillerinin büyük bir bölümü, yine çok sayıdaki hukuk kitaplarıyla birlikte yok edilmiştir¹⁶²³. Mahkemelerde verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterlerin Bağdat kadı'l-kudatının evinde muhafaza edildiği, bu hadiseden anlaşılmaktadır. Zaten bazı kadılar duruşmaları da kendi evlerinde yapıyorlardı¹⁶²⁴. Klasik İslâmî dönemde kayıtların kadının evinde saklandığı bilinmekle birlikte¹⁶²⁵, 11. yüzyılın başlarında dahi Bağdat'ta mahkeme arşivi kadının veya kâtibinin evinde muhafaza ediliyordu ve kadı öldüğünde veya görevden ayrıldığında bu arşiv onun halefinin evine götürülüyordu¹⁶²⁶. Bununla birlikte, Selçuklular devrinde, hukukî belgelerin

¹⁶²⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 108; Ünal, 2014, 60.

¹⁶²¹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 307.

¹⁶²² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 163-164; Makdisi, 2018, 85.

¹⁶²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 53; İbnü'l-Cevzî, 2005, 16; İbn Kesîr, 1995, XII, 183; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 119.

¹⁶²⁴ Tyan, 1960, 277-278; Hasan İbrahim Hasan, 1986, IV, 244.

¹⁶²⁵ Tyan, 1960, 260.

¹⁶²⁶ Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 256.

kayıtlarının korunması hususunda kadı mahkemelerinin organizasyonu muhtemelen birtakım farklılıklar gösteriyordu¹⁶²⁷.

5.5.1.5. Şahitlerin adalet soruşturması: Tezkiye

Sözlükte “temizlemek, arıtmak, temize çıkarmak” anlamındaki tezkiye, fıkıh terimi olarak şahidin adalet vasfını taşıyıp taşımadığının kadı tarafından soruşturulmasını ifade eder. Güvenilir kimselerin şahit hakkında olumlu görüş bildirmelerine “ta’dil”, olumsuz görüş bildirmelerine “cerh” denir. Olumlu bildirim durumunda şahidin adalet vasfının onaylanması (temize çıkarılması) dolayısıyla soruşturma işlemine tezkiye adının verildiği anlaşılmaktadır. Tezkiyeyi yapan kişi müzekkî/muaddil diye adlandırılır¹⁶²⁸. Diğer bir ifadeyle, müzekkî/muaddil, şahidin adil olduğuna şahitlik eden kimsedir. Tezkiye müessesesi, İslâm adalet teşkilâtında ileri bir tekâmül ve gelişme seviyesine ulaşmıştır. Kadılar, şahitlerin adalet vasıflarını tespit etmek için ya bizzat kendileri araştırma yaparlar veya bu amaçla görevlendireceği müzekkî/muaddil şahitler hakkında bir soruşturma yapmak suretiyle onların adil olup olmadıklarını tespit ederdi. Müzekkî/muaddil, şahitleri tezkiye ederken kadıyı temsil ettiklerinden, bu görevlilerde aranan vasıflar, dikkat edilmesi gereken hususlar ve gerekli şartlar, kadılarinkiyile aynıdır¹⁶²⁹. İslâm hukuku açısından müzekkî/muaddilin sıfatları, sayısı, tezkiye çeşitleri gibi meseleler çeşitli nazariye ve görüşlerle İslâmi gelenek içerisinde tartışılmıştır¹⁶³⁰.

Kadı; şahitlerin şöhretini, içtimaî durumunu, mevcut sempati veya nefreti ve tabii sözlerini esaslı bir şekilde tetkik etmek zorundaydı¹⁶³¹. Yine kadı, şahidin davalı taraflar ile münasebeti olup olmadığını, dava taraflarından birinin lehine veya aleyhine çıkacak hükümden çıkar sağlayıp sağlamayacağını araştırmalıydı¹⁶³². Selçuklu devrinde kadılığa ait resmî vesikaların birçoğunda daha ziyade kadılar tarafından yapılan adalet soruşturmasına, bazen de kadılara tâbi olarak bu vazifeyi gören müzekkî/muaddil veya kadı nâibleri tarafından gerçekleştirilen adalet soruşturmasına dair talimatlara rastlanmaktadır. Bir fıkıh ıstılahı olarak şahidin adalet niteliğinin soruşturulması, dönem resmî belgelerinde ta’dil-i

¹⁶²⁷ Lambton, 1988b, 75.

¹⁶²⁸ Başoğlu, T. (2012). “Tezkiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLI, 77.

¹⁶²⁹ Atar, 1999, 148-149, 204.

¹⁶³⁰ Bu husustaki görüş ve tartışmalara bir giriş için mesela bkz. Ahmed Fethî Behnesî. (2011). “İslâm Hukukunda Şahitlerin Adalet Soruşturması: Tezkiye”. (çev. Y. Fidan). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), 231-239.

¹⁶³¹ Horst, 1964, 89; Köymen, 2018c, I, 696.

¹⁶³² Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 29.

şuhûd¹⁶³³, tezkiyet-i udûl¹⁶³⁴, tezkiye-yi şuhûd û ta'dîl-i îşân¹⁶³⁵, ta'dîl û tezkiye¹⁶³⁶, tezkiyet-i şuhûd¹⁶³⁷ tabirleriyle karşılanmıştır. Şahitlerin şahitliklerini onaylayanın doğrudan kadı olmadığı durumlarda, bu iş için görevlendirilenler ehl-i tezkiye¹⁶³⁸ ya da muzekkiyân¹⁶³⁹ olarak anılmıştır. Bu arada kadı yalnız bizzat şahitleri tezkiye etmekle değil, şahitleri tezkiye etmek için görevliler yetkilendirdiği durumlarda, tezkiyecilerin ahvaline vâkıf olmak ve bu hususta gerekli dikkati göstermekle de mükellef kılınmıştır¹⁶⁴⁰. Bu belgelerde kadının şahitleri (şuhûd) tezkiye ederken Kur'an'ın açık ve kesin hükümlerini (nusûs), Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve rivayetleri (ehbâr) rehber edinmesi ve önceki imâmların eserlerine tâbi olması; ihtiyat ve derinlemesine araştırma ve inceleme şartını yerine getirmesi buyurulmuştur. Can, namus, mallar ve hakların şahitlerin sözüne ve şehadetlerine (şehâdât) bağlı olduğu, hükmün onları sözü üzerine bina edildiği ifade edildikten sonra, şahitlerin adil (bâ adl), dindar (mutedeyyîn), temiz halli (zekî), razı olunan (merzî), güvenilir (mevsuk) olmazlarsa, onların sözüne itimat edilmemesi ve onların şahitliğiyle (şehâdât) hüküm verilmemesi (hokm nekoned) emredilmiştir¹⁶⁴¹. Vekâyinâmelerde müzekkî vazifesini ifa eden şahıslar hakkında zaman zaman birtakım bilgilere rastlamak mümkündür. Mesela Bağdat'ta şahitlik yapacak kimseler Şafîî fıkıhçısı Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Muhammed en-Nesevî (ö. 1116/1117) tarafından tezkiye edilirdi. en-Nesevî'nin faziletli, edip ve takvalı bir kimse olduğu belirtilmiştir¹⁶⁴².

Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden biraz sonraya tekabül eden bir döneme, Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) dönemine ait olduğu halde, Sadrü'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed b. Halefû'l-Mekkî'nin Hârezm kadı'l-kudatlığına tayini menşûru, şahitlerin adalet soruşturması hususuna ilişkin en geniş açıklamaya yer veren vesika durumundadır. Mezkûr atama menşûrunda kadıya şahitlerin görüşlerinin hakikatini bilmede iyi uyanıklık, kıvrak zekâlılık (hosn-i kiyâset) ve doğru bir

¹⁶³³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a.

¹⁶³⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 149.

¹⁶³⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 107.

¹⁶³⁶ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 142; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 117b; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48, 56 (Farsça metin); Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 66.

¹⁶³⁷ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 51, 53 (Farsça metin).

¹⁶³⁸ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 76.

¹⁶³⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 67.

¹⁶⁴⁰ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 76.

¹⁶⁴¹ Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 79a; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 55 (Farsça metin).

¹⁶⁴² İbn Kesîr, 1995, XII, 343.

sezgi (sıdk-i ferâset) göstermesi; onların şahitliklerinin (şehâdet) niteliğine vâkıf olması gerektiği bildirilmiştir. Kadıya şahitlerin rızkının helal olduğu, nefis temizliği, ahlâk temizliği, iyi anıldığı, tamahkâr olmaması ve kalp temizliği malum olmazsa; müzekkîler (muzekkîyân) onlarda adalet alameti görmezse; “Şahitliği Allah için özenle yerine getirin (et-Talâk 65/2).” ayetindeki emre uygunluk gönül kulağına erişmezse; şahitlikten maksadın ücret elde etmek olduğuna kanaat getirirse, şahitlerin bu yolla ücret elde etmesinin önüne geçmesi ve hükümlerin icrasında (imzâ-yi hukûmât) böylelerinin şahitliğini (gevâhî) kabul etmemesi emredilmiştir. Kadı eğer icap ederse, gerekli cezanın (te’dîb) verilmesi için böyle vakaları saraya bildirebilirdi. Onun cezalandırılmasında (ta’rîk) hususunda ona verilecek cezanın (siyâset) malum olduğu belirtilmiştir. Öyle ki, Kur’an’da yalancı şahitlik en büyük günah olan Allah’a şirk koşmakla müsavî sayıldığı hatırlatıldıktan sonra, sultanî ceza (siyâset-i husrevâne) vasıtasıyla yalancı şahitlik edenin ortadan kaldırılmasının vacip olduğu söylenmiştir¹⁶⁴³. Yeni haksızlıklara ya da haksızlığın devam etmesine sebep olmak ve adaletin yerini bulmasını engellemek suretiyle, yalancı şahitlik yaptığı ikrarla ya da başka kesin bir delille sabit olursa İslâm hukukçuları konuyla ilgili sahabe uygulamasına dayanarak onun teşhir, hapis ve dayak gibi ta’zîr cezalarıyla cezalandırılacağını söylemişlerdir¹⁶⁴⁴.

5.5.2. Dinî ve İçtimaî Mahiyetteki Görev ve Faaliyetleri

Din adamları, aynı zamanda birkaç ilim kolu ile uğraşıyorlardı. Bunun neticesi olarak, bir din adamı birkaç dinî memuriyeti birden veya birkaç dinî memuriyetle birlikte, dini mahiyeti haiz olmayan bir memuriyeti işgal edebiliyorlardı¹⁶⁴⁵. Büyük Selçuklular zamanında dinî zümreye mensup olan kadılar, temel fonksiyonları olarak yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları yanında yerine getirdikleri siyasî, idarî ve askerî mahiyetteki ve eğitim-öğretimle ilgili görev ve faaliyetleri dışında daha ziyade dinî ve içtimaî mahiyetteki görev ve faaliyetler icra ediyorlardı.

¹⁶⁴³ Bahâü’-d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 66-67.

¹⁶⁴⁴ Apaydın, H. Y. (2010). “Şahit”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXVIII, 283; Atar, 1999, 203.

¹⁶⁴⁵ Köymen, 2011a, III, 477.

5.5.2.1. Camiler, medreseler ve bilumum dinî-içtimaî kurumlar ile bunlara ait vakıf ve tesisleri yönetmek ve denetlemek

Kadınların başlıca vazifesi, özellikle devletin gözünde fitneyle ilişkili olan heterodoks mezhep ve fikirlerin yayılmasını önlemek ve Sünnîliği yaymak amaç ve politikasıyla da paralel olarak, devlet adına dinî kurumlara göz kulak olma¹⁶⁴⁶. A. K. S. Lambton'a göre bu aynı zamanda, zaten Selçuklular zamanında uygulanan dinin siyaset ile birliği ve nihayet birincisinin ikincisine tâbi kılınması politikasında daha ileri bir aşamaya işaret ediyordu¹⁶⁴⁷. Bu itibarla Selçuklu kadınları camiler, medreseler ve bilumum dinî-içtimaî kurumlar ile bunlara ait vakıf ve tesislerin yönetim ve denetiminden sorumluydu. Vakıfların yönetimi ve denetimi konusunda oldukça çeşitli uygulamalar vardı. Vakıf kurucusu, vakıf senedinde ilk mütevelliyi tayin etmiş ve sonraki mütevellî atamalarının hangi şartlara göre yapılacağını tespit etmiş olabilirdi. Bu durumda kadı sadece onun idaresi üzerine genel bir gözetim ve denetime sahip olurdu. Kurucu tarafından mütevellî atanmadıysa, kadı vakfı doğrudan idare eder ya da bu iş için birini görevlendirirdi. Öte yandan, vakıf kurucusunun, güvenilir bir şahıs olmadığı halde kendisini mütevellî olarak tayin etmesi durumunda, kadının onu azletme yetkisi vardı. Vakıf kurucusunu vakfiyeye yetkililerin kendisini azledemeyeceğine dair bir şart koymuş olması bu durumu değiştirmezdi. Zira böyle bir şart hukuka aykırıydı; dolayısıyla hükümsüzdü¹⁶⁴⁸. Her zaman olmasa da genellikle kadıya atandığı bölgedeki camilerin ve özellikle muhtesib olmak üzere dinî memuriyet sahiplerinin gözetimi ve denetimi yetkisi verilmişti. Onun camileri gözetim ve denetimi bazen Cuma Camii'nde namaz kıldırarak imâmları ve hatîbi atama ya da aday gösterme yetkisini içerirdi. Fakat Selçuklu ülkesinin mühim şehirlerinde hatîb çoğu zaman sultan tarafından tayin ediliyordu¹⁶⁴⁹. İlgili bölümlerde ele alındığı gibi, kadı bazen bizzat imâmlık, vâizlik, müftülük, hâtiblik görevlerini yerine getirdiğinden, camiler ve müştemilatı ile cemaatle doğrudan münasebettar oluyordu. Bazen ise Selçuklular zamanında resmî birer dinî memuriyet olan imâmlık ve hatîplik makamına başka bir şahıs atanacaksa da bunun için kadınların muvafakatine başvurulurdu ya da bunlar doğrudan kadı tarafından tayin edilirdi.

¹⁶⁴⁶ Lambton, 1988b, 75; Lambton, 1991, VI, 14; Horst, 1964, 90; Köymen, 2018c, I, 697-698.

¹⁶⁴⁷ Lambton, 1956, 135.

¹⁶⁴⁸ Makdisi, 2018, 91, 103-105; Lambton, 1968, V, 271-272; Lambton, 1988b, 78; Hüşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 74, 76.

¹⁶⁴⁹ Lambton, 1968, 271-272; Hüşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 77. Mesela Sultan Sencer tarafından Serahs hatîbliğine yapılan bir tayin için bkz. Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 132.

Mesela Dımaşk Cuma Camii'nin imâmı, Dımaşk kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ b. Abdullah el-Balasagunî et-Türkî (ö. 1112/1113) tarafından tayin edilmişti¹⁶⁵⁰.

Alp Arslan'ın münşisi Behâî tarafından bütün memleketin kadısına (akdâ'l-kudât der koll-i memâlik) yazılan menşûrda, mescitlerin ve mütevelliliğinde kadıların başı çektiği vakıfların, bilhassa Yeni Ulu Cami (mescid câmi-yi cedîd) ve onun vakıflarının gözetimi (tîmârdâşt) bütün memleketin kadısının (akdâ'l-kudât der koll-i memâlik) tam cesaret ve yiğitliğine (kemâl-i şehâmet û serâmet) bırakılmıştır (bâz gozâştîm)¹⁶⁵¹. Sultan Sencer tarafından tayin edilen kadılara da Alp Arslan zamanındakilere benzer talimatlar verildiği görülmektedir. Nitekim bu döneme ait iki menşûrda, kadıların vazife sahalarındaki şahneye, nâiblere (nâyibân) ve sair devlet memurlarına (gomâşteğân) mescitleri (mesâcid), minberleri (menâbir), ibadet yerlerini kadıların yönetim ve denetimine terk etmeleri; özellikle vakıf malını (mâl-i evkâf), bu malları hak sahiplerine ulaştırmayı ve bunlara ait emlak ve araçları kadıların nezaretinde bilmeleri buyurulduktan başka müstakbel kadılara da hayır kapılarını (ebvâbü'l-berr), camileri (mesâcid) ve vakıfları (evkâf) muhafaza etmeleri, bunları zayi edenlere ve hâlel getirenlere geçit vermemeleri ve hak sahiplerinin (mustehikk) hakkını ayırmaları söylenmiştir¹⁶⁵². Nogân ve Tûs kadılığına atanan Kadı'l-Kudat Umdetü'd-Dîn Ebû Sa'd Muhammed b. İsmâîl namına çıkan menşûrda ise vakıflar açıkça dîvân-i evkâfın sorumluluğundan alınarak, mezkûr kadıya verilmiştir. Nitekim menşûrda şu ifadeler yer verilmiştir: "Ülkenin vakıf dîvânının (dîvân-i evkâf-i memalik) bu hususta bir müdahalede bulunmasına ve Umdetü'd-Dîn'in nâibiyle bu hususta az veya çok bir görüşmede bulunmasına müsaade yoktur¹⁶⁵³." Aynı dönemde, Azîzü'd-Dîn Esîrû'l-İslâm'ın Cürcân vakıfları mütevelliliğine (tovliyet-i evkâf-i Gürgân) tayini menşûrunda ise bu defa kadılara, bu menşûra itaat edip Azîzü'd-Dîn'e saygıda kusur etmemesi talimatı verilmektedir¹⁶⁵⁴.

Kadıların dinî kurumların ve bunlara ait vakıfların işleriyle meşgul olmalarına dair tarihî birkaç somut örneğe de rastlamak mümkündür. 1067/1068 tarihinde Dımaşk Camii'nde yangın çıkmıştı. Bunun neticesinde cami kendi haline terk edilmiş, cami ve çevresinde her yer kazılmış, buralarda çukurlar meydana gelmişti. Bu hal yaklaşık bir asır boyunca devam etmiştir. Nihayet Kadı Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî buraları düzene

¹⁶⁵⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 334-335.

¹⁶⁵¹ Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar, nr. 4125, vr. 230.

¹⁶⁵² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106, 107; Ünal, 2014, 145; Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 402, 403.

¹⁶⁵³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 128; Ünal, 2014, 85.

¹⁶⁵⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 147; Ünal, 2014, 109.

sokmuştur. Zira o, kadılık ve darphane sorumluluğunu üstlenmenin yanında, vakıflara da nezaret ediyordu¹⁶⁵⁵. 1132/1133 tarihinde de İbn Yaîş'e (ö. 1138/1139) de Bâbü'l-Ezc kadılığı verilmişti. O, burada vakıflara nezaret etmekle de mükellef kılınmıştı¹⁶⁵⁶. 1069/1070 tarihinde, Amîdü'l-İrak Ebû Nasr kadı'l-kudat, nakîbler, şahitler ve ileri gelen zevatı Nizâmiye Medresesi'ne topladı. Bu toplantıda medreseye vakfedilen kitapların adları okundu. Amîd de medreseye kitaplar, arazi, mülkler ve yeni yapılmış olan bir çarşı vakfetti. Bu vakıf için bazı şartlar tespit edildi; bunlar çarşının kapısına yazılıp asıldı ve ilgililere mektupla bildirildi¹⁶⁵⁷. Bu hadiseden kadı'l-kudatın vakfiyelerin tanzimine de nezaret ettiği anlaşılıyor. Bir vakıf medresesinin mütevelliliğini üstlenen kadının buraya müderris atayabildiği de görülmektedir¹⁶⁵⁸.

Türkiye Selçuklularına ait atama menşûrlarının ekserisinde kadılara mescitler, medreseler, hankâhlar, zaviyeler, türbeler, ribatlar, yollar ve diğer dinî, kültürel, hayır işleri ve sağlık hizmetleri gibi amaçlara yönelik binaların (ebvâbü'l-heyr) bütün vakıflarına nezaret etmeleri; istihkak sahiplerinin (erbâb-i istihkâk) murakabe ve terfihinde (terfih) gayret gösterip yiyicilerin el uzatmalarını engellemeleri; buraların gelirlerini hak sahiplerine ulaştırıp gerekli masraflara harcamaları; vakıflarla ilgili konularda vâkıfın şartları mucibince hareket etmeleri; kötülenip ayıplanmamaları için vakıfların tamir ve bayındırlığına (imâret) himmet etmeleri emri verilmiştir¹⁶⁵⁹. Bu dönem sûfi müellifi Necmü'd-Dîn-i Dâye de eserinin bir yerinde sosyal hizmetleri (ebvâbü'l-berr) ifa etmenin kadılar üzerine vacip olduğunu belirtmiştir¹⁶⁶⁰.

Sultan Sencer zamanında Hârezm valisi olup, Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesiyle müstakil bir hükümdar haline gelen İl Arslan (1156-1172) ve oğlu Alâü'd-Dîn Tekiş zamanına (1172-1200) ait olan resmî vesikalarda, kadınların dinî kurumlar ve bunlara ait vakıfların yönetimi ve denetimi ile ilgili görev ve sorumluluklarına ilişkin mufassal malumat bulunmaktadır. Hârezmşahların bu ilk zamanlarına ait bilgilerin Büyük Selçuklular zamanı için de geçerli olduğu düşünülürse ki öyle olduğu kuvvetle muhtemeldir¹⁶⁶¹, Büyük Selçuklularda da kadınların vakıflara nezaret etme görev ve sorumluluğu kapsamında, tarım

¹⁶⁵⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 214.

¹⁶⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 275.

¹⁶⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 161; İbnü'l-Cevzî, 2005, 46.

¹⁶⁵⁸ Makdisi, 2018, 100.

¹⁶⁵⁹ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 49, 51, 53, (Farsça metin); Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

¹⁶⁶⁰ Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 276, 277 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 382.

¹⁶⁶¹ Kurpalidis, 2011, 134.

ekonomisi ve işletmeciliği bakımından ve dolayısıyla iktisadî bir rolü de vardır demektir. *Leningrad Münşeât Mecmuası*'nda kayıtlı olup, İl Arslan döneminde kadılık vazifesini tecdit eden bir menşûrda, Ulu Camii'nin (mescid câmi), vakıfların ve minberin bakım ve korumasına (tîmâr) nezaret etmesi ve bunların tamir ve bayındırlığına (imâret) himmet göstermesi kadıya buyurulmuştur. Yine kadı, vakıfların gelirlerini (dahl û gellât) vâkıfın şartlarına göre sarf etmeliydi¹⁶⁶². Alâü'd-Dîn Tekiş zamanında Akda'l-Kudat Halefû'l-Mekkî adına sadır olan menşûrda ise bundan önce geçmiş kadıların nezaretinde olduğu belirtilen dinî makamlar ve şer'î işler ile medreselerin, mescitlerin ve vakıfların malının (mâl-i evkâf) idaresi mezkûr kadıya ve onun nâiblerine (nuvvâb), güvenilir adamlarına (mu'temedân), memurlarına (gomâşteğân) tevdi edilmiştir. Menşûrdan anlaşıldığına göre, kadının isteği üzerine vakıfların mahsulleriyle ilgilenmek üzere merkezî dîvândan gönderilen ve musterfi adıyla geçen devlet memuru geri çekilmiştir. Bundan sonra menşûrda medreseler, camiler ve vakıf arazileri ile işletmelerinin yönetimi ve denetimi konusunda kadıya birtakım talimatlar verilmiştir. Buna göre; kadı, ilim ve fetva menbaı ve imâmların toplanma yeri olarak tanımlanan medreselere nezaret edecekti. Medreselerin kapılarını buradan istifade edenlere açık tutacak, buraları atıl bırakmayacaktı. Âlimler için nefis terbiyesinden sonra, büyük bir sermaye olan ilim öğrenmekten daha vacip olan başka bir şey olmadığı belirtildikten sonra; şeriat yolunun kandilleri, hakikat kapılarının anahtarları, İslâm'ın revnakının onların işlerinin yolunda gitmesine ve din işlerinin (kâr-i millet) nizamının onların durumunun nizamına bağlı olduğu ifade edilen âlimlere ve fakihlere hürmet ve ikramın mükemmel olması gerektiği kadıya bildirilmiştir. Buna mukabil olarak fazilet erbabı da kadıya senada bulunacak ve ehl-i hüner ona dostluk gösterecektir. Öte yandan menşûrda, camiler de ehl-i imanın mutluluk mevzii, Allah'ın sarayı, namaz kılma yeri ve duaların kabul edilme mekânı olarak tarif edilmiştir. Devamında Kur'an'ın, "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler (et-Tevbe 9/18)." ayeti hatırlatılarak, kadının camilerin bayındırlığını kendi üzerine farz ve bir borç bilmesi gerektiği söylenmişti. Menşûrda geçen vakıflarla ilgili talimatlara gelince, kadı, vakıfların gelirlerini çoğaltmaya ve gelir istikrarı sağlamaya özen gösterecektir. Vakıf arazilerinde icra edilen ziraat işlerine isabetli görüş sahibi bir nâib (nâ'yib), tam yeterliğe sahip bir âmil (âmil) ve vaktiyle merkezî dîvân tarafından tayin edilen, şimdi onun isteğiyle geri çekilen musterfinin yerine, kendi uygun gördüğü bir musterfi tayin edecektir. Buraların bayındırlığı, ziraatı ve çiftçiliği

¹⁶⁶² Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 80b.

(dihkânî) yolunda olmalı; bozulmasına ve ortadan kalkmasına meydan verilmemeliydi. Vakıf arazilerinin kiralanması, işletilmesi, buralardan elde edilen mahsulün sarfı hususlarında da kadıların mükellefiyetleri bulunmaktaydı. Nitekim adı geçen menşûrda, kadının, vakıf arazilerinin kiraya verilmesinde (istîcâr û icâre) istişarelerde bulunması, elde edilecek mahsulleri ve gelirleri (mehsûlât û irtifâ'at) yiyicilerin elinden ve tüketicilerin tasarrufundan koruyarak dürüst bir niyetle gerekli yerlere sarf etmesi gerektiği beyan edilmiştir. Böyle hareket ederse kadı iyi bir ad bırakacak, kendisinden iyi bahsedilecek, onun hakkında iyi hikâyeler ve bol sevaplar kalacak; bu güzelliklerin ve iyiliklerin bereketi ve uğuru da devletin ve ülkenin üzerine olacaktır¹⁶⁶³.

Yine Alâü'd-Dîn Tekiş devrine ait olup, yukarıdaki menşûrun sahibi olan Halefû'l-Mekkî'nin Hârezm kadı'l-kudatlığından istifası üzerine oğlu Sadrü'd-Devle ve'd-Dîn Muhammed'in bu göreve getirilmesini içeren menşûrda da ona, babasına verilen talimatlara benzer talimatlar verilmekle birlikte, birtakım farklı hususlara da rastlamak mümkündür. Kadı Muhammed camileri ve vakıfları, hususiyetle Yeni Ulu Cami (mescid câmi-yi cedîd) ve onun vakıflarını gözetmekle (tîmârdâşt) sorumlu tutulmuştur. Bunun dışında kadı, kadılık meclisine (meclis-i kazâ) taalluk eden ve şimdi onun hüküm ve tasarrufuna bırakılan hayır yerlerinin bayındırlığına dikkat ve özen göstermeliydi. Ayıplanıp kınanmaya sebebiyet veren buraların onarım ve bakımının terkinden şer'en ve resmen sakınmalıydı. Kadı, cemaatle namaz kılınmasını ve İslâm'ın süslerinden olan ezanın okunmasını sağlamakla da mükellefti. Menşûrda kadıya, "Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, ahirette de onlar için büyük azap vardır (el-Bakara 2/114)." ayeti hatırlatılarak, camilerin çehresini güzelleştirmesi, köhne bırakmaması, zira her iki dünyada izzetin ya da azabın buna bağlı olduğu söylenmiştir. Öte yandan kadı, vakıfları ve Allah yolunda sarf etmek üzere onların hasılatını özenli bakımı ve şefkatli kanatları altına alacaktı. Bu işleri yerine getirmek üzere gerekli yardımcı memurları işe alma hak ve yetkisi de kadıya verilmiştir. Buna göre kadı; vakıf arazilerinin ve işletmelerinin bakım ve hizmetini gerektiği gibi yerine getirecek, buraların mahsullerini ve gelirlerini artırmada ve buraları bayındır kılmada gerektiği gibi çalışacak, haram lokma talep etmekten ve kirli rızık elde etmekten uzak duracak, yani rüşvet ve benzeri haksız kazançlara tevessül etmeyecek olan nâibler (nâ'yibân) atayacaktır. Yine az

¹⁶⁶³ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 51, 52, 54-55.

veya çok bütün hasılatı kayıt altına alıp, bu işin sorumluluklarının ve kusurlarının farkında olan güvenilir müşrifler (muşrifân) ve çevik muhasipler (muhâsibân-i celd) tayin edecektir. Ayrıca kadıya vakıf arazilerindeki işletmecilerin buralara sahip olma (temellük) eğilim ve niyetlerini ortadan kaldırmak için onlarla yapılan kira mukavelelerini (ukûd-i icârât) uzatmaması emredilmiştir. Vesikanın tabiriyle kadı, buraları yiyicilerin keskin tamah dişlerinden muhafaza etmeliydi. Son olarak da mezkûr menşûrda, vakıf ileri gelenlerine (zu'emâ-yi evkâf), işlerinde onun meclisine (meclis-i û) müracaat etmeleri kadının yardımını talep etmeleri emredilmiştir¹⁶⁶⁴. Kadıların, bilumum dinî-içtimaî kurumlar ile bunlara ait vakıf ve tesisleri yönetmek ve denetlemek görev ve sorumluluklarının yanı sıra, toplum ve kültür hayatında önemli rol oynayan hayır müesseseleri olarak vakıfların davalarına da baktığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, bu tür davalarda çok dikkat ve özenle hareket etmeleri kadılara hatırlatılmıştır¹⁶⁶⁵.

5.5.2.2. Hadis öğrenmek, yazmak, yazdırmak, ezberlemek, tedvin ve tasnif etmek, rivayet etmek

İslâm hukukunun kaynakları arasında, sünnet ve hadisin Kur'an'dan sonra başvurulacak ikinci kaynak olduğu göz önüne alınacak olursa, kadıların belirli bir hadis bilgisini haiz olması tabîdir. Bununla beraber kadıların, diğer ilim ve bilgi türleri bir yana, Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden bir terim olarak hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik bir ilmî faaliyetin icrasıyla daha ziyade meşgul olmaları dikkat çekmektedir. Öte yandan, kadıların ekserisinin yetiştiği medreselerin dinî, tabîi bu arada siyasî yönden eğitim ve öğretim amaçlarından birisi de Şîi-Bâtınî düşüncenin bertaraf edilmesi idi. Selçuklu idaresi de kadılardan, fitneye sebebiyet veren heterodoks fikirlerin yayılmasının önüne geçmelerini bekliyordu¹⁶⁶⁶. Böylece bu gayedeki bir Sünnîlik ruhunun ayrılmaz bir parçası olarak da hadis ve ona bağlı çalışmaların merkezde yer alması göze çarpmaktadır. Şöyle ki Sünnî düşünceyi dönemin bidat olarak görülen akımlarına karşı koruma düşüncesinin bu süreçte katkısında söz edilebilir. Buna göre hadis ilmine dair faaliyetler, Şîi-Bâtınî düşüncelere karşı bir kalkan olmuştur¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁶⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 61, 71-72, 74.

¹⁶⁶⁵ Seâlibî, 1997, 142.

¹⁶⁶⁶ Lambton, 1988b, 75; Lambton, 1968, V, 271; Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 33.

¹⁶⁶⁷ Demirci, S. (2020). *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum –Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri-*. İstanbul: İlem Yayınları, 37, 44.

Her devirde olduğu gibi, hadisle meşgul olanların belli dereceleri vardı. Hadis öğrenimiyle meşgul olup rivayette bulunabilecek konuma gelenlerin ilk derecesi râvi veya müsnid mertebesidir. Râvi veya müsnidin görevi sadece rivayet etmekten ibaret olduğu için rivayet ettiği hadislerin sened ve metinleri hakkında fazla bilgi sahibi olması beklenmezdi. Belli başlı hadis kitaplarının metinlerini, senedlerini ve senedlerde yer alan râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını öğrendiğinde râvi, muhaddis mertebesine yükselirdi. Farklı görüşler bulunmakla birlikte bir muhaddis 100 bin hadisi sened ve metinleriyle ezberler, ricalini de hayatları, cerh ve ta'dîl durumlarıyla birlikte öğrenirse hâfız, aynı şekilde 300 bin hadisi bilecek konuma gelirse hüccet, sünnetin tamamına vakıf olursa hâkim unvanını alırdı. Hâkim unvanına sahip râviler arasında en yüksek seviyeye ulaşana ise emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs denilirdi¹⁶⁶⁸. Selçuklu devri kadı'l-kudat ve kadılarının kahir ekseriyeti hadisle iştigal etmeyi doğrudan doğruya bir meslek edinmese de belirli seviyelerde hadis ilmi ve bilgisine sahip olduğu düşünülebilir. Öyle ki, Selçuklular devrinde muhaddis seviyesinde kadı'l-kudat ve kadılar mevcuttu. Öte taraftan, yine bu devirde, meslekten bir hadisçi olup da kadı olarak tayin edilen muhaddisler de vardı.

Hadis öğrenimi ve öğretimi, tarihî seyri içinde olduğu gibi, çeşitli metotlarla yapılıyordu. Rivayet usullerinin en makbulü, “hocanın ağzından duymak” anlamına gelen “semâ” idi. Talebe hocanın söylediği hadisleri huzurunda yazmak (imlâ) suretiyle de öğreniyordu. Hocanın rivayet ettiği hadisler onun huzurunda talebelerden birinin okumasıyla öğreniliyorsa bu “kıraat” veya “arz” idi. Hocadan hadis öğrenme fırsatı bulamayan talebe, onun rivayetlerini kendisinden alacağı bir icazetle başkalarına rivayet etme hakkını elde edebilir ve bu şekilde aldıklarını başkalarına nakledebilirdi. Bu belli başlı metotlar dışında, daha başka hadis öğrenme ve öğretme yöntemleri de vardı¹⁶⁶⁹. Bu arada Selçuklular devrinde mesela camilerde veya başka yerlerde hadis imlâsı oldukça yaygın hatta günün modası durumundaydı¹⁶⁷⁰. Öyle ki, hadis dersleri, fıkıh derslerinden daha kalabalık olurdu¹⁶⁷¹.

Selçuklu kadılarının başlıca meşguliyetlerinden birisi hadis öğrenmek, yazmak, yazdırmak, ezberlemek, tedvin ve tasnif etmek ve rivayet etmek idi. Kadılar bu amaçla ilim meclislerine iştirak etmişler, yakın veya uzak beldelere yolculuklar yapmışlardır. Bağdat,

¹⁶⁶⁸ Efendioğlu, M. (2007). “Râvi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIV, 473-474.

¹⁶⁶⁹ Kandemir, M. Y. (1997). “Hadis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XV, 35-36.

¹⁶⁷⁰ Topaloğlu, 1988, 163.

¹⁶⁷¹ Makdîsi, 2019, 207.

Selçuklu hâkimiyetinde de ilmî canlılığını muhafaza etmişti. İsfahân, Nîşâbûr ve Hemedân şehirleri önemli ilim merkezleri haline gelmişti. Selçuklular devrinde hadis öğrenmek üzere muhaddislerin en çok uğradıkları şehirler şunlar olmuştur: Bağdat, İsfahân, Nîşâbûr, Hemedân, Dımaşk, Rey, Merv, Herât, Kazvîn, Buhara, Semerkand, Belh, Şîrâz, Vâsıt, Ahvâz, Basra, Kûfe, Dînever, Mekke, Medine, Kudüs ve Sûr¹⁶⁷².

Hanbelî fakihî ve kelâm âlimi olup, Harîm, Nehrû'l-Muallâ, Bâbü'l-Ezc, Harran ve Hulvân kadılığı vazifesini gören, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* müellifi Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ (ö. 1066), küçük yaşta hadis okumaya başladı. Başta dedesi İbn Hanîfâ, Hâkim en-Nîşâbûrî ve İbn Ebû'l-Fevâris olmak üzere Ebû'l-Kâsım es-Saydelânî, Ümmü'l-Feth Emetü's-Selâm el-Bağdâdiyye, Ebû'l-Kâsım İbn Habbâbe, Ebû Abdullah İbnü'l-Bağdâdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ma'rûf el-Bezzâz, Ebû'l-Hasan es-Sükkerî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Hammâmî gibi birçok muhaddisten hadis dinledi. Ayrıca ilim tahsili için gittiği Mekke, Dımaşk ve Halep'te Ebû Nasr es-Siczî ve Abdü'r-Rahman b. Ebû Nasr gibi hadisçilerden dersler aldı. Zamanla hadis alanında da uzmanlaşmıştı. Ebû Ya'lâ, cuma namazından sonra Mansûr Camii'nde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın minberinde hadis dersleri verir, devlet adamları ve meşhur âlimlerin de katıldığı ders halkasında büyük bir izdiham olurdu¹⁶⁷³. Şâfiî fakihî âmâ Kadı el-Bendenîcî (ö. 1101/1102) Mekke'ye gidip orada kırk yıl fıkıh ve hadis okutmuş, ibadetle meşgul olmuştur¹⁶⁷⁴. Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Sakafî (ö. 1104) Kûfe kadılığından sonra Bağdat'a gelerek burada hadis öğretmiştir¹⁶⁷⁵. Musul kadısı Murtazâ Ebû Muhammed Abdullah b. Kâsım b. Muzafer b. Ali b. Kâsım eş-Şehrîzorî (ö. 1117), bu şehirde hadis dersleri verirdi¹⁶⁷⁶. Endülü'sün doğusundaki Belensiye'de doğan Ebû'l-Hasan Sa'dü'l-Hayr b. Muhammed b. Sehl b. Sa'dü'l-Hayr el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 1146) Bağdat'a gelerek devrin âlimlerinden hadis dinlemiştir. Bir müddet İsfahân kadılığında bulunmuştur. Bağdat'a yerleşerek burada hadis dersleri vermiştir. İbnü'l-Cevzî de ondan hadis okuyanlardandır¹⁶⁷⁷.

Beyhak'ta kadılık yapan âlim, tarihçi ve edip Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 1169) Kur'an, tefsir, fıkıh, kelâm, mantık, felsefe, edebiyat, lügat, astronomi, matematik ve cebirin

¹⁶⁷² Topaloğlu, 1988, 183.

¹⁶⁷³ Kallek, 1994, X, 254; İbn Kesîr, 1995, XII, 209-210.

¹⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 287.

¹⁶⁷⁵ Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 67.

¹⁶⁷⁶ İbn Hallikân, 1843, II, 29.

¹⁶⁷⁷ Ocak, 2017, 336.

yanı sıra hadis de tahsil etmiştir¹⁶⁷⁸. Benzer şekilde, Amasya ve Çorum kadılığı (kazâ û hukûmet-i Amâsya û Çorumlû) ile bütün ülke kadılığı ve ordu kadılığının (kazâ û leşker-i memalik) Akda'l-Kudat Nizâmü'd-Dîn Abdullah'a tefviz edildiği Selçuklu Türkiye'sinde sadır olan bir menşûrda, onun tefsir, hadis, fıkıh ve usûl gibi dinî ilimlerde mümtaz olduğu belirtilmiştir¹⁶⁷⁹.

Kadı Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyâdî (ö. 1039) hadis dinledi¹⁶⁸⁰. Kadı Ebû Tayyib Yahyâ b. Ali ed-Destgirdî (ö. 1040), el-muhaddis nisbesini de haizdi. Horasan, Nîşâbûr ve Irak'ta hadis yazdı. el-Gıtrîfî, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, Sâlih b. Ahmed el-Hemedânî, Ebû Yâkub el-Kazzâz ve diğerlerinden hadis rivayet etti¹⁶⁸¹. Sâidî ailesinin atası, Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 1041); Beşer b. Ahmed, el-Esamm, Amr İbn Necîd, Beşrû'l-İsferâyînî, Ebû Amr İbn Hemdân, Ebû Muhammed es-Semzî ve Ali b. Abdü'r-Rahman el-Bekkâî'den hadis dinledi. Ayrıca Mâverâünnehir meşayihinden de hadis dinledi. Çok hadis rivayet etti. Hâfızlar meclisi ihdas etti. İmlâ meclisi akdetti¹⁶⁸². Medâin ve Kerh'te kadılık yapan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer es-Saymerî (ö. 1045); Ebû Bekir el-Müfid, İbn Şâhin ve diğerlerinden hadis dinledi¹⁶⁸³. Sîstân kadısı Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 1047/1048), el-Gıtrîfî'den hadis dinledi¹⁶⁸⁴. Herât kadılığı yapan Ebû Ahmed Mansûr b. el-Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 1048/1049) bazı önemli âlimlerden sema yoluyla hadis öğrendi¹⁶⁸⁵. Nîşâbur'a bağlı Zevzen'de kadılık yapan Ebû Nasr Tâhir b. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Sâlih es-Siczî ez-Zevzenî'nin (ö. 1050/1051) kendisi ve babası muhaddis idi. İkisi de sika (güvenilir) bir râvi idi. O, hadis dinlemek için Nîşâbûr'a gitti. Nîşâbûr meşayihinden ve el-Esamm'ın öğrencilerinden hadis dinledi ve çok hadis yazdı. Babasından, Ebû Muhammed İbn Ebû Şüreyh ve Ebû Alî el-Hâlidî'den hadis dinledi¹⁶⁸⁶.

Nîşâbûr ve çevresinde, Tûs ve Nesâ'da kadı ve kadı'l-kudat olarak görev yapan Ebû'l-Hasan İsmâil b. Sâid (ö. 1051), el-Haffâf ve başkalarından hadis rivayet etmiştir.

¹⁶⁷⁸ Özaydın, 1992, VI, 62.

¹⁶⁷⁹ Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 50 (Farsça metin).

¹⁶⁸⁰ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 169.

¹⁶⁸¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 423.

¹⁶⁸² Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 132; Zehebî, 1417/1996, XVII, 508.

¹⁶⁸³ İbn Kesîr, 1995, XII, 145.

¹⁶⁸⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 150.

¹⁶⁸⁵ Piyadeoğlu, 2012, 283-284.

¹⁶⁸⁶ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 144.

1040/1041 yılında perşembe günleri gün ortasında Nîşâbûr'da imlâ meclisi ona verilmiştir. Onun meclisinde meşayih ve sudûr hazır bulunmuşlardır¹⁶⁸⁷. Hatta o, kendisinin mezkûr mahallere kadı olarak atanmasını sağlayacak ünü hadis yazdırmayla kazanmıştır¹⁶⁸⁸. Musul kadısı Ebû Ca'fer es-Semmânî (ö. 1052), ed-Dârekutnî ve diğerlerinden hadis rivayet etmiştir¹⁶⁸⁹. Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed b. İbrahim b. el-Halîl el-Kazvînî (ö. 1054) hadis ricalini ve illetlerini iyi bilen hafızlardandı. Horasan, Cürcân, Irak bölgelerine yaptığı seyahatlerden sonra hadis ilminde derinleşen el-Kazvînî, Kazvîn kadılığında da bulunmuştur. Ebû'l-Hüseyin el-Kantarî, Ali b. Ahmed el-Kazvînî, Muhammed b. İshâk el-Kisâî, Muhammed b. Süleyman el-Fâmî, Ebû'l-Hüseyin el-Haffâf ve el-Hâkim en-Nîşâbûrî'den hadis almıştır¹⁶⁹⁰. Kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid (ö. 1054); Kadı Ebû Bekir, Ebû Saîd es-Sayrafi gibi el-Esamm'ın öğrencilerinden ve daha sonra babası ve büyüklerden hadis dinledi¹⁶⁹¹. Irak'ta muhtelif yerlerde kadılık yapan Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî es-Sagîr (ö. 1055) hadis dinledi¹⁶⁹². Kadı ve fakih Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058) Cürcân'da Ebû Ahmed el-Gıtrîfî'den, Nîşâbûr'da Ebû'l-Hasan'dan ve Bağdat'ta ed-Dârekutnî'den ve diğerlerinden hadis dinledi¹⁶⁹³. Bâbü't-Tâk ve saray kadılığı yapan Ebû Mansûr el-Cîlî (ö. 1060), bir grup ulemâdan hadis dinledi. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis dinleyip yazdı. Sika (güvenilir) bir hadis râvisi idi¹⁶⁹⁴. Tarsus kadısı Ebû Ali Muhammed b. İsmâil b. Muhammed et-Tarsusî (ö. 1066/1067), Ebû Tâhir el-Muhlis'ten hadis dinledi¹⁶⁹⁵. Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapan Ebû Sa'd Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (ö. 1068), hadis yazdırdı. Babasından ve dedesinden hadis dinledi¹⁶⁹⁶. Düceyl kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1071/1072), Ebû Amr b. Mehdî'den hadis rivayet etti¹⁶⁹⁷.

56 sene kadılık görevini yerine getiren Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali İbn Ârif (ö. 1073) ed-Dârekutnî'den hadis dinledi. Ondan en son hadis rivayet eden kişi olmuştur. İbn Şâhin'den de rivayette bulundu. Başka birçok hadis âlimini de dinledi. Sika (güvenilir râvi)

¹⁶⁸⁷ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 411.

¹⁶⁸⁸ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 312.

¹⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 448; İbn Kesîr, 1995, XII, 163.

¹⁶⁹⁰ Topaloğlu, 1988, 55.

¹⁶⁹¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 191; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 311.

¹⁶⁹² İbn Kesîr, 1995, XII, 168.

¹⁶⁹³ İbn Kesîr, 1995, XII, 186-187.

¹⁶⁹⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 195.

¹⁶⁹⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 211.

¹⁶⁹⁶ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 598; Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 424.

¹⁶⁹⁷ İbn Kesîr, 1995, XII, 226.

bir kimseydi. İnsanlara Kur'an ve hadis okurdu¹⁶⁹⁸. Kadılık ve kadı'l-kudatlık vazifesini icra eden Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1077); Bağdat, Rey ve Hemedân'da dedesi ve el-Esamm'ın öğrencilerinden çok hadis dinledi. Kadı Ebû Bekir el-Hîrî, es-Sayrafî, es-Serrâc ve diğerlerinden hadis rivayet etti¹⁶⁹⁹. Hanefî fakihi ve kadı İbnü'l-Haddâd Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Âmirî en-Nîşâbûrî'nin (ö. 1078) hadis ilmine vukufu tam idi. Dedesi Ahmed b. Muhammed, Ebû'l-Hasan el-Alevî, Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Tâhir b. Mahmiş ve başkalarından hadis öğrenmiştir. Kaynaklar, topladığı hadisleri tasnif ettiğinden bahsediyorlarsa da herhangi bir eser ismi zikretmemişlerdir¹⁷⁰⁰. Ebû Ali Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1079); Ebû Ya'lâ Hamza el-Mühellebî, Abdullah b. Yûsuf el-İsfahânî, Ebû'l-Hasan İbn Abdân ve diğerlerinden çok hadis dinledi. Çok hadis nakletmedi. Ona imlâ da verilmedi¹⁷⁰¹. Taberistân ve Esterâbâd kadısı Hammâd b. Muhammed ez-Zübeyrî (ö. 1081) Ebû Bekir el-Beyhakî, Ebû Abdullah el-Miskî, el-Müzekkî, el-Ömerî, Ebû Muhammed el-Cüveynî ve diğerlerinden hadis öğrendi¹⁷⁰². Bağdat'ta Harîm ve Nehrü'l-Muallâ kadılığı yapan Hibetullah b. Ahmed (ö. 1085) hadis dinledi¹⁷⁰³. Hârezm kadılığı yapan Ebû Amr Muhammed b. Abdü'r-Rahman b. Ahmed en-Nesevî (ö. 1085/1086) Mekke'de Ebû Bekir el-Hîrî, Ebû İshâk el-İsferâyînî, Ebû Zer el-Herevî'den; Mısır'da İbn Nazîf'ten; Dimaşk'ta Ebû'l-Hasan'dan hadis dinledi¹⁷⁰⁴.

Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086); Kadı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Muhammed b. Ali es-Sûrî, İbn Nâkûr, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'den hadis dinledi. Ebû'l-Berekât Abdü'l-Vehhab el-Enmâtî, Ali b. Tarrad ez-Zeynebî ve Hüseyin el-Makdisî ondan rivayette bulundu¹⁷⁰⁵. Kadı Mahmûd b. Muhammed b. el-Kâsım Ebû Âmir el-Ezdî el-Mühellebî (ö. 1088/1089), *Kütüb-i Sitte*'den biri olarak kabul edilen et-Tirmizî'nin *el-Câmiü's-Sahîhi*'ni Ebû Muhammed el-Cerrâhî'den rivayet etmiştir. Ebû'l-Feth el-Kürûhî de ondan rivayet etmiştir¹⁷⁰⁶. Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-Nîşâbûrî (ö. 1089), Nîşâbûr'da dedesi Ebû'l-Alâ Sâid,

¹⁶⁹⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 230.

¹⁶⁹⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 373; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 507.

¹⁷⁰⁰ Topaloğlu, 1988, 61.

¹⁷⁰¹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 48; Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 19.

¹⁷⁰² Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 365.

¹⁷⁰³ İbn Kesîr, 1995, XII, 263-264.

¹⁷⁰⁴ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 478.

¹⁷⁰⁵ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 485; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 269; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 249; İbn Kesîr, 1995, XII, 262.

¹⁷⁰⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 151.

babası Muhammed b. Sâid, amcası Ebû'l-Hasan İsmâil b. Sâid ile Ebû Bekir el-Hîrî ve Ebû Sa'd Sayrefî'den; Buhara'da Ebû Sehl el-Kelâbâzî ve Ebû Sâbit el-Buhârî'den; Bağdat'ta Ebû't-Tayyib et-Taberî'den hadis dinledi. İsmâil b. Muhammed el-Hâfız, Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî ve başkaları ondan hadis rivayet etti. İmlâ meclisleri akdetti¹⁷⁰⁷. Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (ö. 1091) hadis dinledi¹⁷⁰⁸. Diğer bir Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095); Ebû'l-Kâsım b. Beşrân, Osman b. Dûst el-Allâf ve diğerlerinden hadis dinledi. Ebû'l-Kâsım b. Semerkandî, İsmâil b. Muhammed et-Teymî, Hibetullâh b. Tâvus ve başkaları ondan hadis rivayet etti¹⁷⁰⁹.

Suriye, Musul ve Mezopotamya'ya pek çok kadı çıkaran, kendisi de birçok yerde kadılık vazifesi yapan, Şehrizorî sülalesinin atası Ebû Ahmed el-Kâsım İbnü'l-Muzaffer İbn Ali İbnü'l-Kâsım eş-Şehrizorî (ö. 1096) Irak, Horasan ve Cibâl'e seyahat etti. Buralarda çok hadis dinledi. Bunlardan bazılarını es-Sem'ânî'ye nakletti¹⁷¹⁰. Bâbü'l-Ezc kadısı Ebû'l-Meâlî Şeyzele Azîz b. Abdü'l-Melik b. Mansûr el-Cîlî (ö. 1100) hadis dinledi¹⁷¹¹. Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Vâhid b. Sabbâğ (ö. 1100/1101) hadis dinledi. Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî ile diğerlerinden hadis rivayet etti¹⁷¹². Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. Ubeydullah b. Ahmed b. Sâlih b. Süleyman b. Ved'ân el-Mevsîlî'nin (ö. 1101) hadisinin çoğunun münker (zayıf bir râvinin güvenilir kimsenin rivayetine ters düşecek şekildeki nakli) olduğu söylenmektedir. Zira amcası Ebû'l-Feth b. Ved'ân'dan *Erbaîn el-Ved'âniyye* hadislerini rivayet etmiştir. Amcasının bu risaleyi Zeyd b. Rifâa el-Hâşimî'den çaldığı, Zeyd'den sonraki râvilerin senedlerini buna eklediği öne sürülmektedir¹⁷¹³.

Herât kadısı Ebû'l-Alâ Sâid b. Seyyâr b. Yahyâ b. Muhammed b. İdris el-Herevî (ö. 1101/1102), gençlik yıllarında sık sık Nîşâbûr'a geldi. el-Esamm'ın öğrencilerinden hadis dinledi. Herât'ta Ebû Osmân el-Kureşî'den, babasından, dedesinden ve diğerlerinden hadis dinledi. Hadis rivayet etti ve Herât'a geri döndü. Münazara meclisiyle birlikte, hadis

¹⁷⁰⁷ Zehebî, 1417/1996, XIX, 8; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 280; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 284.

¹⁷⁰⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 276.

¹⁷⁰⁹ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 27; İbn Kesîr, 1995, XII, 297.

¹⁷¹⁰ İbn Hallikân, 1843, I, 498.

¹⁷¹¹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 69-70; Mertoğlu, M. S. (2010). "Şeyzele". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 106.

¹⁷¹² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 268; İbn Kesîr, 1995, XII, 311; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 67.

¹⁷¹³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 268; İbn Kesîr, 1995, XII, 312.

meclisine de iştirak ederdi¹⁷¹⁴. Kadı Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1102), meşayih'ten hadis dinledi¹⁷¹⁵. Basra kadısı Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Ömer (ö. 1103/1104), el- Mâverdî'den ve diğerlerinden hadis dinledi¹⁷¹⁶. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105), hacca gitti ve Irak, Hicaz ve Cibâl'in ileri gelenleriyle tanıştı ve onlardan hadis dinledi ve başkalarına da rivayet etti. Şeyhü'l-İslâm Ebû Osmân es-Sâbûnî, Ebû Hafs İbn Mesrûr, el-Cenzerûdî, Şeyh Ebû Osmân el-Behîrî, İmâm Nâsır el-Mervezî, Ahmed el-Beyhakî'den ve başkalarından hadis dinledi. Şeyh Ebû'l-Hüseyin Abdü'l-Gâfir'den *Sahîh-i Müslim* ve diğer bazı eserleri okudu. Şeyhlerden dinlediği hadislerin faydalarına dair bir eser telif etti. Bir süre imlâ meclisi akdetti. Bûşenc'de İmâm Dâvudî'den de hadis dinledi. Herât'ta Abdü'l-Vâhid b. Ahmed el-Melîhî'den hadis dinledi¹⁷¹⁷.

Basra kadısı Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ubeydullah b. Hasan (ö. 1105/1106) Basra âlimlerinden hadis dinledi. Sonra Bağdat'a geldi. Burada Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî, Ebû Muhammed el-Cevherî, el-Mâverdî'den ve diğerlerinden hadis dinledi. Hadis dinlemek amacıyla Kûfe, Ahvâz, Vâsıt ve başka yerlere seyahatlerde bulundu¹⁷¹⁸. Tûs kadılığı yapmış olan Ebû'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Havâfî (ö. 1106), Ömer el-Kettân ve Muhammed b. Yahyâ'da hadis dersleri almıştır¹⁷¹⁹. Cüveyn kadısı Ebû'l-Muzaffer Abdü'l-Kerîm b. Abdü'l-Vehhâb b. İsmâil b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Cüveynî (ö. 1107) Nîşâbûr'da Abdü'l-Vâhid b. Abdü'l-Kerîm el-Kuşeyrî, İsmâil el-Beyhakî ve diğerlerinden hadis dinledi¹⁷²⁰. Kadı Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Vâhid b. İsmâil b. Muhammed b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî (ö. 1108); Abdü'l-Gâfir b. Muhammed el-Fârisî, Muhammed b. Abdü'r-Rahman et-Taberî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Belhî, Ebû Osman İsmâil b. Abdü'r-Rahman es-Sâbûnî, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Mâverdî, Muhammed b. Abdü'l-Azîz el-Kantarî, Abdullah b. Ca'fer el-Habbâzî gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisinden Ebû Tâhir es-Silefî, Muhammed b. Abdü'l-Bâkî el-Cürcânî, İbrahim b. Ali el-Mevsilî, Zübeyr b. Muhammed el-Cerkûhî, Süleyman b. Muhammed el-Kassârî, Abdü'l-Vâhid b. Ahmed et-Temîmî, Ahmed b. Muhammed el-Fûşencî, Hibetullah b. Sa'd et-Taberî

¹⁷¹⁴ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 132.

¹⁷¹⁵ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 425.

¹⁷¹⁶ İbn Kesîr, 1995, XII, 317.

¹⁷¹⁷ İbn Hallikân, 1843, I, 605; Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 110, 111.

¹⁷¹⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 97-98; İbn Kesîr, 1995, XII, 320.

¹⁷¹⁹ Piyadeoğlu, 2012, 224, 240.

¹⁷²⁰ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 475.

ve diğer bazı âlimler hadis rivayet etmişlerdir¹⁷²¹. İsfahân kadısı Ebû'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed (ö. 1109) hadis tahsil etmişti¹⁷²². Ebû'l-Alâ Saîd hadisi, Ali b. Abdullah Hatîbî'den öğrenmişti. Kadı ve Hatibî birlikte Mekke'ye gitmişlerdi. Ancak onlar Arap bedevîleri tarafından esir alınmışlardı. Netice Halife Kâim-Biemrillâh ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün girişimleriyle özgürlüklerine kavuşmuşlardır¹⁷²³. İbn Asâkir, Kudüs ve Dımaşk'ta kadılık yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ b. Abdullah el-Balasagunî et-Türkî el-Hanefî'den (ö. 1112/1113) hadis nakletmiştir¹⁷²⁴. Bâbü't-Tâk kadısı Ebû Mansûr Ali b. Muhammed b. Ali el-Enbârî (ö. 1113) İbn Geylân, el-Cevherî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan hadis dinledi¹⁷²⁵.

Hârezm kadısı Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1113) dedesi, babası ve amcasından hadis dinledi. Ebû Şücâ Nizâmî ondan rivayette bulundu. Nîşâbûr'da döndü ve kendisi için imlâ meclisi akdetti. Cami'ü'l-Kadîm'de hadis yazdırdı. Kardeşi ve oğlu onunla beraber büyüklerin ve imâmların karşısında imlâ ettiler. Babasından çokça *el-Usûl ve'l-Mesânîd* ve *s-Sahîheyn* ve *l-Muttefak* okudu. Çok hadis dinleyen, az hadis rivayet edenlerdendir. Sâlih el-Müeddîb ondan *Ehâdis* adıyla bir eser tahriç (hadisleri kitaplardan çıkarıp rivayet etmek) etti¹⁷²⁶. Ebû'l-Fazl Hüseyin b. Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1117), dedesi Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan İsmâil b. Sâid'den hadis dinledi¹⁷²⁷. Kadı Ebû Sa'd Mübârek b. Ali b. Hüseyin el-Mahremî (ö. 1119) Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Muhtedî, İbnü'l-Mesleme, Câbir b. Yâsîn, es-Sarîfinî, Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ'dan hadis dinledi¹⁷²⁸. Herât ve civarının kadısı Ebû Amr Yahyâ b. Sâid b. Seyyâr (ö. 1121) hadis dinledi. Babasından ve dedesinden hadis rivayet etti¹⁷²⁹. Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan, aynı zamanda da Abbâsî halifesinin çocuklarının mürebbisi olan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. er-Rutabî (ö. 1132/1133) sema yoluyla hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir¹⁷³⁰. Vâsıt kadısı Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Merhûn el-Farikî (ö. 1133) hadis dinledi¹⁷³¹. Nîşâbûr'da kadılık yapan Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid

¹⁷²¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 239; Bakkal, 2008, XXXV, 275.

¹⁷²² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 377.

¹⁷²³ Ali Ekber Keczâf, 1389/2010, 172-173.

¹⁷²⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 334-335.

¹⁷²⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 135.

¹⁷²⁶ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 134; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 129; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 268; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 394; İbn Kesîr, 1995, XII, 334.

¹⁷²⁷ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 103.

¹⁷²⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 183; İbn Kesîr, 1995, XII, 350.

¹⁷²⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 426.

¹⁷³⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 20.

¹⁷³¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 383.

(ö. 1133), babası Ebû Nasr ve amcası Ebû Sa'd Yahyâ, Abdü'l-Gâfir b. Muhammed, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Mesrûr ve diğerlerinden hadis dinledi. İbn Nâsır, İbnü's-Sem'ânî ve diğerleri de ondan hadis dinledi¹⁷³².

Kadı Ebû'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1133) babası, dedesi, Ebû Bekir eş-Şîrâzî ve Ebû'l-Kâsım b. el-Hasîn'den hadis dinledi. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, eş-Şerîf Ebû'l-Muammer el-Mübârek b. Ahmed el-Ensârî ve Ebû Muhammed Abdü'r-Rahîm b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ ondan hadis rivayet etmiştir¹⁷³³. Basra kadısı Ebû'l-Kâsım Abdü's-Selâm b. Fazl el-Cîlî (ö. 1139/1140) hadis dinledi¹⁷³⁴. Mâristân kadısı Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdü'l-Bâkî en-Ensârî (ö. 1141); Ebû İshâk el-Bermekî, Ebû't-Tayyib et-Taberî, Ebû Tâlib el-Uşârî, Ebû Muhammed el-Cevherî ve diğer muhaddislerden hadis rivayet etti¹⁷³⁵. Şîrâz kadısı Ebû Mansûr b. Abdü'r-Rahîm b. Muhammed b. Yahyâ eş-Şerâbî (ö. 1142/1143), hadis ilmine dair birkaç kitap telif etmiştir¹⁷³⁶. Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö. 1148) Ebû Abdullah İbnü'l-Beşrî, Ebû'l-Hasan İbnü'l-Allâf ve Ebû'l-Kâsım İbn Beyân ve diğerlerinden hadis dinlemiştir. Çok miktarda hadis rivayet etmiştir¹⁷³⁷. Kadı'l-Kudat ez-Zeynebî'nin kardeşi olup kendisi de kadılık yapan Abdullah b. Muhammed el-Beyzâvî de çok hadis dinledi ve rivayet etti¹⁷³⁸. Tüster kadısı Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn er-Errecânî (ö. 1149/1150) hadis rivayet etti¹⁷³⁹. Kadı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Yûsuf el-Urmevî (ö. 1152), dönemin hadis âlimlerinden hadis tahsil etmiştir¹⁷⁴⁰. Abdü'r-Rahîm b. Abdü'l-Kerîm es-Sem'ânî, Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Mefâhir Azîz b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid'den (ö. 1156) hadis rivayet etti¹⁷⁴¹. Vâsıt ve Kûfe kadılıklarında bulunan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Bahtiyâr b. Ali b. el-Mândây el-Vâsıtî (ö. 1157) devrin âlimlerinden hadis dinledi¹⁷⁴². Nîşâbûr'da kadılık yapan Ebû'l-Kâsım Burhânü'd-Dîn Mansûr b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1157), babası Ebû Sâid ve dedesi Ebû

¹⁷³² Zehebî, 1417/1996, XIX, 591; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 60; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 280.

¹⁷³³ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 383; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 278.

¹⁷³⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 400.

¹⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 78.

¹⁷³⁶ Ebû'l-Abbâs Muînüddîn Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî, 1350/1970, 157.

¹⁷³⁷ Safedî, 1420/2000, XXI, 38; İbn Kesîr, 1995, XII, 413.

¹⁷³⁸ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 343.

¹⁷³⁹ İbn Kesîr, 1995, XII, 415-416.

¹⁷⁴⁰ Ocak, 2017, 326-327.

¹⁷⁴¹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 526.

¹⁷⁴² İbn Kesîr, 1995, XII, 431.

Nasr'dan hadis dinledi¹⁷⁴³. Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmgânî (ö. 1188) Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hüseyn, el-Enmâtî ve diğerlerinden hadis dinledi. Az miktarda hadis rivayet etti¹⁷⁴⁴. Bağdat'ta kadılık yapan Ebû Cafer b. Ebû'l-Muzaffer (ö. 1189) devrin âlimlerinden hadis okumuştur¹⁷⁴⁵.

Akda'l-Kudat el-Mâverdî; Ebû Ali Hasan b. Ali el-Cebelî, Muhammed b. Adî el-Minkarî ve Ebû'l-Kâsım İbnü'l-Mâristânî'nin aralarında bulunduğu ulemâdan hadis dinledi. Nişâbü'r yakınlarındaki Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yaptıktan sonra Bağdat'a dönmüş ve burada hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû'l-Fazl İbn Hayrûn gibi önemli şahsiyetler de bulunmaktadır¹⁷⁴⁶. Kadı ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû Bekir Abdü'r-Rahman b. İsmâil b. Abdü'r-Rahman es-Sâbûnî, Nişâbü'r'da kendisi için imlâ meclisi akdetti. Babası Şeyhü'l-İslâm Ebû Osmân, amcası el-Üstâd Ebû Ya'lâ es-Sâbûnî, Ebû Hafs b. Mesrûr gibi zamanın büyüklerinden çok hadis dinledi. Ama çok hadis nakletmedi¹⁷⁴⁷. Meşhur şair Ebû'l-Fityân Muhammed b. Sultan b. Hayyûş, anne tarafından dedesi olan Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Hârûn b. el-Cendî'den hadis rivayet etmiştir¹⁷⁴⁸. Tûs kadı'l-kudatı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmâil el-İrakî, ikinci tabaka şeyhlerden (meşâyihü't-tabakatü's-sâniyye) hadis dinledi. Bir müddet Tûs'ta hadis yazdırdı¹⁷⁴⁹. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Bedrân el-Hulvânî, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'den hadis rivayet etti¹⁷⁵⁰. Ebû Nasr Züheyr b. Ali b. Hasan b. Huzâm, Basra'da Kadı Ebû Ömer'den *Kütüb-i Sitte*'den olan Ebû Dâvûd'un *es-Süneni*'ni dinledi. Çok hadis rivayet etti¹⁷⁵¹. Ebû'l-Fezâil Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Bâkî el-Musulî, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'den hadis dinledi¹⁷⁵². Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'den hadis dinledi¹⁷⁵³. Muhaddis ve fakih İbn Ebû Akîl Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. İyâz es-Sûrî, Sûr şehrinde kadılık yapmıştır. Çok miktarda hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir¹⁷⁵⁴. Son olarak belirtmek gerekirse, hadis okuyup rivayet ettiği bilinen Büyük Selçukluların meşhur veziri Nizâmü'l-Mülk'ün hadis rivayet ettiği kişiler arasında

¹⁷⁴³ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 511.

¹⁷⁴⁴ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 539.

¹⁷⁴⁵ Ocak, 2017, 208.

¹⁷⁴⁶ Kallek, 2003, XXVIII, 180.

¹⁷⁴⁷ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 211.

¹⁷⁴⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 112.

¹⁷⁴⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 311.

¹⁷⁵⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 398.

¹⁷⁵¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 202.

¹⁷⁵² İbn Kesîr, 1995, XII, 312.

¹⁷⁵³ İbn Kesîr, 1995, XII, 252.

¹⁷⁵⁴ Topaloğlu, 1988, 116.

Kadı Muhammed b. Ali de bulunuyordu¹⁷⁵⁵. Bu arada, Büyük Selçuklu devri kadı'l-kudat ve kadılarının hadisçilikleriyle ilgili misalleri çoğaltmanın her zaman mümkün olduğunu söylemeye hacet yoktur.

5.5.2.3. İmar işlerine refakat ve nezaret etmek

Büyük Selçuklular devri kadı'l-kudat ve kadıları, gerek sultanın ve gerekse vezirin ya da mahallî iktidar sahiplerinin talimatları uyarınca imar işlerine refakat ve nezaret etmişlerdir. Kadılar çoğu zaman belirli imar faaliyetlerinin gözetimi ve denetiminden sorumlu tutulmakla birlikte, bazen bizzat bu işlerde çalışmışlar; bazen de kendiliklerinden teşebbüslerle kamu menfaatlerine yararlı binaların inşasına ya da ihyasına girişmişlerdir.

Tuğrul Bey, Bağdat'a geldiği zaman, bu şehrin simasını değiştiren “Tuğrul Bey Şehri”ni (medînetu Tuğrul Bey) inşa ettirmişti. Surla çevrili olan bu şehir müteaddit sarayları ihtiva ediyordu¹⁷⁵⁶. Sultan Melikşah, Şubat/Mart 1092'de Tuğrul Bey Şehri'nde bir şehir çarşısının yapılmasını emretti. Sultanın bu emri üzerine hanlar, çarşılar, yol ve sokaklar yapıldı; sultanın eşi Terken Hatun da dârû'd-darb için güvenli bir hücre yaptırdı. Sultan Melikşah ayrıca buraya bir Sultan Cami inşa edilmesini de emretmişti. Kible tayini için bütün müneccimleri, rasat bilginlerini orada hazır etti. Sultan, inşaatın gözetim ve denetim işlerini, Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'ye havale etmiştir¹⁷⁵⁷. 1049'da Büyük Selçuklulara tâbi olan Mervânîlerde, Emîr Nizâmü'd-Dîn, 1070 yılında Meyyâfârikîn'deki Hükümdarlık Burcuna dördüncü bir kat ekledi. Bu işe, Kadı Ebû Nasr Hibetullah eş-Şâzî el-Meşrikî nezaret etmişti. Emîr, 1076 tarihinde ise Kadı Ebû'l-Hasan Ahmed'i vakıflara nezaret etmek ve surlara bakmakla görevlendirmişti. Şehrin iç kapısı üstünde bulunan iki küçük burç da bu kadının nezaretinde yapılmıştır¹⁷⁵⁸. Yine Mervânî emîrlerinden Nasrû'd-Devle, Âmid kadısı Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî'ye, nehir üzerine bir köprü yaptırmasını emretmişti. Bu emir üzerine Kadı Ebû Ali, Nasrû'd-Devle'nin şahsî parasıyla köprüyü yaptırmaya başladı ve bu işi tamamladı. Köprünün üzerine emîrin, emîrin oğlunun ve kadının isimleri yazılmıştır (1040)¹⁷⁵⁹. Öte yandan, Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'a yöneleceği haberi karşısında Vezir Amîdû'l-Mülk Kündürî, münadiler vasıtasıyla

¹⁷⁵⁵ İbnü'l-Adîm, 1989, 36.

¹⁷⁵⁶ Köymen, 1976, 76.

¹⁷⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, 2005, 74; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 159.

¹⁷⁵⁸ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 183.

¹⁷⁵⁹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 143-144.

Bağdat'ta halka çağrıda bulunarak, sultanlık sarayına (dârü'l-memleke) gelip yeni surların tamamlanmasına yardımda bulunmalarını bildirmişti. Bu çağrı üzerine, çok geçmeden kadılar, şahitler, tabipler, tacirler vs. kimseler, hep birlikte surların tamamlanması işinde büyük çaba gösterip çalışmışlardır¹⁷⁶⁰.

Hârezm'de kadılık, kadı'l-kudatlık, hatîblik, vâizlik ve müderrislik yapan Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1113), medresenin vakfından medreseyi imar ettirmiştir¹⁷⁶¹. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105) kadılıktan ayrıldıktan sonra kendi parasıyla sûfiler için bir dergâh yaptırmıştır. Vefat edinceye kadar kendisi de burada yaşamış; ibadete ve eser telifine devam etmiştir¹⁷⁶². Âlim ve mutasavvıf Şeyh Ferîdü'd-Dîn Attâr'ın kabrinin üstüne bir türbe ile yanına bir imarethane yaptıran kişinin, başlangıçta Attâr'a şiddetle muhalefet eden ancak gördüğü bir rüya sonrasında onun müridi olan Nîşâbûr kadı'l-kudatı Yahyâ b. Saîd olduğu söylenmektedir¹⁷⁶³. Musul'da kadılık yapan Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî ise bu şehirde kendi adıyla, Kemâliye olarak anılan bir medresesi yaptırmıştır¹⁷⁶⁴.

5.5.2.4. Hatîblik yapmak, hutbe okumak

Orta Çağ İslâm dünyasında hatîb, Cuma namazının kılındığı camide Cuma hutbesini okuyan görevliydi ve hitabet oldukça gelişmiş bir sanattı¹⁷⁶⁵. Dinî fonksiyonunun yanında halifenin ve sultanın siyasî hâkimiyetinin ve istiklâlinin bir sembolü olarak da mühim bir faaliyet olarak hutbenin ve hutbeyi irat eden kişi olan hatîbin bütün orta zamanlarda olduğu gibi, Büyük Selçuklular zamanındaki dinî, siyasî ve idarî önemini ve rolünü belirtmeye hacet yoktur. Öyle ki, Sultan Sencer'in saltanat döneminde, Ziyâü'd-Dîn Ebû Muhammed el-Fazl b. İbrahim el-Ziyâdî'nin Serahs hatîbliğine tayinine dair vesikada, devletin bekasının ve Ehl-i Sünnet'in ömürlerinin bereketli geçmesinin onun dualarına bağlı olduğu vurgulanmıştır. Menşûrda, Serahs'ın hatîbliğinin yanı sıra, Ulu Camii'deki (mescid câmi) eğitim ve vaaz (tedris û tezkîr) faaliyetlerinin sorumluluğu da hatîbe devredilmiştir¹⁷⁶⁶. Hatîblik mansıbının siyasî önemine binaen, bu vazife için kadıların atanması münasip bir tercihti. Öte yandan,

¹⁷⁶⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 38.

¹⁷⁶¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 133.

¹⁷⁶² Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 110-111; İbn Hallikân, 1843, I, 606; İbn Kesîr, 1995, XII, 320.

¹⁷⁶³ Devletşâh, 2011, 253-254.

¹⁷⁶⁴ Ocak, 2017, 233.

¹⁷⁶⁵ Makdisi, 2018, 315.

¹⁷⁶⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 132; Ünal, 2014, 91.

hatîblik makamına başka bir şahıs atanacaksa da bazen bunun için kadıların muvafakatine başvurulurdu¹⁷⁶⁷. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, hatîblerden (hatîbân) bahsederken, onların Ulu Camilerde (mescidhâ-yi câmi) namaz kıldırmak üzere görevlendirildikleri; dindar, Kur'an okuyan, Kur'an'ı bilen kişiler olması gerektiğini belirtmiştir. Vezire göre; Müslümanların namazından onlar sorumlu olacaktır¹⁷⁶⁸.

Selçuklular devrinde kadılar zaman zaman hitabet vazifesiyle de görevlendirilmişlerdir. *Râhatü's-Sudûr* müellifi Râvendî, mezkûr eserinin mukaddimesinde, Türklerin, hususiyle Selçukluların hâkimiyeti altında İslâm'ın ve Hanefî mezhebinin kuvvetli olmasından bahsederken, bütün dünyada herhangi bir mansıbın Ebû Hanîfe ashabından başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alındığını ve Hanefî mezhebi sahiplerine verildiğini zikreder. Bu arada, Vezir Nizâmü'l-Mülk zamanında Şâfiîlerin elinde olan İsfahân Cuma Camii'nde (mescid câmi-yi İsfahân), bu kez Sultan Muhammed Tapar'ın, Kadı'l-Kudat, Cihan Şahlarının Şahı (sadr-i sudûr-i cihân) Rûknü'd-Dîn hutbe okusun (hutbe kerd) diye başlar kesilmesini emrettiğini ve bu amaçla ordu gönderdiğini ifade etmiştir¹⁷⁶⁹. Sultan Sencer döneminde, Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin'i Esterâbâd kadısı, hatîbi ve muhtesibi olarak atayan menşûrda ona, cuma ve bayram namazlarında İslâm minberlerinde “güçlü devletimize” hayır dualarda bulunması söylenmiştir¹⁷⁷⁰. 56 sene müddetle kadılık yapan Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali İbn Ârif (ö. 1073), hatîbliğe daha önce başlamıştı. Nitekim onun 16 yaşındayken hutbe okumaya başladığı, 76 sene müddetle Mansûr Camii'nde ve Rusâfe Camii'nde hatîblik yaptığı ve 90 yaşını aşmış iken vefat ettiği bildirilmektedir¹⁷⁷¹. Nisan/Mayıs 1086 tarihinde Şîi Kerh ahalisi ile Sünnî Bâbü'l-Basra ahalisi arasında olaylar çıkmış ve birçok kişi öldürülmüştü. Öldürülenler arasında, olaylara müdahale ya da iştirak ettiği muhtemel olan, Kadı Ebû'l-Hasan b. Ebû'l-Hüseyin b. el-Garîk el-Hâşimî de vardı. Kadı Ebû'l-Hasan atılan bir ok sonucu ölmüştü. Ebû'l-Hasan'ın ölümü üzerine oğlu Şerîf Ebû Temmâm hatîb olarak görevlendirilmiştir¹⁷⁷². Kadı Ebû'l-Hasan'ın kadılığın yanında hatîblik vazifesini de üstlendiği, onun ölümünden sonra ise hatîbliğe oğlunun getirildiği anlaşılmaktadır. 1190 yılında Bağdat kadı'l-kudatlığı makamına ulaşan

¹⁷⁶⁷ Hûşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 77.

¹⁷⁶⁸ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 105 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 45.

¹⁷⁶⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 18 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 18.

¹⁷⁷⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106; Ünal, 2014, 145.

¹⁷⁷¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 77; İbn Kesîr, 1995, XII, 230.

¹⁷⁷² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 142.

Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ca'fer (ö. 1198), bundan önce memleketi Mekke'nin kadılığını ve hatîbliğini yerine getirmiştir¹⁷⁷³.

Diğer taraftan, Gazneli Mes'ûd, 20 Haziran 1035 Cuma günü Nîşâbûr'da hutbenin okunmasını (hitâbet-i Nîşâbûr) Ebû Osmân İsmâil es-Sâbûnî'ye havale etmişti. Bu zat, her türlü ilim ve hünerde zamanın yegânesi olarak nitelendiriliyordu. Hususiyle belagat ve fesahat meclislerinde bütün belîğ ve fasîh adamlar onun önünde boyun eğerdiler. Ebû Osmân, Cuma günü fevkalade bir hutbe okudu. Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 1041), hutbenin böyle başkası tarafından okunulmasına çok canı sıkılmış ve “Vazedilmiş kanunu (kânûn-i nihâde) değiştirmek hoş bir şey değildir.” diye haber göndermişti. Buna karşı kadıya, vaziyetin böyle icap ettiği ve bundan gücenmemesi tarzında bir cevap verilmiştir¹⁷⁷⁴. Kadı Ebû'l-Alâ Sâid aynı zamanda şehrin hatîbiydi (hatîb bûd). O, minbere çıkar (ber minber şod), hutbe verirdi (hotbe goft)¹⁷⁷⁵.

5.5.2.5. İmâmlık yapmak, namaz kıldırmak

Selçuklu devri kadılarının zaman zaman imâmlık yaparak namaz kıldırdıkları ve bazı dinî vecibeleri de yerine getirdikleri oluyordu. Zaten birçok Selçuklu devri kadısı el-imâm nisbe veya lakabını haizdi. Mesela Kadı Ebû Sa'd Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (ö. 1068), Ebû Amr Yahyâ b. Sâid b. Seyyâr (ö. 1121), Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1102), Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1077)¹⁷⁷⁶, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086)¹⁷⁷⁷, Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095)¹⁷⁷⁸, Ebû Sa'd Muhammed b. İsmâil¹⁷⁷⁹, Ömer b. Mahmûd el-Belhî (ö. 1164)¹⁷⁸⁰, Yûsuf b. İsmâil Bâbeveyh, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Mahmûd¹⁷⁸¹ böyledir. Örnekleri çoğaltmak her zaman mümkündür. Kerh kadısı İbn Lebbân Abdullah b. Muhammed b. Abdü'r-Rahman (ö. 1054/1055) halka teravih namazı kıldırırdı¹⁷⁸². Ebû

¹⁷⁷³ Göl, 2018, 170.

¹⁷⁷⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 454-455 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 449.

¹⁷⁷⁵ Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 56 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 94.

¹⁷⁷⁶ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 372, 424, 425.

¹⁷⁷⁷ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 269.

¹⁷⁷⁸ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85.

¹⁷⁷⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a.

¹⁷⁸⁰ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 141; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 116a.

¹⁷⁸¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 178.

¹⁷⁸² İbn Kesîr, 1995, XII, 166.

Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 1045), kendisiyle aynı yıl vefat eden Mu‘tezilî âlimi Muhammed b. Ali b. Ebû Hüseyin el-Basrî’nin cenaze namazını kıldırmıştır¹⁷⁸³. Öte yandan, hatîblikte olduğu gibi, imâmlik vazifesinin başka bir şahsa havale edildiği durumlarda da karar kadıların tasvibine sunulur ya da bu atamalar doğrudan kadılar tarafından gerçekleştirilirdi. Mesela Kudüs ve Dımaşk’ta kadılık yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ b. Abdullah el-Balasagunî et-Türkî el-Hanefî (ö. 1112/1113), ikinci yerdeki kadılığı sırasında, her ne kadar mezhep meseleleri yüzünden halkın itirazına sebep olacaksa da Dımaşk Cuma Camii’nin imâmını bizzat tayin etmişti¹⁷⁸⁴. Öte yandan, Kadı Ebû’l-Abbâs İbn Rutebî, 1130/1131’de vefat eden Kasr Camii vâizi ve Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû Ali Hasan b. Süleyman b. Abdullah b. Abdü’l-Ganî’nin cenazesini yıkamıştır¹⁷⁸⁵.

5.5.2.6. Müftülük yapmak, fetva vermek

“Yiğit, delikanlı” anlamındaki fetâ kelimesinden gelen fetvâ, sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamındadır. Fıkıh terimi olarak “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” demektir. Fikhî bir meselenin hükmünü fetvaya yetkili kişilerden sormaya istiftâ, fetvayı isteyen müsteftî, böyle bir meseleyi açıklamaya veya meselenin hükmünü sözlü veya yazılı olarak cevaplandırmaya iftâ, verdiği fetva ile hükmü açıklayan da müftü denir¹⁷⁸⁶. Müftülük, fıkıh ilminde en yüksek derece olarak kabul edilmekteydi¹⁷⁸⁷. Büyük Selçuklular zamanında bu seviyeye ulaşan kadıların sayısı azımsanamayacak kadardır.

A. K. S. Lambton’a göre, fetva vermekle yetkili olan müftüler, Selçuklular döneminde devlet kademeleri içerisinde muayyen bir meslek olarak tebarüz etmiyordu¹⁷⁸⁸. Mehmet Altay Köymen ise müftülük makamını işgal eden şahsı devlet teşkilâtı mensubu saymaktadır¹⁷⁸⁹. Zaten bu devirde müftüler bir sivil idare memuru olarak Büyük Selçuklu sultanı tarafından tayin edilmiş olsa da, fetva verme konusunda tek merci değillerdir; zira

¹⁷⁸³ İbn Kesîr, 1995, XII, 147.

¹⁷⁸⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 334-335.

¹⁷⁸⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 377.

¹⁷⁸⁶ Atar, F. (1995). “Fetva”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XII, 486-487; Atar, 1999, 122.

¹⁷⁸⁷ Makdîsi, 2018, 290.

¹⁷⁸⁸ Lambton, 1988b, 72.

¹⁷⁸⁹ Köymen, 2011a, III, 478.

nl bilginlerden fetva sorma geleneği hiçbir devirde kaybolmamıřtır¹⁷⁹⁰. Her ne ise fetva müessesesi, İşlmiyet'in her devresinde olduğu gibi, Büyük Selçuklular zamanında da İşlm toplumunda büyük bir öneme sahipti ve bu arada önemli yönetim araçlarından da biriydi. Ulemâ tarafından verilen fetvalar halkı etkiliyor; zaman zaman idareciler belirli bir mesele hakkında kendilerinin eylemini genellikle haklı çıkarmak ve din adamlarının eleştirilerinden korunmak için meşhur bir limden fetva istiyorlardı¹⁷⁹¹. Mftlerce verilen fetvalar, doğru ve meşru bir şekilde kullanıldıklarında, siyasî otoritenin uygulamaları üzerinde büyük bir yaptırım gücüne sahipti. Bu sebeple yöneticiler, daima müftüleri kendi taraflarına çekmeye ve onları kendi çıkarları için kullanmaya, kendilerine itaat etmeyenleri de susturmaya alıřmıřlardır¹⁷⁹². Bazı Abbâsî halifeleri, uygulamalarına şer'î bir veçhe kazandırmak için, kadıları arzularına uygun hareket ettirmeye yeltenmişlerdir. Hatta bu yüzden fukahâdan birçoğu, halifenin kendilerini İşlm şeriatına aykırı fetva vermeye zorlayacakları korkusuyla, kadılık görevi almaktan kaınmıřtır¹⁷⁹³. Zaten Abbâsîler zamanında bilhassa fetva yoluyla kadıların politik yönden kullanımı kendi tarihî süreci içerisinde zirve noktasına ulařmıřtı¹⁷⁹⁴. Sultan Sencer zamanında Hârezm valisi olan İl Arslan'ın oğlu Hârezmşah hükümdarı Al'd-Dîn Tekiş zamanına (1172-1200) ait olduğu halde, Bedr'd-Dîn olarak anılan bir kişinin, ismi belirtilmeyen bir yere müderris, vâiz, imâm ve hatîb olarak tayin edildiğini bildiren menşûrda yer alan "Biz onun fetvasının o beldede hüküm sürmesinin önünü atık (kalem-i fetvâ-yi  der n diyâr cr gerdndm)." ifadesi¹⁷⁹⁵, devlet teşkilâtına mensup bir ilmiye sınıfı üyesinin vereceği fetvanın onun görev mahalindeki etkisini ve siyasî desteğini göstermesi bakımından önemlidir.

Selçuklular zamanında kadılar, aynı zamanda bir fetva makamıydılar. Bu itibarla, kadıların çoğu mft idiler ve kelm ve fikhî meselelerde fetva verirlerdi¹⁷⁹⁶. el-Maverd, kadılığın şartları arasında gösterdiği İşlm hukuku kaynaklarından Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyasa dair hukuk bilgisinin ve esasının kadılarda tam olması gerektiğini belirttikten sonra, bunlarda bir noksanlığı olan kadıların hüküm ve fetva vermesinin doğru olmadığını ifade

¹⁷⁹⁰ Schacht, 1977, 83.

¹⁷⁹¹ Lambton, 1988b, 72.

¹⁷⁹² Makdisi, 2018, 292.

¹⁷⁹³ Hasan İbrahim Hasan, 1986, III, 112; VI, 35.

¹⁷⁹⁴ Tillier, 2014a, 229.

¹⁷⁹⁵ Bah'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 105; Lambton, 1988b, 72-73.

¹⁷⁹⁶ Lambton, 1968, V, 271; Muhammed Rızâ Rahmet, Ftime Necefi. (1394/2015, Tâbistân). "Berresî-yi Dvnslr-yi Selckyn b tekye ber Teşkilât-i Kazy". *Feslnâme-yi Târih-i Nov*, şomâre-yi yâzdehom, 132.

ederek, kadıların bir fetva makamı olarak da konumuna işaret etmiş olmaktadır¹⁷⁹⁷. Diğer yandan, 13. yüzyıla ait bir resmî belgede, kadıya, hüküm verirken iyi düşünmesi, imâmlara ve fetva ehline müracaat etmesi talimatı verildiğinden anlaşılabacağı üzere, her kadı fetva ehli olarak görülüp tanınmıyordu. Bu cümleden olarak, her kadının fetva veremeyeceği düşünülebilir¹⁷⁹⁸.

Selçuklular devri münşeat mecmualarından olan *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'de dercedilen bir kadılık menşûrunda, ismi hıfzedilerek akda'l-kudat imâm-i kebîr filân olarak anılan kadının, fetvaların doğruluğunda (hekâyik-i fetâvî) cihanda üstün bir mevkide olduğundan söz edilmektedir¹⁷⁹⁹. Özellikle Selçuklu Anadolu'sunda isdar olunan kadılık menşûrlarında, kadıların lakapları zikredilirken, bunlardan içerisinde müftü lafzını barındıran lakaplar dikkat çekmektedir. Kadılar için kullanılan bu lakaplar, onların müftülük yapıp fetva verdiklerine dair önemli ipuçlarıdır: Müftü'l-ommet (ümmetin müftüsü)¹⁸⁰⁰, müftü'l-umem (ümmetlerin müftüsü)¹⁸⁰¹, müftü'l-fırak (fırkaların müftüsü)¹⁸⁰², müftü'l-ferîkayn (iki mukabil tarafın [Şiîler ve Sünnîler] müftüsü)¹⁸⁰³, müftü'l-eyyâm (zamanın müftüsü)¹⁸⁰⁴, müftü'l-dunyâ (dünyanın müftüsü)¹⁸⁰⁵, müftî's-şerk (doğunun müftüsü)¹⁸⁰⁶. Öte yandan, Büyük Selçuklu coğrafyasında kaleme alınan bir menşûrda ise ismi hıfzedilen kadının, fetva veren bir sülaleden geldiği belirtilmiştir¹⁸⁰⁷. Müftüyü içeren kadı lakaplarına yalnız resmî belgelerde değil, biyografik eserlerde de rastlamak mümkündür. Mesela Bağdat kadı'l-kudatlarından Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086) müftü'l-İrâk¹⁸⁰⁸, Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) ise el-müftü¹⁸⁰⁹ olarak anılmıştır. Yine Kadı Ebû Tayyib Yahyâ b. Ali ed-Destgirdî (ö. 1040), el-müftü nisbesini haizdi¹⁸¹⁰.

¹⁷⁹⁷ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 137-141.

¹⁷⁹⁸ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 110.

¹⁷⁹⁹ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 403.

¹⁸⁰⁰ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47 (Farsça metin).

¹⁸⁰¹ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 11 (*Gunyetü'l-Kâtib ve Münşetü't-Tâlib* kısmı).

¹⁸⁰² Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 54 (Farsça metin).

¹⁸⁰³ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 35 (*Rüsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).

¹⁸⁰⁴ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 12 (*Gunyetü'l-Kâtib ve Münşetü't-Tâlib* kısmı).

¹⁸⁰⁵ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 10 (*Rüsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).

¹⁸⁰⁶ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 51 (Farsça metin).

¹⁸⁰⁷ Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2258, vr. 72a.

¹⁸⁰⁸ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 485.

¹⁸⁰⁹ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85.

¹⁸¹⁰ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 423.

Resmî vesikalarda karşılaşılan bu kayıtlar haricinde, muhtelif türden kaynaklarda da Selçuklu devri kadı'l-kudat ve kadılarının fetva verdiği hususunda müşahhas bilgiler mevcuttur. Horasan bölgesinde ilim, idarecilik ve kadılıкта şöhrat bulan Sâidî ailesinin atası Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî (ö. 1041), genç yaşta Nişâbü'r müftüsü olmuştur. Fetva konusunda herkes ona müracaat ederdi. İmâmlar, fakihler ve âlimler onun meclisinde hazır bulunurdu. Her gün 200 veya 300 mesele ona gelir, kadı da imâmların görüşünü alarak fetva verirdi. Öyle ki onun fetvalarının etkili ve isabetli olduğundan dolayı onların bir derlemesi yapıldığı beyan edilmiştir. Ebû'l-Alâ Sâid, 985/986'da hacca gittiği sırada Bağdat'a geldiğinde hilafet makamı tarafından fetvalarından dolayı eleştiriye de maruz kalmıştır. Şöyle ki Tûs'ta bulunan Hârûnû'r-Reşîd'in (786-809) kabrinin üstüne sanduka konulmaması yönünde fetvalar vermişti. O, halifenin nezdine çağrılarak kendisinden bir müdafaa istendi. Ebû'l-Alâ Sâid, bu konuda özür dileyip, fetvaları kendisinin verdiğini kabul ettikten sonra, fetvasının şeriata ve maslahata uygun olduğunu, eğer sanduka konulsaydı, Şiîlerin orayı istila ederek oradan onu kaldıracakları haberini aldığını, böylece taassubun hortlayıp fitnenin zuhur edeceğini, bundan dolayı da hükümdarların ihtiraslarının ortaya çıkacağını da eklemiştir. Onun bu ifadeleri halife katında makbul sayılmıştır¹⁸¹¹.

Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Haziran 1038 tarihinde Büveyhî emîri Celâlû'd-Devle'ye şâh-i şâhân unvanını verince halkın tepkisini çekmişti. Gelişmeler üzerine mesele hakkında fetvası istenen âlimler arasında bulunan Kadı el-Mâverdî, Celâlû'd-Devle'ye yakınlığıyla tanınmasına rağmen buna karşı çıkmış; dinî gayretten kaynaklanan bu tavır sebebiyle emîrin bile takdirini kazanmıştır¹⁸¹². 1118 yılında Mezyedî emîri Dubey's, yeni halife Müsterşid-Billâh'ın vakıf olarak camiye ilhak ettiği evini geri almak istiyordu. Bunun için kadı'l-kudat (bu zamanın kadı'l-kudatı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî'dir) ve fakihlere giderek fetva talep etti. Kadı'l-kudat ve bir grup fakih, malın gerçek sahibine iade edilmesini ve vakıf senedinin iptal edilmesi gerektiği yönünde yazılı olarak fetva verdiler. Bu fetva ile eli güçlenen Dubey's, konuyu halifeye arz etti ve ondan malının kendisine iade edilmesini istedi¹⁸¹³. Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 tarihinde vefatından sonra Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Bağdat'ta kendi hâkimiyetini yeniden kurma arzusundaydı. Halifenin bu niyetini anlayan Selçukluların Irak amîdi Ebû Saîd el-Kayinî,

¹⁸¹¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 130.

¹⁸¹² Kallek, 2003, XXVIII, 180.

¹⁸¹³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 163-164; Makdisi, 2018, 85.

halifelîge ait iktâ ve diğerk gelirlerel el koymuştu. Amîdin bu hareketi üzerene halife, kadı ve fakihleri toplayıp onun öldürölmesi hususunda bir fetva çıkarttı. Bunun üzerene Ebû Saîd, halifeye haber gönderip özür diledi. Bu arada kadı'l-kudat (bu zamanın kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî'dir) 30 bin altın ve 600 ölçek ürün vermesi karşılığında onun güvencede olacağı hususunda ant içti. Fakat amîd bunları veremeyince hapse atılmıştır¹⁸¹⁴.

Fundukîler diye tanınan kadı ailesinin mensuplarından İmâm el-Hâkim Ebû Süleymân Funduk, Gazneli Mahmûd'un emriyle Nîşâbûr'da kadılık ve fetva vermek (kazâ û fetvâ dâden) üzere görevlendirilmişti¹⁸¹⁵. Aynı aileden olup Selçuklular devrinde Nîşâbûr ve Beyhak kadılığı yapan İmâm Ebû'l-Ali Fâtik Retûk (ö. 1087) da fetvalarda (fetâvî) bir merci olarak tanınmıştı¹⁸¹⁶. İbnü'l-Esir, Sultan Sencer devrinde Oğuz istilası sırasında onların Merv'de halkın büyük bir bölümünü öldürdüklerini, bu arada fakih ve âlimlerin de bundan nasibini aldıklarını belirttikten sonra, öldürölenlerden Kadı'l-Kudat el-Hasan b. Muhammed el-Ersâbendî ve Kadı Ali b. Mes'ûd'un adlarını vermiştir¹⁸¹⁷. Mehmet Altay Köymen, kaynağın çok sayıda öldürölenler içinden yalnız iki kadının, yani devlet teşkilâtında vazife almış iki şahsın ismini verdiğine istinaden; Oğuzların, bilhassa kendilerinin öldürölmesinden, dinî bakımdan bir mahzur bulunmadığı hakkında, talebi üzerene Sultan Sencer'in eline fetva vermiş olan kadılık müessesesi mensuplarına karşı, hususi bir kin beslemiş olabileceğine dikkat çekmiştir¹⁸¹⁸.

Bunlardan başka, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058) fetva veriyordu¹⁸¹⁹. Öyle ki o, zamanının önemli bir fetvacısıydı. Mesela, hutbelerde melikü'l-mülûk unvanıyla zikredilmek isteyen Büveyhî meliki Celâlüd-Devle lehine bir fetva vermesi için halife kendisine başvurmuştu. et-Taberî de bu yönde bir fetva vermiştir¹⁸²⁰. Harîm, Nehrü'l-Muallâ, Bâbü'l-Ezc, Harran ve Hulvân kadılığı yapan, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* müellifi Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ (ö. 1066), aynı zamanda fetva da veriyordu¹⁸²¹. Ebû'l-Fazl Nasr b. Mes'ûd Bîdilî ile Hanefî kadısı Ali b. Nasr Cürcânî

¹⁸¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 117.

¹⁸¹⁵ Ali b. Zeyd-i Beyhakî. (1317/1938). *Târîh-i Beyhak*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: Çâphâne-yi Kânûn, 102.

¹⁸¹⁶ Ali b. Zeyd-i Beyhakî, 1317/1938, 102.

¹⁸¹⁷ İbnü'l-Esir, 1987, XI, 155, 157.

¹⁸¹⁸ Köymen, 2011b, II, 438 not 1.

¹⁸¹⁹ Bundârî, 1999, 22; İbnü'l-Esir, 1987, IX, 493; İbn Kesîr, 1995, XII, 186-187.

¹⁸²⁰ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 361.

¹⁸²¹ Kallek, 1994, X, 254; İbn Kesîr, 1995, XII, 209-210.

(ö. 1094/1095) kadılık vazifelerinin yanında müftülük de yapıyorlardı¹⁸²². 50 sene boyunca kadılık vazifesi gören meşhur Kadı'l-Kudat Ebû Tâhir Muhammed Fezârî (ö. 1096) her dört mezhep üzere fetva vermiştir¹⁸²³. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105) hukukî görüşlerinin bir derlemesi olarak *Fetâvâ-yi Ergiyâniye* adlı eserin yazarıdır¹⁸²⁴. Taberistân kadısı ve müderris Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Vâhid b. İsmâil b. Muhammed b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî, verdiği bir fetva sebebiyle bir Cuma günü Bâtînîler tarafından Âmul Ulu Camii'nde öldürülmüştür (1108)¹⁸²⁵. Kadı Ebû Sa'd Mübârek b. Ali b. Hüseyin el-Mahremî (ö. 1119) fetva veriyordu¹⁸²⁶. Herât ve çevresinin kadısı Ebû Amr Yahyâ b. Sâid b. Seyyâr'ın (ö. 1121) fetva verebilecek seviyede çok ileri bir fıkıh bilgisinin olduğu, görüşünün son derece isabetli olduğu kaydedilmiştir¹⁸²⁷. Hemedân'da kadılık yapan Aynü'l-Kudat el-Hemedânî (ö. 1131), genç yaşta fetva verecek seviyeye ulaşmıştı¹⁸²⁸.

Kirmân Selçuklularının kurucusu Kavurd Bey, 1062 tarihinde Şebânkâre emîri Fazlûye'nin hâkimiyetindeki Fars üzerine yürüyüp bölgeyi zaptederek Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey ve kendi adına hutbe okutmuştu. Kendisine bir kısım Deylemlilerin katıldığı Fazlûye kaçmıştı. Onun askerlerinden birçoğunu öldüren Kavurd, mallarını da ganimet olarak ele geçirdi. Esasında Deylemliler, daha önce Kavurd'a bağlılık andı içmişler, fakat Fazlûye'ye katılmakla ona ihanet etmişlerdi. Kavurd, savaşta onlardan bir kısmını tutsak almıştı. Bundan sonra Kavurd, kadı ve fakihleri toplayarak, Deylemlilerin kendisine bağlılık andı içtikleri halde, ihanet edip kendisine karşı savaşa giriştiklerini anlatmıştır. Bunun üzerine kadı ve fakihler de tutsak Deylemlilerin öldürülmeleri fetvasını vermişlerdir. Bu fetva üzerine, 700 kişi olan Deylemliler, boyunları el-Amrî ırmağı kenarında vurulmak suretiyle öldürülmüş, kaynağın tabiriyle, kanları ırmağa su gibi akmıştı¹⁸²⁹. Öte yandan, bu defa Kirmân Selçukluları hükümdarı İranşah, Bâtînlilikle itham edildikten sonra şeyhü'l-İslâm, ulemâ ve kadılar onun tahttan uzaklaştırılması için fetva vermişlerdir (1101)¹⁸³⁰. Benzer şekilde, esareti esnasında kendisine nezaret etmekle mükellef olan Deylemliler vasıtasıyla Bâtînliliğin tesiri altında kalan Batı Karahanlı

¹⁸²² Köymen, 2011a, III, 478 not 68.

¹⁸²³ Kafesoğlu, 2014, 184.

¹⁸²⁴ İbn Hallikân, 1843, I, 605, 606.

¹⁸²⁵ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 239; Bakkal, 2008, XXXV, 275.

¹⁸²⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 183.

¹⁸²⁷ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 426.

¹⁸²⁸ Uludağ, Bayburtlugil, 1991, IV, 280.

¹⁸²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 114.

¹⁸³⁰ Merçil, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 189.

hükümdarı Ahmed b. Hızır Han, ulemâ tarafından zındıklıkla suçlanmıştı. O, kadı ve fakihlerden oluşan bir mahkeme heyeti tarafından yargılanmış ve bu grubun fetvası üzerine de öldürülmüştür (1095)¹⁸³¹. Eylül 1135'te hilafet makamına gelen Râşid-Billâh'ın, yaklaşık bir yıl sonra, Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd ile Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in ortak kararıyla bu makamdan uzaklaştırılması uygun görülmüştü. Kadıların da bulunduğu bir heyet, Râşid-Billâh'ın öldürülmemesi koşuluyla halifelikten haledilmiş olduğuna dair fetva verdiler. Şâfiî kadısı Ebû Tâhir b. el-Kerhî'nin huzurunda okunan bu fetva üzerine Halife Râşid'in adı hutbelerden çıkarılmıştır (1136)¹⁸³². Kadılık ve müderrislik yapan ünlü Şâfiî âlimi İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 1100) Ehl-i beyt'e duyduğu aşırı sevgi sebebiyle Yezîd b. Muâviye'ye lanet etmenin cevazına fetva vermişti¹⁸³³.

Dönem şairleri de manzum metinlerinde kadıların müftülük yapıp fetva vermelerine temas etmişlerdir. 12. yüzyılın İranlı şairi Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, kadı'l-kudatın fetvasının etkisinden bahseder¹⁸³⁴. Yine Seyyid Hasan-i Gaznevî¹⁸³⁵ ile Sa'dî-yi Şîrâzî¹⁸³⁶ de kadının fetva vermesini ima etmişlerdir. Öte yandan, Sa'dî-yi Şîrâzî, *Gülistânı*'nda naklettiği bir hikâyede kadının fetvasına değinmiştir. Buna göre; padişahlardan biri korkunç bir hastalığa tutulmuştu. Hekimler müttefiken dile getirdikleri birtakım sıfatlara sahip bir insanın ödünün bu derde deva olabileceğini belirttiler. Padişahın emri üzerine böyle bir kimsenin aranıp bulunmasına girişilmiş ve nihayet bir köylü çocuğu bulunup getirilmişti. Padişah, çocuğun annesiyle babasını ve bir de kadıyı çağırtmıştı. Kadı, padişahın sağlığı için raiyyetten bir çocuğun öldürülmesine fetva vermiştir (fetvâ dâd). Padişah da baba ile anneye çok miktarda para, mal ve mülk vererek evlatlarının öldürülmesi için onların muvafakatini almış ve sonra da cellâdı getirtmişti. Sa'dî-yi Şîrâzî, hikâyeyi, aslında kadının haksız yere kan dökülmesine fetva verdiğini, çocuğun acı feryatları karşısında padişahın insafa gelerek çocuğun öldürülmesinden vazgeçip onu serbest bıraktığı ve nihayet aynı hafta içinde de padişahın şifa bulduğunu söyleyerek bitirmiştir¹⁸³⁷.

¹⁸³¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 206.

¹⁸³² İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 46-49; İbn Kesîr, 1995, XII, 389; İbnü'l-Verdî, 2014, 87; Aytaç, 2019, 45; İbnü't-Tıktakâ, 2016, 217; Celâlî'd-Dîn Suyûtî. (2014). *Târihü'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*. (çev. O. Özatağ). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 445; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 151; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 58.

¹⁸³³ Ünalın, A. (2002). "Kiyâ el-Herrâsî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXVI, 126.

¹⁸³⁴ Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, *Dîvân*, 1358/1979, 16.

¹⁸³⁵ Seyyid Hasan-i Gaznevî, 1328/1949, 21.

¹⁸³⁶ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1025.

¹⁸³⁷ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 50-51 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016c, 53-54.

5.5.2.7. Münazaraya iştirak etmek

“Karşılıklı olarak bakmak, birlikte düşünmek” manasına gelen münazara sözcüğü, ıstılah olarak gerçeğin bilinmesine yönelik tartışmaların yöntem ve kurallarını araştırıp belirleyen ilmî disiplini ifade etmektedir. Münazara disiplini kelâm ve fıkıhta mezheplerin teşekkülüne bağlı olarak oluşmuştur. Farklı itikadî ve fikhî mezhepleri benimseyen âlimler arasında erken dönemlerden itibaren çeşitli meclislerde ve özellikle Abbâsîler devrinde hem Müslüman âlimler hem de Müslüman âlimlerle Yahudi, Hristiyan, Mecûsî gibi değişik din ve cereyanlara mensup âlimler arasında ilmî tartışmalara girilmiştir¹⁸³⁸. Selçuklu devri kadılarının da en azından bir kısmının münazara ilmi tahsil ettikleri ve münazara meclislerinde tartışmalara girdikleri bilinmektedir. Mesela; Nişâbü’r ve Rey kadılığı yapan, Hanefî mezhebinden olan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (ö. 1091), münazaracı bir kadı olup, Eş’arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî el-Cüveynî ile olan münazaraları vardır¹⁸³⁹. Hanbelî mezhebine mensup olup, Hanefî ve Hanbelî mezhebini iyi bilen Kadı Abdü’l-Melik b. Abdü’l-Vehhâb (ö. 1150/1151), her iki mezhebe de dair konularda münazaralar yapardı¹⁸⁴⁰. Hanbelî kadısı Ebû Sa’d Mübârek b. Ali b. Hüseyin el-Mahremî (ö. 1119) münazara yapmıştır¹⁸⁴¹. Herât kadısı Ebû’l-Alâ Sâid b. Seyyâr b. Yahyâ b. Muhammed b. İdris el-Herevî (ö. 1101/1102) münazara meclisine iştirak etmiştir¹⁸⁴². Bağdat’ta Kerh ve Bâbü’t-Tâk kadılığında bulunan meşhur Şâfiî fakih Kadı Ebû’t-Tayyib et-Taberî (ö. 1058) de münazaralara katılırdı¹⁸⁴³. Diğer mezhep ileri gelenleriyle yaptığı ilmî münazaralarda kendi mezhebini başarıyla temsil etmiştir. Öyle ki, kaynaklarda et-Taberî’nin biri Hanefîlerin Belh fukahâsından Ebû’l-Hasan et-Tâlekânî, diğeri dönemin Bağdat Hanefî otoritesi kabul edilen Kudûrî ile girdiği münazaralar nakledilmiştir¹⁸⁴⁴. Ebû’t-Tayyib et-Taberî, münazara dersleri de verirdi¹⁸⁴⁵. Sultan Alp Arslan tarafından Halep kadısı olarak tayin edilen Mu’tezilî âlim Ebû Ca’fer Muhammed b. Ahmed el-Buhârî (ö. 1090), Bağdat’ta münazara meclisleri kurar, evrin fukahâsı da onun meclislerinde bulunurdu¹⁸⁴⁶. Sultan Berkıyaruk tarafından kadılığa atanan İlkiyâ el-Herrâsî

¹⁸³⁸ Yavuz, Y. Ş. (2006). “Münâzara”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXI, 576.

¹⁸³⁹ İbn Kesîr, 1995, XII, 276; Kafesoğlu, 2014, 186; Bulliet, 1972, 206.

¹⁸⁴⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 418.

¹⁸⁴¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 350.

¹⁸⁴² Ebû’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 132.

¹⁸⁴³ İbnü’l-Esîr, 1987, IX, 493; Bundârî, 1999, 22.

¹⁸⁴⁴ Aybakan, 2010, XXXIX, 314.

¹⁸⁴⁵ Makdisi, 2018, 159.

¹⁸⁴⁶ Ocak, 2002, 61 not 55.

(ö. 1110) üstün münazara yeteneği, akıcı üslubu ve gür sesiyle dikkat çekmiştir. Öyle ki, münazara ve izah kabiliyeti bakımından onun, el-Gazzâlî'den üstün olduğu ileri sürülmektedir¹⁸⁴⁷. Ergiyân kadısı Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Ergiyânî (ö. 1105), münazaralarda bulunurdu. Bilhassa fıkıh tahsil ettiği İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin meclislerinde takdire şayan tartışmalara girişmiştir. Hac seferi sırasında hocası Ebû'l-Hasan es-Simnânî'yi ziyaret etmişti. Hocası ona münazarayı terk etmesini işaret etti. el-Ergiyânî, bu işaret üzerine münazarayı ve kadılığı terk ederek inzivaya çekilmiştir¹⁸⁴⁸. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ (ö. 1066) da Cuma günleri münazara meclislerine katılırdı¹⁸⁴⁹.

Târîh-i Beyhak'ın müellifi olup, aynı zamanda Beyhak kadılığı da yapan Ebû'l-Hasan Zahîrî'd-Dîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 1169), ilim tahsiline devam etmek üzere Nîşâbûr'dan Merv'e geldiğinde, burada Tâcü'l-Kudat Ebû Sa'd Yahyâ b. Abdü'l-Melik'ten fıkıh, kelâm ve münazara ilmini öğrenmiştir¹⁸⁵⁰. Kadıların kendi evlerinde de münazara meclisi tertip ettikleri bilinmektedir. Mesela; Eş'ariyye mezhebine bağlı olup, Musul'da kadılık yapan Ebû Ca'fer es-Semmânî'nin (ö.1052) evinde münazara meclisi vardı¹⁸⁵¹. Bağdat'ta Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin (ö. 1086) evinde de münazara meclisi kurulurdu. Öyle ki onun evinde gerçekleştirilen ve Bağdat Nizâmiye Medresesi vâizlerinin de iştirak ettiği bir münazarada, anlaşmazlıklar çıkmış, kavgalar esnasında bazı kitaplar harap olmuştur¹⁸⁵². ed-Dâmgânî'nin çok iyi bir münazaracı olduğu ve devrinin meşhur Şâfiî fakihi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile yaptığı bazı münazaraların iyi bilindiği nakledilmiştir¹⁸⁵³. Münazaradaki muvaffakiyeti bazen mahallî bir kadının payitahtta başta olmak üzere, meşhur olmasını sağlıyordu. Fahrü'd-Devle İbn Cehîr'in oğlu Amîdü'd-Devle Ebû Mansûr, 1089'da Meyyâfârikîn valiliğine getirilmişti. Amidü'd-Devle, 1092 yılının sonuna doğru Sultan Melikşah tarafından merkeze çağırılmıştı. Bunun üzerine o, yanına Kadı Ebû Bekir b. Sadaka, Kadı Ebû'l-Kâsım b. Nübâte, oğlu Alemü'd-Dîn Ebû'l-Hasan ve Meyyâfârikîn halkından birkaç kişi daha alarak yola çıkmıştı. Heyet, İsfahân'a varınca orada birkaç gün kaldılar. Bu sırada Kadı Ebû Bekir, İsfahân Nizâmiye Medresesi müderrisi olup, birkaç kez Bağdat'a giderek oradaki âlimlerle çeşitli konularda tartışan

¹⁸⁴⁷ Ünal, 2002, XXVI, 126.

¹⁸⁴⁸ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 110; İbn Hallikân, 1843, I, 605, 606; İbn Kesîr, 1995, XII, 320.

¹⁸⁴⁹ Makdisi, 2018, 158.

¹⁸⁵⁰ Özeydin, 1992, VI, 62.

¹⁸⁵¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 163.

¹⁸⁵² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 119; Kafesoğlu, 2014, 181.

¹⁸⁵³ Kallek, 1993, VIII, 453; Kara, 2018, 260-261.

Mâverâünnehirli fıkıh bilgini el-Müştab'la münazara etmiştir. Kadının böylece şöhrete kavuştuğu söylenmektedir¹⁸⁵⁴. Şâfiî mezhebinin önde gelenlerinden olup Tûs ve çevresinin kadılığını yapan Ebû'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Havâfi (ö. 1106), zamanının en yetenekli dinî münazaracılarından olarak gösterilmiştir. Tartışmadaki yeteneği ve rakibi susturmadaki becerisi, ona âlimler arasında büyük bir ün kazandırmıştı. Kadı, el-Gazzâlî'nin medreseden arkadaşıydı. Kaynaklarda el-Havâfi'nin, münazarada; el-Gazzâlî'nin de yazarlıkta büyük şöhret sahibi olduğu nakledilmiştir¹⁸⁵⁵. Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden olup Endülüs'te çeşitli beldelerde ve Halep'te kadılık yapan Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî (ö. 1081), kimsenin kendisiyle münazaraya yanaşmadığı meşhur usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair İbn Hazm ile tartışmalarda bulunarak ona üstünlük sağlamıştı. Bunun üzerine halkın gözünden düşen İbn Hazm inzivaya çekilmek zorunda kaldı. Böylece kısa zamanda yayılan şöhretiyle birlikte Bâcî'nin iyi olmayan maddî durumu da düzelmiştir¹⁸⁵⁶.

Bazen kadılar ve fakihler, Selçuklu sultanının muvafakatiyle muayyen bir hususta, kendi aralarında veya Bâtınîlerle de münazaralarda bulunmuşlardır. Şöyle ki, Sultan Muhammed Tapar, tahta geçer geçmez, vaktiyle Sultan Melikşah tarafından yaptırılan ancak bir hileyle Bâtınîlerin eline geçen ve mezkûr taifenin reislerinden olan Abdü'l-Melik İbn Attâş'ın hâkimiyeti altında bulunan Şahdiz Kalesi'ne bir sefer düzenlemişti (1107). Selçuklu hücumları gittikçe şiddetleniyordu. Bâtınîler çok zor bir duruma düşmüşlerdi. Yanlarındaki erzak azalmıştı. Hal böyle olunca Bâtınîler, muhtelif bahanelerle Selçukluları oyalamayı düşünmüşlerdi. Bâtınîler sultanın Allah'a, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve Hz. Muhammed'in getirdiklerinin hak olduğuna inanan, fakat imâmet konusunda kendilerine muhalefet eden bir kavimle anlaşmasının, itaatlarını kabul edip onları muhafaza etmesinin câiz olup olmadığına dair fakihlerden ve ulemâdan fetva istediler. Fakihlerin çoğu bunu câiz görürken bir kısmı da böyle bir fetva vermekten çekindi. Böylece Bâtınîlerin istediği olmuş, fukahâ arasında ihtilaf çıkmıştı. Bunun üzerine fakihler münazaraya çağrıldılar. Önde gelen Şâfiî fukahâsından Ebû'l-Hasan Ali b. Abdü'r-Rahman es-Semencânî de onlar arasındaydı. O, halkın huzurunda yapılan münazarada, Bâtınîlerle savaşın vâcip ve onların kanının dökülmesinin mübah olduğunu söyledi. Bu husustaki münazara bir hayli uzadı. Bâtınîler, daha sonra Sultan Muhammed Tapar'dan kendileriyle

¹⁸⁵⁴ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 183, 203-204.

¹⁸⁵⁵ İbn Hallikân, 1843, I, 79.

¹⁸⁵⁶ Özel, 1991, IV, 414.

münazara yapmak için fakihler göndermesini istemişler ve bunun için ulemâdan bazılarının adlarını vermişlerdir. Bunlar arasında İsfahân Hanefîlerinin reisi ve şehrin kadısı Ebû'l-Alâ Saîd b. Yahyâ ve diğer bazı fakihler vardı. Bunlar kaleye çıkıp onlarla münazaraya girdiler. Ancak kadı ve diğer fakihler, derhal geri dönmüşlerdir. Çünkü Bâtınîlerin niyetinin oyalayıp meseleyi uzatmak ve zaman kazanmak olduğundan bir sonuca varılamamıştı. Bunun üzerine sultan, muhasaraya devam edip, nihayet kaleyi, hâkimiyle birlikte ele geçirmiştir¹⁸⁵⁷. Hanefî fakihî ve kadı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Saîd b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî (ö. 1041), Ehl-i Sünnet inancını savunmuş ve Horasan'da bu mezhebin güçlenmesi için gayret göstermiştir. Bu amaçla Kerrâmîlerin imâmı Ebû Bekir Muhammed b. Mahmişâd ile münazaralar yapmıştır¹⁸⁵⁸.

5.5.2.8. Vâizlik yapmak, vaaz vermek

Sözlükte “öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak” anlamındaki vaaz “bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler söylemek, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak” şeklinde tanımlanır. Bunun yanında süregelen uygulamaları dikkate alarak vaaz terimini “dinî konularda cemaati aydınlatarak mânen gelişmesini sağlamak amacıyla din âlimlerince ibadet mahallerinde yapılan konuşma” diye tanımlamak mümkündür. Bu şekilde konuşma yapan kimseye vâiz denir¹⁸⁵⁹.

Büyük Selçuklu kadıları, kadılık vazifeleriyle eş zamanlı olarak veya kadılık makamına gelmelerinden önce ya da kadılıktan ayrıldıktan sonra, vâizlik de yaparak vaaz vermişlerdir. Hz. Ebû Bekir'in soyundan olduğu söylenen Eş'arî kadısı el-Bekrî'nin, beraberinde silahlı adamlar olduğu halde, vaaz vermek için Bağdat'taki Mansûr Camii'ne geldiği, daha sonra da Nizâmiye Medresesi'ne gidip, Nizâmü'l-Mülk'ün Eş'arî mezhebi hakkında bir konuşma yapmasına iznini içeren bir mektubu getirdiği, bu sırada kendisiyle İbnü'l-Garrâ el-Hanbelî yandaşları arasında arbedenin vuku bulduğu, bu sebeple onun Bağdat'tan çıkarılıp Selçuklu askerlerinin bulunduğu yere gönderildiği kaynaklarda anlatılmıştır (1083)¹⁸⁶⁰. İbnü'l-Esîr, Bâtınîlerin zuhuru ve ilk faaliyetleri hakkında naklettiği bir rivayette, Bâtınîlerin ilk öldürdüğü şahsın, İsfahân'da davetlerini kabul etmeyen Sâveli

¹⁸⁵⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 346-347.

¹⁸⁵⁸ Bahcivan, 2012, XLII, 396.

¹⁸⁵⁹ Cirit, H. (2012). “Vaaz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLII, 404.

¹⁸⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 249; İbnü'l-Cevzî, 2005, 64.

bir müezzin olduğunu söylemiştir. Cinayet sonrasında Vezir Nizâmü'l-Mülk tahkikat başlatmış ve bu cinayetten Tâhir adlı bir marangoz sorumlu tutularak öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr'e göre, bu marangozun babası bir vâizdi. 1093 yılında Sultan Berkýaruk ile birlikte Bağdat'a gitmişti. Sultandan izzet ve itibar görmüş, sonra da Basra'ya giderek oranın kadılığını deruhte etmiştir¹⁸⁶¹. Sultan Sencer'in dîvânından sadır olan ve Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin'i Esterâbâd kadısı, hatîbi ve muhtesibi olarak atayan menşûrda, hiç kimsenin onun rızası ve izni olmadan vaaz meclisi (meclis-i va'z) kuramayacağı belirtilmiştir¹⁸⁶².

Kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid'in (ö. 1054) fesahat sahibi olduğu, ancak geçirdiği bir hastalıktan ötürü bu yeteneğini kaybedip vaazı da bırakmak durumunda kaldığı ifade edilmiştir¹⁸⁶³. Yine kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Ebû Bekir Abdü'r-Rahman b. İsmâil b. Abdü'r-Rahman es-Sâbûnî'nin de dünyevî işlerle meşgul olmaya başlayıp vaazı terk ettiği belirtilmiştir¹⁸⁶⁴. Öte yandan, Bâbü'l-Ezc kadısı Ebû'l-Meâlî Şeyzele Aziz b. Abdü'l-Melik b. Mansûr el-Cîlî (ö. 1100) vaaz meclisleri tertiplerdi. O, güzel konuşmasıyla ve Irak vâizlerinin şeyhi unvanıyla da anılırdı¹⁸⁶⁵. Bâbü't-Tâk kadısı Ebû Mansûr Ali b. Muhammed b. Ali el-Enbârî (ö. 1113) Kasr Cami, Mansûr Cami ve Mehdî Camii'nde vaaz vermiştir¹⁸⁶⁶. Musul kadısı Murtazâ Ebû Muhammed Abdullah b. Kâsım b. Muzaffer b. Ali b. Kâsım eş-Şehrîzorî (ö. 1117) vâizlik de yapmıştır¹⁸⁶⁷. 1121'de İsfahân'da çıkan büyük yangında İsfahân Camii'nin yanması üzerine buradan ayrılan Kadı Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Ebû'l-Alâ el-Buhârî, Ramazan ayında sultan sarayında vaaz vermeye başlamış, vaazlarını sultan ve devlet erkânı da bizzat dinlemişlerdir¹⁸⁶⁸. Beyhak'ta kadılık yapan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 1169), 1143'ten 1154 yılına kadar Nişâbûr'da kalmıştı. Cuma günleri şehrin Cuma Camii'nde, pazartesi ve çarşamba günleri de diğer iki camide vaaz veriyordu¹⁸⁶⁹.

¹⁸⁶¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 258.

¹⁸⁶² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 145; Ünal, 2014, 106.

¹⁸⁶³ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 191.

¹⁸⁶⁴ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 210.

¹⁸⁶⁵ Mertoğlu, 2010, XXXIX, 106.

¹⁸⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 135.

¹⁸⁶⁷ İbn Hallikân, 1843, II, 29.

¹⁸⁶⁸ Kara, 2018, 186.

¹⁸⁶⁹ Özeydin, 1992, VI, 62.

5.5.2.9. Şeyhü'l-İslâmlık yapmak

Sözlükte “yaşlı kimse, reis, bilge” anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan şeyhü'l-İslâm tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak 10. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra “âlimlerin en kıdemlisi, reisi” manasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır. 11. yüzyılda Horasan'da Şâfiîlerin başındaki âlim şeyhü'l-İslâm unvanıyla anılırdı. Zamanla kelimenin kullanımı İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır. Şeyhü'l-İslâmlık Osmanlılar devrinde ise dinî bir müessese haline gelmiştir¹⁸⁷⁰. Büyük Selçuklular zamanında hususiyetle Horasan'da 10. yüzyıldan itibaren şeyhü'l-İslâm unvanı verilen kişiler sosyal hayatın bir parçası olmaya başlamışlardır. Muhtemelen Gazneliler zamanında verilmeye başlanan bu unvan, Selçuklular tarafından da benimsenmiş ve şehir organizasyonuna dâhil edilmiştir. Selçuklular zamanında şeyhü'l-İslâm, dinî görevleri yanında, eğitim alanında da önemli faaliyetler yerine getiriyordu¹⁸⁷¹.

Büyük Selçuklular döneminde, müftülük gibi, henüz muayyen bir meslek ve resmî bir makam olarak tebarüz etmeyen, bir müessesese halini sonradan alacak olan şeyhü'l-İslâmlık, anlaşıldığına göre bilhassa Horasan bölgesinde kadılar tarafından da icra ediliyordu. Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-Nîşâbûrî'nin (ö. 1089) şeyhü'l-İslâmlık da yaptığı anlaşıyor¹⁸⁷². Yine Nîşâbûr kadılığı yapan oğlu Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid de (ö. 1133) mezhep reisi olmasının yanında, şeyhü'l-İslâmlık da yapmıştır¹⁸⁷³. Bu kişi, *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan menşûruyla Nîşâbûr kadısı olarak tayin edilen ve bu vesikada şeyhü'l-İslâm unvanıyla anılan Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid ile muhtemelen aynı kişidir¹⁸⁷⁴.

5.5.2.10. Mezhep reisliği yapmak

Kadılar, önemli Selçuklu merkezlerinde, Sünnîliğin en kuvvetli temsilci olan Hanefîler başta olmak üzere, öteki Sünnî mezheplerin reisleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸⁷⁰ İpşirli, M. (2010). “Şeyhülislâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 91-92.

¹⁸⁷¹ Piyadeoğlu, 2012, 148-149.

¹⁸⁷² Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 279; Zehebî, 1417/1996, XIX, 8.

¹⁸⁷³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 280; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 60.

¹⁸⁷⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 106.

Mezhep reisleri dinî zümrenin ve toplumun en nüfuzlu ve en muhterem üyeleri idiler¹⁸⁷⁵. Kadının yargı ve idare adamlığı yanında mezhep reisi olma konumu şer'î bir konumdu ve görevin özgün bir tarafıydı. Nitekim mezhebin şer'î lideri olarak cemaatin bazı şikâyet ve taleplerini merkeze arz ederdi¹⁸⁷⁶. Özellikle Hanefiler ve Şâfiîler mezhep reislerinin idaresi altında toplanmıştı¹⁸⁷⁷. Büyük Selçuklular zamanında mezhep reisliği resmî bir dinî mansıptı. Öyle ki, *Atebetü'l-Ketebe*'nin 36. vesikası, Sultan Sencer devrinde Şâfiîlerin reisliğine dair bir atama menşûrudur (menşûr-i riyâset-i eshâb-i İmâm Şâfiî)¹⁸⁷⁸. Zaten mezkûr menşûrda geçen bu makamı işgal edecek kişinin sahip olması gereken nitelikler, onun mükellef kılındığı görev ve sorumluluk vs. bir kadıdan beklenenlere de tekabül ediyordu. Bu durumda kadıların, kadılık vazifelerinin yanı sıra, icra ettiği diğer birtakım dinî ve idarî görevlere ek olarak mezhep reisliği de yaptığı aşikâr olmaktadır. Hususiyetle Gazneliler ve Selçuklular döneminde Horasan'da önemli görevler, bu arada kadılık vazifesini üstlenen Sâidi ailesinin bireyleri, bu bölgede Hanefilerin reisi olarak da öne çıkmışlardır. Sâidî ailesinin atası, Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 1041) Horasan'da Hanefilerin reisiydi¹⁸⁷⁹. Ebû'l-Alâ'nın ikinci oğlu Kadı Ebû Saîd Muhammed (ö. 1041) de sadrû rûsâ lakabını haizdi¹⁸⁸⁰. Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapan Ebû Sa'd Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (ö. 1068), kadıların ve reislerin ileri gelenlerinden olarak gösterilmiştir¹⁸⁸¹. Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1089), şehirde Hanefilerin reisi idi¹⁸⁸². Yine Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (ö. 1091) Hanefî reisiydi¹⁸⁸³. Nîşâbûr'da kadılık yapan Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö. 1133), aynı zamanda buranın reisiydi¹⁸⁸⁴. Öte yandan, Herât kadısı Ebû'l-Alâ Sâid b. Seyyâr b. Yahyâ b. Muhammed b. İdris el-Herevî (ö. 1101/1102) Horasan reislerinden olarak gösterilmiştir¹⁸⁸⁵. Medâin ve Kerh kadılığını üstlenen Mu'tezilî-Hanefî âlimi Ebû Abdullah

¹⁸⁷⁵ Muhammed Rızâ Rahmetî, Fâtıme Necefi, 1394/2015, 135.

¹⁸⁷⁶ Ortaylı, 2016, 40.

¹⁸⁷⁷ Piyadeoğlu, 2012, 110.

¹⁸⁷⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 173-175.

¹⁸⁷⁹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 265; Zehebî, 1417/1996, XVII, 508; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 377.

¹⁸⁸⁰ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 175.

¹⁸⁸¹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 598.

¹⁸⁸² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 284; Zehebî, 1417/1996, XIX, 7.

¹⁸⁸³ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 350.

¹⁸⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 280; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 60.

¹⁸⁸⁵ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 132.

Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 1045) de devrindeki Hanefîlerin reisiydi¹⁸⁸⁶. Kadı Cemâlî'l-İslâm Ebû Ömer (ö. 1048) ise Nîşâbü'r Şâfiîlerinin reisiydi¹⁸⁸⁷.

5.5.2.11. Mezhepler arası sürtüşme ve çatışmaların içinde bulunmak

Büyük Selçuklular, nasların zâhirî manalarını kabul etmeyen, bunların gerçek anlamlarını ancak Allah ile ilişki kurabilen bir “imâm”ın bilebileceğini savunan aşırı fırka olan Bâtînîler bir yana, Şîlik başta olmak üzere ortodoks olmayan mezhep ve cereyanlarla mücadele halinde bulunuyordu. Bu dönemde, aşırı veya mutedil olsun Şîlik gibi gayrisünnî mezheplerle mücadelenin yanında, Sünnî fıkıh mezheplerinden olan Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler arasında da sürtüşme ve çatışmalar vuku bulmaktaydı. Özellikle Ehl-i Sünnet'in amelî ve itikadî meselelerinden doğan anlaşmazlıklar, mezhepler arası mücadeleyi daima canlı tutuyordu. Büyük Selçuklu ülkelerinde vazife gören kadılar, görev mahallerinde mezhebinin ileri gelen şahsiyetleri, hatta bir kısmı da mezhep reisleri olarak, mezhepler arası mücadelelerde de rol oynuyorlardı.

1051 yılı yazında, Bağdat'ta, Sünnîler ile Şîîler arasında, büyük bir karışıklık zuhur etmişti. Kerh'in Şîî ahalisi, inşa ettikleri burcun üzerine, “Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır.” mealinde bir ibare yazdılar. Sünnîler ise bunu yadırgayıp, bu ibarenin sonuna başka ifadeler ekleyerek, bunu Şîîlere mal ettiler. Kerh ahalisi, bu fazlalığı inkâr ettikten sonra, bu yazıyı yazmanın kendi gelenekleri olduğunu beyan ettiler. Halife Kâim-Biemrillâh, nakîbler vasıtasıyla tansiyonu düşürmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Kadı İbnü'l-Müzezzib ve ez-Züheyrî ile Abdü's-Samed'in adamları olan diğer Hanbelîler bütün halkı olaylara katılmaya davet etmişlerdir. Bağdat'ta Şîîler ile Sünnîler arasındaki sert mücadeleler günlerce devam etmiştir¹⁸⁸⁸. Nisan/Mayıs 1086 tarihinde Yine Bağdat'ta, Şîî Kerh ahalisi ile Sünnî Bâbü'l-Basra ahalisi arasında olaylar çıkmış ve birçok kişi öldürülmüştü. Öldürülenler arasında, olaylara müdahale ya da iştirak ettiği muhtemel olan, Kadı Ebû'l-Hasan b. Ebû'l-Hüseyin b. el-Garîk el-Hâşimî de vardı. Kadı Ebû'l-Hasan atılan bir ok sonucu ölmüştü¹⁸⁸⁹. İbrahim Yınal ile Sultan Tuğrul Bey arasındaki taht mücadelesini fırsat bilerek harekete geçen Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali esnasında (1059), Kadı'l-

¹⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 401.

¹⁸⁸⁷ Mehmed Şerefeddin. (2002, Güz). “Selçukîler Devrinde Mezâhib”. (yay. haz. Seyit Bahçıvan), *Marife*, S. 2, 265; Ocak, 2002, 87.

¹⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 437.

¹⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 142.

Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin Nehrü'l-Kallâîn'deki evi de, Bâbü'l-Basra'daki Sünnîlerin evleri gibi, Besâsîrî yandaşları olan Kerh Mahallesi'nin Şîî ahalisi tarafından yağmalanmıştı¹⁸⁹⁰.

Yalnız Bağdat'ta değil, Bağdat dışında da gerek Sünnîler ve Şîîler; gerekse Sünnî mezhepler arasında vuku bulan ve kadıların iştirak ettiği olaylar gerçekleşiyordu. 1159/1160 tarihinde, Alevîler ve onları destekleyen Şîîler ile Şâfiîler ve onlara katılanlar arasında, Esterâbâd'da büyük olaylar zuhur etmişti. Şöyle ki, İmâm Muhammed el-Herevî, Esterâbâd'a gelip vaaza başlamıştı. Şehrin kadısı Ebû Nasr Sa'd b. Muhammed b. İsmâîl en-Naîmî de aynı şekilde Şâfiî idi. Alevîler ve onları destekleyen Şîîler, Esterâbâd'da Şâfiîler ve onlara katılanlara karşı ayaklandılar. İki taraf arasındaki mücadeleler Alevîlerin galibiyetiyle sonuçlandı. Şâfiîlerden birçok kişi öldürüldü. Bu arada Kadı Ebû Nasr Sa'd da dövülmüştü. Ayrıca kadının ve maiyetindekilerin evleri de yağmalandı. Bununla birlikte, olaylar yatıştıktan sonra kadı, makamına dönmüştür¹⁸⁹¹. Yukarıda adı geçen Nîşâbûr kadısı ve Horasan Hanefîlerinin reisi Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin (ö. 1041) düşmanları, onun Mu'tezile ve Kaderiyye mezhebinden olduğuna dair iftira atmışlardı. Bunun üzerine bir meclis akte edilmesi ve her fırkanın temsilcilerinin bu mecliste hazır bulunması kararlaştırıldı. Ona yapılan ithamların burada da dile getirilmesi istendi. Yapılan tartışmalar sonucunda Ebû'l-Alâ'nın suçsuzluğu anlaşılmıştır¹⁸⁹². Sultan Melikşah zamanında, 1085 senesinde, Abdullah el-Ensârî ve taraftarları, Herât'ta konuşan kelâmcı bir âlimin görüşlerine karşı koymuşlardı. Kelâmcı âlim Herât'ı terk ederek Fûsenc'e gitmek zorunda kalmışsa da el-Ensârî'nin mutaassıp taraftarları onun peşini bırakmayarak Fûsencê kadar onu kovalayıp, buradaki evini yakmışlardı. Evi yakılan âlim canını kurtarmak üzere şehrin kadısı ve müderrisi olan Ebû Sa'd b. Ebû Yûsuf'a sığınmıştı. Fakat el-Ensârî taraftarları Fûsenc Nizâmiye Medresesi'ne saldırmışlar, kadıya ve âlime zarar verip, birtakım yaralanma hadiselerine sebep olmuşlardır¹⁸⁹³. 1164/1165'te ise Sadrü'd-Dîn Abdü'l-Latîf b. el-Hocendî ve kadı ile onlardan başka bir mezhebe mensup olanlar arasında taassup yüzünden büyük olaylar çıkmıştı. İki taraf arasındaki savaş aralıksız sekiz gün devam etmiş ve pek çok kişi öldürülmüştü. Pek çok ev yakılıp yıkılmış ve sonra da olaylara karışanlar perişan bir halde ayrılmışlardır¹⁸⁹⁴. Nizâmü'l-Mülk, yukarıda adı geçen

¹⁸⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 53; İbnü'l-Cevzî, 2005, 16; İbn Kesîr, 1995, XII, 183; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 119.

¹⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 207-208.

¹⁸⁹² Ebû'l-Hasan el-Fârîsî, 1384/2005, 131.

¹⁸⁹³ Ocak, 2002, 105.

¹⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 258.

Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan ve aynı zamanda Hanefilerin reisi olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid'i mezhep taassubu yüzünden azletmişti. Kaynağın ifadesine göre o, mezhepte taassubun son derecesine gelmişti. Halkı galeyana getiriyor; âlimlere saldırılmasına ve minberlerde onlara lanet edilmesine sebep oluyordu¹⁸⁹⁵. Sultan Melikşah'ın vefatıyla birlikte başlayan taht kavgaları esnasında, Horasan bölgesi de siyâsî ve toplumsal kargaşaların bir merkezi haline gelmişti. Horasan'ın ileri gelen emîrlerinden birisi Aralık 1094'te çok sayıda asker toplayıp onlarla Nîşâbûr üzerine yürümüş ve şehri muhasara etmişti. Nîşâbûr halkı toplanıp ona karşı şehri müdafaa ettiler ve şiddetli bir savaşa girdiler. Emîr, muhasaraya yaklaşık kırk gün devam etti. Fakat bir şey elde edemeyeceğini anlayınca Ocak 1095'te Nîşâbûr önlerinden ayrılmıştı. Horasanlı emîrin ayrılmasına rağmen, Nîşâbûr'da sükûnet sağlanamamıştı. Bu defa şehirdeki Kerrâmiyye ile diğer taifeler arasında olaylar çıkmış ve pek çok kişi öldürülmüştü. Şâfiîlerin reisi Ebû'l-Kâsım İbn İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî ile Hanefilerin reisi Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sâid, Kerrâmiyye fırkasına karşı ittifak halindeydiler. Kerrâmiyye taifesinin reisi ise Muhammed Şâd idi. Şâfiîlerle Hanefiler, Kerrâmilere karşı zafer kazanmışlar ve onların medreselerini yıkmışlardır. Olaylar sırasında Kerrâmiyye ve diğer gruplardan pek çok kişi öldürülmüştür¹⁸⁹⁶.

5.5.2.12. Tasavvuf erbabına muhalefet etmek

Kadılar tasavvuf erbabına karşı da bir muhalefet ve mücadele içinde bulunuyordu. Kadılar, fıkıh erbabı olduklarından İslâm'ı korumakla da mükelleftiler. Tasavvuf erbabının İslâm'da olmayan bazı uygulamalar ve ibadet tarzları, kadıların hassasiyetlerini ve dikkatlerini celbediyor ve onları bu konuda önlemler almaya, bir tavır koymaya itiyordu¹⁸⁹⁷. Öte yandan, sûfiler de dünyevî ilmin temsilcileri olarak gördükleri kadılara karşı sert bir tavır takınıyorlardı¹⁸⁹⁸. *Esrârü't-Tevhîd*'de söz edilen bir menkıbeye göre, Seyfî adındaki Serahs kadısı, sûfilere tümünden karşıydı. Özellikle mutasavvıf Şeyh Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'a şiddetli bir muhalefeti vardı. Hatta bir suikastla şeyhi ortadan kaldırmaları için bazı kimselere birçok mal teklif etmişti. Fakat hiç kimse böyle bir şeye cüret etmeyi aklından dahi geçirmedi. Şeyhin bundan haberi yoktu. Bir gün bir adam kadının teklifini kabul etti.

¹⁸⁹⁵ Zehebî, 1417/1996, XIX, 8.

¹⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 211.

¹⁸⁹⁷ Altan, A. A. (2001). *Selçuklular'da Adliye Teşkilâtı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 106.

¹⁸⁹⁸ Mez, 2014, 260.

Kadı ona bir miktar para verdi. Şeyhe suikast için, onun sohbet verdiği bir gün tespit edildi. Aynı gün kadının da mahkeme teşkil ettiği bir gündü. Kadının mahkeme kuracağı minareden ilan edilmişti. Şeyh Ebû'l-Hayr, tellalın sesini işitince, müritlerine, hazırlanmalarını ve kadının cenaze namazını kılacaklarını söyledi. Kadının sağlığı tam olarak yerinde ve birazdan mahkemeye çıkacak olması nedeniyle halk şeyhin bu sözüne şaşır kalmıştı. Kadı Seyfi mahkeme öncesi hazırlanıp abdest almak üzere hamamda bulunuyordu. Bundan birkaç gün önce, kadının aleyhine hüküm verdiği ve bu yüzden kadıya kin bağlayan bir adam, kadının hamamdan çıktığı esnada, kadıya karşı saldırıya geçerek onu öldürmüştü. Bu hadiseden sonra halk, şeyhin sözlerinden hayrete düşmüştü¹⁸⁹⁹. Aynı eserde yer alan başka bir menkıbede de Nîşâbûr ve Meyhene'deki dergâhında çevresinde çok sayıda mürit toplayan Şeyh Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'a karşı muhalefet içerisinde olan bir kişi olarak Kadı Sâid gösterilmiştir. Bu kadı herhalde Sâidî ailesinin atası olan Nîşâbûr kadısı Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî (ö. 1041) idi. Anlatıldığına göre kadı, görünüş itibarıyla şeyhe karşı değildi. Ama evliyanın kerametlerini kabul etmeyen ehl-i re'yan önderi olması dolayısıyla içinde bir muhalefet vardı. Kadı, bir gün şeyhle görüşme yapmıştı. Bundan sonra kadının içindeki şeyh karşıtlığı duygusunun silindiği, şeyhten özür dileyip onun müridi olduğu söylenmiştir¹⁹⁰⁰. Nîşâbûr kadılarından Yahyâ b. Saîd de âlim ve mutavassıf Şeyh Ferîdü'd-Dîn Attâr'a karşı muhalefet eden birisiydi. Attâr'ın vefat ettiği sırada kadının oğlu da hayatını kaybetmişti. Halk onun Attâr'ın kabrinin ayakucuna gömülmesini uygun gördü. Ancak Kadı Yahyâ, "Benim oğlumun böyle masallar anlatan bir ihtiyarın ayağının dibinde yatması uygun değildir." dedi. Bunun üzerine kadının oğlu başka bir yere gömüldü. Ancak kadının o gece rüyasında Ferîdü'd-Dîn Attâr'ı görüp birtakım manevî haller yaşadığı ve rüyasında oğlunun kendisinin Attâr'ın ayakucuna gömülmesini istediğini bildirdiği, kadının ise bundan sonra uyanır uyanmaz oğlunun kabrini şeyhin ayakucuna naklettirdiği ve Attâr'ın samimi müritlerinden olduğu, onun kabrinin üzerine de bir türbe yaptırdığı rivayet edilmiştir¹⁹⁰¹. Görüldüğü gibi, kadıların tasavvuf erbabına karşı muhalefetini ve mücadelesini aktaran çoğu menkıbevî tarzdaki kayıtlarda, kadıların nihayetinde mutasavvıf şeyhe tâbi olduğu temasının işlenmesi dikkat çekmektedir.

¹⁸⁹⁹ Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 162-163 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 176-177.

¹⁹⁰⁰ Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 83 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 120.

¹⁹⁰¹ Devletşah, 2011, 253-254.

Türkiye Selçuklularında zaman zaman kadılar ile Mevlevîler arasında, özellikle sema dönmek ve birtakım müzik aletlerinin çalınması hususunda anlaşmazlıklar çıkıyordu¹⁹⁰². Kadılar ve tasavvuf erbabı arasında tabîi her zaman bir ihtilaf çıkmıyordu. Aralarında birlikteliğin ve dayanışmanın olduğu da vakiydi¹⁹⁰³. Bu durum herhalde kadıların şahsî görüş ve anlayışıyla alakalıydı. Mesela Horasanlı mutasavvıf şeyh Şeyh Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın menkıbelerinde sadece sûfilere karşı olan kadılardan değil, şeyhin dostu ve müridi olan kadılardan da bahsedilmiştir. Mervü'r-Rûd'da kadılık vazifesi gören Hüseyin böyledi¹⁹⁰⁴.

5.5.2.13. Toplumsal olaylara müdahale etmek/iştirak etmek

Selçuklu devri kadıları, gerek mezhepler arası sürtüşme ve çatışmadan ve gerekse ortodoks olmayan mezhep ve düşüncelerle, Haçlılar ve Bâtınîlerle mücadeleden kaynaklanan toplumsal hadiseler dışında kalan diğer kolektif aksiyonlara da müdahil oluyorlar ya da bizzat bu olaylara katılıyorlardı.

1058-1059 yıllarında vuku bulan İbrahim Yinal ile Sultan Tuğrul Bey arasındaki saltanat mücadelesi, Arslan Besâsîrî'nin işine yaramıştı. O, Fâtımîlerden aldığı destekle Bağdat üzerine yürüdü. Tuğrul Bey, Hemedân'da İbrahim Yinal isyanı ile meşgul olduğundan dolayı, Arslan Besâsîrî, hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Bağdat'ı işgal edip, Mısır Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına hutbe okuttu. Selçukluların Irak amîdi Ebû Nasr Ahmed b. Ali, başlangıçta Arslan Besâsîrî'yi karşılamayı düşünmüşse de daha sonra sultanın faaliyetlerini beklemek maksadıyla zaman kazanmanın daha doğru olacağı kanaatine vararak geri çekilmişti. Bu arada amîd, Abbâsî veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime'ye de savaştan uzak durmasını tavsiye etti. Buna rağmen vezir, Besâsîrî'ye olan kin ve nefretinden dolayı derhal savaşa girmek istiyordu. Hemedânlı kadı, Reisü'r-Rüesâ'nın yanına gelip ondan savaş için izin istemiş ve Besâsîrî'yi öldürmeyi tekellüf etmişti. Vezir İbnü'l-Müslime de Irak amîdinden habersiz olarak savaş için ona izin verdi. Bunun üzerine Hemedânlı kadı; hizmetçiler, Hâşimîler, Acemler ve halk ile birlikte el-Halbe'ye gitti. Epeyce uzaklaştılar. Bu sırada Arslan Besâsîrî ise onların hareketlerini takip ediyordu. Onlar

¹⁹⁰² Altan, 2001, 106-108.

¹⁹⁰³ Altan, 2001, 108.

¹⁹⁰⁴ Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 196 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 230.

uzaklaşınca üzerlerine hücum etti. Hemedânî kadı ve maiyetindekiler mağlup olarak geri döndüler. Bunlardan büyük bir kısmı vuku bulan çarpışmalarda ölmüştür¹⁹⁰⁵.

Şubat/Mart 1072’de, Bağdat’ta halk, şehirde şarkıcı kadınların ve içkili eğlencelerin çoğalmasından hoşlanmıyordu. Bu arada halktan biri, diğer bir rivayete göre ise bir vâiz, bir Türk’ün evinden çıkan şarkıcı bir kadının udunun telini kesmiş, şarkıcı kadının evinden çıktığı Türk de buna öfkelenip o adamı dövmüştü. Bunun üzerine halk toplanıp halifeden meyhanelerin ve içki yerlerinin faaliyetlerine son verilip yıkılmasını talep etti. Hanbelî ileri gelenlerinden İbn Ebû Musa el-Hâşimî de içlerinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve adamlarının da bulunduğu Hanbelîleri bir araya toplayıp, bunlar hep birlikte şehirde başgösteren huzursuzluk ve düzensizlikten yakınmışlardı. Halife’ye gönderdikleri bir haberle, eğlence yerlerinin kapatılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Abbâsî halifesi de bu toplanan halka haber gönderip, meseleyi Selçuklu sultanı Alp Arslan’a yazdığını, ondan gelecek cevaba göre hareket edeceğini bildirdi. Bu arada İbn Ebû Mûsâ, elinin içiyle başına vurup, artık halifeye tâbiyetin batıl bir durum oluşturduğunu söyledi. Bu toplulukta İbn Ebû Affâf adıyla bilinen bir kadı da bulunuyordu. Bunun üzerine kadı da söz alıp, Müslümanların halifeye karşı harekete geçmeleri gerektiğini açıklamıştı. Kadının bu ifadelerini, orada hazır bulunan başka önce gelen şahısların benzer ifadeleri takip etmiştir. Halifenin veziri ile Selçukluların Bağdat şahnesinin aldığı sert tedbirlerle olaylar yatıştırılabiliştir¹⁹⁰⁶.

Kasım/Aralık 1101 tarihinde Hît’te şehrin kadısı Ebû Ali b. el-Müsennâ öldürülmüştür. O, Hanefî fakihiydi ve Kadı’l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî’nin adamlarındandı. Hadiseyi nakleden İbnü’l-Esîr’in bildirdiğine göre, Kadı Ebû Ali, kadıların âdeti olduğu üzere kabileler arasındaki olaylara müdahale ediyordu. Fakat kabile mensupları bu hususta onu kendilerine zulmetmekle suçlamışlar ve içlerinden biri onu öldürmüştür. Diğerleri onun öldürülmesinden dolayı pişman olmuşlarsa da iş işten geçmişti¹⁹⁰⁷. Müellifin, kabileler arasındaki olaylara müdahale etmelerini, kadıların bir âdeti olarak göstermesi dikkat çekicidir.

¹⁹⁰⁵ İbnü’l-Esîr, 1987, IX, 486.

¹⁹⁰⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 177-178; İbnü’l-Cevzî, 2005, 50-51; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 92.

¹⁹⁰⁷ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 286.

5.5.2.14. Haçlılarla ve Bâtınîlerle mücadele etmek ve halife, sultan ve emîrleri mücadeleye teşvik etmek

Umumiyetle güvenilir, çevresini etkileyen, söz ve vizyon sahibi bir devlet görevlisi olarak görülen kadılar, halkın sözcüsü ve lideri ile İslâm'ın savunucusu ve destekçisi konumlarıyla, genelde ortodoks olmayan mezhep ve düşüncelerle, özelde ise Haçlılarla ve Bâtınîlerle mücadele ederlerdi. Zaten kadıların ekserisinin yetiştiği medreselerin dinî, tabii bu arada siyâsî yönden eğitim ve öğretim amaçlarından birisi de Şii-Bâtınî düşüncenin bertaraf edilmesi idi. Selçuklu idaresi de kadılardan, fitneye sebebiyet veren heterodoks fikirlerin yayılmasının önüne geçmelerini bekliyordu¹⁹⁰⁸. Kadı, İslâmlığın bekçisi mesabesindeydi¹⁹⁰⁹. Onlar yalnız bu mücadelelerde başı çekmekle kalmamış, İslâm dünyasının mezkûr düşmanlarının zararlı faaliyetleri karşısında halife, sultan ve emîrlere nezdinde müracaatta bulunarak onları mücadeleye teşvik etmişler ve gerekli önlemlerin alınmasını salık vermişlerdir. Bunu gerçekleştirenlerken bazı kadıların bu yolda hayatlarını kaybettikleri de olmuştur.

Temmuz 1099 tarihinde Haçlıların Kudüs'ü işgali ve burada bir dizi katliama girişimleri üzerine, halkı Haçlılara karşı cihada davet etmek için Dımaşk kadısı Ebû Sa'd el-Herevî'nin refakatinde Suriye'den Bağdat'a gelen Müslümanlar, hilafet dîvânında durumun vehametini anlatmışlardı. Cuma günü de camide halktan Haçlılara karşı yardım dilediler. Müslümanların başına gelen musibetleri anlattılar. Kadı Ebû Sa'd'ın yazdığı tesirli bir şiir, dîvânda ve minberde okunmuştur. Bunun üzerine Halife Müstazhir-Billâh, içinde Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî'nin de bulunduğu bir heyeti, şehir şehir dolaşarak Müslüman hükümdarları cihada teşvik etmeleri için görevlendirdi. Bunlar Hulvân'a kadar gitmişlerse de hiçbir şey elde edemediler ve hiçbir maksat hâsıl olmadan geri dönmüşlerdir¹⁹¹⁰. Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, Halife Müstazhir-Billâh ve Sultan Sencer arasında elçilik vazifesini icra ettiği sırada, sultanın nezdinden Bağdat'a dönerken, Hemedân Camii'nde Bâtınîler tarafından öldürülmüştür (1125/1126)¹⁹¹¹.

¹⁹⁰⁸ Lambton, 1988b, 75; Lambton, 1968, V, 271; Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 33.

¹⁹⁰⁹ Horst, 1964, 88; Köymen, 2018c, I, 695.

¹⁹¹⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 236; İbn Kesîr, 1995, XII, 305.

¹⁹¹¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 364, 365; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 498; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 225; Köymen, 2011b, II, 76-77.

11. yüzyılın son çeyreği içerisinde, Bâtınîlerin işgal ettikleri ilk yerlerden birisi, Kuhistân bölgesinde yer alan Kâyin idi. Şehrin hâkimi de Bâtınî itikadına mensuptu. Kirmân'dan Kâyin'e gitmekte olan bir kafilaya yol üzerinde şehrin Bâtınî hâkimi ve adamları saldırıp hepsini öldürmüşlerdi. Bir Türkmen hariç kafileden kurtulan olmamıştı. Bu Türkmen Kâyin'e gidip hadiseyi anlattı. Bunun üzerine halk, el-Kirmânî olarak maruf kadıyla birlikte Bâtınîlere karşı cihada giriştiler. Fakat onların hakkından gelememişlerdir¹⁹¹². Trablus hâkimi Kadı Fahrü'l-Mülk Ebû Ubeyd, Bağdat'a gelerek Müslümanları Haçlılara karşı seferber olmaya davet etmişti. Sultan Muhammed Tapar da ona ikramda bulunup hilat giydirmiş ve Haçlılarla savaşması için onun emrine askerî bir kuvvet vermiştir (1107/1108)¹⁹¹³.

Hasan Sabbâh, 1076'da Rey'den İsfahân'a hareket ettiğinde, buradan Azerbaycan yoluyla Silvan'a ulaşmıştı. Ama dini yorumlama hakkının sadece imâmda olduğunu kabul ile, Sünnî âlimlerin üstünlüğünü reddettiği için Silvan kadısı tarafından şehirden kovulmuştu¹⁹¹⁴. Sultan Muhammed Tapar, Bâtınîlerin idaresindeki Şahdiz Kalesi'ni muhasara altında tutarken, hâlbuki veziri Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin gizlice onlarla irtibat halinde bulunuyordu. Kalenin Bâtınî hâkimi İbn Attâş ile gizli bir ittifaka giren vezir, çok yakında sultanı ortadan kaldıracığını bildiriyordu. Öte yandan, Kadı'l-Kudat Ubeydullah el-Hatîbî ve Kadı Sadrü'd-Dîn el-Hocendî gibi İsfahân'ın ileri gelen birtakım zevatı, Sultan Muhammed Tapar nezdinde, Vezir Sa'dü'l-Mülk'ü Bâtınî olmakla itham ediyorlardı. Vezire itimat ettiğinden dolayı onu hemen cezalandırmak istemeyen sultan, nihayet vezirin sultana karşı bir suikast tertip ederek, suikastçinin de her şeyi itiraf etmesi, bu arada onun Bâtınîlerle mektuplaşmaları ifşa olunca, veziri Sa'dü'l-Mülk'ü ölüm cezasına çarptırmıştır (1107)¹⁹¹⁵. Kadı'l-Kudat Ubeydullah el-Hatîbî, bu olaydan bir yıl sonra, 1108 senesinde, Hemedân'da Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, onun Bâtınîler aleyhinde çok çalıştığını, bunun yanında onlardan korktuğu için de ihtiyaten zırh giydiğini söylemektedir¹⁹¹⁶. 1125

¹⁹¹² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 258.

¹⁹¹³ İbn Kesîr, 1995, XII, 326.

¹⁹¹⁴ Ocak, 2002, 214-215.

¹⁹¹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 350; Bundârî, 1999, 94; Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 411; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 100; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 195; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 158-161 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 154-157; Zahîrî'd-Dîn Nişâbûrî, 2018, 108-109; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 72-73 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 160-162; Mîrhând, 2015, 172-173.

¹⁹¹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 377.

yılında ise yine Hemedân'ın Şâfiî kadısı Muhammed b. Nasr el-Herevî, Bâtınîlerce katledilmiştir¹⁹¹⁷.

Büyük Selçuklular devrinde Bâtınîlerin kurbanı olan başka kadılar da vardı. Mesela Taberistân kadısı ve müderris Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Vâhid b. İsmâil b. Muhammed b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî, bir Cuma günü Bâtınîler tarafından Âmül Camii'nde öldürülmüştür (1108)¹⁹¹⁸. Diğer taraftan, Hanefî mezhebine mensup olan İsfahân kadısı Ebû'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed de bir Ramazan bayramı günü İsfahân Cuma Camii'nde bir Bâtınî tarafından öldürülmüştür (1109)¹⁹¹⁹. İsmâiliyye'nin en önemli kollarından olan Nizâriyye'ye mensup olanlar için idam kararı veren Tiflis, Hemedân ve Kuhistân kadıları suikastle öldürülmüşlerdir¹⁹²⁰. Halep'te Nizârîlerin öldürülmesine karışan ve bir Nizârî kalesinin yıkılmasına nezaret eden Kadı İbnü'l-Heşşâb da 1125'te Nizârî fedaileri tarafından öldürülmüştür¹⁹²¹. Kadıların genellikle bu şekilde Bâtınîlerin taarruzuna uğramaları, Bâtınîler ile mücadelede onların daima ön planda yer almalarından ve bundan dolayı Bâtınîlerin onları kendilerine zarar veren bir güç addetmelerinden ileri geliyordu¹⁹²².

5.5.2.15. Hisbe ve şurta vazifesini görmek

Asayişin tesisi, düzenin korunması, suçluların yakalanması ve bunun gibi toplumun huzuru ve emniyetiyle ilgili görevleri yerine getirmekle sorumlu bulunan dinî kurumlardan olan hisbe ve şurta vazifesinin icrasının da kadılara verildiği oluyordu.

Bağdat'ın bazı bölgelerinde kadılık yapan Ebû'l-Fevâris Mansûr b. Hibetullah b. Muhammed'e (ö. 1129) şehrin batı yakasının muhtesibliği de verilmişti¹⁹²³. Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Vâhid b. Sabbâğ (ö. 1100/1101) Kerh Mahallesi kadılığına atanmış ve Bağdat'ın batı yakasının muhtesibliğini de yapmıştı¹⁹²⁴. 1132/1133'te de İbnü'l-Kereci'ye Bağdat'ın doğu yakasındaki Nehrü'l-Muallâ'nın kadılığı ve muhtesibliği (el-kazâ ve'l-hisbe) tevdi edilmişti¹⁹²⁵. Ebû'l-Abbâs el-Bendenîcî (ö. 1177/1178) Bağdat'ın batı

¹⁹¹⁷ Ocak, 2002, 232 not 235.

¹⁹¹⁸ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 239; Bakkal, 2008, XXXV, 275.

¹⁹¹⁹ İbnü'l-Esir, 1987, X, 333, 336, 337; Seyyid Muslihü'd-Dîn Mehdevî, 1386/2007, 74.

¹⁹²⁰ Arıkan, A. (2010). *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 316.

¹⁹²¹ Arıkan, 2010, 333.

¹⁹²² Altan, 2001, 103.

¹⁹²³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 255.

¹⁹²⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 311; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 67.

¹⁹²⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 275.

yakasında kadılık ve muhtesiblik yapmıştır¹⁹²⁶. Bazen bir kişi hem kadılık hem de muhtesiblik vazifesini görürken, bunlara ek olarak başka vazifeleri de yerine getiriyordu. Günümüze ulaşan tayin menşûrundan anlaşıldığı üzere, Sultan Sencer devrinde Ziyâü'd-Dîn Mecdü'l-İslâm Hüseyin adlı bir şahıs, Esterâbâd kadısı, hatîbi ve muhtesibi olarak görevlendirilmiştir¹⁹²⁷. *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* ve *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe* eserlerinin müellifi olan Ebû'l-Fezâil Celâlü'd-Dîn Abdurrahmân b. Nasrullah b. Abdullah eş-Şeyzerî et-Taberî de 12. yüzyılın son çeyreğine tekabül eden bir dönemde Taberiye'de (Filistin) hatîblik, muhtesiblik ve kadılıkla görevlendirilmişti¹⁹²⁸. Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. er-Rutabî (ö. 1132/1133) Abbâsî halifesinin çocuklarının da mürebbisi idi¹⁹²⁹. İhtisâbıyla ün salmış Ebû Hafs Muhammed b. el-Mübârek b. Ömer b. el-Harakî (ö. 1100/1101), el-kadı el-muhtesib nisbesini haizdi¹⁹³⁰. Aynı nisbeleri haiz olan Ebû Tâhir b. el-Kerhî de Müstazhir, Müsterşid, Râşid, Muktefi ve Müstencid olmak üzere beş halife zamanında Bâbü'l-Ezc, Vâsıt ve Harîm kadılığı yapmıştır¹⁹³¹. Bazen de bir kişiye muhtesibliğinin yanında, şehrin huzur ve asayişinin sağlanmasından sorumlu diğer memuriyetlerden biri de tevcih ediliyordu. Büyük Selçuklu Devletinin güçten düşmesine paralel olarak ortaya çıkan atabegliklerin ilki olan Tuğtekinlilerin kurucusu olan Tuğtekin (ö. 1128), Dımaşk'ta hisbe görevindeki başarısını takdir ettiği bir zata, muhtesiblik vazifesine ek olarak şurta vazifesini de vermişti¹⁹³².

5.5.2.16. Toplu görevler icra etmek: kadıların görev birliği

Büyük Selçuklular devrinde kadılar, kadılık vazifelerinden başka müderrislik, müderris nâibliği, muîdlik, hatîblik, müftülük, vaizlik, imâmlık, mezhep reisliği, şeyhü'l-İslâmlık, muhtesiblik, şurta vazifelerinden birini veya birkaçını da ifa etmekle beraber; bazen

¹⁹²⁶ Renterghem, V. V. (2015). *Les Élités Bagdadiennes au Temps des Seldjoukides: Étude d'Histoire Sociale*. Nouvelle édition, Beyrouth-Damas: Presses de l'Ifpo, c. II, 165.

¹⁹²⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 143-145.

¹⁹²⁸ Kallek, C. (2010). "Şeyzerî, Celâleddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 108.

¹⁹²⁹ İbn Kesîr, 1995, XII, 380; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 364; XI, 20.

¹⁹³⁰ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 73.

¹⁹³¹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 151; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 58.

¹⁹³² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (1423/2003). *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*. (thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 214; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (1993). *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*. (çev. A. Tunca). İstanbul: Marifet Yayınları, 35; İbnü'l-Uhuve, 1938, 5 ve Arapça metin, 13. Muhtesiblik makamını işgal eden bir şahsın, aynı zamanda kadılık veya diğer bir memuriyeti de üstlenmesine dair mesela bkz. Amedroz, H. F. (1916). "The Hisba Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 287.

de bir kadının, kadılık göreviyle birlikte ya da kadılık görevini icra etmekten önce veya sonra, müderrislik/muîdlik, hatîblik, müftülük, vaizlik vazifelerini de toplu olarak yerine getirdiği olmuştur. Bunlardan başka siyasî, idarî, askerî mahiyette başka bazı görevleri de yürüttüğü yerli yerinde gösterilecektir. Bu durumda kadının bir görev birliğinden söz edilebilir. Kadıların yargılamayla alakalı olan temel görevinin şer'î niteliği, onların diğer birtakım görevleri de icra etmesini, denetlemesini gerektirmiştir. Bu görev birliği sadece Orta Doğu ülkelerinin şehir yargıci olan kadıya özgü bir nitelik değildi; Orta Çağ Avrupa şehirlerinde de benzer durum vardı¹⁹³³. Yine bu durum, İslâm tarihinin belirli bir dönemine özgü değildir ve farklı zaman ve coğrafyalarda tezahür etmiştir¹⁹³⁴. Ahmed Muavvaz, kadının yerine getirdiği ek görevlerin, devlet mekanizmasının işleyişinde ve halk ile devletin ilişkisinin güçlenmesinde önemli bir yer tuttuğunu belirttikten sonra, bu görevlerin bir yandan kadının aslî vazifesini kesintiye uğrattığını, ancak diğer yandan ise kadının nüfuz alanını genişlettiğini düşünmektedir¹⁹³⁵. Kadılar üstlendikleri diğer ek görevler sebebiyle yetki sahalarının üst düzey yöneticilerinden olup başlangıçtan itibaren idarî yapılanma ve siyasî gelişmelerde etkin bir role sahip olmuşlardır¹⁹³⁶.

Aslında ek görev uygulamasını, yani görev birliğini, Büyük Selçukluların meşhur veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde reddetmişti. Vezir, iki işin bir kişiye verilmemesine dair kaleme aldığı fasılda, bir kişiye iki görev ya da bir görevin iki kişiye verilmemesi gerektiğini söylemiştir. Vezire göre iki görev bir kişiye verilecek olursa, iki işten biri aksayacaktır; iki kişiye bir iş verilirse de işi birbirlerinin üstüne yıkacaklar, o iş de bir türlü yapılamayacaktır. Nizâmü'l-Mülk; yetersiz bir vezirin ve gafil bir hükümdarın bir âmile diğer yandan iki, hatta üç, beş, yedi, otuz görev verdiğiinden bahsetmiştir¹⁹³⁷. Selçuklular devrinde, Nizâmü'l-Mülk bu düşüncelerinin karşılığının pek bulunmadığı görülüyor. Zaten kendisi de “günümüzde” liyakatsiz olduğu halde on görev verilmiş kişiler olduğunu zikrederken, bu gerçeğe değinmiştir¹⁹³⁸. Nitekim toplu görevler icra etmek suretiyle bir görev birliği, yalnız kadılar veya daha genel olarak dinî makam sahipleri için değil, devlet teşkilâtının hemen her kademesini işgal eden görevliler için de geçerliydi.

¹⁹³³ Ortaylı, 2016, 40; Tyan, 1978, IV, 373.

¹⁹³⁴ Tyan, 1960, 414.

¹⁹³⁵ Ahmed Muavvaz, 2535/1977, 17.

¹⁹³⁶ Atar, 2001, XXIV, 67.

¹⁹³⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 170 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 246-247

¹⁹³⁸ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 171 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 247. Tabîi bunu, konumuz gereği Büyük Selçuklular devrinde toplu vazifeler icra eden kadılar başta olmak üzere, birkaç vazife üstlenen diğer devlet görevlilerinin bütünüyle liyakatsiz olduğu manasında görmemek gerekir.

Yalnızca *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan resmî vesikalara göz atıldığında bile bu durum açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Mesela Ziyaü'd-Devle ve'd-Dîn vezir nâibliği görevini yaptığı gibi, dîvân-i tuğrânın da başkanıydı. Dîvân-i istifânın başkanı olan Şerefü'd-Dîn, aynı zamanda Bistâm reisliğine atanmıştı. Rey nâibliğine tayin edilen Kıvâmü'd-Dîn İnanç Bilge, bir yandan da dîvân-i arzın başında bulunuyordu. Tâcü'l-İslâm Ebû Sa'd b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, Merv Şâfîîlerinin reisi olduğu gibi, çeşitli medreselerin müderrisliğini ve hatîblik de yapıyordu. Mâzenderân seyyidlerinin nakîbi olan Zahîrû'd-Dîn, Belh'te birkaç medresenin müderrisi idi¹⁹³⁹. Büyük Selçuklu Devletinin hemen her devrine ait olmak üzere, muhtelif türden kaynaklarda, görev birliği uygulaması gerçeğine dair müşahhas misallere rastlamak her zaman mümkündür.

Şâfîî fakih Ebîverdî (ö. 1034), kadı olarak göreve başlamış ve görevden alınmıştı. Daha sonra Bağdat'ın batı yakasındaki Ümmü Rebî İktânda fıkıh dersleri vermiş ve Mansûr Camii'nde bir fetva halkası oluşturmuştur¹⁹⁴⁰. Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1055), Gazneli sultan Mahmûd'un Buhara kadı'l-kudatıydı. Tedris meclisi vardı. Görüşüne başvurulurdu. Fetva verirdi. Fıkıhta diğer fakihlerin kabul edebileceği ilme sahipti¹⁹⁴¹. Reşîdü'd-Dîn Vatvât'ın kaleminden çıkan bir menşûrda, Hârezm kadılığına atanan ve mutat olduğu üzere ismi zikredilmeyen akda'l-kudatın, kadılığın yanında müderrislik ve müftülük soyundan (dudmân) geldiği belirtilmiştir¹⁹⁴². Harîm, Nehrû'l-Muallâ, Bâbü'l-Ezc, Harran ve Hulvân kadılığı vazifesini gören Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'nın (ö. 1066) Mansûr Camii'nde bir kürsünün yanı sıra Bağdat'ın doğu yakasındaki Nehrû'l-Muallâ'da da bir mescit halkası vardı. O, bu müessesenin imâmlığını da yürütüyordu¹⁹⁴³. 76 sene hatîblik, bu sırada 56 sene müddetle de kadılık yapan Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali İbn Ârif (ö. 1073), ders de verirdi. Öyle ki, talebeler birçok memleketten onun yanına gelirlerdi¹⁹⁴⁴. Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1077) vaazda, ders vermede, fetvada ve hitabette Sâidî ailesinin önde gelenlerinden olarak gösterilmiştir. Nîşâbûr'da bulunan Sâidiye Medresesi'nde ders verirdi. Zamanında Ebû Hanîfe'nin mezhebindeki fetvaları da o veriyordu. Fetvaları isabetli idi¹⁹⁴⁵.

¹⁹³⁹ Lambton, 1973, 369-370.

¹⁹⁴⁰ Makdisi, 2018, 249.

¹⁹⁴¹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 167.

¹⁹⁴² Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 74.

¹⁹⁴³ Makdisi, 2019, 232.

¹⁹⁴⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 230.

¹⁹⁴⁵ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 372-373; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 507.

O, Alp Arslan zamanında Nişâbûr'da, Mescid Câmiü'l-Kadîm'de hatîblik yapmıştı¹⁹⁴⁶. Nişâbûr ve Rey kadılığı yapan, Hanefî mezhebinden olan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (ö. 1091), aynı zamanda bir vâiz ve müderris idi¹⁹⁴⁷. Kadı Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî (ö. 1102) de Hanefî mezhebinde müftülük ve müderrislik de yapmıştır¹⁹⁴⁸. Aynı şekilde Kadı Ebû'l-Feth Abdü'l-Melik b. Ubeydullah b. Sâid (ö. 1108) de müftülük ve müderrislik yapmıştır¹⁹⁴⁹. Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1113), Hârezm'de kadılık ve kadı'l-kudatlığın yanında hatîblik, vâizlik ve müderrislik vazifelerini icra etmiştir. Medresede ders verirdi. Onun dersine imâmlar ve büyükler (e'imme ve'l-kibâr) katılırdı. Vekâlet ettiği babasının vefatından sonra hitabette, tedriste ve vaazda (fi'l-hitâbe ve't-tedris ve't-tezkîr) müstakil olarak babasının yerine geçmiştir¹⁹⁵⁰. Genç yaşta fetva vermeye başlayan Aynü'l-Kudat el-Hemedânî (ö. 1131), Hemedân kadılığına ve oradaki medresenin müderrisliğine de tayin edilmiştir¹⁹⁵¹. Nişâbûr kadısı Ebû'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1133), Nişâbûr'da Mescid Câmiü'l-Kadîm'in Hanefilere ait olan hatîblik, vâizlik ve müderrisliğini üstlenmiştir. Kadılıkta, hitabette, ders vermede ve vaazda meşhurdur. Beldede hitabet, vaaz ve tedris ona aitti¹⁹⁵². Bâbü'l-Ezce ve Vâsıt kadısı Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. el-Ferrâ (ö. 1165) fetva ve ders de vermiştir¹⁹⁵³. Ebû Sa'd et-Temîmî (ö. 1166) kadılık, müftülük ve hatîblik görevlerinden sonra Merv Nizâmiye Medresesi'nde muîd olmuştur. Daha sonra bu medreseye müderris olarak atanmıştır¹⁹⁵⁴. Selçuklular devrinde kadıların toplu görevler icra etmek suretiyle görev birliğine dair bu somut örnekler, anlaşılacağı üzere yalnız dinî-içtimai mahiyetteki görev ve faaliyetlerine ilişkindir. Biraz aşağıda “diğer birtakım idarî görevlerde bulunmak” başlığı altında da bu hususta başka yönlerden örnekler verilmiştir.

¹⁹⁴⁶ Bulliet, 1972, 208 not 11.

¹⁹⁴⁷ İbn Kesîr, 1995, XII, 276; Kafesoğlu, 2014, 186; Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 350.

¹⁹⁴⁸ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 425.

¹⁹⁴⁹ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 473.

¹⁹⁵⁰ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 133; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 129; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 268; İbn Kesîr, 1995, XII, 334.

¹⁹⁵¹ Uludağ, Bayburtlugil, 1991, IV, 280.

¹⁹⁵² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 278; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 383.

¹⁹⁵³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 165-166.

¹⁹⁵⁴ Ocak, 2017, 238.

5.5.3. Eğitim-Öğretimle İlgili Görev ve Faaliyetleri

5.5.3.1. Müderrislik, müderris nâibliği, muîdlik yapmak ve fahri olarak ders vermek

Büyük Selçuklu devri kadılarının pek çoğu, dinî ve içtimaî kapsamda, resmî veya gayriresmî olarak hatîb, vâiz, imâm, müftü, şeyhü'l-İslâm, mezhep reisi, muhtesib, şurta olarak vazife görmelerinden başka; medreselerde müderrislik, müderris nâibliği ve muîdlik de yapmışlar ya da zamanının münevver şahsiyetleri olarak fahri bir şekilde eğitim öğretim faaliyetlerine katılmışlardır. Zaten Selçuklu devri kadıları, kadı olmak için gereken tahsil derecesi tamamlamış olup, birçoğu yüksek ilmî ve kültürel seviyeyi haizdi. Bununla birlikte, kadılık görevini yürütenler, tabîi her zaman müderrislik yapma yeterliliğine sahip olmuyorlardı¹⁹⁵⁵. Müderris; bir mescit veya medresenin kürsüsünü elinde bulunduran hukuk hocasıydı. Müderris nâibi; eğitim-öğretim faaliyetini müderris ile nöbetleşe yürütürdü. Nizâmiye Medresesi'nde nâib genellikle görevi sona eren ile yeni atanan müderrisler arasındaki ara dönemde müderrislik vazifesini yerine getiren vekil hocaydı. Muîd; bir tekrar edici, belleticiydi. Müderrisin öğrencilerine verdiği dersi tekrarlamak suretiyle hocaya yardım ederdi. Bir müderrisin tek bir nâibi olurken, birden fazla muîdi olabilirdi. Bazı muîdler diğerlerinden daha hünerli idiler. Ayrıca bir muîd, daha küçük bir medresenin hocası da olabilirdi¹⁹⁵⁶. Büyük Selçuklular devrinde müderrislik makamındaki bazı şahıslar, din adamlarının işgal ettikleri birtakım dinî makamlarda olduğu gibi, devlet tarafından tayin edilmeyip devlet teşkilâtı mensubu olmamalarının yanında, onlardan devlet tarafından atanıp devlet teşkilâtında vazifeli sayılanlar da vardı¹⁹⁵⁷. Bu arada müderrisin kadılık gibi başka vazifeleri de olurdu¹⁹⁵⁸.

Sultan Tuğrul Bey ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'un nikâhlanması işi uzayıp mesele büyüyünce, gergin bir ortamda Tuğrul Bey, meselenin bir an önce çözülüp, evliliğin gerçekleşmesi hususunda Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'ye (ö. 1086) bir mektup göndermişti. Sultanın mektubunun başında, Kadı'l-Kudat ed-Dâmgânî'nin zamanını bilim ve fıkıh öğretimine tahsis ettiği belirtilmektedir¹⁹⁵⁹. Nitekim onun bir mescitte kürsü sahibi olduğu, öğrencisi Mes'ûd er-

¹⁹⁵⁵ Makdisi, 2018, 294.

¹⁹⁵⁶ Makdisi, 2019, 214.

¹⁹⁵⁷ Köymen, 2011a, III, 478-479.

¹⁹⁵⁸ Makdisi, 2019, 214.

¹⁹⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 102-103; İbnü'l-Cevzî, 2005, 34-35.

Râzî'yi tedris faaliyetinde kendisine yardım etmek üzere nâib olarak atadığı ve oğlu Ebû'l-Hasan ed-Dâmgânî'nin de bu müessesenin kürsüsüne geldiği bilinmektedir¹⁹⁶⁰. Hanefî ve Şâfiî fikhını çok iyi bilen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, aralarında Enmâtî ve Ebû'l-Vefâ İbn Akîl ez-Zaferî gibi büyük âlimlerin de bulunduğu pek çok talebe yetiştirmiştir¹⁹⁶¹. Bağdat'ta kadılık yapan Ebû Mansûr İbrahim b. Muhammed (ö. 1142/1143) de Ebû Abdullah ed-Dâmgânî'den fıkıh tahsil etmiştir¹⁹⁶². Medâin ve Kerh kadılığı yapan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 1045), muhtemelen kadılık yaptığı yerde, yani Bağdat'ın batı yakasında, kendisine ait bulunan mescidin fıkıh kürsüsünü de üstlenmişti¹⁹⁶³. Bağdat'ta Kerh ve Bâbü't-Tâk kadılığında bulunan meşhur Şâfiî fakîh Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 1058) 102 yaşında vefat edinceye kadar ders vermeye devam etmiştir¹⁹⁶⁴. Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin öğrencileri arasında Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbn Sabbâğ, İbn Mâkûlâ, Ebû Ma'ser et-Taberî ve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Ukberî gibi âlimler vardır¹⁹⁶⁵. Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095)¹⁹⁶⁶ ile Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Vâhid b. Sabbâğ (ö. 1100/1101)¹⁹⁶⁷ da ondan fıkıh öğrenmiştir. Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yaptıktan sonra Bağdat'a dönen Şâfiî fakîhi Akda'l-Kudat el-Mâverî (ö. 1058) fıkıh, tefsir ve ahlâk dersleri vermiştir. Onun Basra Camii'nde bir halkası olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁶⁸. Abdü'l-Vehhâb b. Ahmed b. Abdü'l-Vehhâb b. Celebe el-Bağdâdî el-Harranî (ö. 1083), Harran'da kadılık ve müderrislik yapmıştır. Kendisinden Hibetullah b. Abdü'l-Vâris b. Ali eş-Şîrâzî ve Ebû'l-Kâsım b. Abdü's-Selâm er-Rumeylî ders almıştır¹⁹⁶⁹. Ahmed b. Ebû'l-Abbâs el-Cürcânî (ö. 1089), Basra Nizâmiye Medresesi'nde müderris ve şehirde kadı olarak bulunmuştur¹⁹⁷⁰. Sultan Melikşah zamanında, Ebû Sa'd b. Ebû Yûsuf, Herât yakınlarındaki Fûsenc'in kadısı ve aynı zamanda Fûsenc Nizâmiye Medresesi'nin müderrisi idi¹⁹⁷¹. 1089/1090 tarihinde, Kadı Ebû Muhammed Abdü'l-Vehhâb eş-Şîrâzî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde tedris etmek için gelmişti. Onun günaşırı burada ders vermesi kararlaştırılmıştır¹⁹⁷². Şâfiî fakîhi Kadı Ebû'l-

¹⁹⁶⁰ Makdisi, 2019, 221.

¹⁹⁶¹ Kallek, 1993, VIII, 453.

¹⁹⁶² Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 96.

¹⁹⁶³ Makdisi, 2019, 221-222.

¹⁹⁶⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 187.

¹⁹⁶⁵ Aybakan, 2010, XXXIX, 314; İbn Kesîr, 1995, XII, 255, 256, 258.

¹⁹⁶⁶ Zehebî, 1417/1996, XIX, 85, 86; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 27; Safedî, 1420/2000, V, 24.

¹⁹⁶⁷ İbn Kesîr, 1995, XII, 311; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 67; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 268.

¹⁹⁶⁸ Kallek, 2003, XXVIII, 180.

¹⁹⁶⁹ Menekşe, 1992, 117.

¹⁹⁷⁰ Kafesoğlu, 2014, 181.

¹⁹⁷¹ Ocak, 2002, 105.

¹⁹⁷² Bundârî, 1999, 81.

Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Beyzâvî (ö. 1093) Kerh'teki Derbû's-Selûlî'de fıkıh öğretirdi¹⁹⁷³. Ebû Abdullah el-Hallâb, Gânim b. Hâlid, Ebû Nasr el-Gâzî, Muhammed b. Abdü'l-Vâhid ed-Dekkâk, Kadı Ebû Hazm, İbnü'z-Zâgûnî, Talha Âkulî ve Ebû Tâhir el-Kerhî Bâbü'l-Ezc kadısı Yakûb b. İbrahim b. Ahmed el-Berzebînî'den (ö. 1093) ders almıştır¹⁹⁷⁴. Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî (ö. 1095) Ümmü Rebî İktâi içinde bulunan mescidinde, ölümüne kadar 55 yıldan fazla bir süre ders vermiş, aynı zamanda bu sürenin son 10 yılı boyunca Bağdat kadı'l-kudatlığı yapmıştır. Kadı'l-kudatlık yaparken ücret almamış, hatta nâib kullanmaksızın tüm görevleri bizzat yürütmekte ısrar etmiştir. Böylelikle de birine diğerlerinden daha fazla ağırlık vermeksizin, tüm sorumluluklarını aynı şekilde yerine getirme imkânı bulmuştur. Belki de bu yüzden, kurucusuna minnettar kalacağı bir medresede ders vermemiştir¹⁹⁷⁵.

Sultan Berkyaruk tarafından kadılığa atanan İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 1110) Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin muîdlerindendi. Çok zeki olduğundan muîdlerin başı idi. İkinci olarak el-Gazzâlî geliyordu¹⁹⁷⁶. Muhtemelen hocası el-Cüveynî'nin 1085'te ölümünden sonra Beyhak'a giderek bir süre müderrislik yapmıştır. 1099 yılında, Selçuklu sultanı Berkyaruk'un elçisi sıfatıyla bir mektup götürdüğü Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâh'ın yanında saygı gördü. Ekim 1100'da Bağdat'a göç eden el-Herrâsî ölümüne kadar Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliği görevini yürütmüştür. Başta Ebû Tâhir es-Silefi, İbn Tûmert ve İbn Berhân olmak üzere birçok talebe yetiştirmiştir¹⁹⁷⁷. Yine İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin en önemli öğrencilerinden birisi olup, Tûs kadılığı yapmış olan Ebû'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Havâfi (ö. 1106), Kuhistân'a bağlı bir şehir olan Hargerd, diğer adıyla Havâf Medresesi'nde fıkıh konusunda ders veriyordu¹⁹⁷⁸.

Taberistân kadısı Ebû'l-Mehâsin Fahrü'l-İslâm Abdü'l-Vâhid b. İsmâil'e (ö. 1108), Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Âmül'de yaptırmış olduğu Nizâmiye Medresesi'nde tedrisat tevdi edilmiştir. Bu medrese Kadı Abdü'l-Vâhid hayatta olduğu müddetçe parlaklığını muhafaza etmiştir¹⁹⁷⁹. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Kinân b. Hâmid b. et-Tayyib el-Enbârî (ö. 1109),

¹⁹⁷³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 99.

¹⁹⁷⁴ Menekşe, 1992, 120.

¹⁹⁷⁵ Makdisi, 2018, 58.

¹⁹⁷⁶ Ocak, 2017, 194, 237.

¹⁹⁷⁷ Ünal, 2002, XXVI, 126; Makdisi, 2019, 230.

¹⁹⁷⁸ Piyadeoğlu, 2012, 224, 240.

¹⁹⁷⁹ İbn İsfendiyâr, 1905, 75; Kafesoğlu, 2014, 182.

Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Ebû Bekir eş-Şâfi'nin akrabalarındandı. Tahsilini tamamladıktan sonra Basra kadılığı ve buradaki Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır¹⁹⁸⁰. Bağdat'ta kadılık yapan Yahyâ b. Ali b. Hasan el-Hulvânî el-Bezzâr (ö. 1126) Nizâmiye Medresesi'nde müderrislikte de bulundu¹⁹⁸¹. Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Ferhûn el-Fârikî (ö. 1133), 1092/1093'te atandığı Vâsıt kadılığından 1119/1120'de ayrılıp şehirde fıkıh dersi vermeye başlamıştır. İbn Asâkir, Ebû Sa'd b. Ebû Asrûn ve başkaları kendisinden ders almıştır¹⁹⁸². Bağdat kadı'l-kudatı Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö. 1148), hemen hemen Bağdat Nizâmiye Medresesi ile eşzamanlı olarak kurulan Ebû Hanife Meşhedi Medresesi'nde müderristi¹⁹⁸³. Ebîverd'de kadılık yapan Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî el-Kufenî (ö. 1156) Merv Nizâmiye Medresesi'nde müderris nâibliği yapmıştır¹⁹⁸⁴. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Bahtiyâr b. Ali b. el-Mândây el-Vâsıtî (ö. 1157), önce Vâsıt sonra Kûfe kadılıklarında bulunmuştur. Bu görevinden azledildikten sonra Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ölünce cenazesi de buradan kaldırılmıştır¹⁹⁸⁵. Ebû Cafer b. Ebû'l-Muzaffer (ö. 1189) önce Bağdat'ta kadılık yapmış, sonra bu görevden azledilmiştir. Yûsuf el-Dımaşkî'nin (ö. 1162) vefatı üzerine Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderris nâibliği yapmıştır¹⁹⁸⁶. Kadı Ebû Mansûr İbnü'l-Muallim (ö. 1175/1176) Bağdat Gıyâsiye Medresesi'nin de müderrisiydi¹⁹⁸⁷. Bir müddet kadılık yapan Ebû Şücâ Ahmed b. Hasan b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 1189) Basra'da kırk seneden fazla Şâfi mezhebi üzere ders vermiştir. Ebû'l-Hayr el-Kazvîni'den sonra Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır¹⁹⁸⁸. Kadı Ebû Abdullah İbn Zerkân (ö. 1193/1194), Kemâliye Medresesi'nde muîdlik yaptıktan sonra Nizâmiye Medresesi müderrisi olmuştur¹⁹⁸⁹. Kadı Ebû Fazl es-Sayrafi (ö. 1199/1200), Bağdat Gıyâsiye Medresesi'nde müderristi¹⁹⁹⁰.

Bazı kadılar müderrislik yapmakla kalmamış, ders verdiği medresenin adı, kendilerine nispet edilerek onların adıyla anılmıştır. Selçuklular zamanında bir dönem (1119-1132) Şîrâz'ın idaresini elinde bulunduran Atabeg Karaca, şehrin merkezine kendi

¹⁹⁸⁰ Ocak, 2017, 236.

¹⁹⁸¹ Menekşe, 1992, 90.

¹⁹⁸² Menekşe, 1992, 92.

¹⁹⁸³ Makdisi, 2019, 225.

¹⁹⁸⁴ Ocak, 2017, 230.

¹⁹⁸⁵ İbn Kesîr, 1995, XII, 431; Ocak, 2017, 203.

¹⁹⁸⁶ Ocak, 2017, 208.

¹⁹⁸⁷ Renterghem, 2015, II, 115.

¹⁹⁸⁸ Ocak, 2017, 207.

¹⁹⁸⁹ Renterghem, 2015, II, 116.

¹⁹⁹⁰ Renterghem, 2015, II, 117.

adıyla anılan bir medrese yaptırmıştı. Bu medrese, vefatından sonra da Kadı'l-Kudat Ebû Tâhir Muhammed Fezârî'nin (ö. 1096) adıyla anılan medresenin karşısına inşa edilmişti¹⁹⁹¹. Sâidî ailesinin atası Ebû'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî (ö. 1041), kendi adıyla, Sâidiye olarak anılan Nîşâbûr'daki medresesinde öğrenci yetiştirmiş; öğrencileri okutmak üzere buradaki yerini Kadı Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyâdî'ye (ö. 1039) bırakarak kendisi hacca gitmiştir¹⁹⁹². Ebû'l-Alâ Sâid el-Üstüvâî pek çok hocadan ders gördüğü gibi kendisi de başta oğulları ve torunları olmak üzere Bağdat kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî ve Gazneli sultan Mahmûd'un iki oğlu Mes'ûd ile Muhammed gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir¹⁹⁹³. Musul kadısı Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî şehirde kendi adıyla, Kemâliye Medresesi olarak anılan bir medrese inşa ettirmişti. Musul âlimlerinden Kadı Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Nasr b. Hüseyin el-Enbârî (ö. 1172), Musul'da Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından yaptırılan Nizâmiye Medresesi'nde ve Kadı Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî tarafından yaptırılan bu Kemâliye Medresesi'nde ders vermiştir¹⁹⁹⁴. Aynı şekilde, Kadı Kemâlû'd-Dîn'in oğlu olup Musul, Şam ve Halep'te kadılık ve kadı'l-kudatlık yapan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzorî (ö. 1190) de Musul'da yalnız kadılık yapmakla kalmamış, birisi babası diğeri de Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulan mezkûr medreselerde müderrislik de yapmıştır¹⁹⁹⁵. Öte yandan, Kadı Ebû Sa'd Mübârek b. Ali b. Hüseyin el-Mahremî (ö. 1119) de Bağdat'ta, Bâbü'l-Ezc'te bir medrese yaptırmıştır. O, on bir yıl sürdürdüğü kadılık vazifesinin yanında ders de vermiştir¹⁹⁹⁶.

5.5.3.2. Öğretim elemanlarının açılış derslerine iştirak etmek

Öğretim elemanlarına özgü açılış dersleri hemen hemen 11. yüzyılın ortalarında önemli hale gelmişti. Açılış merasiminin amacı, idareciler tarafından onların konumuna verilen değeri göstermek suretiyle onları onurlandırmaktı. Öte yandan, bilhassa misafir öğretim elemanları tarafından verilen derslere katılma geleneği oldukça eskiye dayanıyordu. Çoğu zaman Hac amacıyla Mekke'ye giderken Bağdat'a uğrayan bir misafir öğretim elemanının verdiği derslere katılma geleneği vardı. Ayrıca bir müderrisin göreve başlaması, önde gelen devlet erkânı ve ulemânın yanı sıra fıkıh öğrencilerinin de katıldığı bir açılış dersi

¹⁹⁹¹ Ebû'l-Abbâs Muînüddîn Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî, 1350/1970, 64.

¹⁹⁹² Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 130, 169.

¹⁹⁹³ Bahcivan, 2012, XLII, 396.

¹⁹⁹⁴ Ocak, 2017, 233.

¹⁹⁹⁵ İbn Hallikân, 1843, II, 649.

¹⁹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 183-184.

ile ilân edilirdi¹⁹⁹⁷. Hanefî fakih Mes'ûd er-Râzî, 1065 senesinde Mansûr Camii'nde bir ders halkası kurmuştu. Aynı yıl Bağdat'taki iki medresenin inşaatı da başlamış ve iki yıl sonra her ikisi de açılış dersiyle eğitime açılmışlardı. Bu misafir öğretim elemanının verdiği derste Kadî'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî (ö. 1086) ve şahitlerden (eş-şuhûd) bir grup da bulunmuştur. Kadî'l-Kudat ed-Dâmgânî, Kadî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ile Şerîf Ebû Ca'fer'i de çağırmış, ancak onlar davete icabet etmemişler ve davete katılmak için kendi ders halkalarını bırakmamışlardı¹⁹⁹⁸. Onların bu tavrını yorumlayan George Makdisi'ye göre böyle bir derse katılmak, bir saygı göstergesi niteliği taşıyordu. Katılmayı reddedenler ise ya bizzat dersi veren kişinin şahsıyla ya da görevi ve temsil ettiği konumla ilgili nedenlerden dolayı bu saygıyı göstermek istemiyorlardı¹⁹⁹⁹. 1137'de Ebû Necîb es-Sühreverdî tarafından verilen açılış dersine, fakihlerden ve kadılardan (fukahâ ve'l-kudât) bir taife iştirak etmiştir²⁰⁰⁰. 1145 yılında Yûsuf d-Dîmaşkî Bağdat'ın doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezc'de İbnü'l-İberî tarafından yaptırılmış olan medresede müderrislik kürsüsüne oturdu. Kadî'l-kudat, sâhibü'l-mahzen ve devlet erkânı da orada hazır bulunmuşlardır (bu zamanın kadî'l-kudatı Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebi'dir)²⁰⁰¹. Yalnız kadılar öğretim elemanlarının derslerine katılmıyor, üst düzey devlet görevlileri de kadıların müderris sıfatlarıyla verdikleri açılış derslerine iştirak ediyorlardı. Mesela Sultan Berkıyruk tarafından kadılığa atanan İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 1110), 1100'da Bağdat'a göç ederek burada Bağdat Nizâmîye Medresesi müderrisliğine getirilmişti. 1105 senesinde Vezir Sa'dü'l-Mülk, burada İlkiyâ el-Herrâsî'nin bir açılış dersi olduğu anlaşılan bir meclise katılmıştır²⁰⁰².

5.5.4. Siyasî, İdarî ve Askerî Mahiyetteki Görev ve Faaliyetleri

Osmanlılar zamanında kadının bazı durumlarda salt bir devlet görevlisi olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanan dinî ve idarî fonksiyonlarını bütünleştirme eğilimi, Selçuklular zamanında hâlihazırda görülmüştür²⁰⁰³. Hemen belirtmek gerekir ki, Büyük Selçuklular devrinde kadıların böyle idarî fonksiyonları, Büyük Selçukluların ardılı olan devletlerde, özellikle de Irak ve Suriye'de olduğu gibi²⁰⁰⁴, bir şehrin veya bir eyaletin yöneticisi ve

¹⁹⁹⁷ Makdisi, 2018, 234-235.

¹⁹⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 91; Makdisi, 2018, 235.

¹⁹⁹⁹ Makdisi, 2018, 235.

²⁰⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 322; Makdisi, 2018, 237.

²⁰⁰¹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 44; Makdisi, 2018, 237.

²⁰⁰² İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 92; Makdisi, 2018, 236.

²⁰⁰³ Klausner, 2019, 47-48.

²⁰⁰⁴ Mesela bkz. İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 7, 11.

buralarda tam yetki sahibi olması şeklinde zuhur etmemiştir²⁰⁰⁵. Bununla birlikte, İran coğrafyasında da bu yönde bazı denemeler olmuyor değildi. Öyle ki, Hârezmşahlarda İl Arslan'ın (1156-1172) ölümü ile oğlu Alâü'd-Dîn Tekiş'in (1172-1200) tahta geçmesi zamanında hanedan içerisinde meydana gelen mücadeleler ve dolayısıyla otorite boşluğu esnasında Gurlular harekete geçerek Merv, Tûs ve Nîşâbûr'u istila etmişlerdi. Gurlular bundan sonra Kuhistân taraflarında faaliyet gösterdikleri bir sırada yolda önce karşı koyup sonra barış isteyerek bağılıklarını bildiren Cunabid halkının başına Tulek kadısını yönetici olarak bırakıp Herât'a doğru yollarına devam etmişlerdir²⁰⁰⁶. Öte yandan, yine İran'da, Selçuklu şubeleri devletlerde, yönetici olarak idare adamlığı sıfatının yanında, kadıların siyasî hadiselerde rol oynadığı da oluyordu. Kirmân Selçuklularında Turanşah'tan sonra tahta geçen ancak Bâtînîlik mensubiyeti dolayısıyla, âlimlerin ve kadıların fetvasıyla tahttan uzaklaştırılıp öldürülen (1101) oğlu İranşah'tan sonra, kadılar zaman zaman siyasî olaylara karışmışlardır. İranşah'ın öldürülmesinden sonra, Kavurd ailesinden kimsenin kalmadığı sanılmış ve Arslanşah'ın varlığı söz konusu olduğu zaman önce devrin kadılarına haber verilmişti. Kadılar ve devlet ümerâsı hemen Arslanşah'ın huzuruna çıkıp onu hükümdar ilan etmişlerdir. Erdoğan Merçil, belki de bu olayda adil hüküm vermesi gerekli şahıslar oldukları için veya bir önceki hükümdarın öldürülmesine karıştıklarından kadılara müracaat edildiğini, böylece onların da iştirak ettiği bir karar neticesinde Arslanşah'ın tahta oturtulduğunu belirtmektedir²⁰⁰⁷.

Bununla birlikte, Büyük Selçuklular zamanında kadılar, siyasî meselelere karışmalarının bedelini genellikle hayatlarıyla ödüyorlardı. Mesela vassal devletlerin iç işlerinin bizzat tanzim eden Tuğrul Bey, Âmid hükümdarı Saîd'in yerine, küçük yaştaki oğlunu geçiren bir kadıyı ölümle cezalandırmıştır²⁰⁰⁸. Musul'da Çavlı ile Çökürmüş arasındaki mücadelede (1106/1107), Çökürmüş'ün yanında Musul'un ileri gelenlerinden Ebû Tâlib b. Kuseyrât adlı bir şahıs vardı. O, Çökürmüş'ün yanında üstün bir mevkie yükselmişti. Çökürmüş, Çavlı'ya esir düşüp daha sonra da hayatını kaybedince, Ebû Tâlib Erbil'e kaçmıştı. Musul kadısı Ebû'l-Kâsım b. Ved'ân, Ebû Tâlib'e düşmandı. Bu sebeple Çavlı'ya haber göndererek, kadıyı öldürdüğü takdirde Musul'u kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Çavlı da kadıyı ele geçirdikten sonra öldürüp kafasını da kadıya gönderdi. Kadı, düşmanın öldürülmesine çok sevindi. Bundan sonra şehirdeki ona ait pek

²⁰⁰⁵ Klausner, 2019, 48; Lambton, 1956, 133.

²⁰⁰⁶ Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 283.

²⁰⁰⁷ Merçil, 1989, 189; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 263-264.

²⁰⁰⁸ Köymen, 1976, 30.

çok mala ve emanetlere el koydu. Bunu duyan Türkler, Ebû Tâlib'in öldürülmesine ve kadının ona ait malları tek başına almasına öfkelenerek isyan etmişler ve kadıyı öldürmüşlerdir²⁰⁰⁹. Kuzey Suriye hâkimiyeti için Suriye Selçuklu meliki Tutuş ile Ukaylî emîri Şerefî'd-Devle Müslim b. Kureyş arasındaki mücadeleler esnasında, 1083 tarihinde Harran halkı Müslim'e isyan etti. İsyanı başrolü oynadığı anlaşılan şehrin kadısı İbn Cebele şehir halkını da elde etmişti. Kadı, Türkmen emiri Çubuk'a Harran'ı kendisine teslim edeceğini bildirmişti. Bu arada da kadı, Çubuk'un şehre gelmesine değin Müslim'i oyalama siyaseti gütmekten geri kalmıyordu. Müslim de şehri muhasara etti. Harranlılarla savaştı ve şehir surlarında bir gedik açtı. Kadı İbn Cebele burayı derhal tahkim etti. Bunun üzerine savaşa ara veren Müslim onları gözetlemeye başladı. Bu sıralarda Harranlı üç kardeş şehri teslim hususunda Müslim'le gizlice anlaştı. Bunun üzerine İbn Cebele, onların babalarını yakalatıp kaleye çıkarttıktan sonra orada başını kesip Müslim'e attı. Bundan sonra Müslim, kadıya mektup göndererek şehrin teslimi halinde aman vereceğini söylediye de kadı kabul etmedi. Kuşatmayı şiddetlendiren Müslim nihayet şehri ele geçirdi. Müslim'in gözleri önünde kent halkından pek çok kimse öldürüldü. Çok geçmeden Müslim, Kadı İbn Cebele'nin huzuruna getirilmesini istedi. Aranılan kadı, içinde pamuk bulunan bir küpün içinde bulundu. Böylece kadı, iki oğlu ile birlikte yakalandı ve bunlarla birlikte yakalanan Harran ileri gelenleri surların üzerinde asılmak suretiyle öldürülmüşlerdir²⁰¹⁰.

Büyük Selçuklular döneminin sonlarına doğru iç karışıklıkların çıkması sonucu devletin merkezî otoritesinin zayıflamasıyla kadılar idareci vasıflarıyla öne çıkmıştır. Yargı görevi yanında kadının yönetici konumunun gelişmesi, kadının idarecilik vasfıyla yönetimi altında bulunan yerlerin zamanla tek bir idare altında özdeşleşmesini sağlamıştı²⁰¹¹. Tabii bu, Osmanlılara kadar devam edecek olan sürecin öncü adımları, inkişaf ve tekâmül aşamalarıydı. Bu arada kadılığın son derece geniş görevleri içine alan bir memuriyet tabiatı, daha Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren görülüp gelişmeye başladığı belirtilmelidir²⁰¹². Zaten İslâm, yargı ile icra kuvvetlerinin prensip olarak birbirinden ayrılmasını pek düşünmemiştir²⁰¹³.

²⁰⁰⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 341.

²⁰¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 252-254; İbn Kesîr, 1995, XII, 255.

²⁰¹¹ Altan, 2001, 108.

²⁰¹² Mesela bkz. Zeydân, 2009, 306-307; Tyan, 1960, 342-429.

²⁰¹³ Mez, 2014, 257.

Bu bölümde, Büyük Selçuklular zamanında kadı'l-kudatların ve kadıların Selçuklu ülkesinde ve Abbâsî Bağdatı'nda üstlendikleri ve icra ettikleri siyasî, idarî ve askerî mahiyetteki görev ve faaliyetler değerlendirilecektir.

5.5.4.1. Elçilik ve arabuluculuk yapmak

Kadılar, şerefli mevkileri ve saygın şahsiyetlerinden dolayı zaman zaman elçilik ve arabuluculuk için tercih edilirdi. Selçuklulardan önce, Gazneliler döneminde kadıların elçilik ve arabuluculuk vazifesini icra etmek üzere görevlendirilmesine ilişkin örneklerle rastlanıldığı gibi, sonraki devirlerde, özellikle Hârezmşahlar döneminde de bu uygulama devam etmiştir²⁰¹⁴. Kadılar bu görevlerini sultan, halife, halk, hanedan üyeleri ve muhtelif mevkilerdeki emîrler adına yerine getirirlerdi. A. K. S. Lambton, kadıların sık sık elçi olarak kullanılmasının kısmen yerel nüfusun onlara duyduğu saygı ve kısmen de Selçukluların dinî hiyerarşiyi idarî hiyerarşiyi içerisine dâhil etme politikasından kaynaklandığını öne sürmektedir²⁰¹⁵.

5.5.4.1.1. Sultanlar adına

Tespit edilebilen tarihî kayıtlara göre, kadı'l-kudat ve kadılar, Büyük Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer adına elçi olarak görevlendirilmişler ve arabuluculuk yapmışlardır. Tuğrul ve Çağrı beylerin, Gaznelilere karşı kazandıkları Nesâ zaferinden sonra, mağlup taraf Sultan Mes'ûd, Kadı'l-Kudat Ebû Nasr es-Sînî'yi Selçuklu beylerine elçi olarak göndermişti. Gazneli Mes'ûd elçi vasıtasıyla hilatler bağışlayarak ve muayyen beldeleri iktâ olarak vererek Selçukluları durdurmayı amaçlıyordu. Fakat Selçuklu beyleri, tâbilik sembolü olarak kendilerine gönderilen hilatler ile alay edip külahları ayak altına attılar. Kadı Sînî'yi de tahkir edip aşağılayarak bir yere oturtmuşlar; cevabî bir mektup yazarak bunu kadıyla birlikte Sultan Mes'ûd'a göndermişlerdir²⁰¹⁶. Tuğrul Bey, dönemin önemli Hanefî âlimlerinden ve İsfahân kadısı olan Ali b. Ubeydullah el-Hatîbî'yi (ö. 1074) 1048 yılının ortalarında Bağdat'a elçi olarak göndermiştir²⁰¹⁷.

²⁰¹⁴ Hüşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 79.

²⁰¹⁵ Lambton, 1968, V, 271.

²⁰¹⁶ Sadrû'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, 4; Niğdeli Kadı Ahmed, 2015, I, 429; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 29-90.

²⁰¹⁷ Ocak, 2002, 335.

Önce Rey ve çevresinin kadılığını üstlenen, daha sonra kadı'l-kudat olan, arkasından da Nîşâbûr ve çevresinin, bu arada Tûs ve Nesâ'nın kadılığını yapan Ebû'l-Hasan İsmâil b. Sâid, Tuğrul Bey zamanında elçi olarak Fars'a gönderilmiştir. Kadı, bu vazifesi esnasında, yolda hastalanmış ve İzec'te vefat etmiştir (1051)²⁰¹⁸. Ebû'l-Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1113), el-Emîrû'l-Amîd ile beraber Sultan Melikşah'ın elçisi olarak Gazne'ye gönderildikten sonra, Hârezm kadılığı ona verilmiştir²⁰¹⁹.

Gazzâlî, Nîşâbûr Nizamiye Medresesi'ne müderris tayin edilince bazı kimseler, onu gözden düşürmek için bir komplo hazırlayarak, sultan nezdinde yaptıkları isnatla ona küfür nispetinde bulunup iftira etmişlerdi. Sultan Sencer, müdafaasını dinlemek için Gazzâlî'yi huzuruna çağırmıştı. Sultan, galiba ya bir haber göndermek ya da hürmet edip ona eşlik etmesi için akda'l-kudatı Mahmûd'u Gazzâlî'nin katına göndermiştir²⁰²⁰. Sultan Berkyaruk tarafından kadılığa atanan Şâfiî fakihî İlkiyâ el-Herrâsî, Haziran/Temmuz 1099'da sultanın elçisi sıfatıyla Halife Müstazhir-Billâh'a gelmişti. Dîvân-i istifâ başkanı Mecdû'l-Mülk el-Balâsânî'nin onun bu görevine çok önem vermesinin yanında, halifenin veziri Amîdû'd-Devle İbn Cehîr'in de o huzura girince ayağa kalktığı nakledilmiştir²⁰²¹. Sultan Berkyaruk, vefatından kısa bir süre önce, henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederek, emîrlerinden Ayaz'ı da ona atabeg tayin etmişti. Berkyaruk'un Aralık 1104 tarihinde vefat etmesi üzerine Melikşah, Ocak 1105'te sultan ilan edilerek Bağdat'ta adına hutbe okundu. Muhammed Tapar, sultanın vefat haberini alır almaz Bağdat'a gelmişti. Melikşah'ın atabegî Emîr Ayaz başlangıçta Muhammed Tapar ile mücadele etmeye kararlıydı. Ancak, maiyetindeki komutanlara güvenmediği için, Muhammed Tapar ile anlaşma yoluna gitti. Ayaz, Şubat 1105'te, veziri es-Sâfi vasıtasıyla Muhammed Tapar'a haber göndererek, kendisine ve Melikşah'a aman vermesi halinde sultanlığını tanıyacağını bildirdi. Muhammed Tapar, Ayaz'ın isteğini kabul etti. Ertesi gün Kadı İlkiyâ el-Herrâsî ve diğer ileri gelenler sultanın huzurunda toplandılar. Bu arada İlkiyâ el-Herrâsî, Sultan Muhammed Tapar'dan, Ayaz'ın isteğini kabul edip yerine getireceğine dair yemin etmesini istemişti. Sultan da yemin merasimine katılan zevat ve kadı huzurunda yemin etmiştir. Bundan sonra Ayaz, Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkarak itaatini arz etmiştir²⁰²². Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında vuku bulan beşinci ve son savaştan sonra

²⁰¹⁸ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, I, 411.

²⁰¹⁹ Ebû'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, 133.

²⁰²⁰ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 25-26.

²⁰²¹ İbnü'l-Esir, 1987, X, 240.

²⁰²² İbnü'l-Esir, 1987, X, 313.

sultan, kardeşiyle anlaşmaya karar vererek, Kadı Ebû'l-Muzaffer el-Cürcânî el-Hanefî ve Ebû'l-Ferec Ahmed b. Abdü'l-Gaffâr el-Hemedânî'yi barış şartlarını tespit etmek üzere, bu sırada Merâğa'da bulunan Muhammed Tapar'ın yanına göndermişti. Sultanın iki elçisi onun yanına varıp ne maksatla gönderildiklerini anlatarak, Muhammed Tapar'ı sulha teşvik edip sulhun faziletini izah ettiler. Ülkelerinin harabeye çevrildiğini ve İslâm düşmanlarının her tarafa göz diktiklerini anlattılar. Nihayet Sultan Muhammed de barışı kabul etmiş ve şartları müzakere etmek için mukabil elçiler göndermiştir. 1104 yılının ilk günlerinde sonuçlanan müzakerelerden sonra hazırlanan anlaşma imzalanmıştır²⁰²³.

Selçukluların Bağdat amîdi Ebû Cafer Muhammed b. Hüseyin el-Belhî, Sultan Muhammed Tapar'a Hille emîri Sadaka'nın kuvvetinin arttığını, kendisinden kaçanları himaye ettiğini ve hâkimiyeti altındaki sahaların onun elinden alınması gerektiğini söylemiş; hatta onun bir Bâtînî olduğunu ileri sürmüştü. Böyle olunca sultanla Sadaka'nın arası açılmıştı. Daha sonra sultan, gönlünü alıp korkusunu gidermek maksadıyla Akda'l-Kudat Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sadaka'ya göndermişti. Eskiden olduğu gibi rahat ve huzur içinde hareket etmesini söyleyerek, kendisinin Haçlılar üzerine sefere çıkmak niyetinde olduğunu bildirmiş ve kendisiyle beraber cihada çıkmak için hazırlanmasını emretmişti. Ancak Sadaka, sultanın kendisine karşı iyi niyetli olmadığını düşünerek olumlu bir cevap vermedi. Sultan Muhammed Tapar, Ocak 1108'de Bağdat yakınlarındaki ez-Zaferâniye'ye geldi. Halife Müstazhir-Billâh, askerlerin halka zulmetmesinden korkuyordu. Vezirini sultanın nezdine göndererek taraflar arasında barışı sağlamaya çalışıp, Muhammed Tapar'dan acele etmeyerek beklemesini istemiştir. İsfahân kadısı da sultana aynı şeyi tavsiye etmiş ve halifenin emrine uymasını söylemiştir. Sultan da bu tavsiyeye uydu. Halife, barış meselesini halletmek için Sadaka'ya da mektup göndermişti. Sadaka da halifenin emirlerine muhalefet etmeyeceğini bildirdi. Sadaka aynı şekilde sultana da mektup gönderip kendisi hakkında söylenenlerden özür diledi. Halife Müstazhir-Billâh, nakîbü'n-nükabâ ile Akda'l-Kudat Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sadaka'nın yanına gönderdi. Bunlar önce sultanın yanına gittiler. Sadaka'nın yakınlarından yanına gelecek olanlar için aman aldılar. Sonra da Sadaka'nın yanına vardılar. Ancak Sadaka birtakım şartlar ileri sürmüştü. Elçiler bu şartlarla geri döndü. Yanlarında Sadaka'nın elçisi Ebû Mansûr b. Ma'rûf da vardı. Halife onları geri çevirdi. Bu arada Sultan Muhammed Tapar da İsfahân kadısı Ebû İsmâil'i onlarla beraber Sadaka'nın yanına göndermişti. Fakat Kadı Ebû İsmâil yoldan geri döndü. Sadaka şartlarında ısrar

²⁰²³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 300-301.

ediyordu. Bunun üzerine sultan, Şubat 1108'de ez-Zaferâniye'den hareket etti. Sadaka da askerlerine silahlanmalarını emretmişti. Vuku bulan savaşta Sadaka öldürülmüştür²⁰²⁴. Görüldüğü gibi, Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, hem Büyük Selçuklu sultanı hem de Abbâsî halifesi tarafından elçilik vazifesiyle görevlendirilmiştir. *Atebetü'l-Ketebe*'de dercedilen 1150/1151 tarihli bir mektupta, Sultan Sencer'in Kadı'l-Kudat Muhammed'i elçi olarak Selçuklu emîri İmâdü'd-Dîn Kamâc'ın oğlu Belh valisi Ebû Bekir Alâü'd-Dîn'e gönderdiğinden bahsedilmektedir²⁰²⁵.

Büyük Selçuklu sultanları, bir nev'i elçilik vazifeleri kapsamında, evlenme işleriyle ilgilenmeleri için de kadıları görevlendirmişlerdir. Tuğrul Bey, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh ile akrabalık ilişkisi kurarak, iktidarını daha da güçlendirmek maksadıyla, halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlenmeye niyet etmişti. Bu evlilik, sultanın eşi Altuncan Hatun tarafından da desteklenmekteydi. Tuğrul Bey, bu fikrini gerçekleştirmek üzere, Rey kadısı Ebû Sa'd Yahyâ İbn Sâid'i kızına dünürlük etmesi için halifeye elçi olarak göndermiştir. Muhtelif safhalar arz eden, Selçukluların Irak amîdlerinin, Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, halifenin karısı Hatice Arslan Hatun'un ve Bağdat a'yânının derece derece rol oynadıkları, üç yıl süren ve devletin baş meselesi halini alan hadiseler silsilesi böylece başlamıştı. Evliliğin vuku bulması için maddî ve manevî baskıya girişen Selçuklu sultanı ile bunlara mukabele eden Abbâsî halifesi arasında birçok elçi gidip gelmişti. Diğer taraftan, evlenme meselesi, halifelikle Selçuklu Devleti arasında bir çekişme mevzuu olmanın yanı sıra, İslâm hukukçularının da münakaşa ettikleri bir konu haline gelmişti. Halife ile sultan arasındaki münasebetlerin son derece gerildiği bir ortamda, halifenin fikrini değiştirerek, bu evliliğe razı olmasının sağlanmasında halifelik kadı'l-kudatı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî ile meşhur tacir Ebû Mansûr b. Yûsuf büyük rol oynamışlardır. Nitekim sultan, kadıya ve tacire gönderdiği bir mektupta, bu hususta serzenişte bulunarak, onları paylamıştı. Onlar da bir yandan, cevabî mektuplarında bu istenmeyen durumdan dolayı özür dilemişler; diğer yandan da halifeyi uyarıp evliliğe ikna etmeye çabalamışlardır. Çok geçmeden nikâhın yapılması hususunda Vezir Kündürî adına halifenin vekâletnâmesi yazılmış ve Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah ed-Dâmgânî ile Ebû Mansûr, halifenin evlenme konusundaki muvafakatine şahitlik etmişlerdir. Ayrıca kadı'l-kudat, vezirin halifeyi evliliğe ikna turlarında, Halife Kâim-Biemrillâh'ın huzuruna çıkışta,

²⁰²⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 353-360.

²⁰²⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 177; Ünal, 2014, 149.

bir defasında yanlarında şahitlerden bir grubun da olduğu halde, vezire iştirak etmiştir (1062)²⁰²⁶.

Sultan Melikşah da kızı Mâh Melek Hatun'un Halife Muktedî-Biemrillâh ile izdivacını istemişti. Melikşah'ın bu teklifini halifeye götürmek üzere Hârezm kadısı Ebû Amr Muhammed b. Abdü'r-Rahman b. Ahmed en-Nesevî (ö. 1085/1086) görevlendirilmiştir²⁰²⁷. Sultanın böyle nazik bir görevi tevdi ederek teveccüh gösterdiği adı geçen kadının meseleye nasıl yaklaştığı ve hadisenin tasviri, büyük tabakat âlimlerinden Tâcü'd-Dîn es-Sübkî'den naklen Zekeriya Kitapçı tarafından izah edilmiştir. Buna göre; Ebû Amr Muhammed en-Nesevî Bağdat'ta huzuruna kabul edildiğinde halife muhteşem tahtında oturuyordu. Kadıya da bir divan getirildi. en-Nesevî divana oturduktan sonra oldukça resmî bir ifade ile kendisine söylenenleri ve evlilik teklifini halifeye iletti. Bundan sonra görevini tam manasıyla yapmış bir kişi edasıyla divandan inmiş ve halifenin huzurunda ayakta durarak resmî görevini tamamladığını, bunun bir de nasihat mahiyetinde kendi şahsî görüşü boyutu olduğunu belirtmiştir. Halife kadıdan onu da söylemesini isteyinde o, "Lütfen temiz nübüvvet evinize bu kaba Türkmen kızını katmayınız!" demiştir. Kadı elçilik vazifesini bu şekilde yerine getirip dönünce, durumdan haberdar olan Nizâmü'l-Mülk, onu yanına çağırması ve halifenin huzurundaki bu tutumundan dolayı kadıya çıkışmıştır. Kadı, doğru bir davranış sergilediğini iddia edip, dinini dünyaya satmadığını beyan etmiştir. Buna rağmen Fars kökenli Hârezm kadısının konumunda bir değişiklik olmamış, gazaba uğramamıştır²⁰²⁸. Öte yandan, Sultan Melikşah'ın kızı Mâh Melek Hatun ile Halife Muktedî-Biemrillâh 1087 yılı içerisinde evlenmiştir.

5.5.4.1.2. Halifeler adına

Kadı'l-kudat ve kadılar, yalnız Büyük Selçuklu sultanları adına değil, Abbâsî halifeleri adına da diplomatik heyetlerde elçilik vazifesiyle görevlendirilmişlerdir. Tuğrul ve Çağrı beyler, Dandanakan galibiyetini müteakip yeni kurulan devletlerinin İslâm dünyasının en büyük manevî otoritesi tarafından tanınması ve tasdik edilmesi icabına uyarak Abbâsî

²⁰²⁶ Bundârî, 1999, 18-20; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 36-37; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 109 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 111; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 26 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 106; Zahîrî'd-Dîn Nişâbü'rî, 2018, 87; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, 1363/1984, 100; İbn Kesîr, 1995, XII, 198; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 102-103; İbnü'l-Cevzî, 2005, 34-35.

²⁰²⁷ Zehebî, 1417/1996, XVIII, 478.

²⁰²⁸ Kitapçı, Z. (1994). *Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 115-119.

halifesi Kâim-Biemrillâh'a bir mektup göndermişlerdi. Mektupta, zulüm ve adaletsizlik yolundan ayrılıp, adalet ve insaf ile hareket ettiklerini belirterek, devletlerinin tanınmasını ve tasdik edilmesini istemişlerdir. Onların mektubu Bağdat'a ulaşınca da halife, bir elçisini Rey'e, Tuğrul Bey'in yanına göndererek güzel haberler vermiştir²⁰²⁹. Bir kaynağa göre, Halife Kâim-Biemrillâh saltanat menşûrunu zamanın önde gelen âlimlerinden olan Akda'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî ile birlikte Tuğrul ve Çağrı beylere göndermiştir²⁰³⁰. Kaynaklar, 1041/1042 tarihine ait olmak üzere, Mâverdî'nin dilinden bir hadise nakletmişlerdir. Bu hadisenin, Mâverdî'nin Tuğrul ve Çağrı beyleri mezkûr ziyareti esnasında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Buna göre; Mâverdî, Halife Kâim-Biemrillâh'ın elçisi olarak Tuğrul Bey'in nezdindeyken, Bağdat'a yazdığı bir mektupta, sultanın ahlâk, yaşayış ve idaresindeki her türlü kusur ve noksanlıklar ile ülkesinin harabe halinde olduğunu sayıp dökmüştü. Mektubu taşıyan gulâm, mektubu düşürmüş ve bu mektup bulunarak Tuğrul Bey'e götürülmüştü. Sultan mektubun içindekilere vâkıf olmasına rağmen, meseleyi gizleyip kadıya bu hususta hiçbir şey demediği gibi, kadıya olan hürmet ve itibarında bir değişiklik yapmamıştı. Mektubun sultanın eline geçtiğini bilmeyen Mâverdî'ye, Bağdat'a dönünce keyfiyet anlatılmış, mektubu verdiği gulâm da yolda mektubu kaybettiğini ikrar etmişti²⁰³¹.

1043/1044 tarihinde de Akda'l-Kudat Mâverdî'nin Halife Kâim-Biemrillâh tarafından yine elçilik vazifesiyle Tuğrul Bey'e gönderildiğinden bahsedilmektedir. Halife, bazı kaynaklara göre, Tuğrul Bey ile Büveyhî hükümdarı arasında sulhun temini için, bazılarına göre ise sultanı halka adaletle davranmaya davet etmek için, Mâverdî'yi Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermiştir. Bu sırada Rey'de veya Cürcân'da olduğu söylenen Tuğrul Bey, halifenin elçisi olmasına saygı duyması dolayısıyla Mâverdî'yi şehirden dört fersah uzaklıkta karşılamıştır. Tuğrul Bey'in nezdinde bir yıl kadar kalan Mâverdî, dönüşte Selçuklu hükümdarı hakkında halifeye, itaatkâr olduğu yönünde bir rapor vermiştir²⁰³². Halifenin Mâverdî gibi mühim bir şahsı Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermesi, onun Selçuklu hükümdarına son derece ehemmiyet verdiğinin delili olarak alınabileceği gibi; onu karşılayış

²⁰²⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 104-105 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 102-103.

²⁰³⁰ Yahya b. Abdü'l-Latif el-Hüseynî el-Kazvîni, 1315/1936, 105.

²⁰³¹ Bundârî, 1999, 25; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 42-43; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), 1999, I, 299.

²⁰³² İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 398; İbnü'l-Cevzî, 2005, 3, 40; İbn Kesîr, 1995, XII, 143.

şekli de Tuğrul Bey'in durumu idrak ettiğini göstermektedir. Bu elçilik ziyareti, Halife Kâim ile Tuğrul Bey'in münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir²⁰³³.

Mâverdî, Halife Kâim-Biemrillâh tarafından, 1032 ve 1037 yıllarında, Büveyhî emîrleri Ebû Kâlicâr ve Celâlû'd-Devle'ye gönderilen diplomatik heyetlerde de görevlendirilmiştir. O, saygıdeğer mevkii ve şahsiyetinden dolayı Selçuklu beylerinin olduğu gibi, Büveyhî emîrlерinin de ikram ve ihsanına mazhar olmuştur. Mâverdî, elçilikleri sırasında hükümdarlara doğru bildiği hususlarda eleştiriler yöneltmekten çekinmezdi. Nitekim 1032'de, Ebû Kâlicâr'ın sultân-i a'zam ve mâlikü'l-umem unvanlarını almak istemesine bunların hilafet makamına layık olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır²⁰³⁴.

Malazgirt savaşı arifesinde artık iki ordu karşı karşıya geldiğinde, Sultan Alp Arslan, âdet gereğince barış teklifinde bulunmak üzere Bizans karargâhına bir elçilik heyeti gönderdi. O, Bizans imparatoruna barış teklifini halifenin elçisi Kadı İbn Mühelbân vasıtasıyla yaptı. Halifenin elçisinin yanında Selçuklu komutan Emîr Savtekin de bulunuyordu. Savtekin'in görevi, Bizans ordusunun durumunu incelemektir²⁰³⁵. Gümüştekin el-Kaysarî, Aralık 1102'de şahne olarak Bağdat'a gelmişti. Onu Bağdat'a şahne olarak Sultan Berkyaruk göndermişti. Bu arada taht müddeisi Muhammed Tapar adına Bağdat'ta şahne olan Necmü'd-Dîn İlgazi bunu haber alınca Hısn-ı Keyfa hâkimi olan kardeşi Sökmen'e haber gönderip Gümüştekin'e karşı kendisine yardımcı olmak üzere onu yanına çağırdı. Öte yandan, Gümüştekin el-Kaysarî de Mezyedî emîri Seyfû'd-Devle Sadaka'ya haber gönderip Berkyaruk'a itaat etmesini istedi. Fakat Sadaka bunu kabul etmeyip Bağdat'ta Berkyaruk'a karşı açıkça cephe aldı. Sadaka; İlgazi ile Sökmen, yani Muhammed Tapar tarafını tutuyordu. İlgazi ve Sökmen Düceyl'i, Seyfû'd-Devle Sadaka'nın askerleri de Nehrû'l-Melik'i talan ettiler. Buralarda uygunsuz işlerde bulunup halka zulmettiler. Öyle ki hayat felce uğramış, fiyatlar hayli artmıştı. Bunun üzerine Halife Müstazhir-Billâh, Sadaka'yı olayları yatıştırmak için gönderdi. Fakat bir sonuca varamamıştı. Halk büyük sıkıntılara maruz kalaya devam ediyordu. Halife bu kez Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmğânî ve Tâcü'r-Rüesâ b. el-Mevsîlî'yi Seyfû'd-Devle Sadaka'ya gönderip bu işe bir son vermesini istemiş ve halkın içinde bulunduğu durumu bildirerek işin vehametini anlatmıştı. Bunun üzerine Sadaka, eğer el-Kaysarî Bağdat'tan çıkarılacak olursa

²⁰³³ Köymen, 1976, 36.

²⁰³⁴ Kallek, 2003, XXVIII, s. 180.

²⁰³⁵ Hüşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 79; Koca, 1997, 143.

halifeye itaat arz edeceğini, aksi halde kılıca sarılacağını söylemiş, tehditler savurmuştur²⁰³⁶. Kardeşler arasındaki saltanat savaşlarında önce Berkyaruk daha sonra da Muhammed Tapar tarafını tutan Emîr Yınal b. Anuştekin el-Husâmî, Bağdat'a yerleşince ahaliye zulmetmeye başlamıştı. Adamları halkı döverek, öldürerek ve zorla vergi toplayarak onların başlarına bela kesildiler. Bunun üzerine Halife Müstazhir-Billâh, Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî'yi Emîr Yınal'a gönderip bütün bu davranışlarına son vermesini istedi. Yaptığı zulüm ve düşmanlıkları takbih etti. Kadı'l-kudat aynı şekilde Bağdat şahnesi Necmü'd-Dîn İlgazi'nin de yanına birkaç defa gidip geldi. İlgazi ve kadı'l-kudat birlikte Yınal'ın yanına gittiler. Halifeye itaat edeceğine, halka zulmetmekten vazgeçeceğine ve adamlarına da mani olacağına dair ondan yemin almışlardır. Fakat Emîr Yınal yemininde durmamış; zulme ve halka kötü muameleye devam etmiştir (1102/1103)²⁰³⁷.

Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mahmûd, Abbâsî halifesi Müsterşid-Billâh ile anlaşmazlığa düşmüş ve bunun üzerine Mahmûd, Aralık 1126'da ve Ocak 1127'de iki kez Bağdat'ı muhasara etmişti. Neticede Sultan Mahmûd halifeden aman diledi. Halife de sulha meyilli olup yumuşamıştı. Halk da barış nedeniyle sevindiler. Halife, Sultan Mahmûd'a nakîbü'n-nükabâ, kadı'l-kudat [Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî olmalı], şeyhler şeyhi ve otuz küsur şahidi göndermişti. Fakat Sultan Mahmûd onları kendi yanında altı gün alıkoymuştu. Halk, bundan huzursuz ve tedirgin oldu. Öncekinden daha şiddetli bir karışıklık meydana gelmesinden korkuldu. Bağdat şahnesi Barankuş ez-Zekvî, Sultan Mahmûd'u Bağdat halkının mallarını yağmalamaya teşvik etti. Ancak Sultan Mahmûd onun bu önerisini kabul etmedi. Sonra sultan, kadının da içinde bulunduğu heyetin huzura girmesine müsaade vermiştir. Bunlar da akşam namazı vaktinde huzura girdiler. Kadı'l-kudat onlara namaz kıldırması. Halife Müsterşid-Billâh'ın mektubunu Sultan Mahmûd'a okudular. Sultan da mektubu ayakta dinlemiş ve halifenin bütün önerilerini kabul etmiştir. Böylece sulh sağlanmıştır²⁰³⁸. Kadı ve Müderris Ebû Mansûr İbnü'l-Muallim (ö. 1175/1176) de halifenin elçisi olarak görevlendirilmiştir²⁰³⁹.

Selçuklu sultanı tarafından olduğu gibi, Abbâsî halifesi tarafından da nikâh işleriyle ilgilenmeleri için bir nev'i elçilik vazifesiyle kadılar görevlendirmişlerdir. Nihayet kızı Seyyide Hatun'un, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile evliliğine muvafakat veren Abbâsî

²⁰³⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 289-291.

²⁰³⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 288-289.

²⁰³⁸ İbn Kesîr, 1995, XII, 369.

²⁰³⁹ Renterghem, 2015, II, 115.

halifesi Kâim-Biemrillâh, nikâhının kıyılması için, çeyizi ile birlikte, Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'yi, Seyyide Hatun'un mahaffesinin yanında Tebriz tarafına göndermiştir. Kadı'l-Kudat; Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un nikâhları kıyıp, nikâh hutbesini de okumuştur (Ağustos 1062)²⁰⁴⁰. Selçuklularla Abbâsîler arasında sıhrî münasebetler, Sultan Sencer devrinde de devam etmişti. 1124 yılında, Halife Müstersîd-Billâh, Sultan Sencer'in kızıyla evlenmiştir. Halife, sultanın kızını kendisine istemek üzere, çeşitli vesilelerle hem Selçuklu hem de Abbâsî idarecileri tarafından elçilikle görevlendirilen Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi göndermiştir. Kadı, sultanın muvafakatini ihtiva eden bir mektubu hamilen Bağdat'a dönerken, Hemedân Camii'nde Bâtînîler tarafından öldürülmüştür²⁰⁴¹.

5.5.4.1.3. Hanedan üyeleri ve emîrler adına

Büyük Selçuklular devrinde kadılar, Selçuklu hanedan üyeleri ve üst düzey emîrler tarafından da halife, sultan ve vassal hükümdarlar nezdine elçi olarak görevlendirilmişlerdir. Kaynakların, Çağrı Bey'in iyi hasletlerinden söz ettikleri esnada naklettikleri bir hadiseye göre, o, Serahs kadısı Abdü's-Samed vasıtasıyla Tuğrul Bey'e, fethettiği ve hâkim olduğu ülkelerde tahribat yapmaması ve halkı kendisinden soğutmaması yönünde haber göndermiştir. Tuğrul Bey de aynı elçiyle kardeşine münasip bir cevap yollamıştır²⁰⁴².

Muhammed Tapar'ın büyük emîrlerinden atabeg ve Fars valisi Çavlı Sakavu, Şîrâz kadısı Ebû Tâhir Abdullah b. Tâhir'i Kirmân hükümdarı Arslanşah'a elçi olarak göndermişti. Kirmân hâkimine, kendisine itaat etmeyerek Kirmân'a iltica eden Şebânkârelilerin sultanın reâyâsından olduğunu, bu sebeple onları iade etmesini ve onları iade ederse Kirmân'a yürümekten vazgeçeceğini, aksi halde ülkesine saldıracağını bildirmiştir (1116/1117)²⁰⁴³. Sultan Sencer'in Oğuzlara yenilip esir düşmesinden sonraki kargaşa günlerinde Selçuklu şehirlerde emîrler hüküm sürmeye başlamışlardı. Böyle bir zamanda şehirlerin kadı'l-kudatları rakiplerinin nezdine emîrlerin elçisi olmuşlardı. Mesela Kadı Fahrü'd-Dîn Kûfî, Müeyyed Ay-aba tarafından, Nîşâbûr'u muhasara eden Hâremzşah'a elçi olarak

²⁰⁴⁰ Bundârî, 1999, 18-20; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 36-37; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 109 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 111; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 26 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 106; Zahirü'd-Dîn Nîşâbûrî, 2018, 87; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 100; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 102-103; İbnü'l-Cevzî, 2005, 34-35.

²⁰⁴¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 364, 365; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 498; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 225; Köymen, 2011b, II, 76-77.

²⁰⁴² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 26-27; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 28.

²⁰⁴³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 413.

gönderilmiştir²⁰⁴⁴. *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan ve yukarıda söz konusu edilen 1150/1151 tarihli mektubun başka bir yerinde, ilim, sağlam düşünce (kemâl-i hesâfet) ve işlerin inceliklerindeki beceride (marifet-i dekâyik-i mesâlih) asrın seçkinlerinden olan Kadı'l-Kudat Ebû'l-Feth Yûsuf b. İsmâil Bâbeveyh'nin, Belh valisi Ebû Bekir Alâü'd-Dîn'in elçisi olarak Sultan Sencer'in huzuruna geldiğinden bahsedilmektedir²⁰⁴⁵. Musul'da meşhur bir kadı ailesi mensubu olan Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed eş-Şehrîzorî'nin (ö. 1190), Musul hâkimi İzzü'd-Dîn Mes'ûd ez-Zengî adına defalarca Bağdat'a elçi olarak gitmiştir²⁰⁴⁶.

5.5.4.1.4. Halk adına

Selçuklu devri kadıları, halk önderi ve sözcüsü konumlarıyla da zaman zaman halk adına, yöneticiler nezdinde halkın bir temsilcisi olarak, genellikle halkın ileri gelenlerinin muvafakatiyle teşkil edilen heyetler içerisinde yer almıştır. Kadı, halkın koruyucusuydu²⁰⁴⁷. Sultan Sencer zamanından kalma bir resmî belgede, kadılık işinin halkın maslahatıyla ilişkili olduğu açık bir şekilde söylenmiştir²⁰⁴⁸. Bazı durumlarda kadı atamaları yapılırken, müstakbel kadının görev sahasındaki halkın görüşüne ve tasvibine de başvurulabilirdi²⁰⁴⁹. Bu arada, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, *Siyâsetnâme*'de şahne, âmil ve muhtesible beraber, kadının da halkın durumunu bilmesi, gerçeği “bize” gizlice veya açıkça iletmesini ifade etmesi dikkat çekicidir²⁰⁵⁰.

Sultan Melikşah'ın emriyle 1085 senesinde Âmid ve Meyyâfârikîn zaptedilerek, Mervânîler hanedanına son verilmişti. Diyarbakır bölgesinin fethinden sonra sultan, Fahrü'd-Devle'yi Diyarbakır emîri olarak tayin etmişti. Fakat bir süre sonra Mervânîlerden artakalan servetleri kendi nam ve hesabında topladığı tespit edilen Fahrü'd-Devle, Sultan Melikşah tarafından görevinden azledilmişti (1089). Sultan, Fahrü'd-Devle'den sonra Diyarbakır bölgesinin idaresini Amîdü'l-Mülk Ebû Ali el-Belhî'ye vermişti. Ancak Meyyâfârikîn halkından Ebû'l-Heycâ, Reis Ebû Abdullah, Kadı Ebû Bekir b. Sadaka, Kadı Ebû'l-Kâsım b. Nübâte ve Reis Ebû'l-Hasan b. Ezrak'tan kurulu bir heyet, sultanın yanına giderek Ebû Ali'den şikâyetçi olduklarını bildirdiler. Zira halk, Fahrü'd-Devle'nin yeniden

²⁰⁴⁴ Hûşeng Husrevbeygî, *Hâdî Bekâiyân*, 1394/2015, 79.

²⁰⁴⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 177; Ünal, 2014, 149.

²⁰⁴⁶ İbn Hallikân, 1843, II, 649; Ocak, 2017, 233.

²⁰⁴⁷ Horst, 1964, 88; Köymen, 2018c, I, 695.

²⁰⁴⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 155; Ünal, 2014, 120.

²⁰⁴⁹ Mesela bkz. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 183.

²⁰⁵⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

emîr olarak atanmasını istiyor ve Ebû Ali'den nefret ediyordu. Sultan Melikşah başlangıçta onların sözlerine kulak asmadıysa da daha sonra halkın temsilcisi olarak katına gelen heyetin şikâyetleri ve istekleri üzerine Ebû Ali'yi azletmiştir²⁰⁵¹. Meyyâfârikîn halkı birkaç sene sonra, 1091'de, camide toplanarak, içerisinde yine Kadı Ebû Bekir b. Sadaka'nın bulunduğu başka bir heyetin bu defa bu sırada Nusaybin'de bulunan Tutuş'a gönderilmesini kararlaştırmıştır²⁰⁵². Şehir halkı bazen de aman dilemek için kadının da dâhil olduğu bir heyeti karşı tarafa gönderiyordu. Buna dair bir misal, 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Suriye sahasında görülmektedir. Şöyle ki, Haçlılar 1110'da Suriye sahilindeki Sayda şehrini karadan ve denizden muhasaraya almışlardı. Haçlıların hücumu şiddetlendiği bir esnada, Sayda halkının kalplerine korku düşmüştü. Öteki İslâm şehirlerinin başına gelen kötülüklerin kendi başlarına da gelmesinden korkarak, şehrin kadısıyla ileri gelen zevattan müteşekkil bir grubu, aman dilemek için Haçlı liderine göndermişlerdir²⁰⁵³.

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile giriştiği taht mücadelesi esnasında, onunla giriştiği ikinci savaş sonrasında, hilafet merkezine geldiğinde şiddetli bir hastalığa yakalanmıştı. Sultan Berkyaruk, 1101 yılının son aylarında Muhammed Tapar'ın Bağdat'a gelmesi üzerine bu şehirden ayrılarak Vâsıt'a gitmişti. Vâsıt askerleri Sultan Berkyaruk'un yaklaşması üzerine ondan korktular, ailelerini ve mallarını alıp hepsini gemilere doldurdular ve doğruca ez-Zübeydiyye'ye giderek bir süre orada kaldılar. Sultan, Vâsıt'a geldiğinde ağır hastaydı ve mahfe içinde taşınıyordu. Berkyaruk'un ordusu, Muhammed Tapar ve mütteliklerinin kuvvetlerinin önünden çekilerek süratle buraya geldikleri için perişan bir haldelerdi. Bununla beraber, Vâsıt'a geldikleri zaman Sultan Berkyaruk iyileşmişti. Berkyaruk ve adamlarının yegâne düşünceleri, bir an önce şehrin batı yakasından doğu yakasına geçebilmektir. Fakat bunun için gemi bulamadılar. Mevsim kıştı, havalar çok soğuktu ve sular kabarmıştı. Şehir halkı onlardan korkuyordu. Bu yüzden hepsi evlere ve camiye kapanmışlardı. Yollar ve çarşılar bomboş kalmıştı. Şehrin kadısı Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Ferhûn el-Fârikî (ö. 1133) Sultan Berkyaruk'un karargâhına gidip Emîr Ayaz ve vezir ile görüştü. Onlardan halka merhametli davranmalarını ve herkesin huzur ve güvene kavuşması için şahne tayin edilmesini istedi. Onlar da kadının bütün isteklerini kabul ettiler ve buna mukabil olarak da kendilerinin hayvanlarını karşıya geçirecek adam bulmasını kadıdan istediler. Kadı, onları geçirmek için Vâsıtlı gençleri toplayıp bol miktarda para

²⁰⁵¹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 199, 200-201.

²⁰⁵² İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 207-208.

²⁰⁵³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 384.

verdi. Bunlar Sultan Berkayaruk'un askerlerine ait hayvanları karşıya geçirdiler. Böylece onlar ağırlıklarını ve yüklerini karşıya geçirebilmişlerdi. Şehrin doğu yakasına geçince Berkayaruk'un kuvvetleri rahatlamıştı. Ancak askerler şehri yağmalamışlardır. Bunun üzerine kadı tekrar gelip onların yağmacılıktan vazgeçmelerini istedi. Kadının arzusu kabul edilmiş ve Sultan Berkayaruk onunla beraber yağmacılığa mani olmaları üzere adamlar vazifelendirip göndermiştir²⁰⁵⁴.

Leningrad Münşeât Mecmuası'nın 34. vesikasını teşkil eden ve Sultan Sencer'in veziri Nasîrû'd-Dîn Mahmûd'un kaleminden çıkan cevapnâmenin, daha önce Semerkand halkı tarafından yazılmış olup, imâmlar, kadılar ve ileri gelenlerden (e'imme, kudât, mu'teberân) mürekkep bir heyet vasıtasıyla Sultan Sencer'e arz edilmiş olan, galiba Karahanlı hükümdarını, onun metbûu olması itibarıyla Sultan Sencer'e şikâyet eder mahiyetteki bir mektuba verilen cevap olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁵⁵. Horasanlı mutasavvıf şeyh Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın menkıbelerinden birinde söz edildiğine göre; şeyh Mervü'r-Rûd'dayken müritleriyle birlikte yollarda icra ettikleri sema ayinleri ve okudukları ilahiler ahaliyi rahatsız etmişti. Bunun üzerine halk birleşerek Kadı Hüseyin'e müracaat etmiş ve bu tarz hareketlerden şikâyet ederek, kadıdan bunlara bir son verdirmesini istemiştir. Aynı zamanda şeyhin bir müridi olan kadı, şeyhin huzuruna çıkarak halkın rahatsızlığını dile getirmiş, ancak Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın söylediği bir beyitten etkilenen halk, ona karşı olma halinden vazgeçmiştir²⁰⁵⁶.

5.5.4.2. Halifenin ve sultanın tahta çıkış ve biat merasimlerine iştirak etmek

Geleneksel olarak tahta çıkış ve biat merasimlerinde müstakbel halifeye biata önce devlet büyükleri başlar ve onları, hiyerarşik sıraya göre diğer mansıp sahipleri takip ederdi. Böylece hilafet merkezinde bir biat merasimi protokolünden söz edilebilir. Bu protokolün başında vezirler, üst düzey devlet yetkilileri ve ordu mensupları, ulemâ ve bu arada Bağdat kadı'l-kudatı başta olmak üzere kadılar yer alıyordu.

²⁰⁵⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 270-271.

²⁰⁵⁵ Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 41b-42b; Köymen, M. A. (2018b). "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları, Atebetü'l-Ketebe'nin Neşri Münasebetiyle". (yay. haz. S. Tarıfci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. I, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 215-216.

²⁰⁵⁶ Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 196 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 230.

İbrahim Yınal ile Sultan Tuğrul Bey arasındaki saltanat mücadelesi esnasında Selçukluların içine düştüğü müşkül durumu fırsat bilerek harekete geçen Arslan Besâsîrî, Fâtımîlerden de destek alarak, Bağdat üzerine yürüyüp şehri işgal etmişti. O, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ı derdest edip Hadîsetü Âne'ye gönderdi. Bağdat'ta Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına hutbe okuttu (1059). Arslan Besâsîrî; Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, meşhur tacir Ebû Mansûr b. Yûsuf, Hatîb Ebû'l-Hasan el-Hâşimî ve Abbâsî ileri gelenlerini hilafet sarayında toplayıp, Fâtımî halifesi Müstansır adına onlardan zorla biat almıştır. Böylece artık Abbâsî hilafetinin başkenti Bağdat'ta resmen Şîî Mısır Fâtımî Halifeliği hâkim durumu getirilmiş oluyordu²⁰⁵⁷.

Halife Kâim-Biemrillâh vefat edince yerine torunu Muktedî-Biemrillâh geçmişti. Yeni halifenin biat töreninde, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk, Abbâsî veziri Fahrü'd-Devle İbn Cehîr ile oğlu Amîdü'd-Devle, meşhur Şâfiî fukahâsından Ebû Nasr b. es-Sabbâğ ile Ebû İshâk eş-Şîrâzî, nakîbler, ileri gelen devlet ricali ve tabîî Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî ile Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. el-Beyzâvî hazır bulunup biat etmişlerdir (1075)²⁰⁵⁸. Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Beyzâvî ile Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, hilafet merkezinden Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e gönderilmişti ki oradan da Gazne'ye gidecek ve bura hükümdarından yeni halife için biat alacaktı²⁰⁵⁹. Babası Muktedî-Biemrillâh vefat edince (1094), Vezir Amîdü'd-Devle İbn Cehîr, veliaht Müstazhir-Billâh'ı çağırıp, babasının ölüm haberini vermiş ve yeni halife olarak kendisine biat etmişti. Ardından bu sırada Bağdat'ta bulunan Sultan Berkyaruk'a durumu bildirerek ondan da yeni halife için biat almıştı. Muktedî-Biemrillâh'ın ölümü, gizli tutulduğu üç günün sonunda açıklanmıştır. Müstazhir-Billâh'ın biat merasiminde Selçuklu veziri İzzü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk ile kardeşi Bahâü'l-Mülk, Selçuklu emîrleri, Abbâsîlerin nakîbi Tarrâd b. Muhammed b. Ali ez-Zeynebî, Alevîlerin nakîbi Muammer el-Alevî, Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî, el-Gazzâlî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî ve diğer bazı ünlü âlimler iştirak etmiştir. Protokole dâhil olan bu şahsiyetler, vefat eden halifenin cenaze törenine katılmışlar; taziyyeye oturmuşlar; aynı gün de yeni halifeye biatlarını sunmuşlardır²⁰⁶⁰.

²⁰⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 61; İbnü'l-Cevzî, 2005, 21; İbn Kesîr, 1995, XII, 188.

²⁰⁵⁸ Bundârî, 1999, 51-52; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 95; Celâlü'd-Dîn Suyûtî, 2014, 433.

²⁰⁵⁹ Bundârî, 1999, 52.

²⁰⁶⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 197; İbn Kesîr, 1995, XII, 289.

1118 yılında hayatını kaybeden Halife Müstazhir-Billâh'ın yerine, veliahdi Müstersîd-Billâh hilafet makamına geçmişti. Babası vefat ettiğinde kendisinin halifelğine biat edilmiş ve minberlerde adına hutbe okunmuştu. Hilafet biatını onun adına Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî almıştır. O, bu esnada kadı'l-kudatlık görevine ek olarak, vezaret makamına da vekâlet ediyordu. Bu hadiseler hakkında bilgi veren Arap müellif İbnü'l-Esîr; Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî ile Vâsik-Billâh (842-847) için biat alan Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Duâd ve Mu'tazîd-Billâh (892-902) için biat alan Kadı Ebû Ali İsmâil b. İshâk'tan başka hiçbir kadının halifeler için biat almamış olduğunu haber vermektedir²⁰⁶¹. Râşîd-Billâh'ın haledilmesinden sonra Muktefî-Liemrillâh halifelğe getirilmişti. Emîrler, fakihler, âlimler, ileri gelenler ve halk hilafet sarayına gelip ona biatta bulunmuşlardır (1136)²⁰⁶².

Sultan Alp Arslan, Büyük Selçuklu tahtına geçince, Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin yerine Nizâmü'l-Mülk'ü veziri olarak tayin etmişti. Daha sonra sultan, Tuğrul Bey'in karısı olan halifenin kızı Seyyide Hatun'un Bağdat'a dönmesine müsaade etti. Zira hatunun, Vezir Amîdü'l-Mülk tarafından Bağdat'a dönmesine engel olunduğu söylenmektedir. Seyyide ile birlikte Bağdat'a, Selçuklu Devletinin a'yânından bir heyet, Sultan Alp Arslan adına hutbe okutulmasını sağlamak ve halife nezdinde sultanı temsil etmek üzere gönderildi. Seyyide ve beraberindekiler Mart 1064'te Bağdat'a ulaştılar. Seyyide'yi halifenin adamları ve hizmetkârlar karşıladılar. Özellikle Seyyide'nin babası olan Halife Kâim-Biemrillâh, kızının Bağdat'a gelmesine son derece sevinmişti. Bir süre sonra, Seyyide ile birlikte, halifenin huzuruna çıkacak olan Selçuklu heyetinde yer alan Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdü'r-Rahman [galiba Hârezm kadısı] ve Hâcib Aytekin, Beytü'n-Nübî'ye gidip orada hazır bulunmuşlardır. Bu arada, Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, Kadı Ebû Amr Muhammed'in kendisinden önde bir yere oturmamasını istemiştir. Bunun üzerine ona, "Senin isteğin bir zafiyettir. Artık herkesin oturacağı yer tespit edilmiştir. Bu nedenle bu isteğinin yerine getirilmesi mümkün değildir." denilmiştir. Burada tertip edilen bir merasimden sonra Nisan 1064'te Sultan Alp Arslan adına Bağdat'ta hutbe okutulmaya başlatılmıştır²⁰⁶³. Daha sonra Kadı Ebû Amr Muhammed, sultanın adının basılacak paralara konmasını ve hilat verilmesini bildirmişti. Bunun üzerine sultanın adı, derhal paralara kondu. Fakat hilat verme işi duraklamıştı. Çünkü hilatın hazırlanabilmesi için imalathanede gerekli

²⁰⁶¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 426; İbn Kesîr, 1995, XII, 346; Safedî, 1420/2000, XXII, 57.

²⁰⁶² İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 58; Aytaç, 2019, 45.

²⁰⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 130-131.

alet edevatın sağlanması gerekmişti. Bu nedenle, zamana ihtiyaç bulunduğu ve ayrıca hazinenin de boş olduğu kadıya bildirildi. Fakat bununla birlikte, kadıya, sultanın bu husustaki isteğinin yerine getirilmesi çok ivedi ise hilat yerine geçebilecek miğfer ve bayrak gönderilebileceği, eğer mutlaka sultanlık hilatı isteniyorsa da bunların hazırlanabilmesi için Bağdat'ta beklemesi gerektiği söylenmiştir²⁰⁶⁴. Nihayet hilatların üretiminin sonuçlanmasıyla Selçukluların Irak amîdi Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ, Halife Kâim-Biemrillâh'dan, Sultan Alp Arslan'ın saltanatının bir törenle tasdik ve ilân edilmesini, bu arada da hazır olan hilatların Selçuklu heyetine teslim edilmesini istedi. Bunun üzerine halifelik sarayında bir toplantı düzenlendi. Toplantıya Kadı Ebû Amr Muhammed ve Amîd Ebû'l-Hasan Ali davet edilip onlara, hilatlarla birlikte, âdet olduğu üzere, Alp Arslan'ın bütün Sünnî İslâm âleminin işlerini yürütmesi yetkisini içeren bir ahidnâme verilmiştir. Bu geri dönecek Selçuklu heyetiyle birlikte, Abbâsîlerin nakîbi ve hâdimü'l-hâssın da sultanın yanına gitmesi kararlaştırılmıştır²⁰⁶⁵.

Selçuklu vassalı olup Diyarbakır bölgesinde hüküm süren Mervânîlerde, Emîr Nasrû'd-Devle, 1061'de vefat edince, veziri, ordu komutanını emîrin oğlu Nizâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Nasr'a göndererek onu çağırmıştı. Gelince de vezir kendisini saraya çıkarmış ve önünde yer öperek, onu yeni emîr olarak tahta çıkardı. Daha sonra da ordu mensupları, kadılar, âlimler, şahitler ve şehrin ileri gelenleri gelerek Nizâmü'd-Dîn'i emîr olarak selamlamışlardır²⁰⁶⁶.

5.5.4.3. Karşılama merasimlerine iştirak etmek

Kadı'l-kudat ve kadılar, tahta çıkış ve biat merasimlerine iştirak etmelerinde olduğu gibi, karşılama merasimlerinde de bizzat protokoldeki yerlerini alırlardı. Tuğrul Bey, 1055 yılında, Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle kalabalık bir ordunun başında Bağdat'a müteveccihen yola çıkmıştı. Tuğrul Bey Nehrevân'a ulaşınca, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime, yanında eşraf, kadılar, nakîbler, şahitler ve devletin ileri gelen simalarından müteşekkil büyük bir alayla Tuğrul Bey'i karşılamaya çıkmıştır. Tuğrul Bey de kendisini karşılamak için yola çıktıklarını öğrenince, onları karşılamak maksadıyla kumandanlarını ve veziri Amîdü'l-Mülk Küdürî'yi

²⁰⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 132.

²⁰⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 133; İbnü'l-Cevzî, 2005, 42.

²⁰⁶⁶ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 167.

göndermiştir²⁰⁶⁷. Tuğrul Bey, Bağdat'a gelince, Arslan Besâsîrî de çekilerek, Selçuklulara karşı Kuzey Suriye ve Kuzey Irak taraflarında faaliyet göstermeye başlamıştı. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Besâsîrî'ye karşı bu bölgelere başarılı bir sefer düzenlemişti. Seferden dönen Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh ile buluşmak üzere yeniden Bağdat'a geldi. Hilafet veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime, Sahnü's-Selâm'da oturmuştu. O, nakîbü'n-nükabâ ve kadî'l-kudat (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî olmalı) ile şahitleri ve ileri gelen devlet erkânını yanına çağırdı. Daha sonra İbnü'l-Müslime, bir törenle halifenin siyasî ve idarî sorumluluğu kendisine tevdi edeceği Sultan Tuğrul Bey'e haber göndererek, onu halifenin huzuruna davet etmiştir (Ocak 1058)²⁰⁶⁸. Bir süre sonra, 1059'da, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî, Ukaylî emîri Kureyş ve Mezyedî emîri Dubeys'in de desteğini alarak Bağdat'a girip Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuştu. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh ile veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime, Kureyş'in himayesine girdiler. Kureyş, halifeyi, yeğeni Muhâriş'in hâkimi olduğu Hadîsetü Âne'ye gönderdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal meselesini hallettikten sonra Irak'ta çöken Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis edince, Kureyş'e haber gönderip halifenin makamına iade edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Halife Kâim-Biemrillâh serbest bırakılmıştır²⁰⁶⁹. Sultan Tuğrul Bey, halifeyi Nehrevân'da karşılamıştır (Ocak 1060). Sultan, halifeye son derece hürmet göstermiş; halife de sultana dua ve teşekkür etmiştir. Daha sonra halife, büyük bir haşmet içinde Bağdat'a doğru yoluna devam etmiştir. Sultan, Bâbü'n-Nûbî'de, halifenin atının dizgininden tutarak, gâşiyesini omzunda taşımıştır. Kaynaklar, halifenin Bağdat'a girdiğinde, Kadî'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî ve üç şahit hariç, kendisini karşılayacak kimsenin olmadığını, zira halkın ve diğer kimselerin Arslan Besâsîrî istilasî neticesinde perişan bir halde şehirden kaçıp uzaklaştıklarını zikretmişlerdir²⁰⁷⁰.

Müeyyidü'l-Mülk, 1073/1074 yılında, Sultan Melikşah ve babası Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından idarî bir görevle Bağdat'a gönderilmişti. Öte yandan, bu tarihte Bağdat'ta bir sel felaketi yaşanmıştı. Öyle ki, halifenin sarayı dışında su basmayan yer kalmamıştı. Müeyyidü'l-Mülk de bu hadisenin üzerine Bağdat'a gelmişti. Bu sırada su iyice yükselmiş, bütün yollar kapanmıştı. Bu mâniadan dolayı Müeyyidü'l-Mülk için bir karşılama yapılamamıştı. Böylece o, sade bir şekilde Bağdat'a girmiş oldu. Müeyyidü'l-Mülk,

²⁰⁶⁷ Bundârî, 1999, 7; İbnü'l-Esîr, 1987, IX, s. 463; Mîrhând, 2015, 79-80.

²⁰⁶⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 42; İbnü'l-Cevzî, 2005, 13.

²⁰⁶⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 99; İbn Kesîr, 1995, XII, 184-185.

²⁰⁷⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 448, 491; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 76; İbnü'l-Cevzî, 2005, 27; İbn Kesîr, 1995, XII, 191.

halifenin kendisini kabul etmek istemediği için, karşılama yaptırmadığını düşündü. Bu arada, kadı'l-kudat (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî olmalı), yanında iki nakîb olduğu halde, Müeyyidü'l-Mülk'ün yanına geldiyse de o, bunları kabul etmeyerek, kendisinin tahkir edildiğini bildirdi. Bunun üzerine Halife Kâim-Biemrillâh, onun gönlünü alarak, ona hilatlar göndermiştir²⁰⁷¹. Sultan Melikşah, Kasım 1091'de, ikinci defa olmak üzere Bağdat'a gittiğinde, Kadı'l-Kudat Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî ve İbn Muslâyâ, onu karşılamaya çıkmışlardır²⁰⁷².

Irak Selçukluları meliki Süleyman Şah, İran ve Irak'taki türlü maceralarından sonra, Abbâsî halife Muktefi-Liemrillâh'a haber gönderip, kendisine iltica etmek istediğini bildirmişti. Aralarında elçiler gidip geldi. Sonunda karısını rehine olarak göndermesi şartıyla melikin isteği kabul edildi. Bunun üzerine Süleyman Şah, karısını çok sayıda cariye ve maiyetiyle birlikte Bağdat'a gönderdi. Halife, Süleyman Şah'ın zevcesine ve maiyetindekilere iyi davranarak, kendisinin de yanına gelmesine izin verdi. Süleyman Şah yanındaki üç yüz kadar askeriyle geldi. Hilafet veziri Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin oğlu onu karşılamaya çıkmıştı. Bu karşılama esnasında vezirin oğlunun yanında, kadı'l-kudat (kaynakta adı verilmese de bu zamanda Bağdat'ta kadı'l-kudatlık vazifesini Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmgânî görüyordu) ile iki nakîb de bulunuyordu. Hilafet sarayına getirilen Süleyman Şah; kadı'l-kudat, şahitler ve ileri gelen devlet adamlarının da hazır bulunduğu bir mecliste, halifeye sadakatle bağlı kalacağına ve Irak'a hiçbir zaman saldırmayacağına dair yemin etmiştir²⁰⁷³.

Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'nın (ö. 1066) Halife Kâim-Biemrillâh'ın Harîm kadılığı teklifini, tören alaylarına, sultanı karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak, sorumlusu olduğu Nehrü'l-Muallâ ve Bâbü'l-Ezc'deki kadılık merkezlerine de ayda birer gün gitmek şartıyla kabul etmesine²⁰⁷⁴ bakılırsa, müşahhas misaller de göz önüne alınarak, kadıların böyle merasimlerde sıklıkla yer aldığı söylenebilir.

²⁰⁷¹ Bundârî, 1999, 50-51.

²⁰⁷² İbn Kesîr, 1995, XII, 275.

²⁰⁷³ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 177.

²⁰⁷⁴ Kallek, 1994, X, 254.

5.5.4.4. Vezirlik ve vezir nâibliği yapmak

Her ne kadar doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti dâhilinde olmasa da, Selçuklu Bağdatı'nda, diğer Selçuklu devletlerinde, Selçuklu kültür çevresinde teşekkül eden öbür devletlerde ve nihayet Büyük Selçukluların muasırı devletlerde kadıların vezirlik ve vezir nâibliği vazifesine getirildiği görülmektedir. Mesela Son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un vezirliğinde bulunan Sadrü'd-Dîn, Merâğa kadısı idi²⁰⁷⁵. Kavurd, Kirmân bölgesini zaptedip Berdesîr'de hükümdarlık tahtına oturduktan sonra, bu devirde vilayet kadısı olan Ebû Tâhir Muhammed Fezârî'yi (ö. 1096) vezirlik görevine getirmişti²⁰⁷⁶. Kadılar, Türkiye Selçuklularında da vezir olarak görevlendirilmişlerdir. Öyle ki Kadı Necmü'd-Dîn en-Nahcivânî; II. İzzü'd-Dîn Keykâvus, IV. Rüknu'd-Dîn Kılıç Arslan ve II. Alâü'd-Dîn Keykubad'ın niyabeti görevini yüklenen Celâlü'd-Dîn Karatay tarafından vezirliğe atanmıştır. II. İzzü'd-Dîn Keykâvus'un veziri İzzü'd-Dîn Mehmed er-Râzî ile 1294'te kısa bir süre vezarete bulunan Cemâlü'd-Dîn de kadılıktan yetişmiştir²⁰⁷⁷. Ayrıca mesela Artuklu beylerinden Hüsâmü'd-Dîn Timurtaş, Alemü'd-Dîn Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali b. Nübâte'yi Mardin kadısı tayin ettikten iki gün sonra onu vezarete tayin etmiştir²⁰⁷⁸. Öte yandan, Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh (1036-1094), 1050 yılında vezirliğe Kadı Ebû Muhammed Hasan b. Abdü'r-Rahman el-Yâzûrî'yi getirmiştir²⁰⁷⁹. Fâtımîlerde kadı'l-kudatlık zaman zaman sadece başdâîlik, zaman zaman da vezirlik ve başdâîlik makamları ile birleştirilmiş, devletin son yüzyılı içinde bu yetkilerin bir şahısta toplanması adeta bir gelenek halini almıştır²⁰⁸⁰. Mısır Fâtımîlerinde kadı yalnız vezirlik değil, dîvân başkanlığı vazifesini de yürütebiliyordu. Mesela Mısırlı kâtiplerin ileri gelenlerinden ve faziletli simalarından biri olan Kadı İbnü'l-Hallâl (ö. 1170/1171), dîvân-i inşâ başkanı idi²⁰⁸¹.

Selçuklu Bağdatı'nda ise hususiyle Bağdat kadı'l-kudatlarının halifelik vezirliği nâibliği yaptığı görülmektedir. Mesela Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, kendisine yapılan vezirlik tekliflerini kabul etmemekle birlikte, Kâim-Biemrillâh

²⁰⁷⁵ Klausner, 2019, 48. Sultan Tuğrul'un bu kadı vezirinin bir methiyesi için bkz. Esîrü'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 92.

²⁰⁷⁶ Merçil, 1989, 13-14.

²⁰⁷⁷ Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 42, 44.

²⁰⁷⁸ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 76.

²⁰⁷⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 419, 433; Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî, 2006, 12.

²⁰⁸⁰ Özen, 2001, XXIV, 82.

²⁰⁸¹ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 295.

ve Muktedî-Biemrillâh dönemlerinde bu görevi bir müddet vekâleten yürütmüştür²⁰⁸². Ebû Abdullah ed-Dâmgânî'nin oğlu olup, aynı vazifeyi gören Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî de Müstazhir-Billâh ve Müsterşid-Billâh dönemlerinde vezarete vekâlet etmiştir²⁰⁸³. Onun Müstazhir dönemindeki ilk vezir nâibliği yaklaşık bir yıl sürmüştü. Halifenin veziri Ebû'l-Kâsım Ali b. Cehîr, Ekim 1106'da azledilince, kadı'l-kudat vezir nâibi tayin edilmiştir. Daha sonra ise Ağustos/Eylül 1107'de Ebû'l-Meâlî Hibetullah b. Muhammed b. el-Muttalib'in vezirliğe getirilmesi kararlaştırılmıştır²⁰⁸⁴. İbnü'l-Esîr, kadı'l-kudatın, Müsterşid-Billâh'ın hilafet makamına geçtiği sırada da vezarete vekâlet ettiğini söylemektedir (Ağustos 1118). Buradan onun, Halife Müsterşid-Billâh döneminde bir yıl arayla iki kez vezir nâibliği yaptığı anlaşılmaktadır. Kadı'l-Kudat ve Vezir Vekili Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî, yeni halifeye biatları alma için de görevlendirilmiştir. Halife Müsterşid-Billâh onu kadı'l-kudatlık görevinde bırakıp, vezirliğe, Büyük Selçuklulara ve Irak Selçuklularına da vezirlik yapan Rebîbü'd-Devle Ebû Mansûr'u getirmiştir²⁰⁸⁵. Dâmgânî ailesinden olup Bağdat'ta kadı'l-kudatlık yapan diğer bir şahsiyet olan Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmgânî de Halife Muktefi-Liemrillâh döneminde bir süre vezirliğe vekâlet etmiştir²⁰⁸⁶. Aynı halife zamanında ez-Zeynebî ailesine mensup şahıslar da önemli makamlara getirilmişti. Müsterşid-Billâh'ın vefatıyla mazul duruma düşen Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî, Halife Muktefi-Liemrillâh tarafından tekrar bu makama getirilmiştir. Diğer yandan, kadı'l-kudatın yeğeni olan Şerefü'd-Dîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî vezir, kadı'l-kudatın amcası olan Kemâlü'd-Dîn Hamza b. Talha da hazinedar olmuştur. Birkaç yıl sonra, 1139/1140 tarihinde, Halife Muktefi ile Vezir Şerefü'd-Dîn Ali arasında anlaşmazlık çıktı. Zira vezir, halifenin bütün emirlerine itiraz ederdi. Halife, bu yüzden ondan nefret etmişti. Vezir de buna öfkelenip bir gün halifelik sarayını terk etmişti. Bunun üzerine Halife Muktefi-Liemrillâh, Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî'yi vezir nâibi olarak atamıştır²⁰⁸⁷. İki dönem Bağdat kadı'l-kudatlığı yapan Ebû Tâlib b. Ali el-Buhârî (ö. 1193) de bir süre vezirlik görevine vekâlet etmiştir²⁰⁸⁸.

²⁰⁸² Kallek, 1993, VIII, 453.

²⁰⁸³ Safedî, 1420/2000, XXII, 57; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 425.

²⁰⁸⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 351; İbn Kesîr, 1995, XII, 323.

²⁰⁸⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 426.

²⁰⁸⁶ Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 538.

²⁰⁸⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 75.

²⁰⁸⁸ Göl, 2018, 169.

5.5.4.5. Sultanın ve halifenin askerî seferlerine iştirak etmek

Türkiye Selçuklularında kadı-yi leşkerin hukukî işlere bakmak görev ve sorumluluğuyla gayri muharip sınıfa mensup olarak seferlere katıldığı²⁰⁸⁹ göz önüne alınıp, Büyük Selçuklularda da aynı halin vaki olabileceği akla gelmekle birlikte, kadı'l-kudat ve kadıların da Selçuklu sultanının ve Abbâsî halifesinin askerî seferlerine iştirak ettiği vakıadır.

Nitekim Malazgirt savaşı öncesinde, Sultan Alp Arslan, âdet gereğince barış teklifinde bulunmak üzere Bizans imparatoruna bir elçilik heyeti göndermişti. O, imparatora barış teklifini, sefer sırasında yanında olduğu anlaşılan halifenin elçisi Kadı İbn Mühelbân vasıtasıyla yapmıştır²⁰⁹⁰. Sultan Muhammed Tapar ile Hille emîri Sadaka'nın arası açıldığı bir zamanda, Ocak 1108'de, sultan, Bağdat yakınlarındaki ez-Zaferâniye'ye geldi. Halife Müstazhir-Billâh, vezirini sultanın nezdine göndererek taraflar arasında barışı sağlamaya çalışıp, Muhammed Tapar'dan acele etmeyerek beklemesini istemiştir. Bu arada sultanın yanında bulunduğu anlaşılan İsfahân kadısı Ebû İsmâil de sultana aynı şeyi tavsiye etmiş ve halifenin emrine uymasını söylemiştir. Sultan da bu tavsiyeye uydu. Daha sonra Sultan Muhammed Tapar, Kadı Ebû İsmâil'i Sadaka'ya elçi olarak da göndermiştir²⁰⁹¹. Reşîdü'd-Dîn Vatvât'ın kaleminden çıktığı halde, Hârezm kadı'l-kudatlık vazifesini tecdit eden bir menşûrda, kadı'l-kudata, sultanın “mübarek sefer”ine iştirak etmesinin emredildiği geçmektedir²⁰⁹².

Öte yandan, 1134 senesinde Irak Selçukluları tahtına oturan Sultan Mes'ûd, ertesi yıl Bağdat'a, Halife Müstersîd-Billâh üzerine yürümüştü. Halife, durumdan haberdar olunca tedirgin olmakla birlikte, karşı hazırlıklara başladı. Halife de büyük bir ordu teşkil ederek Bağdat'tan harekete geçti. Ordusunda kadılar, devlet erkânı ve her sınıftan yöneticiler vardı. Bunlar halifenin önü sıra yaya olarak ilk konak yerine kadar yürümüşlerdir²⁰⁹³. Eylül 1135'te hilafete gelen Râşid-Billâh, yaklaşık bir yıl sonra haledilerek yerine Muktefi-Liemrillâh halife ilan edilmişti. Bundan sonra mazul halife, beraberinde Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî ve diğer bazı zevat olduğu halde, İmâdü'd-Dîn Zengî ile birlikte

²⁰⁸⁹ Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 282.

²⁰⁹⁰ Hûşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân, 1394/2015, 79; Koca, 1997, 143; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 176.

²⁰⁹¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 353-358.

²⁰⁹² Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1383/2004, 35-36.

²⁰⁹³ İbn Kesîr, 1995, XII, 384-385.

Musul'a gitti. O, yeniden halife olabilmek maksadıyla Sultan Sencer ile görüşmek arzusundaydı. Fakat İsfahân'a yaklaştığında bir grup Bâtînî tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştür (Haziran 1138). Kadı'l-Kudat ez-Zeynebî de geri dönüp Bağdat'a gelmiş ve Müsterşid-Billâh ve Râşid-Billâh zamanlarında yürüttüğü kadı'l-kudatlık makamına oturmaya Muktefî-Liemrillâh döneminde de devam etmiştir²⁰⁹⁴.

5.5.4.6. Halifenin ve hükümdarın haledilmesine ve devlet görevlilerinin azledilmesine müdahil olmak

İslâm siyaset teorisi ve devlet idaresini ele alan eserlerinde meşhur fakihler, halifenin tayini, haledilmesi, hukukî durumu gibi hususlarda dönemin hukukçularının rolüne dikkat çekmişlerdir²⁰⁹⁵. Bu cümleden olarak fukahâ ve ulemâyla birlikte kadılar, tahta çıkış ve biat merasimlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklu devri Abbâsî halifelerinin, mesela Râşid-Billâh'ın haledilmesinde de rol oynamışlardır.

Eylül 1135'te hilafet makamına gelen Râşid-Billâh'ın, yaklaşık bir yıl sonra, Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd ile Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in ortak kararıyla bu makamdan uzaklaştırılması uygun görülmüştü. Sultan Mes'ûd, Sultan Sencer ile haberleşerek Râşid-Billâh'ın yerine yeni bir halife seçmek istediğini bildirmişti. Sultan Sencer de ona bir önceki halife olan Müsterşid-Billâh devrinin önde gelen bazı devlet adamlarıyla görüşüp, onların da muvafakat verdiği birini halife seçmesini tavsiye etmişti. Bunun üzerine Sultan Mes'ûd fukahâ, ulemâ, şahitleri ve kadıları toplayıp onlara, Râşid-Billâh'ın kendi el yazısıyla yazılmış bir ahidnâmeyi gösterdi. Halife bu ahidnâmede sultana karşı asker topladığı, sefere çıktığı ve silahlı mücadeleye giriştiği takdirde haledilmiş sayılmayı kabul ettiğini ifade ediyordu. Başka bir rivayete göre ise Sultan Mes'ûd, Halife Râşid'in zulmünü, mülklere el koymasını, kan dökmesini ve şarap içmesini delil gösteren bir iddianâme yazdırmış ve böylece bu vasıfları haiz olan birisinin halife olmasının caiz olmadığı bildirilmişti. Hazrun ve bu arada kadılar da Râşid-Billâh'ın öldürülmemesi koşuluyla halifelikten haledilmiş olduğuna dair fetva verdiler. Şâfîî kadısı Ebû Tâhir b. el-Kerhî'nin huzurunda okunan bu fetva üzerine Sultan Mes'ûd, Halife Râşid'in adını hutbelerden çıkarttı. Bu sırada, mazul halife Râşid-Billâh ve İmâdü'd-Dîn Zengî ile beraber Musul'da bulunan ve dolayısıyla Râşid'in bu haledilme sürecinde hazır bulunamayan Kadı'l-Kudat Ebû'l-Kâsım Ali b. Ebû

²⁰⁹⁴ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 59, 60.

²⁰⁹⁵ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 29-62; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 19-34.

Tâlib ez-Zeynebî'nin de, aynı yönde bir hüküm bildirdiği söylenmektedir. Râşid-Billâh'ın haledilmesinden sonra, Muktefî-Liemrillâh yeni halife ilân edilmiştir (Ağustos 1136)²⁰⁹⁶.

Kadılar, yalnız halifenin haledilmesinde değil, doğrudan Büyük Selçuklu Devleti dâhilinde görülme de, bu devre tekabül ettiği halde Türk ve Selçuklu kültür çevresinde, hükümdarların tahttan indirilmesine ve müteakiben öldürülmesine de müdahil olmuşlardır. Şöyle ki, Kirmân Selçukluları hükümdarı Turanşah'tan sonra oğlu İranşah, Kirmân tahtına oturmuştu (1097). Bâtınlık tesirinde kalan hükümdar, dinî inanç ve değerlere mugayir söz ve davranışlarda bulunmaya başlayınca kendisini uyaran kadı ve âlimleri öldürtmüştü. Bundan sonra şeyhü'l-İslâm, ulemâ ve kadılar onun tahttan uzaklaştırılması için fetva yazmışlardır. İranşah, bu temayülünden vazgeçtiğini söylemesine rağmen sözleri dikkate alınmamış, şehirden kaçsa da bir süre sonra yakalanarak öldürülmüştür (1101)²⁰⁹⁷. Aynı şekilde Bâtınlığın tesiri altında kalan Batı Karahanlı Hükümdarı Ahmed b. Hızır Han da ulemâ tarafından zındıklıkla suçlanarak, kadı ve fakihlerden oluşan bir heyet tarafından yargılanmış ve bu grubun fetvası üzerine de öldürülmüştür (1095)²⁰⁹⁸.

Selçuklu Bağdatı'nda kadıların, halifenin haledilmesinin yanı sıra, vezir gibi devlet görevlilerinin azlinde de etkisi bulunuyordu. Mesela Halife Kâim-Biemrillâh, 1062 yılında veziri olarak tayin ettiği Fahrü'd-Devle İbn Cehîr'i 1067/1068 tarihinde bu görevinden azletmişti. Onun, hatalarının birer birer sayıldığı yedi maddeden oluşan azil tevkiî, halifenin emriyle, Kadı'l-Kudat Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî tarafından hazırlanmıştır²⁰⁹⁹.

5.5.4.7. Diğer birtakım idarî görevlerde bulunmak

Kadılar, buraya kadar belirtilen dinî ve içtimaî mahiyetteki görev ve faaliyetleri ile icra ettikleri bazı siyâsî, idarî ve askerî vazifeler haricinde, diğer birtakım idarî görevleri de yerine getirmişlerdir. Kadıların bu tür görevleriyle nadir bir şekilde karşılaşıldığından, bunların toplu bir şekilde tek başlıkta gösterilmesi uygun görülmüştür. Eğitim sisteminde bir standart sağlandığından ve devlet de dinî ve idarî memur ihtiyacını aynı kaynaktan temin

²⁰⁹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 46-49; İbn Kesîr, 1995, XII, 389; İbnü'l-Verdî, 2014, 87; Aytaç, 2019, 45; İbnü't-Tıktakâ, 2016, 217; Celâlü'd-Dîn Suyûtî, 2014, 445; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 151; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, 58.

²⁰⁹⁷ Merçil, 1989, 189.

²⁰⁹⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 206.

²⁰⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 154-155; Bundârî, 1999, 33-34; İbnü'l-Cevzî, 2005, 44.

ettiğinden ötürü, kadınların ve devlet idarecilerinin aynı kişilerde toplanması alışılmadık bir durum değildi. Örneğin, Melikşah'ın münşî ve müşrifî Kemâlû'd-Devle Ebû'r-Ridâ meşhur bir kadı, yazar ve ilim adamıydı²¹⁰⁰. Irak-Suriye sahasındaki iki kadının darphane başkanlığı vazifesini de icra ettiği görülüyor. Şöyle ki, Irak'ta bazı beldelerin kadılığını yapan Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî es-Sagîr (ö. 1055) yine Bağdat'taki darphane mesulü idi²¹⁰¹. Kemâlû'd-Dîn eş-Şehrîzorî de kadılıkla birlikte vakıfların nazırlığına ve darphane başkanlığına tayin edilmiştir²¹⁰². Kadılık yapan Hüseyin b. Ahmed (ö. 1082/1083) aynı zamanda evkâf mütevelliliği makamını da işgal ediyordu²¹⁰³. Bağdat'ta kadılık ve muhtesiblik yapan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. er-Rutabî (ö. 1132/1133) Abbâsî halifesinin çocuklarının da mürebbisi idi²¹⁰⁴. Bâbü't-Tâk kadısı Ebû'l-Hasan el-Bistâmî (ö. 1089/1090), o devrin en büyük ve en gelişmiş hastanelerinden biri olan ve vaktiyle Büveyhî hükümdarı Adudû'd-Devle tarafından yaptırılan Bağdat Adudî Hastanesi'nin nazırıydı²¹⁰⁵. Bağdat'ta kadı'l-kudatlar, hac faraziyesinin yerine getirilmesi idaresiyle de meşgul olurlardı²¹⁰⁶. Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî (ö. 1124) kardeşi Kadı'l-Kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmgânî (ö. 1119) tarafından 1095 yılından sonra Rasâfe, Bâbü't-Tâk ve Bağdat'ın üst kesimlerinden Musul'a kadar olan yerlerin kadılığına tayin edilmişti. Bir süre sonra Ebû Ca'fer ed-Dâmgânî, 1106/1107 tarihinde kadılık görevinden ayrılarak Bâbü'n-Nûbî hâcibliğine getirilmiştir. İbnü'l-Cevzî, bu durumun kardeşi olan kadı'l-kudata ağır geldiğini, onu mahcup ettiğini bildirmiştir²¹⁰⁷. Bu hadiseyi yorumlayan Carla L. Klausner, hâciblik makamın askerî zümreye mahsus bir makam idiyse, bu durumun oldukça ilginç bir görev değişikliği olduğunu belirtmiştir. O, bu olayın, bir yandan askerî zümrenin devlet içinde artan saygınlığını ve ehemmiyetini gösterdiğini, diğer yandan da asker ve sivil idareciler arasında görevler ve sorumluluklar konusunda yaşanan karmaşaya bir örnek teşkil ettiğini belirtmiştir²¹⁰⁸. Kadınların bu şekilde diğer birtakım idarî görevlerde bulunması, yalnız Selçuklular zamanında değil, İslâm devlet ve toplum hayatında en eski zamanlardan beri görülüyordu. Hatta toplu görevler icra etmek suretiyle kadınlar için söylenebilecek olan

²¹⁰⁰ Klausner, 2019, 47 ve not 77.

²¹⁰¹ Mez, 2014, 262.

²¹⁰² İbn Kesîr, 1995, XII, 214.

²¹⁰³ Köymen, 2011a, III, 478 not 69.

²¹⁰⁴ İbn Kesîr, 1995, XII, 380.

²¹⁰⁵ Renterghem, 2015, II, 158.

²¹⁰⁶ Muctebâ Gerâvend, Mihrdâd Fellâhî Ferd, 1390/2011, 77.

²¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 14, 101; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, II, 339; İbn Kesîr, 1995, XII, 364.

²¹⁰⁸ Klausner, 2019, 47.

bir görev birliği, yukarıda belirtildiği gibi, zaten sadece Orta Doğu ülkeleri değil, Orta Çağ Avrupa şehirleri için de geçerliydi. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de kadınların işlevi her zaman açıkça belirtilmemişti veya daha doğrusu birkaç vazife bir kişiye verilmişti. Mesela Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığına atanan Abdullah b. Mes'ûd aynı zamanda beytûlmâl idaresinden de sorumlu kılınmıştı. Benzer şekilde Kadı Süleym, Mısır'da aynı zamanda vergi tahsildarıydı²¹⁰⁹.

5.6. Askerî Yargı: Kadı-yi Leşkerlik Müessesesi

“Kadı” ve “leşker (ordu)” kelimelerinden oluşan kadı-yi leşker tabiri, ordu kadısı anlamına gelmektedir. Kadı-yi leşkerlik müessesesinin ilk kez Hz. Ömer tarafından kurulduğu kabul edilmektedir²¹¹⁰. Bununla birlikte, kadı-yi leşkerlike ait ilk kayıtların 8. yüzyıla ait olduğu; Abbâsîlerin ilk Mısır valisi Sâlih b. Ali'nin 750 yılında Mısır'a düzenlediği bir askerî seferde ordusundaki her birliğe bir kadı atadığı da söylenmektedir²¹¹¹. Emevîler, Abbâsîler, Karahanlılar, Gazneliler, Zengîler, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler, Hârezmşahlar gibi Türk-İslâm devletlerinde ve nihayet daha mükemmel bir şekilde Memlûkler ve Osmanlılarda mezkûr müessese mevcuttu²¹¹². Osman Turan, kadı-yi leşkerliğin, eski Türk askerî teşkilâtının bir devamı olarak İslâmî bir şekil alan bir müessese olduğunu belirtmiştir²¹¹³.

Kadı-yi leşker tabiri, resmî vesikalar başta olmak üzere, Selçuklular zamanına ilişkin kaynaklarda, hâkim-i leşker²¹¹⁴, hâkim-i asâkirü'l-mansûre²¹¹⁵, hâkimü'l-cuyûşü'l-mansûre²¹¹⁶, kadı-yi asâkirü'l-memâlik²¹¹⁷ şeklinde de görülmektedir. Kadı-yi leşkerin yaptığı iş de kaynaklarda hâkimî-yi asâkir-i mansûr²¹¹⁸, kazâ ü leşker-i memâlik²¹¹⁹, kazâ-yi

²¹⁰⁹ Gottheil, 1908, 3-4.

²¹¹⁰ İpşirli, M. (2002). “Kazasker”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 140; Kazıcı, 2015, 212.

²¹¹¹ Káldy-Nagy, G. (1986). “Kadı ‘Askar”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. IV, Leiden: E. J. Brill, 375.

²¹¹² Köprülü, 2012, 65-66; İpşirli, 2002, XXV, 140; Káldy-Nagy, 1986, IV, 375-376.

²¹¹³ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 46 (Farsça metin).

²¹¹⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 194 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 165.

²¹¹⁵ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 47 (Farsça metin).

²¹¹⁶ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 49 (Farsça metin).

²¹¹⁷ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 50 (Farsça metin).

²¹¹⁸ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 48 (Farsça metin).

²¹¹⁹ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 50 (Farsça metin).

leşker-i hazret²¹²⁰ tabirleriyle ordu kadılığı ya da Selçuklu Anadolu'sunda olduğu üzere bütün ülke ordu kadılığı olarak ifade edilmiştir.

Sultan Sencer'in dîvân-i inşâsından çıkıp, *Atebetü'l-Ketebe* ve *Leningrad Münşeât Mecmuası* içerisinde günümüze ulaşan menşûrlar arasında, ordu mensupları ve tabakaları arasındaki hükmetme ve yargı işine (kazâ û hukûmet-i meyân-i heşem-i mansûr û esnâf-i mutecennide û leşkeryân) dair yapılan bir ordu kadısı tayin menşûru bulunmaktadır. Menşûr, Kadı'l-Kudat Mecdü'l-Mülk adına isdar olunmuştur ve adı geçen birinci mecmuada yirmi ikinci, ikinci mecmuada ise on altıncı vesikayı teşkil etmektedir. Bu menşûra²¹²¹ istinaden, Büyük Selçuklularda kadı-yi leşkerlik vazifesinin genel bir çerçevesini çizmek mümkündür. Buna göre; kadılarda aranan şartların ve bulunması gereken niteliklerin tabiatıyla kadı-yi leşker seçiminde de gözetildiği anlaşılmaktadır. Nitekim menşûrda, bu sorumluluğu övgüye değer hasletlerle (hamîde-yi hisâl) donanmış, âlim (âlim), iffetli (afif), uyanık (muteyakkiz), dindar (mutedeyyîn) bir kişiden başka birine vermenin doğru ve isabetli olmayacağı belirtilir. Müstakbel kadı-yi leşker de bol faziletli (gazâret-i fezl), keskin zekâlı (muhtedd-i zekâ'), mükemmel iffeti haiz (kemâl-i iffet), doğru yolda yürüyen (sedâd-i tarîket), iyi ahlâklı (hosn-i sîret) olarak nitelendirilmiştir. Kadı'l-kudatlık ve kadılık başta olmak üzere, dinî öteki memuriyetleri belirtmek üzere resmî vesikalarda daima kullanılan "önemli dinî görev (muhimm-i dinî)" ifadesi, kadı-yi leşkerlik vazifesini nitelemek için de kullanılmıştır. Böylece kadı-yi leşkerlik, dinî bir memuriyet idi ve bu makamı işgal eden memur da dinî hükümlere göre karar verirdi. Kur'an'ın açık ve kesin hükümleri (nusûs) ile Hz. Peygamberden nakledilen hadisler ve rivayetler (ehbâr), kadı-yi leşkerin, davaları ve hukukî uyuşmazlıkları karara bağlarken (kazâyâ û ehkâm) başvurması gereken kaynaklar olarak, mutad olduğu üzere, menşûrda zikredilmiştir. Ayrıca her durumda önceki sâlih imâmların yolunu takip etmesi ve Müslümanların imâmı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in mezhebini temel alması buyrulmuştur. Menşûrun devamında, Mecdü'l-Mülk'e birtakım emir ve tavsiyeler sıralanmıştır. Şöyle ki, bu önemli görev ve sorumluluğu yerine getirirken Allah'ı her zaman göz önünde bulundurmalı, dünya menfaatlerine hırs göstermekten ve tamahkârlıktan sakınmalı, devlete hayır dualar ulaştıracak işler yapmalıydı. Ayrıca husumetleri çözmede (fesi-i husûmât) ve davaları sonuçlandırmada (kat'-i deâvî) ihtiyat yolunu tutmalı, son derece uyanık (muteyakkiz) olmalı ve şer'î hükümler uyarınca hareket

²¹²⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 150; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 26b.

²¹²¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 150-151; Ünal, 2014, 113-115; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 25a-26a.

etmeliydi. Mezkûr menşûr, Büyük Selçuklu ülkesindeki vakıfların (evkâf-i memâlik) kontrolünü de kadı-yi leşkere vermiştir. Ordu Kadısı Mecdü'l-Mülk, vakıfları gözetim ve denetim altında tutmak, yiyicilerin tasarruf ve taarruzundan korumak, buralardaki bozuklukları gidermek, vakıflardan gelen hasılatı (mahsûlât) toplayıp gereken yerlerde sarf etmek ve hak sahiplerine (istihkâk) ulaştırmakla mükellef tutulmuştur. Vakıf mütevellilerine (mutevellîyân-i evkâf) de kadı-yi leşkerden hiçbir şey saklamamaları, hasılat hususunda ona bilgi vermeleri ve onun uygun gördüğü şekilde davranıp rızasını kazanmaları emredilmiştir. Menşûrun karar rûknünde, komutanların emîrlere (emîrân-i isfehsâlârân), Türk ve Tâzîk ordu meşhurlarına (meşâhîr) ve seçkinlerine (mu'teberân) hitaben, Mecdü'd-Dîn'e saygıda kusur etmemeleri, şeriata tazimi ve kadılık meclisinin (meclis-i kazâ) ihtişamını gerekli bilmeleri, şer'î husumetlerde (husûmât-i şer'î) kadı-yi leşkerin huzuruna gitmeleri, şariat kurallarından ve hükme tâbi olmaktan imtina etmemeleri, şeriata ve menşûra itaat etmeleri ve kadı'l-kudatın gönlünü incitmemeleri buyrulmuştur. Son olarak menşûrda, kadı-yi leşkerin maaşı için mersûm tabiri kullanılmış ve bunun zahmetsiz bir şekilde eline geçmesinin temin edilmesi, bu hususta herhangi bir şikâyet mahal verilmemesi talimatı verilmiştir.

Türkiye Selçuklularında müstakil olarak kadı-yi leşkerler bulunmakla beraber²¹²², bu devre ait atama menşûrlarında görüldüğü üzere, kadı'l-kudatlık ve kadı-yi leşkerlik vazifelerinin Konya kadısında toplandığı da oluyordu. Nitekim *Tekârîrü'l-Menâsıb*'daki bir menşûra göre, payitaht Konya'nın kadılığı (kazâ û hukûmet-i mehrûse-yi dârü'l-mülk Konya), bütün ülke kadılığı (kazâ-yi memâlik), Tokat ve Erzincan kadılığı (kazâ-yi mehrûse-yi Tokât û Erzincân) ile ordu kadılığı (hâkimî-yi asâkir-i mansûr) Kadı'l-Kudat Ziyâü'd-Dîn Mehmed'e; diğer menşûra göre de Amasya ve Çorum kadılığı (kazâ û hukûmet-i Amâsya û Çorumlû) ile bütün ülke kadılığı ve ordu kadılığı (kazâ û leşker-i memalik) Akda'l-Kudat Nizâmü'd-Dîn Abdullah'a tefviz edilmiştir²¹²³. Sultan Sencer tarafından ordu kadılığı vazifesi tevcih edilen Mecdü'd-Dîn de kadı'l-kudat lakabıyla lakablandırılmıştır. Bu duruma göre, Selçuklular devrinde kadı-yi leşkerlik makamını, kadı'l-kudatlık mevkiye ulaşan şahsiyetler işgal etmiş olsa gerektir. Çalışmamızın önemli kaynakları arasında bulunan Fars şairlerinin şiirlerinde, yargısal-cezaî salâhiyeti haiz olan devlet memurlarına dair tatmin edici kayıtlar bulunmasına rağmen, bu durum kadı-yi leşkerlik için aynı derecede söz konusu

²¹²² Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 46 (Farsça metin).

²¹²³ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 46-51 (Farsça metin).

olamamaktadır. Nitekim Fars edebiyatının en büyük kasidecilerinden Hâkânî-yi Şîrvânî'nin bir beytinde, Hazar Denizi'nin güneybatısında bir yer olan Mugân'ın kadı-yi leşkerinin askerlere zulmettiğinden bahsetmesinin²¹²⁴ haricinde bir kayıt tespit edilememiştir.

Şer'î bir memuriyeti ifa eden kadı-yi leşker, tipik bir kadı gibi mahkeme usulü uygulardı. Ancak bir kadı ile kadı-yi leşker arasında vazife salâhiyeti bakımından fark vardı. Kadı-yi leşker ordu mensubu şahısların askerî sıfatlarıyla ilgili davalara bakardı. Ordu mensubu bir şahıs ile sivil bir kimse arasında bir dava hâsıl olursa, eğer davalı asker ise, salâhiyetli mahkeme kadı-yi leşkerin başında bulunduğu askerî mahkeme olurdu²¹²⁵. Bazı araştırmacılar, kadı-yi leşkerliği, hem şer'î hem de örfî yargıdan uzak, bağımsız ve sultanın mutlak kontrolü altında olan, kararlarının sultan tarafından temyiz edilip bozulabileceği bir hukukî yapı olarak kabul etmişlerdir²¹²⁶. Türkiye Selçuklularında kadı-yi leşker, hukukî işlere bakmakla görevli olduğu halde gayri muharip sınıfa mensup olarak seferlere katılırdı²¹²⁷. Büyük Selçuklularda da aynı halin vaki olduğu düşünülebilir.

²¹²⁴ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 459.

²¹²⁵ Atar, 1999, 184-185.

²¹²⁶ Ersan, Alican, 2017, 190-191.

²¹²⁷ Göksu, 2010, 282.

6. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE YARGISAL-CEZAÎ YETKİ VE SORUMLULUĞA SAHİP DİĞER DEVLET GÖREVLİLERİ

6.1. Vali

Büyük Selçuklu Devletinin hâkim olduğu sahalar, vasıtalı ve vasıtasız olmak üzere başlıca iki şekilde idare ediliyordu. Vasıtalı idare edilen sahalar muhtelif statülerdeki vassal hükümdarlar tarafından yönetiliyordu. Vassal hükümdarların idaresi, Büyük Selçuklu Devletinin küçük çapta modeli olmak üzere, ayrı ayrı devlet teşkilâtına sahipti²¹²⁸. Vasıtasız, yani doğrudan hâkim olunan sahalarda ise vali olarak merkezden tayin edilen Selçuklu melikleri ve üst düzey emîrler görev yapıyordu. Bazen Selçuklu melikleri sultan tarafından idaresi kendilerine tevdi edilen eyalette devlet görevlerini yerine getirmek üzere ayrıca bir emîri o eyaletin valisi olarak tayin ediyordu. Taşra idaresinde valiliği merkeziyetçi sistem içerisinde değerlendirmek mümkün iken, vassal hükümdarlık ayrı bir kategoriye girmektedir²¹²⁹.

Her biri bir idarî ünite teşkil eden eyaletlerin en yüksek yöneticisi olan valinin başında bulunduğu en yüksek müessese dîvân-i eyâlet idi²¹³⁰. Diğer taraftan, her eyalette merkezdeki dîvân-i a'lâya dâhil olan ve olmayan dîvânları temsil eden memurlar da bulunuyordu²¹³¹. Eyaletin idarecisi Selçuklu hanedanına mensup bir melik ise, onun dîvânı vali olarak görev yapan bir emîrinkinden farklıydı²¹³². Eyaletin en yüksek idarecisi olarak melik-vali ve emîr-vali mefhumlarının hudutları menşûrlarda vazıh olarak çizilmese de bir eyalet valisine sultanın olağan yetkilerinin verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Türk hâkimiyet telakkisiyle de doğrudan bağlantılı olmak üzere, eyaletlerin başında valilik vazifesi gören meliklerin statü ve mevkii hiç şüphesiz bir emîr-valininkinden farklıydı. Tahtın mirasçıları sayılan melikler ülkenin mühim ve büyük eyaletlerine gönderilirdi. Onların kendi vezirleri vardı ve bu onlar için bir nev'i müstakil hâkimiyet denemesi idi. Bu

²¹²⁸ Köymen, 2013, 97.

²¹²⁹ Mülkî ve siyâsî bakımlardan Büyük Selçuklu Devletinde eyalet idaresi hakkında başlıca bkz. Köymen, 2013, 11-13, 97-157; Kafesoğlu, 2014, 158-162.

²¹³⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 158, 168.

²¹³¹ Köymen, 2011a, III, 187; Kurpalidis, 2011, 108-109.

²¹³² Merçil, 2015, 84.

uygulama Sultan Alp Arslan devrinden beri mevcuttu²¹³³. Eyaletlere tayin edilen Selçuklu melikleri az veya çok müstakil olabiliyor, hatta kendilerine tevcih edilen muayyen sahalarda başlı başına bir hanedan ve siyasî teşekkül haline gelebiliyordu²¹³⁴. Yalnız Selçuklu melikleri değil, 11.-13. yüzyıllarda gelişen iktâ sisteminin maddî üstünlüğüne ve kendi askerî güçlerine dayanarak, vali olarak görev yapan diğer devlet memurları da kendi istiklallerini ilan etmek istemişlerdi²¹³⁵. Selçuklu sultanlarının âsilerle başa çıkmada her zaman başarılı olamadığı ve bilhassa hudut bölgelerindeki valilerin, birçok hanedan üyesinin idaresi gibi, merkezî hâkimiyetten koparak, başlı başına bir siyasî teşekkül haline geldiği bir vakıadır.

Selçuklular devri resmî vesikalarında bir taşra hükûmetini ve valilik vazifesini belirtmek için eyâlet²¹³⁶, vilâyet²¹³⁷, eyâlet û vilâyet²¹³⁸, eyâlet û imâret²¹³⁹, ‘amel²¹⁴⁰, eyâlet-i vilâyet²¹⁴¹ terimleri kullanılmıştır. Bazen de valilik makamıyla eş değer vazifelerle mücehhez kılınarak eyaletin başına tayin edilen vali nâibinin makamı olarak niyâbet-i eyâlet²¹⁴² terimi görülmektedir. Büyük Selçuklu Devletinin hâkim olduğu sahalara çok muhtelif genişlikte eyaletlere taksim edilmişti. Kaynaklar eyaletlerin sayısı, taksimatı, sınırları gibi hususlarda kesin bilgiler vermez. Bununla birlikte devlet idaresinin, lüzum gördüğü zaman, eyaletlerin sınırlarında değişiklik yapabildiği anlaşılmaktadır²¹⁴³. A. K. S. Lambton, Selçuklu devri eyaletlerinin coğrafi olarak, vaktiyle Sâsânîler zamanında oluşturulan eyaletlere geniş ölçüde karşılık geldiğini düşünmektedir²¹⁴⁴.

Resmî vesikalarda çoğu zaman baş şehirlerinin adlarıyla anılan eyaletler, eyalet merkezine bağlı şehir ve bölgeler ile buralara tayin edilen valiler hakkında birtakım bilgiler mevcuttur. Vali tayin menşûrlarından melik-valilerin ve emîr-valilerin konumuz açısından

²¹³³ Kurpalidis, 2011, 107.

²¹³⁴ Köymen, 2013, 99.

²¹³⁵ Kurpalidis, 2011, 114.

²¹³⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 160, 163; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 38; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 30 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı).

²¹³⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 125; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 1b, 56a; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 13.

²¹³⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 109.

²¹³⁹ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 65; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17a.

²¹⁴⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 112.

²¹⁴¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138.

²¹⁴² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 136, 137.

²¹⁴³ Köymen, 2011a, III, 187; Horst, 1964, 43-44; Köymen, 2018c, I, s. 657.

²¹⁴⁴ Lambton, 1968, V, 222.

özellikle yargı ve ceza sahasında yetki ve sorumluluklarına dair bilgiler elde etmek mümkündür.

6.1.1. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları

6.1.1.1. Yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip olanlar da dâhil devlet memurlarının tayini ve azli

Vali, tayin edildiği eyalette sultanın nâibi idi ve eyalet idaresinin bütün kollarında salâhiyetliydi. Bir eyalet valiliği, sultanın yetkisinin devredilmesi olduğuna göre, eyalet valisi, ona tevdi edilen bölgede şahneleri²¹⁴⁵, reisleri²¹⁴⁶, kûtvâlleri (kutvâlân)²¹⁴⁷, gece bekçilerini (ases)²¹⁴⁸, vergi tahsildarlarını (mutasarrıfân)²¹⁴⁹, âmilleri (ummâl)²¹⁵⁰, bilumum alt yöneticileri ve memurları (kârkonân/gomâşteğân)²¹⁵¹ atamak, terfi ettirmek, mevkilerini düşürmek ve azletmek yetkisini de haizdi²¹⁵². Ayrıca kendisi bizzat sultan tarafından atanan bir melik-valinin, hâkimi bulunduğu sahaların idaresini bir emîr-valiye veya valilere devredebildiğinden bahsetmiştik. Tabî bu tayinlerde çoğu zaman merkezî idarenin tasvibi arandığı gibi, bazen de tayinler doğrudan sultan tarafından gerçekleştirilirdi. Bu arada valiler, hemen her menşûrda görülebileceği üzere nâibler de görevlendirirdi.

6.1.1.2. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek

Valiler idaresi altında bulunan eyaletin en üst düzey yetkilisi olarak, yargısal görev ve yetkileri çerçevesinde, bizzat şikâyetleri dinleyip hükümler veriyor, davaları çözümlüyor, dîvân-i mezâlîme başkanlık ediyordu. Nitekim sultanın mezâlîm mahkemesi tertip etme vazifesini eyaletlerde havale ettiği başlıca memur vali idi²¹⁵³. Sultan Sencer zamanında Hârezm valisi olan İl Arslan'ın oğlu Hârezmşah hükümdarı Alâû'd-Dîn Tekiş zamanına

²¹⁴⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 111; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 64; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17b.

²¹⁴⁶ Özeydin, A. (2013). "Selçuklular'da Reislik Müessesesi". E. Uyumaz, M. Kesik, A. Usta, C. Piyadeoğlu (ed.), *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 114.

²¹⁴⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115.

²¹⁴⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138.

²¹⁴⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 126; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 2b.

²¹⁵⁰ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 64; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17b.

²¹⁵¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 126; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 2b.

²¹⁵² Lambton, 1973, 380; Horst, 1964, 46; Köymen, 2018c, I, 661.

²¹⁵³ Lambton, 1988b, 78; Lambton, 1968, V, 227.

(1172-1200) ait iki melik-vali tayin menşûrunda bu hususta ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunlardan ilki Alâü'd-Dîn Tekiş'in, oğlu Tâcü'd-Dîn Alişah'ı Barcınlîğ Kent'e vali olarak atamasına dairdir. Buna göre, valiye mezâlim zamanında (vakt-i dâd û hokm) çok ihtiyatlı olması emredimiştir. Yargılamada ve hüküm vermede yabancı ve yakın (bigâne û hîş), zengin ve fakir (tevânger û dervîş), küçük ve büyük (hord û bozorg), Tacik ve Türk arasında fark gözetmemeliydi. Aynı şekilde kuvvetli ve zayıf arasında adaletli bir hüküm vermeli (hokmî-yi adl), mazlumun hakkını zalimden alma yolunda zulümden ve hak yemekten (zulm û itisâf) uzak durmalıydı²¹⁵⁴. Yine *et-Teveessül ile't-Teressül*'de yer alan, Alâü'd-Dîn Tekiş'in bu kez diğer oğlu Nâsırü'd-Dîn Melikşah'ı Cend'e vali tayin etmesiyle alakalı menşûrda da bu yönde talimatlar bulunmaktadır. Buna göre o, gerektiği her zaman umumî kabul meclisi akdedecek (bâr-i âmm dehed), saraya (bârgâh) herkesin ulaşabilmesini sağlayacak, mazlumların (mazlûmân) sözünü ve çaresizlerin (bîçâregân) şikâyetlerini (tezellum) dinleyecekti. Böylece âsiler ve taşkınlık çıkaranlar (ehl-i tугyân) onun korkusundan zulüm elini çekecek, çaresizler (dermândegân) ise onun şefkat ve merhametinden nasipsiz kalmayacaklardı. Menşûrda Nâsırü'd-Dîn Melikşah'a adaleti yerine getirirken (insâf û intisâf) kuvvetli ve zayıf (kavî û ze'îf), sıradan ve seçkin (vazî' û şerîf), uzak ve yakın (baîd û karîb), yakın ve yabancı (nesîb û garîb) arasında fark gözetmemesi emredilmiştir. O, Allah'ın emaneti olan tüm mahlûkata merhamet ve adaletle muamele etmekle (merhamet û ma'delet) mükellef tutulmuştur. “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet! (es-Sâd 38/26)” âyetini hatırlından çıkarmamalıydı²¹⁵⁵. Hem *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî*'de hem de Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî tarafından derlenen *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*'de yer alan, sadakatle hizmetinde bulunduğu Sultan Sencer'in kendisine “kardeş (berâder)” diye hitap ettiği Tâcü'd-Devle ve'd-Dîn Ebû'l-Fazl Nasr'a Sîstân valiliği (vilâyet) tevcih edilen menşûrda da benzer hususlara değinilmiştir. Buna göre, Vali Ebû'l-Fazl Nasr, valilik sarayının kapısını (der-i serây-i eyâlet û emâret) şikâyetçilere (mutezellimân), âcizlere (dermândegân) ve ihtiyaç sahiplerine (ehl-i hevaic) açık bulunduracak ve onların sözlerini dinleyecekti. Mazlumların hakkını zalimlerden almalı; sıradan ve seçkin (vazî' û şerîf) arasında adaletle hükmetmeli; doğru hakemlikten, adalet ve hak dağıtmaktan geri durmamalıydı. Menşûra göre, eyalette halkın (reâyâ) şikâyetlerinin (tezellum) sorumluluğu sultana değil valiye ait olacaktı²¹⁵⁶. Mâzenderân valiliğine getirilen İnâ[n]ç Bilge Suvâ Bey'in makamı da halkın müracaat

²¹⁵⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 41.

²¹⁵⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 19.

²¹⁵⁶ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 64; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17b.

mercii idi. Valiye, mazlumlara adalet ve insaf (adl û insâf) göstermesi ve onlara yardım elini uzatması emredilmiştir²¹⁵⁷. ‘*Atebetü’l-Ketebe*’de dercedilen, İmâdü’l-Dîn Kamâc’ın torunu Merzubânü’ş-Şark Ebû’l-Feth’i, dedesi gibi, Belh valiliği ve şahneliğine (eyâlet û şahnegî) tayin eden menşûrda, müstakbel valiye, kendisine intikal eden haksızlıkları dinlemede (istimâ’-yi zelâmât) gerekli dikkati göstermesi buyurulduktan sonra, duyduğu şeyler hususunda derin derin düşünmesi ve her birini araştırması direktifi verilir. Bu kapsamda eğer tecrübe sahibi kişilere (ehl-i tecârib), önde gelenlere (mukaddemân) ve muteber kimselere (mu’teberân) danışmak (muşâveret û mufâvezet) gerekirse, vali onlarla meşveret ettikten sonra hüküm ve cevap verecekti (hokm koned û cevâb dehed)²¹⁵⁸.

Valinin yargılamayla ilgili konularda bölgenin mezâlim dîvânı başkanını uyarma hakkı vardı. Nitekim menşûra göre, Gürgân valisi Melik Mes’ûd, şikâyetçilerin sözünü dinlemede (istimâ’-yi sohen-i mutezellimân) uyanık (muteyakkiz û mutenebbih) olması, müphem meselelerin aslına vâkıf olmada gereğini yapması, mazlunun hakkını zalimden alması ve mazlumu adalete kavuşturması, meyil (meyl), tarafgirlik (muhâbâ), yordakçılık (mudâhene) ve ikiyüzlülükten (riyâ) içtinap etmesi hususlarında mezâlim dîvânı başkanına (sâhib-i dîvân-i mezâlim) nasihat edip ikazlarda bulunacaktı²¹⁵⁹.

Edebî eserlerde, mesela Harîrî’nin *Makâmâtı*’nda valilerin mahkemelerine, baktığı davalara, verdiği hükümlere vs. dair birtakım tasvirlerle rastlamak mümkündür. Mesela adı geçen müellifin eserinin yirmi altıncı makâmesinde, hayalî kahraman Tûs’tadır. Bu şehirde meteliğe muhtaç bir duruma düşüp borçlanmaya mecbur kalır ve huysuz bir adamdan borç para alır. Bir gün alacaklı adam kapısına dayanır. Adama elinin henüz genişlemediğini ifade etmeye çalışsa da alacaklıya sözlerin hiçbir tesiri olmaz. Hikâyeye göre, alacaklı adam borçluyu kadının huzuruna çıkarmak istiyordu. Alacaklı adamdan kurtulmanın imkânı olmadığını anlayınca kahraman da kafa tutmaya başlar. Maksudı kadının değil valinin huzurunda mahkeme olmaktır. Zira daha evvel kadının sertliğini ve cimriliğini (teşeddud ve buhl), valinin de faziletli ve kerem sahibi olduğunu haber almıştır. Hikâyenin sonunda taraflar Tûs valisinin kapısına (el-bâb) geldiklerinde bir engelleme olmadığını görmüşler, kahraman kâğıt kalem isteyip meseleyi yazarak arz etmiştir²¹⁶⁰. Hikâyede bir borç davasının kadiya da valiye de intikal ettirilebilmesi, dolayısıyla iki farklı yargı kolunun ima edilmesi

²¹⁵⁷ Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 111; Ünal, 2014, 64.

²¹⁵⁸ Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 167; Ünal, 2014, 136.

²¹⁵⁹ Müntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 115-116; Ünal, 2014, 69-70.

²¹⁶⁰ Harîrî, 1398/1978, 205-210 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 161-165.

dikkat çekmektedir. Ayrıca resmî vesikalarda ekseriya tavsiye edilen, valinin sarayının şikâyetçilere açık olması da hikâyede işlenmiştir. Valilerin borç davalarına bakmaları yalnız hikâyelere yansımış değildi. Vekâyinâmelerde de somut olarak ifade edilmiştir. Mesela Selçukluların ilk devirlerine tekabül eden bir zamanda valilik vazifesini icra eden Hasan b. Muhammed b. Ebû'l-Fazl Ebû Muhammed el-Fesevî'nin (ö. 1060) valilik ve idare mesleğinde çok zeki bir kimse olduğundan bahsedilmiştir. Öyle ki borç davalarında kimin suçlu kimin suçsuz olduğunu ince bir görüşle anlardı²¹⁶¹.

Harîrî'nin Rahbe'de geçtiğini hikâye ettiği onuncu makâmesine göre, bir ihtiyar şık giyinmiş yakışıklı bir delikanlının elbisesinin yeninden tutmuş bağırış çağırış oğlunu öldürdüğünü iddia ediyordu. Genç ise, onu tanımadığını, kendisine iftira ettiğini söylüyordu. Etraflarını büyük bir kalabalık sarmıştı. Uzun bir münakaşadan sonra şehrin valisine (vâlî'l-beled) gidip muhakeme olmaya razı oldular. Vali mahbubperestlikle tanınmıştı. İki taraf da valinin huzurunda kendilerini savundu. Vali ihtiyardan iki şahit istemiş, ihtiyarın katl hadisesinin ıssız bir yerde vuku bulmasından dolayı bunun mümkün olmadığını söyleyince vali, gençten yemin etmesini istemiştir. Bu sırada aralarındaki atışma alevlenmiş, anlaşma yolu büsbütün kapanmıştı. Delikanlı hikâye gereği kendisine dikte edilen ağır bir yemini kabul etmektense, kısasa razı olacağını ifade etmiştir. Hikâye gencin mahbubperest valinin gönlünü çalmasıyla devam etmektedir²¹⁶². Tabîî her ne kadar hikâyenin kahramanları ve olay örgüsü hayalî idiyse de cinayet davalarının valiye intikal etmesinin ve valinin kısas hükmü verebilmesinin işlenmesi önemlidir. Harîrî'nin yirmi üçüncü makâmesinde bu defa Bağdat'ta Harîm'de bir ihtiyar, bir gencin elbisesinden yakalamış onu çekiyordu. Arkalarında bir kalabalık olduğu halde valilik kapısına (bâbü'l-imâret) kadar geldiler. Vali bağdaş kurup bütün heybet ve ihtişamıyla makamında oturuyordu. Hikâye edilen davada şikâyet mevzuu ilginçtir: Şiir intihali²¹⁶³. Nihayet Harîrî yirmi birinci makâmede ise hikâyeye göre, Rey valisinin şikâyetçinin gönlünü alıp, haksızı azarlayarak ona hapis cezası verdiğinden söz etmektedir²¹⁶⁴.

²¹⁶¹ İbn Kesîr, 1995, XII, 195.

²¹⁶² Harîrî, 1398/1978, 80-84 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 74-77.

²¹⁶³ Harîrî, 1398/1978, 179-185 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 141-144.

²¹⁶⁴ Harîrî, 1398/1978, 169-170 (Arapça metin); Harîrî, 2012, 134.

6.1.1.3. Cezaları infaz etmek

Valiler yargısal yetki ve sorumlulukları kapsamında şikâyetleri dinleyip hükümler vermek suretiyle davaları çözümlemenin yanında kararları da icra ve infaz ediyordu. Cend valisi olarak atanan Nâsîrî'd-Dîn Melikşah'a suçluları cezalandırmada (siyâset-i eshâb-i cerâyim) delil üzere hareket etmesi talimatı verilir. Ayrıca nefsanî arzu ve eğilimlerine (hevâ û meyl) göre değil, devletin menfaatine uygun ve şeriatın gerektirdiği gibi hareket etmeli; hışım ve kin değil, akıl ve sükûnet yolunda olmalıydı. Ancak namus kirleten, kan döken, bir Müslümanı kasten öldüren azıllara, "Kısasta sizin için hayat vardır (el-Bakara 2/179)." âyeti hükmünü uygulayacaktır. Böylece güzel davranışlılar rahat ve huzurlu olacak, bozguncular cezalandırılmak suretiyle yok olup gideceklerdir (fersude û mâlîde). Her kimse valinin gazabından da merhametinden de payını alacaktır²¹⁶⁵. Tâcî'd-Dîn Alişah'ın Barcınlîğ Kent'e vali olarak tayin edildiğini bildiren menşûrda da ona, hükmün uygulanmasında (tenfiz-i hokm) dikkatli olması emredilmiştir²¹⁶⁶. Mâzenderân valisi İnâ[n]ç Bilge Suvâ Bey'den de zalimlere ve bozgunculara şer'î cezaları tatbik etmesi (ikâmet-i hudûd-i şer'î) bekleniyordu²¹⁶⁷. Sîstân valisi Ebû'l-Fazl Nasr'a fesat ve kargaşalık çıkaranları (mufsidân û ehl-i fesad û fitne) ve âsileri cezalandırması (mâlîden dared) ve onları sürgün etmesi (nefy û zecr) buyurulmuştur²¹⁶⁸. *Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*'de yer alan, yer ve şahıs adlarının hıfzedildiği bir valilik menşûrunda, Uluğ Hâss Vali Bey şeklinde hitap edilen valiye, şirret kimselerin (eşrâr) ve ayak takımının (runûd û evbâş) zarar ve eziyetlerini defetmede acele etmesi emredilmiştir. Ayrıca vali ihanet ehlinin cezalandırılması (tovbîh) vaktinde hiç kimsenin onları himaye etmesine aldırış etmemeliydi. Cezayı suça uygun bir biçimde vermeli ve suçluya biçtiği akıbet, onun yaptığı zillete layık olmalıydı. Kur'an'ın kısas âyetinin (el-Bakara 2/179) manasını tam olarak idrak etmeliydi²¹⁶⁹.

6.1.1.4. Emniyet ve asayîşi temin etmek

Bazen valiye şahnenin vazifelerini de kapsayan talimatlar veriliyor, bazen de şahnelik ve valilik makamı bir kişide birleştiriliyordu. Her durumda vali başında bulunduğu

²¹⁶⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 26.

²¹⁶⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 41.

²¹⁶⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 111; Ünal, 2014, 64.

²¹⁶⁸ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 65; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17a.

²¹⁶⁹ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 30 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 154.

eyaletin huzurunu ve nizamını sağlamakla sorumluydu. Valinin ceza sahasındaki yetki ve salâhiyetleri eyaletin huzur ve asayişini sağlamakla paralel olarak genişliyordu. Gürgân valiliği verilen Melik Mes'ûd b. Muhammed'e ilgili Kur'an âyetine atfen (el-Mâide 5/33) günâhkarlara (ehl-i fisk û fucûr), bozgunculara (muftidân), hırsızlara ve yol kesenlere (lusûs û râhdârân) hadleri ve siyaset hükümlerini yerine getirmeyi (ikâmet-i hudûd û rânden-i ehkâm-i siyâset) farz bilmesi gerektiği buyurulmuştur. Melik-vali eyalet işlerini düzene koyarken gönülleri hoş tutmayı en büyük kaide olarak görecekti. Bununla birlikte birisinden açık bir suç ve ihanet ortaya çıkarsa buna göz yummayacak ve merhamet göstermeyecekti²¹⁷⁰. Merzubânü's-Şark Ebû'l-Feth'in Belh valisi ve şahnesi olarak atanmasıyla ilgili menşûrda da bu hususta benzer kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre, zalimlere (muteaddîyân), hırsızlara (lusûs) ve yol kesenlere (kuttâ'ü't-tarîk) had cezalarını yerine getirmeyi (ikâmet-i hudûd) şer'î gerekliliklerden (levâzim-i şer') ve Müslümanlığın önemli işlerinin (ummehât-i muhimmât-i Muselmânî) esaslarından bilecekti. Bu hususta valinin imâmlarla (e'imme), müftülerle (muftîyân) ve din âlimleriyle (ulemâ-yi şeriat) istişare etmesi ve onların tasvibini alması (istişâret û istîzân) gerektiği bildirilmektedir. Menşûrun ilerleyen kısımlarında bu kez valinin bozguncular ve yol kesenlere (muftidân û râhzenân) şeriat hükümlerinin yanında siyaset hükümlerini de yerine getirmesi (hokm-i siyâset û şeriat rânden) söylenir. Vali Ebû'l-Feth, daha ziyade şahnelik görevine müteallik bu işleri ifa etmek üzere bir nâib tayin edecekti²¹⁷¹. Cend valisi Nâsirü'd-Dîn Melikşah'a yolları hırsızlardan ve bozgunculardan (dozdân û muftidân) temizlemesi, bu yollardan gelip geçen tüccarların (bâzergân) ve yolcuların (ebnâ'-yi sebîl) emniyetini sağlaması emredilir²¹⁷². Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşah'ı Rey vali nâibliğine tayin eden menşûrda ise ona, yolların emniyetini ve tüccarların (tuccâr), yolcuların ve buradan gelip geçenlerin (mucehhizân û muctâzân û gurebâ) gönül rahatlığını ve huzurunu sağlaması buyurulmuştur. Ayrıca o çarşıların, mahallelerin ve tehlikeli noktaların gece emniyetini sağlamak üzere gece bekçileri (ases) görevlendirecekti²¹⁷³.

Sultan Melikşah'ın Halep valisi Kasîmü'd-Devle Aksungur Halep'e gelip giden yolcuları korumak, halka insafli davranmak, bozguncuları, hırsızları, yol kesenleri ve kötü niyetlileri Halep ve yörelerinden uzaklaştırmak suretiyle kendisine saygınlık kazandırmıştır. Kaynağın tabiriyle, bunun sonucu olarak da adı her yerde yayılarak anılmış, böylece

²¹⁷⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115; Ünal, 2014, 69.

²¹⁷¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 167-168; Ünal, 2014, 136, 137.

²¹⁷² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 25.

²¹⁷³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97.

kendisine teşekkür edip onu övenler çoğalmıştı. Özellikle Halep yolları gelip geçen yolcularla dolduktan başka Halep ve yörelerine çeşitli ülkelerden mal ve eşya getiren tacirlerle dolup taşmıştır. Valinin sıkı tedbir ve takibatı sayesinde herhangi bir arazide ya da kalede yaşayanların, yolculara saldırmaları sonucunda tutuklanıp öldürülmekten korku ve endişeye kapıldıkları kaydedilmiştir²¹⁷⁴. Nitekim 1089/1090'da eşkıya Halep'te büyük bir kafilenin yolunu kesmişti. Bunun üzerine Aksungur bir grup askeriyle onları takip etmiş ve sonunda onları yakalayıp öldürmüştü. Böylece bölgenin yol emniyeti sağlanmış oldu²¹⁷⁵. Onun zamanında bozguncular her yerde öldürüldü. Bozgunculuk yapan veya yol kesenleri duyduğunda, bunların şehrin kapılarında asılmasını emrederdi²¹⁷⁶. Sultan Melikşah'ın Urfa'nın fethi için ve akabinde şehrin valisi olarak görevlendirdiği Bozan yönetimindeki Urfa şehri ve havalisi de tam bir asayişe kavuşmuş ve şehir sevinç içine düşmüştü²¹⁷⁷.

Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşâh'ı Rey vali nâibliğine tayin eden menşûrda ona, bir şahnenin de görevlerinin verilmesinin yanında o, aynı şekilde muhtesibin yetki sahasına giren vazifelerle alakalı işlerden de sorumlu kılınmıştır. Nitekim şehirde münadi çıkararak, fiyatlar (es'âr) hususunda tam ihtiyat gösterilmesi, gıda maddelerinde pahalılığa mahal verilmemesi ve ölçeklerin dengesinin (te'dîl-i mekâyil û mevâzîn) korunması gerektiğini ilan edecekti²¹⁷⁸.

6.1.2. Valinin Kadı ile İlişkisi ve Kadıya Kıyasla Durumu

Tayin menşûrlarının birçoğunda görüldüğü üzere, valilere verilen buyruklar arasında meşveret zorunluluğu dikkat çekmektedir. A. K. S. Lambton bunun ancak iki kaynaktan gelme olasılığı olduğunu öne sürmüştür. Bunlardan ilki, daha ziyade Selçuklu ülkesinin doğu kısmıyla alakalı olmak üzere, buralarda canlılığını sürdüren bozkır geleneği; diğeri de “İşlerinde meşveret ederler (eş-Şûrâ 42/38).” diyen Kur'an âyetidir²¹⁷⁹. Şunu da ifade etmek gerekir ki meşveret kaidesi yalnız valilik tayin menşûrlarında değil, devlet memuru atama menşûrlarının ekserisinde görülmektedir. Konumuz çerçevesinde mesela hem reise hem de şahneye dîvân işlerinin yanında, yargı ve ceza meselelerinde kadılarla ve sair din âlimleriyle istişarelerde bulunması doğrultusunda buyruklar verilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere,

²¹⁷⁴ İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 14-16; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 278; İbnü'l-Adîm, 1989, 70.

²¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 160.

²¹⁷⁶ Aytâç, 2019, 24.

²¹⁷⁷ Urfalı Mateos, 2000, 173.

²¹⁷⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97

²¹⁷⁹ Lambton, 1973, 379-380.

bir menşûrda valiye şikâyetçilerin şikâyetlerini dinleyip hüküm verme esnasında tecrübe sahibi kişilere (ehl-i tecârib), önde gelenlere (mukaddemân) ve muteber kimselere (mu'teberân); diğer bir menşûrda da had cezalarını gerektiren suç faillerine hadleri uygularken imâmlara (e'imme), müftülere (muftîyân) ve din âlimlerine (ulemâ-yi şeriat) danışması talimatı verilmiştir. Ziyâü'd-Devle ve'd-Dîn Nusretü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşah'ı Rey vali nâibliğine görevlendiren menşûrda ise benzer şekilde ona kadılar (kudât), imâmlar (e'imme) ve muteber kimselerle (mu'teberân) istişare ettikten sonra hadleri yerine getirmesi (ikâmet-i hudûd) buyurulmuştur²¹⁸⁰. Buna göre, şer'î konularda müracaat edebileceği merci olarak kadıların, fakihlerin, din ulemâsının da valilelerin yargılamalarında hazır bulundukları düşünülebilir. Tabî nihai kararı kendisi verdiği halde vali onların fikrini alabilirdi. Resmî vesikalarda rastlanan bu tavsiyeler nazârî idi ve uygulamada ne derecede gerçekleştirildiği malum değildir.

Valiyle olan ilişkileri çerçevesinde kadılar teorik de olsa yalnız bir danışma ve onama makamı değildi. Nitekim menşûrlarda şer'î davaların halledildiği kadı mahkemeleriyle valilerin münasebettarlığı hakkında başka bahisler de geçmektedir. Rey Vali Nâibi Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşah'a Müslümanların mallarının (emvâl-i Muselmânân) ve dulların, kimsesizlerin (erâmil) ve yetimlerin (eytâm) haklarının (hukûk) zayi olmaması için dinî işleri takviye etmeyi (takviyet-i kârâhâ-yi dînî) ve kadılık makamının işlerinin yolunda yürüyüp şer'î hükümlerin yerini bulmasını (temşiyet-i kazâ û ehkâm-i şer'î) farz-ı ayn bilmesi söylenmiştir²¹⁸¹. Gürgân valisi Melik Mes'ûd'a şeriatı ihya etmede, din kaidelerini yüceltmede, menşûrda peygamberlerin mirasçıları olarak zikredilen kadıları, imâmları ve âlimleri aziz tutma hususunda gereğini yerine getirmesi ve hükümlerin icrasında (tenfiz-i kazâyâ û ehkâm) kadılara destek olması emredilmiştir²¹⁸². Nâsırü'd-Dîn Melikşah'ın adına sadır olan menşûrda ise ona şu emirler verilmiştir:

“Husumetleri çözmede (fesh-i husûmât) ve hükümleri uygulamada (imzâ-yi ehkâm) şer'î emîrler (umerâ-yi şeri) ve Allah'ın güvenilir kulları (umenâ-yi hodây) olan kadıları ve hâkimleri (kudât û hokkâm) zayıfların hakkını almada takviye etsin. Kadılık meclisinin (meclis-i kazâ) revnakında bir kusura meydan vermesin. Eğer birisi itaat etmezse onun cezalandırılmasında (mâliş) müsamaha göstermesin ki zayıfların hakları zayi olmasın,

²¹⁸⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97.

²¹⁸¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97.

²¹⁸² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115; Ünal, 2014, 69.

çaresizlerin malları telef olmasın, Müslümanların işleri ve Müslümanlık âdetleri bozulmasın²¹⁸³.”

Valilerin kadılarla ilişkilerine dair menşûrlarda verilen buyruklar şer’î ve örfî hukuk sisteminin de ayrılığına dair ipuçları barındırmaktadır. Şöyle ki Merzubânü’ş-Şark Ebû’l-Feth Belh valiliği ve şahneliğine getirilirken ona, şeriat ile ilgili meseleleri kadılık meclisine (meclis-i kazâ), vergi ve maliye (resmiyât û mu’âmelâtî û dîvânî) işlerini reislik dîvânına (dîvân-i riâyset) havale etmesi söylenmiştir. Vali Müslümanların işlerinin güzelce yerine getirilmesi ve halkın idareden iyi bahsetmesi için de kendi güvenilir adamlarını (sikât û umenâ-yi hîş) bu işlerin takibatı için görevlendirecekti²¹⁸⁴. Böylece vali yalnız iş bölümü yapıp, meseleleri ilgili mercilere havale etmekle kalmıyor, işlerin olması gerektiği biçimde yapılıp yapılmadığını da adamları vasıtasıyla kontrol ediyordu. Öte yandan, Tâcü’d-Dîn Ebû’l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs’ın Mâzenderân reisliğini yenileyen menşûrda müstakbel reise de kadıların durumundan her zaman haberdar olması emredilmiştir. Bunun için onların her birinin mahkemesine (meclis-i hokm) nâibler görevlendirecekti. Nâibler kadı mahkemelerindeki her işten ve verilen her hükümden haberdar olacaklar ve bu konuda reise bilgi vereceklerdi. Nâibler şeriata uygun olmayan bir durum ortaya çıkarsa buna mani olacaklar, çözemedikleri meseleler olursa da reise bildirecekler, reis de faili derhal cezalandıracaktı²¹⁸⁵.

Valilik makamıyla kadılık makamının ilişkisine dair yalnız vali tayin menşûrlarında değil, kadı tayin menşûrlarında da birtakım talimatlar yer almaktadır. Nîşâbûr ve etrafının kadılığını Kadı’l-Kudat İmâdü’d-Dîn Şeyhü’l-İslâm Ebû’l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid’e tefviz eden menşûrda, bölgenin reisiyle birlikte, eyaletin valisi Müeyyidü’d-Dîn’in nâiblerine (nuvvâb) hitaben, kadılık meclisinin (meclis-i kazâ) hürmetini (horret) takviye etmede her türlü özeni (heme-yi inâyet) göstermeleri ve her sorumluluğu (her tekelluf) yerine getirmeleri emredilmiştir. Kadı’l-kudat tarafından yardım istenilen her hususta ona yardım edeceklerdir. Böylece kadının rızasını alarak Sultan Sencer nezdinde de yakınlık bulabilecekleri ve bu anlamda gösterdikleri bütün değerli çabaların memnuniyetle karşılanıp ve karşılığını alacakları, menşûrda müjdelenmiştir²¹⁸⁶. Ziyâü’d-Dîn Mecdü’l-İslâm Hüseyin’i Esterâbâd kadısı, hatîbi ve muhtesibi olarak atayan menşûrda, ilk sırada Vali

²¹⁸³ Bahâü’d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 20-21.

²¹⁸⁴ Müntecebü’d-Dîn Bedî‘ el-Cüveynî, 1396/2017, 167; Ünal, 2014, 136.

²¹⁸⁵ Müntecebü’d-Dîn Bedî‘ el-Cüveynî, 1396/2017, 119, 120; Ünal, 2014, 74, 75, 76.

²¹⁸⁶ Müntecebü’d-Dîn Bedî‘ el-Cüveynî, 1396/2017, 108-109; Ünal, 2014, 61.

Ziyâ'ü'd-Devle ve'd-Dîn olmak üzere, bölgede görev yapan muhtelif mülkî ve askerî memurlara, Mecdü'l-İslâm'a saygıda kusur etmemeleri, şer'î işlerin canlılığını korumak ve kadılık meclisinin (meclis-i kazâ) itibarını sağlamak için gereken her şeyi temin etmeleri emredilmiştir. Ayrıca yetki sahasında kadının gözetimi altına verilen yerlerle ilgili işleri kadıya terk etmeleri söylenmiştir. Kadının gönlünü hoş ve ferah tutmaları gerektiği de eklenmiştir²¹⁸⁷. Nogân ve Tûs kadılığının Kadı'l-Kudat Ebû Sa'd Muhammed b. İsmâil adına yenilendiği menşûrda, bölgenin hâkimi olduğu anlaşılan ve Melik Afrâsyâb olarak anılan valinin divânının nâiblerinin ve güvenilir kişilerinin kadıya saygı göstermeleri; kadılık meclisini (meclis-i kazâ) yüceltmede, dinî işlerin yolunda olmasında ve şer'î hükümlerin infazında (temşiyet-i umûr-i dînî û tenfiz-i ehkâm-i şer'î) ellerinden geleni yapmaları emredilmiştir²¹⁸⁸.

Görüldüğü gibi, resmî vesikalarda peygamberlerin mirasçıları, şer'î emîrler, Allah'ın güvenilir kulları olarak nitelendirilen kadılar, dünyevî idareciler olan valinin ve reisin gözetimi ve denetimi altına verilmiştir. Bununla birlikte kadı mahkemelerinde hem valinin hem de reisin temsilcilerinin mi bulunduğu, yoksa bölgelere göre vali ve reisin adamlarının ayrı ayrı mı bu mahkemelere nezaret ettiği, ya da bu durumun belirli eyaletlere mi münhasır olduğu, hatta denetime dair bu talimatların uygulanıp uygulanmadığına dair kesin bilgilere ulaşma imkânı şimdilik yoktur. Valilik makamının kadılık makamıyla ilintisinin bir diğer yönünün de kadıların hükmettiği kararların icrası hususu olduğu görülmektedir. Kadıların verdiği hükümlerin infazı görev ve yetkisi şahnelere ve reislere verildiği gibi, tabîi eyaletin en büyük idarecisi olan valiye de tevdi edilmiştir. Böylece şer'î mahkemelerde verilen kararların yerine getirilmesi tamamıyla örfî idare makamlarına mahsus kılınmıştır. Bununla birlikte valilik makamı, kadılık makamının hürmet, ihtişam ve itibarını her daim gözetecektir.

Resmî vesikalar haricinde, bazı vekâyinâmelerde valiler ile kadıların münasebetlerine dair birtakım bilgiler elde edilmektedir. Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın ve oğlu Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmûd'un meşhur emîri, Bağdat şahneliği ve Musul valiliği yapan Aksungur el-Porsukî hakkında kaynakta bir kadı'l-kudattan naklen şöyle bir olay kaydedilmiştir: Porsukî Musul valisi iken bir gün Musul

²¹⁸⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 145; Ünal, 2014, 106.

²¹⁸⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 127; Ünal, 2014, 85; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 6a.

kadısına, muhtemelen Kadı Murtazâ eş-Şehrîzorî'ye, "Mahkemede yüksek seviyeli bir insan ile alt seviyeden bir insanı eşit tutmanı, rütbe, derece ve makam sahiplerinin, senden hürmet ve saygı görmemelerini istiyorum." dedi. Bunun üzerine Musul kadısı, "Bunu ben nasıl yapabilirim?" demiş ve Porsukî ona, "Bunun yolu ancak şöyledir ki bir davada benimle bir mesele hakkında hasım durumunda olan birisini bulursun ve dolayısıyla beni mahkemeye çağırırsın. Ben de senin huzuruna gelirim. O zaman sen, bana nasıl muamele yaparsan, hasmıma da aynı muameleyi yapacaksın. Ben sana, bana karşı husumetinden şüphe etmediğin ve aleyhimde bir iddiada bulunup davacı olacak bir hasım göndereceğim. O zaman beni mahkemeye çağır, ben de huzuruna geleyim." dedi. Porsukî, karısı Hatun'a gelip ona, "Kendine, mihr akçeni benden isteyecek bir vekil tayin et!" dedi. Hatun da bir vekil tayin etti. Bu vekil, mahkemeye giderek kadıya, "Benim, Aksungur el-Porsukî ile bir anlaşmazlığım vardır. Onu mahkemeye çağır!" dedi. Bunun üzerine kadı, derhal birisini gönderip, Porsukî'yi mahkemeye çağırttı. Porsukî de bu çağrıya uyarak mahkemeye gelip kadının huzuruna çıktığı zaman, kadı ayağa kalkmadı. Böylece o, ona göstermesi gereken özel saygı ve hürmeti göstermeyerek, onu hasmıyla eşit tutmuş oldu. Hatunun vekili, vekâletnâmesini gösterip Porsukî'nin aleyhinde iddiada bulundu. Porsukî, mihr borcunu kabul etti. Bunun üzerine kadı, valiye mihr borcunu vermesini emretti. Porsukî, karısının vekili ile birlikte hazineye giderek ona mihr parasını verdi. Daha sonra Porsukî, kadıya, evinin kapısına, üzerine "Allah yolunda çağırının çağrısına uy!" yazılı ve üzerinde mum bulunan bir levhayı çiviyle tutturup asmasını emretti. Her kimin hasmı olursa gelir ve o çivi ile tutturulan levhadaki mum üzerine mühür vururdu. Hasım nerede olursa olsun, bu mühürlü mum ona gönderilir, böylece hiç kimse, mahkemeye gelmekten kaçınmak cesaretini gösteremezdi²¹⁸⁹. Bu hadise Vali Aksungur el-Porsukî'nin kadı huzurunda, eşitlik ilkesine verdiği önemi, bizzat uygulamak suretiyle göstermesi bakımından önemlidir. Selçuklular zamanında valilik vazifesi ifa eden, yukarıda da başka bir vesileyle adı geçen Hasan b. Muhammed b. Ebû'l-Fazl Ebû Muhammed el-Fesevî'nin kadıyla münasebetine dair de bir kayıt vardır. Şöyle ki vali bir defasında bir adamı döverken adam ölmüştü. Bu sırada Kerh ve Bâbü't-Tâk kadılığı yapan Ebû't-Tayyib et-Taberî nezdinde onun aleyhinde dava açılınca kadı ona kısas hükmü vermişti. Sonra vali yüksek meblağda bir diyet ödeyip kendisini kurtarmıştır²¹⁹⁰.

²¹⁸⁹ İbnü'l-Adîm, 1989, 132-133.

²¹⁹⁰ İbn Kesîr, 1995, XII, 195.

Vali ile kadının yargısal manada irtibatı, kısaca söylemek gerekirse, şöyle bir manzara arz ediyordu: Vali, kadı mahkemelerini teftiş ediyor; kadıların hükmettiği kararları icra ve infaz ediyordu. Aynı zamanda kadılık makamını her manada desteklemekle mükellefti. Yine vali, kadılık makamına saygıda kusur etmemeli ve onun tarâvetini muhafaza etmeliydi. Diğer taraftan kadı ise vali mahkemelerinde bir tasvip ve tasdik makamıydı. Bunun yanında kadı, bilhassa geleneksel olarak kendi yetki sahasına giren meselelere ilişkin baktığı davalar sonucunda, diğer idarî memurlara uyguladığı gibi, valiyi de şer'î mahkemeye celbederek yargılayıp onun aleyhine kararlar verebiliyordu.

6.1.3. Valinin Halk ve Diğer İdarî Organlarla İlişkisi

Yargısal-cezaî sahada kadılık makamıyla ilişkisi ve işbirliğinin yanında vali, eyaletin en üst düzey idarecisi olarak, devlet işlerini yolunda yürütmek üzere, hâkimiyeti altında bulunan eyaletin diğer idarî organları ve reâyânın muhtelif tabakalarıyla da münasebettardı. Mes'ûd b. Muhammed, vali olarak bulunduğu eyaletin sınırlarını, nizamını ve emniyetini sağlayacak, bu hususta gerektiğinde bölgenin şahneleri ve mukta'alarıyla işbirliği halinde olacaktı. Nitekim tayin menşûruna göre, Dihistân ve Mangışlak sahrası civarında bulunan kâfirlerle cihat etme ve onları yok etmesi hususunda daima hazır ve cengâver olacaktı. Kalelere ve hisarlara, nizam ve emniyeti sağlamada faaliyet gösterecek uyanık, iş bilen, emin kûtvâller (kutvâlân) yerleştirecekti. Karada ve denizde²¹⁹¹ yolları ve yolcuları emniyette kılacak ve bölgenin mukta'ları (mukta'an) ve şahneleriyle (şahnegân) bu konuda ihtiyat ve derinlemesine araştırma şartlarını yerine getirecekti²¹⁹². Mâzenderân valisi Selçuklu meliki Rüknu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Tuğrul'un memurları (gomâşteğân), özellikle vergi tahsilatıyla ilgili konularda Mâzenderân reisi Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs ile işbirliği halinde olacaktı²¹⁹³. Mâzenderân muhtesibi olarak Evhadü'd-Dîn'i tayin eden menşûrda ise valilerin nâiblerine, (nuvvâb-i vulât) mezkûr muhtesibe hürmet etmeleri ve muhtesibe tevdi edilen dinî işlerde ona yardımcı olmaları buyurulmuştur²¹⁹⁴. Nâsırü'd-Dîn Melikşah'ı Cend valisi olarak tayin eden menşûrda onun sırasıyla seyyidler (sâdât), imâmlar ve âlimler (e'imme û ulemâ), kadılar ve hâkimler (kudât û hokkâm), sâlihler ve mutasavvıflar (ehl-i selâh û mutesevvice), çiftçiler ve toprak sahipleri (muzâreân û dehâkîn), ordu mensupları (heşem û mutecennide), gaziler ve mücahitlerle (guzât û mucâhidân)

²¹⁹¹ Eyaletin coğrafi konumu göz önüne alınırsa, tabii Hazar Denizi.

²¹⁹² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115; Ünal, 2014, 69.

²¹⁹³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120; Ünal, 2014, 76.

²¹⁹⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141-142.

münasebetlerini belirleyen ve düzenleyen buyruklar sıralanmaktadır²¹⁹⁵. Aynı dönemde Tâcû'd-Dîn Alişah'ı Barcınlğ Kent valisi olarak tayin eden menşûrda da ileri gelenlere (a'yân û mihterân), ulu kişilere (meşâyih), yaşlı ve genç çiftçiler ve toprak sahiplerine (pîr û cevân-i muzâreân û dehâkîn), sanatkârân esnafa (erbâb-i hıref) hitaben valiye itaat etmeleri buyurulmuştur²¹⁹⁶.

Öte yandan, Sultan Sencer devrinde ait olan melik-vali veya emîr-vali atama menşûrlarının bilhassa sonuç rükünlerinde, mutat olduğu üzere, bu kapsamda ifadeler yer verilmiştir. Valilerin vazife sahalarında bulunan emîrlar (umerâ), üst düzey yöneticiler (evliyâ), muteber kimseler (mu'teberân), reisler (ru'esâ), meşhurlar (ma'rûfân û meşâhîr), seyyidler (sâdât), imâmlar (e'imme), fakihler (fukahâ), ulu kişiler (meşâyih), ileri gelenler (a'yân), âlimler (ulemâ), sâlih kimseler (sulehâ), kadılar (kudât), itibarlılar (menzûrân), mukta'lar (mukta'an) ordu mensupları (mutecennide û ecnâd), ordu komutanları (isfehsâlârân) ve reâyâ, sultanın temsilcisi olan ora valisine tâbi olup itaat edecekler ve işlerinde ona müracaat edip isteklerini ona arz edeceklerdir. Yine valinin atama menşûruna riayet edip, bu tayine şükür ve dua ile mukabele edeceklerdir. Validen de özellikle seyyidlere (sâdât), imâmlara (e'imme), âlimlere (ulemâ), sâlih ve gûnahtan sakınan kimselere (sulehâ û etkiyâ), ulu kişilere (meşâyih), ileri gelenlere (a'yân), meşhurlara (meşâhîr), kadılara (kudât) ve soylu insanlara (ehl-i buyûtât) saygıda kusur etmemesi istenir²¹⁹⁷.

6.1.4. Büyük Selçuklu Valilerinin Adalet Vasıflarına Dair Övgüler

Büyük Selçuklu valileri kaynaklarda iyi yöneticilikleriyle ve adaletleriyle övülmüşlerdir. Musul valisi Çökürmüş, el-Cezîre ve Musul'da hazineye çok miktarda mal ve para toplamış, halk arasında, iyi muamelesi, adaletli ve insaflı bir yönetici oluşuyla tanınmıştır²¹⁹⁸. Musul valiliğinde Çökürmüş'ün haleflerinden olan Mevdûd hayır hasenatı çok, adaletli ve iyi bir emîrdi²¹⁹⁹. Mevdûd'un Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine 1113 yılında Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğine getirilen Aksungur el-Porsukî de dindar ve âdil bir kimse olarak anılmıştır²²⁰⁰. Halep valisi Kasîmü'd-Devle Aksungur halka

²¹⁹⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 20-25.

²¹⁹⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 45.

²¹⁹⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 111, 116, 126, 138, 162, 163, 168; Ünal, 2014, 64, 71, 84, 98, 129, 130, 137; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 65; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 2a, 17a, 57b.

²¹⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 40.

²¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 396.

²²⁰⁰ İbnü'l-Adîm, 1989, 132.

adaletle davranan, barışsever, herkese karşı hoşgörüyü hareket eden ve imar edici bir emîrdi. O, Halep'te iyi bir idare tesis etmişti. Halk onun zamanında güvenlik, adalet, bolluk, ucuzluk içinde yaşıyordu²²⁰¹. Emîr Mu'izzî, Büyük Selçukluların otuz yıl Hârezm valiliğini yapan Kutbü'd-Dîn Muhammed'in adaletini ve öne çıkan başka hasetlerini öven bir kaside söylemiştir²²⁰². Yer ve şahıs adlarının hıfzedildiği bir valilik menşûrunda, valiye, başka lakapların yanında halkın en âdili (a'dalü'l-enâm), valilerin en insaflısı (ensâfû'l-vulât) şeklinde hitap edilmiştir²²⁰³. Belh vali ve şahneliğine getirilen Merzubânü's-Şark Ebû'l-Feth de atama menşûrunda âdil olarak lakaplandırılmıştır²²⁰⁴. Selçuklu valilerinin kaynaklara yansıyan bu övgü ve nitelendirmelerini çoğaltmak her zaman mümkündür.

6.2. Şahne

Birtakım yargısal yetki ve görevleri haiz bir inzibatî devlet memuru olarak Selçuklu ülkesindeki şahnelerin statüsünün belirlenebilmesi için müracaat edilen kaynaklar, bu unvanı çeşitli anlamlarda kullanmışlardır. Bu muhtelif manalara istinaden araştırmacılar, derecelerine göre şahneleri eyalet askerî valisi, şehir garnizon komutanı, konar-göçer toplulukların idarecisi, şehir emniyet müdürü olarak görmektedir²²⁰⁵. Hiç şüphesiz bir şahnenin statüsü onun yetki ve imtiyazlarını belirliyordu. Bu itibarla şahne terimi, yönetimle ilgili diğer bazı makamlarda da olduğu gibi (mesela reis), çeşitli derecelerde hizmet eden şahneleri ifade etmek için kullanılmıştır. İster bir köyde veya şehirde, ister Bağdat başta olmak üzere mühim merkezlerde, eyaletlerde, konar-göçer küteller arasında muayyen sahalarda görev yapsın, şahne terimi kullanılmıştır. Şahne, mevkii gereği birtakım hususî yetkileri bir yana, statü ve derece fark etmeksizin, en iyi şekilde ve bütün cephelerine şamil olarak ifade edilirse, genel olarak sorumluluk alanı içerisinde yaşayan halkın huzur ve sükûnunu tesis etmek, bu yerlerde devlet menfaatleri çerçevesinde sultan namına kamu güvenliğini ve asayişini sağlamak, yine yolların emniyetini temin etmek vazifesiyle tavgiz

²²⁰¹ İbnü'l-Kalânîsî, 2008, 14; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 278; İbnü'l-Esir, 1987, X, 146; İbn Kesîr, 1995, XII, 290; Urfalı Mateos, 2000, 171-172.

²²⁰² Mu'izzî, 1362/1983, 284-286.

²²⁰³ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 30 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 154.

²²⁰⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 119, 120; Ünal, 2014, 74, 75, 76.

²²⁰⁵ Lambton, 1973, 383- 386; Lambton, A. K. S. (1997). "Shihna". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IX, Leiden: E. J. Brill, 437-438; Agacanov, 2006, 299-300; Merçil, 2010, XXXVIII, 292-293; Merçil, 2015, 117-118; Lange, 2008, 48-49; Köymen, 2011a, III, 218-221; Kurpalidis, 2011, 122-128; Klausner, 2019, 39-40; Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 515-516; Hasan Enverî, 2535/1977, 223-225.

edilmiştir. Bu kapsamda suçluları takip ve tenkil etmek de onun vazifesiydi. Şahnelik işlerinin görüldüğü, şahnenin başında bulunduğu mahallî dîvânın adı dîvân-i şahnegî²²⁰⁶ idi.

Statü ve derecelerine göre şahnelerin tayin ve azilleri doğrudan hükümdarlar ya da vezirler, bu arada tabîi vassal hükümdarlar²²⁰⁷, valiler²²⁰⁸, reisler²²⁰⁹ ve valilerden büyük haklar koparıp birçok personeli emirlerine bağlayan mukta'lar²²¹⁰ tarafından gerçekleştirilirdi. Şahne yetki sahası dâhilinde hükümdarın vekili ve temsilcisi (nâ'yib û kâ'imemkâm-i mâ) idi²²¹¹. Bazısı *Leningrad Münşeât Mecmuası*'nda da dercedildiği üzere 'Atebetü'l-Ketebe'de bulunan Sencer zamanında doğrudan sultan tarafından şahne atamasıyla ilgili, biri valilikle beraber olduğu halde dört tayin menşûrunda da bu göreve üst düzey bir Türk soylu emîrin getirildiği dikkat çekmektedir. Hususiyetle yüksek mevkideki şahnelerin mütemadiyen askerî zümreye mensup, yani kılıç ehlerinden, Türk komutanlar arasından tayin edildiği söylenebilir. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'de bir fasılda şahneyi; âmil, kadı, reis ve muhtesib ile birlikte zikrederek bu grubun ahvalinin soruşturulması, bunların da halkın durumunu bilmeleri gerektiğini tavsiye etmekten başka, şahnenin devlet teşkilâtındaki yerine dair bir beyanda bulunmamıştır²²¹². Sencer'in sarayının melikü's-şuarâsı Mu'izzî de bir şiirinde her şehre sultanın dîvânından gönderilen şahne ve âmilin yakıştığını söyleyerek bu iki memuriyeti birlikte anmıştır²²¹³.

Bağdat şahnesi özel bir statüyü temsil etmekteydi. Bağdat'taki Selçuklu şahnesi asayişten sorumlu olmasının yanı sıra Abbâsî halifesi nezdinde sultanın hususî temsilcisi olarak da bulunurdu ve bu yönden görevi de halifenin durumunu ve memurlarını kontrol altında tutmaktı²²¹⁴. Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn gibi, tam salâhiyetle Bağdat'a gönderilen Selçuklu şahneleri zaman zaman halifeye kafa tutacak duruma yükselmişler, üstelik

²²⁰⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 124, 153, 163.

²²⁰⁷ Merçil, 2010, XXXVIII, 292; Merçil, 2015, 117-117.

²²⁰⁸ Mesela; Emîr-i İsfahsâlâr-i Ecell Kebîr Müeyyidü'd-Devle ve'd-Dîn Muînü'l-İslâm ve'l-Muslimîn İna[n]ç Bilge Suvâ Bey'i Mâzenderân valiliğine tayin eden menşûrda onun övgüye layık ahlâka sahip bilge bir şahne ataması ve halkı ona teslim etmesi emredilmektedir. bkz. Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 111; Ünal, 2014, 64. Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl Nasr'ın Sultan Sencer tarafından Ferâh valiliğine tayin edildiği menşûrda da ona; güvenilir, dürüst, Allah'tan korkan ve tamah etmeyen âmiller, şahneler ve nâibler tayin etmesi emredilmiştir. bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 64; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 17b. Bununla beraber bazen Bağdat şahnesi, halifelik veziriyle bir olup, Bağdat valisine emir verebiliyordu. bkz. İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 64.

²²⁰⁹ Horst, 1964, 54-55, 94; Köymen, 2018c, I, 667, 702.

²²¹⁰ Agacanov, 2006, 256; Horst, 1964, 67; Köymen, 2018c, I, 678.

²²¹¹ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 407.

²²¹² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

²²¹³ Mu'izzî, 1362/1983, 414.

²²¹⁴ Lambton, 1968, V, 213; Lambton, 1973, 384; Lambton, 1997, IX, 437-438; Merçil, 2015, 118.

halifenin muhatabı haline gelmişler ve halifeler arzularını ancak kudretli Selçuklu şahneleri vasıtasıyla Büyük Selçuklu sultanına ulaştırabilmişlerdi²²¹⁵. Selçukluların Bağdat üzerindeki idarî ve askerî kontrolünü sağlayan şahne, gerek Büyük Selçuklular tahtını ele geçirmek üzere faaliyet gösteren Selçuklu hanedan mensupları, gerekse Irak üzerinde hâkimiyet elde etmek isteyen Selçuklu melikleri arasındaki mücadelelerde kilit rol oynuyordu. Tahttaki hükümdar aleyhinde siyasî bir harekete girişen bir hanedan mensubu çoğu zaman, halife nezdindeki temsilcisi olarak, Bağdat'a şahne tayin etmekte çok hevesli ve sabırsız olurdu²²¹⁶. Bağdat Selçuklu şahnesinin siyasî ve askerî nüfuzunun yanı sıra, bu şehirde vuku bulan toplumsal olaylara müdahale ve umumî asayiş hususunda da önemli roller ifa etmiştir.

Özel statülü diğer bir şahnelik makamı da Türkmenler şahneliği (şahnegî-yi Turkmânân) idi. Resmî vesikada Türkmenlerden şöyle söz edilmektedir: “İlgi, sevgi ve lütfü en fazla hak eden halk âbâdlıktan uzak yaşayan sahra halkıdır (ehl-i berr û mukîmân-i sahrâ). Onların başlarına gelen olayların haberi saraya daha geç ulaşır. Ayrıca onların uğraştığı iş ve yaptığı meslek bütün insanların yararına. Onların nimetlerinin artmasına ve içlerinin rahat etmesine sebep olur. Bütün halk onların yaptığı işin hayır ve bereketinden nasiplenir²²¹⁷.” Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşunu tamamladıktan sonra konar-göçerlikten çıkarak yerleşik medeniyeti temsil eden bir siyasî teşekküle dönüşmesiyle beraber başlı başına bir mesele haline gelen Türkmenler/Oğuzlar²²¹⁸, Sultan Sencer zamanında doğrudan merkezden tayin edilen şahneler vasıtasıyla idare ediliyordu. ‘*Atebetü'l-Ketebe*’de Hazar Denizi’nin güneydoğusundaki sahalarda yaşayan Türkmenlerin ve buraların yerleşik halkının üzerine şahne tayini ile ilgili iki menşûr mevcuttur. Bunlardan biri Emîr-i İsfefsâlâr-i Ecell Kebîr Muzaffer Mansûr Şemsü'l-Mille İnanç Bilge Uluğ Candar Bey’in Gürgân ve etrafına, diğeri de Emîr-i İsfefsâlâr-i Ecell Kebîr Mukarreb Cemâlû'd-Dîn’in Dihistân, Şehristân ve civarına tayiniyle alakalıdır. İkincisi şahneliğin yanı sıra, o eyaletin vali nâibliğini (niyâbet-i eyâlet) de tevdi eder. Türkmenler şahneliği vazifesini üstlenen Cemâlû'd-Dîn, o bölgedeki Türkmen askerlerinin tertibinden (tertîb-i heşem-i Turkmânân) sorumluydu. Buraların askerlerinin meşhurları (ma'rûfân-i heşem û mutecennide) ve raiyyeti ona emanet edilmiştir²²¹⁹. İnanç Bilge'ye de Gürgân ve çevresi Türkmenlerinin şahneliği ile Türkmen emîrlerinin ve komutanlarının (umerâ' û sâlârân-i

²²¹⁵ Köymen, 2011a, III, 220.

²²¹⁶ Lange, 2008, 49 not 143.

²²¹⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 169; Ünal, 2014, 139; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 11a.

²²¹⁸ Köymen, 2013, 158-165.

²²¹⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 172-173; Ünal, 2014, 143.

Turkmân) atlarının bakımı tevdi edilmiştir. Yine o, şahneliğe ait vergiler (hukûk û rusûm) ile otlak vergilerini (hukûk-i merâ'î) nâibi vasıtasıyla toplayacaktı. Öte yandan, her Türkmen komutana (sâlâr) ve önde gelen kişilere (mukaddem) kendilerine ait olmak üzere mera ve suvatlarını verip, aralarında gasp ve vahşet yapmalarına izin vermemesi ve lazım gelen tedbirleri alması emredilmiştir²²²⁰. Görüldüğü gibi, Türkmenlerin idarî ve askerî hâkimi olarak hususî bir statüyle tayin edilen Şahne İnanc Bilge Bey, asayiş temin gibi şahnelerin mutat vazifesinin yanında, şahnelikle alakalı vergileri tahsil etmek, boylar arasında çıkması muhtemel anlaşmazlıkları önlemekle vazifeliydi.

Biraz aşağıda belirtildiği üzere, torunu da Belh vali ve şahnesi tayin edilen İmâdü'd-Dîn Kamâc, ülkenin doğusunda Oğuz tehlikesi zuhur ettiğinde, Belh valiliği vazifesine ek olarak, onları kahredip cezalandırmak (mekhûr û mâlide) ve vergileri muntazaman tahsil etmek için Oğuzların şahneliğinin (şahnegî) de kendisine verilmesini Sultan Sencer'den istemiş, bu tayin gerçekleştirilmiştir²²²¹. Vali olarak bulunduğu eyaletin asayişinden de sorumlu olması gayet tabî olan İmâdü'd-Dîn Kamâc'ın, bir vergi tahsildarının Oğuzlar tarafından, sebep ne olursa olsun, öldürüldüğünü haber alınca, yeni salâhiyet istemeden, yani kendisini onların üzerine şahne tayin ettirmeden gereken tedbirleri alamaması dikkat çekicidir²²²². Oğuzlar cinayetin bedelini ve kalan vergiyi almak üzere İmâdü'd-Dîn Kamâc tarafından gönderilen memuru, kendilerinin Sultan Sencer'in "has raiyyet (ra'iyet-i hâss)"i olduklarını ileri sürerek, hiç kimsenin emrine girmeyeceklerini söyleyip, tahkir edip kovmuşlardır. Elde ettiği salâhiyet dolayısıyla Oğuzları cezalandırmak üzere bir ordunun başında onlarla savaşa tutuşan vali-şahne Kamâc ile oğlu Alâü'd-Dîn Ebû Bekir Oğuzlar tarafından öldürülmüşlerdi²²²³.

Büyük Selçuklu Devletinin erken dönemlerinde, Sultan Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru, bir eyaletin sivil valiliği gitgide ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini eyaletin bir nev'i askerî valiliği demek olan şahnelik almıştı²²²⁴. Selçukluların son dönemlerinde, Sultan Sencer'in saltanatının sonlarında, devlet zayıflamaya başladıkça da eyaletlerin hem askerî hem sivil idaresini, genelde yüksek dereceli bir Türk emîri arasından

²²²⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 170; Ünal, 2014, 140; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 12b.

²²²¹ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 93 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 180.

²²²² Köymen, 2011b, II, 406-407.

²²²³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 178 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 174; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 93 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 180.

²²²⁴ Köymen, 2011a, III, 218.

seçilen tek bir kişiye verme eğilimi ortaya çıkmıştı²²²⁵. Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşah zamanında kaleme aldığı *Siyâsetnâmesi*'nde bir yerde "Mukta'lar ve valiler raiyyetin şahnesi gibidir." derken²²²⁶, bunları birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanması dikkat çekicidir. Nitekim farklı türden tarihî kaynaklarda aynı kişinin çeşitli şekillerde mukta', vali ve şahne olarak olarak adlandırıldığı görülmektedir. Mesela Emîr Abbâs farklı vekâyinâmelerde Rey şahnesi, valisi olarak zikredilmiştir. Aynı şekilde İmâdü'd-Dîn Kamâc çeşitli kaynaklarda Belh valisi, mukta'ı, şahnesi olarak gösterilmiştir. Gerçekten Kamâc'ın Belh ve çevresinde iktâları vardı; Belh'e vali olarak tayin edildi ve daha sonra kendisine çevredeki Oğuzların şahneliği verildi. Dolayısıyla her üç unvan da aynı ölçüde doğrudur²²²⁷. Diğer yandan Sultan Sencer devri resmî vesikalarında vali nâibinin, şahnenin vazife ve salâhiyetiyle ya da şahnenin, vali nâibinin vazife ve salâhiyetiyle teçhiz edildiği dikkati çekmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere, Cemâlû'd-Dîn'in Dihistân, Şehristân ve civarına Türkmenler şahnesi olarak tayiniyle alakalı menşûrda ona şahneliğin (şahnegî) yanı sıra, bu yerlerin vali nâibliği (niyâbet-i eyâlet) de tevdi edilmiştir²²²⁸. Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşah'ı Rey vali nâibliğine (niyâbet-i eyâlet) tayin eden menşûrda, ona şahnenin vazifeleri verilmiştir²²²⁹. İmâdü'd-Dîn Kamâc'ın torunu Ebû'l-Feth adına çıkan menşûrda Belh valiliği ve şahneliği, dedesi gibi ona verilmiştir. Ebû'l-Feth'e şahneliği ilgilendiren işleri (kâr-i şahnegî) idare etmesi için bir nâib tayin etmesi emredilmiştir. Böylece vali nâibi şahne vazifesi görecek²²³⁰. Melikşah zamanındaki teorik ifadelerin yanı sıra somut olarak Sultan Sencer zamanında valilik makamıyla şahnelik makamının, en azından geçici olarak, bazı şahsiyetlere münhasır olmak üzere birleştirilmesi söz konusu olmuş olabilir. Zaten Selçuklu ülkesinde hem valiler hem de şahneler daima askerî sınıfa mensup yüksek rütbeli emîrler arasından seçiliyordu.

6.2.1. Emniyet ve Asayiş Temin Etmek, Suçluları Cezalandırmak, Hükmolunan Cezaları İnfaz Etmek

Şahnenin başlıca görevi memuriyet sahası içinde yaşayan halkı rahat ettirip, arzu edilen asayiş ve sükûneti sağlamaktır; ayrıca buraya bağlı yerlerin, yolların, geçitlerin emniyetinden sorumluydu. Bu kapsamda suçluları, âsileri, bozguncuları, yol kesen

²²²⁵ Lambton, 1973, 384; Klausner, 2019, 40.

²²²⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92.

²²²⁷ Lambton, 1973, 383-384; Lambton, 1997, IX, 437.

²²²⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 172-173; Ünal, 2014, 143.

²²²⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97.

²²³⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153; Ünal, 2014, 116.

haydutları, hırsızları, serseri takımını yakalayıp mahkemeye sevk eder, bazı durumlarda bizzat cezalandırırdı. Bütün resmî belgeler şahnenin bu en önemli görevine işaret etmektedir.

İmâdü'd-Dîn Kamâc'ın torunu Merzubânü's-Şark Ebû'l-Feth adına çıkan menşûrda Belh valiliği ve şahneliği, dedesi gibi ona tevdi edilmiştir. Ebû'l-Feth'e şahneliği ilgilendiren işleri (kâr-i şahnegî) yönetmek için çevik, işbilir ve beğenilir ahlâka sahip bir nâib tayin etmesi buyurulmuştur. Böylece Ebû'l-Feth'in vali olarak yapması gereken görevler bir tarafa, bir nâib vasıtasıyla yürüteceği şahnelik işiyle alakalı olarak görülen görevler menşûra şöyle yazılmıştır:

“Zulüm ve düşmanlık yolunu kapatsın. Suçluların (mucrimân) maddî gücü (yesâr) ve suçları ölçüsünde (endâze-yi cerâyim) para cezası (urûş) tahsil etsin (setâned). Zalimleri (muteaddîyân) ve bozguncuları (muhsidân) gazaba uğratsın ve sâlih kimseleri de himaye edip desteklesin. Zalimlere (muteaddîyân), hırsızlara (lusûs) ve yol kesenlere (kuttâ'ü't-tarîk) hadleri yerine getirmeyi (ikâmet-i hudûd) şeriatın gerekliliklerden (levâzim-i şer') ve Müslümanlığın önemli işlerinin (ummehât-i muhimmât-i Muselmânî) esaslarından bilsin. Allah buyurur ki 'Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir (el-Mâide 5/33).' Bu hususta imâmlarla (e'imme), müftülerle (muftîyân) ve din âlimleriyle (ulemâ-yi şeriat) istişare etmeyi ve onların izin ve onayını almayı (istişâret ü istîzân) vacip bilsin. Müslümanların ve yolcuların [kullandığı] yolların ve geçitlerin güvenliğini ve emniyetini sağlama hususunda elinden gelen gayreti göstere. Kötülerin ve bozguncuların (ehl-i eys ü muhsidân) buralara tecavüzünü def etsin. Fitne ve yol kesme hadiselerinin olduğu yerlere güvenilir muhafızlar (rukebâ) tayin etsin. Onlar da haberdar oldukları hadiseleri vali nâiblerine (nuvvâb-i dîvân-i eyâlet) bildirsinsin. Onları ciddiyet ve süratle olumsuz hadiseleri ortadan kaldırmakla görevlendirsin. Bozguncular ve yol kesenlere (muhsidân ü râhzenân) siyaset ve şeriat hükümlerini yerine getirmede (hokm-i siyâset ü şeriat rânden) ihmal ve gevşeklik göstermesin²²³¹.”

Sultan Sencer'in ve dolayısıyla Selçukluların bir mirasçısı olarak ortaya çıkan Hârezmşahlarda Sultan Alâü'd-Dîn Tekiş'in oğlu Nâsırü'd-Dîn Melikşah'ı Cend valisi olarak tayin ettiği menşûrda, valiliğin doğal vazifeleri yanında ona, Selçukluların son dönemlerinde görüldüğü gibi, şahnenin görev ve yetkilerini de vermişti. *et-Teveşşül ile't-Teressül*'de kaydedilen bu menşûra göre bu melik vali, yolların (râhhâ) korunmasında (hıfz ü hirâset) akıl ve kıvrak zekâ uyarınca (ber vefk-i akl ü kiyâset) ihtiyat ve siyaseti yerine getirmekle mükellef tutulmuştu. Ülkenin muhafazasının şartlarından olarak yolların (mesâlik) korunması hususunda hırsızlara ve bozgunculara (dozdân ü muhsidân) geçit vermeyecekti. Tüccarları (bâzergân) ve yolcuları (ebnâ'-yi sebîl) hiçbir yolda mutsuz ve

²²³¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153; Ünal, 2014, 116-117.

perişan bir halde bırakmamalı; onların mallarının ve canlarının zarar görmesine mani olmalıydı²²³². Özel bir statüyle Türkmenler üzerine tayin edilen şahnenin de vazifelerinden biri bozguncuları (muhsidân) ve zalimleri (muteaddiyân), görev yeri olan Gürgân ve çevresinden kovmaktı²²³³. *Destûr-i Debîrî*'den günümüze ulaşan bir şahne tayinine ait menşûrda, şer'î fermana muhalefet eden bozguncuları (muhsidân) suçları (cinâyet) sabit olduktan sonra cezalandırması (mâliş dehed) şahneye emredilir. Fesat, kötülük (şerâret) ve fitne ehlinin hakkından gelecekti (şikeste dâred). O, şehrin ve buraya bağlı yerlerin ve yolların emniyetinde çok çaba gösterecek; raiyyetin, elinden ve dilinden emniyette olmadığı hiçbir fitne koparana (fettân) geçit vermeyecekti (râh nedehe)²²³⁴. Başka bir mecmuada ise iki şahne menşûru bulunmaktadır. Bunlardan birine göre şahne, zalimden mazlumun hakkını alıp, dikkafuluları (mutemerridân) ve suçluları (eshâb-i cinâyet) cezalandırmalıydı (mâliş dehed). Ayrıca ona zulüm elini kesmek ve suç nispetinde ceza (ukûbet) vermek için ehil ve güvenilir nâibler (nuvvâb) ve yardımcıları (hidmetkârân) tayin etmesi emredilmiştir²²³⁵. Diğer menşûrda ise bütün bölgedeki (koll-i memâlik) hırsızların (dozdân), bozguncuların (muhsidân), yol kesenlerin (râhzenân), batıl iş görenlerin (bâtil pîşegân) durumunun tahkiki (tettebbu') şahneye tefviz edilmiştir. Bu grupların herhangi birinden biz iz bulunan her yeri onlardan temizlemek (mahv) şahnenin vazifesiydi²²³⁶.

Hârezmşahlar devrine ait *et-Tevessül ile 't-Teressül* adlı münşeât mecmuasında Sultan Alâü'd-Dîn Tekiş tarafından Adudü'd-Devle ve'd-Dîn Togânşâh Ebû Bekir b. Müeyyed'e Nesâ'nın iktâ edilmesine dair bir menşûr yer almaktadır. Bu menşûrda mukta'ya hitaben onun, iktâ sahasındaki şahnelere (şahnegân) ve memurlara (gomâştegân) birtakım ikazlarda bulunması istenmektedir. Şahnelerin mukta'ın emri altında bulunduğu anlaşılmakla beraber, bu vesileyle şahnelerin vazifeleri de görülmektedir. Buna göre; iyi amel işleyenleri teşvik edip onlara saygı gösterecekler bozguncuları (erbâb-i fesâd) ise cezalandırıp (te'dîb) korkutacaklardır (terhîb). Böylece iyi amel işleyenler adalet ve şefkat gölgesinde huzur içinde yaşayacaklar; bozguncular da ayaklar altında ezilme korkusunda olacaklardır. O iktâ sahasının yollarının muhafazasında ve buraların haydutlardan temizlenmesinde bir an olsun ihmal göstermeyeceklerdir. Menşûrda, mutat olduğu üzere, Kur'an'a atıfta bulunularak (el-

²²³² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 25.

²²³³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 170; Ünal, 2014, 140; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 12b.

²²³⁴ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 114.

²²³⁵ Anonim, *el-Muhtârât mine 'r-Resâil*, 1378/1999, 407.

²²³⁶ Anonim, *el-Muhtârât mine 'r-Resâil*, 1378/1999, 419.

Mâide 5/33) yol kesenlere ceza olarak (cezâ) Allah'ın fermanının şartını yerine getirmeleri gerektiği bildirilmiştir²²³⁷.

Selçuklular devri tayin menşûrlarında şahnelerin genel güvenlik ve asayişle ilgili bu başlıca vazifeleri sıralanmakla beraber, bazı menşûrlarda, muayyen bir kavim zikredilerek, şahnenin bilhassa bunların zararlı faaliyetlerine müsaade etmemesi emredilmiştir. Örneğin, Nişâbûr yakınlarındaki Cüveyn şahneliğini yeniden Emîr Seyfû'd-Dîn Yarankuş'a tevcih eden menşûr, bu kişiye, Müslümanlara zarar veren bozguncuları (mufsidân) ve zalimleri (muteaddiyân), özellikle dağlarda ayyâr adıyla dolaşan grupları, hırsızlıkla geçinen Lorları ve diğer hırsızları (dozdân) o yerden tamamen sürüp çıkarmasını emreder. Buradan onları temizlemeyi en önemli görev bilip onları himaye eden herkesi cezalandıracaktı (zehr û mâliş)²²³⁸. *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'deki menşûrların birinde de benzer şekilde bozguncuların (ehl-i fesâd) başını ezmede ve onları yok etmede (kam' û kahr) azami gayret sarf etmesi, hepsini itaat çemberine alması şahneye buyurulduktan sonra bilhassa adı hıfzedilen bir kavimden bir ismin duyulduğu, bir işaretin bulunduğu yerlerde özel olarak tahkikatta bulunması (tettebbu' nemâyed) ve onların sebep olduğu karışıklığı (fesâd) gidermesi istenmiştir²²³⁹.

Menşûrlardaki bu teorik ifadelerin pratikteki karşılığına vekâyinâmelerde ve diğer kaynaklarda rastlanabilmektedir. 1136/1137'de Bâbü'l-Ezc'de bir evde binlerce dinarlık bir soygun yaşanmıştı. Komşular şahneye müracaat ederek şüphelileri ihbar ettiler. Şahne bunlardan bir kısmını yakalayıp, ağaçlarda astırdıktan (salb) sonra, onların mallarına el koymuştu²²⁴⁰. Nizâmî-yi Gencevî bir şiirinde şahnenin hırsız gözaltına almasından bahsetmiştir²²⁴¹. Başka bir şairin şiirinde, şahnenin el kesmesinden söz edilmesi, kuvvetle muhtemelen şahnenin hırsızlara uyguladığı had cezasıyla ilgilidir²²⁴². Şahneye bağlı olarak çalışan bilhassa gece bekçilerinin de geceleyin hırsızların ve diğer suçluların peşinde olduklarına dair kaynaklarda birçok işaret vardır. Öyle ki yakaladıklarını hapsedilmek üzere şahnenin zindanına getiriyorlardı. Şahneler her zaman hırsızlara karşı galip gelemiyorlardı. Mesela Selçukluların kuruluş safhasında, Gazneli ülkesinde Guzgânan tarafında Ali-yi Kuhendizî adlı bir şahıs türemiş, adamlarıyla birlikte hırsızlık (dozdîhâ) ve talan (garethâ)

²²³⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 35, 36.

²²³⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153; Ünal, 2014, 116-117

²²³⁹ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 419.

²²⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 324.

²²⁴¹ Nizâmî-yi Gencevî, 1944, 59.

²²⁴² İbn Kesîr, 1995, XII, 426.

yapıyordu. Bu hadise Sultan Mes'ûd'a intikal ettiği vakit o, hangi şahneyi bu adamı yakalamak suretiyle faaliyetlerine son vermek için görevlendirdiyse bununla başa çıkamamıştı²²⁴³.

Kentsel bağlamda, daha ziyade Selçuklu Bağdatı'nda, özellikle serseri takımı (ayyâr) ile ilişkilerinde, şahnelerden ve ona bağlı kuvvetlerden sık sık bahsedilmiştir. 1103/1104'de ayyârlar (ayyârîn) Bağdat'ın batı yakasını istila edip birçok yeri yağmalayarak ateşe vermişler, şahneler onları durdurmada âciz kalmışlardı²²⁴⁴. Bu kez 1118/1119'da yine şehrin batı yakasında işi azıtmışlardı. Bunun üzerine Şahne Kasîmü'd-Devle Aksungur el-Porsukî'nin nâibi elli Türk gulâmıyla ayyârların üzerine yürüyüp savaşmış, onlarla baş edememişti. Bunun üzerine iki yüz kişilik bir grup daha görevlendirildi. Fakat yine neticeye ulaşamadı. Bu birliği de etkisiz hale getiren ayyârlar, kendilerine güvenleri iyice artmış bir halde Katafe Mahallesi'ni talan etmişlerdir²²⁴⁵. Birkaç yıl sonra, 1121/1122'de ayyârlar (ayyârûn) Muhtâre Mahallesi'nde bir muhafızı öldürmüşlerdi. Şahne halifelik dîvânından şüphelileri yakalamak için izin istedi. Daha ileri bir önlem olarak akşam namazından sonra camileri kapattı ve hiç kimse yatsı namazı için camilere giremedi²²⁴⁶. 4 Temmuz 1136 tarihinde bu kez Bâbü'l-Ezc ve Me'mûniyye mahalleleri arasında bir durum hâsıl olmuştu. Şiddetlenen olaylar sırasında üç kişi öldürüldü. Sonra serseri takımının (ayyârîn) fesatları çoğaldı. Hatta Zaferiyye Mahallesi'nde dahi yağma ve öldürme hareketine giriştiler. Kumaş tüccarlarının dükkânlarına girdiler. Onlardan altın istediler. Vermedikleri takdirde öldürmekle tehdit ettiler. Karışıklıklar bu raddeye geldikten sonra Bağdat şahnesi görevlendirildi. Her mahalleye birer şahne tayin edildi. Ancak şahne ve kuvvetleri olayları yatıştırmakta yetersiz kaldı. Öyle ki halk ayyârlardan kurtulamadıkları için feryat ediyordu²²⁴⁷. Görüldüğü gibi, Bağdat şahneleri şehri karıştıran ayyârları dizginlemede çoğu zaman âciz kalıyordu. Hâlbuki Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetinin başlamasıyla beraber, ayyârlar şehirde nüfuzlarını etkili bir şekilde hissettirmede, bu bağlamda yağma, hırsızlık, yol kesme, gasp, adam öldürme gibi faaliyetleri en şiddetli bir şekilde gerçekleştirmede daha

²²⁴³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 526 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 526.

²²⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 84.

²²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 433; Pırlanta, İ. (2015). *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 135.

²²⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 194-195; Lange, 2008, 53, not 167.

²²⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 309-310.

önceki dönemlerde sergilemiş oldukları gibi rahat ve etkili bir şekilde hareket edemiyorlardı²²⁴⁸.

İslâm dünyasının süregelen meselelerinden biri olan mezhep çatışmasından doğan toplumsal olaylar başta olmak üzere, diğer kolektif aksiyonlarda, kısaca söylemek gerekirse dinî-içtimaî mahiyeti haiz karışıklıklarda, şahnelerin bilhassa Bağdat'ta sükûn ve asayişini temin ederek olaylara karışanlar hakkında gerekli işlemleri başlatıp onları cezalandırdığı görülmektedir. Bazen kendisi de bizzat bu olaylarda rol oynuyordu. Nisan/Mayıs 1077'de, Bağdat'ta Şâfiîlerle Hanbelîler arasında birtakım karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Hanbelîlerin önderlerinden olan Ebû Ca'fer Abdü'l-Hâlik b. Ebû Mûsâ el-Hâşimî, Rusâfe'de ikamet ediyordu. Bağdat Selçuklu şahnesi Sâlâr el-Fârûkî herhalde Şâfiî temayülü olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'e bir hizmet olsun diye Ebû Ca'fer'e karşı bir tutum takınıyordu. Bu sırada Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin, beraberinde şahne olduğu halde, Rusâfe'deki camiye yürümek istediği haberi, Ebû Ca'fer'e ulaşınca o, korkuya kapılıp şikâyetle bulunmak amacıyla hilafet sarayına gelip Bâbü'l-Merâtib'te günlerce kalmıştı²²⁴⁹. 1077/1078'de Bağdat'ta Medrese Çarşısı (sûku'l-medrese) sâkinleriyle Salı Pazarı'nda (sûku's-sülâsâ) oturanlar arasında itikadî meselelerden dolayı karışıklıklar çıkmış, halk birbirlerinin malını yağmalamıştı. Bu sırada emrinde askerî birlikler olduğu halde Bağdat'ta bulunan Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk de medresenin yanındaki evde kalıyordu. O, Bağdat amîdi ve şahnesine haber gönderip onları çağırtmıştı. Amîd ve şahne ikisi de askerleriyle beraber gelip halkı dövmüşlerdir. İki taraf arasında birçok kişi öldürüldükten sonra olaylar yatışmış, halk dağılmıştır²²⁵⁰.

Temmuz/Ağustos 1089'da Bağdat'ta bu defa Şîî Kerhliler ile diğer mahalle sâkinleri arasında çok sayıda olaylar çıkmış, birçok kişi öldürülmüştü. Diğer mahallelerde oturanlar, genellikle fakirlerin yaşadığı Nehrü'd-Decâc'ın büyük bir kısmını istila ve yağma edip, ateşe verdiler. Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in nâibi Humârtekin eş-Şerâbî et-Tuğrâî olayları önlemek gayesiyle atlılar ve piyadelerden mürekkep kuvvetleriyle birlikte Dicle kıyısına gelip burada konakladı. Fakat halk karışıklıklara son vermedi. Kerhliler Humârtekin'e aynî ve nakdî destek sağlıyordu. Bu hal devam ederken bir gün Sünnî Bâbü'l-Basra halkı Süveykatu Gâlib denilen yere kadar geldiler. Bu sırada bir grup Kerhli,

²²⁴⁸ Pirlanta, 2015, 131.

²²⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 215.

²²⁵⁰ İbnü'l-Esir, 1987, X, 104.

karşılarına çıkıp onları mağlup ederek uzaklaştırmaya kadar savaştılar. Bunun üzerine halifenin kethüdaları, hâcibleri, nakîbler, İbn Akîl ve el-Kelûzânî gibi ileri gelen Hanbelîler Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in yanına varıp onunla birlikte Kerhlilerin yanına gittiler. Şahne onlara bu olaylardan vazgeçmeleri, huzur ve sükûnun tekrar sağlanması, birlik ve beraberliğin temini ve Sünnî mezhebe bağlı olmalarına dair halifenin fermanını okudu. Kerhliler itaat arz ettiler. Onlar bu işlerle meşgul iken Nehrü'd-Decâc'dan biri Sünnîlerin kendilerine saldırdığını söyleyerek yardım istedi. Bu defa da yine şahne ile birlikte gidip olaylara mani oldular. Sonunda halk huzur ve sükûna kavuşmuştu²²⁵¹. Mart/Nisan 1109'da Bağdat'taki Sünnîlerle Şîîler, aralarındaki uzun zaman süren mücadelelerden sonra barışmıştı. Kaynağın diliyle ifade etmek gerekirse; "Halifeler, sultanlar ve şahneler bu anlaşmazlığa bir son vermek için hayli uğraşmışlardı. Allah izin verinceye kadar onlar böyle bir imkân bulamadılar. Bu iş onlara zor geldi. Fakat daha sonra bu anlaşmazlık aracısız olarak noktalanmıştır²²⁵²."

Şahne yalnız mezhep taassubunun sebep olduğu toplumsal hareketlerle değil, diğer kolektif eylemlerle de ilgileniyordu. Bu arada şahne ile halk arasında da olaylar yaşanıyordu. Bağdat'ta Bâbü'l-Basra halkı Nisan/Mayıs 1088'de yeni bir köprünün inşaatına başlamıştı. Altın ve gümüş kaplarda tuğla taşıyorlardı. Önlerinde de şamatacılar vardı. Çeşitli mahallelerin halkı da onlara katılmış, ayrıca Bâbü'l-Ezc'e mensup çok kalabalık bir kütüphane de yanlarında toplanmıştı. Tam bu sırada Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn gemiyle yola çıktı. Adamları da Dicle kıyısında yürüyerek kendisini takip ediyorlardı. Bâbü'l-Ezc halkı, Dicle kenarında halka testiden su dağıtan bir kadına saldırıp testileri kırmaya başladılar. Kadın, Gevherâyîn'i görünce yardım istemiş, şahne de onların kadının yanından uzaklaştırılmasını emretmişti. Emrindeki Türkler kadına zararı dokunanları kırbaçladılar. Bunun üzerine oradaki halktan kimseler kılıçlarını çekip Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in hâcibi ve en yakın adamı olan Süleyman'ın atının yüzüne vurdular. Süleyman attan düştü. Buna şahit olan Gevherâyîn çok kızarak yaya olduğu halde bu kimselerin üzerlerine yürüdü. Bu sırada onlardan biri Gevherâyîn'e saldırdı ve mızrağının ucuyla onu yaralayıp çamur birikintisinin içine attı. Sonrasında ise Gevherâyîn'in adamları halkın üzerine taarruza geçerek çatışmaya girdiler. Gevherâyîn'i yaralayan şahsı ele geçirmek için çok çalıştılsa da ona yetişemediler. Sekiz kişiyi yakalayıp birini öldürmüşler, üçünün damarlarını

²²⁵¹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 158.

²²⁵² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 375.

kesmişlerdi. Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in üzerine kan ve çamur bulaşan kaftanını da dîvâna göndermişlerdir²²⁵³.

Bağdat'ta ikâmet eden bir Türk'ün evinden çıkan bir şarkıcı kadın yüzünden meydana gelen, kısa zamanda bir Türk-Arap nüfuz mücadelesine dönüşen kargaşalar esnasında, Şahne Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn, halifelik vezirinin resmî talebi üzerine karışıklık çıkaranların bir kısmını yakalamış, emsal olmak üzere cezalandırmış, geri kalanlar da dağılmışlardır. Nitekim şahne, olaylara neden olanların bazılarını hapsetmiş, bazılarını da sopayla dövmüştür (Şubat/Mart 1072)²²⁵⁴.

Nisan/Mayıs 1102'de Selçuklu şahnesi Necmü'd-Dîn İlgazi b. Artuk'un askerleriyle Bağdat halkı arasında da ciddi hadiseler vuku bulmuştu. Şöyle ki, Necmü'd-Dîn İlgazi Tarîk-i Horasan'daydı; oradan Bağdat'a döndü. Bağdat'a varınca bir grup adamı Dicle kenarına gelip kendilerini karşıya geçirmesi için bir denizciye seslendi. Denizci biraz gecikince şahnenin adamlarından biri denizciye bir ok attı ve ok adamın başına isabet edip ölümüne yol açtı. Halk katili yakalayıp Bâbü'n-Nûbî'ye götürdü. Necmü'd-Dîn İlgazi'nin oğlu bir grupla onları karşıladı. Fakat halk onlardan kurtuldu. Salı pazarında (sûku's-sülâsâ) halk İlgazi'nin oğlunu ve yanındakileri taş a tuttu. Bunun üzerine o da yardım dileyerek babasının yanına gitti. Hâcib bu hadisede parmağı olan halktan birini yakaladı. Fakat İlgazi bununla yetinmedi ve adamlarıyla beraber denizcilerin bulunduğu Murabbâtü'l-Kattânîn denilen yere gitti. Burada buldukları ve ele geçirebildikleri her şeyi yağma ettiler. Bu arada ayyârlar da olaya müdahil olup şahnenin adamları üzerine saldırdılar ve çoğunu öldürdüler. Ayyârların bu saldırılarından kurtulanlar bir an önce Dicle'yi geçebilmek için gemilere bindiler. Nehrin ortalarına geldiklerinde denizciler kendileri suya atlayıp onları olduğu yerde bıraktılar. Şahnenin adamlarından birçoğu çıkan panikte boğuldu; kimisi de denizciler tarafından öldürüldü. Gazaba gelen Şahne Necmü'd-Dîn İlgazi kendisine bağlı Türkleri toplayıp Bağdat'ın batı yakasını kâmilan yakıp yıkmaya karar verdi. Halife onu bu fikirden vazgeçirebilmek için kadı'l-kudat ve Nizâmiye medresesi müderrislerinden el-Kiyâ el-Herrâsî'yi İlgazi'nin yanına gönderdi. Bu kişilerin uzun uğraşları sonucunda şahne sakinleşip, fikrinden vazgeçmişti²²⁵⁵.

²²⁵³ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 148.

²²⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 177-178; İbnü'l-Cevzî, 2005, 50-51; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 92; Köymen, 2011a, III, 220.

²²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 276.

Öbür yandan Suriye Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı Tutuş tarafından Bağdat şahnesi olarak tayin edilen Aytekin Ceb Temmuz/Ağustos 1094'te Bâbü'l-Basra'yı yakmıştı. Sebebi şu idi: Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'nin İbn Sinân adıyla meşhur bir kâtibi öldürülmüş, bunun üzerine nakîb, Bağdat şahnesi Aytekin Ceb'e haber gönderip ondan kısası infaz edecek bir adam göndermesini istemişti. Şahne de hâcibi Muhammed'i gönderdi. Fakat Bâbü'l-Basra'nın Sünnî ahalisi onu taşıyıp yaralamak suretiyle kanını akıttılar. Hâcib Muhammed geri dönüp şahneye durumu arz etti. Şahne Aytekin bu defa kardeşine üzerlerine yürüyüp yaptıklarından dolayı onları cezalandırmasını emretti. O da büyük bir kuvvetle Bâbü'l-Basra'ya gitti. Şîî Kerhliler de onlara tâbi oldu ve her tarafı ateşe verip yağma ettiler. Halife, Şahne Aytekin'e haber gönderip onlardan elini çekmesini istedi. Bunun üzerine şahne de onları daha fazla cezalandırmaktan vazgeçmiştir²²⁵⁶.

Sultan Melikşah devrinde İsmâil b. Arslancık Rey şahneliğine tayin edildiği zaman, Rey ve Rustâkiyye ahalisi, yöneticileri bıktırılmış, valiler onlarla baş etmekten âciz bir haldeydi. İsmâil onları ıslah edebilmişti. Ancak sert bir tarz benimsemiş, çok sayıda kişiyi öldürmüştü. İsmâil onların saçlarından hayvanlar için yaptığı yularları sultana gönderince şahnelikten azledildi²²⁵⁷. 1093 yılında Bağdat'ta halk arasında birtakım olaylar patlak vermişti. Her bir fırka diğerine saldırdı. Muhtelif gruplar şehrin batı yakasında yolları kesmişlerdi. Nasıriyye Mahallesi ahalisi olayları yatıştırmak isteyen bir şahsı öldürmüştü. Bunun üzerine Şahne Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn adam gönderip orayı ateşe vermiştir²²⁵⁸.

Şahneler yalnız kavgacı gruplarla veya organize yapılarla mücadele etmekle kalmamışlar; aynı zamanda bireysel suç teşkil eden fiillerle de ilgilenmişlerdir. Örneğin gayrimeşru ilişkiler bu türdendi. 8 Eylül 1106'da Bağdat'ta Nasıriyye Mahallesi'nde biri, kız kardeşinin evine gitmiş ve orada onu bir adamla birlikte bulmuş, ikisini de öldürerek kaçmıştı. Bu hadiselerden sonra şahne atıyla gelip, mahalleyi harap etmiştir²²⁵⁹. Edebî bir eserde yer alan bir hikâyede, halk tarafından gece vakti bir fahişenin sürüklenerek şahneye götürüldüğünden bahsedilir²²⁶⁰. Aynı eserde başka bir hikâyede ise bir marangozun, karısının bir dostu olduğunu ve geceleri buluştuklarını yine bir gece vakti anlayınca, halk arasında rezil olması için sabah olunca onu şahneye teslim edeceğinden söz edilmektedir²²⁶¹.

²²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 203.

²²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 277.

²²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 193; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 5.

²²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 99.

²²⁶⁰ Marzubân b. Rüstem, 2017, 324.

²²⁶¹ Marzubân b. Rüstem, 2017, 347.

Büyük Selçukluların ilk yıllarını idrak eden Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'a (ö. 1049) dair menâkıbda Nişâbü'r'da zalim ve sûfi düşmanı olarak sıfatlandırılan ancak vuku bulan birtakım hikmetli olaylardan sonra şeyhin müridi olan şahnenin, birine yüz sopa çekerken (sed çûb bezed) halkın da uzaktan (ez dûr) onu seyrettiği kaydedilmiştir²²⁶². Bu hadise İslâm'ın öngördüğü had cezalarından olan zina eden bekârlar için yüz sopa vurulmasıyla ilgili olsa gerektir.

Diğer taraftan Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn, Tarîk-i Horasan'da 500 baş hayvanın telef olmasına sebep olan kimselerden birini yakalatmıştı. Şahne onu ayaklarından astırarak altında ateş yaktırmak suretiyle öldürmüştür²²⁶³. 1078/1079'da da yedinci Şîî imâmı Mûsâ b. Ca'fer'in türbesini ateşe verip yakan Ebû'l-Hasan b. Dabbe'yi yakalayıp hapsedmiş, daha sonra Kerh Mahallesi'ne yakın olan Semmâkîn'de asmak suretiyle öldürmüştür²²⁶⁴.

Bağdat şahnesi adamları vasıtasıyla cinayet hadiselerini tetkik ediyor, olay soruşturmasında hilafet önde gelenlerine dahi baskı kurdurabiliyordu. 1121 yılının ilkbaharında el-Muhtâra'da bir ceset bulunmuştu. Şahnenin adamları (eshâbü's-şahne) bu mahalleye gelerek bir baskın düzenleyince katil kaçmıştı. Şahnenin nâibi (nâibü's-şahne) sayısız teçhizatla Bâbü'l-Âmme'ye gelmişti. O; İbn Sadaka el-Vezir, Sâhibü'l-Mahzen İbn Talha ve Hâcibü'l-Bâb İbnü's-Sâhib'in evini kuşatarak, cinayetin kimin işlediğini söylemeleri hususunda onları sıkıştırmıştır²²⁶⁵.

Şahne Bâtînîleri de takibat altında tutuyordu. Sultan Melikşah devrine tekabül eden bir gün on sekiz Bâtînî toplanıp Sâve'de bayram namazını kılmışlar, aralarında bir toplantı yapmışlar, şahne de onları dikkatle izledikten sonra yakalayıp hapsedmiş, haklarında soruşturma yaptıktan sonra da salıvermişti²²⁶⁶. İsfahân'da Bâtînîler öyle bir dereceye ulaşmışlardı ki insanları evlere götürüp işkence ediyorlar ve öldürüyorlardı. Bir gün bir sokakta dilencilik yapan yaşlı bir kadın, bir grubun, kendisine kastettiğini görüp kaçarak şahnenin yanına gelmiş ve bir evi işaret ederek oradan bir ses geldiğini söylemişti. Şahnenin adamları (merdomân) gelip o eve girmişler ve burada bir izbede çok sayıda Müslüman'ın

²²⁶² Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 90-91 (Farsça metin); Muhammed İbn Münevver, 2003, 128.

²²⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 178.

²²⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 224-225.

²²⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 192.

²²⁶⁶ İbnü'l-Esir, 1987, X, 258.

Bâtînîler tarafından öldürüldüğünü ya da çarmıha gerildiğini (çârmîh kerde) görmüşlerdi. Daha sonra onları oradan çıkardılar²²⁶⁷.

Bağdat şahnesi, sultan tarafından hapis cezasının kaldırılmasının karşılığı olarak öne sürülen para ödenmesi şartının icrasında tahsilatı yerine getirir ve vezirin hükmettiği ölüm cezalarını infaz ederdi. Sultan Muhammed Tapar, para ödemek şartıyla hapis cezalarını kaldırdığı Hazinedar Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Abdü'l-Vâhid ve Ebû'l-Ferec b. Reisü'r-Rüesâ'nın ödemelerini tahsil etmek üzere, tahsilat işinden sonra Bağdat şahnesi olarak atanacak olan Mücâhidü'd-Dîn Bihrûz el-Hâdim'i görevlendirmiştir (1108/1109)²²⁶⁸. Öte yandan, Vezir Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım b. Hasan ed-Dergüzînî suçlu olduğuna hükmettiği Azîzü'd-Dîn İsfahânî adındaki şahsın, Tikrît kalesinde hapsedilmesini buyurmuş, daha sonra katli için şahneye emir vermişti²²⁶⁹.

6.2.2. Şahnenin Kadıyla İlişkisi ve Kadıya Kıyasla Durumu

Christian Lange, adalet sistemi içerisinde ceza meseleleriyle alakalı olmak üzere tabîî hükümdar, kadı ve muhtesible beraber, bizzat cezalandırıcı veya hükmedilen cezaları uygulayıcı bir aktör olarak şahneye özellikle dikkat çekmiştir. Bununla beraber şahne, kadı ve muhtesib gibi dinî bir meşruiyetin aksine, hükümdarın halk üzerindeki yüce örfî cezalandırma otoritesinin bir temsilcisiydi²²⁷⁰. Nizâmî-yi Gencevî'nin şahnenin bilenmiş kılıcından (şemşîr) başın korunması gerektiğini, şahnenin hışmından başsız kalınmasından korkulduğunu belirtmesi dikkat çekicidir²²⁷¹. Kadıların teoride, en azından had ve kısas davaları ve cezaları için yargı hak ve yetkileri mevcut ve yadsınamaz iken, diğer taraftan geniş hukukî salâhiyeti haiz hükümdarın şahne gibi dünyevî temsilcilerinin fiilî güçleri karşısında, zaten hâlihazırdaki siyasî kaideler ve şartlardan da dolayı, hak ve yetkilerinin ciddi şekilde kısıtlandığı düşünülebilir. Öyle ki mesela bazı durumlarda şahne başta olmak üzere reis gibi diğer dünyevî memurların iş ve yetki sahası ile kadıların geleneksel işlerinin çakışması kadıların salâhiyetini herhalde iyiden iyiye daraltıyordu. Selçuklular devri resmî vesikalarında kadıya cezalandırma yetkisi vermedeki gönülsüzlük göze çarpmaktadır; hatta kadılık tayin menşûrlarında had cezalarına bir atıf yapılmamıştır. Anlaşılan kadıların yetkisi

²²⁶⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 108.

²²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 377.

²²⁶⁹ Taneri, 1967, 122.

²²⁷⁰ Lange, 2008, 39, 48; Lambton, 1997, IX, 437, 438.

²²⁷¹ Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 107-114.

açık bir şekilde şer'î işlerle ilgilenmekle sınırlandırılmıştır²²⁷². Bununla birlikte dinî bir memur olan muhtesib de dâhil olmak üzere vali, şahne, reis atama menşûrlarında kadılarına verilmeyen talimatların, bilhassa son üçüne, örfî yargılama ve ceza yetkisiyle beraber sıkça verildiği görülmektedir. Nitekim gerek resmî belgelere işlendiği ve gerekse diğer kaynaklarda somut bir şekilde görüldüğü üzere şahne, had grubunda yer alan bütün cezalarla ilgiliydi. Tayin menşûrlarında açık bir şekilde, tıpkı reislik fermanında olduğu gibi (ikâmet-i hudûd û takdîm-i hokm-i siyâset)²²⁷³, şahneye hem şer'î hem örfî cezalandırma yetkisi verilmiştir (hokm-i siyâset û şeriat rânden)²²⁷⁴. Müelliflerin vekâyinâmelerine de yansıdığı üzere, şahneler çok geniş bir cezaî salâhiyete sahipti. Bununla birlikte ne olursa olsun, şahne ve kadı arasında yakın bir işbirliğinin olduğu anlaşılmaktadır. Kadılık makamı ile münasebettar olan reisin ukûbat konularıyla birlikte mu'âmelât ile ilgili şer'î işlere de nezaret etmesinin yanında, şahnenin kadıyla ilişkisi ve işbirliği salt yargılama, suç ve ceza işleriyle alakalıydı. *Makâmât-i Hamîdî*'nin de müellifi olan Hamîdü'd-Dîn Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer b. Ali el-Mahmûdî'nin Belh kadı'l-kudatlığına tayin edildiği 1152/1153 tarihli Sultan Sencer dîvânından sadır olan menşûrda kadı'l-kudatın hüküm ve fermanının (hokm û fermân) şahne tarafından infaz edileceği (tenfiz) belirtilir²²⁷⁵. Colfâdegân kadılığına Mecdü'd-Dîn Muhammed'i tayin eden menşûrda, şahne nâibine (nâ'yib-i şahne) dinî işlerin yolunda olması için çok gayret göstermesi ve hüküm meclisinin kararlarını infaz etmesi (tenfiz-i kazâyâ-yi meclis-i hokm) buyurulmuştur. Bununla beraber şahne nâibi kadıya saygıda kusur etmeyecekti ve onun gönlünü hoş tutacaktı²²⁷⁶. Aynı mecmuada yer alan ve Nîşâbûr kadılığına Kadı'l-Kudat Burhânü'd-Dîn'e tecdit eden bir menşûrda da şahnenin kadıyla münasebetleri hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. Şöyle ki bu vesikada, bölgenin askerî valisi olduğu anlaşılan Emîr-i İsfesâlâr-i Ecell Kebîr Müeyyidü'd-Devle ve'd-Dîn'in (herhalde başka menşûrlarda da adı geçen İnâ[n]ç Bilge Suvâ) nâiblerinin (nâ'yibân), Kadı Burhânü'd-Dîn'in nâiblerinin (nuvvâb) kendilerine müracaat ettikleri her hususta gereken özeni göstermeleri emredilmiştir. Yine menşûrda askerî valinin nâiblerine, kadının hükümlerinin yerine getirilmesinde ve kadının işlerinin nizamında dostluk ve kolaylık göstermeleri, muhalefet etmemeleri buyurulmuştur²²⁷⁷. Anonim *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'deki bir şahne atama menşûrunda benzer şekilde

²²⁷² Lange, 2008, 44-48.

²²⁷³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 123.

²²⁷⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153.

²²⁷⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967, 142; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 117b.

²²⁷⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 139; Ünal, 2014, 99.

²²⁷⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 150; Ünal, 2014, 113.

şahneye, ceza infazı için nâibler (nuvvâb) ve yardımcılar (hidmetkârân) tayin etmesi emredilmiştir²²⁷⁸. *Destûr-i Debîrî*'de kaydedilen tayin menşûrunda ise şahneye, şer'î meclisi (meclis-i şer'î), yani kadılık makamını desteklemesi, kadı mahkemesine gelmekten kaçınan dikkafalılar (mutemerridân) mahkemeye (behokm) getirmesi emredilir. Aynı menşûrda, şeriatın emrettiği ve bölgenin kadısının (kâdî-yi nâhiye) da hükmettiği had cezalarını (hudûd) infaz etmesi (ikâmet) şahneye havale edilir²²⁷⁹. Nizâmü'l-Mülk'ün, *Siyâsetnâme*'de, bir kişinin büyüklenip de kadının hükmüne rağmen hazır bulunmazsa, bu kişinin ihtişam sahibi büyük biri olsa bile, zorla mahkemeye getirileceğine dair açıklaması²²⁸⁰, bu menşûrda bildirilen mahkemeye gelmekten kaçınan dikkafalıların şahne tarafından mahkemeye getirilmeye mecbur edilmesiyle ilgili olsa gerektir.

Atebetü'l-Ketebe'de yer alan Seyfû'd-Dîn Yarankuş'un Cüveyn şahnesi olarak atandığına dair vesikada ona, bu yerin soylu insanları (ehl-i buyûtât), imâmları (e'imme), âlimleri (ulemâ), ibadet edenleri (ubbâd) ve sâlih kimseleriyle (sulehâ) birlikte kadılarına (kudât) saygı göstermesi; zamanın büyükleri olan bu kişilere danışmadan hiçbir dîvân işi yapmaması emredilmiştir²²⁸¹. Her ne kadar resmî belgelerde hem reise hem de şahneye dîvân işleri ile yargı ve ceza meselelerinde kadılarla ve sair din âlimleriyle meşveret etmesi doğrultusunda buyruklar verilse de pratikte işlerin bu ideale uygun olarak olarak yürüyüp yürümediği malum olmamakla beraber, doğrudan bu hususta somut bir bilgiye kaynaklarda pek rastlanılmaz. Bununla birlikte şahne ve kadının münasebetlerine dair birtakım ilginç kayıtlar da mevcuttur. Senâî-yi Gaznevî meşhur tasavvufî mesnevisinde bir köyde bir yaşlının sarhoş bir şahnenin etrafa rastgele attığı bir okla yaralanıp şahneden şikâyetçi olarak kadıya müracaat ettiğini, ancak kadının türlü bahanelerle yaşlıyı suçlu çıkardığı gibi, bir de şahnenin gönlünü hoş tutmak için yaşlıyı cezalandırdığından bahseder. Nitekim kadı, yoksul ihtiyar köylüyü, şahnenin okundan kendisini korumamakla, onun okunu kana bulamakla itham ediyordu. Böylece şahne, kadıyla birlikte tenkit edilmiştir²²⁸². Başka bir edebî eserde de Hemedân kadısının sevgilisi ile bir gece bir araya gelerek başbaşa kaldıkları, kadının durmadan şarap içip güzeli öpüp kokladığı haberinin şahneye ulaştığından bahsedilir. Kadının durumu o gece hükümdarın kulağına kadar gitmişti²²⁸³.

²²⁷⁸ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 407.

²²⁷⁹ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 114.

²²⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 42 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 102.

²²⁸¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153; Ünal, 2014, 116.

²²⁸² Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 380.

²²⁸³ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 219-220 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016c, 138-139.

6.2.3. Şahnenin Halk ve Diğer İdarî Organlarla İlişkisi

İnzibatî ve hukukî vazifesi ve salâhiyeti kapsamında kadılık makamıyla ilişkisi ve işbirliğinin yanında şahne, diğer devlet idare organları ve halk tabakalarıyla da temas halindeydi. Vali başında bulunduğu eyaletin asayişini sağlamada, bilhassa kara ve deniz yollarının ve buraları kullanan yolcuların güvenliğini sağlamada bölgenin muktaları (mukta'an) ve şahneleriyle (şahnegân) birlikte çalışacaktı²²⁸⁴. Şahnelik dîvânı (dîvân-i şahnegî) da vergi dairesi (dîvân-i 'amel) ve hükümdara ait her nev'i menkul ve gayrimenkulun (esbâb-i hâss) tasarrufu işleri gibi, valiye tâbi olacaktı²²⁸⁵. Şahne, atanıp görev yerine gelip işbaşı yapan reisi tebrik edecek, ona bağlılığını bildirecekti. Gece ve gündüz bekçilerinin (nakîb, ases) tayininde reise ya da nâibine danışıp onun onayını alacaktı²²⁸⁶. Şahnelik dîvânı nâibi (nâyib-i dîvân-i şahnegî), reis nâibiyle birlikte hareket edip halkın işlerine beraber yetişeceklerdi²²⁸⁷. Şahne, vergi tahsilinde âmilin elini güçlendirecekti²²⁸⁸. Yine şahne evkâf mütevellisine²²⁸⁹ ve muhtesibe²²⁹⁰ saygı ve hürmette kusur etmeyecekti. Öte yandan, muhtelif derece ve statülerine göre şahnelerin vazife sahalarında bulunan üst düzey idareciler (evliyâ), valiler (vulât), memurlar (gomâşteğân), nâibler (nuvvâb), ileri gelenler (a'yân/hâceğân/mukaddemân), muteber kimseler (mu'teberân/menzûrân), ulu kişiler (meşâyih), imâmlar (e'imme), seyyidler (sâdât), âlimler (ulemâ), reis, kadı ve bütün raiyyet (kâffe-ri raiyyet), Türkmen emîrlar (umerâ) ve komutanlar (sâlârân) ora şahnesine ve nâibine değer verecek, itaat ve saygı gösterecek, şahneyi himaye edip destekleyecek, şahneliği ilgilendiren bütün meselelerde ona müracaat edeceklerdir. Böylece halkın ve dîvânın işleri yolunda yürüyecek ve devlet de hayır dualar kazanmış olacaktır²²⁹¹.

6.2.4. Şahnenin Yardımcı Memurları

Şahnelerin vazifelerini icra esnasında emrinde bulunan memurları hakkında kaynaklara birtakım bilgiler yansımıştır. Muhtelif resmî vesikalara ve vekâyinâmelere

²²⁸⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115; Ünal, 2014, 69.

²²⁸⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 163; Ünal, 2014, 130.

²²⁸⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 121, 124; Ünal, 2014, 76, 77, 81.

²²⁸⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 136; Ünal, 2014, 94.

²²⁸⁸ Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 114.

²²⁸⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 147; Ünal, 2014, 109.

²²⁹⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²²⁹¹ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 407, 420; Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 114; Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153, 170; Ünal, 2014, 117, 140; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 12b.

istinaden şahnenin bir nâibi²²⁹², bununla beraber nâibleri (nâyibân/nuvvâb)²²⁹³, yardımcıları (hidmetkârân)²²⁹⁴ bulunmaktaydı. Bir menşûrda geçen şahnelik dîvânı kethûdası (kedhodâyî dîvân-i şahnegî)²²⁹⁵ muhtemelen nâiblikten yüksek bir şahne vekilliği makamıydı. Öte yandan, Bağdat şahnesinin hâcibi vardı²²⁹⁶. Bu arada Bağdat şahnesinin bir vesileyle asayişî sağlamak üzere mahallelerde görevlendirdiği memurlar da kaynakta şahne adıyla zikredilmektedir²²⁹⁷. Benzer şekilde Belh valisi ve şahnesi İmâdü'd-Dîn Kamâc'ın, öldürdükleri vergi tahsildarının diyetini ve kalan vergileri istemek üzere Oğuzlar üzerine gönderdiği memur da şahne unvanını taşıyordu²²⁹⁸. Diğer yandan, mesela 1121 yılında, Bağdat şahnesinin bir cinayet hadisesi üzerine olay mahaline gönderdiği adamlarından eşhâb olarak da söz edilmiştir²²⁹⁹. Geceleri ve gündüzleri pazarlar, mahalleler gibi mekânların huzur ve emniyetinden sorumlu bekçiler olan ases ve nakîb²³⁰⁰ ile rukebâ olarak anılan muhafızlar²³⁰¹, herhalde yine gece bekçisi olarak görev yapan pâsbân şahnenin emrinde çalışıyordu. Vekâyinâmelerde de sık sık şahne kuvvetlerinden söz edilir. Bu kuvvetlerin sayı ve mahiyetini hiç şüphesiz şahnenin statüsü, memuriyet sahası, nüfuz ve salâhiyeti belirliyordu. *Destûr-i Debîrî*'de yer alan bir şahne tayini menşûrunda, geçimlerinin ('alef) raiyyete havale edildiği, şahnenin üç atlı (se sevâr) iki de yaya (dû piyâde) olmak üzere beş memurundan bahsedilir²³⁰². Hemen yukarıda zikredilen 1121 yılında Bağdat'ta vuku bulan bir cinayet hadisesini tetkik etmek üzere gelen şahne nâibinin, sayısız teçhizatla buraya hareket ettiğinin bildirilmesinden başka, onun on adamından söz edilir²³⁰³. Öte yandan, Bağdat şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyin hilafet merkezine emrinde bir ordu denecek kadar büyük bir kuvvetle girmişti. Bu da şahnelerin kılıç ehlinden, yani Türk kumandanlarından olmalarının tabîî neticesidir²³⁰⁴. Bağdat şahnesinin emrindeki kuvvetlerin de Türk gulâmlardan müteşekkil olduğu anlaşılıyor. Ayrıca idaresi ve sorumluluğunu

²²⁹² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 135, 139, 167; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 158, 433; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 192.

²²⁹³ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 401, 407; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 12b; Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153, 170, 173.

²²⁹⁴ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 407.

²²⁹⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 153.

²²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 148, 203.

²²⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 309-310.

²²⁹⁸ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 93 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 180.

²²⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 192.

²³⁰⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 121, 124.

²³⁰¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 168.

²³⁰² Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî, 1962, 114.

²³⁰³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 192.

²³⁰⁴ Köymen, 2011a, III, 221.

üstlendiği zindanlardaki görevliler de onun emrinde olması gerektir. Bittabi özel maiyeti de vardı.

6.3. Amîd

Amîd; lügatte “direkle destek vermek, karar vermek ve kastetmek” gibi manalara gelen “amd” kelimesinden türediği halde âşik, bir kavmin efendisi ve reisi demektir. İstilah olarak ise Orta Çağ’da bazı Türk ve İslâm devletlerinde rastlanan bir unvan ve memuriyete delalet etmektedir²³⁰⁵. İlk defa Sâ mânî devlet teşkilâtında görülen bu memuriyete Büveyhîler devrinde de rastlanmaktadır. Gaznelilerde ise büyük eyaletlerin idarî ve malî teşkilâtının başında geniş yetkilere sahip amîd unvanlı bir memur bulunmaktaydı²³⁰⁶.

Büyük Selçuklu Devletinin idarî an’anelerine vâris olan muhtelif devletlerde²³⁰⁷, mesela Hârezmşahlarda²³⁰⁸ amîd tabiri ile teşkil edilmiş unvanlara tesadüf edilmektedir. Bir memuriyet olarak amîd muhtemelen Selçukluların son dönemlerine doğru önemini kaybetmeye başlamış, Selçuklulardan sonra da tedricen ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte amîd tabiri, unvanları oluşturan çeşitli terkipler içerisinde (amîd, umde, imâd gibi) bir müddet daha kullanılmaya devam etmiştir. Her ne kadar sivil makamların kuvvet ve salâhiyeti, askerî makamlar tarafından kısıtlandığı dönemlerde daha da nadirleşse de, 12. yüzyılda amîd unvanı, Bağdat’ta da görülmeye devam etmişti. Bununla birlikte İran ve Irak-Suriye sahası dışındaki İslâm ülkelerinde amîdlik müessesesi teşkil olunmamıştır²³⁰⁹.

Büyük Selçuklular zamanında amîd tabiri, hem bir memuriyet, hem de bir unvan olarak kullanılmıştır. Nizâmü’l-Mülk *Siyâsetnâme*’de bir fasılda bir mansıp sahibi olarak amîdin devlet teşkilâtındaki mevkiini belirtmektedir. Selçuklu vezirine göre, ülkenin herhangi bir nedenle inhitata sürüklendiği zamanlarda, şerefli insanlar cezalandırılır (malîde şevend); aşağılık olanlar yönetime geçer; güçlüler dilediklerini yapar; salah sahiplerinin durumu kötüleşir; bozguncular kuvvet bulur. Niteliksiz kişiler emîr olduğu gibi, en âdi bir kimse de amîd olur. Asiller ve fazıl kimseler makamdan mahrum kalır; aşağılık insanlar ise

²³⁰⁵ Merçil, E. (1991). “Amîd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. III, 55.

²³⁰⁶ Köprülü, M. F. (1987a). “Amîd”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. I, 399; Merçil, 1991, III, 55.

²³⁰⁷ Köprülü, 1987a, I, 399.

²³⁰⁸ Gürbüz, M. (2014). *Hârezmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 219-220.

²³⁰⁹ Cahen, C. (1986a). “Amid”. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 434.

padişaha ve vezire mahsus lakapları almaktan çekinmezler²³¹⁰. Mehmet Altay Köymen'in dikkatini çektiği gibi, vezirin bu ifadelerine göre, askerî teşkilâtta emîrlik ne ise, mülkî teşkilâtta da amîdlik odur²³¹¹. Nitekim halifenin, veziri vasıtasıyla Sultan Tuğrul Bey'e takdim ettiği kaftanı, sultanın omuzlarına amîdü'l-İrak'ın koyması, bu devlet adamının teşrifattaki yerini ve hükümdara yakınlık derecesini açıkça göstermektedir²³¹². Nizâmü'l-Mülk Bağdat, Horasan ve Hârezm amîdliklerine fazla ehemmiyet vermiştir. Nitekim lakaplardan bahsederken vezir, tuğrâî, müstevfî, ârız ile adı geçen yerlerin amîdlerinden başka hiç kimsenin sonu "el-mülk" ile biten lakapları alıp kullanamayacağını beyan etmektedir²³¹³. Böylece vezir, hiç olmazsa bu eyaletlerin amîdlerini, devletin merkezindeki dîvân-i a'lâ azalarıyla aynı seviyede saymaktadır. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâmesi*'nde başka bir fasılda, sultanın, bendeleri ile sık sık oturup kalkmasının haşmetine zarar verip, bendeleri de küstahlaştıracığı gerekçesiyle, onun, devlet büyükleriyle (bozorgân) (yani vezir ve dîvân sahipleri), ordu komutanlarıyla (sipâhsâlârân) ve amîdlerle (amîdân) çok fazla oturup kalkmamasını öğütler²³¹⁴. Böylece amîdler, sultanın işret meclislerine kabul edilen devlet erkânının son halkasını oluşturuyorlar demektir²³¹⁵. Nizâmü'l-Mülk'ün özellikle belirttiği ve tarihî kaynaklarda da sıkça bahsedilen Bağdat amîdi ile Horasan ve Hârezm amîdlerinden başka, Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak Basra, Belh, Diyarbakır, Hemedân, İsfahân, Merv, Urfa gibi yerlerde görev yapan amîdlerin varlığı tespit edilebilmektedir²³¹⁶.

Selçuklu valilerinin ve tabî amîdlerin resmî ve hususî ikametgâhları, Bağdat'ta dârü'l-memleke ki Selçuklu sultanı ve veziri ile halifelik veziri zaman zaman burada ikamet etmiştir, Musul'da dârü'l-emâre, Merv'de dârü'l-mülk adını taşıyordu²³¹⁷. Resmî vesikalarda ise amîdin ikametgâhı için serây-i amîd tabiri geçmektedir²³¹⁸. Galiba Bağdat'ta bu manada bir de dârü'l-amîd vardı²³¹⁹. Selçuklu devlet teşkilâtının hemen her kademesinde mutat olduğu üzere, amîdin de nâibi vardı²³²⁰.

²³¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 150 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 223.

²³¹¹ Köymen, 2011a, III, 202.

²³¹² Köymen, 1976, 99.

²³¹³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 169 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 244.

²³¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 128-129 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 198.

²³¹⁵ Köymen, 2011a, III, 203.

²³¹⁶ Merçil, 2015, 106.

²³¹⁷ Köymen, 1976, 100; Merçil, 2015, 95.

²³¹⁸ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 89.

²³¹⁹ Merçil, 2015, 95.

²³²⁰ Mesela bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 63.

Büyük Selçuklularda amîdlik memuriyetine Tuğrul Bey döneminden itibaren tesadüf edilmektedir²³²¹. Amîd, devletin doğrudan doğruya hâkim olduğu sahalarda eyaletlerin başında bir çeşit sivil vali olarak görev yapmaktaydı. Amîdler sivil bürokrasiye mensup, yani kalem ehliydiler. Bununla birlikte askerî faaliyetler de dâhil olmak üzere, başında bulunduğu eyalette siyasi, idarî, malî ve adlî meselelerle meşgul oluyordu. Büyük Selçuklularda amîdlik, görünüşe göre, Sultan Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru, bilhassa Sultan Melikşah ve halefleri döneminde, gitgide ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini askerî zümreye mensup valiler almıştır. Büyük Selçukluların ilk iki hükümdarı zamanındaki nüfuz ve salâhiyetini sonraki dönemlerde kaybetmeye başlayan amîdler, sadece malî meselelerle iştigal eden bir eyalet memuru durumuna gelmiştir. Nitekim Selçuklu ülkesinin batısında, İldenizliler devrinden kalma bir amîd tayin menşûruna, amîde yalnız vergi işlerinin idaresi terk edilmiştir. Mezûr tayin menşûruna göre; cesareti (şehâmet), yiğitliği (sarâmet), işbirliği (kârdânî), liyakati (kifâyet) ile bilinen, ismi hıfzedilen şahıs, bu işi (şogl) ifa etmede tam liyakati (hosn-i kifâyet), üstün zekâyı (dehâ') ve isabetli görüşü (rây-i sâyib) haiz olduğundan dolayı Urmiye şehrinin amîdliğine (imâdet) getirilmiştir. Vesikada amîde tevdi edilen tek vazife, şehirde muntazaman vergilerin (emvâl-i mu'âmelât) tahsilini gerçekleştirmektir. Belgenin sonuç rûknünde şehirdeki nâiblerin ve memurların bu şahsı merkezî idarenin amîdi ve memuru (gomâste) olarak tanımaları ve vergi işlerinde ona müracaat etmeleri emredilmiştir²³²². Bununla birlikte, zaten Büyük Selçuklular devrinde, meşhur amîdlerin de aslî uğraşlarından biri malî meselelerdi. Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın isyanını bastırmak üzere Bağdat'ı terk ettiği zaman, Vâsıt'ta vergi toplamak ile meşgul olan (cibâyetü'l-emvâl) Irak amîdi Bağdat'a gelmişti²³²³. Sultan Tuğrul Bey'in Irak amîdi Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyn'in Bağdat'ta sağladığı adalet ve huzur ortamı sayesinde o, şehirde ilk yıl 100 bin dinar, bunu müteakip iki yıl için de 300 bin dinar vergi tahsil etmişti²³²⁴. Amîdler vergileri kaldırıp koyabiliyordu. Amîd Ebû Saîd el-Kayinî, Sultan Alp Arslan'ın emriyle, bir önceki amîd Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin kaldırdığı veraset vergisiyle bazı örfî vergileri yeniden yürürlüğe koymuştu²³²⁵. Kısaca söylemek gerekirse, Büyük Selçuklu Devletinde, özellikle erken dönemlerinde vergilerin ana kısmı, eyalet yönetiminden sorumlu devlet memurları amîdlerin marifetiyle toplanmaktaydı²³²⁶. Netice

²³²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 23, 25, 28, 30; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 179.

²³²² Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 407.

²³²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 49; Köymen, 2011a, III, 205.

²³²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 88.

²³²⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 41.

²³²⁶ Agacanov, 2006, 168.

olarak, zaten başlıca vazifeleri vergi tahsilatı ve malî işlerin tertibi olan amîdlerin, Büyük Selçukluların erken dönemlerinde oldukça genişleyen nüfuz ve salâhiyetlerinin, zaman içerisinde aslî görevlerine inhisar ettiğini söylemek mümkündür.

Büyük Selçuklular devrinde amîdler, kalem ehline mensup olmalarının da icabı olmak üzere idarî ve malî meselelerle uğraşmaktan fazla, siyasî ve askerî meselelerle meşgul olmuşlardır. Öte yandan, amîdler önemli misafirleri karşılayıp uğurlamak, hil'atlerin imâline nezaret etmek, halk arasında evlilik ve sünnet gibi sosyal hizmetleri tertip etmek, imar faaliyetlerinde bulunmak gibi hemen hemen her konuyla ilgilenmişlerdir. Selçuklu devri kaynakları daha çok Bağdat merkez olmak üzere, Irak ülkesinin sorumluluğunu haiz bulunan amîdlerin faaliyetlerinden bahsetmiştir. Biz de bu bölümde, daha ziyade Bağdat amîdlerinin adlî ve cezaî konulardaki rollerinden bahsedeceğiz. Bu doğrultuda asayiş ve huzuru temin ile yolların emniyeti hususundaki faaliyetlerinden de söz edeceğiz.

6.3.1. Yargısal, Cezaî ve İnzibatî Yetki ve Sorumlulukları

6.3.1.1. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak

Selçukluların Irak amîdi, şikâyetleri dinlemiş; tabîi sultan adına, adaleti bizzat tevzi etmiştir. Tuğrul Bey'in, halifenin daveti üzerine Bağdat'a girişinden hemen bir yıl sonra (1056) burada amîdlik müessesesi ihdas edilmişti. Amîdin ilk meşgul olduğu mesele, onun asıl meşguliyet sahası olan malî meselelerle irtibatlı olarak, şehirdeki bir Selçuklu askerî birliğiyle alakalı halkın şikâyetlerini dinlemek olmuştur. Askerî birliğin yerleştirildiği evlerin sahipleri, kendilerinden ayrıca ikamet vergisi olarak beş yüz dinar talep edilmesine itiraz etmişler ve toplu olarak amîde başvurmuşlardır. Amîd, ülkesindeki âdetin bu olduğunu, ikamet masrafının da onlara ait olması gerektiğini bildirmiştir²³²⁷. Öte yandan, tayini (1061), Sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenme teşebbüsüne giriştiği bir zamana rastlayan Ebû Ahmed en-Nihâvendî, halifeyi bu evlenmeye razı etmek üzere, sultanın emriyle halifeyi türlü bakımlardan baskı altına almıştı. Bunlardan biri olarak, halifenin ve yakın adamlarının iktâlarına el koymuş ve bunların gelirlerini onlardan istemişti. Bağdat'ın banliyölerinde yaşayanlar bundan etkilenmiş ve güç bir vaziyete düşmüşlerdi. Bunun üzerine Tâc Sarayı'nın alt tarafına gelerek halifeden yardım istemişlerdir. Onların bu hareketini iyi karşılayan amîd, şikâyetleri dinlemek amacıyla mezâlim dîvânına

²³²⁷ Köymen, 2011a, III, 204.

oturmuştu²³²⁸. Amîdin gerek mezâlîm dîvânında, gerekse mezâlîm dîvânı dışında halkın şikâyetlerini dinlediği görülmektedir. Amîd Ebû Saîd el-Kayinî de kaynaklarda âdil, iyi ahlâklı ve doğru bir insan olduğundan ötürü övülmüştür. Öyle ki amîd Selçuklu payitahtından ayrılp, beraberinde sultan tarafından halifeye hediye olarak verilmek üzere türlü armağanlar ile Bağdat'a geldiğinde, halk son derece memnun olup sevinmişti²³²⁹.

6.3.1.2. Ceza hükümleri vermek

Görünüşe göre, amîd, hapsedmek başta olmak üzere ceza sahasında da faaliyet gösteriyordu. Amîdü'l-İrak Ebû Nasr, Vâsıt'a yürüyerek isyan eden bura hâkimi Ebû'l-Ganâim İbn Fesances'i mağlup ve aile bireyleriyle birlikte tutsak almış, ona bağlı Türklerden bazılarını suya atıp öldürtmüştür. İbn Fesances ise bir teşhir alayı eşliğinde Bağdat'ta dolaştırılmıştır. Daha sonra darağacında asılarak öldürülmüş, başı kesilmiş, kesik başı amîd tarafından bir fetihnâmeyle birlikte Tuğrul Bey'e gönderilmiştir²³³⁰. Aynı amîd, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal isyanı ile meşgul olduğu sırada, savaşa girmemesini tavsiye etmesine rağmen, kendisine haber vermeden şahsî düşüncesiyle Arslan Besâsîr ile savaşa girişen ve mağlup olan Abbâsî veziri Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime'yi tokatlamıştır (1059)²³³¹. Amîd Saîd el-Kayinî de Basra mültezimi olan Sa'd el-Arabî'yi tutuklamıştı²³³². Yine Bağdat amîdi Ebû'l-Fazl Ahmed el-Hemedânî, halifenin Sandal adlı bir hâdimini tevkif etmişti²³³³. Tayin edilen amîdin, sultanın emriyle selefini tutukladığı da oluyordu. Sultan Tuğrul Bey, Irak amîdi Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyn'i azledip yerine Reisü'l-İrakeyn lakabıyla lakaplandığı Ebû Ahmed en-Nihâvendî'yi atadığında müstakbel amîde, hazineye söz verdiği parayı ödemediği için selefi amîdi tutuklaması emrini vermiştir²³³⁴.

Diğer taraftan, Selçukluların Irak amîdi, Büyük Selçuklu idaresinin Abbâsî hilafetine tahakkümü ile siyasî tazyiki icabı olarak, bazen sultanın emriyle, bazen de kendi inisiyatifıyla, birtakım teşebbüslerle halifeyi ve yakın adamlarını da bir nev'i cezalandırmış oluyordu. Amîdin bu teşebbüsleri genelde tek yönlü idi; yani hemen hemen aynı mahiyeti arz ediyordu. Selçuklu yönetimi ile halifelik münasebetlerinin, Tuğrul Bey'in Halife Kâim-

²³²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98.

²³²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 151.

²³³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 24-25, 30-31.

²³³¹ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 486.

²³³² İbnü'l-Esîr, 1987, X, 41.

²³³³ Köymen, 2011a, III, 207 not 158.

²³³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 91.

Biemrillâh'ın kızı ile evlilik talebi yüzünden gerildiği ortamda, Mart/Nisan 1061'de Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî, Bağdat'ta görevi gereği hilafet sarayına girmek istediğinde içeri alınmadı. Ayrıca adamlarının da şehrin batı kesimine geçmeleri engellendi. Bu sert tutumlar üzerine amîd, halifeye ve adamlarına ait iktâlara el koymaya başladı. İktâlarını almaya gelen amîdin iki askeri, bazı çevrelerin mukavemetini görünce halifeye ait Tâc Sarayı'na iki ok attı. Bundan başka içinde arpa bulunan yine halifeye ait bir tekneye de el koymuşlardı²³³⁵. Aynı amîd, Bağdat'ta müteaddit defalar halifeye karşı bu türden hareketlere girişmişti²³³⁶. Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 tarihinde vefatından sonra Abbâsî halifesi el-Kâim, Bağdat'ta kendi hâkimiyetini yeniden tesis etme arzusundaydı. Halifenin bu niyetini anlayan Amîd Ebû Saîd el-Kayinî, her ne kadar sonucunda gözaltına alınmışsa da, halifelîğe ait iktâ ve diğer gelirlere el koymuştu²³³⁷. Sultan Melikşah'ın Selçuklu amîdi Ebû Nasr, Eylül/Ekim 1075'de "askerlerin sayısının artması ve sultanda para kalmaması" gerekçesiyle, Halife Muktedî-Biemrillâh ve adamlarına at iktâlardan 100 bin dinar almak üzere Bağdat'a gelmişti. Fakat halife ona, bu hususta olumlu bir cevap vermedi ve bu hususu görüşmek üzere Sultan Melikşah'a bir heyet gönderdi. Öte yandan, halifenin bu davranışını hoş görmeyen amîd, halifenin nâiblerini uzaklaştırıp söz konusu iktâlara el koymuş ve buralara Türkleri atamıştır²³³⁸.

6.3.1.3. Birtakım hukukî işlemlerde hüküm vermek

Selçukluların Irak amîdi miras işlerinde de söz ve hüküm sahibiydi. Şöyle ki bir kadın şarkıcı ölmüştü. Ondan geriye kalan şeyler Amîdü'l-Irak Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin sarayına nakledilmiş; kendisine de durum anlatılmıştı. Fakat o, sultanın "ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesi" hususundaki talimatını hatırlatarak, terekenin ölenin ailesine iade edilmesini söylemiştir. Amîd ayrıca hemen emir vererek tellal çıkarıp sultanın bu talimatını halka ilan ettirdi. Tam bu günlerde bir adam ölmüş, kızına miras olarak üç bin dinar bırakmıştı. Adamları, Ebû Ahmed en-Nihâvendî'ye, bu paranın yarısının sultanın hakkı olduğunu söyleyince o, halka da ilan edilen sultanın buyruğuna aykırı bir harekete müsaade etmeyerek, babasından kalan bu mirası derhal kızına verilmesini emretmiştir. Bir tesadüf eseri olarak aynı gün, halifenin hareminden bir kadın ölmüştü. O, geride bir kız, bir de kasa bırakmıştı. Halifelik dîvânı adına miras nazırlığına bakan İbn Attâr,

²³³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 91.

²³³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98, 134.

²³³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 117.

²³³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 203-204.

sultanın söz konusu talimatına karşı çıkıp bu kasayı bir buçuk dinara sattı. Bunun on beş kırıntını ölenin kızına verdi. Geri kalanını da halifelik hazinesine aktardı. Bunun üzerine halk, miras hakkında aynı mahiyeti haiz bu iki uygulama arasındaki çelişkiye şaşarak, halifelik idaresine nazaran, amîd nezdinde Selçuklu idaresini müşahade ile takdir edip, âdil davranışları ve kararları dolayısıyla amîde daima dua ve senada bulunmuşlardır²³³⁹.

6.3.1.4. Emniyet ve asayîşi temin etmek

Büyük Selçuklu hâkimiyetinin Bağdat'taki mümessili olan bir devlet memuru sıfatıyla amîd, umumî olarak Irak'ta, hususiyle Bağdat'ta nizam ve asayîşi de sağlayıp koruyordu. Mehmet Altay Köymen, Abbâsî halifeliği teşkilâtında görülen şurtanın vazifesinin Selçuklular döneminde, başlangıçta amîdler, daha sonra ise şahnelar tarafından görüldüğünü söyleyerek, amîdin huzur ve emniyetin tesisindeki rolüne dikkat çekmiştir²³⁴⁰.

Temmuz/Ağustos 1064'de zâhid Abdü's-Samed'in adamları, Mu'tezile cereyanının önde gelenlerinden Ebû Ali İbnü'l-Velîd'e hücum ettikleri zaman, Irak amîdi Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî, fitneye sebep oldukları, yani sükûn ve asayîşi bozdukları için, onları tevkif etmişti²³⁴¹. 1077/1078'de Bağdat'ta Medrese Çarşısı'nda (sûku'l-medrese) oturanlarla Salı Pazarı'nda (sûku's-sülâsâ) oturanlar arasında dinî meselelerden ötürü bir kargaşa kopmuştu. Bu sırada Medrese'nin yanındaki bir evde kalmakta olan Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk Bağdat amîdine ve şahnesine haber göndererek olaylara müdahale etmelerini istedi. Bunun üzerine amîd ve şahne, her ikisi de askerleriyle beraber gelip iki topluluktan birçok kişiyi dövdüler, öldürüldüler. Böylece karışıklıklar son bulmuştur²³⁴². Galiba aynı hadise farklı kaynaklarda değişik versiyonlarda ve daha ayrıntılı olarak nakledilmiştir. Buna göre; Bağdat'ta bir süredir mezhebî meselelerden dolayı gerilimin tırmanmaya devam ettiği bir dönemde el-İskenderânî adıyla bilinen ve fitneyi çıkarmasıyla tanınan bir fakih, Nizâmiye Medresesi'nden, yanında, kendi hemşehrilerinden bir grup olduğu halde, Salı Pazarı'na (sûku's-sülâsâ) doğru yola çıkıp, Hanbelîleri tekfir eden bir konuşma yaptı. Bunun üzerine Hanbelîler üstüne hücum ederek onu dövüp çarşığı da yağmaladılar. Olaylar sırasında Şâfiîlerden bir adam öldü. Böylece olaylar ilerledi. Halife, adamlarını gönderip geçici olarak aralarını buldu. Durum Vezir Nizâmü'l-Mülk'e bildirildi.

²³³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98.

²³⁴⁰ Köymen, 2011a, III, 221 not 212.

²³⁴¹ Köymen, 2011a, III, 210.

²³⁴² İbnü'l-Esir, 1987, X, 104.

Bunun üzerine vezir, amîdden, fitneye yol açanların iktâlarına el koymasını istemiştir²³⁴³. Olayın her iki versiyonunda da amîdin rolü görülmektedir. Nisan/Mayıs 1089'da hilafet merkezinde Bâbü'l-Basra ahalisi Kerh'e baskın tertip ederek bir adamı öldürüp bir başkasını da yaralamışlardı. Bunun üzerine Kerhliler dükkânlarını kapattılar. O iki kişinin kanlı elbiselerini alıp Sultan Melikşah'ın amîdi Kemâlû'l-Mülk Ebû'l-Feth ed-Dihistânî'ye müracaatla yardım istediler. Amîd de Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'ye haber gönderip katillerin huzuruna getirilmesini istediye de sonrasında bizzat harekete geçerek olayları yatıştırmıştır²³⁴⁴. Mezkûr mahallelerin sâkinleri arasında bu kez 1093/1094'de çıkan birtakım karışıklıkların bastırılmasında da aynı amîd büyük gayret göstermiştir²³⁴⁵. Karşılıklı kolektif hareketlerde amîdler bazen bir tarafa destek oluyordu. 1086 yılının ilkbahar aylarında yine Kerhliler ve Bâbü'l-Basralılar arasında olaylar çıkmış ve kâtib ve kadı da olmak üzere birçok kişi öldürülmüştü. Amîd Kemâlû'l-Mülk ed-Dihistânî atlı ve piyade kuvvetleriyle el-Kantaratû'l-Atîka'ya (Eski Köprü) gidip Kerhlilere yardım etmişti²³⁴⁶. Amîd yalnız olaylara müdahale etmekle kalmıyor, istenmeyen hadiselerin vukuundan önce, nizam ve asayişin korunması için birtakım tedbirler de alıyordu. Mesela Tuğrul Bey'in Bağdat amîdliğine tayin ettiği Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin, şehrin batı yakasında bulunan ve genellikle karışıklıkların merkezi olan Kerh Mahallesi sâkinlerinin doğu yakasına geçmelerini 1060 yılında menetmiştir²³⁴⁷.

Amîd, yollarının emniyetini de temin ediyordu. Bağdat-Mekke hac yolunda yaşanan güvensizlik ve haydutluk vakalarından dolayı Vezir Nizâmü'l-Mülk, hac yolcularına iştirak etmek ve hac yolunun güvenliğini sağlamak üzere muhafızlar görevlendirmek hususunda Amîd Ebû Saîd el-Kayinî ile görüşmüştü. Bu sırada Horasan'dan Bağdat'a bir hac kafilesi geldi (Temmuz 1065). Amîd bu konuda halifenin veziri ile de görüş alışverişinde bulundu. Nihayet onların emniyetini sağlamak için hac kafilesine muhafızlar tayin edilmiştir²³⁴⁸. Kaynaklarda adaleti ve isabetli görüşüyle methedilen Amîdü'l-Irakeyn (iki Irak'ın, yani Irak-i Arap ile Irak-i Acem'in amîdi) Ebû Ahmed en-Nihâvendî Bağdat ve yörelerindeki yollara muhafızlar koymak suretiyle buraları güvence altına almıştı. Onun bu önlemleri sonucunda kadın, erkek herkes, gece-gündüz Bağdat sokaklarında istedikleri gibi, serbestçe

²³⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 223-224; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 191.

²³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 153.

²³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 193.

²³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 142.

²³⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 88.

²³⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 141; Merçil, 2015, 98-99.

dolaşıyordu. Kervanlarının emin ve rahatça gelmesi üzerine, şehirde yiyecek maddeleri bollaşmıştı²³⁴⁹.

6.3.1.5. Hükmolunan cezaları infaz etmek

Amîd, sultanın üst düzey devlet görevlilerine verdiği ölüm emrini de infaz ediyordu. Sultan Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olup, Belh valiliği vazifesini gören Cemâlü'l-Mülk'ün öldürülmesini Horasan amîdine havale etmiş, aksi takdirde kendisini öldürteceğini amîde bildirmiştir. Bunun üzerine amîd, Cemâlü'l-Mülk'ün bir hizmetçisi vasıtasıyla onu zehirletmek suretiyle öldürtmüştür (Kasım 1082)²³⁵⁰.

Görüldüğü gibi, amîd, eyaletin en üst düzey idarecisi olarak, siyasî, idarî, askerî, malî ve içtimaî vazife ve yetkileri bir tarafa, yargısal alanda şikâyetleri dinleme, cezalandırma ve cezayı infaz etme, birtakım hukukî işlemlerde hüküm verme, emniyet ve asayişini temin etme gibi yetki ve salâhiyetleri haiz bulunmaktaydı.

6.4. Reis

“Reis” terimi İslâm öncesi dönemlere kadar uzanmakta olup, İslâm tarihinde çeşitli devrelerde muhtelif manalarda kullanılmıştır²³⁵¹. Bununla beraber şehir reisliği müessesesi Doğu şehir tarihine has bir karakter kazanmıştır²³⁵². Resmî vesikanın diliyle söylemek gerekirse, reislik makamı (menseb-i riyâset) şehirlerdeki (şehrâ) işlerin en naziği idi²³⁵³. Selçuklular zamanında reis terimi, hem yerel olarak atanan nispeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir şehre, geniş yetkiler verilerek atanmış, askerî ve dinsel hiyerarşiye karşın sivil hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılmıştır²³⁵⁴.

Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'de âmil, kadı, şahne ve muhtesib ile birlikte reisin ahvalinin soruşturulması, bunların da halkın durumunu bilmeleri gerektiğini tavsiye etmekten başka, reisin görev ve sorumlulukları hakkında bir beyanda bulunmamıştır²³⁵⁵. Bu

²³⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 98.

²³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 118-119; Kafesoğlu, 2014, 199.

²³⁵¹ Havemann, A. (1995). “Ra'is”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, 402.

²³⁵² Kurpalidis, 2011, 116.

²³⁵³ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 405.

²³⁵⁴ Lambton, 1973, 387; Hasan Enverî, 2535/1977, 251-253.

²³⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

hususta Selçuklular zamanı resmî vesikalarında ve vekâyinâmelerde tatmin edici bilgiler mevcuttur.

Bulunduğu şehir veya bölgede sivil idarenin temsilcisi olduğu halde geniş siyasî, askerî, idarî, dinî, iktisadî, hukukî yetkilere sahip olan reis, *Atebetü'l-Ketebe*'deki ifadeye göre, “halkın bütün işlerinin zimmetlendiği ve onların bütün işlerinden sorumlu kılındığı” memurdu²³⁵⁶. Yine menşûrlardan anlaşıldığı üzere reis, gerek umumî vazifeleri ve gerekse hususî yetkilendirilmiş vazifelerinin yanında çoğu zaman şehrin malî idaresi, yani vergilerin tespiti, tahsili ve bunlarla alakalı hukukî işlemlerle meşguldü. Reis tayinleri sultandan başka vezir, vali, atabeg veya mukta' tarafından yapılırdı. Ancak her hâlükârda sultanın onayı gerekiyordu²³⁵⁷. Reislik işlerinin görüldüğü, reisin başında bulunduğu mahallî dîvânın adı dîvân-i riyâset²³⁵⁸ idi. Şehrin idarî yapısında validen sonra gelen reis, görünürde valiye, gerçekte ise sultana bağlı bir şekilde çalışmaktaydı²³⁵⁹.

Büyük Selçuklu ülkesinde, bilhassa mühim şehirlerde görev yapan reislerin bazı karakteristik özellikleri göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, kadılarda olduğu gibi çoğunlukla tevarüs yoluyla göreve gelmeleridir. Siyasî nüfuz ve ekonomik güç de reislerin diğer önemli ortak özelliklerindendir.

Sâmânîler ve Gazneliler döneminde Nîşâbûr başta olmak üzere Horasan şehirlerinde Mikâlîler ailesine mensup reisler önemli görevler üstlenmişti. Nîşâbûr şehrinin reisi olan Ebû'l-Abbâs İsmâil, ailenin burada uzun süre devam edecek olan güç ve nüfuzunun gerçek anlamdaki ilk kurucusu olmuştur. Mezkûr aile yalnız reislikte değil, Horasan'ın idarî ve ilmî hayatında önemli rol oynamıştır²³⁶⁰. Selçuklular zamanında mesela İsfahân'da Hocendîler, Buhara'da ise Burhânîler reislik de içerisinde olmak üzere idarî ve dinî vazifeler icra etmişlerdir. Meşhur Hemedân reisi Ebû Hâşim Zeyd el-Hüseynî el-Alevî ölünce, Sultan Muhammed Tapar onun yerine oğlunu tayin etmişti²³⁶¹. Reislerin aynı zamanda vezir olarak tayin edildiği Dımaşk'ta Benî Kilâb'a mensup Sûfîoğulları 1096-1154 yılları arasında reislik makamını ellerinde tutmuşlardır. Yine Dımaşk'ta Temîmîoğulları, Halep'te Benî Bedî'

²³⁵⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 118; Ünal, 2014, 73.

²³⁵⁷ Özaydın, 2013, 114.

²³⁵⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 123, 148, 158, 167.

²³⁵⁹ Piyadeoğlu, 2012, 109.

²³⁶⁰ Özgüdenli, O. G. (2005). “Mikâlîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXX, 47; Bosworth, C. E. (1995a). “Ra'is”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, VIII, 403.

²³⁶¹ Bundârî, 1999, 103.

ailesi riyaset makamını veraset yoluyla üstlenmişlerdi²³⁶². Sultan Sencer tarafından Necmü'd-Dîn'in Serahs reisliğine tayini menşûrunda, Serahs halkının başına kadim bir hanedana mensup olan bir reisin tayin edilmesinin uygun görüldüğü işlenmiştir²³⁶³. Mâzenderân reisliğine Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs b. Ahmed'in tayinini bildiren menşûrda, daha ilk cümleden itibaren bu hususiyete dikkat çekilmiştir:

“Mazenderan reisliği hanedanı (hânedân-i riyâset) yüceliği dünyanın dört bir yanına yayılmış olan hanedandır. O [hanedanın] şerefi, kadimliği ve hürmetine dair haberler doğudan batıya dünyanın her köşesine ulaşmıştır. O [hanedanın] fazılları ve ileri gelenlerinden her biri fazilette musırlarının önderi ve hünerde, doğrulukta, iffette ve ikramda onların önündelerdir. Mâzenderân reisliği onlar arasında tevarüs etmektedir. Bu durum günler, aylar ve yıllardan beri böylece sürüp gitmektedir. Reis-i Ecell Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs b. Ahmed bu büyük hanedanın mensubudur ve sâlih seleflerinin sadık halefidir. Rahmetli atalarında bulunan bütün hünerler, beğenilen hasletler ve övgüye değer ahlâk onun ulu zatında toplanmıştır. Bu sebeple, gönüller onun sadakat ve sevgisini kabullenmiş, diller ise onun hamd ve övgüsünü söylemektedir²³⁶⁴.”

Mezkûr şahsiyetin Mâzenderân reisliğini tecdidi menşûrunda da benzer ifadeler tekrarlanmıştır²³⁶⁵. *et-Teveşşül ile 't-Teressül'* de yer aldığı üzere, Sadrü'd-Dîn'i Dihistân ve Gürgân reisliğine getiren menşûrda aynı şekilde onun asaletinden söz edilmiştir²³⁶⁶.

Sultan Alp Arslan zamanında Mervü'r-Rûd reisi olan Ebû Ali Hasan b. Saîd (ö. 1070/1071) çok cömert bir kişiydi. Öyle ki her yıl bin kişiye kıyafet giydirmekte idi²³⁶⁷. O, Sultan Alp Arslan'ın müsaadesiyle, daha sonra kendi anıyla anılacak olan Mervü'r-Rûd Cuma Camii'ni çok miktarda para harcayarak inşa ettirmişti. Bu cami şehrin en büyüğü olmuştu. Bu reis aynı zamanda kriz zamanlarında da bağışlarda bulunuyordu. 1068/1069'da Horasan'da bir kıtlık patlak verdiğinde, servetinin büyük bir kısmını binlerce aç insana günlük yiyecek sağlamak için harcamıştır²³⁶⁸. Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi esnasında ikincisinin askerleri, Berkyaruk yanlısı Emîr Ayaz'ın Hemedân'dan kaçarken arkasında bıraktığı mal, deve, at ve diğer şeyleri yağmaladılar. Bunların arasında beş yüz Arap atı da vardı. Bu atların her birinin değeri üç

²³⁶² Sümer, F. (2007). “Reis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIV, 543; Havemann, A. (2010, Eylül-Aralık). “Selçuklu Suriye'sinde Vezir ve Reis: Kentin Kendi Kendini Temsil Mücadelesi”. (çev. K. Uzun). *Tarih Okulu*, S. 8, 153.

²³⁶³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 135; Ünal, 2014, 93.

²³⁶⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 121; Ünal, 2014, 77.

²³⁶⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 117, 121; Ünal, 2014, 71, 77.

²³⁶⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 122-123.

²³⁶⁷ Hândmîr, 1333/1954, II, 490.

²³⁶⁸ Moufid Muhammad Nouri, 1967, II, 363.

yüz-beş yüz dinar arasında değişiyordu. Bu arada Hemedân reisinden de yüz bin dinar müsadere edilmişti²³⁶⁹. 1109'da vefat eden Reis Ebû Hâşim Zeyd el-Hüseynî el-Alevî, kırk yedi yıl Hemedân reisliği yapmıştı. Kendisine karşı kurulan bir komploya engel olması için Sultan Muhammed'e Tapar'a 800 bin dinar göndermeyi taahhüt etmişti. Söz konusu meblağın hazırlanması ve sayılması için bir haftadan fazla zaman harcandı. Bu işlemler bittikten sonra ağaçlar getirilmesini emretti. Bu ağaçları üçer karış uzunluğunda kestiler. İçlerini oydular. Bu şekilde seksen parça sandık ve Buhara kumaşından keseler hazırladılar. Her bir keseye on bin dinar koydular ve bu sandıklara yerleştirdiler. İçine kese konulmuş sandıkların başına tahtalar çaktılar ve demir çemberlerle etrafını sarıp bağladılar. Reis Ebû Hâşim böylece 800 bin dinarı kırk katırla sultana göndermiştir. Hemedân reisi bu altınları denkleştirmek için ne bir mülk satmış ne de borç almıştı. Sultan Muhammed bu manzara karşısında hayretler içerisinde kalmıştır²³⁷⁰. Söz konusu reis ölünce, hazinesinden 250 bin dinar sultanın hazinesine nakledilmiştir²³⁷¹. Tebriz reisi Zürkan'dan da 70 bin saf altın müsadere edilmişti²³⁷². Reislerin ekonomik gücünü gösteren bu misalleri çoğaltmak her zaman mümkündür.

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra yaşanan taht mücadeleleri sırasında Terken Hatun'un, oğlu Mahmûd'u sultan ilân ettirmesine mukabil olarak Berkyaruk da Rey'e götürülüp tahta oturtulmuştu. O gün Rey şehri reisi Ebû Müslim kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş tacı Berkyaruk'un başına koymuştu²³⁷³. Bu hadise reisin hem şahsî nüfuzunu ve itibarını hem de makamsal gücünü ve siyasî nüfuzunu göstermektedir²³⁷⁴. Vezir dahi reisin hışımına uğrayabiliyordu. Sultan Muhammed Tapar zamanında İsfahân reisi olan Abdullah Hatîbî, sultan nezdinde Vezir Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehasin aleyhinde faaliyet ve tezviratta

²³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 253.

²³⁷⁰ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 75-77 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 164-166; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 163-164 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 159-161; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 375-376; İbn Kesîr, 1995, XII, 327. Dinarın meblağı kaynaklarda farklılık göstermektedir. Ne olursa olsun, reisin malî gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

²³⁷¹ Bundârî, 1999, 103.

²³⁷² Bundârî, 1999, 153.

²³⁷³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 140-141 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 137.

²³⁷⁴ Özaydın, 2013, 120; Erdem, İ. (2011). "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği". M. Ali Hacıgökmen (ed.). *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine –Mehmet Altay Köymen Armağanı-*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 139.

bulunmuştu. Nihayet sultan, vezirini, asmak suretiyle öldürdü²³⁷⁵. Reisler bazen sultanla birlikte seferlere katılıyor, emrinde çok sayıda askerî kuvvet bulunduruyordu²³⁷⁶.

A. K. S. Lambton'a göre, Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim için düzenlenen tayin menşûru, ona, yalnız malî işlerin değil, aynı zamanda dinî işlerin ve genel güvenliğin gözetim ve denetimi ile görevlendirilmiş bulunduğu için, bir reisin doğal olarak sahip olduğundan daha geniş yetkiler verir. İngiliz şarkiyatçı, Tâcü'd-Dîn'e kadılık, muhtesiblik ve vakıflarla alakalı işlerde olduğu gibi, hususiyetle şer'î işler üzerinde denetim için verilen yetkilerin olağan durumdakinden daha farklı olduğunu düşünmektedir²³⁷⁷. Buna göre bütün Gürgân, Dihistân, Esterâbâd ve Colfâdegân ile birlikte Mâzenderân reisliği tevdi edilen Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim olağanüstü yetkilerle donatılmıştır. Tâcü'd-Dîn'in Sultan Sencer nezdinde önemli bir mevkîe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tayininden sonra o, "tahtın huzurundan" görev yerine doğru harekete geçmişti. Daha sonra sultan tarafından kendisine "cihanın ileri gelenlerinin ve ülkeler reislerinin görmediği kıymetli kıyafetler, altın koşumlu atlar, murassa gerdanlık ve silahlardan mürekkep hediyeler" gönderilmişti²³⁷⁸.

Bununla birlikte Tâcü'd-Dîn'e verilen yetkilere, belki de daha fazlasına, yerel ölçekte olmayan, yani ülkenin Merv, İsfahân, Nîşâbûr, Hemedân gibi devletin "merkez şehirleri"ne atanan reislerin de sahip olduğu düşünülebilir. Tâcü'd-Dîn'in yetki sahasına verilen bölge de bu neviden sayılabilir. Böyle reisler sivil idareyi temsilen çoğunlukla geniş yetki ve nüfuz sahip idiler²³⁷⁹. Aşağıda da görüleceği üzere, mesela Selçuklu sultanı, Nîşâbûr'da doğrudan reisi muhatap alıyor, Merv ve İsfahân reisleri Selçuklu tarihine damga vuran hadiselerde rol oynuyordu. Öte yandan, Serahs reisi Necmü'd-Dîn, Bistâm reisi Şerefü'd-Dîn ile ismi ve görev yaptığı şehir belgede hıfzedilen bir reisin tayin menşûrlarında onlara böyle geniş yetkiler değil, daha sınırlı yetkiler verildiği görülmektedir. Herhalde reislere verilen yetkiler ekonomik, siyasî, hatta özel şartlara bağlıydı²³⁸⁰.

Şunu da belirtmek lazım gelir ki, reislik müessesesi Selçuklular zamanında İran ve Suriye şehirlerinde farklı gelişmeler göstermiştir. 10. yüzyılın ikinci yarısından 12. yüzyılın ortalarına değin bilhassa Halep, Dimaşk gibi Suriye şehirleri, kendi yerel temsilci

²³⁷⁵ Bundârî, 1999, 94.

²³⁷⁶ Özeydin, 2013, 120.

²³⁷⁷ Lambton, 1973, 388, 391.

²³⁷⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 118; Ünal, 2014, 73.

²³⁷⁹ Klausner, 2019, 41.

²³⁸⁰ Kurpalidis, 2011, 120.

kurumlarını oluşturmak suretiyle Selçuklu merkezî idaresinden nispeten kopmuş, reisler siyasî ve askerî salâhiyetlerinin yanında idarî, malî ve umumî asayişe dair yetki ve sorumlulukları da uhdelelerinde toplamışlardı. Bu cümleden olarak reisler, Suriye'deki şehirlerde hisbe ve şurta teşkilâtının ifa ettiği vazifeleri görmekte, emniyet ve huzurun sağlanması gibi hizmetleri de yerine getirmekte, hatta vezir olarak tayin edilmekteydiler. Yine bir reis varken, özellikle Dımaşk'ta, İslâm medeniyetinin klasik şehir yetkilisi muhtesibden bahsedilmemiştir²³⁸¹. İran sahasında ise bilhassa Horasan ve komşu eyaletlerdeki reisler, Suriye'de olduğu gibi, bu yönde siyasî bir rol oynamamışlardır. Bunda devlet politikalarının ve coğrafyanın önemi vardır. Ek olarak, önceki yüzyıllarinkinden oldukça farklı olan Selçuklu Suriye'sinin spesifik şartları altında farklı sosyal ve politik gruplar arasındaki ilişki de buna etkindir²³⁸².

6.4.1. Reisin Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Diğer Devlet Memurları ile İlişkisi

Reis; özellikleri, vazifeleri ve sorumlulukları bakımından, bir taraftan halkla doğrudan irtibatlıydı ve diğer taraftan, şehrin idaresi, asayişin temini, vergilerin tahsili gibi işler dolayısıyla şehrin idarî, askerî, malî ve dinî diğer memuriyetleriyle de irtibat halinde idi. Vali, mukta', âmil, müstevfî, müşrif, kadı, muhtesib, vakıf mütevellisi ve şahnenin vazifeleri reisin fonksiyonuyla kesişiyordu. Bu makamların birbirleriyle münasebeti merkezî hükûmetin isteklerinden etkileniyordu ve de reislik makamı mahallî bir makam olarak diğer makamlarla işbirliğine dayanan bir makam idi²³⁸³. Selçuklular zamanından günümüze ulaşan tayin menşûrları, reis ve nâibinin şehrin diğer makamlarıyla münasebetleri ile bu makamların yetki sahalarına giren işlerdeki salâhiyetlerinin çerçevesini çizmeye imkân vermektedir.

Sultan Sencer'in dîvânından Serahs şehri reisliği için çıkan bir menşûrda imâmlar, seyyidler, ulu kişiler (meşâyih) ve kadılar olmak üzere Serahs'ın ileri gelenlerine (a'yân), seçkinlerine (mu'teberân) ve itibarlılarına (menzûrân) Reis Necmü'd-Dîn'i izzet ve

²³⁸¹ Havemann, 2010, 151-152, 159; Sümer, 2007, XXXIV, 543.

²³⁸² Havemann, 2010, 160.

²³⁸³ Şehrâm Yüsefîfer, Sâbire Âzâde. (1390/2011). "Menseb-i Reis der Şehrâ-yi Dovre-yi Selcûkî û Peyvestegihâ-yi Mehelli û İctimâî-yi Ânân". *Mutâle'ât-i Târih-i Ferhengî*, sâl-i dovvom, şomâre-yi heştom, 123-129.

ihtişamla istikbal etmeleri buyurulmuştur. Bunların reislik dîvânıyla alakalı işlerde ona müracaat etmeleri gerekiyordu²³⁸⁴.

Büyük Selçuklular zamanından baki kalan resmî belgelere istinaden kısaca söylemek gerekirse; vali, kadı'l-kudat, kadı, muhtesib, şahne, mukta' gibi özellikle yargısal yetki ve görevi de haiz olan şehir görevlileri ve bunların nâibleri, kendi faaliyetlerini dîvân-i riyâsetle münasebetli olarak, reis ve nâibiyle istişare etmek suretiyle düzenliyordu. Aynı şekilde reis de kendi fonksiyonlarını şehirdeki diğer görevli şahsiyetlerin faaliyetleriyle düzenliyordu²³⁸⁵. Şimdi reisin, yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları haiz diğer devlet memurları ile ilişkilerine ayrı ayrı değinelim.

6.4.1.1. Reisin şahne ile ilişkisi

İnzibat sistemi reisle irtibatlı işliyordu. Bilhassa Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs b. Ahmed Mâzenderân reisi olarak, belki de normal reislik fonksiyonlarının dışında bulunan bir vazife olduğu halde, genel düzenin denetiminden de sorumluydu²³⁸⁶. Bu vazife esas olarak şahnenin en mühim vazifesi idi. Nitekim şahne, yetki alanı içerisinde yaşayanların sükûnu ve refahını temin etmekle mükellefi. Buna bağlı olarak yolların emniyetinin kontrolü onun elindeydi. Yalnız Tâcü'd-Dîn değil, onun kadar geniş yetkiler tevdi edilmese de, Reisü'l-Şark Necmü'd-Dîn'in Serahs riyasetine tayin menşûrunda şöyle denilmiştir: “Bütün reâyâyı rahat ettirip onların huzur ve güvenliğini (âsâyış) sağlamayı gerekli görsün. Onların emniyet ve adalet (emn û adl) içinde yaşamalarını ve devlete hayır dua etmelerini sağlasın.” Ayrıca aynı menşûrda şahnelik dîvânı nâibinin, Necmü'd-Dîn'in nâibiyle birlikte hareket edip halkın işlerine birlikte yetişmeleri emredilmektedir²³⁸⁷. Mâzenderân reisi olarak atanan Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim'e de Serahs reisine benzer şekilde, oradaki Müslümanların yollarını hırsızdan (dozd), yol kesenden (râhzen û râhdân), zarar ziyan getirenden, bozguncudan (ehl-i eys û fesâd), gaddardan (nâpâk) temizlemesi ve böylece yolcuların emniyetini ve selametini sağlaması buyurulmuştur. Serahs reisinden farklı olarak, Tâcü'd-Dîn, İslâm'da açıkça belirlenmiş olduğu üzere had cezasını gerektiren hırsızlık suçunun mezkûr cezasının infazıyla da mükellef kılınmıştır: “Hadleri ve siyaset hükmünü yerine getirmede (ikâmet-i hudûd û takdîm-i hokm-i siyâset) hırsızlara ve yol

²³⁸⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 135-136; Ünal, 2014, 94.

²³⁸⁵ Kurpalidis, 2011, 117, 119.

²³⁸⁶ Lambton, 1973, 391.

²³⁸⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 135-136; Ünal, 2014, 94.

kesenlere (dozdân û râhdârân) müsamaha göstermesin.” Reis bu infaz işinde akıl sahibi kadılarla (kudât-i ulû’l-elbâb), imâmlarla (e’imme) ve ileri gelenlerle (a’yân) meşveret etmek suretiyle onların onayını alıp, suçlular hakkında şu farz kılınanı yerine getirecekti: “Allah’a ve peygamberine karşı savaşılanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir (el-Mâide 5/33)²³⁸⁸.” Tâcü’d-Dîn’in reislik tayinini ve görevinin tecdidini bildiren menşûrlarda Gürgân ve etrafının âmili, ileri gelenleri (a’yân), seçkinleri (mu’teberân) ile birlikte şahneye, tebrik için Tâcü’d-Dîn’in yanına gelip ona bağlılıklarını bildirip sırtlarını onun önderliğine ve reisliğine dayamaları emredilmektedir. Tâcü’d-Dîn’in onların faydası için çalışacağından emin olup, o diyarda onun varlığını ve makamını Allah’ın lütuf ve nimetlerinden bilmeliydiler. Şahne başta olmak üzere bu tabakalar Tâcü’d-Dîn ile istişare etmeden bir iş yapmayacaklar; bilhassa şeriatla ve mu’amelâtla (şerî û mu’âmeletî) ilgili hiçbir işe ona danışmadan teşebbüs etmeyeceklerdi. Bunlar eğer hükümdarlık makamından herhangi bir talepte bulunmak isterlerse reisin elçiliğine başvuracaklardı. Menşûrlarda şahnelerin gözü ve kulağının Tâcü’d-Dîn’in işaretinde olması gerektiği söylenir. Ayrıca şahnelere, reis nâibinin de bilgisi ve rehberliği olmadan bir iş yapmamaları ve onun izni ve onayı olmadan gündüz ve gece bekçileri olan nakîb ve ases tayin etmemeleri emredilmiştir. Diğer taraftan reise, şahnelik dîvânının (dîvân-i şahnegî) durumundan her zaman haberdar olması için çevik, iş bilen, zeki, güvenilir bir [nâib] görevlendirmesi buyurulmuştur. Muhtemelen bu nâib tüm bu münasebetleri tanzim ediyordu²³⁸⁹. Şahnenin nakîb ve ases atamasında reislik makamının tasvibini alması uygulaması pek kaide olarak kalmamıştır²³⁹⁰.

6.4.1.2. Reisin muhtesib ile ilişkisi

Mâzenderân reisi Tâcü’d-Dîn Ebû’l-Mekârim, şehirde şer’î işlere bakan memurlardan biri olan muhtesibin yetki sahasına giren işlere de nezaret ederdi. Müslümanların alışverişi ve gelir-giderlerinin doğruluk kaideleri üzerinde ve şeriat yolunda yürümesi, Müslümanların sahte paralarla ziyana uğramamaları için altın ve gümüş paraların (sikke-yi dinâr û direm) ayarı hususunda çok ihtiyat göstermesi emredilmiştir. Yine ölçeklerin doğru tartmasında ve dengesinde (tesviye-yi mevâzîn û te’dîl-i mekâyil) azamî

²³⁸⁸ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 123; Ünal, 2014, 75, 80.

²³⁸⁹ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 120-121, 124; Ünal, 2014, 76-77, 80.

²³⁹⁰ Horst, 1964, 96; Köymen, 2018c, I, 703.

ihtiyat göstermesi; fiyatlardan (es'âr) her zaman haberdar olması da buyurulmuştur. Böylece vurguncular fırsat bulamayacaklar, Müslümanlar kıtlık ve pahalılık belasına maruz kalmayacaklardı. Reis, pazarların ileri gelenlerini (zu'emâ-yi esvâk) bu hususlarda ciddiyetle tembih etmeliydi. Eğer herhangi birinde bir ihmal ve gevşeklik görürse cezalandırması (zecz û ta'rîk) vacipti²³⁹¹.

6.4.1.3. Reisin kadıyla ilişkisi ve kadıyla kıyasla durumu

Hukukî alanda bölgenin en yüksek memurlarından olan reisin, şer'î işlere bakan diğer bir memuriyet olan kadılık makamıyla münasebeti de dikkat çekicidir. Nitekim kadının salâhiyetine giren miras meseleleri ve mülk devri ile vakfa merbut işlerde ya bizzat yetkiliydi ya da kadılık meclisiyle işbirliği halindeydi. Öte yandan, kadıların verdiği hükümlerin infazı da reisin vazifelerindendi. Tüm bunlarla beraber kadı ile reis arasında gayet tabî bir yargı hakkı ayrılığı bulunuyordu²³⁹². Diğer tarafta Selçuklu şehir hayatında reis ve kadının müşterek sorumluluklarından birisi de sosyal ilişkileri organize etmek suretiyle, devlet yönetimi ve halk arasındaki iletişimi sağlamaktı²³⁹³. Bu itibarla olsa gerek, her iki makama da yerli meşhur ailelerden şahısların getirilmesi temayülü dikkat çekmetedir. Yukarıdan beri bahsedilen Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân reisliğine tayini ve mezkûr şahsın aynı göreve yeniden tayini menşûrlarında reislik makamının kadılık makamıyla olan irtibatı ve aslında kadının yetkisinde olan işlerdeki söz sahipliği hakkında bilgiler mevcuttur. Menşûrlarda devir işlemleri (tehvilât), mesela bir mülkün bir kişiden diğerine devri işlemi yetkisi reise verilmiştir. Reis bunu yaparken dinin buyruklarını ve emanet şartını yerine getirmekle sorumlu idi²³⁹⁴.

Reis, vakıfları ve buralardan elde edilen mahsulleri teftiş ile bu işlerde bir kusur vuku bulmuşsa bunları telafi edecekti. Vakıflardan hâsıl olan mahsûlâtı vâkıfın şartları doğrultusunda sarf etmeliydi. Eğer bir mütevellinin ve bir mutasarrıfın emanete hıyanet ettiğini görürse, şeriatın gerekliliği olarak haini cezalandırması (tebdîl û tenkîl) reise emredilmiştir. Ayrıca vakfa ait hayırlı işleri ihya etme ve vakıf mahsullerini hak sahiplerine

²³⁹¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 122-123; Ünal, 2014, 76, 79-80.

²³⁹² Lambton, 1973, 390.

²³⁹³ Piyadeoğlu, 2012, 122-123.

²³⁹⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 119; Ünal, 2014, 74.

ulaştırma hususunda da çok çalışkan olacaktı. Reisin vakıflara nezaret etme görevini daha ziyade nâibi vasıtasıyla yerine getirdiği anlaşılmaktadır²³⁹⁵.

Kadınların aslî vazifelerinden biri olan özellikle miraslar (terekât û mevârîs), yetimlerin malları (emvâl-i yetâmâ) ile ilgili konularda ve bunları hak sahiplerine ulaştırma hususunda çok dikkatli olması ve yiycilerin elini bunların üzerinden çektiği reise buyurulmuştur. Reis, eğer bir mirasın (tereke) varisi yoksa, kalan mirasın ve güvenilir kişilerin hazır bulunduğu bir ortamda durumu ayrıntılı olarak izah etmeliydi. Reis bu işleri kadının nezaretinde yapsa gerektir. Nitekim hak sahibi varisin ortaya çıkıp da ona tesliminin gerçekleşeceği zamana kadar, miras, kadı ve Reis Tâcü'd-Dîn'in mührüyle mühürlenerek hazinede saklanacaktı²³⁹⁶.

Tâcü'd-Dîn adına çıkarılan menşûrlara nazaran reis, hükümlerin imzalanmasında ve infazında (tenfîz-i kazâyâ û imzâ'-yi ehkâm) ve haklının hakkını vermede (istihlâs-i hukûk) kadılara ve hâkimlere (kudât û hokkâm) yardımcı olacaktı. Reis onların durumundan her zaman haberdar olmalıydı. Bunun için onların her birinin mahkemesine (meclis-i hokm) âlim, dindar, âdil, iş bilen ve uyanık nâibler görevlendirecek ve nâibler buralarda yapılan her işten ve verilen her hükümden haberdar olacaklar; nihayet reise bilgi vereceklerdi. Aynı zamanda nâibler eğer şeriata uygun olmayan bir durum zuhur ederse buna mani olmakla da yetkiliydi. Bununla beraber çözemediği konuları ise Tâcü'd-Dîn'e bildirmeleri gerekiyordu. O da Kur'an ve sünnet hilafına bir işten kuşku duyarsa, ödün vermeden, şefkat ve merhamet göstermeden faili cezalandırmayı (zecz û ta'rîk) farz bilecekti. Suç-ceza meselelerinde ise reis, suç nispetinde ceza vermeliydi. Bu minval üzere suçlunun gücü ölçüsünde para cezalarını (urûş) tahsil etmeliydi. Suç aşikâr olmadıkça soruşturma yapmamalıydı. Müslümanların mahremiyetini ihlal etmekten, asılsız suçlamalardan, akıl dışı işlerin peşinden gitmekten sakınmalıydı²³⁹⁷.

6.4.1.4. Reisin valiyle ilişkisi

Menşûrlardan anlaşıldığına göre; reis yalnız şer'î veya örfî mahallî memurlarla değil, bölgenin hâkimi Selçuklu meliki ile onun maiyetiyle veya merkezden atanan en üst idareci olan valiyle de münasebettardı. Şöyle ki Vali Bahâü'd-Dîn Serahs reisi Necmü'd-Dîn'e

²³⁹⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 119-120, 123-124; Ünal, 2014, 74-75, 80.

²³⁹⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 119-120, 124; Ünal, 2014, 75, 80.

²³⁹⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 119, 120; Ünal, 2014, 74, 75, 76.

yardım edecek, onunla işbirliğinde elinden geleni yapacaktı. Devlet işlerinin yolunda yürümesi hususunda her ikisi de gayret edecekler, birlikte çalışacaklardır. Zira halk bu sayede huzurlu ve güvende olurdu²³⁹⁸. Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs b. Ahmed'in Mâzenderân reisliğini yenileyen menşûrda bu hususlara daha açık bir şekilde değinilmiştir. Buna göre; Mâzenderân valisi olarak bölgede bulunan Selçuklu meliki Rüknu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Tuğrul'un memurları (gomâşteğân), Büyük Hâcib (hâcib-i kebir) Necmü'd-Devle ve'd-Dîn ve Emîrû'l-Ümerâ Kutbü'd-Dîn'nin nâibleri ona saygı göstermeli ve tüm sorumlulukları yerine getirmelidirler. Onunla meşveret etmeden ve onun tasvibi olmadan resmî ve şer'î hiçbir işe başlamamalıdır. Gizli ve açık her işte onun sözünü dikkate almalıdırlar. O diyarın müşkül meselelerini halledip neticeye bağlamada (hall û akd û retk û fetk) onun hükmünü geçerli bilmelidirler. Onun uygun ve doğru bulduğunun aksine hiçbir şey yapmamalıdır. Onun güvenilir kişilerine ve hizmetkârlarına (mu'temedân û hidmetkârân) saygı göstermelidirler. Şehrin üst düzey idarecilerine verilen bu buyrukların daha ziyade vergi tahsilatıyla ilgili olduğu belirtmek gereklidir²³⁹⁹. *el-Muhtârât mine'r-Resâil*'deki reislik menşûrunda da merkezî hükûmetin memurlarına (gomâşteğân) ve nâiblerine (nuvvâb) reisin sözüne itaat etmeleri ve ona saygıda kusur etmemeleri buyrulur²⁴⁰⁰.

6.4.2. Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumlulukları

6.4.2.1. Şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak

Menşûrlarda açıkça zikredilmese de reisin mahallî dîvân-i mezâlîme de başkanlık ettiği muhtemeldir. Mâzenderân reisliği için Sultan Sencer dîvânından sadır olan atama menşûrunda, bu şehrin reisine ora reâyâsıyla iyi ilişkiler ve dostluk kurması, rütbe ve derecelerine göre onlara saygı göstermesi ve onları koruması talimatı verilir. Söz konusu reisin gerek ora halkı arasında ve gerekse halk ile mutasarrıflar (muteserrifân) ve memurlar (gomâşteğân) arasında şefkatli, nasihat eden, âdil bir arabulucu (mutevessitî-yi âdil) ve insaflı bir hâkim (hâkimî-yi munsaf) olması lazımdı. Zaten şehirde görevli memurlar ve mutasarrıflar reisin gözetimi ve denetimi altında idi. Nitekim Bistâm reisliği için Şerefü'd-Dîn'e verilen menşûrda, memurlar ve mutasarrıflara, Şerefü'd-Dîn'in nâibi olarak doğrudan

²³⁹⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 135-136; Ünal, 2014, 94.

²³⁹⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120-121; Ünal, 2014, 76-77.

²⁴⁰⁰ Anonim, *el-Muhtârât mine'r-Resâil*, 1378/1999, 405.

merkezî hükûmet tarafından görevlendirilen Reşîdü'd-Dîn'le meşveret etmeden bir işe girişmemeleri emredilmektedir²⁴⁰¹. Şikâyetçinin (mutezellim) sözünü dinlemede, mazluma insafta ve zalimden hak almada reisin çok dikkat ve gayret göstermesi gerekiyordu. Devlet memurlarının halka, halkın ise birbirine zulüm ve eziyet etmesine müsaade etmeyecekti²⁴⁰². *el-Muhtârât mine 'r-Resâil*'de bulunan bir reislik atama menşûruna göre de reis, bir zayıfa herhangi bir eziyet gelmesine mani olacak; hiçbir yaratılmışın zulme uğramayacağı bir eylem tarzını benimseyecekti²⁴⁰³. Reis muhtemelen dîvân-i mezâlimde bu şikâyetleri dinliyor; vergi meseleleriyle ilgili davalara bakıyordu. Zaten kendisi bizzat dünyevî işlere bakan hâkimdi²⁴⁰⁴.

6.4.2.2. Hükmolunan cezaları infaz etmek ve bizzat cezalandırmak

Resmî vesikalardan başka, Selçuklu tarihiyle ilgili vekâyinâmelerde de reislerin bilhassa siyasî nüfuzlarına bağlı olarak, ceza verme ve infaz yetkilerine dair bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre; reisin tevkif ve hapsedme yetkisi vardı. Gazzâlî, Nîşâbûr Nizamiye Medresesi'ne müderris tayin edilince “hasetleri kendilerine galip gelen” bazı kimseler, onu gözden düşürmek için bir komplo hazırladılar. Öyle ki onun *Mişkâtü'l-Envâr* ve *el-Munkızî mine'd-Dalâl* kitaplarındaki birtakım bilgileri batıl bilgiler kisvesinde göstererek ona küfür nispetinde bulunup iftira ettiler. Gazzâlî onların hilelerine vâkıf olup, kitapların müellif nüshalarını göstermek suretiyle tahrifatı ortaya çıkarınca, Horasan reisi o iftiracıyı hapsedti. Daha sonra da onu Nîşâbûr'dan sürüp çıkardı²⁴⁰⁵. Reis sadece suçluları değil, reisi olduğu şehirde görev yapan başka mansıp sahiplerini de tutukluyordu. Nizâmü'l-Mülk, torunu Osman b. Cemalü'l-Mülk'ü Merv reisliğine atamıştı. Sultan Melikşah da büyük emîrlerinden olan Kodan'ı şahne olarak Merv'e göndermişti. Osman ile Kodan arasında bir meseleden dolayı münakaşa çıkmış; genç ve tecrübesiz olan Osman, bulunduğu mevkie ve dedesi Nizâmü'l-Mülk'ün nüfuzuna güvenerek Şahne Kodan'ı tevkif ve hapsedmişti. Bir süre sonra serbest kalan Kodan, durumu Melikşah'a arz etmiş, gelişen olaylar Sultan Melikşah ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün şiddetli bir restleşmesine kadar ilerlemiştir²⁴⁰⁶. Alp Arslan zamanında Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin azil, müsadere, hapis, sürgün ve nihayet öldürülmesi sürecinde Tuğrul Bey zamanından beri görev yapmakta

²⁴⁰¹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 148; Ünal, 2014, 111.

²⁴⁰² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 118-119, 122; Ünal, 2014, 73-74, 78.

²⁴⁰³ Anonim, *el-Muhtârât mine 'r-Resâil*, 1378/1999, 405.

²⁴⁰⁴ Horst, 1964, 55; Köymen, 2018c, I, 668.

²⁴⁰⁵ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017, 25.

²⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 177.

olan Nişâbûr reisi Mahmûd b. Ebû Ali el-Menî'i ile Mervü'r-Rûd'daki nâibi Abdü'r-Rezzâk önemli roller oynamışlardır. Öyle ki sultan, vezirin öldürülmesi işini Reis Mahmûd el-Menî'i'ye havale etmişti. Reis ve nâibi ile vezir arasında iyi bir dostluk, sevgi ve sadakat vardı. Bu nedenle her ikisi de Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin affedilmesi hususunda Sultan Alp Arslan nezdinde girişimlerde bulunduysa da hükmü kaldırmaya muvaffak olamadılar. Amîdü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sonra Nâib Abdü'r-Rezzâk bizzat cenaze ve defin işleriyle ilgilenmiştir. Görüldüğü gibi reis, yalnız hüküm vermiyor, ölüm dâhil sultan tarafından verilen hükümlerin infazına da nezaret ediyordu²⁴⁰⁷.

6.5. Muhtesib

Lügatte “hesap etmek, saymak; yeterli olmak” manalarına gelen Arapça “hasb (hisâb)” kökünden türeyen “ihtisâb (sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapmayı kınamak, hesaba çekmek)” mastarından isim olan “hisbe” kelimesi; ıstılah olarak genelde ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerine, özelde de çarşıların ve pazarların teftişine ve bununla görevli müesseseye delalet eder. İhtisâb vazifesini yerine getirmekle görevli olan yetkili memura muhtesib denir. Hisbe müessesesi ve bu kapsamda muhtesibler, orta zamanlar Müslüman şehir hayatının karakteristik bir özelliğidir²⁴⁰⁸. Arapça hasb (hisâb) kökünün söz konusu lügat anlamlarından farklı olarak, ihtisâbın ıstılah olarak delalet ettiği manaya nasıl dönüştüğü, ya da böyle bir dinî görev için bu sözcüğün neden ve nasıl seçildiğine dair kesin bir işaret olmamakla birlikte²⁴⁰⁹, muhtemelen aslında “devlet muhasebesi, muhasebe dairesi” anlamına gelip, “ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyetleri, çarşıların ve pazarların teftişi” manasını sonradan kazanmıştır²⁴¹⁰. Dinî bir vazife olan hisbe, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker (iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak)²⁴¹¹ şeklindeki Kur'an'ın emrine (Âl-i

²⁴⁰⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, 142-148.

²⁴⁰⁸ İslâm devletlerinde hisbe müessesesi ve muhtesibler hususunda çok sayıda ve kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan ya doğrudan Selçuklular zamanını ele aldığı ya da Selçuklular zamanına da değindiği halde belli başlı olarak mesela bkz. Lange, 2011, 157-181; Lange, 2008, 54-60; Kurpalidis, 2011, 136-138; Lambton, 1968, V, 278-279; Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 394-465; Floor, W. (1985, Winter). “The Office of Muhtasib in Iran”. *Iranian Studies*, vol. XVIII, No. 1, 53-74; Buckley, R. P. (1992). “The Muhtasib”. *Arabica*, 39, 59-117; Necef Cûkâr. (1387/2008, Bahâr). “Amelkerd-i Muhtesib û Bâztâb-i Ân der Berhî ez Mutûn-i Edeb-i Fârsî”. *Pejûheşnâme-yi Ulûm-i İnsânî*, şomâre-yi pencâh û heft, 23-46; Amedroz, 1916, 77-101, 287-314; Cahen, C., Talbi, M. (1986). “Hisba”. B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 485-489; Kallek, C. (1998). “Hisbe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVIII, 133-143; Levy, R. (1979). “Muhtesib”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VIII, 532-533.

²⁴⁰⁹ Cahen, Talbi, 1986, III, 485-486.

²⁴¹⁰ Zambaur, E. V. (1992). “Hisbe”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/I, 540.

²⁴¹¹ İslâm'da emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker anlayışına dair başlıca bir araştırma olarak bkz. Cook,

İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71,112; el-Hac 22/41) dayanır²⁴¹². İslâm dünyasında, Hz. Peygamber devrinden itibaren varlığı bilinen hisbe, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında tam teşkilâtlı bir müessese haline gelmiştir²⁴¹³.

6.5.1. Muhtesibin Seçimi ve Muhtesibde Bulunması Gereken Özellikler

Selçuklular zamanında muhtesiblik vazifesine dinî zümreye mensup şahıslar getirilmekle beraber, dinî niteliğe sahip olmayan kişiler de tayin edilmiştir. Vezir Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde, sultanın her şehir için bir muhtesib görevlendirmesini söyler. Yine sultan ile memurları (gomâşteğân) muhtesibin elini güçlendirmeliydi. Vezire göre bu, ülkenin kaidelerinden ve adaletin sonuçlarından biridir. Nizâmü'l-Mülk muhtesiblik vazifesinin seçkinlerden birine (yekî ez hevâs), bir hizmetkâra (hâdimî) veya hiç kimseye müsamaha etmeyen kıdemli bir Türk'e (bîr-i Torkî) verilirse, işlerin kuralına göre yürüyeceği ve İslâm'ın kaidesinin gittikçe sağlamlaşacağını beyan etmiştir²⁴¹⁴. Selçuklu veziri adı geçen eserinde naklettiği bir hikâyede, üst düzey bir askerî yetkiliye had cezası veren, hiç müsamaha göstermeyen (bîmuhâbâ) ihtişamlı bir Türk hizmetkâr (hâdimî-yi Tork û muhteşem bûd) olan bir muhtesibden söz etmiştir²⁴¹⁵. Bir muhtesib atama menşûru, Uluğ Yahşi Bey olarak anılan bir Türk muhtesib adına sadır olmuştur²⁴¹⁶. Diğer yandan, biri 13. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda, öbür ikisi Sultan Sencer devrinde Horasan'da çıkarılan üç ayrı menşûrda, müstakbel muhtesibe, “şeyh, imâm, hâce” gibi lakaplarla hitap edilmiştir²⁴¹⁷. Bu terimler onun dinî zümreye ait bir memur olarak tanımlar. Christian Lange, birtakım biyografik eserde adı geçen on sekiz Selçuklu muhtesibine dair yaptığı bir araştırmada, bu muhtesiblerin on ikisinin dinî zümreye mensup olduğunu, altısının da belirgin bir dinî niteliği olmadığını tespit etmiştir²⁴¹⁸. Selçuklu eyaletlerindeki vali, amîd,

M. (2004). *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press..

²⁴¹² Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 284-285; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 448-449; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, II, 809-914; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 4 ve Arapça metin, 7; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 213 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 33; Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 105; Müntecebüddîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 81; Yûsuf Has Hâcib, 1974, 400, b. 5588.

²⁴¹³ Kazıcı, 2015, 225.

²⁴¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 105-106.

²⁴¹⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45-46 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 106-107.

²⁴¹⁶ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 33-34 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 157.

²⁴¹⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 80; Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 44 (Farsça metin).

²⁴¹⁸ Lange, C. (2011). “Changes in the Office of Hisba under the Seljuqs”. C. Lange, S. Mecit (eds.). *The Seljuqs –Politics, Society and Culture-*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 160.

şahne, reis, kadı gibi belli başlı memuriyetlerle birlikte vazife icra eden muhtesiblerin, bazen kılıç ehlinde, yani Türklerden; çoğu zaman da kalem ehlinde, yani İranlılardan seçildiği anlaşılmaktadır. Nizâmü'l-Mülk muhtesibi; âmil, kadı, reis ve şahne ile birlikte zikrederek bu grubun ahvalinin soruşturulması, bunların da halkın durumunu bilmeleri gerektiğini tavsiye etmiştir²⁴¹⁹.

İslâm teşkilât ve idaresine ve hisbe literatürüne dair eserlerle Selçuklular devri resmî vesikalarında muhtesiblerde olması gereken niteliklerden söz edilmiştir. Muhtesib; güçlü Müslüman bir erkek, hür, reşit, akıllı, dindar²⁴²⁰, âdil, dinî konularda görgü, cesaret ve sertlik sahibi, açık kötülükleri bilen²⁴²¹, ilim, takva ve güzel ahlakı haiz²⁴²², fakih ve şer'î hükümlere vâkıf biri olmalıdır²⁴²³. Yûsuf Has Hâcib de muhtesiblerin kuvvetli olmaları gerektiğini vurgular²⁴²⁴. 12. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Şeyzerî ile bir yüzyıl sonrasının Şâfiî fakihi İbnü'l-Uhuvve, hisbe müessesesi ve muhtesiblik hakkında kaleme aldıkları ünlü kitaplarında, muhtesiblerin sahip olması gereken özellikler ve kendilerinden beklenen davranış tarzları hususunda açıklamalar yapmışlardır. Buna göre; muhtesibin üzerine ilk önce gerekli olan şey ilmiyle amel etmesi, sözünün yaptığı işe ters düşmemesidir²⁴²⁵. Muhtesib; işlerinde, sözünde hep Allah'ın rızasını kazanmayı maksat edinmelidir. İyi ve halis niyetli olup, niyetinde bozukluk bulunmamalı ve içi dışı bir olmalıdır. Görevinde ve makamında halk ile münakaşa etmemeli, insanlara ve meslektaşlarına karşı övünmemelidir²⁴²⁶. Muhtesib, Hz. Peygamber'in sünnetlerine uymalıdır. Yüz ve vücut tıraşını ihmal etmemek, tırnakları kesmek, elbisesini temizleyip yerde sürümek, koku sürünmek ve benzeri sünnetlere muhtesibin devam etmesi gerekir²⁴²⁷. Muhtesib; mülayim, tatlı dilli ve güleryüzlü olmalıdır. İnsanları sık sık azarlamak, şiddette haddi aşmak, kişiyi kötülüğe teşvik edeceği için, muhtesibin tehdidi ve şiddeti yerinde olmalıdır. Bu hal kendisinin daha iyi dinlenmesini de sağlayacaktır²⁴²⁸. Yine muhtesib ceza vermede acele etmeyip âdil davranmalıdır. Kişinin bir defa taksirle işlediği suça ceza vermeye

²⁴¹⁹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 48 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 109.

²⁴²⁰ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 13 ve Arapça metin, 37.

²⁴²¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverî, 2015, 450; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 285.

²⁴²² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, I, 809, 857.

²⁴²³ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 213 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 33.

²⁴²⁴ Yûsuf Has Hâcib, 1974, 398, b. 5555.

²⁴²⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 213 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 33-34.

²⁴²⁶ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 213-214 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 34.

²⁴²⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 214 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 36; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 5 ve Arapça metin, 13.

²⁴²⁸ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 215 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 36-37.

kalkışmamalıdır²⁴²⁹. Muhtesibin hediye kabul etmekten ve rüşvet almaktan sakınması gerekir. Böylece şerefini korumuş, heybetini muhafaza etmiş olacaktır.

Sultan Sencer devrinde İmâm Hâce Evhadü'd-Dîn'in Mâzenderân muhtesibliğine atanmasına ilişkin menşûrda, Muhtesib Evhadü'd-Dîn'in iffeti (iffet), doğru yolda olması (sedâd-i tarîket), iyi ahlâkı ve akidesi (hosn-i sîret û akîdet), şeriat âdetlerine dair bilgisi (dâniş-i rusûm-i şeriat), dinde sağlamlığı (selâbet der dîn) ve sünneti ihyasıyla (ihyâ-yi sonnet) övülmüştür. Mâzenderân'ın ihtisâbı onun cesaret (şehâmet) ve diyanetine (diyânet) tevdi edilmiş ve bu önemli dinî iş (muhimm-i dinî) onun sorumluluğuna bırakılmıştır. Menşûrda muhtesibe, şevk ve heves ile çalışması ve temeli takvaya dayanan bu işin şartlarını yerine getirirken daima Allah'ı göz önünde bulundurması talimatı verilmiştir. Ayrıca ondan her durumda hayır işler yapması ve hak bayrağını yüceltmede gayret sarf etmesi beklenmektedir²⁴³⁰. *Mecmû'atü'r-Resâil*'e kaydedilen, şahıs ve yer adlarının hıfzedildiği bir muhtesib tayin menşûrunda, bu vazifeyi üstlenecek kişinin dindarlıkla vasıflanmış, sıyanetiyle meşhur olmuş olması, şüpheli ve ayıplanacak işlerden, suçlardan uzak durması ve doğru yolu tutmuş olması gerektiğinden bahisle, Şeyh İmâm Filân'ın adı geçen hasletlere sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca müstakbel muhtesibin meşhur faziletleri haiz, devlette iyi bir hizmet geçmişine sahip, dolayısıyla devlet içerisinde hakları olduğu da vurgulanmıştır. Menşûrda, bu tayinde (taklîd) onun dininin sağlamlığına, aşikâr faziletine, dürüstlüğüne ve temiz inancına güvenildiği yazılmıştır. Ona, her şeyden önce zühdü kendisine şiar etmesi, takvadan ayrılmaması, ilimle amel etmesi, dini kendisine rehber edinmesi ve din işlerini kural ve kaidelere göre icra etmesi buyurulmuştur²⁴³¹. Selçuklu Türkiye'sinde telif edilen inşâ sanatına dair iki mecmuada, biri *Tekârîrü'l-Menâsıb*'da diğeri de *Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*'de dercedildiği üzere, iki muhtesib tayin menşûru bulunmaktadır. Birincisi, ismi hıfzedildiği halde, Uluğ Yahşi Bey olarak anılan muhtesibin, yine ismi hıfzedilen bir mıntıkanın ihtisâb vazifesine (şogl-i ihtisâb) getirilmesiyle ilgilidir. Çok güvenilirliği (vufûr-i emânet), doğruluğu (rast-i pîşî), sıyaneti (siyânet) ve iş becerisinden (kârdânî) dolayı ona bu görev verilmiştir²⁴³². İkincisi ise Hâce Necmü'd-Dîn Ebû Bekir'in Konya'nın muhtesibliğine atanmasıyla alakalıdır. Benzer şekilde çok güvenilirliği (vufûr-i emânet), çok dürüstlüğü (fert-i sedâd), dirayetinin belirginliği (zuhûr-i dirâyet), mükemmel

²⁴²⁹ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 215 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 37.

²⁴³⁰ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²⁴³¹ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 80-81.

²⁴³² Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 34 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 157.

yeteneğinden dolayı (kemâl-i isti'dâd) dârü'l-mülkün ihtisâb vazifesinin ona tevdi edildiği söylenmiştir. Bütün ihtisâb şartlarına riayet etmesi ve bu şartları muhafaza etmesi de muhtesibden beklenmektedir²⁴³³.

6.5.2. Muhtesibin Yardımcı Memurları

Muhtesib görevlerini icra ederken, kendisine yardımcı olan memurlara da sahipti. Muhtesib bu yardımcılarını atama yetkisini haizdi²⁴³⁴. R. P. Buckley, yardımcı memurları olmadan bir muhtesibin görevlerinin küçük bir kısmını dahi yerine getiremeyeceğine inanmaktadır²⁴³⁵. Selçuklular tarihine ilişkin kaynaklarda muhtesibin maiyetindeki memurlar için gulâm, gilmân, mulâzimân, evân kelimeleri kullanılmıştır. Hisbe kitaplarına göre; muhtesibin memurları iffetli, itibar sahibi ve cesur şahıslar olmalıdır. Muhtesib ister evde kaldığı isterse dışarıda dolaştığı zamanlarda bunları yanında bulundurmakla heybetini artırır ve suçlunun kalbine korku salar. Sokakların, çarşıların ve pazarların (durûb û esvâk) tenhalaştığı zamanlarda muhtesib buralarda gerekli tedbiri alır, buralara adı geçen görevlileri kor. Bunlar çarşıların, pazarların durumunu ve haberleri (el-ehbâr ve'l-ehvâlû's-sûk) muhtesibe bildirirler. Muhtesib onları kontrol altında tutmalı ve görevleri hususunda eğitmeliydi. Ayrıca onların bilgilendirmelerinden sonra asıl kararı kendi görüşü ile vermeliydi²⁴³⁶. Muhtesib için gerekli birtakım şartlar, maiyetindeki memurlar için de gereklidir. Zira aksi halde onlar kanalıyla muhtesibe töhmet yolu açılmış olur. Mesela Şeyzerî, muhtesibin, hizmetçilerinin (gilmân) ve yardımcısının (evân) hediye ve rüşvet aldığını anlarsa, şüphe ve ithamdan korunmak için, onların aldıklarını geri vermesi gerektiğini beyan eder²⁴³⁷.

Bir resmî vesikada, muhtesibin maiyetinde bulunanların (mulâzimân) alışverişte hile ve sapma (heyf û meyl) olmaması için satıcı ve müşterilerin durumuna (ehvâl-i bâyi' û müşteri) bakmaları gerektiği beyan edilmiştir²⁴³⁸. Muhtesibin yardımcı memurları bazen ceza infazını gerçekleştirirdi. 1152/1153'te bir miras meselesi yüzünden gelişen olaylar

²⁴³³ Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 43-44 (Farsça metin).

²⁴³⁴ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 449; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 5 ve Arapça metin, 11.

²⁴³⁵ Buckley, 1992, 111.

²⁴³⁶ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 88 ve Arapça metin, 220-221; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 215 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 38.

²⁴³⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 216 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 38; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 6 ve Arapça metin, 14.

²⁴³⁸ Anonim, *Tekârîrû'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 44 (Farsça metin).

neticesinde Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû'n-Necîb, halife tarafından önce hapsedilmiş, daha sonra Bâbü'n-Nûbî'de birtakım tahkir nişaneleri eşliğinde, bir platform üzerinde başı açılarak, halifenin emriyle muhtesibin gulâmı tarafından beş kırbaç (dirre) darbesiyle dövülmüştü²⁴³⁹. Bizzat muhtesib dayak atma cezası uygulayacağı zaman, muhtesibin adamları suçluyu yakalayıp yere yıkıyorlardı²⁴⁴⁰. Muhtesib, gözetimi altındaki mekânların nizamı için adamlarını gönderebilirdi. Mesela cuma günleri cami kapılarında biriken dilencilerin buralardan kovulmasını sağlamak için, cami görevlilerine destek olması üzere yardımcısını (evân) görevlendirmeliydi²⁴⁴¹.

Muhtesibin maiyetindeki memurlardan başka çeşitli mesleklerden temsilciler de ona yardım ediyordu. Şeyzerî, muhtesibin bütün çarşığı ve pazarı (sûk) denetleyemiyorsa, her sanat ehlinen o sanatı bilen doğru ve güvenilir (sâlih) birini zanaatkârların yaptıkları hileleri haber vermesi için görevlendirmesinin câiz olduğunu söyler. Bunlar çarşı, pazar ehlinin durumunu, mal getirenlerin çarşıdaki ve pazardaki faaliyetlerini, muhtesibin bilmesi ve öğrenmesi gereken diğer hususları bildirirdi²⁴⁴².

6.5.3. Muhtesibin Görev ve Faaliyetleri

Muhtesibin muhtelif büyüklükte olabilen memuriyet sahası dâhilinde görevlerini ve faaliyetlerini temelde şu şekilde kategorize etmek mümkündür: Çarşılarda ve pazarlarda alışverişin denetimi, ibadethanelerin ve buralarda yapılan ibadetlerin tertibi ve dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinin denetimi, genel ahlak kurallarına riayetin sağlanmasını temin etme ve kamu düzenini koruma, gayrimüslimlerin ayırt edilmelerini sağlayan kıyafet ve alâmetlerin taşınmalarının sağlanması, beledî hizmetlerin ifası.

6.5.3.1. Çarşılarda ve pazarlarda alışverişin denetimi

Vezir Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'de, hükümdarın terazilerin (terâzû), fiyatların (nirhâ) düzgünlüğünü, alışverişlerin (herîd û furûhteâ) doğru yapıldığını, çevreden getirilip pazarlarda (bâzârâ) satılan her malda bir hile (geşî û hiyânetî) olmamasını, ağırlık ölçüsü taşların (senghâ) doğruluğunu muhtesib vasıtasıyla denetlemesi gerektiği söyleyerek,

²⁴³⁹ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 83, 84.

²⁴⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45-46 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 106-107.

²⁴⁴¹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 65 ve Arapça metin, 178.

²⁴⁴² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 217 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 39.

Büyük Selçuklular zamanında muhtesibin temel vazifesini böylece ortaya koymaktadır²⁴⁴³. Selçuklular devrinde muhtesib atama menşûrlarında da muhtesibe verilen talimatlarda ilk sırayı daha ziyade çarşıların ve pazarların düzeni ve alışverişin denetimi işgal etmektedir. Nitekim Sultan Sencer dönemine ait olan menşûrda muhtesibe, Allah'ın “Doğru terazi ile tartın (eş-Şuarâ 26/182)!” emri uyarınca, alışverişte bir tarafa yazık olmaması ve Müslümanların zarara uğramamaları için, tartıların ve ölçülerin (mevâzîn û mekâyîl) eşitliğinde ve dengesinde (tesviye û te'dîl) çok gayret göstermesi buyurulmuştur²⁴⁴⁴. Reşîdü'd-Dîn Vatvât'ın *Mecmû'atü'r-Resâil*'inde yer alan diğer bir muhtesib tayin menşûrunda da şariat ve din hükümleri uyarınca (ehkâmü's-şer'î ve'd-dîn) ölçeklerin dengesini (te'dîl-i mekâyîl û mevâzîn) sağlaması muhtesibe emredilmiştir²⁴⁴⁵. Bir menşûra göre de benzer şekilde muhtesibin, tartıların doğru dengesi (te'dîl-i evzân), zıraların bütünlüğü, ölçeklerin eşitliği (tesviyet-i mekâyîl) ve fiyatların muhafazasında (muhâfezet-i es'âr) ayıklık ve çalışkanlık şartını yerine getirmesi gerektiği kaydedilmiştir²⁴⁴⁶. *Tekârîrü'l-Menâsıb*'da dercedilen başka bir muhtesib atama menşûrunda ise aynı hususa şöyle değinilmiştir:

“Pazarlarda (bâzârhâ) tartıların ve fiyatların kontrolünde (zabt-i mevâzîn û es'âr) ve men, miskal ve dirhemlerin ölçü ve ayarlarını muhafazada (muhâfezet-i keyl û iyâr-i ân û menûn û mesâkîl û derâhim) çok gayret göstereceğin... Zanaatkârlara ve pazar ahalisine riayet etsin (ri'âyet-i eshâb-i hıref û ehâlî-yi bâzâr) ve yeni kaideler koymaktan (kavâ'id-i muhdis) sakınsın²⁴⁴⁷.”

Resmî vesikalarda geçen bu yöndeki talimatların yanı sıra, hisbe kitaplarının muhtevasının tamamına yakını çarşı, pazar ahkâmıyla ilgili olup, İslâm dünyasında alışveriş merkezlerinde satıcı-alıcı ilişkileri ve alışveriş nizamı ile bu bağlamda muhtesibin görev ve salâhiyetleri bu kitaplarda tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu türden kitaplar, alışverişlerdeki hile türlerine yoğunlaşmak suretiyle muhtesibin bunlara vâkıf olması gerektiğini özellikle belirtmektedir²⁴⁴⁸.

²⁴⁴³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 105-106.

²⁴⁴⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²⁴⁴⁵ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 81.

²⁴⁴⁶ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 34 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 157.

²⁴⁴⁷ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 44 (Farsça metin).

²⁴⁴⁸ bkz. Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993; İbnü'l-Uhuvve, 1938.

Şeyzerî, muhtesibin çarşı, pazar teftişlerini habersiz bir şekilde ve gündüz veya akşam herhangi bir zamanda yapabileceğini söyler. Ayrıca muhtesibin gün boyunca denetimini yapamadığı herhangi bir dükkânı akşam kapatmasını ve ertesi sabah erkenden burada teftişini tamamlaması gerektiğini de ekler²⁴⁴⁹. Muhtesibin esnafın isimlerini (esmâ') ve dükkânlarının yerlerini (mevâzi') kaydettiği defteri (defter) mevcuttu²⁴⁵⁰. Ayrıca görevi esnasında gerektiğinde kullanmak üzere mühre (hâtem) sahipti. Mesela et ve buğday karışımından yapılan bir yemek olan herise satıcılarının tencerelerinin ağzı muhtesibin mührüyle mühürlenir, yemek piştiği zaman aşçı tarafından mühür kırılarak tencere açılırdı²⁴⁵¹. Diğer yandan, muhtesib teftişleri sırasında yanında bulundurduğu rıtl ve okka ölçekleriyle, satıcıların ölçeklerini bizzat ayarlayıp, mühürledikten (hetm) sonra kullanılmasını sağlardı²⁴⁵².

6.5.3.2. İbadethanelerin ve buralarda yapılan ibadetlerin tertibi ile dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinin denetimi

Muhtesib, ibadethanelerin ve buralarda edâ edilen ibadetlerin tertibiyle ve dinî yükümlülüklerin dinî esaslara göre yerine getirilmesinin denetimiyle mükellefti. Bu kapsamda Cuma Cami (mescid câmi') başta olmak üzere vazife sahasındaki diğer camilerin ve ibadet yerlerinin gözetimi muhtesibe aitti. Muhtesib, Hz. Peygamberin "Cuma günleri camilere toplanın!" buyruğunu mucibince, Cuma namazı başta olmak üzere, camileri cemaat ile dolu tutacak; müezzinlerin, mükebbirlerin ve namaz vakitlerinin tertibini sağlayacak, sünnete ve şeriata uygun olmayan şeyleri ortadan kaldıracaktı²⁴⁵³. Ayrıca muhtesib, cami görevlilerine, ayak takımının dilenmek maksadıyla bilhassa cuma günleri cami kapısında durmalarını önlemelerini emretmeliydi. Zira onlar ibadet için camiye gelen insanlara rahatsızlık vermekte, insanların dua ve ibadetlerini hakkıyla yerine getirmelerine mani olmaktaydılar. Muhtesib bu durumu engellemek için gerekli tedbirleri almak ve uygulamaktan sorumluydu²⁴⁵⁴.

²⁴⁴⁹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 28, 88 ve Arapça metin, 85, 219.

²⁴⁵⁰ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 223 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 55.

²⁴⁵¹ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 232 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 72.

²⁴⁵² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 221 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 50; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 28 ve Arapça metin, 85.

²⁴⁵³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²⁴⁵⁴ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 65 ve Arapça metin, 178.

Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe adlı eserin müellifi Şeyzerî, muhtesibin camilerin durumuyla ilgili görevleri ve yetkileri hususunda geniş bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre muhtesib, cami görevlilerine, her gün cami tuvaletlerini temizlemelerini, camiye giden sokakları temiz tutmalarını, her gece hasırların tozunu silkmelerini, kandillerin ve duvarların tozunu almalarını, kandilleri yıkamalarını, yağın koymalarını, her vakit namazının kılınıştan sonra cami kapılarını kapatmalarını emretmeliydi. Yine muhtesib, camilerde yemek yiyeni ve uyuyanı, alışveriş yapanı, dünyalık sohbetler edeni, sapık görüş beyan edenleri uzaklaştırıp, onların camiye sokulmamasını sağlamalıydı. Ayrıca cuma günü ezan okunurken ve cuma namazı kılınırken, özellikle Bâtînî tehlikesine karşı cami etrafında tertibat alıp, güvenliği sağlamakla sorumluydu²⁴⁵⁵.

6.5.3.3. Genel ahlak kurallarına riayeti temin etme ve kamu düzenini koruma

Selçuklu taşrasında sultan namına kamu güvenliğini ve asayişi sağlama esas olarak vali, şahne, amîd ve reisin sorumluluğunda olsa da genel ahlak kurallarını temin vazifesiyle de girift olmak üzere, bu hususta muhtesibin rolüne de kaynaklar bazen atıfta bulunmuştur. Muhtesibin günahkârları, serseri takımını inzibat altında bulundurması ve gerekirse terbiye etmesi gerektiği (te'dib), hem resmî vesikalarda hem de edebî eserlerde kaydedilmiştir²⁴⁵⁶.

Yetki alanında huzur ve güvenliği sağlamasının yanı sıra, muhtesibin temel bir vazifesi de genel ahlak kurallarına riayetin sağlanmasını temin etmektir. Muhtesib, kamuya ait yerlerde kadın-erkek ilişkilerine dair kuralların ihlâline müsaade etmezdi. Bir gereği yokken erkeklerin kadınların gelip geçtiği yerlerde oturmaları, beklemeleri; aynı şekilde kadınların da erkeklerin gelip geçtiği yerlerde oturmaları, beklemeleri uygun görülmezdi. Zira tenhada bir erkekle kadının konuşmaları, kadın hakkında itham doğurabilirdi. Muhtesib bir erkekle bir kadının yalnız başlarına buluşup konuşmalarını engellemeliydi²⁴⁵⁷. Sa'dî-yi Şîrâzî, muhtesibi, gayrimeşru âşık-mâşuk ilişkilerine müdahale etmekle anar²⁴⁵⁸. Sultan Sencer tarafından Evhadü'd-Dîn'in Mâzenderân muhtesibliğine tayini menşûrunda, ona, kadınların erkeklerle birlikte ilim meclisinde bulunmalarının ve vaazları dinlemelerinin önüne geçmesi emredilmiştir²⁴⁵⁹. Aynı hususa hisbe kitaplarında şöyle değinilmiştir:

²⁴⁵⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 271 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 163.

²⁴⁵⁶ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 80; Yûsuf Has Hâcib, 1974, 398, b. 5556.

²⁴⁵⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 219 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 44.

²⁴⁵⁸ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 861.

²⁴⁵⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

“Muhtesip vaizlerin meclislerini (mecâlisü'l-vu'âz) kontrol etmelidir. Çünkü erkeklerle kadınların bir arada oturmaları câiz değildir. Aralarında bir perde olması gerekir²⁴⁶⁰.” Cenaze alaylarında da kadınların erkeklerle karışmamalarını sağlamak muhtesibin göreviydi²⁴⁶¹.

Muhtesib, kadın-erkek ilişkilerinin yanında, tek başına kadının toplum içindeki davranışlarının ve tavırlarının da genel ahlak ve din kaidelerine göre olmasını gözetirdi. Sultan Sencer devrinin büyük şairi Evhadü'd-Dîn Enverî, ihtisâb işinin kadınların örtünmesiyle ilgili olduğu ima eder²⁴⁶². Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâh, Temmuz/Ağustos 1100 tarihinde, Muhtesib Ebû Hafs el-Harakî'ye, kadınların gece eğlenmek için dışarı çıkmalarını engellemesini emretmiştir²⁴⁶³. Muhtesib cenaze merasimlerini, matem yerlerini ve mezarlıkları kontrol edip, kadınların buralarda başlarını ve yüzlerini açmalarına, bağırıp çağırarak ve yüzlerini tırmalayarak yüksek sesle feryat etmelerine, erkeklerin önünde durmalarına mani olmalıydı²⁴⁶⁴.

Şarkıcı kadınlar ve fahişeler de muhtesibin sıkı takibatı altında bulunuyordu. Şîrâzlı Sa'dî, haraminin sultandan, hırsızın pâsbândan, fahişenin (rûspî) ise muhtesibden korkup çekindiğine dair bir deyiş nakletmiştir²⁴⁶⁵. Selçuklular zamanında yetişen şairlerin dîvânlarında da muhtesibin şarkıcı kadınların ve fahişelerin faaliyetlerine mani olma vazifelerine yapılan atıflara rastlamak mümkündür²⁴⁶⁶.

Muhtesib, taşkınlık derecesine varan sazlı sözlü eğlence meclislerini dağıtır, şarap ve başka sarhoşluk verici içki kullanımının ve bunların satışının önüne geçerdi. Şöyle ki kamış düdük, trampet, ud, zil gibi müzik aletlerinin açık gösterimi, muhtesib tarafından cezalandırılır ve bu aletler parçalanır ya da yakılırdı²⁴⁶⁷. İranlı şairler muhtesibden mutribin ve çeng sesinin susturulmasıyla alakalı olarak söz etmişlerdir²⁴⁶⁸. Yine Fars edebiyatında muhtesib; meyhaneye baskın yapmakla²⁴⁶⁹, içki kadehi kırmakla²⁴⁷⁰, engellemelerinden

²⁴⁶⁰ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 66 ve Arapça metin, 180-181.

²⁴⁶¹ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162.

²⁴⁶² Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 302.

²⁴⁶³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 66.

²⁴⁶⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162.

²⁴⁶⁵ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 40 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016c, 46.

²⁴⁶⁶ Mesela bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 136; Refî'ü'd-Dîn-i Lunbânî, 1369/1980, 88.

²⁴⁶⁷ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 12 ve Arapça metin, 35.

²⁴⁶⁸ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 197; Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 663.

²⁴⁶⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 631.

²⁴⁷⁰ Kemâlî'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî, 1348/1969, 548; Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 816.

dolayı içki yoksunluğu çekirmekle²⁴⁷¹ anılmıştır. Muhtesib yalnız içki içenleri takip etmiyor, aynı zamanda içki satıcılarının da faaliyetlerini kontrol ediyordu. Öyle ki bir atama menşûrunda muhtesibe, camilerin, mezarlıkların ve kutsal yerlerin civarında içki satışını yasaklaması buyurulmuştur²⁴⁷². Gazneli sultanı Mes'ûd, 8 Kasım 1037'de, Hindistan'da İndus Nehri kıyısında bir şehirde konakladığı sırada hastalanmıştı. Bu günlerde kimseyi huzuruna kabul etmeyip, şarap içmeye de tövbe etmişti. Şaraphanede ne kadar şarap varsa hepsinin nehre dökülmesini, sefahat âletlerinin de kırılıp atılmasını emretti. Sultanın bu tavrından sonra hiç kimse açıktan şarap içmeye cesaret edememişti. Sultan Mes'ûd bundan sonra her tarafa muhtesibler (muhtesibân) görevlendirip, aynı hassasiyetin ülke sathında gösterilmesini istemiştir²⁴⁷³.

6.5.3.4. Gayrimüslimlerin ayırt edilmelerini sağlayan kıyafet ve alametlerin taşınmalarının sağlanması

İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslimlerin taşımaya mecbur oldukları, Müslümanlarca kâfirlik alâmeti addedilen zünnar ve daha geniş bir manada gıyâr gibi kıyafet ve alametlerin gayrimüslimler tarafından taşınmalarını sağlamak ve bu hususta gerekli denetimleri yapmak muhtesibin vazifelerindendi. Sultan Sencer devrinden baki kalan, Mâzenderân'a muhtesib tayin menşûrunda, Müslümanlar arasında gayrimüslimlerin zillet alâmeti olarak gıyâr giymelerini temin etmesi muhtesibe havale edilmiştir²⁴⁷⁴. Bu talimatın pratik uygulamalarına vekâyinâmelerde rastlamak mümkündür. 1056/1057'de Muhtesib Ebû Mansûr b. Nâsır es-Siyârî, Sultan Tuğrul Bey'in emriyle gayrimüslimleri renkli başlıklar giymeye mecbur etmişti. Fakat Çağrı Bey'in kızı, Alp Arslan'ın da kardeşi olup, Abbâsî halifesi el-Kâim ile evlenen Hatice Arslan Hatun, bu mecburiyeti onlardan kaldırmış, dolayısıyla da muhtesibi bu uygulamadan menetmişti²⁴⁷⁵. Abbâsî veziri Ebû Şucâ er-Rûzrâverî ise Halife Muktedî ve Halife Müstazhir dönemlerinde görev yapan Bağdat'ın meşhur muhtesibi Ebû Hafs Muhammed b. el-Mübarek b. Ömer b. el-Harakî'ye gayrimüslimlerin gıyâr giymelerini temin etmesini emretmişti. Yine vezir, adı geçen muhtesib vasıtasıyla, kumaş tüccarlarını ve diğer esnafı, dükkânlarını cuma gün açıp cumartesi günü kapatmalarından menetmişti. Zira vezire göre bu durum, Yahudilerin bazı

²⁴⁷¹ Refi'ü'd-Dîn-i Lunbânî, 1369/1980, 97.

²⁴⁷² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²⁴⁷³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 502 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 499.

²⁴⁷⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

²⁴⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, 2005, 12.

işleri yapmanın yasaklandığı ve kutsal sayılan sebt (cumartesi) günü inancını muhafaza etmelerine yol açardı²⁴⁷⁶.

Ebû'n-Necîb Şeyzerî ve İbnü'l-Uhuvve kaleme aldıkları hisbe kitaplarında, Hz. Ömer tarafından gayrimüslimler hakkında konulduğu ileri sürülen ve eş-şürûtü'l-Ömeriyye olarak bilinen şartlara, gayrimüslimlerin uyup uymadığının denetlenmesi ile durumlarının bu esaslara göre gözetlenmesi vazifesinin muhtesibe ait olduğunu beyan etmişlerdir. Buna göre muhtesib, gayrimüslimlerin zünnar takınıp gıyâr giyinmelerinden başka, katıra bindikleri zaman eyere yan binmelerini, evlerini Müslümanların evlerinden yüksek yapmamalarını, toplantılarda Müslümanlara başkanlık etmemelerini ve böyle meclislerde onlara yer açılmamasını, Müslümanlardan yukarı oturmamalarını, yollarda izdiham yapmamalarını sağlayacaktır. Müslümanlardan birinin onların evlerine veya kiliselerine uğradığı zaman o Müslümanı misafir etmelerini ve ziyafet vermelerini şart koşacaktır. Yine gayrimüslimlerin açıktan şarap içmelerini, domuz eti yemelerini veya satmalarını, kendi kutsal kitaplarını okumalarını, çana vurmaları, açıktan bayram kutlamalarını, ata binmelerini, silah kuşanmalarını, cenazelerinin ardından seslerini yükseltmelerini yasaklayacaktır. Ayrıca muhtesib, gayrimüslim kadınların bir ayağına beyaz, bir ayağına siyah ayakkabı giymelerini, hamama girdikleri zaman, diğerlerinden ayrılmak için boyunlarına kurşun, bakır veya demirden bir toka bağlamalarını sağlayacaktır²⁴⁷⁷.

6.5.3.5. Beledî hizmetlerin ifası

Muhtesib çarşılarda ve pazarlarda yalnız alıcı, satıcı ilişkileri ile alışveriş esaslarını değil, beledî yönden, buraların fizikî yapı ve özelliklerini de belirleyip kontrol ediyordu. Mesela satıcılar, yoldan gelip geçenlerin geçişini engelleyecek şekilde çarşıların ve pazarların (sûk) çatısını destekleyen sütunların çizgisinin ötesinde koltuk veya banklar yerleştirmemeliydi. Çarşı boyunca yollarda sundurmaların uzatılması ve ağaç dikilmesi yasaktı. Yine yollara çöplerin ve kavun kabuklarının saçılması ve zeminde kayganlığa sebep olacak şekilde suların serpilmesi yasaklanmıştır. Hem gelip geçenlerin elbiselerini kirletmemesi hem de bir engel teşkil etmemesi için musluklar duvarlardan normal dışı uzunluklarda çıkmamalıdır. Bunlar ve benzeri birçok hususların gözetimi muhtesibin ve

²⁴⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 23-24.

²⁴⁷⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 267-268 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 156-157; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 14-15 ve Arapça metin, 39-42.

adamlarının görevidir²⁴⁷⁸. Muhtesib yalnız çarşıların ve pazarların değil, memuriyet sahasındaki sokakların, caddelerin, geçitlerin ve sairin de düzeninden sorumluydu. Mesela o, bu gibi yerlerde oturma, saçaklar, balkonlar çıkartma, buraları işgal etme gibi hususları kontrol edip, gerekli müdahaleleri yapardı²⁴⁷⁹.

6.5.4. Muhtesibin Yargısal Yetki ve Sorumlulukları ile Bu Kapsamda Kadıya Kıyasla Durumu

Selçuklu devrinin ünlü fakihleri Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, muhtesibin yargı yetkisinin kadılık ve dîvân-i mezâlimin arasında olduğunu söylemişlerdir²⁴⁸⁰. İbnü'l-Uhuvve ise muhtesibin vazifesini yaparken yasadışı bir eylemden şüphelendiğinde kovuşturma yapabildiği, oysa kadının bunu yapabilmesi için bir davacının olması gerektiğinden bahisle, muhtesibin salâhiyetinin kadının salâhiyetinden daha geniş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca muhtesib dünyevî bir otoriteye de sahiptir ve görevini yerine getirmek ve ceza vermek için güç kullanma yetkisi vardır²⁴⁸¹. Bazı İslâm müellifleri, hisbe kurumunun ve yargının iki kardeş gibi olduklarını nakletmişlerdir²⁴⁸². Muhtesiblerin kadılardan farklı bir yargı usulü vardı. Muhtesibler, dava açılmadan tarafları mahkeme etme yetkisine sahiptiler. Bazı durumlarda mahkeme etmeden hüküm verebilirlerdi²⁴⁸³. Ortada bir şikâyet olmasa bile, kamunun zararına bir durum olursa, muhtesibin kanunî muameleye başvurma salâhiyeti vardı²⁴⁸⁴. Muhtesibler, davanın ispatı için taraflardan delil getirmelerini istemezlerdi. Zaten ihtilafın delil ile ispatı gerekiyorsa, böyle bir davanın muhtesib tarafından değil, kadı tarafından görülmesi esastı²⁴⁸⁵. Kadının vazifesi davayı derinliğine araştırıp, teenni ile hareket etmeyi gerektirmesine karşılık muhtesibin görevi, şiddet kullanmayı ve süratle netice almayı icap ettiriyordu²⁴⁸⁶. Muhtesib, devletin kötülükler konusundaki hususlarda himaye ve üstünlüğünü bahsettiği yetkiyi haizdi. Kadılarda böyle bir yetki yoktu. Hisbe, halkı sert uygulamalarla kontrol altında tutmak için kurulmuştur. Muhtesib görevi icabı halka yumuşak muamelede bulunamazdı. Kadılık ise insaf ve

²⁴⁷⁸ Çarşı ve pazarlarda yasaklanan ve kontrolünden muhtesibin sorumlu olduğu bu nev'iden fiiller için mesela bkz. İbnü'l-Uhuvve, 1938, 26 ve Arapça metin, 78-79.

²⁴⁷⁹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 449.

²⁴⁸⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 452-453; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 1421/2000, 285.

²⁴⁸¹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 5 ve Arapça metin, 11.

²⁴⁸² Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 452.

²⁴⁸³ Atar, 1999, 176.

²⁴⁸⁴ Kayaoğlu, 1985, 43.

²⁴⁸⁵ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 450-453; Atar, 1999, 176.

²⁴⁸⁶ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 450-453; Hasan İbrahim Hasan, 1986, VI, 46.

mülâyemet, vakar için kurulmuş bir müesseseydi²⁴⁸⁷. Doktrin olarak ta'zîr cezasının takdiri ve uygulama yetkisi genellikle kadılara bırakılmış olsa da pratikte kadıların yanı sıra çeşitli seviyelerden yöneticiler ve nihayet muhtesibler de bu yetkiyi kullanıyorlardı²⁴⁸⁸. Sonuç olarak, muhtesib, muayyen meselelerde dava ve şahit getirme söz konusu olmadan kendi müşahadesiyle müdahalede bulunabilmesi ve cezayı bizzat infaz edebilmesi noktalarında yargısal yetki bakımından kadıdan ayrılıyordu. Corcî Zeydân, alışverişle ilgili meseleler başta olmak üzere, muhtesibin görev ve faaliyet sahasına giren işlerin aslında kadıların görev alanına giren konulardan olduğunu, ancak kadıların makamını bu gibi işlerle meşgul etmemek için hisbe teşkilâtının ihdas edildiğini beyan etmiştir²⁴⁸⁹.

Tüm bunlarla beraber muhtesib, yetkileri dâhilinde her türlü davalara bakma hakkına sahip bulunan kadı mahkemelerinin ve mezâlim dîvânının tüm yetkilerine tabîi sahip değildi. Mâverdî, muhtesibin üç grup şikâyetle ilgilendiğini ifade etmiştir. Bunlar; 1- Ölçü ve tartı konusundaki eksik tartma, yanlış ölçme, fazla alıp verme konularındaki şikâyetler, 2- Mal ve ücretteki hileli durumlara ait şikâyetler, 3- İmkân olmasına rağmen hak edilmiş bir borcu geciktirmek hususundaki şikâyetler²⁴⁹⁰. Başka bir literatüre ait kaynakta da muhtesibin eksik tartma ve ölçme, ticarî hileler ve borcu gayrimeşru bir şekilde geciktirmekle alakalı şikâyetleri dinlediği, borcun kabul edildiği durumlarda muhtesibin borçluya borcunu ödemesi hususunda zor kullanabileceği, bu konularda muhtesibin yetkisinin kadı ile aynı olduğu açıklanmıştır²⁴⁹¹. Şunu da belirtmek lazım gelir ki, borç davalarının kadıya da valiye de intikal ettirilebildiği, ilgili bölümlerde gösterilmişti. Burada muhtesibin de borç meselelerine dair şikâyetlerle ilgilendiği görülmektedir. Dolayısıyla farklı yargı mercilerinin aynı davalardaki salâhiyetleri dikkat çekicidir. Muhtemelen borç meselesinin mahiyeti yetkili yargı merciini belirliyordu.

İki görev arasında zıtlıklar bulunmakla birlikte, Selçuklular zamanında kadılık ve muhtesiblik bazen tek kişiye veriliyordu. Bu husus kadılık faslında ayrıca ele alınmıştır. Muhtesib ve kadı, birer devlet memuru olarak ve görevleri icabı, dirsek teması içerisindeydiler. Zira muhtesibler faaliyetlerini şehir kadısıyla düzenlerdi²⁴⁹². Bazı durumlarda taraflar şayet anlaşılmazlarsa muhtesibin meseleyi kadıların idare ettiği şer'î

²⁴⁸⁷ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 452.

²⁴⁸⁸ Başoğlu, T. (2011). "Ta'zîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XL, 198, 200.

²⁴⁸⁹ Zeydân, 2009, I, 313.

²⁴⁹⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 451.

²⁴⁹¹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 4 ve Arapça metin, 9.

²⁴⁹² Kurpalidis, 2011, 137.

mahkemeye (hokmü'ş-şer'i) göndermesi gerekirdi²⁴⁹³. Muhtemelen muhtesib dava ve şahit gerektiren meseleleri kadı mahkemesine havale ederdi.

Muhtesib bazı durumlarda kadı mahkemelerinin teşkili ve tertibini denetim altında bulundururdu. Şöyle ki Mâlikîler, Hanefîler ve Şîîler mahkeme oturumlarının camide yapılması hususunu destekleyip, câiz görmelerine rağmen, Şâfiîler bunu makbul görmezlerdi. İki mühim hisbe kitabının müellifleri olan Şeyzerî ve İbnü'l-Uhuvve, ikisi de Şâfiî idi. Dolayısıyla eserlerinde muhtesiblerin ve kadıların bu yönden münasebetlerine değinmişlerdir. Buna göre; muhtesib kadıların ve hâkimlerin meclislerine (mecâlisü'l-kudât ve'l-hokkâm) uğrardı. Onların camilerde hüküm vermek üzere mahkeme tertibinin önüne geçerdi. Zira çoğu zaman camilere cünüp erkekler, hayızlı ve nifaslı kadınlar, gayrimüslimler, çocuklar, deliler, yalın ayak gezenler girerler ve camiye kirletmekten, pisletmekten sakınmazlardı. İnsanlar arasında bağırıp çağırmalar olur, hasımlar birbiriyle münakaşa ederlerdi. Şâfiî mezhebinde camilerde bu tür şeylerin yaşanması yasaklanmıştır²⁴⁹⁴. Bazen bir yerin kadısının Hanefî veya Mâlikî olmasının yanında, hâkim güç Şâfiî olabilirdi. Böyle durumda da kadı, camide mahkeme teşkilinden menedilmiştir. Örnek olarak, birçok Şâfiî uygulamasını yürürlüğe koyan Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâh (1094-1118), bir Şâfiî'yi Bağdat hisbe teşkilâtının başına getirmişti. Bu muhtesib bir gün şehrin büyük camiine gitmiş; o sırada Bağdat kadı'l-kudâtının camide mahkeme oturumu yaptığını görünce, mahkemeye devam edilmesini engellemiştir²⁴⁹⁵.

6.5.5. Muhtesibin Cezaî Yetki ve Sorumlulukları

6.5.5.1. Ceza hükümleri vermek, hükümleri infaz etmek

Muhtesib, mükellef kılındığı vazifeleri yerine getirirken kullanabileceği geniş yargısal yetkilerinin yanında, aynı şekilde cezaî salâhiyeti de haizdi. Muhtesib, yetkisi altına verilen meselelerle ilgili şikâyetleri dinler, bizzat ceza hükmü verir, cezaları infaz ederdi. Christian Lange, Selçuklu adalet sistemi içerisinde ceza meseleleriyle alakalı olmak üzere tabîi hükümdar, kadı ve şahneyle beraber, bizzat cezalandırıcı veya hükmedilen cezaları uygulayıcı bir aktör olarak muhtesibe özellikle dikkat çekmiştir²⁴⁹⁶. Selçuklu devrine ait

²⁴⁹³ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 248 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 110.

²⁴⁹⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 272-273 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 167; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 82, 83 ve Arapça metin, 206, 208-209.

²⁴⁹⁵ Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 236.

²⁴⁹⁶ Lange, 2008, 39.

resmî vesikalarda muhtesibe, suçlulara suçları nispetinde ceza vermesi talimatı verilmiştir²⁴⁹⁷. Muhtesibin dinî hükümler dışında örfe ait hususlarda içtihadıyla hareket etme, inisiyatif kullanma yetkisi vardı²⁴⁹⁸. Muhtesib, cezaî salâhiyeti dâhilinde, had ve daha ziyade ta'zîr cezalarını takdir ve uygulama yetkisini haizdi. Kaynaklardaki somut örnekler göz önüne alındığında muhtesib bir kısım had cezasını, ta'zîr cezalarından da muhtelif biçimlerde ve hadde ulaşmayan dövme, azarlama, teşhir, sürgün cezalarına hükmeder ve bu cezaları infaz ederdi. Zaten hisbe, ta'zîrin meşruiyetini sağlayan temel görevi ifade ediyordu²⁴⁹⁹.

Gazzâlî, muhtesibin yaptığı emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerin derecelerini zikretmiştir. Ona göre; bu derecelerin ilki işlenen günahı, işleyene tarif edip günah olduğunu bildirmek, ikinci derecesi va'z, üçüncü derecesi azarlamak, dördüncü derecesi cezalandırmak suretiyle hakkı yerine getirmeye cebren zorlamaktır²⁵⁰⁰.

Farklı türden tarihî kaynaklarda; hem teorik olarak resmî vesikalarda, hisbe literatüründe, fıkıh kitaplarında, manzum ve mensur edebî metinlerde, hem de pratik olarak vekâyinamelerde muhtesibin cezaî salâhiyetine, yani had ve hususiyle ta'zîr cezası vermesi ve uygulamasına dair bolca atıf vardır.

Resmî vesikalarda muhtesibe, Kur'an'ın açık ve kesin hükümleri (nusûs) ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve rivayetler (ehbâr), sünenler ve eserler (sonen û âsâr) uyarınca şer'î hadleri (hudûd-i şer'î) yerine getirmesi talimatı verildiği görülür²⁵⁰¹. Menşûrdaki bu ifadelerin muhtesibin kendi takdiriyle had cezalarını vermesine izin verildiği anlamına gelip gelmediği net olmamakla birlikte, 12. yüzyılda Halep'te sadır olan bir tayin menşûru muhtesibe, hem ta'zîr hem de had cezaları vererek suçluları engellemesini buyurur²⁵⁰². Aynı talimata, yani muhtesibin her iki cezaya da çarptırma yetkisine, 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen muhtesib atama menşûrlarında da rastlanır²⁵⁰³. Hisbe kitaplarında da muhtesibin şer'î cezalandırmasına atıflar vardır. Mesela muhtesib, süslenerek vücut hatlarını belli edecek şekilde kamusal alanda yalnız başına dolaşan

²⁴⁹⁷ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 44 (Farsça metin).

²⁴⁹⁸ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 449; İbnü'l-Uhuve, 1938, 5 ve Arapça metin, 11.

²⁴⁹⁹ Başoğlu, 2011, XL, 198.

²⁵⁰⁰ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, II, 879.

²⁵⁰¹ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 81.

²⁵⁰² Lange, 2008, 57.

²⁵⁰³ Lange, 2011, 164.

kadınları ikaz edip, şer'î cezayla (ukûbe) korkutmalıydı²⁵⁰⁴. Aynı literatürde, zina eden bekâr erkek veya kadına yüz kamçı (celde) vurulmasını, zâni veya zâniyenin evli olması durumunda recm cezasına maruz bırakılmasını içeren had cezalarının uygulanması, ancak devlet başkanının hükmünden sonra muhtesibe verilmiştir. Burada muhtesib, yalnız had cezasını infaz eden bir devlet memuru durumundadır²⁵⁰⁵. Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâmesi*'nde Gazneliler dönemine ait olduğu halde, muhtesibin had cezasını uyguladığına dair bir hikâye nakletmiştir. Buna göre; Sultan Mahmûd has adamlarıyla, nedimleriyle şarap içmiş, içki meclisi sabaha kadar sürmüştü. Mecliste Sultan Mahmûd'un sipehsâlârları Ali Nûştekin ile Muhammed Arabî de vardı. Gece boyunca şarap içilmişti. Gün ağarıp kuşluk vakti gelince Ali Nûştekin kör kütük sarhoş oldu. Eve gitmek için Sultan Mahmûd'dan izin istedi. Mahmûd, "Gündüz vakti böyle sarhoş halde eve gitmen doğru değil. Dinlen burada, akşam olunca gidersin. Muhtesib seni çarşıda (der bâzâr) bu halde görürse, tutar, had cezası uygular, rezil olursun. Ben de buna üzülürüm." dedi. Ali Nûştekin elli bin kişilik süvari ordusunun komutanıydı. Bin askere bedeldi. Muhtesibin böyle bir şeye yelteneceği aklından bile geçmezdi. Ali Nûştekin atına bindi; kalabalık bir maiyetle evine hareket etti. Tesadüfen çarşı yolunda karşısına muhtesib çıktı. Onu böyle sarhoş görünce atından indirtti. Kendisi de atından indi. Ali Nûştekin'i yakalayıp yere yıktılar (beyendâhtend). Muhtesib kendi eliyle (bedest-i hod) hiç müsamaha göstermeden (bîmuhâbâ) kırk kırbaç vurdu (çihil tâziyâne bezed). Askerler, hizmetkârlar feryat ediyordu ama hiç kimsede bir şey diyecek cesaret yoktu. Had cezası uyguladıktan (hadd bezed) sonra Ali Nûştekin'i evine götürdüler. Ertesi gün huzura gelince sultanın muhtesibden kurtulup kurtulamadığı suali üzerine o, sırtını açıp (boşt birehne kerd) nasıl yaralanmış (zehm) olduğunu göstermiştir²⁵⁰⁶.

Muhtesib, gerek had cezası olarak ve gerekse ta'zîr cezası kapsamında had cezası ölçüsünü aşmayan dayak atmak cezasını uygulama salâhiyetini haizdi. 7 Eylül 1131'de yalancı şahitlik yaptıkları ve bunun için büyük meblağda rüşvet aldıkları ispat edilen Kesîr b. Şemâlik, Ebû'l-Meâlî b. Şâfi ve Ebû'l-Muzaffer İbnü's-Sabbâğ adlı üç şahıs, hâcibü'l-bâb ve Muhtesib İbnü'n-Nersî ile birlikte Bâbü'n-Nûbî'ye getirildiler. Herkesin (el-hâss ve'l-âmm) huzurunda bu üç kişi dövüldü²⁵⁰⁷. Bir tasavvufi mesnevîde muhtesibin bir sarhoşu

²⁵⁰⁴ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 53 ve Arapça metin, 157-158.

²⁵⁰⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 269 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 160; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 68-75 ve Arapça metin, 184-195.

²⁵⁰⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 45-46 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 106-107.

²⁵⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 264.

adamakıllı dövme koyulduğundan (mîzed bezûr) bahsedilir²⁵⁰⁸. Sa'dî-yi Şîrâzî ise bir beytinde muhtesibin bir fahişeyi (kahbe) yüzünü kapatması için dövdüğünden bahseder²⁵⁰⁹.

Muhtesibin daha ziyade ta'zîr cezası takdir ve uygulama yetkisi bulunuyordu. Şeyzerî, muhtesibin ta'zîr cezasını insanların durumuna ve işledikleri suçun ölçüsüne göre (kadru ehvâlû'n-nâs ve'l-kadrü'l-cinâye) uyguladığını; bir kısım suçluların ta'zîr cezasının sözle (kavl), bazılarınıninkinin azarlamakla (tevbîh), bir kısmınıninkinin de had cezasına varmayan bir dayak atmayla yapılabileceğini belirtir²⁵¹⁰. Mâverdî de muhtesibin açık görünen kötülükleri yapanı cezalandırırken, suçlar için belirtilen cezaları geçmemek üzere ta'zîr cezasıyla cezalandırmasını tavsiye eder²⁵¹¹. Christian Lange, bu uyarıların aslında muhtesibin haddi aşacak ölçüde dövdüğünün de bir göstergesi olabileceğine dikkat çeker²⁵¹². Muhtesib, ölçerken noksan, tartarken eksik, sanatında ve sattığı malda hile yapan birine muttali olursa, o kişiden bir daha böyle yapmamasını ve tövbe etmesini isteyip, nasihat etmeli ve korkutmalıydı. Suç teşkil eden eyleminin devamı durumunda ise onu, suçu ölçüsünde (bikadrü'l-cinâye) bir ta'zîr cezasıyla cezalandırmalıydı²⁵¹³. Tüccarın dışarıdan şehre mal getiren insanları karşılayıp, malların çarşıda fiyatlarının çok düşük olduğundan haber vererek onların elindeki malları ucuz satın almak için yollara insanlar göndermesi uygun değildi. Muhtesib dışardan şehre mal getirenleri gözetleyip onlardan getirdikleri malları satın almak için bekleyenleri tespit ederse onlara ta'zîr cezası verirdi²⁵¹⁴. Muhtesib eczacıları ikaz edip onlara nasihat vererek, şer'î ceza (ukûbe) ve ta'zîr cezasıyla korkutmalıydı²⁵¹⁵. Çarşılarda ve pazarlarda alışverişin denetimiyle alakalı vazifesinin gereği olarak muhtesibin çarşı ve pazar ahashabının (eshâb-i sûk) huzurunun temini ve doğru yoldan sapanları (ehl-i fusûk) te'dîb etme (te'dîb) hususunda gereğini yapması²⁵¹⁶; bozguncuları ele geçirip başlarını ezmesi (kâm û zecr), onları günah işlemekten menetmesi²⁵¹⁷ yönünde resmî vesikalarda buyruklar mevcuttur. Muhtesib iplik ve pamuk çarşısı (sûk), nehir kıyıları, kadınlar hamamlarının girişi gibi kadınların toplanma yerlerine uğramalı; eğer buralarda

²⁵⁰⁸ Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1342/1963, 195 (Farsça metin); Ferîdü'd-Dîn Attâr, 2019, 239.

²⁵⁰⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1088.

²⁵¹⁰ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161.

²⁵¹¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2015, 449.

²⁵¹² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161.

²⁵¹³ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 215 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 37-38.

²⁵¹⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 218 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 42-43.

²⁵¹⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 235 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 79; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 37 ve Arapça metin, 115.

²⁵¹⁶ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 34 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 157.

²⁵¹⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141.

kendi işi dışında şüpheli genç erkekler görürse, onları cezalandırmalıydı²⁵¹⁸. Bir Müslümanın açık bir şekilde içki bulundurduğunu anlarsa, onu dökmeli, kişiyi de cezalandırmalıydı (edeb)²⁵¹⁹. Yine kamış düdük, trampet, ud, zil gibi müzik aletlerinin açık gösterimi, muhtesib tarafından cezalandırılır ve bu aletler parçalanırdı²⁵²⁰. Ezan okurken sesin yükseltilmesi ve sözcüklerin doğru bir sıra ile zikredilmesi gerekliydi. Bu düzen şaka olarak ya da dikkatsizlikten dolayı bozulursa, müezzin de muhtesib tarafından şiddetli ta'zîrle cezalandırılmalıydı²⁵²¹.

Kaynaklar muhtesib tarafından ta'zîr cezası gerektiren suçları böylece belirtmelerinin yanında, ta'zîr cezasının tür ve uygulanışına da bazen işaret etmişlerdir. Muhtesib onur kırıcı bir ceza olarak suçluları azarlardı. Mesela hamamları sık sık kontrol eder, buralarda avret yeri açık olanı görürse azarlardı²⁵²². Hem erkekliği hem de kadınlığı olan birisinin sakalını tıraş etmesini ve kadınlar arasında dolaşmasını; yine güzel yüzlü ve güzel sakallı parlak oğlanların da kadınlar arasında dolaşmalarını yasaklardı. Buna rağmen parlak ve gösterişli birisinin sakalını ne zaman tıraş ederse bu onun fesat oluşuna delil teşkil ettiğinden, bu kişi muhtesib tarafından azarlanırdı²⁵²³. Muhtesib, matem yerlerinde ve mezarlıklarda ölenin arkasından bağıra çağıra ağıt yakan, sesiyle etrafa rahatsızlık veren kadınları²⁵²⁴; sokaklarda oturan, özellikle tenhada yalnız başlarına konuşan erkekleri ve kadınları da azarlardı²⁵²⁵.

Muhtesib, sürgün cezası da uygulardı. Mesela sarrafların faizli alışveriş ve İslâm'da câiz olmayan bir iş yaptığı sabit olursa bu işe tevessül edenleri azarladıktan sonra çarşı ve pazardan (sûk) sürerdi²⁵²⁶. İbnü'l-Uhuvve, eserinde, bakırcılık ve demircilikte yapılan hilelerden söz ettikten sonra, muhtesibin bunları yapan bu meslek sahiplerini Müslümanların arasından sürmesi gerektiğini beyan eder²⁵²⁷. Yine muhtesib erkeklerin eşcinselliğini veya

²⁵¹⁸ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 10 ve Arapça metin, 31-32.

²⁵¹⁹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 10 ve Arapça metin, 32; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161.

²⁵²⁰ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 12 ve Arapça metin, 35; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 161.

²⁵²¹ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 64 ve Arapça metin, 177.

²⁵²² Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 251 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 119; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 53 ve Arapça metin, 157.

²⁵²³ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162-163.

²⁵²⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162.

²⁵²⁵ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 219 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 44.

²⁵²⁶ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 258 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 135; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 46 ve Arapça metin, 143.

²⁵²⁷ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 48 ve Arapça metin, 148.

kadın tabiatlılığını, erkekler arasında fesatlık yaptıklarını iştirse onlardan tövbe etmelerini isterdi. Bunlar tövbe ederek fiillerine son vermeyip de alışkanlıklarına devam ederlerse, muhtesib tarafından şehirden uzaklaştırılırdı²⁵²⁸. Öte yandan, muhtesib, şarkıcı bir kadından da tövbe etmesini ve bir daha bu işi yapmamasını isterdi. Kadın muhtesibi dinlemez, şarkı söylemeye, fesatlık ve kötülüğe devam ederse, onu da sürgün ederdi²⁵²⁹.

Muhtesib teşhir cezasını icra ile teşhir alayını idare ederdi. Christian Lange, teşhirin muhtesibin başlıca cezası olduğunu²⁵³⁰, Selçuklular zamanında en azından İran ve Irak sahası söz konusu olduğunda, teşhirin muhtesibe ait bir ceza olarak, bu devirde ortaya çıkan bir yenilik olduğunu öne sürer²⁵³¹. *Mecmû 'atü'r-Resâil* adlı münşeat mecmuasında yer alan bir tayin menşûrunda, muhtesibin ölçeklerde bir dengesizlik tespit ederse, hilekârların ve bozguncuların (ehlü'l-hiyâne ve'l-fesad) benzer davranışlarını engellemek maksadıyla, bunu yapanları halka açık bir şekilde edeplendirmesi (eddeb) emredilir²⁵³². 11. ve 12. yüzyıl şairleri muhtesibin içki içenleri herkesin önünde rüsva ettiğinden söz etmişlerdir²⁵³³. Muhtesib, çarşı-pazar denetimi görevi çerçevesinde de teşhir cezasını uygulardı. Mesela o, kuyumcuları gözetleyerek hile yapanları takip eder, bu hileleri yapanları azarlar ve teşhir ederdi (eşher)²⁵³⁴. Muhtesibin teşhir cezasına iştirakine dair vekâyinâmelerde azımsanamayacak miktarda somut örnekler mevcuttur. Mart/Nisan 1075'de Bağdat'ta muhtesibe, bozguncuları (mufsidât) Harîm'den uzaklaştırması, onlardan bir grubu eşeklerin üstünde teşhir etmesi ve şehrin batı yakasına sürgün etmesi emredilmişti²⁵³⁵. 1080/1081'de Bağdat'ta muhtesiblik vazifesi tevcih edilen Ebû Hafs el-Harakî, hamam çalışanlarını peştemalsiz hiç kimseyi hamama sokmamaları hususunda tembihlemiş, aksi takdirde teşhir etmekle tehdit etmişti²⁵³⁶. 12 Ocak 1164 tarihinde Şîa inancındaki on iki imâmın adını hasırlara dokuyan bir grup hasırcı, vezirin emriyle muhtesib tarafından teşhir edilmişti²⁵³⁷.

Muhtesibin vazifesini icra ederken kullandığı birtakım ceza araç ve gereçleri vardı. Bunlar; bir nev'i kırbaç ve kamçı olan sevt, celde, tâziyâne, dirre ile teşhir merasimi

²⁵²⁸ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162.

²⁵²⁹ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 162.

²⁵³⁰ Lange, 2008, 60.

²⁵³¹ Lange, 2011, 165.

²⁵³² Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 81.

²⁵³³ Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, 2013, 101; Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 112.

²⁵³⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 253 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 124.

²⁵³⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVI, 166.

²⁵³⁶ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 73.

²⁵³⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 159.

esnasında tahkiri kuvvetlendirmek maksadıyla suçlunun başına konan tartûr adlı bir başlıktır. Kaynaklarda bu araç ve gereçlerin bazı tariflerine rastlamak mümkündür. Mesela muhtesibin kamçısı (sevt) ne büyük ve ne de küçüktü; orta halli idi. Vurduğunda acıtmayan, suçluyu korkutmayan, zayıf ince bir kamçıyı taşımaya değmezdi. Muhtesib, öküz ve deve derisinden yapılmış, hurma çekirdeğiyle doldurulmuş kırbaç (dirre) da taşırdı. Muhtesib, bir kısım suçluları, başlarına taşlar, deniz kabukları, çanlar, tilki ve kedilerin kuyruklarıyla süslenmiş, renkli kumaş parçaları ile renklendirilmiş keçeden yapılan tartûr adı verilen bir başlık koyduğu halde bir deveye (cemel) veya eşeğe (himâr) bindirerek insanların arasında teşhir ederdi²⁵³⁸. Fars şairlerden Sûzenî-yi Semerkandî ve Esîrû'd-Dîn Ahsîketî şiirlerinde ihtisâb ve “edep kırbacını (dirre-yi edeb)” birlikte anmıştır²⁵³⁹. Yukarıda anlatıldığı üzere, Nizâmü'l-Mülk'ün naklettiği Ali Nûştekin'in bir muhtesib tarafından dövüldüğü hikâyede, muhtesib, başkomutanı tâziyâne (kırbaç) ile kırbaçlamıştır. Hisbe kitaplarında da muhtesibin celde (kırbaç) ile had cezasını yerine getirdiğinden bahsedilmiştir. Muhtesib bu ceza araç ve gereçlerini yanında taşıyarak insanların kalbine korku salar, böylece mümkün mertebe suç işlemekten sakındırırdı²⁵⁴⁰. 13. ve 14. yüzyıl Suriyeli ve Endülüslü bazı Arap müellifler ise muhtesibin çarşıdaki kulübesinin kapısının üstüne potansiyel suçluların gözünü korkutmak için bir tartûr asması gerektiğinden bahsetmişlerdir²⁵⁴¹. Muhtesiblerin yanlarında taşıdıkları veya kulübelerine astıkları sevt, celde, tâziyâne, dirre, tartûr gibi ceza araç ve gereçleri, görenlere tabii cezayı hatırlatıyordu ve bunlar muhtesib vasıtasıyla devletin cezalandırıcı otoritesinin bariz göstergeleriydi²⁵⁴². Zaten Büyük Selçuklular zamanında çok daha müdahaleci yetkiler elde eden muhtesib, klasik Abbâsî döneminin pazar müfettişinden çok daha güçlü ve korkulan bir kişi haline gelmişti²⁵⁴³.

Hisbe kitaplarında cezaları uygularken muhtesiblerin uymaları gereken kurallara ve dikkat etmeleri gereken hususlara değinilmiştir. Buna göre; muhtesib kamçıyı (sevt) vururken elini koltuğunun altı görününceye kadar kaldırarak vurmalıydı. Vururken bir vurduğu yere bir daha vurmamalı, suçlunun sırtına, uyluklarına ve kaba yerlerine vurmalıydı²⁵⁴⁴. Ceza verilen kişi ayakta durmalı, gerdirilmemeli ve bağlanmamalıydı. Çünkü

²⁵³⁸ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 269, 270 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 159, 161; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 68 ve Arapça metin, 184.

²⁵³⁹ Esîrû'd-Dîn Ahsîketî, 1337/1958, 35; Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 56.

²⁵⁴⁰ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 215, 269 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 38, 159; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 68 ve Arapça metin, 184.

²⁵⁴¹ Lange, 2008, 86.

²⁵⁴² Lange, 2008, 79.

²⁵⁴³ Peacock, 2020, 209.

²⁵⁴⁴ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 269 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 159-160; İbnü'l-

her uzvu dayaktan payını almalıydı. Yüz, baş, genital organlar ve diğer tehlikeli bölgeler korunmalıydı²⁵⁴⁵. Bunlardan başka, had cezalarını infaz ederken göz önünde bulundurması üzere, muhtesibe birtakım uyarılarda bulunulmuştur. Muhtesib, zina eden bekâr bir erkeği, insanların toplandığı kalabalık bir yerde (fî melâ min en-nâs) çıplak olarak kamçılayacaktı (celde). Eğer zina eden bekâr kadın ise muhtesib o kadını zina fiilinden dolayı döveceği zaman, erkek gibi üzerindeki elbiseyi çıkarıp da çıplak olarak değil, kadının üzerinde bir iç gömlek ile bir altlık kalacak şekilde tutup, bunların üzerinden vuracaktı. Zina eden erkek evli ise şehrin dışında insanlara o kişiyi taşlamaları (recm) için emir verecekti. Eğer zina eden evli bir kadınsa, bir çukur kazdıracak ve kadını çukura oturtup, bu halde insanlara taşlamaları için emir verecekti²⁵⁴⁶. Bir erkekle livâta yapan suçlu da muhtesib tarafından şehrin en yüksek yerinden (dağından) (şâhik) aşağıya atılacaktı²⁵⁴⁷.

6.5.6. Muhtesibin Yargısal-Cezaî Yetki ve Sorumluluğa Sahip Diğer Devlet Memurları ile İlişkisi

Selçuklu taşrasında muhtesib, kadıdan başka, şehirlerde görev yapan diğer memurlarla da münasebettardı. Sultan Sencer devrinde Mâzenderân ihtisâbı hakkında Muhtesib Evhâdü'd-Dîn adına sadır olan menşûrda, adı geçen bölgedeki şahnelere (şahnegân), vali nâiblerine (nuvvâb-i vulât), mukta'lara (muktaân), mutasarrıflara (mutasarrifân), meşhurlara (meşâhîr), reislere (ruesâ) ve ileri gelenlere (a'yân) Evhâdü'd-Dîn'e saygıda kusur etmemeleri; onu sultanın bir memuru (gomâşte) bilmeleri emredilmiştir. Adı geçen memurlar, muhtesibe tevdi edilen dinî işlerde ve şer'î önemli işlerde (mesâlih-i dinî û muhimmât-i şer'î) onu desteklemekle mükellef tutulmuştur²⁵⁴⁸. Aynı döneme ait başka bir menşûrun emir rûknünde, benzer şekilde muhtesibin vazife sahasındaki imâmlara (e'imme), âlimlere (ulemâ) ve bütün halka (kaffetü'r-reâyâ), muhtesibe saygıda kusur etmemeleri ve onun hürmetini artırmaları, taşıdığı bir emanet olan ihtisâb işlerinde ona itiraz etmemeleri buyurulmuştur. Muhtesibe ise şeriata müteallik vazife gören ana ve tali makamları takviye etmesi emredilmiştir²⁵⁴⁹. Christian Lange, menşûrda ifade edilen ana makamlardan kastın kadılar, fakihler ve müftüler; tali makamlardan kastın ise inzibat işleri

Uhuvve, 1938, s. 68-69 ve Arapça metin, 184-185.

²⁵⁴⁵ İbnü'l-Uhuvve, 1938, 68 ve Arapça metin, 185.

²⁵⁴⁶ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 269 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 160; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 70-75 ve Arapça metin, 186-195.

²⁵⁴⁷ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 269 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 159-161; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 68-75 ve Arapça metin, 184-195.

²⁵⁴⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 171; Ünal, 2014, 141-142.

²⁵⁴⁹ Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1315/1895, I, 80.

ve mahkemelerle ilgili yardımcı personeller olabileceğini beyan etmiştir²⁵⁵⁰. Necmü'd-Dîn Ebû Bekir'i Türkiye Selçukluları payitahtı Konya'nın ihtisâb işlerinin başına getiren menşûrda da Konya'nın emîrlere (umerâ), nâiblerine (nuvvâb), ileri gelenlerine (a'yân) ve şehrin pazarlarının ahalisine (ehâlî-yi bâzârâ) adı geçen “melikü'l-hisbe”yi muhtesib ve pazarların hâkimi (muhtesib ü hâkim-i bâzârâ) olarak tanımları direktifi verilmiştir²⁵⁵¹.

Selçuklular zamanında bazen aynı kişiye bir yerin muhtesibliği, kadılığı, hatîbliği verilmesine benzer şekilde, bazen bir Selçuklu vali nâibine ya da reisine, muhtesibin vazifeleri de tevdi ediliyordu. Sultan Sencer devrine ait resmî vesikalardan anlaşıldığına göre Mâzenderân reisi Tâcû'd-Dîn Ebû'l-Mekârim ve Rey vali nâibi Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşâh, kendi aslî görevlerinin yanında, muhtesibin yetki sahasına giren vazifelerle alakalı işlerden de sorumlu kılınmıştır²⁵⁵².

Hisbe kitapları, muhtesibe, valilerin ve emîrlerin meclislerine (mecâlisü'l-vulât ve'l-umerâ) uğrayarak, buralarda emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerde bulunması; onlara emri altındakilere yumuşak ve merhametli davranmalarını telkin etmesi; Hz. Peygamber'den nakledilen hadis ve rivayetleri anlatması tavsiye edilmektedir²⁵⁵³. Valiler ve emîrlere bir yana, kaynaklarda muhtesibin sultanlarla münasebetleri çerçevesinde, onlara dahi emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerde bulunduklarından söz edilir²⁵⁵⁴. Hatta Gazzâlî, *İhyâsı*'nda bu hususta müstakil bir fasıl kaleme almıştır²⁵⁵⁵. Tabîî kaynaklara yansıyan bu tavsiye ve anekdotların gerçeği olduğu gibi yansıttığını söylemek zordur. Bu ifadeler, en azından genel itibariyle, muhtemelen isteneni ve ideal olanı yansıtıyordu.

6.6. Hâcib

Hâcib sözcüğü lügatte “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” manalarına gelen “hacb” mastarından türetilmiş ism-i fail olup “bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı” demektir²⁵⁵⁶. Menşei Sâsânîler

²⁵⁵⁰ Lange, 2008, 57.

²⁵⁵¹ Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsib (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 44 (Farsça metin).

²⁵⁵² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 120, 123, 138; Ünal, 2014, 76, 79, 97.

²⁵⁵³ Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 274 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 168; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 87 ve Arapça metin, 216.

²⁵⁵⁴ Mesela bkz. Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1364/1985, 189-190; Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1423/2003, 214 (Arapça metin); Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî, 1993, 35; İbnü'l-Uhuvve, 1938, 5 ve Arapça metin, 13.

²⁵⁵⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2014, II, 879-914.

²⁵⁵⁶ Taneri, A. (1996). “Hâcib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIV, 508.

devrine kadar giden hâciblik müessesesi, Büyük Selçuklularda ve onun uzantıları sayılabilecek sair Türk devletlerinde doğrudan doğruya Sâmânî-Gazneli tesiri altında teşekkül etmiştir²⁵⁵⁷. Gaznelilerde bütün saray hizmetleri, kumandanlık ve valilik gibi mühim vazifeler, gulâmlardan ve bilhassa Türk gulâmlarından yetişmiş ve hâciblik payesine yükselmiş kişilere mahsustu; bunlar arasında en mühim mevkii de, vezirden sonra en büyük şahsiyet olan hâcib-i bozorg işgal ederdi²⁵⁵⁸. Hârezmşahlarda da benzer şekilde protokolü organize ve idare gibi başlıca vazifelerinin yanında hâcibler, çeşitli askerî ve idarî pozisyonları işgal etmişlerdir²⁵⁵⁹. Hâciblik vazifesi Büyük Selçuklular zamanında da en büyük saray memuriyetiydi. Sultanın sarayında emîrlik rütbesine sahip bir büyük hâcib bulunurdu. Gaznelilerde olduğu gibi, büyük hâcib saray teşkilâtında hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında ise vezirden sonra gelen en büyük makam sahibiydi. Büyük hâcib kılıç ehline, yani askerî sınıfa mensuptu ve gulâm sistemine göre yetişmiş bir Türk kumandanıydı. Maiyetinde muhtelif derece ve rütbelerde çokca hâcib bulunuyordu²⁵⁶⁰. Büyük Selçuklular zamanına ait tarihî ve edebî kaynaklarda büyük hâcib için hâcibü'l-huccâb²⁵⁶¹, emîrü'l-huccâb²⁵⁶², emîr-i hâcib²⁵⁶³, mîr-i hâcib²⁵⁶⁴, hâcib-i hâss²⁵⁶⁵, hâcib-i kebîr²⁵⁶⁶, emîr-i hâcib-i bozorg²⁵⁶⁷ gibi unvanlar kullanılmıştır.

Büyük Selçuklular zamanında hâcib, sarayın her nev'i işinden sorumluydu. Saraydaki bütün vazife sahiplerini teftiş; merasimlerde ve resmî kabullerde teşrifat usul ve kaidelerini tatbik; huzura çıkmakla ilgili âdetlerin yerine getirilmesini temin ederdi. Hâcib, hükümdarlar ve bilhassa üst düzey makam sahipleri arasında vasıta idi. Bu başlıca vazifelerinin yanında hâcibler, elçilik heyetlerinde yer almış, ordu komutanı olarak görev yapmış, başka askerî ve idarî mansıplara da tayin edilmişlerdir²⁵⁶⁸. Tarihçi Râvendî, eserinin

²⁵⁵⁷ Köprülü, M. F. (1987c). "Hâcib". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/I, 30, 33.

²⁵⁵⁸ Palabıyık, H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı-*. Ankara: Araştırma Yayınları, 184-192.

²⁵⁵⁹ Taneri, 2019, 91-92; Gürbüz, 2014, 131-133.

²⁵⁶⁰ Köymen, 2011a, III, 91; Köprülü, 1987c, V/I, 33; Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 33-34.

²⁵⁶¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 53.

²⁵⁶² Ahmed b. Mahmûd, 2011, 65.

²⁵⁶³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 90 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 178; Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 54.

²⁵⁶⁴ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 79.

²⁵⁶⁵ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 435; Nizâmî-yi Gencevî, 1393/2014, 362 (Farsça metin); Nizâmî-yi Gencevî, 2012, 410; Nizâmî-yi Gencevî, 2013b, 228; Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, 1326/1908, 119.

²⁵⁶⁶ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 235.

²⁵⁶⁷ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, 104 (Farsça metin); Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, 189.

²⁵⁶⁸ Köymen, 2011a, III, 91-93; Uzunçarşılı, 1988, 33-34; Merçil, E. (2011). *Selçuklular'da Saraylar ve Saray*

bir yerinde şunları söylemektedir: “Hükümdarlar seçip yetiştirdikleri sayesinde hükümdar olurlar. Hükümdarın veziri gözü, müstevfisi kulağı, kâtibi (munşî û kâtib) dili, vekîl-i deri ve hâcibi aklının delili, nedimi faziletinin beyanıdır²⁵⁶⁹.” Yine Râvendî’ye göre, İslâm ülkelerinde memleketin nizamı dört kişide aranıyordu; taht nasıl dört ayak üzerinde duruyorsa, hükümdarlık ve devlet işi de bu dört kişi sayesinde mazbut bir halde bulunduruluyordu. Bunlar kadı, dîvân sahibi, vezir ve hadiseleri doğru olarak bildiren ve doğruluktan ayrılmayan vekiller ve hâciblerdir (vukelâ û huccâb)²⁵⁷⁰. Meşhur müellif devlet teşkilâtında ve hükümdarın katında hâciblik müessesesinin önemini böylece ortaya koymaktadır.

Büyük Selçuklular zamanında sultandan başka devlet adamlarının da hâcibi vardı. Mesela Vezir Nizâmü’l-Mülk’ün²⁵⁷¹, onun oğlu Vezir Şemsü’l-Mülk’ün²⁵⁷² ve Vezir Sadü’l-Mülk Ebû’l-Mehâsin’in²⁵⁷³ hâcibi olduğu anlaşılıyor. Bağdat şahnelerinden Sa’dü’d-Devle Gevherâyîn’in²⁵⁷⁴ ve Aytekin Ceb’in²⁵⁷⁵ hâcibi vardı. *Siyâsetnâme*’de sultanın hanımlarının hâcibinden (hâcibe) söz edilir²⁵⁷⁶. Ayrıca valiler²⁵⁷⁷, kadılar²⁵⁷⁸, atabegler, emîrler ve vassal hükümdarlar²⁵⁷⁹ da hâcibe sahipti. Tabîî Selçuklu Bağdatı’nda halifelik muhitinde de muhtelif rütbe ve derecelerde çok sayıda hâcib mevcuttu.

Teşkilatı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 51-58; Alptekin, C. (1992). “Büyük Selçuklular”. (red. Hakkı Dursun Yıldız). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, c, VII, 193-194; Hasan Enverî, 2535/1977, 29-32.

²⁵⁶⁹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 129 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 126.

²⁵⁷⁰ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 386-387 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, II, 356.

²⁵⁷¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011, 190; İbnü’l-Esîr, 1987, X, 83; Ahmed b. Mahmûd, 2011, 124-125.

²⁵⁷² Bundârî, 1999, 191.

²⁵⁷³ Zahîrî’-d-Dîn Nişâbü’rî, 2018, 108-109; Mîrhând, 2015, 172-173; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 160 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 156.

²⁵⁷⁴ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 148.

²⁵⁷⁵ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 203.

²⁵⁷⁶ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 194 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 273.

²⁵⁷⁷ Lambton, A. K. S. (1986). “Hadjib”. B. Lewis, V. L. Ménage, C. H. Pellat, J. Schacht (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 47.

²⁵⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan, 1986, VI, 36; Muctebâ Gerâvend, Mîhrdâd Fellâhî Ferd, 1390/2011, 79.

²⁵⁷⁹ Merçil, 2011, 62-63.

6.6.1. Yargısal, Cezaî ve İnzibatî Yetki ve Sorumlulukları

6.6.1.1. İdare ile yönetilenler arasında bir aracı olarak şikâyetleri dinleyip bunları hükümdara arz etmek

Hâcib en genel bir ifadeyle, idare edenin idare edilenlerle münasebetlerini düzenleyen bir görevliydi. Konumuz çerçevesinde, üst düzey devlet memurlarından halktan sıradan bir kimseye kadar herkesin dilek ve şikâyetlerini dinleyip onların durumunu hükümdara arz etmek de hâcibin görevleri arasında olduğu anlaşılmaktadır. A. C. S. Peacock hâcibi, sultana erişim hakkını denetleyen kişi olarak tanımlar²⁵⁸⁰. Ferîdü'd-Dîn Attâr zulüm görme nişanelerinden ve adalet isteme âdetlerinden biri olarak hâcibin eteğine yapışmaktan (dest beher dâmen-i hâcib zeden) bahseder²⁵⁸¹. Başka bir âdet olarak şikâyetçi olmak için saraya gelen şikâyetçileri hâcib (derbân) karşılardı²⁵⁸². Hâcib sözleri hükümdara ulaştırırdı²⁵⁸³. Selçuklular dönemi şair ve müelliflerinin her vesileyle, hâciblerin hadiseleri ve haberleri hükümdara doğru bir şekilde iletmeleri gerektiği üzerinde durmaları, bunun aksi halinin sıkça vaki olduğunu akla getirmektedir. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'nin üçüncü faslında söz ettiği bir hikâyeye göre, kulakları ağır işiten bir hükümdar tercümanların kendisine bir engel teşkil ettiğini, hâcibin de doğruyu aktarmadığını düşünmüştü. Meselelerin künhüne vâkıf olamıyor, isabetli hüküm veremiyordu. Hal böyle olunca halinden şikâyetçi olanların (mutezellimân), kendisi tarafından tanınabilmeleri için, kırmızı elbise giymelerini emretmişti²⁵⁸⁴. Nizâmü'l-Mülk eserinin beşinci faslında naklettiği bir başka hikâyede ise vali, yaşlı bir kadının arazilerine haksız yere el koyar. Yaşlı kadın feryat figan edip, valinin yolu üzerinde bekleyip durumun düzeltilmesi için yalvardığı halde olumlu bir cevap alamamıştı. Daha sonra meseleyi hükümdara iletmeleri için çok defa hâciblere müracaat etmiş, ancak hâcibler durumu hükümdara arz edeceklerini söylemelerine rağmen bunu yerine getirmemişlerdir. Kadın nihayet bizzat hükümdara dilekçe vermek suretiyle hakkını almış, durumu düzeltilmiştir²⁵⁸⁵. Öte yandan vezir, saraya gelenleri hükümdarın tembihlerine uyarak tahtın huzuruna kadar götüren hâciblerden (hâcibân) de söz etmiştir²⁵⁸⁶. Her ne kadar hikâyeler Selçuklu öncesi dönemlere ait idiye de meşhur vezirin hâcib algısını

²⁵⁸⁰ Peacock, 2020, 170.

²⁵⁸¹ Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1359/1980, 58.

²⁵⁸² Edîb Sâbir Tirmizî, 1331/1952, 143.

²⁵⁸³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 112 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 178; Menûçehrî-yi Dâmgânî, 1347/1968, 31.

²⁵⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 14-15 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 71-72.

²⁵⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 36 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 95-96.

²⁵⁸⁶ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 31 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 90.

göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki kırk üçüncü fasılda bu kez bizzat tavsiyelerini sıralarken, sultan kadınlarının, hâcibenin dediğine bakarak emir verdikleri takdirde, gerçeğe uygun bir emir vermemiş olacağını söylemesi dikkat çekicidir²⁵⁸⁷. Selçukluların hizmetinde bulunmuş olan filozof, şair, âlim ve seyyah Nâsır-i Hüsrev, ahlakî ve didaktik bir gaye ile nazmettiği muhtasar bir eserinin tenkit faslında, her ne kadar açık olarak bir makam sâhibini işaret etmese de içerisinde hâcibin de bulunduğu tahmin edilebilecek olan hükümdarların maiyetini oluşturan memurları eleştirmiştir. Nâsır-i Hüsrev, hükümdarlara muhtaç bir kimseyi, kurtların pençesine düşmüş olan Hz. Yûsuf'a benzetmiştir. O, sözlerine şöyle devam eder:

“Hükümdar çıkmak istediği zaman bir şeytan sürüsünü de yanına götürür. Bunların bazıları kafası ezilmiş yılanlara, bazıları da kuyruğu kopmuş akrebe benzer. Bunlar bir kimse hakkını istese vermezler. O kimseye bir defa yanlarına gelmeye izin verseler ve o da öyle yapsa, o zavallı kendisini, yumruklarını sıkılmış birtakım gafillerin karşısında bulur. Onların yanına Ashâb-i Kehf bile girse, gözlerine bir köpekten daha aşağı görünür. Gururlarından selam verilince almazlar, bir şey sorulsa cevap vermezler²⁵⁸⁸.”

Fars edebiyatının en büyük şairlerinden Sa'dî-yi Şîrâzî'nin hükümdarlara öğüt vermek amacıyla kaleme aldığı risalesinde, hükümdarların haksızlığa uğramış birinin (dâdhâhî) hakkını istediğinde onun feryadını duyup gereğini yapabilecek bir makama oturmalarını tembihler. Zira hâciblerin (hâcibân) her zaman halkın isteklerini, arzularını ve adalet beklentilerini hükümdarlara erdirmeyeceklerini söyler. Şairin bu fasılda hükümdarların şikâyetçiler için adalet zinciri hazırlamalarından, tebdîl-i kıyafet sokaklarda ve pazarlarda dolaşıp günlük hayatı gözlemlediklerinden, yani halk ve mazlumlarla bizzat doğrudan temas kurduklarından bahseden hikâyeler anlatması manidardır²⁵⁸⁹. Benzer şekilde Nizâmü'l-Mülk de yine *Siyâsetnâme*'de Sâsânîlerin adaletiyle maruf siması Enûşîrvân'ın, zulüm görenlerin durumundan haberdar olabilmek maksadıyla, onların sallayabileceği, üzerinde bir çan asılı olan zincir hazırladıktan sonra, saraya gelen şikâyetçiler için artık hâcibe gerek kalmadığından (behâcibî hâcet nebâşed) bahsetmiştir²⁵⁹⁰. el-Mâverdî de *Ahkâmü's-Sultâniyye*'de, sultanın, hâciblerine huzura girmeyi kolaylaştırmaları, mühim bir haber getireni veya bir şikâyetle bulunmak isteyen bekletmeden huzura çıkarması direktifi vermesi gerektiğini belirtmiştir²⁵⁹¹. Kübrevî müellif

²⁵⁸⁷ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 194 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 273.

²⁵⁸⁸ Nâsır-i Hüsrev. (1994). *Saadet-Nâme*. (çev. M. Ü. Anbarcıoğlu). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 25.

²⁵⁸⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 1172 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016d, 115.

²⁵⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33-40 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 100.

²⁵⁹¹ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2016, 342.

Necmü'd-Dîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd* adlı tasavvufi eserinde, sultanın halkın haline şefkat göstererek saraya (dergâh) güvenilir (mu'temed), dindar (dîndâr), güzel akideli (nîkû akîdet), şefkatli (muşfik) ve sevecen (mihrbân) bir hâcib görevlendirmesini tavsiye eder. Hâcib; mazlumların ve ihtiyaç sahiplerinin hallerini (ehvâl-i mezlûmân û hâcetmendân) olduğu gibi iletmeli, sultan da onların ihtiyaçlarını gidermeliydi²⁵⁹². Döneminde zulme maruz kalanların hâcibe hacet olmadan sultanla yüzyüze konuşup hakkını isteyebildiğinden dolayı kaynaklar Sultan Melikşah'ın adaletini över²⁵⁹³. Bazılarına göre, Sultan Melikşah hâciblerine, zulüm gören hiç kimseye şikâyetlerini arz edebilmeleri için mani olmamalarını tembihlemiştir²⁵⁹⁴.

Vezirlerin hâcibleri de halktan kimselerin istek ve şikâyetlerini içeren dilekçelerini alırlardı. Bir gün fakir ve güçsüz bir kadın gelip, kendisi ile Vezir Nizâmü'l-Mülk arasında vasıta olması üzere, vezire ulaştırması için bir hâcibinin eline bir dilekçe verdi. Hâcib o dilekçeyi aldığı halde Nizâmü'l-Mülk'e ulaştırmadı. Nizâmü'l-Mülk durumdan haberdar olunca hâcibi, "Senin hizmetin bana gelemeyen yaşlıların ve güçsüz kadınların işlerini görmek ve dilekçelerini bana ulaştırmaktır. Bu işi görmedikten sonra sen neye yararsın!" şeklinde azarlayıp, görevinden uzaklaştırdı²⁵⁹⁵.

6.6.1.2. Mahkeme görevlisi olarak hâcib

Şikâyetçiler Selçuklu sultanının huzuruna çıktığında hâcib de tabii hazır bulunuyordu. Sultan Muhammed Tapar bazı tacirlerden birkaç memlûk satın almış ve bunların ücretini Hûzistân âmiline havale ederek ondan almalarını istemişti. Hûzistan âmili tacirlere paranın bir kısmını verdi. Fakat oyalayıp geri kalanını vermedi. Bunun üzerine tacirler mahkemeye müracaat ettiler. Yanlarına da kadının gulâmlarını aldılar. Sultan onları görünce yanındaki hâcibine "Şunların haline bak!" dedikten sonra tacirlere dertlerini sormuş, onların sözlerini dinlemiştir²⁵⁹⁶. Vezirlerin hâcibleri de yargılama zamanı hazır bulunurlardı. Mesela Halife Muktedî (1075-1094) dönemi Selçuklu Bağdatı'nda mezkûr halifenin vezirlerinden Ebû Şucâ Zahîrî'd-Devle Muhammed b. el-Hüseyin el-Rûzrâverî öğle namazını müteakip yatsı namazına kadar mezâlîm mahkemesi oturumu yapardı. Vezirin

²⁵⁹² Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 264 (Farsça metin); Necmü'd-Dîn-i Dâye, 2013, 368-369.

²⁵⁹³ Zahîrî'd-Dîn Nîşâbü'rî, 2018, 94-95.

²⁵⁹⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, 1363/1984, 103.

²⁵⁹⁵ Ahmed b. Mahmûd, 2011, 124-125; İbnü'l-Esir, 1987, X, 83; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, 190.

²⁵⁹⁶ İbnü'l-Esir, 1987, X, 418.

hâcibleri şikâyetçilere “İhtiyacı olan dileğini arz etsin!” der, meclis tertibatını sağlardı²⁵⁹⁷. Öte yandan, kadının yardımcı memurları arasında da hâcib adlı bir görevli bulunurdu. Kadının hâcibi mahkemeye başvuranların sırayla içeri alınmasını sağlar, dava taraflarını yargılama için kadı nezdinde hazır ederdi²⁵⁹⁸.

6.6.1.3. Suçluları yakalama ve emniyet ve asayiş temin etmedeki yetki ve sorumlulukları

Hâcib yalnız şikâyetleri dinleyip durumu sultana arz etmiyor, sultanın emriyle suçluları da yakalayıp getiriyordu. Sultan Melikşah’ın Bağdat’ta bulunduğu bir zamanda bir gulâm, Câmi-yi Nîşâbûrî adlı bir ferrâşın oğlunu öldürmüş ve kaçarak Dârü’l-Hilafe’ye sığınmıştı. Bazı kaynaklara göre, bu ferrâş Sultan Alp Arslan’ın suikastçisinin üzerine çullanıp onu nihayet etkisiz hale getiren kişidir. Ferrâş kâtilin kaçmasından dolayı oğlunun intikamını alamamıştı. Câmi-yi Nîşâbûrî halifelik sarayından defaatle bu gulâmı çıkarmak için teşebbüs ettiyse de muvaffak olamamıştı. Ferrâş sonunda sultana müracaat ederek, kendisinin sultanın babası Alp Arslan’ın kâtiline yaptığını hatırlatarak, Sultan Melikşah’ın da aynı davranışı göstermesini istemiş; bu suretle gulâmın kendisine teslim edilmesinin temini için sultana yalvarmıştı. Sultan Melikşah derhal suçlu gulâmı halifenin sarayından çıkarıp hasmına teslim etmesi için Emîr-i Hâcib Kamâc’ı görevlendirdi. Gulâmın tesliminin halifelik itibarına ve haremın namusuna hâlel getireceği gerekçesiyle halifenin öne sürdüğü teklifleri reddeden hâcib, sultanın emri mucibince gulâmı çıkarıp getirmiştir²⁵⁹⁹. Nisan/Mayıs 1102’de Selçuklu şahnesi Necmü’-d-Dîn İlgazi b. Artuk’un askerleriyle Bağdat halkı arasında birtakım ciddi hadiseler patlak vermişti. Olaylar esnasında şahne tarafından görevlendirilen oğlu bir grup halk tarafından taşlanmıştı. Daha sonra hâcib de olaylara müdahale edip bu olayda parmağı olan halktan birini yakalayıp getirdi. Ancak bu şahnenin gazap ateşini söndürmeye yetmemişti²⁶⁰⁰. Selçuklu tarihine ilişkin önemli incelemeleri olan Batılı araştırmacı Vanessa Van Renterghem, Bağdat merkezli olarak, hâcibü’l-bâbın görevlerinin sâhibü’ş-şurtalara çok benzediğini söylemektedir. Nitekim o, hâcibin, şehirdeki

²⁵⁹⁷ İbnü’t-Tıktakâ, 2016, 211.

²⁵⁹⁸ Muctebâ Gerâvend, Mihrdâd Fellâhî Ferd, 1390/2011, 79; Kazıcı, 2015, 204-205.

²⁵⁹⁹ Reşîdü’-d-Dîn Fazlullah, 1999, 41 (Farsça metin); Reşîdü’-d-Dîn Fazlullah, 2010, 124; Mîrhând, 2015, 113-114; Zâhîrî’-d-Dîn Nîşâbûrî, 2018, 90.

²⁶⁰⁰ İbnü’l-Esîr, 1987, X, 276.

Selçuklu yetkililerinin emniyet ve asayişini temin etmede yetersiz oldukları durumlarda, şahneye destek olduğunu veya doğrudan hadiselerle müdahale ettiğini belirtmiştir²⁶⁰¹.

Hâcibler zaman zaman toplumsal hareketleri bastırmada ve halkın sultandan taleplerinin yerine getirilmesi sürecinde halkın sükûnetini korumaya gayret sarf ediyordu. Şubat/Mart 1072’de Bağdat halkı şehirde şarkıcı kadınların ve içkili eğlencelerin çoğalmasından hoşlanmamış, bu arada halktan biri, diğer bir rivayete göre ise bir vâiz, bir Türk’ün evinden çıkan şarkıcı bir kadının udunun telini kesmiş, şarkıcı kadının evinden çıktığı Türk de buna öfkelenip o adamı dövmüştü. Bunun üzerine halk toplanıp halifeden meyhanelerin ve içki yerlerinin faaliyetlerine son verilip yıkılmasını talep etti. Halifenin bu konuyu Selçuklu sultanı Alp Arslan’a yazacağına söz vermesi üzerine de halk sakinleşip dağıldı. Tam bu sırada Bağdat’ta bir sel felaketi hâsıl oldu. Bu musibetten bütün halk zarar gördü. Hâciblerden birisi sultana mektuplar yazdıklarını öfkeli halka ileterek, cevap gelene kadar sakin olmaları üzere halkı dağıtmak için çabalıyordu²⁶⁰².

6.6.1.4. Hükmolunan cezaları infaz etmek ve bizzat cezalandırmak

Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr adlı eseriyle meşhur olan tarihçi Râvendî, adı geçen eserinde Sâsânî Devletinin kurucusu Erdeşîr b. Bâbek’in dilinden şöyle demektedir: “Her hükümdarın vezir, nedim, kâtib (debîr) ve hâcibi iyi seçip bulması lazımdır. Çünkü hükümdarlığının iyi bir halde kalması vezir sayesinde mümkündür. Nedimi aklını gösterir. Kâtibi bilgisini ispat eder. Hâcibi ise siyasetini yerine getirir (siyâset efzâyed)²⁶⁰³.” A. K. S. Lambton buradaki “siyaseti yerine getirmek” ifadesini “ceza infazı” anlamında görür²⁶⁰⁴. Eğer böyleyse, büyük hâcib, Selçuklu sarayında mesleği ölüm cezası (siyâset) ile ilgili olan ve hükümdarın hükmettiği cezaları uygulayan emîr-i haresten daha üst mevkide bir infaz makamıydı. Nitekim Nizâmü’l-Mülk, emîr-i haresten bahsederken, “Emîr-i hâcib bir yana, sarayda emîr-i haresten yüksek rütbeli, ihtişamlı biri yoktu.” demektedir²⁶⁰⁵. Tabîî Büyük Selçuklularda bu vazife, birinin aslî diğerinin talî vazifesi idi. Bazı araştırmacılar

²⁶⁰¹ Renterghem, V. V. (2011). “Controlling and Developing Baghdad: Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbasid Capital (Mid-5th/11th to Late 6th/12th Centuries)”. Christian Lange-Songül Mecit (eds.). *The Seljuqs –Politics, Society and Culture-*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 127.

²⁶⁰² Sibt İbnü’l-Cevzî, 2011, 177-178; İbnü’l-Cevzî, 2005, 50-51; İbnü’l-Esir, 1987, X, 92.

²⁶⁰³ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 97 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, I, 96.

²⁶⁰⁴ Lambton, 1986, III, 47.

²⁶⁰⁵ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, 93.

Râvendî'nin bu ifadelerine istinaden, büyük hâcibin emîr-i dâd vazifesi gördüğünü öne sürmüştür²⁶⁰⁶.

Büyük Selçuklular ve diğer bazı Selçuklu şubelerinde görülen müşahhas misallere göre, hâcib bilhassa üst düzey devlet memurlarına verilen ölüm dâhil cezaları infaz ediyordu. Sultan Muhammed Tapar veziri Hatîrî'l-Mülk el-Meybûdî'yi azlettiğinde, memuriyetten el çektilmesi, mallarının müsadere edilmesi ve hapsedilmesi için onu Hâcib Ömer b. Karatekin'e teslim etmiştir²⁶⁰⁷. 1138/1139'da Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd, Emîr Karasungur'un tehditlerine ve baskılarına boyun eğmek durumunda kalarak, istemediği halde emîrin arzusu doğrultusunda Vezir Kemâlû'd-Dîn Muhammed el-Hâzin'in öldürülmesine yol verdi. İnfazı hâcib gerçekleştirdi. Hâcib Tatâr sultanın emriyle veziri eliyle boğmak suretiyle öldürdü²⁶⁰⁸. Temmuz/Ağustos 1094'te Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'nin İbn Sinân olarak tanınan bir kâtibi öldürülmüştü. Bunun üzerine nakîb, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'un Bağdat şahnesi olan Aytekin Ceb'e haber gönderip ondan kisası infaz edecek bir adam göndermesini istemişti. Şahne de hâcibi Muhammed'i gönderdi²⁶⁰⁹. Hâcibin ceza meselelerindeki rolleri hususunda, Selçukluların hâciblik müessesesini örnek aldıkları Gazneliler devrinde daha tafsilatlı bilgiler elde edilmektedir. Bu dönemde sultan birini cezalandırmak istediğinde işi hâcibe havale ederdi. Gazneli Mes'ûd döneminde Gazne'de hizmetçiler (ferrâşân) affedilemeyecek derecede büyük kabahatlerde bulunmuşlardı. Sultan, saray hâcibine (hâcib-i serây), bunların her birine yirmişer sopa çekmesini emretmişti²⁶¹⁰. Sopa yiyen bazen de hâcibin kendisi oluyordu. Şöyle ki, 1034'te Sultan Mes'ûd meşgul ve öfkeli olduğu bir anında üst düzey bir devlet memuru olan Muzaffer-i Tâhir'in asılmak suretiyle öldürülmesi emrini vermişti. Bir saray hâcibi (hâcib-i serây) huzurdan çıkıp sultanın bu söylediği sözü tekrar etti. Muzaffer-i Tâhir'in düşmanları sultanın bu sözünü ganimet bildiler. Hâcibe bin dinar rüşvet vererek onun sultana tekrar müracaat etmesine mani oldular. Muzaffer-i Tâhir'i sarayın bahçesindeki ağaçlardan birisine astılar. Sultanı gazabı dindiği vakit hadiseden haberi olunca çok kızdı. Hâcibi huzurunda getirtip azarladı ve ona bin sopa çekilmesini emretti²⁶¹¹. Bu arada, kendisi de Karahanlılarda hâs hâciblik mansıbını

²⁶⁰⁶ Uzunçarşılı, 1988, 34; Alptekin, 1992, VII, 194.

²⁶⁰⁷ Bundârî, 1999, 112.

²⁶⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 336; İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 65.

²⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 203.

²⁶¹⁰ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 148 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 115.

²⁶¹¹ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 412-413 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 402-403.

işgal etmiş olan Yûsuf Hâs Hâcib'in meşhur eserinde, hâcibin rüşvet almamasını tembihleyerek; aksi takdirde hükümdarın gülünç duruma düşeceğini söylemesi dikkat çekicidir²⁶¹².

Hâcib, cezaların halka açık bir şekilde infaz edildiği muayyen mevzilerde suçluları cezalandırıp dövüyordu. Sonrasında ise suçluları ya halktan kimselerin hapis cezalarını çektiği umumî zindanlarda ya da aynı işlevi gördüğü halde kendisine ait hususî bir mekânda hapsediyordu. 1152/1153'de Bağdat'ta Kâtip Ya'kûb öldü. Nizâmiye Medresesi'nde onun bir odası vardı. Tereke memurları gelip onun medresedeki odasını mühürlediler. Bunun üzerine fakihler ayaklanıp görevlileri dövdüler ve terekeyi aldılar. Fukahânın âdetine göre burada ölenlerin varisi olmazdı. Bunun üzerine hâcib (hâcibü'l-bâb) fakihlerden iki kişiyi yakalayıp Bâbü'n-Nûbî'de cezalandırdı ve hırsızlar hapisanesine attı²⁶¹³. Yine Bağdat'ta 7 Eylül 1131'de yalancı şahitlik ettikleri ve bunun için yüklü bir meblağ rüşvet aldıkları ispat edilen üç şahıs hâcib (hâcibü'l-bâb) ve muhtesib ile birlikte Bâbü'n-Nûbî'ye götürüldüler. Herkesin huzurunda bu üç kişi dövüldü. Daha sonra hâcibin hücreğine götürüldüler²⁶¹⁴.

6.6.2. Hâcibin Muhtesib ile İlişkisi

Hâcib bazen dîvânın görevlendirmesiyle, bazı durumlarda infazı birlikte gerçekleştirdiği muhtesibin vazife sahasına giren işlerle de meşgul oluyordu. 1055 yılında Bağdat'ta şehrin doğu yakasındaki halk arasında karışıklıklar çıktı. Bir grup Sünnî ayaklanıp “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” üzere harekete geçtiler. Dîvâna çıkıp bu hususta dîvân erbabından da üstün tutulmalarını istediler. Bu istekleri kabul edildi. Fakat bundan dolayı şehirde birçok fenalıklar zuhur etti. Daha sonra Arslan Besâsîrî'nin adamı olan Ebû Sa'd bu sırada Vâsî'ta bulunan Besâsîrî'ye göndermek maksadıyla bir gemiye altı yüz şarap yükledi. İbn Sükkere el-Hâşimî ve ileri gelen diğer bazı zevat bu mesele için geldiler. Çok sayıda insan da onları takip etti. Dîvân adına da Bâbü'l-Merâtib hâcibi geldi. Bunlar hep birlikte şarap yüklü geminin üzerine yürüyüp, şarap küplerini kırıp şarapları yere döktüler. Besâsîrî, Hanefî fakihlerden Hristiyan bir adamın malı olan şarap küplerini kırıp şarabı yere dökmenin vacip ve caiz olmadığına dair fetva aldı ve bu fetvaları onlara bildirdi. Bu konudaki konuşma ve atışmalar devam edip durdu²⁶¹⁵. Hilafet merkezinde, yetkileri daha

²⁶¹² Yûsuf Has Hâcib, 1974, 182, b. 2442, 2443.

²⁶¹³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 83; İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 152-153.

²⁶¹⁴ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 264.

²⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 461.

ziyade kamusal alanda İslâm ahlâkının korunmasını sağlamakla sınırlı olan muhtesibin, bazı durumlarda hâcibü'l-bâbdan yardım istemek durumunda kaldığı belirtilmiştir²⁶¹⁶.

Hâcibin yargısal-cezaî salâhiyeti Selçuklular sonrası dönemde, 14. yüzyılın ortalarından itibaren, hususiyetle Suriye-Mısır sahasında, mezâlim divânına başkanlık etmek de dâhil olmak üzere, oldukça genişlemiştir²⁶¹⁷.

6.7. İktâ Sahipleri

Lügatte “kesmek, ayırmak” manasındaki “kat” kökünden türetilen iktâ’ kelimesi, ıstılah olarak, menşesinde, halifeler tarafından, hukukî duruma göre değişen vergilerini ödemek şartı ile, herhangi bir şahsın mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya kararlaştırılmış bir hazine gelirini temin ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin, yahut da muahharen ve bilhassa Selçuklulardan itibaren, muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, komutan, asker ve sivil rical, menşûr ve bu nev’iden vesikalarla terk ve tahsisi anlamına gelmektedir. Kendisine iktâ verilen kimseye iktâî, iktâdâr ve daha ziyade mukta’ denmekteydi²⁶¹⁸.

A. K. S. Lambton, Selçuklular devrinde, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamakla birlikte, iktâları²⁶¹⁹ gaye veya sahiplerine göre başlıca beş türe tefrik etmiştir: Birincisi, iktânın sultan tarafından bir hanedan mensubuna bağlıydı. Aslında Selçuklu merkezî idaresi tarafından başlangıçta bu iktâların verasetle intikal etmesi düşünülmemişti ve bu iktâlar idarî iktâlardan veya eyalet valiliklerinden hemen hemen farksızdı. Fakat zaman ilerledikçe Kirmân Selçukluları ve Suriye Selçuklularında olduğu gibi, fiilen bağımsız hanedanlar kurma eğilimi gelişmiştir. İkincisi, aslında bir eyalet yönetimi olan idarî iktâ idi. Selçuklu ülkesinin batı kesiminde bu bağış tipi, çoğunlukla iktâ olarak adlandırılıyordu. Diğer

²⁶¹⁶ Renterghem, 2011, 127.

²⁶¹⁷ Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 537-538; Tyan, 1960, 492, 537-544.

²⁶¹⁸ Turan, O. (1992). “İktâ”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/II, 949; Demirci, M. (2000). “İktâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 43-47, 43.

²⁶¹⁹ İslâm dünyasında iktâ sisteminin ortaya çıkışı, karakteri, gelişimi ve iktâ sahipleri hakkında birçok araştırmacı müstakil incelemeler kaleme almıştır. Selçuklularda iktâ ve iktâ sahipleri için başlıca bkz. Cahen, C. (1986b). “İktâ”. B. Lewis, V. L. Ménage, C. H. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 1088-1091; Turan, 1992, V/II, 949-959; Kucur, S. S. (2000). “İktâ – Selçuklular-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 47-49; Lambton, A. K. S. (1967). “The Evolution of the Ikta’ in Medieval Iran”. *Iran*, vol. V, No. 1, 41-50; Göksu, E. (2017). *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. İstanbul: Kronik Kitap, 127-170; Kurpalidis, 2011, 158-164; Horst, 1964, 61-68; Köymen, 2018c, I, 673-678; Köprülü, 2012, 94-122; Hasan Enverî, 2535/1977, 68-73.

tarafından, ülkenin doğu kesiminde ise bir eyalet yönetimi için geleneksel terimler, yani vilâyet, ‘amel, niyâbet gibi terimler kullanılıyordu. Bu tür iktâda, mukta’ veya vali olarak bilinen iktâ sahibi, bütün yetkinin kendisine verildiği kişiydi. Emîrlerin gittikçe güç kazanmasıyla paralel olarak, idarî iktânın da verasetle intikal etmesi temayülü zuhur etmiştir. Tabîi bu bir hak değil, bir gasp şeklinde ortaya çıkmıştır. Üçüncüsü, Büveyhîlerin uygulamasının bir devamı olan askerî iktâ idi. Şahıslara verilen askerî temlikin yanı sıra, Sultan Melikşah zamanında Selçuklu ülkesinde, sefer esnasında ordu bu arazilerden geçerken, askerlerin ve hayvanların iâşesinin hazır olduğu, daimi ordu için iktâları oluşturan birtakım araziler de mevcuttu. Bu iktâ türü gitgide idarî iktâyâ benzemeye başlamıştı ve aralarındaki ayrım neredeyse kalkmıştı. Nitekim askerî iktâ da verasetle intikal etmeye meyilliydi. Dördüncüsü, sivil idarenin memurlarına bağışlanan iktâlardı. Bu çeşit iktâda ya gelir ya da arazi bağışlanırdı. Beşinci ve sonuncusu, oldukça özel bir mahiyeti haiz şahsî bir mülkiyet olan iktâ idi. Bu hususî iktâ arazisi, makamının masraflarını karşılamak üzere halifeye bağışlanmıştı²⁶²⁰.

Büyük Selçuklularda iktâ sisteminin tekâmül etmesinde en mühim rolün atfedildiği Vezir Nizâmü’l-Mülk, şüphesiz iktâ sistemini en iyi bilen müellif olarak, *Siyâsetnâme*’de mukta’lar (mukta’an) ve halka (reâyâ) nasıl davrandıklarının araştırılmasına dair müstakil bir fasıl kaleme almıştır. Vezir, eserinin beşinci faslında bu hususa dair şunları demektedir:

“İktâ sahibi olan mukta’lar (mukta’an) halka (reâyâ) nasıl davranacaklarını, kimin malı kendilerine emanet edilmiş bilmelidir. Vergiyi düzgün tahsil ederlerse, ona bir şey denilmez. Halkın şahsını (ten), malını (mâl), oğlunu (ferzend), emlakını ve eşyasını (ziyâ’ û esbâb) emniyet altında tutmalıdır. Halk padişahın sarayına (bedergâh-i pâdişâh) gidip durumunu arz etmek (hâl-i hîş bâz nemâyend) isterse, onlara engel olmamalıdır. Mukta’ bundan başka türlü hareket ederse, iktâsı elinden alınır, başkalarına ibret olsun diye (tâ digerân ibret gîrend) azarlanır (itâb). Aslında şu hakikati bilmelidirler: Mülk ve halk sultana aittir.²⁶²¹”

Büyük Selçuklular zamanından günümüze gelen bir iktâ tevcihi menşûru bulunmaktadır. Bununla birlikte Sultan Sencer döneminde başka memuriyetlere ait atama menşûrları iktâ ve iktâ sahiplerine dair birtakım bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer taraftan Selçukluların siyasî ve idarî vârisi olan Hârezmşahların erken devirlerinde, Sultan Alâü’l-Dîn Tekiş’in münşîi Bahâü’l-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî’ye ait *et-Teveessül ile’t-Teveessül* adlı münşeât mecmusunda, dört iktâ tevcihi menşûru bulunmaktadır.

²⁶²⁰ Lambton, 1967, 46-48.

²⁶²¹ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü’l-Mülk, 2017, 92.

Selçuklular zamanına ilişkin bir fikir vermesi açısından bu menşûrlardan da istifade etmek mümkündür. Zaten Hârezmşahlar döneminde iktâ sistemi, temelde Selçuklular zamanındaki haliyle uygulanmaya devam ediyordu²⁶²².

et-Teveessül ile't-Teressül'de Adudü'd-Devle ve'd-Dîn Togânşâh Ebû Bekir b. Müeyyed'e Nesâ'nın iktâ edilmesine dair bir menşûr dercedilmiştir. Menşûrda, daha ziyade vali tayin menşûrlarında rastlandığı halde, hükümdar tarafından mukta'ya “şerefli oğul (şerîf-i ferzend)” şeklinde hitap edilmiştir²⁶²³. Aynı devre ait iktâ artırımına dair bir menşûrda, Tâcü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Ebû'l-Feth Yağân Değdi'ye ise “en değerli oğul (ferzend-i eazz)” olarak hitap edilmiştir²⁶²⁴. Adı geçen ilk menşûrun içeriğine göre, kendisine tevcih edilen iktâ sahasında emretme ve yasaklama (emr û nehy), müşkül meseleleri ve işleri halledip neticeye bağlama (hall û akd), mevkileri alçaltma ve yükseltme (hefz û ref') gibi hususlar, mezkûr şahsın dîvânının nâiblerine (nuvvâb) havale edilmiştir²⁶²⁵. İmâdü'd-Dîn'in iktâ artırımını menşûrunda da benzer ifadeler yer alır²⁶²⁶. Geniş bir salâhiyetle yetki devrine dair bu türden ifadeler ve hitaplar, melik veya emîr olsun, ancak vali tayin menşûrlarında görülmektedir. Böylece mukta'ya bir eyalet valisi statüsü veriliyordu. İktâ sahibinin iktâ arazisindeki yetkileri de bu nispette geniş oluyordu. Bilhassa idarelerinde geniş topraklar ve maiyetlerinde büyük askerî kuvvetler bulunan iktâ sahipleri, merkezdeki devlet teşkilâtının küçük bir örneğine malik bulunuyorlardı²⁶²⁷. Zaten iktâ sahibi, iktâ sahasının aynı zamanda hâkimiydi ve devlet kudretini temsil ederdi. Bu sebepten, vesikalarda iktâ sahiplerine verilen talimat bir miktar raiyyetin üzerine tayin edilen ricale verilen talimattan pek az farklı olması lazım gelirdi²⁶²⁸. Yukarıda nakledildiği üzere, A. K. S. Lambton'un iktâ türlerini tespitinde, ikinci tür iktâ olarak işaret ettiği idarî iktâda olduğu gibi, bazen vali terimi, görünüşe göre, bir hükümdarın olağan fonksiyonlarının havale edildiği mukta' ile eş anlamlı olarak kullanılıyordu²⁶²⁹. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde bir yerde “Mukta'lar ve valiler raiyyetin şahnesi gibidir.” derken, bunları birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanmıştır²⁶³⁰. İktâ tevcihinin yapıldığı bir resmî vesikada

²⁶²² Gürbüz, 2014, 199; Köprülü, 2012, 107.

²⁶²³ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 31, 32, 37.

²⁶²⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 91, 94.

²⁶²⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 32.

²⁶²⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 98.

²⁶²⁷ Turan, 1992, V/II, 955.

²⁶²⁸ Horst, 1964, 67; Köymen, 2018c, I, 677.

²⁶²⁹ Lambton, 1968, V, 236; Lambton, 1967, 46; Köymen, 2011, 187-188.

²⁶³⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 33 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 92.

da iktâ sahibi, iktâ sahasının valisi ve mukta'ı olarak gösterilmiştir²⁶³¹. Öte yandan, muhtelif türden tarihî kaynaklarda, aynı şahsın çeşitli şekillerde mukta', vali ve şahne olarak olarak gösterildiği görülmektedir²⁶³². Büyük Selçuklular devrinde bir taşra hükûmetinin hâkimini belirtmek için, kimi kez amîd ve şahneyle birlikte mukta' tabiri de valinin müteradifi olarak kullanılmıştır.

Bazen bir bölge bir kişiye iktâ olarak tevcih edilmekte ve aynı zamanda bu kişi o yerin şahneliğine tayin edilmekteydi²⁶³³. Bazen de bir eyaletteki askerî ve idarî tabakalar ile beraber mukta'lar, eyaletin en üst düzey yöneticisi olarak tayin edilen bir valinin gözetimi altına verilirdi. Mesela Sultan Sencer devrine ait olmak üzere, Gürgân valiliğine Adudü'd-Dîn İmâdü'l-İslâm'ı getiren menşûra göre, ordu mensupları (heşem û sipâhiyân û mutecennide) ve iktâ sahipleri (mukta'an) valiye emanet ile onun emri altına verilmiştir. Valiye iktâ sahiplerinin sicillerini dikkatle inceleyerek, hizmette olan herkesin eski (kadîm) sicillerine göre iktâlarını belirleyip, bir kimsenin iktâsını artırma ya da başkasının iktâsını gaspettiğini görürse geri alması talimatı verilmiştir. Aynı menşûrda Gürgân eyaletinin emîrleri (umerâ), komutanları (isfehsâlârân), meşhurları (ma'rûfân), askerleri (ecnâd), seyyidler (sâdât), kadıları (kudât), imâmları (e'imme) ve ulu kişileriyle (meşâyih) birlikte mukta'larına (mukta'an), Vali Adudü'd-Dîn'e itaat etmeleri ve onu desteklemeleri emredilmiştir²⁶³⁴.

Büyük iktâlarda şer'î yargı işleriyle kadılar meşgul olurdu; şeriat harici davaların görülmesi için de merkezde bulunan dîvân-i mezâlimin bir örneği mevcuttu²⁶³⁵. Sultanın eyaletlerde mezâlim mahkemesine oturma yetkisi verdiği memurlardan biri mukta' idi²⁶³⁶. Mukta', iktâ sahasında dünyevî adaleti icra ediyordu²⁶³⁷. Hemen hemen iktâyâ dair bütün menşûrlarda, mukta'nın adalet ve insaflı olması uyarılarında bulunulmuştur. Öte yandan, iktâ sahası sakinlerinin gerekirse payitahta, sultanın sarayına gelip şikâyetle bulunmaları yolu da açıktı.

²⁶³¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 99.

²⁶³² Lambton, 1973, 383-384; Lambton, 1997, IX, 437.

²⁶³³ Kurpalidis, 2011, 163.

²⁶³⁴ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 126; Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 2a; Kurpalidis, 2011, 159-160.

²⁶³⁵ Turan, 1992, V/II, 956.

²⁶³⁶ Lambton, 1988b, 78; Lambton, 1968, V, 227; Turan, 2014a, 309-310.

²⁶³⁷ Horst, 1964, 67; Köymen, 2018c, I, 678.

İktâ sahasında mukta'; nâibler, vergilerin tahsili için mutasarrıflar (mutesarrifân) ve âmiller (ummâl), asayişin temini için şahnelere (şahnegân) ve sair memurlar (gomâşteğân)²⁶³⁸, şer'î işlerle ilgilenmek ve tabîî şer'î mahkemeyi teşkil etmek için de kadılar²⁶³⁹ tayin ederdi. Söz konusu görevlileri atama, her şart ve durumda salt mukta'nın salâhiyetinde değildi. Bu görevliler doğrudan merkezî yönetim tarafından veya eyalet valisi tarafından da tayin edilebilirdi. Bir menşûra göre; mukta', iktâ sahasındaki şahnelere (şahnegân) ve memurlara (gomâşteğân) ikazlarda bulunmakla mükellefti. Şöyle ki bunlar iyi amel işleyenleri teşvik edip onlara saygı göstermeli; bozguncuları (erbâb-i fesâd) ise cezalandırıp (te'dîb) korkutmalıdır (terhîb). Böylece iyi amel işleyenler adalet ve şefkat gölgesinde huzur içinde yaşayacaklar; bozguncular korku içerisinde olacaklardır. İktâ sahasının yollarının muhafazasında ve buraların yol kesen soygunculardan temizlenmesinde hiçbir zaman ihmal göstermemelilerdir. Menşûrda, mutat olduğu üzere, Kur'an'a atıfta bulunularak (el-Mâide 5/33) yol kesenlere ceza olarak (cezâ) Allah'ın fermanının şartını yerine getirmeleri gerektiği bildirilmiştir²⁶⁴⁰. Başka bir menşûrda da mukta', iktâ sahasındaki âmillere (ummâl) ve şahnelere (şahnegân) talimatlar vermekle mesuldü. Bu kapsamda şahnelere, zalimlerden (muteaddiyân) ve arsızlardan (mutehettikân) Müslümanlara bir zarar gelmemesi, şirret kimselerin (şerîrân) fitne ateşini yaymamaları için uyarmaktadır²⁶⁴¹. Diğer taraftan, mukta', bir eyalet valisinin hükmü altında olduğu durumlarda, inzibat işleriyle bizzat ilgileniyordu. Melik Mes'ûd'un Gürgân valiliğine tayiniyle ilgili menşûra göre, o, kara ve deniz yollarının ve yolcularının emniyeti hususunda bölgenin mukta'ları (mukta'an) ve şahneleriyle (şahnegân) birlikte çalışacaktı. Menşûrda ayrıca melik-validen, mukta'ları (mukta'an) ve sair memurları (gomâşteğân) halka zulmetmemeleri, vergileri vaktinde ve iyi bir muameleyle toplamaları konusunda tenbihlemesi istenmiştir²⁶⁴². Sultan Sencer devrine ait olmak üzere, eyalet idaresi içerisinde, vakıflar dîvânı nâibliği (niyâbet-i dîvân-i evkâf), vakıflar mütevelliliği (tovliyet-i evkâf), kadı ve hatîb, muhtesib atama menşûrlarında ise mukta'ların bu yeni tayin edilen devlet memurlarına saygıda kusur etmemeleri emredilmiştir²⁶⁴³.

²⁶³⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 34, 35, 93, 94, 99. H. Horst, mukta'nın madunları olarak şahneden, herhalde ancak büyük iktâlarda söz edilebileceğini söyler. bkz. Horst, 1964, 67; Köymen, 2018c, I, 678.

²⁶³⁹ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1975, 239.

²⁶⁴⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 35, 36.

²⁶⁴¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 93-94.

²⁶⁴² Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 115, 116.

²⁶⁴³ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 145, 146, 147, 171.

İktâ tevcihi menşûrlarında genel itibariyle iktâ sahasının imâmlarının (e'imme), kadılarının (kudât), âlimlerinin (ulemâ), emîrlerinin (umerâ), ordu komutanlarının (sipehsâlârân), büyüklerinin (kuberâ), muteber kimselerinin (mu'teberân), kılıç ve kalem ehlinin (eshâm-i tîg û kalem), çiftçilerinin (muzâreân/erbâb-i zirâ'et), sanatkârân esnafının (erbâb-i hıref/eshâb-i sinâ'et), ileri gelenlerinin (a'yân), reislerinin (ruesâ), itibarlılarının (menzûrân), meşhurlarının (meşhûrân), halkının (reâyâ/sukkân) ve sair taifelerinin (sâyir tevâyif) bu arazinin iktâ sahibi ve hâkimi olarak belirlenen mukta'yı tanımaları buyurulmuştur²⁶⁴⁴.

Menşûrlardan anlaşıldığına göre, konumuz kapsamında, iktâ sahibi, bir valinin valilik sahasının ya da kendi iktâ sahasının yollarının ve tabîî yolcularının huzur ve emniyetinden, genel manada asayişinden mesul idi. İlk durumda vali ve diğer inzibatî memurlarla işbirliği içinde iş görmektedir. Diğer durumda ise bunun için görevliler tayin edip, aynı zamanda cezalandırma yetkisini de onlara devretmektedir. Dünyevî bir hâkim olarak mukta', dünyevî adaleti tevzi ederdi. A. K. S. Lambton'un deyimiyle, kısacası, Büyük Selçuklular zamanında mukta'; vergilerin toplanması, mezâlim mahkemesinin teşkili, güvenliğin ve dinî işlerin genel denetimini kapsayan idarî bir imtiyaza sahipti²⁶⁴⁵.

6.8. Emîr-i Dâd

Emîr-i Dâd; Arapça “emîr” kelimesi ile “adalet, insaf” anlamındaki Farsça “dâd” kelimesinden oluşan Farsça bir terkip olup, “adalet emîri” anlamındadır. Bu unvanın ıstılahî anlamları hakkında lügatlerde ve araştırmalarda farklı ifadeler kullanılmıştır. Farsça sözlüklerde adliye reisi, mezâlim gününde hükümdarın emirlerini icra eden veya mezâlim işlerini üstlenen kişi ve hatta kadı'l-kudat gibi manalarda gösterilmiştir²⁶⁴⁶. Bu konuyu doğrudan veya dolaylı olarak ele alan belli başlı araştırmacıların fikirlerini de genel itibariyle şu şekilde belirtmek mümkündür:

²⁶⁴⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, 1385/2006, 37, 94.

²⁶⁴⁵ Lambton, 1967, 9.

²⁶⁴⁶ Furûğ Habîbzâde-yi Âzerî. (1397/2018). *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî û İdârî*. Tebriz: İntişârât-i Râcî, 59, 166. Sözcüğün yapısı ve anlamlarına dair daha geniş bilgi için bkz. Meryem Seyyidân. (1395/2016, Bahâr-Tâbistân). “Emîr-i Dâd: Mensebî-yi Dîvânî der Te'dâdî ez Mutûn-i Târihî û Edebî-yi Farsî”. *Feslnâme-yi Zebân ve Edebiyyât-i Fârsî*, Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât û Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Hârezmî, sâl-i bîst û çehâr, şomâre-yi heştâd, 95-96.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, emîr-i dâdı, şer'î işlerden maada davalara bakan dîvân-i mezâlim başkanı olarak gösterir. Bununla beraber emîr-i dâd ile emîr-i bâr veya bârbegi karıştırmıştır. Başka bir yerde ise emîr-i dâdın icabında vezir ve diğer dîvân azâlarını da tevkiif ettiği halde ondan, adliye vekili ve daha doğrusu istintak dairesi şefi veya tevkiifhane müdürü olarak bahsetmiştir²⁶⁴⁷. İbrahim Kafesoğlu, Melikşah devrini ele aldığı eserinde, emîr-i dâdlık müessesesinden söz ederken, asayişe, devlet ve siyasete ait cürümlerin emîr-i dâd tarafından halledildiğini; taşrada da adlî işlere kadı ile emîr-i dâdın memurlarının baktığını ifade etmektedir²⁶⁴⁸.

H. Horst, dâdbegin en yüksek adliye memuru sıfatıyla dîvân-ı mezâlimin daimi başkanı olduğunu ileri sürmüştür. Mehmet Altay Köymen de bu ihtimal üzerinde durmak gerektiğini belirtir²⁶⁴⁹. Abdülkerim Özaydın, emîr-i dâdın dîvân-i mezâlim başkanı olduğu fikrine katılır²⁶⁵⁰. Köymen, Büyük Selçuklu Devletinin askerî teşkilâtını izah ettiği bir kitabında, kendi içinde bir bütün olan Türk ordusu mensupları arasındaki ihtilafların, ordu kadılarının ve dâdbeglerin başkanlık ettikleri mahkemelerde görüldüğünü söylemektedir²⁶⁵¹. Aynı yazar, dâdbeglik müessesesinin Türklerin İslâm medeniyetine Orta Asya'dan getirdikleri bir müessese olduğunu öne sürmektedir²⁶⁵².

Türkiye Selçuklularında hükûmet teşkilâtını inceleyen Refik Turan, emîr-i dâddan, devletin en üst seviyede adalet işlerine bakan görevli olarak bahseder. Devletin üst kademeli âmir ve görevlilerini adalet önüne çıkaran emîr-i dâd idi. Hatta onları gerektiğinde tutuklayıp tevkiif edebilirdi. Turan'a göre, emîr-i dâdlık, günümüzde Anayasa Mahkemesince oluşturulan Yüce Dîvân ve Cumhuriyet Başsavcılığının yetkilerini üzerinde bulunduran bir müessese olarak düşünülebilir²⁶⁵³. Erdoğan Merçil'e göre ise emîr-i dâd, dîvân-i mezâlimde asayiş bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına bakar, özellikle ceza meseleleri ile meşgul olurdu²⁶⁵⁴.

²⁶⁴⁷ Uzunçarşılı, 1988, 44, 90, 98.

²⁶⁴⁸ Kafesoğlu, 2014, 157, 158.

²⁶⁴⁹ Horst, 1964, 16, 86; Köymen, 2018c, I, 635, 694.

²⁶⁵⁰ Özaydın, 2001, 225.

²⁶⁵¹ Köymen, 2011a, III, 236.

²⁶⁵² Köymen, 2011a, III, 226. Sadi S. Kucur, bunun bir delilinin bulunmadığı gibi, emîr-i dâdlığın Selçuklularda devletin kuruluşundan çok sonra görülmeye başladığını ifade etmektedir. bkz. Kucur, S. S. (2002, Eylül). "Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği". *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 65-66.

²⁶⁵³ Turan, 1995, 73-74.

²⁶⁵⁴ Merçil, 1989, 190.

Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde "Emîr-i Dâd" maddesinin yazarı Aydın Taneri, bu makam sahibini, "Selçuklularda başta devlet aleyhine işlenen cürümler olmak üzere şer'î davaların dışındaki örfî davalara hükümdar adına bakan görevli" olarak tanımlamıştır. Dîvân-i mezâlim dolayısıyla dâdbeglik müessesesinin sadece merkezde ve büyük şehirlerde değil, küçük iktâlarda da mevcut olduğunu ve emîr-i dâd nâiblerinin, mahallî mezâlim mahkemelerine başkanlık ederek şikâyetleri dinlediklerini, adaleti, emniyeti ve huzuru sağladıklarını eklemektedir²⁶⁵⁵. *The Encyclopaedia of Islam*'da ise bu maddeye tek cümlelik yer verilmiştir: "Adalet emîri, Selçuklular zamanında, hususiyle Anadolu'da adliye vekili²⁶⁵⁶." Bu konuda müstakil bir araştırma yapan Sadi S. Kucur ise Selçuklularda emîr-i hares ile emîr-i dâdın görevleri arasında bir paralellik olduğunu ve ikisinin aynı görevi yaptıklarını öne sürmektedir²⁶⁵⁷.

Görüldüğü gibi, araştırmalarda emîr-i dâd en yüksek adalet emîri sıfatıyla hükümdar adına dîvân-i mezâlîme başkanlık eden, dolayısıyla şer'î davalar dışındaki bilhassa devlet aleyhine işlenen suçlara müteallik davalara bakan görevli olarak ifade edilmiştir. Bu tanımlamalar, Selçuklu tarihi boyunca, muhtelif Selçuklu devletlerinde, Kirmân Selçuklularında ve daha ziyade Türkiye Selçuklularında adları geçen emîr-i dâdların vazife ve faaliyet alanlarına istinaden yapılmıştır.

Emîr-i dâdın lügat ve araştırmalarda geçen sözlük ve ıstılah manalarına bu şekilde değindikten sonra, ele alınan dönemin kaynaklarına yansımalarına geçebiliriz. Bu unvan Selçuklu tarihi kaynaklarında emîr-i dâd²⁶⁵⁸, mîr-i dâd²⁶⁵⁹ ya da terkipsiz olarak ve Türkçe bir kelimeyi de barındırdığı halde dâdbeg²⁶⁶⁰, dâdek²⁶⁶¹ şeklinde geçmektedir. Bu kelimelerin hepsi aynı mansıp sahibine tekabül etmektedir. Selçuklu devri tayin menşûrunda bu unvan sahibinin işgal ettiği makam için ise dâdekî (dâdbeglik) sözcüğü kullanılmıştır²⁶⁶².

²⁶⁵⁵ Taneri, A. (1995a). "Emîr-i Dâd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 130.

²⁶⁵⁶ *The Encyclopaedia of Islam*. (1986). B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). "Amir Dad". New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 443.

²⁶⁵⁷ Kucur, 2002, 41-72.

²⁶⁵⁸ Mu'izzî, 1362/1983, 166, 167, 227, 229; Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 7 (*Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil* kısmı); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 7 (*Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib* kısmı); Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 550, 556; Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, 94, 96 (Farsça metin); Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, 2016, 81, 83.

²⁶⁵⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 630; Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 409; Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1364/1985, 203; Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 231.

²⁶⁶⁰ Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 255.

²⁶⁶¹ Meryem Seyyidân, 1395/2016, 95-96.

²⁶⁶² Anonim, *Ahkâmu Sultânî'l-Mâzî (Leningrad Münşeat Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 29b.

Leningrad Münşeât Mecmuası olarak da adlandırılan *Ahkâmu Sultâni'l-Mâzî*'de Kirmân Selçuklu hükümdarı Melik Tuğrulşah'ın (1156-1170) divânından çıkan bir emîr-i dâd tayin menşûru bulunmaktadır. Vesikada ismi hıfzedilen emîr, “filân” olarak zikredilmektedir²⁶⁶³. Belgeye göre; “filân”, gençlik zamanından itibaren devlet hizmetinde büyük bir gayretle iyi bir kulluk ve taraftarlık sergilemiş ve çok hakkı geçmiştir. Liderlik, akıllılık, yeterlik ve cesaretle tavsif edilmiştir. Mahzurlu ve kınanacak şeylerden daima kaçınmıştır. Emîrlik nişaneleri onun alnında apaçık parlamıştır. Yetenek, liyakat sahibidir ve atabeklikten (atâbekî) sonra ikinci derece olan dâdbeglik (dâdekî) makamının²⁶⁶⁴ ona tevdi edilmesi uygun ve gerekli görülmüştür. Dâdbeglik mansıbı vesikada önemli iş (amel-i hetîr) ve büyük meslek (şogl-i bozorg) olarak nitelendirilmiştir. Mülk ve dinin (mulk û millet) işlerinin yolunda olması ve halkın menfaati bu makama bağlıdır. Menşûrda dâdbegin görev ve sorumlulukları hakkında ise şunlar zikredilmiştir: “Mazlumun hakkını zalimden alsın. Uyanık (teheffuz û teyakkuz) olsun. Şikâyetçilerin şikâyetlerini dinlesin ve derhal bunlarla ilgilensin. Halk tabakaları arasında eşitliği gözet sin. Bir tarafa meyletmekten kendisini korusun. Her durumda uyanıklığını muhafaza etsin. Öyle hareket etsin ki bütün reâyâ onun adaletinin (adl) şümulünde olsun. [Böylece] huzur ve rahatlık oluşsun ve şikâyetler kesilsin. Allah'ın bizden soracağı her şeyden o sorumlu olacaktır²⁶⁶⁵.”

13. yüzyılın ikinci yarısına ait olmak üzere Selçuklu Türkiye'si'nde telif edilen inşâ sanatına dair iki eser, yüce hitaplara layık olan ilk grubu teşkil eden devlet erkânının içindeki ilk tabakayı işgal eden merkezî yönetime mensup olarak gösterdiği emîr-i dâda yazılacak yazılarda hitap ibarelerini içermektedir. Söz konusu eserlerin birinde emîr-i dâd için şu hitaplar belirtilmiştir: Melikü'l-umerâ ve'l-eâzim (emîrlerin ve ileri gelenlerin meliki), nâşiru funûnü'l-meâli ve'l-mekârim (yüce ve saygın ilimleri yayan), a'dalü'l-helâyik (insanların en âdili), iftiâhârü'l-mulk (mülkün iftiâharı), umdetu sultânü's-selâtin (sultanların sultanının güvendiği), muazzam, hâss, mâlikü divânü'l-adl (adalet divânının sahibi)²⁶⁶⁶. Diğer eserde ise emîr-i dâdın hitabı için benzer şekilde şu unvan ve lakaplar gösterilmiştir: Sipehbud-i muazzam (büyük başkomutan), melikü'l-umerâ ve'l-ekâbir (emîrlerin ve

²⁶⁶³ Erdoğan Merçil, bu kişinin, Kirmân Selçukluları tarihinde tespit edilebilen ilk dâdbeg olan Bozkuş olabileceğini söyler. bkz. Merçil, 1989, 191.

²⁶⁶⁴ A. K. S. Lambton menşûrda dâdbeglik makamının sıra bakımından atabeglik makamının arkasından geldiğini belirten bu ifadeye istinaden, Büyük Selçuklular zamanının sonuna doğru dâdbeg teriminin şahne manasında kullanılması ihtimali üzerinde durur. bkz. Lambton, 1973, 383 not 99.

²⁶⁶⁵ Anonim, *Ahkâmu Sultâni'l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 29b-29a.

²⁶⁶⁶ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 7 (*Rûsümü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 136.

büyüklerin meliki), câmiu funûnü'l-meâli ve'l-mefâhir (yüce ve övünülecek ilimleri toplayan), a'dalü'l-helâyik (insanların en âdili), sadü'l-mulk (mülkün saadeti), umdetu sultânü's-selâtîn (sultanların sultanının güvendiği), a'zam, hâss, mâlik-i dîvânü'l-adl (adalet dîvânının sahibi)²⁶⁶⁷.

Nizâmeddin Yahyâ'nın *Hedâikü's-Siyer* adlı siyâsetnâmesinde, Sâsânîler zamanına ait olduğu halde bir hikâyede nakledilmiştir. Hikâyede, emîr-i dâd tabiri geçmektedir ve onun yüce makamından söz edilmektedir²⁶⁶⁸.

Ferîdü'd-Dîn Attâr, *Musîbetnâme* isimli eserinde bir beyitte mîr-i dâd unvanını kullanmıştır. Beytin geçtiği hikâyede, güzel yüzlü bir emîrzade şehir mektebinde tahsil görüyordu. O mektebin öğrencilerinden biri de fakir bir kunduracının oğluydu. Bir gün mîr-i dâd mektebe gitmiş ve emîrzade ile kunduracının oğlunu yan yana görmüştür. Bunun üzerine mektep hocasını azarlamış, böyle bir birlikteliğin mümkün olamayacağını haykırarak ve hocaya, “Emîrzade onunla beraber oturursa; onun mizacını alır, himmet ortadan kalkar.” demiştir²⁶⁶⁹. Bu hikâyeden anlaşıldığına göre, emîr-i dâdın umumî mekânları dolaşma ve buralarda gördüğü adaletsizliği ortadan kaldırma yetkisi vardı²⁶⁷⁰.

Büyük Selçukluların çağdaşı olan Karahanlı Devleti coğrafyasında yaşayan Edip Ahmed Yüknekî, *Atebetü'l-Hakâyik* adlı meşhur eserini, Emirü'l-Ecell Dâd İspehsâlâr Beg'e ithaf etmiştir. Eserde onun methiyesi bulunmaktadır. Müellif bu şiirde onun sonsuz iyiliğini, cömertliğini, eşsiz ihsanını, aklını, anlayışını, bilincini, himmetini, insanlığını, yiğitliğini, şan ve şerefini övmüştür. Halka yumuşak, şefkatli ve doğru dilli olmakla birlikte kızdığında bir aslan kesildiğini söylemektedir. Ayrıca adalette tam bir Enûşirvân olup, düşmanları dahi adaletine hayrandır²⁶⁷¹. Sadi S. Kucur, bu şahsın taşıdığı dâd sipehsâlâr beg unvanının Selçuklulardaki dâdbeglik ile alakasının malum olmadığını; bu unvanın dâdbegden farklı olarak ordu kadısı karşılığında kullanılmış olmasının daha muhtemel görüldüğünü düşünmektedir²⁶⁷².

²⁶⁶⁷ Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 7-8 (*Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib* kısmı) (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 2018, 123.

²⁶⁶⁸ Nizâmü'd-Dîn Yahyâ, 1394/2015, 144-145.

²⁶⁶⁹ Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1364/1985, 203.

²⁶⁷⁰ Meryem Seyyidân, 1395/2016, 104, 107.

²⁶⁷¹ Edib Ahmed Yüknekî, 2017, 5-6.

²⁶⁷² Kucur, 2002, 58 not 41.

Attâr ve Yüknekî'den başka Hâkânî, Senâî, Sûzenî, Enverî ve Mu'izzî de şiirlerinde emîr-i dâddan bahsetmiştir. Bu şairlerden ilk üçü, kasidelerinin muhtelif beyitlerinde söz konusu unvanı kaydetmişlerdir. Sultan Sencer'in sarayının melikü'sş-şuarâsı Mu'izzî'nin dîvânında iki emîr-i dâd için söylenmiş toplam dört methiye mevcuttur. Yine Sultan Sencer devrinin büyük kaside şairi Enverî ise emîr-i dâdın oğullarının dilinden bir kaside söylemiştir.

Emîr-i dâdlık müessesesine dair müstakil bir makale kaleme alan İranlı araştırmacı Meryem Seyyidân, Hâkânî-yi Şîrvânî'nin bir beytinde²⁶⁷³ geçen “mîr-i dâd-i meclis” ifadesindeki “meclis”in, mezâlim meclisine işaret ettiğini söyleyerek, bu beyti emîr-i dâd ile mezâlim mahkemelerinin irtibatına bir şahit olarak gösterir. Aynı beyitte geçen ifadeleri yorumlamaya devam eden araştırmacı, emîr-i dâdın mezâlim suçlularını zincire vurabildiğini söyler²⁶⁷⁴.

Senâî-yi Gaznevî, bir gazelinin makta beytinde, “Ey oğul!” şeklinde hitap ettiği muhatabına emîr-i dâdın “burada (încâ)” olduğunu hatırlatarak, zulmü azaltması ve kötülüklerin peşinde koşmaması için onu uyarmaktadır²⁶⁷⁵. Sûzenî-yi Semerkandî'nin memduhunun emriyle dâdbeg zulmün elini bağlıyordu²⁶⁷⁶.

Vekâyinâmelerin birçoğunda ve bazı dîvânlarda zikredilen, Berkyaruk'un sultanlık ve Sencer'in meliklik devrine tekabül eden zamanda Horasan valiliği yapan Ebû Şucâ' Habeşî b. Altuntâk (ö. 1100), Büyük Selçuklularda emîr-i dâd unvanını haiz olan ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶⁷⁷. Büyük Selçuklular zamanındaki emîr-i dâdlardan birisi de Özbek idi. Sultan Muhammed Tapar ve Berkyaruk'un 15 Mayıs 1100'de karşı karşıya geldikleri Sefîdrûd'daki savaşa Emîr-i Dâd Özbek de katılmış fakat bu savaşta hayatını kaybetmişti²⁶⁷⁸. Emîr-i dâd unvanını taşıdığı halde bir tezkirede adına rastlanan diğer bir kişi de Ebû Bekir b. Mes'ûd'dur. Bu şahıs Sencer'in meliklik devrinde giriştiği bir sefer esnasında (1111/1112), onu ağırlamıştır. Kaynağa göre, emîr-i dâdın bir sarayı (serây-i emîr-

²⁶⁷³ “Hâce-yi cân gû muselsel bâş çûn râhib ki mâ / mîr-i dâd-i meclis ez zunnâr û sâger sâhtîm.” (Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, 630.)

²⁶⁷⁴ Meryem Seyyidân, 1395/2016, 100, 106.

²⁶⁷⁵ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 409.

²⁶⁷⁶ Meryem Seyyidân, 1395/2016, 104.

²⁶⁷⁷ Mesela bkz. İbnü'l-Esir, 1987, X, 222-223, 245-246; Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî, 2013, 255, 550, 556; İbnü'l-Verdî, 2014, 50; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 84.

²⁶⁷⁸ Anonim, *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, 409.

i dâd) ve kapısında savaşçıları vardı²⁶⁷⁹. Bunlardan başka Horasanlı şairlerden Enverî'nin dîvânında Emîr-i Dâd [İshak]'a, Mu'izzî'nin şiirlerinde de yukarıda adı geçen Emîr-i Dâd Habeşî'den ayrı olarak Emîr-i Dâd Muînü'd-Devle'ye rastlamaktayız.

Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1153'te Oğuzların Selçuklu ülkesini istilas ve Sultan Sencer'i esir almaları üzerine bütün Horasan halkı gibi müşkül bir duruma düşse de daha sonra bu Oğuz beylerinin en kuvvetlisi durumunda olan Tûtî Bey'e intisap etmişti. Enverî, "Mîr-i Dâd"ın oğulları olarak gösterdiği Nâsrü'd-Dîn Tûtî Bey ve Adudü'd-Dîn'in dilinden bir kaside söylemiştir. İbnü'l- Esîr de Tûtî Bey'in babasını dâdbeg olarak göstermiştir²⁶⁸⁰. Bu emîr-i dâdın adı İshak b. Hızır idi²⁶⁸¹. Enverî'nin söz konusu kasidesine göre; emîr-i dâdın oğulları mızrak gücüyle cihanı fethetmişler, bütün düşmanların setlerini yıkmışlar, köhneleşmiş dünyada adaletle yeni bir dünya kurmuşlar ve yeryüzünde yaşayanlar onların adaletiyle mutlu olmuşlardır. Ayrıca; Sencer'in adil ve cesur olduğu, kendilerinin de bu sıfatları haiz bulundukları; yine kendileri tarafından zulüm gelmeyeceğini zira emîr-i dâdın oğulları oldukları söylenmiştir²⁶⁸².

Mu'izzî, Muînü'd-Devle adlı emîr-i dâdı iki kasidesinde methetmiştir. Melikü's-şuarâ bu kasidelerin birinde onun temiz tabiatını ve cömert elini (teb'-i pâk û dest-i râd), aydın görüşünü (rây-i pâk), aklını ve adaletini (akl û adl) över. Onu adalette Enûşîrvân'a, cömertlikte Hâtîm et-Tâî'ye benzetir. Ordusunda, *Şahnâme*'nin efsanevî kahramanlarından biri olan Kışvâd gibi binlerce yiğide (hezârân gord) sahip olan bir başkomutan (sipehdâr) olarak gösterdiği Emîr-i Dâd Muînü'd-Devle'nin heybetinin korkusundan ve kılıcının ateşinden savaşta düşmanlarının feryat ettiğini anlatır²⁶⁸³. Öteki kasidesinde ise savaşta (rezm) zırh kuşandığından, içkili eğlence meclisinde (bezm) kaftan giydiğinden; başlı başına bir ordu olmasının yanında savaşta ordusunun bir süvarisi olduğundan söz edilir. Yine bu kasideden anlaşıldığına göre emîr-i dâd sancağa (râyet) da sahipti²⁶⁸⁴.

Mu'izzî'nin *Dîvânı*'nda geçen bu unvanı taşıyan ikinci kişi Ebû Şucâ' Habeşî b. Altuntâk'tır. Şair, onun için de iki kaside söylemiştir. Şiirlerde geçen ifadelerden, Emîr-i

²⁶⁷⁹ Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, 96 (Farsça metin); Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, 2016, 83; Merçil, E. (1995, Ağustos). "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi". *Belleken*, 59(225), 329.

²⁶⁸⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, XI, 81.

²⁶⁸¹ Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 146.

²⁶⁸² Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985, 231.

²⁶⁸³ Mu'izzî, 1362/1983, 166-167.

²⁶⁸⁴ Mu'izzî, 1362/1983, 44-45.

Dâd Muînü'd-Devle'den üstün bir statüde olduğu anlaşılan Emîr-i Dâd Habeşî, emîrlere maişet, şairlere ihsan saçıyordu. Kösünün sesi savaş meydanında yükselince yer yerinden oynuyor; muzaffer ve fetih sancağı (râyet-i mansûr, râyet-i feth) burçlara ve yıldızlara ulaşıyor; adaletin gölgesi (sâye-yi adl-i to) ülkelere (bilâd û diyâr) düşüyordu²⁶⁸⁵.

Sultan Berkyaruk 1097 yılında Emîr Yaruktaş ile Emîr Kodan'ın isyanını bastırmak üzere Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntâk'ı bir ordunun başında onlarla savaşmak üzere Harezm'e göndermişti. Emîr-i Dâd Habeşî isyan hareketini bastırıp o tarafta işleri tanzim ettikten sonra, Yaruktaş ve Kodan tarafından öldürülen Ekinci b. Koçkar'dan boşalan Harezm valiliğine, Sultan Berkyaruk ve Melik Sencer'in de tasvibiyle, aynı yıl Taştdâr Anuştekin'in oğlu Kutbü'd-Dîn Muhammed'i atamıştır. Bu görevlendirme ile 1231 yılına kadar devam edecek olan Harezmşahlar devri de başlamış oluyordu²⁶⁸⁶.

Sultan Berkyaruk, Emîr-i Dâd Özbek'in de hayatını kaybettiği 15 Mayıs 1100'de vuku bulan savaşta kardeşi Muhammed Tapar'a yenilince yanında kalan az bir kuvvetle kaçıp Rey'e varmıştı. Buradan İsferyân'a geçen sultan, Damgân'da bulunan Emîr-i Dâd Habeşî'den kendisine katılmasını emretti. Bu sırada Gürgân, Taberistân ve Horasan'ın büyük bir kısmını elinde bulunduran emîr-i dâd, Berkyaruk'un bu çağrısına olumlu cevap vermiş idiyse de Melik Sencer, emîr-i dâdın üzerine yürümüştü. Zira Horasan hâkimiyetinden dolayı Melik Sencer ile Emîr-i Dâd Habeşî mücadeleye halinde idi. Bu kez emîr-i dâd, Sultan Berkyaruk'tan yardım istedi. Bunun üzerine Berkyaruk bin süvariyle Habeşî'nin yardımına gitti. Emîr-i dâdın yirmi bin kişilik süvari birliğinin yanında, Bâtınîlerden oluşan beş bin kişilik piyade kuvveti de mevcuttu. Berkyaruk, emîr-i dâd ile beraber kardeşi Sencer'e karşı savaştı. Mücadelenin ilk safhasında Sultan Berkyaruk ve emîr-i dâdın kuvvetleri galip durumda idi. Fakat nihai netice Melik Sencer'in lehine oldu. Mağlubiyet sonrasında Habeşî esir edilip öldürülmüştür²⁶⁸⁷.

Büyük Selçuklu tarihine dair kaynaklardan elde edilen bu bilgilerden emîr-i dâdın yargısal yetki ve görevleri açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Erdoğan Merçil'in de dikkatini çektiği gibi, Büyük Selçuklular devrine ait dîvân-i mezâlimden bahseden resmî vesikaların da hiçbirisinde emîr-i dâddan bahsedilmemiştir. Bununla beraber, bu

²⁶⁸⁵ Mu'izzî, 1362/1983, 227-231.

²⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 222-223; İbnü'l-Verdî, 2014, 50; Özaydın, 2001, 124.

²⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 245-246; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000, I, 84; Özaydın, 2001, 64-65.

vesikalarda, şer'î ya da örfî olsun, mahkeme hâkimlerine ve yargı yetkisini haiz memurlara verilen emirlerin, yapılan tavsiyelerin Kirmân Selçuklularına ait yukarıda bahsedilen emîr-i dâd tayin menşûrunda da kısmen tekrarlandığı söylenebilir. Emîr-i dâdın diğer Selçuklu devletlerinde yerine getirdiği işlevleri bir kenara koyup, meseleye Büyük Selçuklular özelinde bakıldığı zaman, şu hükümlere varmak mümkündür:

- Büyük Selçuklular zamanında emîr-i dâdlık makamının varlığı şüphe götürmez. Bununla beraber, bu devre dair kaynaklar emîr-i dâdın yargısal yetki ve görevleri hususunda hemen hemen hiç bilgi vermemiştir. Bu bilgiler daha ziyade Türkiye Selçukluları ve Kirmân Selçukluları tarihi hakkındaki kaynaklarda mevcuttur.

- Büyük Selçuklular devrinde emîr-i dâd devlet içerisinde önemli bir mevkie sahipti.

- Büyük Selçuklularda bilinen emîr-i dâdlar münhasıran kılıç ehlinde, yani askerî sınıftandı. Öyle ki emîr-i dâd, başkomutan (sipehdâr) olarak anılıyordu. Emrinde büyük bir askerî kuvvet bulunuyordu. Bizzat kendileri de savaş meydanında gösterdikleri cesaret, yiğitlik ve dövüş kabiliyetleri ile övülmüşlerdir. Büyük Selçuklu sultanlarının askerî seferlerine iştirak ederler; sultanlar tarafından çeşitli askerî yükümlülükleri yerine getirmekle vazifelendirilirler ve hatta devletin kaderini belirleyen icraatta bulunurlardı. el-Hoyî'nin emîr-i dâda nasıl hitap edileceğini belirtirken kullandığı; “melikü'l-umerâ ve'l-eâzim (emîrlerin ve ileri gelenlerin meliki), sipehbud-i muazzam (büyük başkomutan), melikü'l-umerâ ve'l-ekâbir (emîrlerin ve büyüklerin meliki)” gibi unvanlar da manidardır.

- Selçuklular zamanı tayin menşûrlarında sıkça rast gelindiği üzere, devlet içerisinde iyi hizmetler görüp, hükümdarın takdirini kazanan mansıp sahipleri, daha önemli ve hassas, daha üst makamlara terfi edebiliyordu. Bunlardan bazıları hangi görevi sırasında tanınmış ve şöhret bulmuş ise, daha sonra getirildikleri yüksek mevkilerde bile, eski vazifelerinin unvanını taşımaya devam etmekteydi²⁶⁸⁸. Büyük Selçuklularda vali, ordu komutanı olarak karşımıza çıkan emîr-i dâdlar herhalde bu nevidendi.

- Büyük Selçuklular dönemi emîr-i dâdlarının hiçbirisi kaynaklarda adlî meselelere dair hadiselerle alakalı olarak zikredilmemiştir. Bu durum da onların adlî fonksiyonlarını belirlemeyi mümkün kılmamaktadır. Bununla birlikte, zulme mukabele ve mukavemet

²⁶⁸⁸ Kucur, 2002, 63-64.

etmek suretiyle adaleti yerine getiriyordu. Nitekim Büyük Selçuklu emîr-i dâdlarının adaletlerine sık sık atıf yapılmış, bu hasletle methedilmişlerdir. Eğer emîr-i dâdlık yargı işleri için görevli ve yetkili bir memuriyet idiyse, şer'î hukuku uygulamakla vazifeli olan kadılardan ayrı olarak, emîr-i dâdın yetki sahası örfî yargı ile alakalı olması gerektir. Kaynaklarda genellikle askeriye ile irtibatlı olarak anılan emîr-i dâd, kâdı-yi leşkerden ayrı olarak askerî davalarla ilgilenmesi muhtemeldir.

6.9. Emîr-i Hares

Emîr-i hares; Arapça “emîr” kelimesi ile “muhafız, bekçi” anlamındaki yine Arapça “hâris” kelimesinin çoğulu olan “hares” kelimesinden oluşan Farsça bir terkip olup, “muhafızlar emîri” anlamındadır. Emîr-i hareslik bir müessese olarak ilk defa Muâviye tarafından kurulmuştur. Teşkilâtın başındaki görevliye o dönemde sâhibü'l-hares denilmekteydi. Mezkûr müessese Abbâsî sarayında da mevcuttu²⁶⁸⁹.

Meşhur Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e göre, hares emîrliği her devirde yüksek rütbeli işlerden biri olmuştur. Emîr-i hâcib bir yana sarayda emîr-i haresten yüksek rütbeli, ihtişamlı biri yoktu. Zira mesleği ölüm cezası (siyâset) ile ilgiliydi. Herkes padişahın gazabından ve cezalandırmasından (ukûbet) korkar. Padişah birine gazaplandığı zaman boyun vurmak (gerden zeden), sopa çekme (cûb kârî) ve zindana atmak (bezindân kerdên) işini ona buyururdu. İnsanlar bedenini ve canını (ten û cân) kurtarmak için malını, mülkünü feda etmekten çekinmezdi. Emîr-i hares büyük bir emîrdi ve her türlü aracı, gereci, donanımı ve ihtişamı olması gerekiyordu. Nitekim tıpkı bir vassal hükümdar gibi her zaman kös ve alem bulundurmuş, nevbet çalmak hakkına sahip olmuştur²⁶⁹⁰. Sarayda onun maiyetinde 20'si altın değnekli (cûb ez zer), 20'si gümüş değnekli (cûb ez sîm) ve 10'u uzun mızraklı (bâherbehâ-yi bozorg) olmak üzere en azından elli çûbdâr (değnekçi) bulunmalıydı. Hasan Enverî, çûbdâr için sultanların ve vezirlerin hizmetkârları ifadesini kullanır²⁶⁹¹. Bir emîr bu hares emîrliği işini hakkıyla yapabiliyorsa yapmalı, aksi takdirde yapan biriyle değiştirilmeliydi²⁶⁹².

²⁶⁸⁹ Tanerî, A. (1995a). “Emîr-i Dâd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 134.

²⁶⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217; Köymen, 2011a, III, 93.

²⁶⁹¹ Hasan Enverî, 2535/1977, 28.

²⁶⁹² Nizâmü'l-Mülk, 1976, 145 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 217.

Siyâsetnâme müellifi vezir, Abbâsî halifesi Me'mûn (813-833) devrine ait olmak üzere emîr-i hares faslı ile ilgili bir de hikâye nakletmiştir. Burada halkın hoşnut kaldığı ve lanet ettiği, biri ihtiyar diğeri orta yaşlı olmak üzere, iki emîr-i hares mukayese edilmiştir. Hikâyede, emîr-i haresin yargılamaları yaptığı konaktan (serây-i emîr-hares), konakta hizmetinde bulunan bir uşaktan (ferrâş) ve yargılama esnasında yanında ayakta dikilen görevlilerden (evânân) söz edilmiştir. Emîr-i haresin hükmettiği cezalar ise şöyle sıralanmıştır: Boyun vurmak (gerden zeden), asmak (ber dâr kerden), el ve ayak kesmek (dest û bâý borîden), sopa çekmek (cûb zeden) ve zindana atmak (zindân kerden). Nitekim hikâyenin kahramanı emîr-i hareslerden birisi cinayet suçlusuna boyun vurmak, diğer emîr ise gece sarhoş bir halde yakalanan bir adama kamçılarlamak cezası vermişti²⁶⁹³.

Nizâmü'l-Mülk, eskiden insanların padişahı çok emîr-i haresten korktuğunu zikretmekle beraber, kendi zamanında bu mesleğin gerilediğini, eski canlılığını yitirdiğini de eklemektedir. Vezirin bu ifadelerine istinaden Mehmet Altay Köymen, Melikşah zamanında bu müessesenin bozulduğunu, buna karşın daha önce, mesela Alp Arslan zamanında çok mühim bir makam olduğunu belirtmiştir²⁶⁹⁴. Diğer taraftan V.V. Barthold, Selçuklular zamanında hares emîrliğinin bütün ehemmiyetini kaybetmesinin karakteristik olduğunu, göçebe bir kavmin lideri olan Tuğrul Bey'in birden bire Gazneli sultanları Mahmûd ve Mes'ûd gibi bir müstebide dönüşmeyeceğini beyan etmiştir²⁶⁹⁵. S. G. Agacanova, emîr-i haresin "iğrenç" görevinin Selçuklular zamanında önemini büsbütün kaybettiğini söyler²⁶⁹⁶. Erdoğan Merçil, emîr-i hares müessesesinin Selçuklu devlet teşkilâtından muhtemelen hiç kullanılmadığını²⁶⁹⁷; Sadi S. Kucur ise Selçuklularda böyle bir görevlinin bulunmadığını, emîr-i hares ile emîr-i dâdın görevleri arasında bir paralellik olduğunu ve ikisinin aynı görevi yaptıklarını öne sürmektedir²⁶⁹⁸.

Emîr-i harese Gaznelilerde de tesadüf edilmektedir. Bu dönemde muhafızların reisi manasının yanı sıra zindan âmiri durumunda olan görevli için de kullanılmıştır²⁶⁹⁹. Sultan

²⁶⁹³ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 147-148 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 220-221.

²⁶⁹⁴ Köymen, 2011a, III, 93 not 130.

²⁶⁹⁵ Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (haz. H. D. Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 326-327.

²⁶⁹⁶ Agacanova, 2006, 160.

²⁶⁹⁷ Merçil, 2011, 119.

²⁶⁹⁸ Kucur, 2002, 41-72.

²⁶⁹⁹ Hasan Enverî, 2535/1977, 220; Furûğ Habîbzâde-yi Âzerî, 1397/2018, 58, 149; Nuhoğlu, 1995, 197; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 236, 411 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 210, 211, 402.

Mahmûd zamanında suçlular, yetkili makam huzurunda yargılanana kadar emîr-i haresin gözetimi altında kalıyordu²⁷⁰⁰. Sultan Mes'ûd zamanında ise sultanın hükmettiği cezaların infazı yanında bilhassa tutuklu bulunan hanedan mensuplarının hapsedildikleri kaleden başka bir kaleye nakledilmesi esnasında onlara nezaret ettikleri ve ayrıca önemli elçilik heyetlerinin istikbal merasimlerinde bir teşrifat memuru gibi vazife ifa ettikleri görülmektedir²⁷⁰¹. Bu dönemde her türlü sopa çekme, kamçılama ve hapsetme cezaları, isterse üst düzey devlet memurlarına olsun, emîr-i haresin nezaretinde olmaktadır²⁷⁰². Gazneliler zamanında emîr-i haresin yerine getirdiği cezalar, Selçuklular zamanında Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde emîr-i hares için işaret ettiği cezalandırma yöntemleriyle hemen hemen örtüşmektedir. Gaznelilerde emîr-i hares, aynı zamanda vâlî-yi hares olarak da isimlendirilmiştir²⁷⁰³.

Gazneliler döneminde emîr-i haresin, zindan âmiri manasında kullanılmasına mukabil olarak, hares kelimesi bazen “nezaret altında tutma” anlamına geliyordu²⁷⁰⁴. Bu nokta göz önüne alınarak, bir Selçuklu devri müellifinin, şahnenin zindanında iki aydır tutuklu bulunan bir kimsenin salıverilmesi hususunda emîr-i ases'ten, vekîl-i hares olarak adlandırılan görevliye bir kararnâme (misâlî) geldiğinden bahsetmesi dikkat çekicidir²⁷⁰⁵. Öte yandan, ilgili bölümde gösterileceği üzere, hares kelimesinin türevleri Selçuklu kaynaklarında tek başına da muhafız, bekçi manalarında kullanılmıştır.

6.10. Sâhibü's-Şurta

Şurta müessesesi tarihî gelişimi içerisinde İslâm dünyasında muhtelif dönemlerde ve coğrafyalarda²⁷⁰⁶ geniş idarî, askerî ve bu arada adlî görevler ifa etmiştir. İslâm adalet teşkilâtında şurta vazifesinin başındaki şahsı ifade etmek üzere hâkim, vali, sâhibü'l-medîne, ârif, şurta, sâhibü'l-ases, sâhibü'l-leyl, ma'une, cîlvâz, sâhibü'l-ahdâs, valiyü'l-harb, sâhibü's-şurta gibi terimler kullanılmıştır²⁷⁰⁷. Sâhibü's-şurta önceleri bir eyalet veya bir şehrin, hem dinî hem de dünyevî hususlara hükmeden valisi için kullanılmış, fakat Abbâsîler

²⁷⁰⁰ Nâzım, 1931, 150.

²⁷⁰¹ Nuhoğlu, 1995, 198-199.

²⁷⁰² Palabıyık, 2002, 199-201.

²⁷⁰³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 1383/2004, 412-413 (Farsça metin); Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 402-403.

²⁷⁰⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, 2019, 147, 528; Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 523.

²⁷⁰⁵ Ömer b. Mahmûd el-Belhî, 1365/1986, 73.

²⁷⁰⁶ Tarihî gelişimi içerisinde İslâm dünyasında şurta müessesesi için mesela bkz. Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 466-526.

²⁷⁰⁷ Atar, 1999, 179.

devrinde münhasıran umumî emniyet ve asayişten mesul olan hususî bir memur halini almıştır²⁷⁰⁸. Bu cümleden olarak şurta asayişin tesisi, düzenin korunması, suçlu ve bozguncuların yakalanması ve buna benzer toplumun selameti ve emniyetiyle ilgili vazifeleri yerine getirmekle sorumlu bulunan askerî-idarî memurdur²⁷⁰⁹. Bu kapsamda İslâm ülkelerinde şurta görevi başlıca; kadıların idare ettiği şer'î mahkemelerin düzenini sağlamak, yine kadıların verdiği hükümleri uygulamak, suç oluşmasına engel olacak önlemleri almak, suç işlemekten çekinmeyenleri uyarmak, zina yapanlarla içki kullananlar hakkında şeriatın öngördüğü had cezalarını uygulamaktan ibaretti²⁷¹⁰.

Bazı araştırmacılar, Büyük Selçuklularda hem sâhibü's-şurta hem de şahnenin şehirlerde huzur ve asayişin sağlanmasından sorumlu tutulduğu, bu dönemde şahnelerin daha çok büyük şehirlerde ve bölgelerde vazifeli iken sâhibü's-şurtaların ve ona bağlı kuvvetlerin küçük şehir, kasaba ve mahallelerde görev yaptıklarını ifade etmişlerdir²⁷¹¹. Hâlbuki kaynaklar Bağdat dışındaki Selçuklu coğrafyasında, şurta memuriyetine hemen hemen hiç değinmemişlerdir. Kaynaklar Selçuklu ülkesinde, bilhassa İran şehirlerinde ister eyaletlerde ve önemli merkezlerde olsun, ister bir şehirde veya köyde olsun, vazife sahasına göre muhtelif statü ve derecelerde şahnelerden bahseder. Selçuklular zamanında İran şehirlerinden farklı gelişmeler gösteren Suriye şehirlerinde ise geniş siyasî, askerî, idarî, malî ve genel asayişe dair yetki ve sorumlulukları uhdesinde toplayan reisler, muhtesibin olduğu gibi, şurtanın ifa ettiği vazifeleri de görüyordu²⁷¹². Hasan Enverî ve Mehmet Altay Köymen, halifelik teşkilâtında görülen şurtanın Gazneliler ve Selçuklular bünyesinde yer almadığını söylemişlerdir. Köymen, Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde hemen hemen bütün Selçuklu müesseselerinden ismen olsun bahsettiği halde, şurtadan bahsetmemesine dikkat çekerek, Selçuklular devrinde şurta vazifesinin, başlangıçta amîdler, sonra da bilhassa şahneler tarafından görüldüğüne hükmetmiştir²⁷¹³.

²⁷⁰⁸ Zetterstéen, K. V. (1987). "Şurta". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. XI, 585.

²⁷⁰⁹ Hasan İbrahim Hasan, 1986, VI, 160; Tyan, 1960, 566-616; Nielsen, J. S. (1997). "Shurta". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IX, Leiden: E. J. Brill, 510; Yılmaz, M. (2017). "Şurta, Hares, Ases/İç Güvenlik". (ed. E. Baş). *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 185.

²⁷¹⁰ Zeydân, 2009, I, 315; Tillier, 2014a, 230-231.

²⁷¹¹ Özeydin, 2001, 221; Yılmaz, M. (2010). "Şurta". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 243.

²⁷¹² Havemann, 2010, 151; Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 134; Sümer, 2007, XXXIV, 543.

²⁷¹³ Köymen, 2011a, III, 221 not 212; Hasan Enverî, 2535/1977, 218-219. Hâlbuki Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey devrine ait incelemesinde ise Büyük Selçuklu Devletinin doğrudan doğruya hâkim olduğu her eyalette bir vali, eyalet merkezinde ve diğer şehirlerde şahne, sâhibü's-şurta, reis, kadı ve hatîbin

Kaynaklarda nadir de olsa, Selçuklular zamanında Bağdat'ta vuku bulan serseri takımının (ayyâr) sebep olduğu toplumsal olaylarda ve diğer kolektif aksiyonlarda sâhibü's-şurta ve şurta kuvvetlerinden bahsedilmiştir. 1049/1050'de Bağdat'ın Şiî Kerh halkının her yıl Muharrem ayında yapageldikleri birtakım âdetleri yapmaları yasaklanmıştı. Fakat onlar bu yasağa uymayıp âdetlerini icra ettiler. Bu yüzden de Sünnîlerle Şiîler arasında büyük olaylar çıktı ve çok sayıda kişi yaralandı. Türkler Kerh'e geçip çadırlarını onlara yakın bir yerde kuruncaya kadar iki taraf arasındaki çatışmalar sürdü. Türkler gelince her iki taraf da ayrılmışlardı. Daha sonra Kerh ahalisi şehrin çevresine sur yapmaya başladılar. Her iki taraf da bu iş için büyük ölçüde para harcadı ve aralarında birçok çatışmalar oldu. Bu yüzden çarşılar işlemez hale gelmişti. Birçok kimse şehrin batı yakasından doğu yakasına geçerek orada ikamet etmeye başladı. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Sâhibü's-Şurta Ebû Muhammed b. en-Nesevî'ye, Kerh'e gidip durumu düzeltmesini ve hadiselerle bir son vermesini emretmiştir²⁷¹⁴. 1055/1056'da Bağdat'ın doğu yakasında Bâbü't-Tâk ile Sûk-i Yahyâ halkı arasında bir ihtilaf sürüp gidiyordu. Sâhibü's-şurta ve emrindeki Türkler, halkın bu uyuşmazlığını ortadan kaldırmak için harekete geçtilerse de fayda etmedi. İki taraf arasında meydana gelen olaylar Bâbü'l-Basra ve Kerh Mahallesi sakinlerine de sıçradı²⁷¹⁵. 1094 yılında bu kez Bağdat'ın batı yakasında Nehr-i Tâbık ile Bâbü'l-Ercâ halkı arasında olaylar çıkmıştı. Nehr-i Tâbık yandı ve bir enkaz yığını haline geldi. Sâhibü's-şurta olay yerine gidip saklanan bir adamı öldürdü. Bu yüzden de halk ondan soğudu ve bu olaydan hemen sonra azledildi²⁷¹⁶. İbnü'l-Cevzî 1103/1104 yılı olaylarını anlatırken bir hadisede şurta ve şahneleri birlikte anmıştır. Bu yıl ayyârlar Bağdat'ın batı yakasını istila edip ateşe vermişti. Şurta şehrin bu yakasını terk etti. Şahneler ayyârlar karşısında aciz kalmışlardı²⁷¹⁷. Christian Lange bu kayda istinaden şurta ve şahneyi birbirinin müteradifi olarak görür. Mezkûr müsteşrik muhtemelen halifenin inzibatî kuvvetlerinin geleneksel olarak şurta olarak adlandırılmaya devam ettiğini, bu vazifeyle Selçuklu sultanının tayin ettiği memurun da şahne olarak anıldığını söylemektedir²⁷¹⁸. Öte yandan, kaynakların naklettiği bilgilerden, şurta kuvvetlerinin umumiyetle Türklerden müteşekkil olduğu da anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklularda şahneler başta olmak üzere reislerin ve diğer inzibatî memurların ifa ettiği vazifeler türlü açılardan şurtanın vazifeleriyle örtüşüyordu. Şurta

bulunduğundan bahsetmiştir. bkz. Köymen, 1976, 97.

²⁷¹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 425-426.

²⁷¹⁵ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XV, 347; İbnü'l-Cevzî, 2005, 7.

²⁷¹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 202; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 14.

²⁷¹⁷ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVII, 84.

²⁷¹⁸ Lange, 2008, 39, 48, 51 not 160.

teşkilâtının varlığı ve şurta kuvvetlerinin görev alanı Selçuklu Bağdatı'na münhasır kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Selçuklular dönemi Bağdat'ta şahne terimi daha yaygın olarak kullanılıyordu. Selçuklu sultanı tarafından tayin edilen şahne, âdet olduğu veçhile halife tarafından atanan sâhibü's-şurtaya nazaran daha aktif ve nüfuz sahibi idi. Nitekim şurtanın yetki ve müdahale sahasına giren meselelerde, mesela Bağdat'ta vuku bulan kolektif eylemlerde, ayyârlar ile mücadelede, umumî asayiş ve sükûneti temin etmede daha ziyade Bağdat şahneleri ve ona bağlı kuvvetler rol oynamıştır. Böyle hadiselerde kaynaklarda sâhibü's-şurta ve kuvvetlerinin rolünden nadir bahsedilir. Buna karşılık şahne ve kuvvetlerinden sıklıkla söz edilmiştir. Bu itibarla Bağdat'ta, diğer Selçuklu şehir ve beldelerinde, klasik İslâm adalet teşkilâtında görülen şurta müessesesinin yerine getirdiği görev ve hizmetler bakımından bilhassa şahne müessesesinin öne çıktığı görülmektedir.

6.11. Seyyidlerin Nakîbi

Seyyidlerin nakîbi, Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu idi. Hz. Peygamber'in Ehl-i beyti'nden olan kişilere İslâmiyet'in başlangıcından beri büyük saygı ve hürmet gösterilirdi. Onlarla ilgili bazı hizmetleri yerine getirmek üzere görevliler atanmıştır. Böylece zamanla nakîblik müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de nakîb, nakîbü'l-eşrâf ve nakîbü'n-nükabâ gibi isimler verilmiştir²⁷¹⁹. Abbâsîler zamanında halife menşûruyla tayin edilen nakîbü'n-nükabâlar şerefli makamları ve saygıdeğer şahsiyetlerinden dolayı zaman zaman elçilik için tercih edilir veya resmî karşılama merasimlerine iştirak ederlerdi. Bu dönemde nakîblerin vazifeleri Hz. Peygamber'in soyuna mensup kişilerin kayıtlarını tutmak, evliliklerinde denklik kaidelerine uymalarını sağlamak, haklarını korumak ve onların başkalarının haklarına riayet etmesini sağlamak, fey ve ganimetlerden kendilerine düşen payları dağıtmak ve suç işleyenlerin cezalarını belirlemektir²⁷²⁰. Öte yandan, nakîbü'n-nükabâlara çoğunlukla hac işlerine nezaret, mezâlim dîvânı başkanlığı gibi yüksek memuriyetler teslim edilirdi²⁷²¹. Mâverdi, nakîbü's-şürefâ unvanıyla andığı bu mansıp sahibinin İslâm devletindeki vazife ve salâhiyetlerini, bu arada cezaî sahadaki fonksiyonunu meşhur eserinde müstakil bir fasılda ele almıştır²⁷²². 1064 yılının sonlarında Ebû'l-Ganâim Muammer b. Muhammed b.

²⁷¹⁹ Buzpınar, Ş. T. (2006). "Nakîbüleşraf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 322.

²⁷²⁰ Buzpınar, 2006, XXXII, 323.

²⁷²¹ Zeydân, 2009, I, 332.

²⁷²² Ebû'l-Hasan el-Mâverdi, 2015, 187-193.

Ubeydullah el-Alevî Bağdat'ta seyyidlerin nakîbliğine atandı. Ayrıca hac ve mezâlim işleri de kendisine tevdi edildi. Atanma menşûru büyük bir cemaatin huzurunda okunmuştu²⁷²³. Nakîb, bazen toplumsal olaylara müdahil olup siyasî otorite tarafından ilgi ve takdirle karşılanıyordu. Tuğrul Bey 1055 yılında Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle kalabalık bir ordunun başında Bağdat'a girmiş ve askerleriyle Bağdat halkı arasında birtakım anlaşmazlıklar ve çatışmalar zuhûr etmişti. Şehrin her tarafında çalkalanmalar olmuş ve halk Bağdat'ın içinde yakaladıkları askerleri öldürmeye başlamıştı. Ancak Kerh ahalisi Selçuklu askerlerine saldırmadığı gibi, onları muhafaza ve müdafaa ettiler. Tuğrul Bey, Kerh halkının bu davranışını öğrenince onlara iyi davranılmasını emretti. Öte yandan Vezir Amîdü'l-Mülk, tabî Tuğrul Bey'in tasvibiyle, Nakîb Adnân b. er-Radî'ye haber gönderip huzura gelmesini emretti. Adnân huzura gelince vezir ona, muhtemelen Kerh ahalisini böyle hareket etmeye telkin ettiği için Tuğrul Bey adına teşekkür etti; sultanın emriyle kendisini ve mahalleyi korumak amacıyla bir süvari birliğini onun yanında Kerh'te bıraktı²⁷²⁴. Bağdat'ta nakîb, asayiş ve cezaî meselelerle alakalı konularda Selçuklu memurlarıyla işbirliği halinde olurdu. 1089'da Bâbü'l-Basra ahalisi ile Kerhliler arasında bir karışıklık zuhur etmişti. Olayları bastırmaya çalışan Amîd Kemâlû'l-Mülk Ebû'l-Feth ed-Dihistânî, bu arada Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'den vuku bulan hadiseler esnasında katli olaylarına karışanların huzuruna getirilmesini istemişti²⁷²⁵. 1094 senesinde ise Nakîb Tarrâd ez-Zeynebî'nin kâtibi öldürüldüğünde nakîb, Bağdat şahnesi Aytekin Ceb'e haber gönderip ondan kisası yerine getirecek bir adam göndermesini istemişti²⁷²⁶. Öte yandan, bazı araştırmacılar tarafından, bilhassa Bağdat'ın batı yakasında, Selçuklu şahnesi ve Abbâsî şurtasının kuvvetlerinin asayiş ve emniyeti sağlamada güçlük çektikleri bazı hadiselerde, destek kuvvet olarak çağrılan Hâşimî silahlı birliklerinin organizasyonunda nakîbin rol oynayabileceği üzerinde durulmuştur²⁷²⁷.

Hemen hemen her İslâm ülkesinde varlığı bilinen müessesenin gördüğü vazife ve hizmetler aşağı yukarı aynı olmasının yanında²⁷²⁸, hilafet merkezi dışındaki ülkelerde müessesesinin ilgi alanında zamanla bir daralma olmuştur²⁷²⁹. Selçuklu ülkelerinde

²⁷²³ İbn Kesîr, 1995, XII, 204.

²⁷²⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, IX, 464.

²⁷²⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 153.

²⁷²⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 203.

²⁷²⁷ Renterghem, 2011, 127.

²⁷²⁸ Kazıcı, 2015, 268.

²⁷²⁹ Buzpınar, 2006, XXXII, 323.

seyyidlerin nakîbliği “nekâbet-i sâdât²⁷³⁰”, “nekâbet-i siyâdet²⁷³¹”, “nekâbet ü riyâset-i sâdât ü eşrâf²⁷³²” isimleriyle bilinir. Seyyidler, bir korporasyon olarak, seyyidler nakîbinin özel yetkisi altına verilmişti²⁷³³. Sultan Sencer’in dîvânından çıkan ve Murtazâ Cemâlü’-d-Dîn Ebû’l-Hasan el-Alevî’ye Gürgân, Dihistân ve Esterâbâd seyyidler nakîbliği vazifesi yeniden tevdi edilen bir tayin menşûrunda nakîbin görev ve sorumlulukları şöyle belirtilmektedir: “Seyyidlerin erzak ve maaşını temin etsin. Güzel davranışlıları takviye etsin ve bozguncuları cezalandırsın (mâlîde mî dâred). Onların şecerelerini (şecerât) araştırsın. Peygamberlik ve imâmet makamını iddiacılardan (mudde’îyân), sahtekârlardan ve yalancılardan (ehl-i telbîs ü tezvîr) korusun. [Gerekli] araştırma ve incelemeden sonra bunları seyyidlerin arasından uzaklaştırsın. Ondan o unvanı alsın ve [ceza olarak] onun saçlarını kessin²⁷³⁴.” Öte yandan, Selçuklu Türkiye’sinde ülke seyyidler nakîbliğinin (nekâbet-i sâdât-i memâlik) Sadrü’-d-Dîn Yusûf adına tecdit edildiği tayin menşûrunda²⁷³⁵ ve kuvvetle muhtemel Büyük Selçuklular devrine ait olduğu halde filân yerin seyyidlerinin nakîbliğinin (nekâbet ü riyâset-i sâdât ü eşrâf-i filân mevzi’) filâna tevdi edildiği menşûrda²⁷³⁶ da benzer ifadeler yer almaktadır. Sencer’in dîvânından çıkan menşûrda, dîvân nâibleri ve mahallî memurlar gibi yerli idarecilere Nakîb Cemâlü’-d-Dîn’e karşı saygıda kusur etmemeleri, onun rızasını kazanmak için ellerinden geleni yapmaları, her durumda ona hürmet etmeleri salık verilmiştir. Ayrıca seyyidleri yakınlaştırma ve uzaklaştırma, cezalandırma (mâlîş dâden) gibi seyyidler ile ilgili işlerinin tertibini ona bırakıp bu işlere müdahale etmemeleri buyurulmuştur²⁷³⁷. Her ne kadar Abbâsî Bağdat’ında olduğu gibi, Selçuklu ülkelerinde mezâlim dîvânına başkanlık ettiğine dair bir bilgi kaynaklarda mevcut değilse de, bu dönemde büyük ve imtiyazlı bir sınıfı teşkil eden seyyidler topluluğu içinde bazı suç-ceza işlerinde salâhiyeti olduğu görülen nakîb birtakım kazâ yetkileri haizdi²⁷³⁸. Nakîbin kendi cemaati içerisinde had ve ta’zîr cezalarından daha hafif cezaları mucip fiillerin neticesi olan cezaları uyguladığı düşünülebilir²⁷³⁹.

²⁷³⁰ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 154.

²⁷³¹ Anonim, *Tekârîrü’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 70 (Farsça metin).

²⁷³² Anonim, *Ahkâmu Sultânî’l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 38a.

²⁷³³ Lambton, 1973, 381, 368.

²⁷³⁴ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 155; Ünal, 2014, 119.

²⁷³⁵ Anonim, *Tekârîrü’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 71 (Farsça metin).

²⁷³⁶ Anonim, *Ahkâmu Sultânî’l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*, nr. 2257, vr. 38a. Menşûrda, sıkça görüldüğü üzere, şahıs ve yer adları hıfzedilerek, yerlerine “filân” yazılmıştır.

²⁷³⁷ Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 155; Ünal, 2014, 119.

²⁷³⁸ Ayrıca bkz. Muhammed Rızâ Rahmetî, Fâtıme Necefi, 1394/2015, 136; Kurpalidis, 2011, 144.

²⁷³⁹ Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân, 1389/2010, 135.

6.12. Gece ve Gündüz Bekçileri: Ases, Nakîb, Pâsbân, Hares, Rukebâ

Ases, kelime olarak Arapça “asse” fiil kökünden ism-i fâil olup “gece bekçisi” anlamına gelen “âss”ın çoğuludur²⁷⁴⁰. Arapça nakîb kelimesi de sözlükte “hayırlı, seçkin kişi; bir topluluğun başkanı, vekili, kefil, emini” anlamlarına gelir²⁷⁴¹. Pâsbân ise Farsça “muhafızlık yapmak, kollamak” anlamına gelen “pâsîden” fiilinin “pâs” kökü ile “koruyan, sahip” anlamındaki “bân” son ekinin birleşmesinden oluşmakta olup, “bekçi, muhafız, kolcu, nöbetçi” anlamlarında kullanılmaktadır²⁷⁴². Hares de “muhafız, bekçi” anlamındaki Arapça “hâris” kelimesinin çoğuludur²⁷⁴³. Rukebâ; “rakip, gözcü, bekçi, muhafız” manalarına gelen Arapça “rakîb” kelimesinin çoğuludur²⁷⁴⁴. Bu beş kelimenin terim olarak delalet ettiği manaları ve bu memurlukların mahiyetini belirlemek için kaynaklarda geçen bilgiler ortaya konulmaya gayret edilecektir.

Atebetü'l-Ketebe'de iki tayin menşûrunda nakîble birlikte olmak suretiyle, üç menşûrda asesten bahsedilmiştir. Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hârezmşâh'ı Rey vali nâibliğine tayin eden menşûrda, müstakbel validen yolların emniyeti ile tüccarların ve yolcuların gönül rahatlığını ve huzurunu sağlamada azami gayret göstermesi istenir. Devamında ise Müslümanların cemaatle yatsı namazını kılıp camilerden ayrılma vaktinden sabah tan ağarana kadar pazarların ve mahallelerin kötülükten ve hırsızlardan (fesâd û lusûs) emin olması için şehirde tehlikeli yerlere ases tayin etmesi ve düzeni sağlaması emredilir²⁷⁴⁵.

Sultan Sencer'in dîvânından sadır olduğu halde Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed b. el-Abbâs'ın Mâzenderân reisliğine tayini menşûrunda genel olarak ora âmiline, şahnesine, ileri gelenlerine (a'yân) ve muteber kimselerine (mu'teberân) hitaben Tâcü'd-Dîn ile meşveret etmeden şeriata ve genel maslahata müteallik hiçbir işe teşebbüs etmemeleri söylenir. Özel olarak ise şahneye ayrıca, reise danışmadan ve onun onayını almadan nakîb ve ases tayin etmemesi emredilir. Mezkûr kişi ve grupların bu genel işlerde ve özellikle de

²⁷⁴⁰ Özcan, A. (1991). “Asesbaşı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. III, 464; Furûğ Habîbzâde-yi Âzerî, 1397/2018, 249.

²⁷⁴¹ Uyar, G. (2006). “Nakîb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 321.

²⁷⁴² Kanar, M. (2013). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları, 356-357.

²⁷⁴³ Taneri, A. (1995b). “Emîr-i Hares”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 134.

²⁷⁴⁴ Kanar, 2013, 783-784.

²⁷⁴⁵ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 138; Ünal, 2014, 97.

daha nazik olan bu atama işinde Reis Tâcü'd-Dîn'in doğru ve isabetli görüşünden sapmamaları istenir²⁷⁴⁶.

Adı geçen Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim'in Gürgân, Dihistân, Esterâbâd ve Colfâdegân ile birlikte Mâzenderân reisliğini yenileyen ikinci bir tayin menşûru da benzer ifadeler barındırmaktadır. Menşûrda Reis Tâcü'd-Dîn'in yetki sahası içindeki mıntikalarda görev yapan şahnelerin, onun nâibinin bilgisi ve rehberliği olmadan bir işe girişmemeleri ve yine reis nâibinin izni ve onayı olmadan nakîb ve ases tayin etmemeleri emredilmektedir. Aynı menşûrda nakîb ve asesten; insanların kendilerinden, aile bireylerinden ve mallarından emin olmalarını sağlayacak memurlar olarak bahsedilmektedir²⁷⁴⁷.

Görüldüğü gibi, tayin menşûrlarından birinde ases atama yetkisi vali nâibine, diğer ikisinde ise hem nakîb hem de ases tayin yetkisi şahneye verilmiştir. İkinci durumda şahnenin, bu tayinlerde reis nâibi ve dolayısıyla reisin tasvibini alması icap ediyordu. Bununla birlikte vali nâibliği ve reislik tayin menşûrlarında rast gelinebilen bu tayin yetkisinin olağan vali ve şahne tayin menşûrlarında belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Bunun sebebinin bahsedilen tayin ameliyesinin mutlak bir uygulama olması olabilir. Diğer taraftan, G. M. Kurpalidis ele alınan bu tayin menşûrunda şehir valisine şahnenin görevlerinin verilmesini çok ilginç bulur²⁷⁴⁸. Bununla beraber A. K. S. Lambton ise Selçuklu sultanının genel asayişin korunması ile ilgili işleri zaten, pratikte her zaman askerî sınıfların bir üyesi olan valiye ya da şahneye havale ettiğini belirtmektedir²⁷⁴⁹. Bazen de bu iki makam bir şahsın uhdesinde birleştiriliyordu. Selçuklular devri şairleri, şiirlerinde şahne ve asesini birlikte anar²⁷⁵⁰. Sultan Sencer devrinde Belh kadı'l-kudatlığı yapan ve aynı zamanda şair ve müellif olan Ömer b. Mahmûd el-Belhî de aseslerin suçluları şahnenin zindanına götürdüğünden bahseder²⁷⁵¹. Kaynaklardaki bu işaretler şahne ve asesin ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan A. K. S. Lambton, Tâcü'd-Dîn için düzenlenen tayin menşûrunda, ona, alışlageldiği üzere yalnız malî işlerin değil, aynı zamanda dinî işlerin ve nihayet genel emniyet ve asayişin gözetim ve denetimi ile görevlendirilmiş bulunduğu için, bir reisin doğal olarak sahip olduğundan daha geniş yetkiler verdiğini not etmiştir²⁷⁵². Bu

²⁷⁴⁶ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 124; Ünal, 2014, 81.

²⁷⁴⁷ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 121; Ünal, 2014, 77.

²⁷⁴⁸ Kurpalidis, 2011, 111.

²⁷⁴⁹ Lambton, 1973, 381, 386.

²⁷⁵⁰ Katrân-i Tebrîzî, 1362/1983, 189; Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 183, 204.

²⁷⁵¹ Ömer b. Mahmûd el-Belhî, 1365/1986, 73.

²⁷⁵² Lambton, 1973, 381, 388, 391.

mülâhaza, şahnenin ases ve nakîb tayininde reislik makamının tasdikine ihtiyaç duymasının, Sultan Sencer devrinin bu müstesna reisine münhasır da olabileceğini akıllara getirmektedir. Diğer taraftan, resmî vesikaların yanı sıra, en azından bazı şehirlerde şahneye bağlı nakîblerin bulunduğu ve nakîblerin şahne tarafından tayin edildiği, vekâyinâmelerden de teyid edilebilmektedir²⁷⁵³.

Kaynaklarda geçen bilgilere göre, asesin görevi yatsı namazını müteakip cemaatin camileri terk etmesiyle başlamakla ve fecir vaktine kadar devam etmekteydi. Menşûrlarda asesle birlikte zikredilen nakîb de bir inzibat memuru olarak muhtemelen bu vakitler dışında kalan zamanlarda, yani şafağın sökmelerinden akşam vakitlerine kadar olan zaman diliminde görev yapmaktaydı. Sûzenî-yi Semerkandî, asesin vazifesinin “ışıkla” sona erdiğini ima eder²⁷⁵⁴. Zaten ases kelimesi, yalnız geceleri kolluk görevleri yapanları ifade etmek için özellikle seçilmiştir. Gündüz şehirde dolaşmak suretiyle kolluk görevi icra edenler için bu isim kullanılmamıştır²⁷⁵⁵. Bu itibarla, asesin “gece bekçisi”, nakîbin de “gündüz bekçisi” olduğu söylenebilir²⁷⁵⁶. Senâî-yi Gaznevî, Serahs’ta ikamet ettiği sırada söylediği bir kasidede gündüzleri (rûzhâ) şahneden, geceleri (şebhâ) ise asepten bahseder²⁷⁵⁷.

Ases; geceleri emniyet ve asayişin korunması, suç faillerinin ortaya çıkarılması, yakalanması ile gerekirse darp edilmesi ve hapsedilmesinde yetkiliydi. Ases resmî vesikalar da dâhil olmak üzere kaynaklarda genellikle hırsızların peşinde olarak tasvir edilmiştir. Öyle ki ases ihmal veya gevşeklik gösterecek olsa hırsız (dozd) korkusundan geceleri kimse rahat uyuyamazdı²⁷⁵⁸. Ases gece hırsızları yakalayıp onların ellerini bağlıyordu. Bu muameleye maruz kalan hırsız (dozd) bütün gece perişan ve üzgün bir halde kalıyordu²⁷⁵⁹. Asesler bazen de gece sarhoş bir halde gezenlere sopanın acısını (çûb) tattırıyordu. Sonrasında başlarını ve ayaklarını soyup bu vaziyette onları, hırsızlardan (dozdân) ve serseri takımından (rindân) oluşan mahkûmların kaldığı şahnenin zindanına götürerek gardiyana teslim ediyordu²⁷⁶⁰.

²⁷⁵³ Özaydın, 2001, 220.

²⁷⁵⁴ Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 222.

²⁷⁵⁵ Yılmaz, 2017, 198.

²⁷⁵⁶ Ayrıca bkz. Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, 121, not 5. Nakîb tabirinin Gazneliler ve Selçuklular devirlerinde delalet ettiği öteki manalar için bkz. Hasan Enverî, 2535/1977, 139-140.

²⁷⁵⁷ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 183.

²⁷⁵⁸ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 378 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî, 2016b, 277.

²⁷⁵⁹ Sa’dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 481 (Farsça metin); Sa’dî-yi Şîrâzî, 2016b, 373.

²⁷⁶⁰ Ömer b. Mahmûd el-Belhî, 1365/1986, 73.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâmesi*'nde naklettiği bir hikâyede bir vesile ile asesten söz etmiştir. Buna göre; gece yarısı vakitsiz okunan ezanı duyanların sabah oldu sanarak evlerinden sokağa çıkacaklarını, bunun üzerine asesin de bunları yakalayacağını söyler. Nihayet bu kişiler asesin elinden sıkıntıya düçar olacaklardı²⁷⁶¹. Kaynaklarda sarahatle belirtilmemesine rağmen aseslerin bir âmiri olduğu düşünülebilir. Selçuklular öncesi ve sonrası dönemlerde aseslerin başındaki kimse olan sâhibü'l-ases ve asesbaşı gibi âmirlerin²⁷⁶² vazifesini Selçuklular zamanında muhtemelen emîr-i ases görüyordu ve o, zindanların gözetimi yanında hapsedme-salıverme hükmünü vermede de salâhiyet sahibi idi²⁷⁶³.

Muhtemelen gece potansiyel suçluların suç teşkil edecek teşebbüslerini peşinen önlemek maksadıyla ases, yüksek bir tonla bağırıyordu. Gecenin sakinliği ve sessizliğinde yankılanan asesin sesi, bazen derin uyku esnasında rahatsızlık veriyordu²⁷⁶⁴. Diğer taraftan asesin sesinin bir güven kaynağı olduğu da yadsınmasa gerektir.

Emniyet ve asayiş hizmetlerini sağlayan bu görevlilerin sayısı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Semerkantlı şair Sûzenî bir beytinde, gece on asesin gözaltına alma işleminden bahseder²⁷⁶⁵. Başka bir edebî kaynakta hikâye edilen bir olayda ise sayısının belirtmeden, muhafızlar karakolundan (der-i heres) bir grup asesin (fevcî ez ases) bir sarhoşu tutukladığından söz edilir²⁷⁶⁶. Yine bir şiirde şahne ve altı asesten bahsedilir²⁷⁶⁷. Aseslerin gece gruplar halinde bilhassa şehirdeki tehlikeli noktalar başta olmak üzere mahallelerde ve pazarlarda devriye gezdikleri söylenebilir. Nitekim pazar, asesle dolabiliyordu²⁷⁶⁸.

Şehrin emniyet ve asayişinin sağlanması ve korunması ile ilgili görevleri yerine getirmek üzere kaynaklarda anılan diğer bir memur da pâsbândır. Pâsbân, asesin icra ettiği vazifelerle ve ona nispet edilen niteliklerle bir arada zikredilmiştir. Öyle ki pâsbânın, hırsızlara göz açtırmamak için geceleri uyumayıp vazife başında olduğundan söz edilir.

²⁷⁶¹ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 58 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 121.

²⁷⁶² Tournau, R. L. (1986). "Asas". B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 687; Özcan, 1991, III, 464; Muhammed Hüseyin Sâket, 1382/2003, 517-519.

²⁷⁶³ Ömer b. Mahmûd el-Belhî, 1365/1986, 73; Furûğ Habîbzâde-yi Âzerî, 1397/2018, 249.

²⁷⁶⁴ Muhtârî-yi Gaznevî, 1336/1957, 167.

²⁷⁶⁵ Sûzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 222.

²⁷⁶⁶ Ömer b. Mahmûd el-Belhî, 1365/1986, 73.

²⁷⁶⁷ Senâî-yi Gaznevî, 1381/2002, 204.

²⁷⁶⁸ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 53.

Pâsbânın geceleri malların ve canların muhafazasıyla mesul olduğu anlaşıyor²⁷⁶⁹. Hırsız (dozd), pâsbândan çekinip korkardı²⁷⁷⁰. Pâsbânın varlığı huzur veriyordu ve insanlar hırsız (dozd) korkusundan emin olarak uyuyordu²⁷⁷¹. Eğer pâsbân uyanık olmazsa, hırsız (dozd) iş başında oluyordu²⁷⁷². Bir hikâyede, gece pâsbânı atlatan suçlunun sabah olunca şahneye teslim edileceğinden bahsedilir²⁷⁷³. 12. yüzyıl kaside şairi Zahîrî'd-Dîn-i Fâryâbî memduhunu methederken, onun adaletiyle oluşan huzur ve güven ortamında pâsbânın, işini yapmaktan; hırsızın (dozd) da soygun için bir fırsat kollamaktan gözüne uyku girmediğinden söz eder²⁷⁷⁴. Ferruhî-yi Sîstânî'nin bir beytinden pazarların muhafazasından mesul olduğu anlaşılan pâsbânın vazife görmesine, adil bir idarede gerek kalmıyordu²⁷⁷⁵. Yine böyle bir ortamda pâsbânın sesi ya hiç gelmiyordu ya da gelse bile hoş bir seda bırakıyordu²⁷⁷⁶. Buna göre; pâsbânın da ases gibi geceleri yüksek bir tonla bağırduğu anlaşılabılır. Selçukluların son dönem kaside şairlerinden Kemâlî'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî de memduhunun adaletinin (ma'delet) şöreti sayesinde, suçları önlemek üzere gece uyanık olan pâsbânın uyuduğunu veciz bir şekilde ifade eder²⁷⁷⁷. Gece bekçisi manasında pâsbân da, ases ve nakîble beraber, muhtemelen şahneye tâbi idi.

Pâsbânın, asesin görev ve nitelikleriyle örtüşen bu ifadelerden başka, kaynaklarda farklı manalarda da kullanıldığı görülmektedir. Mesela meşhur habsiyye şairi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân pâsbânı, gardiyan manasında kullanmıştır²⁷⁷⁸. Öte yandan pâsbân, hükümdarın sarayının gece muhafızı anlamına da gelir²⁷⁷⁹. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme*'de saray muhafızı olarak pâsbânın durumunu açıkça ortaya koyar. Buna göre; yüce sarayın (dergâh-i âlî) muhafız grubu içerisinde yer alan gece bekçileri (pâsbânân), nöbetçileri (nevbetiyan) ve kapıcıları (derbânân) hususunda çok ihtiyatlı olmak gereklidir. Bu görevde bulunan kişileri yetiştirenler onları iyi tanımalı, açıktan veya gizliden onların durumlarını soruşturmalıdır. Zira bunların çoğu ihtiyaç sahibi ve tamahkârdır. Para karşılığında çabucak yoldan çıkıp aldanırlar. Bunların arasında bir yabancı görürlerse, kim olduğu araştırılmalıdır. Bunlar her gece nöbete ve devriyeye çıktıklarında gözler üstlerinde olmalıdır. Çünkü çok önemli ve

²⁷⁶⁹ Lâmiî-yi Gurgânî, 2536/1978, 25; Reşîdü'd-Dîn Vatvât, 1339/1960, 139.

²⁷⁷⁰ Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, 40 (Farsça metin); Sa'dî-yi Şîrâzî, 2016c, 46.

²⁷⁷¹ Kemâlî'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî, 1348/1969, 65, 88.

²⁷⁷² Mucîrî'd-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 172.

²⁷⁷³ Marzubân b. Rüstem, 2017, 347.

²⁷⁷⁴ Zahîrî'd-Dîn-i Fâryâbî, 1381/2002, 239.

²⁷⁷⁵ Ferruhî-yi Sîstânî, 1335/1956, 393.

²⁷⁷⁶ Cemâlî'd-Dîn-i İsfahânî, 1320/1941, 90; Kemâlî'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî, 1348/1969, 220.

²⁷⁷⁷ Kemâlî'd-Dîn İsmâîl-i İsfahânî, 1348/1969, 83.

²⁷⁷⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, 414, 429.

²⁷⁷⁹ Zahîrî'd-Dîn-i Fâryâbî, 1381/2002, 150; Furûğ Habîbzâde-yi Âzerî, 1397/2018, 97.

nazik bir iştir; başka işlere tercih edilmelidir²⁷⁸⁰. Öte yandan Râvendî'nin eserinde nakledilen Seyyid Hasan-i Gaznevî'ye ait bir kasidede de pâsbân, saray muhafızı manasında kullanılmıştır²⁷⁸¹. Yine aynı eserde dercedilen Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî'nin bir beytinden pâsbânların (pâsbânân) müstahak kişilere tokat (sîlî) atmak suretiyle onları kovduğu anlaşılıyor²⁷⁸². Bu şair kendi dîvânında, sultanın mülkte en yüksek makam ve mertebe sahibi olduğunu, en aşağıda ise pâsbânın bulunduğunu söyler²⁷⁸³. Zahîrû'd-Dîn-i Fâryâbî de bazı beyitlerinde pâsbânı bu manada kullanmıştır²⁷⁸⁴. Mehmet Altay Köymen, Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği bilgilere istinaden pâsbânı saray küçükleri içinde zikrederek, saray teşkilâtı içerisinde gösterir ve saraya taalluk eden işlere nezaret eden vekîl-i hâssın²⁷⁸⁵ ve onun emrindekilerin pâsbânlardan sorumlu olduğunu öne sürer²⁷⁸⁶. Erdoğan Merçil de bu yoruma katılmamakla beraber, pâsbânı sarayın gece muhafızı olarak zikreder²⁷⁸⁷. Diğer taraftan, pâsbânın, Selçuklu hükümdarlarının hayatı başta olmak üzere sarayı korumakla görevli olan candârlarla ve onların reisi emîr-i candârla²⁷⁸⁸ ve vekîl-i hâssa tekabül ettiği halde sarayın bütün birimlerinin ihtiyaçlarını ve saray personelinin maaşlarını karşılayan üstâdü'd-dâr²⁷⁸⁹ ile münasebeti hususunda bir bilgi yoktur.

Pâsbânın bazı durumlarda daha geniş bir manayı haiz olup, aşağıdaki beyitlerde olduğu gibi, genel bir muhafaza memuru için kullanıldığı da söylenebilir:

“Onun adaleti sayesinde dağda ve kırdı eğer,

Kaplan ve pars, yaban koyunu ve ceylana muhafız (pâsbân) olursa şaşırtıcı değildir²⁷⁹⁰.”

²⁷⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk, 1976, 136 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, 205.

²⁷⁸¹ Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 276 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, II, 264.

²⁷⁸² Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007, 304 (Farsça metin); Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1999, II, 288.

²⁷⁸³ Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, 1358/1979, 279.

²⁷⁸⁴ Zahîrû'd-Dîn-i Fâryâbî, 1381/2002, 237.

²⁷⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de bu makama müstakil bir fasıl tahsis etmiştir. Selçuklu saray teşkilâtı hakkında yapılan incelemelerde bu makamın önceki devirlere nazaran Büyük Selçuklular zamanında önemini kaybettiği ve Selçuklu sarayında böyle bir vazifenin olamayacağı kanaati hâkimdir. Nizâmü'l-Mülk, 1976, 93 (Farsça metin); Nizâmü'l-Mülk, 2017, s. 159; Merçil, 2011, 79; Uzunçarşılı, 1988, 37.

²⁷⁸⁶ Köymen, 2011a, III, 98.

²⁷⁸⁷ Merçil, 2011, 100, 236-237.

²⁷⁸⁸ Merçil, 2011, 100.

²⁷⁸⁹ Kucur, S. S. (2006). “Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-Dârlık”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 14, 9.

²⁷⁹⁰ Süzenî-yi Semerkandî, 1338/1959, 241.

“Şahın adaleti kendi mülkünün muhafızıdır (pâsbân),
Onun ikramı kendi devletinin kahramanıdır²⁷⁹¹.”

“Akıl ruha huzur veren bir çalgıcıdır,
Adalet mülkü süsleyen bir süsleyicidir.

Akıl şeriatın kahramanı olmuş,
Adalet mülke muhafız (pâsbân) olmuş²⁷⁹².”

Öte yandan, hares kelimesinin türevleri de Selçuklu kaynaklarında muhafız, bekçi manalarında kullanılmıştır. Mesela Bağdat'ta gece devriye gezen sokak bekçisinden (hârisü'd-derb) bahsedilir. 1177 yılının bir Ramazan ayı gecesinde bir köle (memlûk), hırsızlık amacıyla efendisini bıçaklamış, yaralı adamın yediği bıçak darbesinden sonraki feryadını duyan sokak bekçileri (horrâs), köleyi kısıkrak yakalamıştır²⁷⁹³. Bundan yirmi yıl öncesi (1157) Bağdatı'nda muhafızlar (horrâs), yollarda ve çarşılarında cihat ilân ediyorlardı²⁷⁹⁴. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî, kadı'l-kudatlık makamına gelmeden önce, Bağdat'ta, Derbû'r-Reyyâh'ta bekçilik (hares/hâris) vazifesini görüyordu. Onun, bu vazifesi esnasında, gece sokak kandilinin ışığı altında ders çalıştığı nakledilmiştir²⁷⁹⁵. Hares, hâris, horrâs kelimeleriyle anılan bu görevlilerin, daha ziyade geceleri huzur ve asayiş temin vazifesiyle sokak, cadde, mahalle ve pazarlarda görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Hares; Abbâsîler zamanında iç emniyeti sağlayan bir emniyet alt birimi olmakla birlikte, aynı zamanda halife ve vali başta olmak üzere yöneticilerin özel muhafız birliklerinin oluşturarak onların adeta canlı birer kalkanları olmuşlardır²⁷⁹⁶. Haresin, kale hâkimi olan kûtvâllerin emrinde, başlıca kalenin ve bura halkının emniyetini sağlamakla vazifeli muhafızlar olarak görev yaptıkları da anlaşılmaktadır²⁷⁹⁷.

Emniyet ve asayiş sağlamakla vazifeli olan başka bir görevliler grubu da rukebâ olarak adlandırılan muhafızlardı. Nitekim Sultan Sencer dönemine ait olan bir resmî

²⁷⁹¹ Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 351.

²⁷⁹² Senâî-yi Gaznevî, 1388/2009, 367.

²⁷⁹³ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 230.

²⁷⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, XVIII, 115.

²⁷⁹⁵ Safedî, 1420/2000, IV, 103; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, III, 271.

²⁷⁹⁶ Yılmaz, 2017, 195.

²⁷⁹⁷ bkz. Anonim, *Tekârîrü'l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*, 1988, 43 (Farsça metin); Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî, 1963, 28 (*Rüsumü'r-Resâil ve Nücümü'l-Fezâil* kısmı).

vesikada, fitne ve yol kesme hadiselerinin olduğu yerlere güvenilir rukebâ (muhafızlar) tayin edilmesi, onların da haberdar oldukları hadiseleri bölge idaresine bildirmeleri talimatı verilmiştir. Rukebânın şahnenin emrinde çalıştığı anlaşılmaktadır²⁷⁹⁸.

²⁷⁹⁸ Müntecebü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, 168.

SONUÇ

Büyük Selçuklularda umumiyetle hâkimiyet telakkisi, her cephesiyle devlet teşkilâtı vs. bir yana, hususiyetle adalet telakkisi, adalet teşkilâtı, adalet uygulamaları ve adaletin işleyişinde rol oynayan kişi ve kurumlar İslâmiyet'ten önce İran, İslâmiyet'ten önce Türk ve İslâm medeniyeti olmak üzere başlıca üç kaynaktan gelen unsurların kaynaşmasından teşekkül etmiştir. Çeşitli menşelerden gelen unsurların birleşmesinin nüvesini teşkil eden Büyük Selçuklular, tüm bu yönlerden muasırlarının ve haleflerinin devlet idaresinde ve toplum yaşamında derin tesirler de yaratmıştır.

11. ve 12. asırlarda, Selçuklu kültür çevresi ekseninde, adalet ve zulüm kavramları ile adil hükümdar tasavvuru ve adalet telakkisi hususunda öne sürülen tanımlamalar ve fikirler bir bütünlük oluşturmuştu. Manevî bir lider konumuna indirgenen Abbâsî halifesi ve cismanî bir lider olarak ortaya çıkan Büyük Selçuklu sultanı arasında tebarüz eden yeni münasebetler çerçevesinde, birincisinin pozisyonunu göz ardı eden, ikincisini merkeze alan bir devlet ve siyaset teorisi ve anlayışı ortaya konulup kabul görmüştür. Sultan merkezli siyasî bir yapıyı ifade eden anlayışın temeli sultanın doğrudan doğruya Allah tarafından belirlenip göreve getirildiği, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve peygamberlik mertebesine yakın olduğudur. Böylece din ile hükümdarlık yan yana getirilmek suretiyle birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak görülmüştür. Sıkça yinelenen ortak anlayışlardan birisi de hükümdarın halkının çobanı olduğudur. İbadetten daha üstün ve faziletli bir eylem olarak kabul edilen adaletin, aynı zamanda ebedî kurtuluşun yolu ve ahiret için azık olduğu da üzerinde çok durulan bir anlayış ve inançtır. Adil hükümdar tasavvuru çerçevesinde en fazla tekrar edilen noktalardan bir diğeri, adil hükümdarların şeref ve üstünlük kazanacağı ve iyi bir ad bırakacağıdır. Adalet kavramı, ihsan erdemiyle de yakından ilişkili olarak anılmıştır. Daha ziyade edebî metinlerde kullanılan diğer bir anlatım biçimi de hükümdarın temin ettiği adalet ortamında, fitraten saldırgan ve vahşi yaratılan hayvanların, yabanî tabiatlarından evcil bir tabiata bürünmelerine dair olmuştur. Adalet kavramı kaynaklarda üçüncü halife Hz. Ömer ve Enûşirvân namıyla maruf Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'de tecessüm etmiştir; bu iki kişiye adalet timsali olarak sıkça atıfta bulunulmuştur. Adil hükümdarların egemenliği devrinde adalet uygulamaları ve bunun getirileri, bir ifade tarzı olarak anane halini alıp farklı literatür içerisinde sıkça tekrarlanmış ve umumiyetle teşbihli ve mübalağalı bir şekilde ve idealleştirilerek muayyen temalar çerçevesinde işlenmiştir. Bu temalar modern öncesi zamanlarda tarıma dayalı toplum ve devlet yaşamının siyasî düşünce geleneğinde mühim bir

yer işgal eden, iktidarın devamını sağlayan fonksiyonlardan oluşan, çeşitli şekillerde formülleştirilmiş ve adalet telakkisinin de temelini teşkil eden adalet dairesi mefhumuyla ilintili olmuştur. Selçuklu kültür çevresinde adalet telakkisi belli başlı şu temalar çerçevesinde tezahür etmiştir: Adalet, zulmü engeller; adalet, devletin bekasını ve hâkimiyetin devamını sağlar; adalet, huzur ve güvenliği sağlar; adalet, halkın hoşnutluğunu sağlar; adalet, vatana geri dönme sebebi ve muhaceretin engelidir; adalet, bayındırlık, bolluk ve bereket sağlar; adalet, fethin ve zaferin temelidir.

En büyük yetki ve otorite sahibi olarak sultan; devlet teşkilâtını oluşturan saray, hükûmet ve ordu olmak üzere üç müessesenin başında bulunduğu gibi, adalet teşkilâtının da başı olarak en yüksek hâkim durumundaydı. Bu sıfatla Büyük Selçuklu sultanlarının yargısal-cezaî yetki ve sorumlulukları şu beş yönde tezahür etmekteydi: Yargı hakkının tevcihi ile adalet mensuplarını tayin ve azletme, şikâyetlerle ilgilenme ve davalara bakma, kanun koyma ve kaldırma, suç-ceza işleriyle ilgilenme, atıfet muamelelerini yerine getirme. Sultan en büyük yargıç sıfatıyla uhdesinde bulunan yargı yetki ve görevlerini, geniş bir ülkede tüm adlî fonksiyonu bizzat yerine getirmesine imkân olmadığından, kendi adına bunları yerine getirecek olan kadılar başta olmak üzere, adalet mekanizması mensuplarına devretmiştir. Büyük Selçuklu sultanları kadı'l-kudat, kadı, kadı-yi leşker gibi adalet teşkilâtının başlıca görevlilerini tayin ve azlettiği gibi, devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde çeşitli görevler icra eden, bu arada yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğu da haiz bulunan vezir, vali, şahne, amîd, reis, muhtesib, hâcib, iktâ sahipleri, emîr-i dâd, emîr-i hares, seyyidlerin nakîbi gibi devlet görevlilerini de tayin ve azlediyordu. Hükümdarın tahsis ve tevcih ettiği yetkiyi devralan devlet görevlileri, bu yetkileri kapsamında yerine getirdikleri tüm görev ve faaliyetlerin sorumluluğunu da devralmış oluyordu. Adalet telakkisi, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara arz edebilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesiyle yakından ilişkili olmuştur. Halkın şikâyetlerini hükümdara sunabilmesi ve hükümdarın da onları zulümden koruyup adaleti sağlayabilmesi için çeşitli uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar birer anane halini alan muhtelif biçimlerde gerçekleşmiştir. Canlı bir şekilde sürdürülen bu gelenekler en önemli adalet dağıtıcısı olarak hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak şikâyetlere bakma ve adalet tevzi etme âdetleri ile adalet arayışı içerisinde olan şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak zulüm görme nişaneleri ve adalet isteme âdetleri olarak tezahür etmiştir. Halkın şikâyet başvurusu hakkının ve yargı yolunun açık olduğu görülmektedir. Halkın adalet arayışında iktidara doğrudan ulaşım arayışının vücut verdiğini müesseselerin başında dîvân-i mezâlim

gelmekteydi. Hükümdar ve onun yetki verdiği üst düzey devlet görevlileri tarafından tevzi edilen, şer'î mahkemenin yetki ve sorumluluğu dışında kalan yahut da kadının kuvvetini aşan hususları düzene koymayı sağlayan idarî adalete delalet eden siyâsetin tatbiki mezâlim ile özdeşleşmiştir. Mezâlîme oturmak bireysel ve içtimaî adaleti sağlamanın yanında, sultanın otoritesini güçlendirmek ve idarenin rolü ve önemini aşikâr etmek bakımından da bir vasıta olmuştur. Böylece mezâlim mahkemesi, hususî merasimler ve teşrifatların icra edildiği siyasî bir propaganda aracı ve siyasî iktidarı simgeleyen bir teamül olarak da devlet hayatında önemli bir rol ifa etmiştir. Genel temayül şer'î mahkemelere karşı dîvân-i mezâlimin yargı yetkisini genişletip hâkim kılmak olmuştur. Sultan ve vezirin mahkeme teşkili, adaleti sağlamak maksadıyla yahut da adlî siyaset icabı olsun birtakım âdetler eşliğinde sembolik bir mana taşısa da daha ziyade taşrada vali, amîd, mukta, reis ve kadılar daha pratik ve mutat bir uygulama olarak dîvân-i mezâlim teşkil etmiştir. Şeriat dışında örfe, yani hükümdarın sırf kendi iradesine dayanan kanunlar koyma faaliyetlerinin ivme kazandığı bu devirde, daha Tuğrul Bey'den başlamak üzere Büyük Selçuklu sultanları, bilhassa Sultan Melikşah, özel hukuk sahasında bizzat kanun koyma ve kaldırma faaliyetinde bulunmuştur. Sultan yalnız dîvân-i mezâlimde değil, hatta çok daha sık ve mutat olmak üzere dîvân-i mezâlim dışında da cezaî hükümler verip bunları uygulamıştır. Sultan bir suç duyurusuyla ya da re'sen harekete geçerek cezaya hükmettiği gibi, bazen de keyfi olarak yahut da yalnız haksız ithamlar karşısında veya otorite ve iktidarlarına karşı muhtemel bir tehlike teşkil eden kişi veya kişileri saltanat ve devletin menfaati gereğince cezalandırmıştır. Adalet telakkisine göre ceza vermek, adalet alametlerindendi ve siyâset kavramında somutlaştırıldığı üzere hükümdarın hızlı ve sert ceza uygulaması makbuldü. Büyük Selçuklu sultanları cezaya konu olan hadisenin aydınlatılması, eylemin nitelenmesi ve şüphelinin kimliğinin tespiti gibi hususlarda çeşitli soruşturma, itiraf, ifade ve teşhis yöntemleri uygular ya da uygulatırdı. Bunların yanında sultanın, herhangi bir sorgulama ya da tahkikata gerek duymaksızın ve herhangi bir durum ve şarta tâbi olmaksızın mutlak özgür iradesiyle hüküm verdiği de oluyordu. Zaten örfî ceza olarak nitelendirilen cezalar, çoğunlukla olayın gelişimi anında verilen kararlar ile ortaya çıkıyordu. Büyük Selçuklu sultanları başlıca servete ve mala yönelik olarak iktâlara ve arazilere el koyma; şeref ve haysiyete yönelik onur kırıcı olarak tekdir, tahkir ve teşhir etmek; hürriyetin kısıtlanmasına yönelik olarak hapis, sürgün ve zorunlu ikamet; göreve yönelik olarak azletmek, mevki düşürmek; bedene yönelik olarak dayak atmak, hadım etmek, mil çekmek, göz çıkarmak, el ve ayak kesmek, burun kesmek, dil kesmek gibi ölüm cezası dışında kalan cezalara hükmetmiştir. Ayrıca başlıca boyun vurmak, asmak, iki parçaya ayırmak, yay kirişi ile

boğmak, suda boğmak, kısas uygulamak, linç etmek, zehirlemek gibi şekillerde infaz edilen ölüm cezaları da vermiştir. Bu cezalar, başlıca askerî ve siyasî mahiyette devlete ve sultanın şahsına karşı işlenen ve asayişe ilişkin suçlar; kişiye, mala ve topluma karşı işlenen adi suçlar; malî suçlar; dinî ve fikrî suçlar kategorisine sokulabilecek olan çok çeşitli suçlar ve birtakım muhtelif özel durumlar sebebiyle verilmiştir. Sultan, atıfet muameleleri hususundaki yetki ve sorumlulukları kapsamında suçları bağışlamak hakkını ölüm dâhil ağır cezayı gerektiren suçlar da dâhil olmak üzere daha ziyade siyasî ve askerî mahiyette başında bulunduğu devlete ve kendi şahsına karşı işlenen suçlar dolayısıyla kullanmıştır. Suçları bağışlamanın yanı sıra, gerek kendilerinin ya da başkalarının ve gerekse mahkemelerce hükmedilen cezaları tamamen ortadan kaldırmak veya hafifletmek de Selçuklu sultanlarının hukukî salâhiyeti arasında bulunuyordu. Cezaların kaldırılması, genel mahiyeti haiz kolektif aflar veya belirli bir kişi ya da gruba yönelik olmak üzere hükmedilmiş belirli bir cezayı kaldıran özel aflar şeklinde tezahür etmiştir. Büyük Selçuklu sultanlarının tamamı hususiyetle adaletleriyle meşhur olmuşlardır. Selçuklular hakkında bilgi veren muasır ve muahhar, İslâmî ve yabancı kaynaklar Selçuklu sultanlarından adaletleriyle söz etmişlerdir.

Sultanın mutlak vekili, bütün devlet erkânının başı konumunda olan vezir bilumum idarî, askerî, malî, siyasî, dinî meselelerde büyük bir salâhiyetle hareket etmesinin yanında, geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haizdi. Selçuklu veziri, kadı'l-kudat ve kadı başta olmak üzere yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip birçok devlet görevlisini tayin ve azledebilirdi. Vezir dîvân-i mezâlim teşkil eder, gerek dîvânda ve gerekse mezâlim dışında şikâyetleri dinler, ölüm dâhil ceza hükümleri verir, suç takibatı yapar, hükümlerini icra etmek üzere memurlar görevlendirir, hükümleri bazen bizzat infaz ederdi. Ayrıca af yetkisi kapsamında suçları bağışlar, cezaları kaldırır. Vezir daha ziyade askerî-siyasî mahiyette devlete, sultana ve kendi şahsına karşı işlenen suçların faillerine cezaî hükümler verirdi. Tarihi ve edebî kaynaklarda, Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere, Büyük Selçuklu vezirlerinin adaletlerine dair övgüler düzülmüş; bazen de vezirlerin adaletsizliğine gönderme yapılmıştır.

Büyük Selçuklular devrinde adalet teşkilâtının başlıca kurumu kadılık müessesesi, başlıca görevlisi de kadıdır. Büyük Selçuklu Devleti adalet sisteminde merkezî kadı'l-kudatın konumu gerilemişti. Nitekim merkezi başkadılık makamı, Selçuklu dönemi adalet sisteminden, Alp Arslan döneminden sonra peyderpey tasfiye edilmiştir. Bunun yerine eyalet kadı'l-kudatlığı makamı belirginleşmiştir. Görev sahaları dâhilinde adalet teşkilâtının en üst mevkii pozisyonunda bulunan eyalet kadı'l-kudatları, yetkilerine tevdi edilen

sahalarındaki şehirlere ve daha küçük yerleşim birimlerine kadılar atama yetkisine sahipti. Aynı zamanda bu kadıları denetler, gerekirse azledip, yerlerine başka kadılar tayin edebilirdi. Bağdat'ta ise bizzat halife tarafından tayin edilen bir Bağdat kadı'l-kudatı vardı. Bu İslâm Devletinin klasik bir kadı'l-kudatıydı ve Bağdat'ın muhtelif şehir ve bölgelerindeki kadıları tayin ve azleder, denetlerdi. Bağdat kadı'l-kudatının yetki sahası Bağdat'la sınırlıydı. Devlet teşkilâtındaki muhtelif sivil memuriyetlere daha ziyade Fars unsurun getirilmesinin yanında, kadılık görevinde Arap unsurun öne çıktığı görülmektedir. Nadiren Türkler arasından da kadılar çıkmıştır. Büyük Selçuklular devrinde mutat kadılık nitelik ve şartlarını haiz bulunmaktan sonra esas olarak ailevî köken, mensup oldukları sülalede ilmî geçmiş ve kadılık işinin geçmişi kadıların seçiminde başlıca öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla kadılık vazifesi bariz bir şekilde aileden kalan bir mirasa dönüşmüştür. Böylece Selçuklular devrinde ünlü kadı aileleri teşekkül etmiştir. Bağdat başta olmak üzere, Büyük Selçuklu ülkesinde ve Selçuklu kültür çevresinde görev yapan kadı'l-kudatlar ve kadılar umumiyetle yüksek entelektüel seviyeye sahip olup, birçoğu ilmî faaliyetlerle iştigal ederek eserler ortaya koymuştur. Kadılar bireyler arasında ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre çözümlmek üzere mahkeme teşkil etmek haricinde yetim, dul, kimsesiz, kayıp, yasal olarak ehliyet sahibi olmayanların vasilîği ve onların mallarının muhafazası, artırılması ve teslimi, mirasların muhafazası ve taksimi, vasiyetlerin yerine getirilmesi, emlak nakli, noterlik/şahitlik, emanetlerin muhafazası, evlenme (nikâh) ve boşanma gibi hukukî muameleleri ifa ediyordu. Kadılar temel fonksiyonları olarak yerine getirdikleri yargısal-cezaî görev ve faaliyetleri yanında dinî ve içtimaî mahiyette, eğitim-öğretimle ilgili ve siyasî, idarî ve askerî mahiyette çok geniş bir yelpazede diğer birtakım görev ve faaliyetleri de icra etmiştir. Kadıların yerine getirdiği ek görevler herhalde onların aslî vazifelerini kesintiye uğratsa da bir yandan halk ve idare nezdinde kadıların nüfuz alanını genişletiyor, diğer yandan ise devlet mekanizmasının işleyişinde, halk ve devlet ilişkisinin güçlenmesinde önemli bir rol oynuyordu. Geniş bir görev birliği neticesinde kadılık makamı salt bir yargı organı olmanın ötesine taşmıştır. Böylece İslâm tarihi boyunca muhtelif bakımlardan çok tekâmül geçiren bir müessese olarak kadılığın, Osmanlılar zamanındaki hukukî ve mülkî bir amir olarak son derece yüksek bir mevkie haiz olan konumunun gelişmesinin, özellikle dinî kurumu siyasî kuruma bağlayıp bunları bütünleştirme politikası kapsamında Selçuklular zamanında büyük bir aşama kaydettiği söylenebilir.

Büyük Selçuklu Devletinde yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğa sahip diğer devlet görevlileri de bulunmaktaydı. Valiler idaresi altında bulunan eyaletin en üst düzey yetkilisi

olarak, yargısal görev ve yetkileri çerçevesinde, bizzat şikâyetleri dinleyip hükümler veriyor, davaları çözümlüyor, dîvân-i mezâlîme başkanlık yapıyor, kararları icra ve infaz ediyordu. Valinin ceza sahasındaki yetki ve salâhiyetleri eyaletin huzur ve asayişini sağlama vazifesine koşturarak genişliyordu. Valilerin kadılarla ilişkilerine dair menşûrlarda verilen buyruklar şer'î ve örfî hukuk sisteminin de ayrılığına dair ipuçları barındırmaktadır. Vali şeriat ile ilgili işleri kadılık dîvânına, vergi ve maliye işlerini reislik dîvânına havale etmekteydi. Ayrıca vali adamlarını bu işlerin takibatı için görevlendirirdi. Böylece vali üst makam olarak sadece iş bölümü yapıp, işleri ilgili mercilere havale etmekle kalmıyor, işlerin olması gerektiği şekilde yürütülüp yürütülmediğini de denetliyordu. Valinin, kadının verdiği hükümlerin infazı görev ve yetkisi de bulunmaktaydı. Valiyle olan teması çerçevesinde kadılar ise en azından teoride bir istişare ve tasvip makamıydı. Büyük Selçuklu valileri kaynaklarda umumiyetle iyi yöneticilikleriyle ve adaletleriyle methedilmişlerdir.

Şahne, sorumluluk alanı içerisinde kamu güvenliğini ve asayişini sağlamak, hususiyetle yolların emniyetini temin etmek vazifesiyle tanzif edilmiştir. Bu kapsamda suçluları, âsileri, bozguncuları, yol kesen haydutları, hırsızları, serseri takımını yakalayıp mahkemeye sevk eder ya da bizzat cezalandırırdı. Mezhep çatışmasından kaynaklanan toplumsal olaylar başta olmak üzere kolektif aksiyonlarda, dinî-içtimaî mahiyeti haiz karışıklıklarda şahnelerin bilhassa Bağdat'ta huzur ve emniyeti temin ederek olaylara müdahil olanlar hakkında gerekli işlemleri başlatıp onları cezalandırdığı görülmektedir. Şahne yalnız kavgacı gruplarla veya organize yapılarla değil, bireysel suç teşkil eden fiillerin failleriyle de ilgilenmiştir. Atandığı görev bölgesine göre kendisine verilen güç ve yetkilerin genişletildiği şahnenin statü ve derecesini vazife sahasının genişliği, ehemmiyeti, idarî pozisyonu, siyasî ve içtimaî durumu vs. belirliyordu. Kadılık makamı ile münasebettar olan reisin cezaî konularla birlikte mu'âmelât ile ilgili şer'î işlere de nezaret etmesinin yanında, şahnenin kadıyla ilişkisi ve işbirliği münhasıran yargılama, suç ve ceza işleriyle alakalıydı. Şahne kadılık makamını desteklemek, kadı mahkemelerine gelmekten imtina eden dikbaşlıları mahkemeye gelmeye mecbur etmek ve kadının verdiği hükümleri yerine getirmekle yükümlüydü. Yine şahne, idarenin ölüm dâhil hükmettiği cezaların infazını gerçekleştirir; sorumluluğu altındaki zindanları ve görevlilerini idare eder; kendisine bağlı çalışan adli kolluk kuvvetlerini tayin ve azlederdi. Kadıların teoride, en azından had ve kısas davaları ve cezaları için yargı hak ve yetkileri yadsınamaz iken, diğer taraftan geniş hukukî salâhiyeti haiz vali, şahne, reis gibi sultanın dünyevî temsilcilerinin fiilî kuvveti karşısında hak ve yetkileri ciddi şekilde kısıtlanmıştır. Selçuklular devri kadı atama menşûrlarında

kadının cezalandırma yetkisi kapsamında şer'î cezalara bir gönderme yapılmamıştır. Kadıların yetkisi açık bir şekilde içtimaî hayatta birtakım şer'î işlerle ilgilenmekle, hukukî muameleleri yerine getirmekle sınırlandırılmıştır. Bu hususlarda da dünyevî memurların iş ve yetki sahası ile kadıların geleneksel işleri çakışıyor; dolayısıyla kadıların salâhiyeti, sınırlandırılmış aslî işlevlerinde dahi herhalde iyiden iyiye daralıyordu. Bununla birlikte, muhtesib de dâhil olmak üzere vali, şahne, reis atama menşûrlarında kadıya verilmeyen şer'î cezalara dair talimatların, özellikle son üçüne, örfî yargılama ve ceza yetkisiyle beraber sıkça verildiği görülmektedir. Asayiş hadiseleriyle, daha ziyade ceza hukukuna müteallik davalarla umumiyetle dünyevî yetkiyi haiz görevliler ilgilenmiştir. Yani cezaî adalet siyasî otorite marifetiyle yerine getirilmiştir. Kadının verdiği hükümleri icra ve infaz yetki ve kuvveti olmaması, bunun için görev sahasındaki diğer dünyevî makamlara ihtiyaç duyması, görevinden maaş alması ve hükümdar başta olmak üzere yargı yetkisini kendisine tahsis ve tevcih eden makamın istediği zaman atamayı iptal edip, kadıyı azledebilmesi gibi hususlar her ne kadar teoride vazifesinin şer'î niteliği, bağımsızlığı ve merkezde bir dîvâna bağlı olmaması dolayısıyla müstakil olarak faaliyet gösterebilmesi hakkı bir yana, kadılık makamının yapısal istikrarsızlık ile karakterize edilmesine yol açmış, kadının yargı bağımsızlığına ket vurmuştur.

Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru, bilhassa Melikşah ve halefleri döneminde, gitgide ehemmiyetini kaybeden, yerini kılıç ehlinden valiler alan amîd, bir nev'î sivil vali olarak görev yapmakta olup; askerî faaliyetler de dâhil olmak üzere, başında bulunduğu eyalette siyasî, idarî, malî ve adlî meselelerle meşgul olmuştur. Selçukluların Irak amîdi şikâyetleri dinlemek amacıyla mezâlîm dîvânına oturmuştur. Amîd yalnız mezâlîm dîvânında değil, mezâlîm dışında da şikâyetleri dinlemiş; hapsedmek başta olmak üzere ceza sahasında faaliyet göstermiştir. Irak amîdi miras işleri gibi birtakım hukukî işlemlerde de hüküm sahibiydi. O, umumî olarak Irak'ta, hususiyle Bağdat'ta nizamı sağlayıp korumuş; sultanın üst düzey devlet görevlilerine hükmettiği ölüm cezalarını da infaz etmiştir.

Reis, vazife bölgesinde geniş siyasî, askerî, idarî, dinî, iktisadî, hukukî yetkilere sahipti. Vasfı, vazife ve sorumlulukları bakımından bir taraftan halkla doğrudan irtibatlıydı ve diğer taraftan asayişin temini, vergi tahsili gibi işler dolayısıyla bölgenin diğer memurlarıyla da irtibat halinde idi. Hukukî alanda ise hususiyetle şer'î işlere bakan kadılık makamıyla münasebeti dikkat çekicidir. Nitekim asıl kadının salâhiyetine giren miras meseleleri, emlak nakli ve vakıflarla alakalı işlerde ya bizzat yetkiliydi ya da kadılık

meclisiyle işbirliği halindeydi. Kadının verdiği hükümlerin infazı da reisin vazifelerindendi. Ayrıca reisler yetkileri kapsamında kadıların durumundan haberdar olmak için onların mahkemelerine nâibler görevlendirirdi. Nâibler şer'î mahkemelerde şeriata mugayir bir durum ortaya çıkarsa bunu engellemek, çözemedikleri meseleleri de reise bildirmekle mükellefti. Böylece şer'î memuriyeti haiz kadı, dünyevî idareciler olan valinin ve reisin gözetimi ve denetimi altına verilmiştir. Reisin mahallî dîvân-i mezâlîme de başkanlık ettiği muhtemeldir. Reislik makamını işgal eden kişinin şahsî ve ailevî kudret ve nüfuzu ile sultanın nezdindeki mevkii onun işlevinde önemli bir faktör olmuştur. Bunun yanında görev yaptığı şehrin siyasî ve içtimaî durumu da onun etki ve yetkisi üzerinde tesirliydi. Nitekim tayin edildikleri şehir veya bölgelerin ehemmiyetine göre kendilerine bahşedilen güç ve yetkiler geniş tutuluyordu. Reislerin yerel ölçekte tayin edilen yerel bir görevli değil, bir şehre veya bölgeye geniş yetkiler verilip atandığı durumlarda onlar, umumî vazifeleri ve hususî yetkileri bir yana, geniş yargısal-cezaî görev ve yetkilerle mücehhez kılınıyordu.

Muhtesibin memuriyet sahası dâhilinde görev ve faaliyetleri temelde çarşılar ve pazarlarda alışverişin denetimi, ibadethanelerin ve buralarda yapılan ibadetlerin tertibi ve dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinin denetimi, genel ahlak kurallarına riayetin sağlanmasını temin etme ve kamu düzenini koruma, gayrimüslimlerin ayırt edilmelerini sağlayan kıyafet ve alametlerin taşınmalarının sağlanması, beledî hizmetlerin ifasından oluşmaktaydı. Yargısal yetki ve sorumlulukları kapsamında muhtesib alışverişte ölçü, tartı, mal ve ücrette hileli ve desiseli durumlar ile borç meseleleriyle ilgili şikâyetleri dinler, bizzat ceza hükmü verir ve cezaları infaz ederdi. Muhtesib kadıdan farklı bir yargılama usulü uygulardı. Delillerin toplanması, ispat, şahit, derinlemesine tahkikat ve dava gerektirmeyen, şiddet kullanmayı ve süratle netice almayı icap ettiren belirli meselelere müdahale ederdi. Mahkeme gerektiren meseleleri ise kadıya havale ederdi. Muhtesib bazı durumlarda kadı mahkemelerinin teşkili ve tertibini denetim altında bulundururdu. Muhtesib, mükellef kılındığı vazifeleri yerine getirirken kullanabileceği geniş yargısal yetkilerinin yanında cezaî salâhiyeti de haizdi. Bir kısım had cezasını, ta'zîr cezalarından da dövme, azarlama, teşhir, sürgün cezalarına hükmeder ve bu cezaları bizzat uygulardı.

Hâcib, üst düzey devlet görevlilerinden halktan sıradan bir kimseye kadar herkesin dilek ve şikâyetlerini dinleyip onların durumunu hükümdara arz ederdi. Şikâyetçiler Selçuklu sultanının huzuruna çıktığında hâcib de hazır bulunuyordu. Hâcib yalnız şikâyetleri dinleyip durumu sultana arz etmiyor, sultanın buyruğuyla suçluları da yakalayıp getiriyordu.

Ayrıca hâcib özellikle üst düzey devlet görevlilerine verilen ölüm dâhil cezaları infaz ediyordu. Büyük Selçuklu taşrasında umumiyetle bir eyalet valisi statüsü verilen iktâ sahipleri, devlet kudretini temsil ederdi. İktâlarda şer'î yargı işleriyle kadılar meşgul olmakla birlikte, muhtemelen mukta da dîvân-i mezâlimin başında dünyevî adaleti icra ediyordu. Büyük Selçuklular zamanında emîr-i dâdlık makamının varlığı şüphe götürmemekle beraber; münhasıran kılıç ehlinden olan, başkomutan olarak anılan ve devlet içerisinde önemli bir mevkie haiz bulunan emîr-i dâd, bu devre dair kaynaklarda adlî meselelere dair hadiselerle alakalı olarak zikredilmemiştir. Bu durum da onların adlî fonksiyonlarını belirlemeyi mümkün kılmamaktadır. Kaynaklarda genellikle askeriye ile irtibatlı olarak anılan emîr-i dâdın, kadı-yi leşkerden ayrı olarak askerî davalarla ilgilenmesi muhtemeldir. Sultan Melikşah'ın saltanat dönemine kadar Büyük Selçuklu Devleti saray teşkilâtı içerisinde mühim bir makamın sahibi olup, bu devirden sonra gerilediği ve eski canlılığını yitirdiği anlaşılan emîr-i haresin, vaktiyle hükümdardan sadır olan boyun vurma, sopa çekme ve zindana atma gibi emirleri icra ve infaz ettiği anlaşılmaktadır. Abbâsîler devrinde düzen ve güvenliğin tesisi, suçlu ve bozguncuların yakalanması ve buna benzer toplumun huzur ve sükûnuyla ilgili vazifeleri yerine getirmekle sorumlu bulunan sâhibü'ş-şurta ve onun başında bulunduğu müessesenin varlığının Selçuklu Bağdatı'na münhasır kaldığı anlaşılmaktadır. Bağdat dışında kalan Büyük Selçuklu ülkesinde, zaten ifa ettikleri vazifeler türlü açılardan şurtanın vazifeleriyle örtüşen şahneler başta olmak üzere reisler ve diğer inzibatî memurlar şurtanın görevlerini ifa etmişlerdir. Selçuklular zamanında Bağdat'ta vuku bulan serseri takımının sebebiyet verdiği toplumsal olayların ve diğer kolektif aksiyonların bastırılmasında şurta kuvvetlerinden bahsedilmiştir. Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu olan seyyidlerin nakibinin Selçuklu Bağdatı'nda mezâlim dîvânı başkanlığı gibi yüksek yargısal-cezaî memuriyetler üstlenmekle birlikte, Bağdat dışında kalan Büyük Selçuklu ülkesinde ise yalnız kendi cemaati içerisinde hafif cezaları mucip fiillerin neticesi olan cezaları uyguladığı anlaşılmaktadır. Gece ve gündüz bekçileri olarak emniyet ve asayişin korunması, herhangi bir suç vukuunda suç faillerinin ortaya çıkarılması, yakalanıp gözaltına alınması ile gerekirse darp edilmesi ve hapsedilmesinde yetkili olan ases, nakîb, pâsbân, hares, rukebâ da daha alt rütbeli olmak suretiyle adalet mekanizmasının işleyişinde rol almışlardır.

KAYNAKÇA

- Abbâs İkbâl Âştiyânî. (1338/1959). *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî*. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân.
- Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb. (2535/1977). *Bâ Kârvân-i Hulle*. Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân.
- Abdü'l-Kâdir el-Kureşî. (1413/1993). *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. (nşr. Abdü'l-Fettâh Muhammed el-Hulv). c. I, II, III, Hicr.
- Abdü'l-Kerîm el-Kuşeyrî. (2017). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*. (haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Zebîhullâh Safâ). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân.
- Abdü'l-Azîz ed-Dûrî. (2019). *İslam Kurumları Tarihi*. (çev. K. Koç). İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Agacanov, S. G. (2006). *Selçuklular*. (çev. E. N. Necef, A. R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ahmed b. Mahmûd. (2011). *Selçuknâme*. (haz. E. Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ahmed Fethî Behnesî. (2011). “İslâm Hukukunda Şahitlerin Adalet Soruşturması: Tezkiye”. (çev. Y. Fidan). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), 231-239.
- Ahmed Muavvaz. (2535/1977). “Dâdresî der Ahd-i Selcûkiyân ve Hârezmşâhân”. *Berresîhâ-yi Târîhî*, sâl-i yâzdehom, şomâre-yi do, 13-36.
- Ahmed Yesevî. (2015). *Dîvân-i Hikmet*. (haz. H. Bice). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyılmaz, G. (1995). “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkisi”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 23-41.
- Akyüz, V. (2002). “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlîm Kurumu”. (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. V, 210-234.
- Alâü'd-Dîn Atâ Melik el-Cüveynî. (2013). *Târîh-i Cihângüşâ*. (çev. M. Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ali b. Ebû Hafs b. Fakîh Mahmûd el-İsfahânî. (2002). *Tuhfetü'l-Mülûk (Kralların Armağanı)*. (çev. A. Uygur). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

- Ali b. Zeyd-i Beyhakî. (1317/1938). *Târîh-i Beyhak*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: Çâphâne-yi Kânûn.
- Ali Ekber Kecbâf. (1389/2010). *İsfahân der Dovre-yi Selcûkiyân*. İsfahân: Sâzmân-i Ferhengî-yi Tefrîhî-yi Şehrdârî-yi İsfahân.
- Ali Heyderî, Meryem Yarahmedî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Ali Nûrî. (1396/2017, Tâbistân). “Tecellî-yi Âyîn-i ‘Kısse Ber Dâşten’ der Edebiyyât-i Fârsî”. *Metn-pijûhî-yi Edebî*, sâl-i bîst û yek, şomâre-yi heftâd û do, 63-85.
- Ali Heyderî, Muhammed Rıza Hasanî-yi Celîliyân, Meryem Yarahmedî. (1397/2018, Zemistân). “Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edeb-i Fârsî”. *Mecelle-yi Şi’r-pijûhî-yi (Bûstân-ı Edeb) Dânişgâh-i Şîrâz*, sâl-i dehom, şomâre-yi çehârom, 69-88.
- Alptekin, C. (1992). “Büyük Selçuklular”. (red. Hakkı Dursun Yıldız). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, c, VII, 95-229.
- Altan, A. A. (2001). *Selçuklular’da Adliye Teşkilâtı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altungök, A. (2015). *İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Am’ak-i Buhârî. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefisî). Tahran: İntişârât-i Ketâbfurûşî-yi Furûgî.
- Amedroz, H. F. (1911). “The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 635-674.
- Amedroz, H. F. (1916). “The Hisba Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 77-101, 287-314.
- Anonim. (1318/1939). *Mucmelü’-t-Tevârih ve’l-Kısas*. (nşr. Melikü’s-Şuarâ Bahâr). Tahran: Çâphâne-yi Hâver.
- Anonim. (1378/1999). *el-Muhtârât mine’r-Resâil*. (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir, İrec Afşâr). Tahran: Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr-i Yezdî.
- Anonim. (1988). *Tekârîrû’l-Menâsıb (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar)*. (nşr. O. Turan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anonim. (1994). *Lûm’atü’s-Sirâc li Hazreti’t-Tâc (Bahtiyâr-nâme)*. (nşr. M. Rûşen, çev. A. Bilgen, Betül Bilgen). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Anonim. (2018). *Târîh-i Sîstân*. (çev. V. Öntürk). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Anonim. *Ahkâmu Sultânî’l-Mâzî (Leningrad Münşeât Mecmuası)*. Ketâbhâne-yi Dânişgâh-i Tehrân, nr. 2257-2259.

- Apaydın, H. Y. (2002). “Kıyas”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 529-539.
- Apaydın, H. Y. (2010). “Şahit”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXVIII, 278-283.
- Arat, R. R. (1964). “Eski Türk Hukuk Vesikaları”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 1, 5-53.
- Arık, F. Ş. (1985). “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Müsâdere”. Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. *Tebliğler: III. Türk Tarihi*. c. I, 47-64.
- Arık, F. Ş. (1986). *Türkiye Selçukluları’nda Sultan’ın Kazai Yetkileri ve Kullanılışı (1075-1243)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arık, F. Ş. (1988, Haziran). “Selçuklular Zamanında Türkiye’de Çıkarılan Kollektif Aflar (1075-1243)”. *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, S. 3, 19-30.
- Arık, F. Ş. (1995). “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 1-50.
- Arıkan, A. (2010). *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atar, F. (1995). “Fetva”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XII, 486-496.
- Atar, F. (1999). *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Atar, F. (2001). “Kadı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIV, 66-69.
- Avcı, C. (2010). “Tabakat -İslâm Tarihi-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 297-299.
- Ayaz, F. Y. (2013). “Vezir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIII, 79-82.
- Aybakan, B. (2010). “Taberî, Ebü’t-Tayyib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 314-315.
- Aytaç, B. (2019). *İbn Vâsıl’ın Muferricü’l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb Adlı Eserine Göre Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Azamat, N. (2006). “Nâsır-i Hüsrev”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 395-397.

- Bâbâ Tâhir-i Uryân. (1311/1932). *Dîvân*. (nşr. Vahîd-i Destgirdî), Tahran: Çâphâne-yi Ermeğân.
- Badry, R. (2002). "Zulm". P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. XI, Leiden: E. J. Brill, 567-569.
- Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî. (1385/2006). *et-Teveessül ile't-Teressül*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- Bahcivan, S. (2008). "Sâidî Ailesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXV, 581-583.
- Bahcivan, S. (2012). "Üstüvâî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLII, 395-396.
- Bakkal, A. (2008). "Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâîl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXV, 275.
- Baltacı, C. (2014). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1988). "Abbâdî, Ebû Âsım". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. I, 13-14.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (haz. H. D. Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Başoğlu, T. (2011). "Ta'zîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XL, 198-202.
- Başoğlu, T. (2012). "Tezkiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLI, 77-79.
- Bediüzzaman Fîrûzanfer. (1387/2008). *Sohen ü Sohenverân*. Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
- Binder, L. (1955, July). "al-Ghazali's Theory of Islamic Government". *The Muslim World*, vol. XLV, No. 3, 229-241.
- Bosworth, C. E. (1995a). "Ra'is". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, 403.
- Bosworth, C. E. (1995b). "Saldjukids", C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, 936-959.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi -Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar-*. (çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. E. Merçil). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Buckley, R. P. (1992). "The Muhtasib". *Arabica*, 39, 59-117.
- Buhl, F. (1977). "Kur'an", *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VI, 995-1012.
- Bulliet, R. W. (1972). *The Patricians of Nishapur -A Study in Medieval Islamic Social History-*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bundârî. (1999). *Zübdetü 'n-Nusra ve Nuhbetü 'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. (çev. K. Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Buzpınar, Ş. T. (2006). "Nakîbüleşraf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 322-324.
- Caferoğlu, A. (1943). "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları". *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, 1-43.
- Cahen, C. (1986a). "Amid". B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 434.
- Cahen, C. (1986b). "İktâ". B. Lewis, V. L. Ménage, C. H. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 1088-1091.
- Cahen, C., Talbi, M. (1986). "Hisba". B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 485-489.
- Celâlî'd-Dîn Suyûtî. (2014). *Târîhü 'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*. (çev. O. Özatağ). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Cemâlî'd-Dîn-i İsfahânî. (1320/1941). *Dîvân*. (nşr. Vahîd-i Destgirdî). Tahran: Çâphâne-yi Ermeğân.
- Christensen, A. E. (1385/2006). *İrân der Zemân-i Sâsâniyân*. (Farsça çev. Reşîd-i Yâsemî). Tahran: Sedâ-yi Muâsır.
- Cirit, H. (2012). "Vaaz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLII, 404-407.
- Cook, M. (2004). *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çağrııcı, M. (1988). "Adâlet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. I, 341-343.
- Çağrııcı, M. (2013). "Zulüm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIV, 507-509.
- Çetin, A. (2013). *Ortaçağda Devletin İki Yüzü –Devletnâme: Liyâkatın İzinde Devleti Düşünmek-*. Ankara: Lotus Yayınevi.

- Darling, L. T. (2002). “‘Do Justice, Do Justice, for That is Paradise’: Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. XXII, No. 1-2, 3-19.
- Dâryûş Zergerî-yi Merendî. (1385/2006, Tâbistân). “Dâdhâhî be Şîve-yi Kâgezîn Câme”. *Feslnâme-yi Edebiyyât-i Fârsî*, Mecelle-yi Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-yi Hoy, şomâre-yi şeş, 35-45.
- Dâryûş Zergerî-yi Merendî. (1396/2017). *Nigerişî be Şîvehâ-yi Tezellum û Dâdhâhî der Mutûn-i Edeb-i Fârsî-yi Asr-i Selcûkiyân*. Tahran: İntişârât-i ve’l-Kalem.
- Demirci, M. (2000). “İktâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 43-47.
- Demirci, S. (2020). *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum –Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri-*. İstanbul: İlem Yayınları.
- Devletşah. (2011). *Tezkiretü’ş-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*. (çev. N. Lugal). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Diakonov, M. M. (1346/1967). *Târîh-i İrân-i Bâstân*. (Farsça çev. Rûhî Erbâb). Tahran: Bungâh-i Tercume û Neşr-i Ketâb.
- Dinçer, Ö. (2018). *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak -Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geneleksen Siyasi Düşünce-*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Dönmez, İ. K. (2000). “İcmâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 417-431.
- Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî. (2006). *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler –H. 430-538=1038/39-1143/44-)*. (çev. A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2014). *İhyâü Ulûm’id-Dîn*, (çev. A. Arslan). c. I-II, İstanbul: Merve Yayınları.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2016). *Nasîhatü’l-Mülûk (Mülkün Sultanlarına)*. (çev. O. Şekerci). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2017). *Kimyâ-yi Saâdet*. (çev. A. Arslan). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Ebû Saîd Ebû’l-Hayr. (2013). *Rubailer*. (çev. M. Kanar). İstanbul: Şule Yayınları.
- Ebû Ya’lâ el-Ferrâ. (1421/2000). *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*. (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî), Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmîyye.
- Ebû’l-Abbâs Muînü’d-Dîn Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî. (1350/1970). *Şîrâznâme*. (nşr. İsmâîl Vâiz Cevâdî). Tahran: İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân.

- Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî. (1383/2004). *Târîh-i Beyhakî*. (nşr. Ali Ekber Feyyâz, haz. Muhammed Cafer Yâhakkî). Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.
- Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (çev. N. Lugal, haz. H. Kırlangıç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebû'l-Ferec-i Rûnî. (1347/1968). *Dîvân*. (nşr. Mahmûd Mehdevî-yi Dâmgânî), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Bâstân.
- Ebû'l-Hasan el-Fârisî. (1384/2005). *el-Muhtasar min Ketâbü's-Siyâk li-Târîh-i Nîşâbûr*. (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî). Tahran: Mîrâs-i Mektûb.
- Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2003). *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk (Devlet Yönetimi)*. (çev. M. A. Kara). İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2014). *Edebü'l-Vezîr (Bilge Yöneticinin Elkitabı)*. (çev. İ. Barca). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2015). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (çev. A. Şafak). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ebû'l-Hasan el-Mâverdî. (2016). *Kitabü'l-Nasîhatü'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*. (çev. M. Sarıbiyık). İstanbul: Özgü Yayınları.
- Ebû'l-Kâsım Evoglu Haydar. *Mecma'ü'l-İnşâ'*. Ketâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî (Tahran), nr. 4125.
- Ebû'l-Ulâ Mardin. (1977). "Kadı". *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VI, 42-46.
- Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (1423/2003). *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*. (thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (1993). *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*. (çev. A. Tunca). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Ebû'n-Necîb eş-Şeyzerî. (2013). *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk (Siyaset Stratejileri)*. (haz. E. Köse, H. Karayiğit). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Edib Ahmed Yüknekî. (2017). *Atebetü'l-Hakâyık*. (çev. A. Çakan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Edib Sâbir Tirmizî. (1331/1952). *Dîvân*. (nşr. Ali Kavîm (Kavîmüddeve)), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Hâver.
- Efendioğlu, M. (2007). "Râvi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIV, 472-474.

- Erdem, İ. (2011). “Büyük Selçuklularda Kent Reisliği”. M. Ali Hacıgökmen (ed.). *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine – Mehmet Altay Köymen Armağanı*-. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Ersan, M., Alican, M. (2017). *Sorularla Selçuklu Tarihi -Selçukluları Yeniden Keşfetmek*-. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Esîrû’ d-Dîn Ahsîketî. (1337/1958). *Dîvân*. (nşr. Rüknu’ d-Dîn Humâyûn-i Ferrûh), Tahran: Ketâbfurûşî-yi Rûdekî.
- Evhadü’ d-Dîn-i Enverî. (1364/1985). *Dîvân*, (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran: İntişârât-i Sikke-Pîrûz.
- Ezrakî-yi Herevî. (1336/1957). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefîsî). Ketâbfurûşî-yi Zevvâr.
- Fahrü’ d-Dîn Es’ad-i Gurgânî. (2013). *Vîs ile Râmîn*. (çev. M. Kanar), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fahrü’ d-Dîn-i Irâkî. (1395/2016). *Kolliyyât*. (nşr. Abdullâh Ekberyânîrâd). Tahran: Mihrâvîd.
- Felekî-yi Şîrvânî. (1345/1966). *Dîvân*. (nşr. Tâhirî Şehâb). Tahran: İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sînâ.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (1342/1963). *Mantıku’ t-Tayr*. (nşr. Hamîd Hamîd). Tahran.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (1359/1980). *Dîvân*. (nşr. M. Dervîş). Tahran: Sâzmân-i Çâp û İntişârât-i Câvîdân.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (1364/1985). *Musibetnâme*. (nşr. Nûrânî Visâl). Tahran: Ketâbfurûşî-yi Zevvâr.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (1940). *İlâhinâme*. (nşr. H. Ritter). İstanbul: Matbaa-yi Maârif.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (2015). *Terceme-yi Pendnâme-i Attâr*. (çev. Emre, yay. haz. M. S. Mermutlu), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ferîdü’ d-Dîn Attâr. (2019). *Mantıku’ t-Tayr*. (çev. A. Gölpınarlı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ferruhî-yi Sîstânî. (1335/1956). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: İntişârât-i İkbâl.
- Floor, W. (1985, Winter). “The Office of Muhtasib in Iran”. *Iranian Studies*, vol. XVIII, No. 1, 53-74.
- Furat, A. H. (2008). “Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, 103-121.
- Furûg Habîbzâde-yi Âzerî. (1397/2018). *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî û İdârî*. Tebriz:

İntişârât-i Râcî.

- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gottheil, R. (1908, Août). “The Cadi: The History of This Institution”. *Revue des Études Ethnographiques et Sociologiques*, 1-9.
- Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, E. (2017). *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Göl, Y. S. (2018). *Abbâsîler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gregory Ebû’l-Ferec (Bar Hebraeus). (1999). *Ebû’l-Ferec Tarihi*. (çev. Ö. R. Doğrul). c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gulâmali Zâri, Huseyn Fâmiyân-i Sürekî, Halîme Daimî. (1393/2014, Zemistân). “Mebânî-yi Adâlethâhî der Sitâyîş-surûdehâ-yi Asr-i Gaznevî”. *Mecelle-yi Mutâle’ât-i İntikâdî-yi Edebiyyât*, sâl-i evvel, şomâre-yi çehârom, 1-16.
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Gürbüz, M. (2014). *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gürbüz, M. (2013, Eylül). “Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecnûalarında Yer Alan Bir Belge Türü: İhvâniyat”. *Tarih Okulu Dergisi*, S. 15, 43-55.
- H. Debîrân. (1346/1967). “Rusûm-i Dâdhâhî der Nesr û Şî’r-i Fârsî”. *Kânûn-i Vukelâ’*, şomâre-yi sed û şeş, 80-92.
- Hacıgökmen, M. A. (2013). “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”. *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür –Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan-*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 393-422.
- Hadduri, M. (1991). *İslam’da Adalet Kavramı*. (çev. S. Ayaz). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Hâkânî-yi Şîrvânî. (1382/2003). *Dîvân*. (nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî). Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
- Hallaq, W. B. (1998). “The Qadi’s Diwan (Sijill) before the Ottomans”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. vol. LXI, No. 3, 415-436.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (2015). *Târîh-i Güzîde*. (çev. A. Ayna, B. Şahin, A. Alhan, S. K. Akdemirel, A. Tepe, S. Temiz, ed. Erkan Göksu). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Hançabay, H. İ. (2017). *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Hândmîr. (1333/1954). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*. c. II, Tahran: Ketâbhâne-yi Hayyâm.
- Hândmîr. (2535/1977). *Dustûrû'l-Vuzerâ*. (nşr. Saîd-i Nefîsî). Tahran: İntişârât-i İkbâl.
- Harîrî. (1398/1978). *Makâmât-i Harîrî*. Beyrut: Dâru Beyrût.
- Harîrî. (2012). *Makâmât (Veciz Anekdotlar)*. (çev. S. Sevsevil). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî. (1963). *Güneyetü'l-Kâtib ve Müneyetü't-Tâlib, Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*. (nşr. A. S. Erzi). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Hasan b. Abdü'l-Mü'min el-Hoyî. (2018). *Hasan b. Abdülmümin el-Hoyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*. (çev. C. Yakupoğlu, N. Musalı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hasan Enverî. (2535/1977). *İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovre-yi Gaznevî û Selçûkî*. Tahran: Ketâbhâne-yi Tavrî.
- Hasan İbrahim Hasan. (1986). *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. (çev. İ. Yiğit). C. I-VI, İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Havemann, A. (1995). "Ra'is". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VIII, Leiden: E. J. Brill, 402-403.
- Havemann, A. (2010, Eylül-Aralık). "Selçuklu Suriye'sinde Vezir ve Reis: Kentin Kendi Kendini Temsil Mücadelesi". (çev. K. Uzun). *Tarih Okulu*, S. 8, 151-163.
- Horst, H. (1964). *Die Staatsverwaltung der Grosselguquen und Horazmsahs (1038-1251): Eine Untersuchung Nach Urkundenformularen der Zeit*. Wiesbaden.
- Hûşeng Husrevbeygî, Hâdî Bekâiyân. (1394/2015, Tâbistân). "Menseb-i Kâzî der Eyâlât-i Asr-i Selcûkî". *Mutâle'ât-i Târîh-i Ferheng; Pijûheşnâme-yi Encumen-i Îrânî-yi Târîh*, sâl-i şeşom, şomâre-yi bîst û çehârom, 61-75.
- Ioannes Zonaras. (2008). *Tarihlerin Özeti*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İbn Hallikân. (1843). *Vefeyâtü'l-A'yân (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary)*. (İngilizce çev. William Mac-Guckin de Slane). c. I, II, Paris.
- İbn Hassûl, *Kitâb-i Tafzîlû'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd*. (nşr. Abbâs Azzâvî). Arapça metin: 1-50, mukaddime: 235-249.
- İbn İsfendiyâr. (1905). *Târîh-i Taberistân (An Abridged Translation of The History of*

- Tabaristan*). (nşr. Edward G. Browne). Leiden-London: E. J. Brill-Bernard Quaritch.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve 'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. (çev. M. Keskin). c. XII, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*. (çev. A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbnü'l-Adîm. (2000). "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler". (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 21(25), 1-84.
- İbnü'l-Belhî. (1385/2006). *Fârsnâme*. (nşr. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- İbnü'l-Cevzî. (1412/1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ). c. XV-XVIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî. (2005). "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)". (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 26(30), 1-84.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-Tarih (İslâm Tarihi)*. (çev. A. Özeydin, red. M. Tulum). c. IX-XII, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. (1975). *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*. (çev. M. E. Bozarslan). İstanbul: Koral Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. (1992). *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısım)*. (çev. A. Savran). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İbnü'l-Kalânîsî. (2008). "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)". (çev. A. Sevim). *Belgeler*, 29(33), 1-42.
- İbnü'l-Uhuve. (1938). *Me'âlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*. (nşr. Reuben Levy). Cambridge: Cambridge University Press.
- İbnü'l-Verdî. (2014). *Târîh, Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Bir Ortaçağ Şairin Kaleminden Selçuklular)*. (haz. M. Alican). İstanbul: Kesit Yayınları.
- İbnü't-Tıktakâ. (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*. (çev. R. Şeşen). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî. (2016). *el-Gıyasi, Gıyasü'l-Ümem fî İltiyasi'z-Zulem (İslam'da Başkanlık Sistemi)*. (çev. A. Ünalın). İstanbul: Mevsimler Kitap.
- İnalcık, H. (2017a). "Adâletnâmeler". *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 95-234.
- İnalcık, H. (2017b). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri".

- Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 11-30.
- İnalcık, H. (2017c). “Şerî’at ve Kanun, Din ve Devlet”. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 49-60.
- İnalcık, H. (2017d). “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-i Hâl ve ‘Arz-i Mahzar’lar”. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 63-91.
- İnalcık, H. (2017e). “Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Kronik Kitap, 33-46.
- İpşirli, M. (2002). “Kazasker”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXV, 140-143.
- İpşirli, M. (2010). “Şeyhülislâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 91-96.
- Ja’far Nouri, Ali Akbar Kajbaf, Freydoon Allahyari. (2014, July). “The Position of Chief Justice (Ghazi-al-Ghozzat) in the Seljuk Era”. *International Journal of Education and Research*, vol. II, No. 7, 697-702.
- Kafesoğlu, İ. (1987). “Melikşah”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VII, 665-673.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Káldy-Nagy, G. (1986). “Kadı ‘Askar”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. IV, Leiden: E. J. Brill, 375-376.
- Kallek, C. (1993). “Dâmegânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. VIII, 453-454.
- Kallek, C. (1994). “Ebû Ya’lâ el-Ferrâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. X, 253-255.
- Kallek, C. (1998). “Hisbe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVIII, 133-143.
- Kallek, C. (2003). “Mâverdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXVIII, 180-186.
- Kallek, C. (2010). “Şeyzerî, Celâleddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 107-109.
- Kanar, M. (2013). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

- Kanar, M., Kurtuluş, R. (2000). “İnşâ -Fars Edebiyatı-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 337-338.
- Kanat, C. (2010). *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1997). “Hadis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XV, 27-64.
- Kara, S. (2018). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Karaman, H. (1996). “Fıkıh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIII, 1-14.
- Katrân-i Tebrîzî. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Nahcuvânî). Tahran: İntişârât-i Kaknûs.
- Kayaoğlu, İ. (1985). *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2015). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kemâlû'd-Dîn İsmâil-i İsfahânî. (1348/1969). *Dîvân*. (nşr. Huseyn Bahru'l-Ulûmî). Tahran: İntişârât-i Ketâbfurûşî-yi Dihhodâ.
- Kevkâvus b. İskender. (2007). *Kâbüsnâme*. (çev. Mercimek Ahmed, haz. O. Ş. Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kitapçı, Z. (1994). *Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Klausner, C. L. (2019). *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194-*. (çev. M. F. Baş, S. Tarıfci). İstanbul: Kronik Kitap (Kitabın orijinalinin yayım tarihi, 1973)
- Koca, S. (1997). *Dandanakan'dan Malazgirt'e*. Giresun.
- Koca, S. (2010, Bahar). “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü”. *Gazi Türkiyat*, 63-79.
- Koca, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kömbe, İ. (2013). “Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(35), 139-198.
- Köprülü, M. F. (1943, Temmuz). “Anadolu Selçuklu Tarihi’nin Yerli Kaynakları”. *Belleten*, 7(27), 379-485.

- Köprülü, M. F. (1987a). “Amîd”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. I, 399-400.
- Köprülü, M. F. (1987b). “Bayrak”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. II, 401-420.
- Köprülü, M. F. (1987c). “Hâcib”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/I, 30-36.
- Köprülü, M. F. (2005a). “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”. (yay. haz. O. F. Köprülü). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 11-35.
- Köprülü, M. F. (2005b). “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Âzâsının İdâmında Kan Dökme Memnûiyeti”. (yay. haz. O. F. Köprülü) *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 65-72.
- Köprülü, M. F. (2012). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köse, S. (1995). “Eş’arî, Ebû Bürde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 443-444.
- Köseoğlu, N. (2017). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de-İslâm’da ve Osmanlı’da Devlet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köymen, M. A. (2011a). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi –Alp Arslan ve Zamanı-*. c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2011b). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi –İkinci İmparatorluk Devri-*. c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2013). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2018a). “Selçuklu Devri Hukuku”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 467-479.
- Köymen, M. A. (2018b). “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları, Atebetü’l-Ketebe’nin Neşri Münasebetiyle”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. I, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 185-319.
- Köymen, M. A. (2018c). “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. I, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 625-707.

- Köymen, M. A. (2018d). “Selçuklu Hükümdarı Togan Şah”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 81-84.
- Köymen, M. A. (2018e). “Tarihin Işığında Orta Doğu (Dünü, Bugünü, Yarını)”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2018f). “Tuğrul Bey”. (yay. haz. S. Tarifci, K. K. Kaya). *Toplu Makaleler, c. II, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 185-216.
- Kucur, S. S. (2000). “İktâ –Selçuklular-”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXII, 47-49.
- Kucur, S. S. (2002, Eylül). “Nizâmülmülk’ün Siyâset-nâme’sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 41-72.
- Kucur, S. S. (2006). “Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü’l-Dârlık”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 14, 1-10.
- Kurpalidis, G. M. (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (çev. İ. Kamalov, red. S. S. Kucur). İstanbul: Ötüken Neşriyat (Kitabın orijinalinin yayım tarihi, 1992)
- Kuşçu, A. D. (2009). “Eyyûbîler’de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 207-229.
- Kuşçu, A. D., Güler, C., Özer, M., Öztemel, M. (2017). *Selçuklu Tarihçiliği’ne Başlarken*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Lambton, A. K. S. (1954). “The Theory of Kingship in the Nasihat ul-Muluk of Ghazali”. *The Islamic Quarterly*. vol. I, No. 1, 47-55.
- Lambton, A. K. S. (1956). “Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: I”. *Studia Islamica*. No. 5, 125-148.
- Lambton, A. K. S. (1962). “Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship”. *Studia Islamica*, No. 17, 91-119.
- Lambton, A. K. S. (1967). “The Evolution of the Ikta’ in Medieval Iran”. *Iran*, vol. V, No. 1, 41-50.
- Lambton, A. K. S. (1968). “Internal Structure of the Saljuq Empire”. J. A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods, Cambridge: Cambridge University Press, 203-282.
- Lambton, A. K. S. (1973). “‘Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”

- (çev. N. Kaymaz). *Belleten*, 37(147), 365-394 (Makalenin orijinalinin yayım tarihi, 1957)
- Lambton, A. K. S. (1986). "Hadjib". B. Lewis, V. L. Ménage, C. H. Pellat, J. Schacht (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. III, Leiden: E. J. Brill, 47.
- Lambton, A. K. S. (1988a). "Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate". *Studia Islamica*, No. 68, 27-60.
- Lambton, A. K. S. (1988b). *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*. New York: Persian Heritage Foundation.
- Lambton, A. K. S. (1991). "Mahkama -Iran-". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VI, Leiden: E. J. Brill, 11-22.
- Lambton, A. K. S. (1997). "Shihna". C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IX, Leiden: E. J. Brill, 437-438.
- Lâmiî-yi Gurgânî. (2536/1978). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Eşrefî.
- Lange, C. (2007). "Legal and Cultural Aspects of Ignominious Parading (Tashhir) in Islam". *Islamic Law and Society*, vol. XIV, No. 1, 81-108.
- Lange, C. (2008). *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lange, C. (2011). "Changes in the Office of Hisba under the Seljuqs". C. Lange, S. Mecit (eds.). *The Seljuqs – Politics, Society and Culture-*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 157-181.
- Lev, Y. (2020). *The Administration of Justice in Medieval Egypt: From the 7th to the 12th Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Levy, R. (1979). "Muhtesib". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. VIII, 532-533.
- London, J. A. (2011, Autumn). "The 'Circle of Justice'". *History of Political Thought*. vol. XXXII, No. 3, 425-447.
- Berkel, M. V. (2014). "Abbasid 'Mazalim' between Theory and Practice". *Bulletin d'Études Orientales*, vol. LXIII, 229-242.
- Makdisi, G. (2018). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı-*. (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.

- Makdisi, G. (2019). *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim.* (çev. H. T. Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Mansûre Arab, Mîr Celâlüddîn Kezzâzî. (1396/2017, Bahâr-Tâbistân). “Nemâd Şinâsî-yi Cânehâ-yi Sorh der Edeb-i Fârsî –ez Âğâz tâ Dovre-yi Meşrûte-”. *Kâvişnâme-yi Zebân û Edebiyyât-i Fârsî*, şomâre-yi sî û çehâr, 247-272.
- Marzubân b. Rüstem. (2017). *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*. (aslından yenileştiren: Sadüddîn Vârâvînî, çev. Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, haz. Z. Korkmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mehdiye Beyâtî Niyâ, Hamîd Samsâm, Habîb Cedîdü'l-İslâmî. (1395/2016). “Mutâle'e-yi Kâzî û Kazâvet der Âsâr-i Nâsir-i Husrev”. *Konfirâns-i Cihânî-yi Mudîriyyet, İktisâd-i Hesâbdârî, Ulûm-i İnsânî der Âğâz-i Hezâre-yi Sevvom*, 1-16.
- Mehmed Şerefeddin. (2002, Güz). “Selçûkîler Devrinde Mezâhib”. (yay. haz. Seyit Bahçivan), *Marife*, S. 2, 265-276.
- Mehyâr Halîlî. (1381/2002). *Târih-i Şikence -Târih-i Koştâr û Âzâr der Îrân-*. Tahran: Kasîdeserâ.
- Menekşe, Ö. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Menûçehrî-yi Dâmgânî. (1347/1968). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî). Tahran: Çâphâne-yi Haydarî.
- Merçil, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (1991). “Amîd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. III, 55.
- Merçil, E. (1995, Ağustos). “Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi”. *Belleten*, 59(225), 327-340.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2014). “Sebüktegin'in Pendnâmesi”. *Afganistan'da ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 122-152.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Mertoğlu, M. S. (2010). “Şeyzele”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 105-106.
- Meryem Seyyidân. (1395/2016, Bahâr-Tâbistân). “Emîr-i Dâd: Mensebî-yi Dîvânî der Te'dâdî ez Mutûn-i Târihî û Edebî-yi Farsî”. *Feslnâme-yi Zebân ve Edebiyyât-i Fârsî*,

Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât û Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Hârezmî, sâl-i bîst û çehâr, şomâre-yi heştâd, 91-113.

Meryem Yarahmedî. (1395/2016). *Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edebiyyât-i Fârsî tâ Âğâz-i Meşrûte*. Risâle-yi Doktora, Dânişgâh-i Loristân.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Nâser Heyyerî). Tahran: İntişârât-i Gulşâ'î.

Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti –İslâm'ın Rönesansı-* (çev. S. Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları.

Mikhael Attaleiates. (2008). *Tarih*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*. (çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukîyye)*. (çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Moufid Muhammad Nouri. (1967). *The Scholars of Nishapur (700-1225)*. c. I-II, The University of Edinburgh.

Mu'izzî. (1362/1983). *Dîvân*. (nşr. Nâser Heyyerî). Tahran: Neşr-i Merzbân.

Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî. (1358/1979). *Dîvân*. (nşr. Muhammed Abâdî). Tebriz: İntişârât-i Mu'essese-yi Târîh û Ferheng-i Îrân.

Muctebâ Gerâvend, Mihrdâd Fellâhî Ferd. (1390/2011, Pâyîz-Zemistân). “Sâhtâr-i Nihâd-i Kazâ der Dû Sede-yi Pâyânî-yi Hilâfet-i Abbâsiyân”. *Pijûheşnâme-yi Târîh-i İctimâî û İktisâdî*, Pijûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî û Mutâle'ât-i Ferhengî, sâl-i pencom, şomâre-yi dovvom, 71-92.

Muhammed Abdü'l-Hay el-Kettânî. (2012). *Hz. Peygamber'in Yönetimi*. (çev. A. Özel). c. I, İstanbul: İz Yayıncılık.

Muhammed b. Abdü'l-Hâlik el-Meyhenî. (1962). *Destûr-i Debîrî*. (nşr. A. S. Erzi). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî. (1363/1984). *Mecma'ü'l-Ensâb*. (nşr. Mîr Hâşim Muhaddis). Tahran: Muessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr.

Muhammed b. Ali er-Râvendî. (1386/2007). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. (nşr. Muhammed İkbâl). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.

Muhammed b. Ali er-Râvendî. (1999). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. (çev. A. Ateş). c. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî. (1326/1908). *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*. (nşr. Karl Sussheim). Kahire: Matbaatü'l-Maârif.

- Muhammed b. Turtûşî. (1995). *Sirâcü 'l-Mülûk (Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair)*. (yay. haz. S. Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Muhammed Hamîdullah. (1979). “Sünnet”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. XI, 242-245.
- Muhammed Hamîdullah. (2003). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. (çev. S. Tuğ). c. I, Ankara: İmaj İç ve Dış Ticaret A.Ş..
- Muhammed Hüseyin Sâket. (1382/2003). *Dâdresî der Hukûk-i İslâmî –Sirişt û Sergozeşt-i Nihâd-i Dâdresî û Sâzmânâ-yi Vâbeste ez Âğâz tâ Sede-yi Sizdehom-i Hicrî-*. Tahran: Neşr-i Mîzân.
- Muhammed İbn Münevver. (1313/1934). *Esrârü 't-Tevhîd fî Makâmâtî 'ş-Şeyh Ebî Sa'îd*. (nşr. Ahmed Behmenyâr). Tahran: Çâphâne-yi Ferdîn û Berâder.
- Muhammed İbn Münevver. (2003). *Tevhidin Sırları*. (çev. S. Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Muhammed Musfir Zehrânî. (1393/2014). *Nizâm-i Vezâret der Devlet-i Abbâsiyân -Asr-i Âl-i Bûye û Selcûkiyân-*. (çev. Settâr Âdî). Tahran: İntişârât-i İlmî û Ferhengî.
- Muhammed Rızâ Rahmetî, Fâtıme Necefi. (1394/2015, Tâbistân). “Berresî-yi Dîvânsâlârî-yi Selcûkiyân bâ tekve ber Teşkilât-i Kazâyî”. *Feslnâme-yi Târih-i Nov*, şomâre-yi yâzdehom, 119-139.
- Muhtârî-yi Gaznevî. (1336/1957). *Dîvân*. (nşr. Rüknuddîn Humâyûn-i Ferrûh), Tahran: Mu'essese-yi Matbûâtî-yi Ali Ekber İlmî.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2000). *Câmiü 'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*. (yay. A. Öngül). c. I, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Müntecebü 'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî. (1396/2017). *Atebetü 'l-Ketebe*. (nşr. Meryem Sâdikî). Tahran: Neşr-i Nigâh-i Muasir.
- Mütercim Âsım Efendi. (2009). *Burhân-i Katı*. (haz. M. Öztürk, D. Örs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nâsır-i Hüsrev. (1357/1978). *Dîvân*. (nşr. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkik). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i McGill û Dânişgâh-i Tehrân.
- Nâsır-i Hüsrev. (1994). *Saadet-Nâme*. (çev. M. Ü. Anbarcıoğlu). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nâsir Sidkî. (1388/2009, Pâyîz). “Berresî-yi Sâhtâr û Mâhiyyet-i Nizâm-i Hukûkî-yi Devlet-i Selcûkî”. *Pijûheşhâ-yi Târihî (İlmî û Pijûheşî)*, dovre-yi cedîd, şomâre-yi se, 41-54.
- Nasîrü 'd-Dîn et-Tûsî. (2016). *Ahlâk-i Nâsirî*. (çev. A. Gafarov, Z. Şükürov). İstanbul: Litera Yayıncılık.

- Nâzım, M. (1931). *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Necef Cûkâr. (1387/2008, Bahâr). “Amelkerd-i Muhtesib û Bâztâb-i Ân der Berhî ez Mutûn-i Edeb-i Fârsî”. *Pejûheşnâme-yi Ulûm-i İnsânî*, şomâre-yi pencâh û heft, 23-46.
- Necmü’-d-Dîn-i Dâye. (1312/1933). *Mirsâdü’l-‘İbâd mine’l-Mebde’ ile’l-Me’âd*. (nşr. Hüseyin el-Hüseyinî en-Nîmetullâhî). Tahran: Matbaa-yi Meclis.
- Necmü’-d-Dîn-i Dâye. (2013). *Mirsâdü’l-‘İbâd (Sûfîlerin Seyri)*, (çev. H. Uygur). İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Nielsen, J. S. (1985). *Secular Justice in an Islamic State: Mazalim under the Bahri Mamluks, 662/1264-789/1387*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.
- Nielsen, J. S. (1991). “Mazalim”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VI, Leiden: E. J. Brill, 933-935.
- Nielsen, J. S. (1997). “Shurta”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IX, Leiden: E. J. Brill, 510.
- Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hâfidü’l-Halik (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*. (çev. A. Ertuğrul). c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nikephoros Bryennios. (2008). *Tarihin Özü*. (çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî. (2016). *Çehâr Makâle*. (çev. E. E. Soysal). İstanbul: Demavend Yayınları.
- Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî. *Çehâr Makâle*. (nşr. Muhammed Kazvînî, haz. Muhammed Muîn). İntişârât-i Ermeğan.
- Nizâmî-yi Gencevî. (1393/2014). *Hamse*. (nşr. Sâmiye Besîr Mojdehî). Tahran: İntişârât-i Dûstân.
- Nizâmî-yi Gencevî. (1944). *Genceli Nizamî Divanı*. (çev. A. N. Tarlan). İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- Nizâmî-yi Gencevî. (2012). *Hüsrev ile Şirin*. (çev. S. Sevsevil) İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Nizâmî-yi Gencevî. (2013a). *Heft Peyker (Yedi Sûret)*. (çev. Mehmed Emin Yümni, haz. Aytekin Yıldız), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Nizâmî-yi Gencevî. (2013b). *Leylâ ile Mecnun*. (çev. A. N. Tokmak). İstanbul: Say Yayınları.
- Nizâmî-yi Gencevî. (2014). *Mahzen-i Esrâr*. (çev. M. N. Gençosman). İstanbul: Ataç

Yayınları.

- Nizâmü'd-Dîn Yahyâ. (1394/2015). *Hedâikü's-Siyer*. (nşr. Muhammed Pârsâneseb). Tahran: Ferhengistân-i Zebân û Edeb-i Fârsî.
- Nizâmü'l-Mülk. (1976). *Siyâsetnâme*. (nşr. M. A. Köymen). c. I: Farsça metin, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Nizâmü'l-Mülk. (2017). *Siyâsetnâme*. (çev. M. Kanar). İstanbul: Say Yayınları.
- Nuhoğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Ocak, A. (2017). *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi.
- Okumuş, E. (2005, Mart). "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 5, 45-51.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2016). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Ömer b. Mahmûd el-Belhî. (1365/1986). *Makâmât-i Hamîdî*. (nşr. Rızâ Enzâbî Nejâd). Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Ömer Hayyâm. (1312/1933). *Nevrûznâme*. (nşr. Müctebâ Mînovî). Tahran: Ketâbhâne-yi Kâve.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özaydın, A. (1992). "Beyhakî, Ali b. Zeyd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. VI, 62-63.
- Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkıyark Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Özaydın, A. (2004). "Melikşah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIX, 54-57.
- Özaydın, A. (2013). "Selçuklular'da Reislik Müessesesi". E. Uyumaz, M. Kesik, A. Usta, C. Piyadeoğlu (ed.). *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 112-130.

- Özcan, A. (1991). “Asesbaşı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. III, 464.
- Özcan, T. (2006). “Nâsîhî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 394.
- Özel, A. (1991). “Bâcî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IV, 414-415.
- Özen, Ş. (2001). “Kâdîkudât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIV, 77-82.
- Özgüdenli, O. G. (2005). “Mîkâlîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXX, 46-47.
- Özgüdenli, O. G. (2015). *Selçuklular, c. I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özkuyumcu, N. (1999). “İbn Ebü’ş-Şevârib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIX, 473-474.
- Pala, A. İ., Korkmaz, F. (2014). “Selçuklu Dönemi Türk Hukukçularının Hukuk Bilimine Katkıları”. (yay. haz. M. M. Hülagü, A. Yuvalı, A. Aktan, E. Yoska, M. Kapanşahin). *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 41-61.
- Palabıyık, H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı-*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Peacock, A. C. S. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pırlanta, İ. (2015). *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan –Büyük Selçuklular Dönemi-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Rabbat, N. O. (1995, February). “The Ideological Significance of the Dar al-Adl in the Medieval Islamic Orient”. *International Journal of Middle East Studies*, vol. XXVII, No. 1, 3-28.
- Rebstock, U. (1999). “A Qadi’s Errors”. *Islamic Law and Society*, vol. VI, No. 1, 1-37.
- Refi’ü’ d-Dîn-i Lunbânî. (1369/1980). *Dîvân*. (nşr. Tâkî Bîneş). Tahran: İntişârât-i Pâjeng.
- Renterghem, V. V. (2011). “Controlling and Developing Baghdad: Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbasid Capital (Mid-5th/11th to Late 6th/12th Centuries)”. Christian Lange-Songül Mecit (eds.). *The Seljuqs –Politics, Society and Culture-*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 117-138.

- Renterghem, V. V. (2015). *Les Élités Bagdadiennes au Temps des Seldjoukides: Étude d'Histoire Sociale*. Nouvelle édition, c. II, Beyrouth-Damas: Presses de l'Ifpo.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (1999). *Cami'ü't-Tevârih*. (nşr. A. Ateş). c. II: Farsça metin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (2010). *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*. (çev. E. Göksu, H. H. Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Reşîdü'd-Dîn Vatvât. (1315/1895). *Mecmû'atü'r-Resâil*. (nşr. Muhammed Efendi Fehmi). c. I-II, Kahire: Matbaatü'l-Maârif.
- Reşîdü'd-Dîn Vatvât. (1339/1960). *Dîvân*. (nşr. Saîd-i Nefisî). Tahran: Ketâbhâne-yi Bârânî.
- Reşîdü'd-Dîn Vatvât. (1383/2004). *Nâmehâ-yi Reşîdü'd-Dîn Vatvât*. (nşr. Kâsım Tûyserkânî). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân.
- Rypka, J. (1364/1985). *Edebiyyât-i Îrân der Zemân-i Selcûkiyân ve Moğolân*. (Farsça çev. Yakûb Âjend). Tahran: Neşr-i Goster.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (1385/2006). *Kolliyât*. (nşr. Muhammed Ali Furûgî). Tahran: İntişârât-i Hermes.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016a). *Beş Meclis ve Akıl ve Aşk Risalesi*. (çev. T. Şafak). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016b). *Bostân*. (çev. Yâkub Kenan Necefzâde). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016c). *Gülistân*. (çev. Yâkub Kenan Necefzâde). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016d). *Nasîhatü'l-Mülûk (Hükümdarlara Öğütler)*. (çev. N. Yıldırım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Safedî. (1420/2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. (thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa). c. IV, V, XIII, XXI, XXII, XXIV, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Saîd-i Nefisî. (1387/2008). *Târîh-i Temeddun-i Îrân-i Sâsânî*. Tahran: Şirket-i Mutâle'ât-i ü Neşr-i Ketâb-i Pârse.
- Schacht, J. (1977). *İslâm Hukukuna Giriş*. (çev. M. Dağ, A. Şener). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Schacht, J. (1997). "Hukuk ve Adalet". (ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. İ. Kutluer, H. Yılmaz). *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, c. IV, 85-110.

- Seâlibî. (1997). *Âdâbü'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*. (çev. S. Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Senâî-yi Gaznevî. (1381/2002). *Dîvân*. (nşr. Bedüzzamân Furûzânfer). Tahran: Neşr-i Âzâdmîhr.
- Senâî-yi Gaznevî. (1388/2009). *Hadîkatü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîka*. (nşr. Azîzullâh Alîzâde). Tahran: İntişârât-i Firdevs.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi -Siyaset, Teşkilât ve Kültür-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyf-i Fergânî. (1364/1985). *Dîvân*. (nşr. Zebîhullâh Safâ). Tahran: İntişârât-i Firdevsî.
- Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî. (1346/1967). *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî, ez-Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmâîl-i Safevî*. Tahran: Ketâbhâne-yi Tahûrî.
- Seyyid Hasan-i Gaznevî. (1328/1949). *Dîvân*. (nşr. Seyyid Muhammed Takî Muderris-i Razavî). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- Seyyid Muslihü'd-Dîn Mehdevî. (1386/2007). *A'lâm-i İsfahân*. (tsh. ve thk. Gulâm Rızâ Nasrullahî). İsfahân: Sâzmân-i Ferhengî-yi Tefrîhî-yi Şehrdârî-yi İsfahân.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. (çev. A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sirâcü'd-Dîn el-Urmevî. (1340/1961). *Letâifü'l-Hikme*. (nşr. Gulâm Hüseyin Yûsufî). Tahran: İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İran.
- Sûzenî-yi Semerkandî. (1338/1959). *Dîvân*. (nşr. Nâsîrüddîn Şâh Huseynî). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (2007). "Reis". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIV, 543-544.
- Süryani Mihael. (1944). *Süryani Patrik Mihael'in Vekayinamesi*. (çev. H. D. Andreasyan). Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yayınlanmamış eser, II.
- Şehrâm Yüsefîfer, Âzer Celîliyân, Hûşeng Husrevbeygî, Seyyid Ebû'l-Fezl-i Rezevî. (1395/2016, Pâyîz-Zemistân). "Bâzşenâsî-yi Târîhi-yi Dîvân-i Mezâlim der Dovre-yi Miyâne û Kârkerd-i Siyâsî-yi Ân der Dovre-yi Selcûkiyân-i Bozorg". *Mecelle-yi Pijûheşhâ-yi Târîhi-yi İran û İslâm*, şomâre-yi nûzdeh, 261-273.
- Şehrâm Yüsefîfer, Sâbire Âzâde. (1390/2011). "Menseb-i Reis der Şehrhâ-yi Dovre-yi Selcûkî û Peyvestegîhâ-yi Mehelli û İctimâî-yi Ânân". *Mutâle'ât-i Târîh-i Ferhengî*, sâl-i dovvom, şomâre-yi heştom, 117-139.

- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları.
- Şeşen, R. (2003). “İbn Hassûl’un Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi”. *Tarih Dergisi*, S. 38, 119-142.
- Şeyh Muhammed el-Yakûbî. (2017). *Fedâilü’l-Enam min Resâili Hüccetü’l-İslâm (Gazzâlî’nin Mektupları)*. (çev. M. Kelebek). İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- Tâhire Azîmzâde-yi Tahrânî, Zohre Pûrramazân. (1389/2010, Zemistân). “Vucûh-i İştirâk û İftirâk-i Kazâ û Kazâvet-i Asr-i Selcûkî bâ Dovrehâ-yi Pîş ez İslâm”. *Feslnâme-yi Tehassusî-yi Fıkh û Târîh-i Temeddun*, sâl-i heftom, şomâre-yi bîst û şeşom, 119-144.
- Taneri, A. (1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5(8-9), 75-186.
- Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*. Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- Taneri, A. (1995a). “Emîr-i Dâd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 130.
- Taneri, A. (1995b). “Emîr-i Hares”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XI, 134-135.
- Taneri, A. (1995c). “Türk Tarihinde ‘Eman’ Kurumu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(28), 165-172.
- Taneri, A. (1996). “Hâcib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XIV, 508-511.
- Taneri, A. (2019). *Harezmşahlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History*. London: Routledge, Routledge Studies in the History of Iran and Turkey).
- The Encyclopaedia of Islam* (1986). B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). “Amir Dad”. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 443.
- Tillier, M. (2009). “Women before the Qadi under the Abbasids”. *Islamic Law and Society*, 16, 280-301.
- Tillier, M. (2014a). “Courts”. (ed. Emad el-Din Shahin). *The Oxford Encyclopedia of Islam and Politics*, New York: Oxford University Press, vol. I, 227-232.
- Tillier, M. (2014b). “Judicial Authority and Qadis’ Autonomy under the Abbasids”. *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediterranean*. vol. XXVI, No. 2, 119-131.
- Togan, Z. K. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş -En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar-*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Topaloğlu, N. (1988). *Selçuklu Devri Muhaddisleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Topaloğlu, N. (1999). “İbn Mâkûlâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XX, 168-169.
- Tourneau, R. L. (1986). “Asas”. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 687.
- Tuğluca, M. (2020). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, O. (1992). “İktâ”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/II, 949-959.
- Turan, O. (2014a). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2014b). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi –Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tyan, É. (1960). *Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam*, Leiden: E. J. Brill.
- Tyan, É. (1978). “Kadi”. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. IV, Leiden: E. J. Brill, 373-374.
- Tyan, É. (1986). “Adl”. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 14-15.
- Uçar, A. Y. (2012). “Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet’in Yönetimi”. *Memleket Siyaset Yönetim*. 7(17), 1-33.
- Uludağ, S., Bayburtlugil, N. (1991). “Aynülkudât el-Hemedânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IV, 280-281.
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*. (çev. H. D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Usta, A. (2016). “Gevherâyin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. ek-I, 477.
- Uyar, G. (2006). “Nakib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXII, 321.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, C., Ahmet Mumcu. (1987). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.

- Ünal, S. (2014). *Atebetü'l-Ketebe (Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, A. (2002). “Kiyâ el-Herrâsî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXVI, 126.
- Vardan. (1937). “Türk Fütuhâtı Tarihi”. (çev. H. D. Andreasyan). *Tarih Semineri Dergisi*, 154-255.
- Vecîhe Türkmânî-yi Bârândûzî. (1388/2009, Zemistân). “Berresî-yi Eb’âd-i Adâletsetâyî der Eş’âr-i Hakîm Senâyî”. *Mutâle’ât-i Nakd-i Edebî*, şomâre-yi hifdeh, 55-75.
- Velîullâh Zaferî. (1364/1985). *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-i Şi’ir-i Fârsî tâ Pâyân-i Zendiyye-*. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Yahya b. Abdü'l-Latîf el-Hüseynî el-Kazvînî. (1315/1936). *Ketâb-ı Lubbü't-Tevârih*. (nşr. Seyyid Celâleddîn Tehrânî). Tahran: Neşriyât-i Muessese-yi Hâver.
- Yaltkaya, Ş. (1940, Nisan-Temmuz). “İbn Hassûl’un Türkler Hakkında Bir Eseri”. *Belleten*, 4(14-15), 250-266.
- Yavuz, Y. Ş. (2006). “Münâzara”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXI, 576-577.
- Yeniçeri, C. (2004). “Mezâlim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIX, 515-519.
- Yıldırım, N. (2012). *Fars Edebiyatında Kaynak Bilim*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Yılmaz, M. (2010). “Şurta”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXXIX, 242-244.
- Yılmaz, M. (2017). “Şurta, Hares, Ases/İç Güvenlik”. (ed. E. Baş). *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 185-206.
- Yılmaz, O. (2013). “‘Gelenekten Deyişe’ Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden ‘Başa Toprak Saçmak’”. *TÜRK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 336-350.
- Yılmaz, O. (2014). “‘Toprak Başa, Baş Toprağa’ Tarihî Bir Türk Kargışının Klasik Türk Şiiri’ne Yansımaları”. *Millî Folklor*, Yıl 26, S. 101, 171-181.
- Yûsuf Has Hâcib. (1974). *Kutadgu Bilig*. (çev. R. R. Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zahîrî’-d-Dîn Nîşâbûrî. (2018). *Selçuknâme*. (çev. A. G. Fidan). İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Zahîrî’-d-Dîn-i Fâryâbî. (1381/2002). *Dîvân*. (tsh. ve thk. Emîr Hasan-i Yezgirdî, nşr. Esger

Dadbe). Tahran: Neşr-i Katre.

Zaman, M. Q. (1986). “Wazir”. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. XI, Leiden: E. J. Brill, 185-188.

Zambaur, E. V. (1992). “Hisbe”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/I, 540.

Zebîhullâh-i Safâ. (1369/1990). *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*. Tahran, c. II, c. III/I.

Zehebî. (1417/1996). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. (nşr. Şuayb el-Arnaût). c. XVII, XVIII, XIX, Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.

Zemahşerî. (2016). *Etvâkü'z-Zeheb fi'l-Mevâiz ve'l-Huteb (Altın Küpeler)*. (çev. R. Serin). İstanbul: Bedir Yayınevi.

Zencânî. (2005). *el-Letâifü'l-Alâiyye fi'l-Fedâili's-Seniyye (Sultana Öğütler)*. (haz. H. H. Adalıoğlu). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Zetterstéen, K. V. (1987). “Şurta”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. XI, 585.

Zeydân, C. (2009). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. (çev. N. Gök). c. I, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Tarıfci, Sinan
 Uyruğu : TC.
 e-mail : [REDACTED]

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Doktora	Gazi Üni./Sos. Bil. Ens./Ortaçağ Tarihi	---
Yüksek Lisans	Gazi Üni./Sos. Bil. Ens./Ortaçağ Tarihi	2015
Lisans	Anadolu Üni./Açık Öğr. Fak./Felsefe Böl.	2017
Lisans	Gazi Üni./Edeb. Fak./Tarih Böl.	2012
Lise	Konya Lisesi	2006

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2014-2015	Giresun Üni., Fen.-Edeb., Fak. Tarih Böl.	Araştırma Görevlisi
2015-2018	Gazi Üni., Edeb. Fak., Tarih Böl.	Araştırma Görevlisi
2018-Halen	AHBV Üni. Edeb. Fak., Tarih Böl.	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce, Farsça

Yayınlar ve Faaliyetler

Kitap

- Mehmet Altay Köymen, (2020). *Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı*, (haz. Salim Koca, Sinan Tarıfci), Kronik Kitap, İstanbul.
- Carla L. Klausner, (2019), *Selçuklularda Vezirlik -Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1154-*, (çev. M. Fatih Baş, Sinan Tarıfci), Kronik Kitap, İstanbul.
- Mehmet Altay Köymen, (2018), *Toplu Makaleler, 1. cilt, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*, (haz. Sinan Tarıfci, Kerim Köksal Kaya), Türk Tarih Kurumu,

Ankara.

- Mehmet Altay Köymen, (2018). *Toplu Makaleler, 2. cilt, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, (haz. Sinan Tarıfci, Kerim Köksal Kaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mehmet Altay Köymen, (2018). *Toplu Makaleler, 3. cilt, Memleket Meselelerine Dair Fikirler, Kanaatler ve Tespitler*, (haz. Sinan Tarıfci, Kerim Köksal Kaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mehmet Altay Köymen, (2016). *Türk Tarihinde Araştırma Metodu*, (yay. haz. Sinan Tarıfci), Berikan Yayınları, Ankara.

Makale

- Sinan Tarıfci, (2020). “Prof. Dr. Salim Koca (1952-2020)”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(5), s. 165-167.
- Naser Sedghi, Sinan Tarıfci, (2020). “Selçuklular ve Büveyhîler Arasındaki Rekabetin Tarih Yazıcılığı Sahasındaki Aktörleri: İbn Hassûl ve Ebû İshâk Es-Sâbî”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 93, s. 241-266.
- Sinan Tarıfci, (2018). “Büyük Türk Tarihçisi Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen’in Günlük Meselelere Dair Yayınlanmamış Bir Makalesi: Milli Devlet İlkesi Bakımından Atatürk’ün Büyüklüğü –II-”. *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı -Bilim Uğrunda 30 Yıl-*, editörler: Ahmet Güneş, Hale Şıvgın, Salim Koca, İlhami Durmuş.
- Sinan Tarıfci, (2017). “Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk”, Kitap Tanıtımı. *Gazi Akademik Bakış*, 21, s. 303-307.
- Sinan Tarıfci, Kerim Köksal Kaya, (2016). “Şehit Babasının Kılıcıyla Yaptığı Hizmeti Kalemiyle İhya Eden Bir Selçuklu Tarihçisi Prof Dr Mehmet Altay Köymen”, *Türk Yurdu*, 347.
- Sinan Tarıfci, (2016). “Büyük Türk Tarihçisi Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen’in Atatürk Türkiye’si ve Dünya Türklüğü Adlı Son Konferansı -Yayınlanmamış Konferans Metninin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi-”, *Gazi Türkiyat*, 19.
- Sinan Tarıfci, (2016). “Türkiye Selçukluları Tarihi Sultan Alp Arslan’dan Uluğ Keykubâd’a (1071-1220)”, Kitap Tanıtımı. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 14.

Bildiri

- Sinan Tarıfci, (2017). “İbn Haldun’un Nazariyesi Işığında Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişimi/Dönüşümü Meselesine Dair Bir Değerlendirme”, Al Farabi 1st International Congress on Social Sciences Gaziantep/Türkiye.

- Sinan Tarıfci, (2017). “Büyük Selçuklularda Devlete Karşı İşlenen Suçlar Bağlamında İsyân Suçu, Cezası ve Uygulanışı: Hanedan  yeleri  rneğinde”, I. Uluslararası Adli Bilimler ve Hukuk Kongresi Gaziantep.
- Sinan Tarıfci, (2016). “Diy r-ı R m’un (Anadolu) Türkiye Haline Gelmesi Sürecinde Türk Hükümdar ve Beylerinin Anadolu'nun Yerli Sivil Halkına Karşı Tutumu”, I. Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü  ğrenci Kongresi Bişkek/Kırgızistan.
- Sinan Tarıfci, (2016). Diy r-ı R m’un (Anadolu) Türkiye Haline Gelmesi Sürecinde Anadolu'ya Türk Nüfus Akışı ve Yerleşimi, 3rd International Congress on Social Sciences, China to Adriatic Antalya/Türkiye.

Ödül

- Al Farabi Bilim  d l  (2017)

Proje

- T B TAK Yurt Dışı Araştırma Projesi (İran) (6 ay) (2019)

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

